МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 12

ЧЕРНІВЦІ
Технодрук
2009

ББК 63.3 (4 укр)
П35

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки». – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Михайлина П.В.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

П35 **Питання історії України.** Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – 290 с.
ISBN 978-966-8658-62-4.

У збірнику наукових праць висвітлюються різні аспекти загальноукраїнської і регіональної історії: русько-візантійських відносин, давньоруських і середньовічних поселень і міст, релігії і церкви, політичної і заробітчанської еміграції, політичних течій і партій, життя і діяльності видатних осіб, подій Української революції 1917-1920 рр., Другої світової війни, радянізації Західної України, охорони пам'яток історії і культури, сучасного міжнародного становища України. Вміщено документи, рецензії на книги.

Для науковців, викладачів ВНЗ І-ІV рівнів акредитації, учителів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

In this collection of the scientific articles ascertained different aspects of Ukrainian and regional history: rus- byzantine relations, Old Russian and medieval settlements and towns, religion and church, political and labour emigration, political movements and parties, life and activity of outstanding people, facts of Ukrainian revolution 1917-1920, facts of World War II, violent propagation of economic, social, political and culture standards typical for Soviet Union at the territory of West Ukraine, protection of history and culture monuments, modern Ukraine's international state. The symposium includes documents and reviews of books.

This collection is for the lecturers, teachers, students, researchers of historical country studies, for everybody interested in domestic history.

ББК 63.3 (4 укр)

Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів, погляди яких не в усьому поділяє.

ISBN 978-966-8658-62-4

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2009
© Технодрук, 2009

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. **Демочко Віктор (Чернівці)**
Епохальна подія в історії Київської Русі 9

2. **Яценюк Галина (Чернівці)**
Повернення Війська Запорозького на українські землі та спроба гетьмана-емігранта Пилипа Орлика очолити козаків 15

3. **Клапчук Володимир (Івано-Франківськ)**
Населення Гуцульщини 19

4. **Білецький Борис (Чернівці)**
Український Колумб козацького роду 26

5. **Гуйванюк Микола (Чернівці)**
Літературна інтелігенція Галичини й Буковини у взаєминах з січовим рухом (кінець XIX – початок XX ст.) 33

6. **Плекан Юрій (Коломия)**
Москвофільський рух у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) 37

7. **Ковальчук Михайло (Київ)**
Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині в серпні – на початку жовтня 1919 р. 43

8. **Бистрицька Елла (Тернопіль)**
Реалізація ідей церковної єдності у діяльності Російської католицької церкви східного обряду (1917–1923 рр.) 48

9. **Гаврилюк Олександр (Луцьк)**
Анатолій Дублянський – дослідник і популяризатор історії та пам'яток Волині 52

10. **Шайкан Валерій (Кривий Ріг)**
Утвердження більшовицької ідеології в західно-українських землях на початковому етапі Другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.) 56

11. **Мизак Нестор (Чернівці)**
Дивізія «СС-Галичина»: до і після Бродів (1944–1953 рр.) 61

12. **Борщевич Володимир (Луцьк)**
Ментальний простір волинського православного духовенства у другій половині 40-х – на початку 60-х рр. XX ст. 66

13. **Шостак В.М. (Луцьк)**
Інформаційна самодостатність України в умовах глобалізації: реальність і виклики майбутнього 72

14. **Мельничук Галина (Чернівці)**
Європейська інтеграція України в контексті вступу до Світової організації торгівлі 76

15. **Фостій Іван (Чернівці)**
Правді чи вигадкам служить вождь КПУ Петро Симоненко 80

16. **Скорейко Ганна (Чернівці)**
Проблема захисту прав національних меншин в Україні 89

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

1. **Возний Ігор (Чернівці)**
Сільська округа – важлива складова частина давньоруських міст X–XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром 98

2. **Огуй Олександр (Чернівці)**
«Золоті татарські, язичні; флорини землі нашої» на Буковині XIV–XVI ст. 103

3. **Богачик Тамара (Чернівці)**
Соціальне життя у Північній Бессарабії дореформеного періоду (1812–1868 рр.) 108

4. **Ковалець Лідія (Чернівці)**
Війтування Осипа Юрія Гординського Федьковича як соціально-психологічний феномен
(До 175-річчя від дня народження письменника) 113

5. **Чайка Галина (Чернівці)**
Життя та умови праці буковинських емігрантів у Канаді (кінець XIX – початок XX ст.) 116

6. **Суровцев Олег (Чернівці)**
Трагедія єврейського населення м.Чернівців у жовтні-листопаді 1941 року 121

7. **Грябан Вікторія, Чучко Михайло (Чернівці)**
Щотижневі базари та ринки як складова урбаністичного ландшафту Чернівців
(80-ті рр. XVIII ст. – початок 90-х рр. XX ст.) 126

8. **Добржанський Сергій (Чернівці)**
Культурно-масові заходи товариства «Руська бесіда» 133

До 150-річяя від дня народження Степана Смаль-Стоцького

1. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Степан Смаль-Стоцький – захисник інтересів буковинського селянства 138

2. **Добржанський Олександр (Чернівці)**
Ідеолог національних прагнень українців Буковини 145

3. **Зайцева Зінаїда (Київ)**
Організаційно-інституціональні аспекти науково-педагогічної діяльності
С.Смаль-Стоцького у 1883–1918 рр. 150

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

1. **Карашевич Ірина (Київ)**
Османські міста Північно-Західного Причорномор'я
(сучасний стан та перспективи вивчення) 158

2. **Бездрабко Валентина (Київ)**
Документознавство як наукова спеціальність або враження про місце реєстрації
в системі соціальних комунікацій 163

3. **Кожолянко Георгій (Чернівці)**
Ідейно-педагогічні погляди Григорія Сковороди у контексті становлення і розвитку
української нації в оцінці етнолога Володимира Шаяна 170

4. **Галик Володимир (Дрогобич)**
Турківщина в громадській та науковій діяльності Івана Франка 172

5. **Брицький Петро (Чернівці)**
Професор із Вірджинії Марк Таугер – адвокат Сталіна та його оточення
щодо причин голодомору в Україні 180

6. **Герегова Світлана (Чернівці)**
Буковинська вишивка та її роль у збереженні
національно-культурної ідентичності українства 185

7. **Кузіна Борис (Хмельницький)**
Роль занять з елементами краєзнавства у розв'язанні проблеми підвищення рівня
засвоєння програмового матеріалу в процесі вивчення історія України 189

8. **Орловський Любим (Кам'янець-Подільський)**
Єврейська община Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених 193

9. **Скоморовський Віталій (Івано-Франківськ)**
Розвиток історико-краєзнавчих досліджень у західноукраїнських землях у XIX ст. 201

10. **Чура Василь (Львів)**
Відображення львівською компартійною пресою національно-демократичного руху в області наприкінці 80-х рр. XX ст. 205

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

1. **Филипчук Олександр (Чернівці)**
Руси в експедиціях візантійського флоту в 911–949 рр. (за кн.II. 44, 45 *de cerimonius*) 211

2. **Кузь Анатолій (Чернівці)**
Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова 221

3. **Вамуш Альона (Чернівці)**
Скроневі прикраси жіночого головного убору давньоруського населення українського Прикарпаття 227

4. **Лазорак Богдан (Дрогобич)**
Інституційне оформлення та діяльність церковного братства Івана Хрестителя в Кам'янці-Подільському (XVIII ст.) 233

5. **Дячук Мар'яна (Ужгород)**
До проблеми оцінки «російського періоду» діяльності Якова Головацького 243

6. **Яремко Оксана (Чернівці)**
Політичні партії народовців на Буковині 1908–1914 рр. 247

7. **Качковська Леся (Луцьк)**
Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (за матеріалами Центрального державного історичного архіву м.Києва) 252

8. **Руснак Олександр (Чернівці)**
Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918–1940 рр. 258

9. **Мельничук Ольга (Київ)**
Система ВУК «Торгсину» на Київщині: організаційна структура 264

10. **Мельніченко Валерія (Миколаїв)**
Взаємовідносини Україна-Тайвань-КНР: історія та сучасність 267

РЕЦЕНЗІЇ

1. **Ботушанський Олег (Чернівці)**
Чернівці: Історія і сучасність. Ювілейне видання до 600 – річчя першої писемної згадки про місто [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с., іл. 271

2. **Буркут Ігор (Чернівці)**
Мизак Н.С., Балан І.Д., Романський І.В. Село на нашій Україні. До 600-річчя першої писемної згадки про село Стрілківці. Додаток до серії «За тебе, свята Україно». Кн. 5. – Чернівці: Букрек, 2009. – 448 с: іл. 274

3. **Яценюк Фадей (Чернівці)**
Василь Ботушанський, Галина Чайка. Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Технодрук, 2009. – 384 с. 275

ДОКУМЕНТИ

1. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Віденські архіви про українські справи (про СВУ) 278

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2008 р. 282

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 288

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

1. **Demochko Viktor (Chernivtsi)**
Epoch-making Event in the History of the Kievan Rus 9

2. **Yatsenyuk Halyna (Chernivtsi)**
Return of Zaporozhye Army to ukrainian land and attempts of hetman emigrant Pylyp Orlyk to become cossacks leader 15

3. **Klapchuk Volodymyr (Ivano-Frankivs'k)**
Population of Hutsulschyna 19

4. **Bilets'kyi Borys (Chernivtsi)**
Ukrainian cossacs Kolumb (1773-1837) 26

5. **Guyvanyuk Mykola (Chernivtsi)**
Literary intellectuals Galicia and Bukovina in relations with Sich movement (end XIX – beg. XX century) 33

6. **Plekan Yuriy (Kolomyia)**
Movement of Moscofilstvo in the East Galychyna (the end of 19th and the beginning of the 20th century) 37

7. **Kowalchuk Mykhailo (Kyiv)**
Insurrectional movement in Katerinoslav's region in August – beginning October 1919 43

8. **Bystrytska Ella (Ternopil')**
Realization of church unity ideas in russian catholic church of eastern ceremony activity (1917–1923) 48

9. **Gavryliuk Oleksandr (Lutsk)**
Anatolij Dublianski – a Researcher and Populariser of Volyn History and Artifacts 52

10. **Shaykan Valery (Kryvyy Rih)**
Bilshovyk Ideology' s Establishment in the Western – Ukrainian Lands at the Initial Stage of the Second World War (September, 1939 – June, 1941) 56

11. **Myzak Nestor(Chernivtsi)**
Participation of SS Galician Ukrainian soldiers in the 1944-1953 liberation movement of OUN, UPA 61

12. **Borschevych Volodymyr (Luts'k)**
The mental space of Volyn Orthodox clergy in the second half of the 40's – early 60-ies of XX century 66

13. **Shostak V. (Luts'k)**
Informational self-sufficiency of Ukraine in globalization conditions: reality and future challenges 72

14. **Melnychuk Galina (Chernivtsi)**
European integration of Ukraine is in the context of entry in World organization of trading 76

15. **Fostiy Ivan (Chernivtsi)**
Leader of the Communist Party of Ukraine Petro Symonenko Devote Oneself to the Truth or Lie 80

16. **Skoreyko Hanna (Chernivtsi)**
Minorities protection issue in Ukraine and Europe 89

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYNSHCHYNA)

1. Voznyi Igor (Chernivtsi)
Rural district as important part of Old Rus towns (X-XIV centuries) on the territory between Upper Siret and Middle Dnister 98

2. Oguy Oleksandr (Chernivtsi)
«Tatarian zlots, heidnische gulden; florins terre nostre» in Bucovina 103

3. Bohachyk Tamara (Chernivtsi)
Social Life in Southern Bessarabia in the Pre-reform period (1812–1868) 108

4. Kovalets' Lidia (Chernivtsi)
Osyp Yuriy Hordyns'kyj Fed'kovych's «viytuvannja» as socially psychogical phenomenon 113

5. Chajka Galina (Chernivtsi)
Living and Labour Conditions of Emigrants from Bukovina in Canada
(the End of 19th – Beginning of 20th) 116

6. Surovtsev Oleh (Chernivtsi)
The Tragedy of Jewish Population in October-November, 1941 121

7. Hryaban Viktorya, Chuchko Mykhailo (Chernivtsi)
„Every week" market like a part of Chernivcy urbane landscape
(80th XVIII ст. – beginning of 90th XX ст.) 126

8. Dobrganskyy Sergii (Chernivtsi)
Culture and public measure of organization «Ruska Besida» 133

To 150 Anniversary from the Birthday of Stepan Smal-Stotskyi

1. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
Stepan Smal-Stotskyi – Defender of the Bukovynian Peasantry Interests 138

2. **Dobrzhanskyi Oleksandr (Chernivtsi)**
Ideologist of Bukovynian Ukrainians National Aspirations 145

3. **Zaitzeva Zinaida (Kyiv)**
Organizing and institutions aspects scientifically-pedagogical activity
S. Smali-Stocikogo in 1883–1918 years 150

SPECIAL AND AUXILIARY HISTORICAL SUBJECTS

1. **Karashevych Iryna (Kyiv)**
Ottoman towns of North-West Pontic (modern state and research perspectives) 158

2. **Bezdrabko Valentyna (Kyiv)**
Documentation as science speciality or impression about registration place
in social communication system 163

3. **KojoliankoGeorge (Chernivtsi)**
Ideen-рдdagogische Sichten von Hryhorij Skovoroda im Kontext des Werdens und der
Entwicklung der ukrainischen Nation in der Bewertung vom Ethnologen Wolodymyr Schajan 170

4. **Halyk Volodymyr (Drohobych)**
Turkivshchina in public and scientific activity of Ivan Franko 172

5. **Bryts'kyi Petro (Chernivtsi)**
Professor Mark Tauger from Virginia – Stalins Lawyer and His Milieu about the Reasons
of Golodomor in Ukraine 180

6. **Herehova Svitlana (Chernivtsi)**
Bukovynian Embroidery and Its Role in the Preservation of National-Cultural Ukrainian Identity 185

7. **Kuzina Borys (Khmel'nyts'kyi)**
Role of the Classes with Local History, Economy and Culture Elements in Solving of the Problem
of Growing Level of Program Material Mastering in History of Ukraine Learning Process 189

8. **Orlowskiy Lubim (Kamianets'-Podil'skyi)**
Jewish community Podilya in researches of foreing and ukrainian scientists 193

9. **Skomorovskiy Vitaliy (Ivano-Frankivsk)**
The Development of Historical Regional Etnographical Investigation
in the West Ukrainian Lands in 19-th 201

10. **Chura Vasyl (L'viv)**
The representation of the national democratic movement development by the regional, district and industrial communist party press in the late 1980s in Lviv region 205

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

1. **Fylypchuk Alexander (Chernivtsy)**
Rhōs in expedition of Byzantine Navy in 911-949 (studies of II. 44-45 *de cerimoniis*) 211

2. **Kuz' Anatoliy (Chernivtsi)**
Garrison service in the Genoa colonies of Crimea (first half of XV century): the economic component 221

3. **Vamush Aliona (Chernivtsi)**
The Temple Adornments in Head Attire of Old Russian Population of the Ukrainian Pre-Carpathian Region 227

4. **Lazorak Bohdan (Drohobych)**
Institutional registration and activity of church fraternity of Ivan Khrestytel in Kamyanetz-Podilsk (XVIII century) 233

5. **Diachuk Mariana (Uzhhorod)**
To the Problem of Estimation of Yakiv Holovatskyi Activity During «Russian Period» 243

6. **Yaremko Oxana (Chernivtsi)**
Political parties of narodovtsi in Bukovyna 1908–1914 247

7. **Kachkovska Lesya (Lutsk)**
Activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Art (on the basis of Materials of Central State Historical Archive in Kyiv) 252

8. **Rusnak Oleksandr (Chernivtsi)**
State and problems of function of system of population's medical provision in Northern Bukovyna and Hotyn region in 1918–1940 258

9. **Melnychuk Olha (Kyiv)**
System of VUO «Торгсин» in the Kiev area: organizational structure 264

10. **Melnichenko Valeria (Mykolayiv)**
Relations between Ukraine and Taiwan: history and contemporaneity 267

REVIEWS

1. **Botushans'kyi Oleg (Chernivtsi)**
Chernivtsi: History and the Present. Anniversary Edition Dedicated to 600 Jubilee of the First Written Mention About the City [Collective Monograph] V.M. Botushanskyi, S.V. Bilenkova, O.V. Dobrzhanskyi and other. Edited by V.M. Botushanskyi. – Chernivtsi: Zelena Bukovina, 2009. – 586 p. 271

2. **Burkut Igor (Chernivtsi). Myzak N., Balan I.D., Romans'kyi I.V.**
The Village in our Ukraine. Dedicated to 600 Anniversary of the First Written Mention About Village Strilkivtsi. Addition to the Series: «For You, Saint Ukraine». Book. 5. – Chernivtsi: Bookrek, 2009. – 448 p.: il. 274

3. **Yatsenyuk Fadey (Chernivtsi)**
Vasyl Botushanskyi, Galina Chajka. Emigration from Bukovina (60s of 19th – beginning of 20th). – Chernivtsi: Tehnodruk, 2009. – 384 p. 275

DOCUMENTS

1. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
Vienna archives about ukrainian cases (about Ukraines' liberation Union) 278

INFORMATION ON SCIENTIFIC ACTIVITIES OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOVYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY 2008 282

INFORMATION ABOUT AUTHORS 288

УДК: 94(477) „0988”:27

Віктор Демочко
(Чернівці)

ЕПОХАЛЬНА ПОДІЯ В ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті проаналізовані причини запровадження і поширення в Київській Русі християнства візантійського зразка, висвітлено процес становлення православної церкви, її роль в розвитку Київської держави.

Ключові слова: Київська Русь, християнство, митрополія, Константинопольський патріарх, роль православної церкви.

Офіційне запровадження християнства – панівної ідеології Київської Русі – її правлячою верхівкою наприкінці 80-х років X ст. було значною історичною подією, яка суттєво вплинула на життя давньоруського суспільства. Ця епохальна подія була підготовлена всім перебігом внутрішнього розвитку східнослов’янської держави, що проходив у річищі загальноісторичних закономірностей.

У середині X ст. Київська Русь опинилася на роздоріжжі. Гостро постала необхідність ідеологічного зміцнення соціально-економічних підвалин феодального суспільства, що зароджувалося. Основою його ідеології могла бути лише релігія. У виборі її перед давньоруською державою відкривалися кілька шляхів.

Русь могла залишатися язичницькою, пристосувавши родоплемінну релігію до ідеологічних потреб нового суспільства, як це сталося, приміром, у стародавніх державах Сходу, Великому князівстві Литовському. Прийшовши у 980 р. до влади, київський князь Володимир Великий спочатку спробував провести релігійну реформу, суть якої полягала у модернізації язичництва, запровадженні на Русі культу єдиного бога – громовержця Перуна[1]. Він зводить за межами князівського двору язичницький храм з ідолами шести провідних богів Русі – Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і Мокоші[2]. Ієрархія новоствореного пантеону ніби віддзеркалювала розклад політичних сил у середині країни, адже верховним божеством було визнано не полянського Дажбога, а новгородського Перуна. Очевидно, Володимир мав зважити як на новгородську еліту, завдяки грошам якої прийшов до влади, так і на норманських найманців, на мечі яких спирався (громовержець Одін – братблизнюк литовсько-слов’янського Перуна був покровителем скандинавської дружини). Проте навіть модернізована стара релігія не відповідала потребам часу: вона гальмувала процес державотворення; не захищала багатства і привілеї феодальної верхівки, що набирала силу; ускладнювала розвиток зв’язків з християнськими країнами. Тому запровадження якісно нової державної монотеїстичної релігії стало життєвою необхідністю.

Київська держава могла прийняти іудаїзм, що не так уже й неймовірно з огляду на воєнно-політичне протиборство Русі та Візантійської імперії, з одного боку, а також економічні зв’язки з Хазарським каганатом – з іншого. Панівний клас каганату сповідував, як відомо, іудейську релігію. У сфері його політичного впливу тих часів перебував могутній племінний союз слов’ян-кривичів. Наявність впливової хозарсько-іудейської общини в Києві підтверджується історичними джерелами.

Русь могла прийняти й іслам. Його порівняно проста релігійна система, що виникла в середовищі аравійських кочівників-бедуїнів і купців у містах Хіджазу, була зрозумілішою язичникам-слов’янам, ніж складне й важкодоступне християнство. До того ж у ті часи існували торговельно-економічні зв’язки Східної Європи з мусульманським світом у країнах Близького Сходу та Середньої Азії. Проникали руси і в Північний Іран. А на території Східної Європи X ст. вже існувала мусульманська держава (Волзька Булгарія), близька Київській Русі як за рівнем соціально-економічного розвитку, так і за етнічним складом населення. Ряд племен угрофінської і тюркської груп (предки марійців, мордвинів, чувашів) жили на території як Великого князівства, так і держави волзьких булгар. Пам’ять про ті зв’язки між Волзькою Булгарією й Київською Руссю збереглася в тюркському титулі глави давньоруської держави – каган: так титулований Володимир[3]. До слова, як і правителі Хозарії та Волзької Булгарії.

Нарешті, Русь могла запровадити християнство із Заходу. Ініціатива тут належала княгині Ользі. 959 року її посли звернулися до германського імператора Оттона I, чий двір славився місіонерами, з проханням «призначити єпископа і священиків», тобто княгиня мала намір пропагувати хрещення. Цьому планові, однак, не судилося здійснитися. Адальберт із Трира, пізніший архієпископ магдебурзький, який 962 р. очолив місію на Русь, після короткого перебування у Києві змушений був утікати звідси «з великими труднощами», коротко записавши, що він нічого не зміг досягти, бо прохання княгині, «як з’ясувалося, було вдаваним»[4]. Тим не менш той факт, що чехи й поляки саме в цей період прийняли християнство з Риму, а згодом так само вчинили й нормани, з котрими Русь

також підтримувала тісні стосунки, дав підставу вважати таку можливість цілком реальною.

Проте вирішальним фактором у виборі релігії стали економічні інтереси. Ще за часів існування античних міст-держав для Подніпров'я визначився південний вектор цивілізаційної орієнтації, який значно посилився з появою торгового шляху «з варяг у греки». До візантійської орбіти молоду руську державу підштовхувало і традиційне географічне тяжіння, політичні розрахунки. Окрім цього, тогочасний Константинополь був одним з найрозкішніших міст відомого варварам світу, і під враженням його сліпучого блиску виросло кілька поколінь руських князів, які бачили в «світлоносній імперії ромеїв» землю обітовану. У X ст. Київська Русь підтримувала з цією імперією найтісніші політичні й культурні зв'язки, де пропаганда церковного віровчення була складовою дипломатії. Православні ієрархи використовували будь-яку нагоду, аби нав'язати християнство «варварським народам». Русь у цих планах посідала чільне місце. Візантія всіляко намагалася перетворити її на слухняне знаряддя своїх експансіоністських помислів. Християнство мало скріпити цей нерівний союз.

Та все ж запровадження християнства в Київській Русі історично зумовлювалося внутрішніми соціально-економічними і політичними причинами, насамперед потребами феодального суспільного ладу, що формувався. Християнство, як відомо, освячувало авторитетом монотеїстичної релігії князівську владу, сприяло її зміцненню, посиленню міжнародного престижу давньоруської держави, тіснішому політичному, економічному та культурному спілкуванню її з іншими країнами.

Отже, «вибір віри» на користь Константинополя, що його зробив 988 р. київський князь Володимир Святославович, не здається випадковим. По-перше, у державної еліти вже існували досвід та традиція хрещення, пов'язані з Константинополем. Першою відомою спробою офіційної християнізації вважається «Аскольдове хрещення»: у 867 р. Аскольд, перший з київських князів-християн, прийняв нову віру. «Життєпис Василія I», складений візантійським імператором Костянтином Багрянородним, засвідчує це[5]. Про хрещення Аскольда і його оточення згадав пізній (XVI ст.) Никонівський літопис[6]. Народний переказ, записаний у Київському Початковому літописі стверджує, що Аскольд прийняв християнство з ім'ям Миколая, тому на його могилі наприкінці IX ст. спорудили церкву на честь святителя Миколая Чудотворця[7]. У середині X ст. в дружині київського князя Ігоря християни становили рівнозначну з язичниками частину. В самому Києві вже у 40-х роках X ст. існувала соборна церква святого пророка Іллі, в якій «Русь охрещена» присягала дотримувати договір князя Ігоря 944 р. про мир з Візантією[8]. Християнкою стала Ігорева вдова княгиня Ольга, охрещена самим патріархом за участю візантійського імператора під час візиту в Константинополь у 950-х рр.[9]. Однак, як і в часи Аскольда, новій релігії не судилося поширитися на Русі, адже суспільно-політичні й економічні умови для цього тоді ще не склалися. Повідомлення літопису Нестора про невдалі намагання Ольги схилити до християнства свого сина Святослава свідчило про непідготовленість навіть верхів суспільства до рішучих ідеологічних змін[10]. Святослав, розповідав літописець, «не послуша матере, творяще норовы поганьские», обґрунтувавши своє небажання хреститися словами: «Како аз хочю ин закон прияти един? А дружина моя сему смеятися начнуть»[11].

По-друге, відповідно до візантійської моделі християнства світська влада домінувала над релігійною, що цілком влаштовувало великого князя: ідеологічну підтримку своїм державотворчим планам він отримував, а контроль над ним з боку церкви не встановлювався. Такі взаємовідносини держави і церкви відповідали системі політичного устрою Київської Русі, що була тоді відносно єдиною ранньофеодальною монархією. Християнізація відкривала шлях до визнання за Київською державою самостійного місця в політичній структурі тогочасного світу й можливість закріплення за її володарем нових знаків влади та титулатури.

По-третє, візантійське православ'я знайомило Русь з християнським віровченням рідною мовою, що значно прискорювало і спрощувало процес поширення та утвердження нової релігії. Як відомо, слов'янську азбуку створив Кирило, грецький місіонер, якого візантійський імператор Михайло і патріарх Фотій у 863 р. послали разом з його братом Мефодієм до Моравії проповідувати християнство. Важливою особливістю місіонерської діяльності Константинопольської церкви, на відміну від Римської, було те, що проповідь християнства велась рідною мовою тих народів, яких «освічували». А це вимагало і створення писемності там, де її ще не було. Так було створено коптське письмо єгипетських християн (I–III ст.), вірменське (початок V ст.), слов'янське (середина IX ст.)[12].

Нарешті, прийняття християнства візантійського різновиду зумовлено тогочасними політичними причинами. У 986 р. візантійський імператор Василь II, проти якого виступили земельні магнати, попросив у Володимира військової допомоги для придушення заколотників. Київський князь погодився, але висунув вимогу – одруження із сестрою імператора Анною. Це була надзвичайно висока ціна, адже відповідно до існуючих тоді канонів, візантійські принцеси могли виходити заміж лише за рівних собі або хоча б за представників родини німецьких імператорів. Проте обставини були сильніші за традиції: реальна загроза Константинополю змусила Василя II піти на поступки, водночас він сам висунув вимогу, щоб Володимир охрестився і запровадив християнство на Русі.

Навесні 988 р. шеститисячне руське військо допомогло візантійському імператору розбити сили феодальної опозиції. Проте, опанувавши ситуацію, імператор зрікся своїх обіцянок і відмовив князю віддати за нього сестру. Намагаючись досягти поставленої мети, Володимир здійснює блискавичний похід до Криму і захоплює важливий пункт візантійського панування на півострові, головну житницю імперії – Херсонес (Корсунь), а до Константинополя надсилає погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливішим, і Володимир, отримавши обіцяну «Багрянородну» (тобто царственну від народження) Анну, відбув із нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення киян, здійснене відразу після Корсунського походу літопис упевнено датує 988 роком[13].

Охрещенню киян передувало знищення загальнодержавного язичницького пантеону, спорудженого в центрі стольного града. «Повість временних літ», Новгородський перший літопис молодшого ізводу та інші джерела красномовно, з подробицями, розповідали про зруйнування язичницьких капищ і знищення статуй богів: «Яко приде (Володимир. – В.Д.), повеле кумиры испровреши, овы исещи, а другия огневи предати... Повеле (Володимир. – В.Д.) рубити церкви и поставляти по местом, иде же стояху кумири. И постави церковь святаго Василья на холме, иде же стояше кумир Перун и прочии»[14]. Князь Володимир одержав при охрещенні ім'я Василій, ім'я свого шваграта і хрещеного батька – імператора ромеїв. Відтак святий Василій став небесним покровителем і християнським патроном князя. Будівництво християнського храму на честь святого Василія на місці язичницького пантеону не лише унаочнювало докорінну переміну релігійної структури Київської держави, а й символізувало особисту роль Володимира Святославовича в цій реформі.

Широкомасштабна християнізація давньоруського суспільства, як вважають дослідники, була не лише поспішною, а й поверховою. Люди не розуміли засад і сенсу нової релігії, тому виконували її приписи і обряди суто формально. На перших порах влади обмежилися здійсненням зовнішнього акту, що символізував її прийняття, – водним хрещенням. Завдання ж справжньої християнізації, зокрема відмова від колишньої обрядності та шанування старих богів, уведення замість них нових форм культу й побуту, нового світогляду могли бути вирішені в результаті тривалої діяльності місіонерів-священиків і монахів. Насильницький характер запровадження нової віри не зміг приховати навіть чернець-літописець. Так, описуючи хрещення киян, Нестор свідчив: «Володимер посла по всему граду, глаголя: «Аще не обрящется кто заутра на реце, богат ли, ли убог, или нищ, ли работник, противен мне да будет» (тобто «той буде мені ворогом»)[15]. Автор Никонівського зводу, початкова частина якого містить деякі невідомі іншим літописцям звістки, переконаний, що киян хрестили під загрозою смерті, за наказом Володимира оголосивши: «Аще кто не обрящется на реце креститися… и не иметь сей пощаден быть от нас[16]. З неймовірною жорстокістю було нав'язане християнство жителям Новгорода. Збереглася літописна розповідь про те, що, коли київські урядовці Добриня і Путята прийшли хрестити новгородців, останні під проводом свого верховного жерця Богомила і тисяцького Угоняя вчинили збройний опір. Нова віра була запроваджена після «злої січі»[17].

Офіційне проголошення християнства панівною ідеологією знаменувало тільки початок його поширення у давньоруській державі. Населення віддалених од київського центру областей ще надто довго й хворобливо реагувало на нові ідеологічні віяння. Християнські проповідники наштовхувалися на глухе чи пряме незадоволення народу, яке іноді перехлюпувалося через край і виявлялося у формі фізичної розправи над ними. Достатньо сказати, що протягом лише одного десятиліття в Новгородській землі, наприклад, було забито трьох єпископів (йдеться про середину XI ст.)[18]. Перші поставлені в Ростові єпископи Федір і Ларіон, зустрівшись із незадоволенням тамтешнього люду, змушені були покинути цей край. Не більшого успіху в справі навернення населення Ростовської землі в нову віру досяг і їх наступник – чернець Києво-Печерського монастиря Леонтій. «Житіє» цього святителя, згодом проголошеного церквою святим, повідомляє про те, що Леонтій, узявшись навіювати християнське віровчення дітям, був скараний їх батьками на смерть. Тільки єпископу Ісаії, котрий заступив Леонтія, вдалося винищити гєть кумирів язичницьких богів, шанованих тамтешніми поселянами[19].

Давньоруська доба стала епохою протистояння старої і нової релігійних систем, що спричинилося до появи такого духовного феномена, як двовірство. І все ж християнська церква зуміла витіснити язичництво на периферію духовного життя слов'янина. Моральний авторитет церкви, її політичний та ідеологічний вплив ще помітніше зростають по Батиєвій навалі 1237–1241 рр.

У другій половині XIII ст. має місце подальше проникнення християнського віровчення в усі сфери народного життя. Матеріали археологічних досліджень засвідчують перевагу християнської поховальної обрядовості в тогочасному селі, яке з погляду духовного життя було значно консервативнішим, ніж місто. Отже, саме до цього часу (др. половина XIII–XIV ст.) слід віднести перемогу християнства над язичництвом.

Через кілька років після запровадження християнської релігії на Русі було створено церковну організацію – митрополію[20]. Її виникнення відбу-

валося за обережних пошуків взаємоприйнятних шляхів співробітництва між церквою та державою. Остерігаючись опинитися спершу в церковно-релігійній, а відтак і в політичній залежності од Візантії, уряд князя Володимира попервах відводить патріаршому ставленику під резиденцію окраїнний Переяслав. Проте безпосереднє підпорядкування митрополичої кафедри Константинопольській патріархії ні в чому не обмежувало влади руського князя. Формально руська митрополія могла вільно проводити церковно-адміністративну діяльність, створюючи єпископські кафедри і призначаючи на них зверхників. Центральна влада впливала на формування церковної організації, пристосовуючи її до потреб централізації країни. Закономірним з цього погляду було перенесення митрополичої кафедри до стольного града Русі за правління Ярослава Мудрого. Вона суттєво розширила сферу дії візантійського церковного правопорядку, розбудовуючи мережу єпархій. Перші єпископії з'явилися в Новгороді та Білгороді (поблизу Києва). Згодом вони були закладені в Чернігові, Полоцьку, Турові, Юр'єві та деяких інших містах. Встановлення гармонії між церковною і державною владами зумовило посадження великокнязівських намісників у деякі із зазначених центрів.

Вищі церковні посади й передусім крісло митрополита віддавалися переважно вихідцям із Візантії (із 23 митрополитів, які очолювали руську церкву в домонгольський період, 17 були греками, національність трьох не встановлена й лише троє були руськими)[21]. Митрополит висвячувався Константинопольським патріархом, призначався патріаршим собором й інтронізувався на кафедру в Києві, в Софійському соборі, за згодою великого князя. Існуюча практика поставлення митрополитів на Русь не зобов'язувала їх служити державно-політичним інтересам Візантійської імперії. Новопоставлені митрополити шукали союзу з великокнязівською владою, від якої вони залежали насамперед економічно. Діяльність вищих церковних сановників була під контролем давньоруського уряду. Більше того, великокнязівська влада навіть дозволяла собі іноді зовсім не рахуватися з думкою патріаршого синоду в питанні вибору кандидата на митрополичу кафедру. Так, 1051 р. Ярослав Мудрий поставив на митрополита Іларіона з великокнязівського Спаського монастиря. Через століття по тому на церковному соборі 1147 р. в Києві митрополитом руським було обрано й висвячено без благословіння Константинопольського патріарха постриженика Зарубського Пречистенського монастиря Клима Смолятича.

Поставлення єпископів стало переважно прерогативою князя, хоча згідно з нормами канонічного права їх мали обирати на архієрейському соборі за участю всіх єпископів, а також священнослужителів і «людей» його майбутньої єпархії. Єпископи Київської Русі були високопоставленими церковними сановниками, духовними князями, влада яких коли й не рівнялася до становища місцевого князя, то принаймні виступала в багатьох питаннях рівноправною. Єпископ мав свій адміністративно-управлінський апарат, що за своєю структурою відповідав князівському. Внутрішній устрій церковно-адміністративних областей цілковито відповідав політико-адміністративному поділу земель-князівств на волості і погости. Основу внутрішньої організації єпархіальної області становили парафії-погости, управління якими здійснювалося намісниками єпископа. Ці церковно-адміністративні осередки збігалися з областями князівських намісників чи посадників. Отже, пристосовуючись до конкретно-історичних умов ранньосередньовічної Русі, православна церква будувала свою організацію за феодально-ієрархічним зразком, наслідуючи в загальних рисах структуру державного устрою.

Церковна корпорація, хоч і являла собою замкнену структуру з розвинутою автономією внутрішнього життя і власними, лише їй властивими формами управління, була одним із найважливіших інститутів феодальної держави. Церква на Русі (в особі вищого духовенства) не обмежувалась тільки віросповідною діяльністю. Вона виконувала певні юридичні функції в сімейних і шлюбних справах, здійснювала охорону соціального спокою, налагоджувала та підтримувала зовнішньополітичні зв'язки тощо. Представники вищого духовенства часто-густо очолювали дипломатичні місії, виконували функції послів і посередників у взаєминах між ворогуючими князівськими коаліціями Київської Русі.

В ранньофеодальну добу історії давньоруської держави в країні існувала єдина митрополія, яка об'єднувала кілька єпископій. Церква утримувалася за рахунок відрахування десятої частини князівських прибутків. Розповідаючи про завершення будівництва головної церкви країни – Десятинної, Нестор свідчив, що князь урочисто заявив: «Даю церкви сей святой богородици от именья моего и от град моих десятую часть»[22]. З утвердженням поліцентричної форми державної влади в XII ст. відповідно еволюціонує й церковна організація. Вона ускладнюється, відтворюючи державно-адміністративну структуру Русі епохи феодальної роздробленості. Основним джерелом матеріального забезпечення церкви зазначеної пори було землеволодіння, прибутки від судочинства тощо. Церковна організація в Київській Русі своєрідно відбивала феодально-ієрархічну структуру суспільства.

Як же вплинуло прийняття християнства на подальший розвиток Київської Русі? Нова віра полегшила процес ліквідації родового ладу, сприяла прискоренню розвитку феодального устрою. Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, фактично освячувало владу панівної

еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему, адже існування християнської небесної ієрархії було ніби віддзеркаленням ієрархії тогочасного суспільства. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим закладало принципово нові підвалини в ідеологічній моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних. Церква провадила гнучку соціальну політику, спрямовану на захист найбільш знедолених категорій населення давньоруського суспільства. Вона не обмежувалася лише засудженням найбільш жорстоких форм феодального гніту, а й намагалася доступними їй методами впливати на соціальну практику. Церковні ієрархи виступали проти свавілля феодалів, жорстоких утисків народу та інших крайнощів суспільного життя того часу. Все це сприяло пом'якшенню класових суперечностей і збереженню соціального миру, нехай і відносного.

Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни. До кінця 80-х рр. X ст. Русь була слабоконсолідованою державою, що зберігала єдність головним чином завдяки мечам великокнязівської дружини. Проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю. М.Грушевський писав, що Володимир, прийнявши християнство, доклав максимум зусиль до того, аби поширити його у своїй державі і таким чином зміцнити її становище. Тут «лежала глибока політична ідея»[23]. Церковні устави Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, церковно-уставні грамоти удільних князів були основою державного регулювання у громадському і особистому житті, судочинстві, релігійно-моральному вихованні населення. Церква тоді безпосередньо впливала на державну владу. Її об'єднуюча функція виявилась у період роздроблення Київської Русі і утворення удільних князівств. Київська митрополія як церковно-релігійний центр сприяла об'єднанню і зміцненню сформованої народності в Київській державі. Після її занепаду церква відіграла вирішальну роль у зміцненні етносу русичів, утвердженні народного духу, моральної стійкості в період татарської навали.

Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави. Хрещення Русі та одруження на Багрянородній сестрі візантійського імператора ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. З того часу великий князь ставав повноцінним суб'єктом міжнародного права: кордони його держави вважалися недоторканими (бодай номінально); на полі бою княжих воїнів брали в полон, а не в рабство; сам він міг апелювати до поняття справедливості серед сусідніх королів тощо. Запровадження нової віри не стало основою ідеологічної та політичної залежності від Візантії. Підлеглість Київської митрополії Константинопольському патріарху була наслідком політичної угоди, але, зумовлена церковними традиціями й канонами, існувала лише в сфері релігії. Зв'язок церков, тим часом, сприяв політичному співробітництву й поглибленню взаємних інтересів обох держав щодо їх внутрішніх справ. Оточена ворогами, Візантійська імперія була зацікавлена у зміцненні військових і торговельних зв'язків з Руссю, а та, в свою чергу, в більш широкому плані зміцнюючи зв'язки з Візантією, творчо сприймала її ідеї та культуру[24]. Православ'я сприяло також налагодженню і розширенню зв'язків, побудованих на принципі рівноправності, з Німеччиною, Польщею, Швецією, Римом. Характерно, що в перші століття християнізації Русь була навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. Зокрема, протягом X–XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій лише 12[25].

Під впливом християнства відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття у населення давньоруської держави. Особливістю язичницького світогляду було обожнення природи. Язичництво пригнічувало людську душу і виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини, внаслідок чого вона отримує повну свободу вибору та поведінки, справедлива розплата за які чекає у потойбічному світі. Такі якісні зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, засуджено звичаї родової помсти, чаклунство і всілякі забобони, припинено багатоженство, піднесено значення жінки в родині, поліпшилося ставлення до бідних, особливо до рабів, бо в своїх проповідях церква стверджувала, що вільний і невільний рівні перед Богом.

Нова віра надала значного імпульсу розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва.

Освітянська діяльність у Київській Русі беззастережно належала церкві. За князя Володимира Великого влаштовували при церквах парафіяльні навчальні заклади, де виховувалися діти під керівництвом місцевих священно- і церковнослужителів. Князь Ярослав Мудрий значно зміцнив і розширив потяг народу до просвітництва. Його коштом будувались спеціальні приміщення для шкіл, училищ, де освіта носила релігійний характер. При архієрейських кафедрах, монастирях і церквах засновували духовні парафіяльні школи, які готува-

ли церковних читців, організовувалися книгосховища – прототипи сучасних бібліотек. Наявність шкіл була гордістю великих міст. Такі заклади були в Києві, Львові, Володимирі-Волинському (саме там, за власним свідченням, у 1097 р. перебував преподобний Нестор Літописець з метою «смотренія раді училищ і наставленія вчителів»)[26]. Першими вчителями і розповсюджувачами духовної освіти були переважно люди духовного чину. Але і з боку князів духовна освіта знаходила в той давній період суттєву підтримку. Галицький князь Ярослав Осмомисл, який був досить освіченою людиною, ставив ченцям за обов'язок навчати дітей наукам і виділяти на це частку монастирських доходів. Племінник галицько-волинського князя Данила Романовича, Володимир, який вважався великим книжником і філософом, ревно піклувався про розповсюдження християнського вчення серед підданих, а парафіяльних священиків зобов'язував учити малих дітей вдома, а всіх – у храмі[27].

З XI ст. на Русі з'являються книги, переклади з грецької на слов'янську мову. Перекладне письменство мало служити насамперед потребам християнського культу, а тому першими книгами в Київській державі були переклади святого Письма (Євангелія), апракос (читання в календарному порядку), найдавніший його рукопис «Остромирове Євангеліє» (1056–1057), Апостол, Псалтир, Парамійник та інші богослужбові книги. Серед християнської перекладної літератури важливе місце належить творам святих отців і учителів церкви: Василія Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Кирила Єрусалимського й інших. На основі перекладного утворюється своє оригінальне письменство того ж церковно-релігійного характеру. Найважливішими серед них були літопис «Повість временних літ», «Сказанія» про життя окремих святих, особливо «Печерський Патерик», «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, повчання преподобного Феодосія Печерського, проповіді єпископа Туровського Кирила та інші. Авторами цих творів виступали переважно ченці, яким була притаманна одна спільна риса: шукаючи небесної батьківщини, вони щиро любили свою земну батьківщину і ясно усвідомлювали, що всі слов'янські племена на Русі становлять одну єдність[28].

Оскільки релігійному культу мають служити не тільки молитви та обряди як богослужбова дія, а й будови храмів, малярство, різьбярство, музика, спів, то з прийняттям християнства на Русі широко розвиваються й такі види мистецтва. Наочним свідченням цього розвитку є такі визначні пам'ятки архітектури, як Київська Софія з її мозаїками і фресками, а також храми тих часів у Києві, Чернігові та інших давніх містах Русі. Серед будівників і оздоблювачів цих величних споруд, крім грецьких, безумовно, були і свої здібні майстри. Києво-Печерський Патерик подає імена деяких з них. Серед іконописців згадує ченців Аліпія і Григорія, а серед співаків – визначного доместика монастиря (учителя співів) Стефана[29]. Про успішний розвиток мистецтва співу в Києві свідчить той факт, що на основі грецького і болгарського співу тут виник свій високохудожній Київський «Знаменитий розспів», пройнятий мотивами народної обрядової пісні.

Отже, запровадження християнства на Русі, безумовно, було явищем прогресивним. Воно сприяло формуванню та зміцненню феодальних відносин, розвитку державності, зростанню міжнародного авторитету, розвитку культури. Оцінюючи видатну роль нової віри в розвитку Київської держави, навряд чи було б правильно вважати православну церкву винятковим фактором її всесвітньовідомих досягнень, однак саме вона взяла на себе роль головного стимулятора та організатора цього процесу.

---

[1] Повесть временных лет: Текст и перевод. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1950. – Ч.1. – С.80.

[2] Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К.: «АртЕк», 1996. – С.76.

[3] Зоц В. Вибір та його наслідки // Наука і суспільство. –1989. – №9. – С.66.

[4] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005. – С.48.

[5] История Византии. В 3-х т. – М.: Наука,1967. – Т.2. – С.229.

[6] Полное собрание русских летописей. – Т.9, 10. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: «Наука», 1965. – С.13.

[7] Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Православ'я на Україні. – К.: Т-во «Україна», 1985. – С.5.

[8] Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.38.

[9] Там само. – С.44.

[10] Котляр М.Ф. Запровадження християнства у Давньоруській державі // Укр.істор.журнал. – 1988. – №6. – С.20.

[11] Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.44.

[12] Зуєв Ю. Київська Русь і православ'я // Людина і світ. – 1984. –№4. – С.30.

[13] Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.80-81.

[14] Там само.

[15] Там само.

[16] Полное собрание русских летописей. – Т.9, 10. Патриаршая или Никоновская летопись. – С.57.

[17] Янин В.Л. Как и когда крестили новгородцев // Наука и религия. – 1983. – №11. – С.30-31.

[18] Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К.: «Глобус», 1996. – С.70.

[19] Там само.

[20] Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.102.

[21] Моця О.П., Ричка В.М. Назв. праця. – С.187.

[22] Повесть временных лет: Текст и перевод. – С.85.

[23] Грушевський М.С. Історія України-Руси: У 11 т.,12 кн. – К.: Наук.думка, 1991. – Т.1 – С.513.

[24] Поппе А. Заснування митрополії Русі в Києві // Укр.істор.журнал. – 1969. – №6. – С.105.

[25] Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С.135, 146.

[26] Саган О. Відзначення 1020-ліття хрещення Київської Русі: першооснови та сьогодення духовної традиції українського народу // Пам'ять століть. – 2008. – №3. – С.10.

[27] Там само.

[28] Никитенко І., Новосад М., Оксіюк Й. Назв.праця. – С.20.

[29] Там само. – С.21.

Summary

Viktor Demochko
(Chernivtsi)

Epoch-making Event in the History of the Kievan Rus

In the article there are analyzed reasons of why the Byzantine-type Christianity was introduced and became wide spread in the Kievan Rus, how the Orthodox Church was settling, and the role it played in the development of the Kievan state.

Key words: Kyivan Rus, Christianity, Metropoly, patriarch of Constantinopol, role of Orhtodox Church.

УДК:94(477.75) „17"

Галина Яценюк
(Чернівці)

ПОВЕРНЕННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ТА СПРОБА ГЕТЬМАНА-ЕМІГРАНТА ПИЛИПА ОРЛИКА ОЧОЛИТИ КОЗАКІВ

У статті йде мова про причини повернення козаків на українські землі в 1734 р. Аналізується дипломатична діяльність Пилипа Орлика, спрямована на недопущення цього кроку.

Ключові слова: Військо козацьке, конгрес, Солунське «сидіння», гетьман-емігрант.

У 1727 р., через п'ять років після смерті гетьмана І. Скоропадського, російський імператор Петро ІІ дозволив вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні. Малоросійська колегія, яка з 1722 р. управляла цією територією, була ліквідована. Питання політичного та економічного життя Лівобережжя із підпорядкування Сенату Російської імперії перейшло до Колегії іноземних справ.

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної ситуації. В 1725 р. в Європі сталися дві важливі події. Першою з них була смерть упертого і невблаганного ворога українських емігрантів Петра І. Не менше значення мав і шлюб (у серпні 1725 р.) Марії, дочки Станіслава Лещинського, з французьким королем Людовиком XV. Цим самим Франція вступила в конфлікт з Росією, яка так негативно ставилась до колишнього польського короля[1]. Поряд з цими подіями, інтереси європейських держав поділилися на два ворожі табори. В однім, так званій Віденській коаліції, перебувала Австрія та Іспанія, а в другім – Ганноверській коаліції – Англія і Франція разом з Голландією та Данією. На боці Англії й Франції стояв Станіслав Лещинський, а польський король Август ІІ опирався на Австрію. Ці фактори вселяли надію в гетьмана-емігранта Пилипа Орлика на відновлення українського питання на міжнародному рівні. Однак для втілення в життя своїх планів він мав спочатку би звільнитись з Солунського «сидіння» та очолити під своїм керівництвом Запорозьке козацтво, яке перебувало на турецькій території і почало обмірковувати плани повернення на українські землі під владу російського царя.

Новообраний гетьман України Данило Апостол замість «договірних статей» 22.08.1728 р. отримав так звані «Рішительні пункти». Цей документ складався з указів, що по суті обмежували автономію України. Серед 20 пунктів значилися: обрання гетьмана за згодою царя, перетворення генерального суду на колегіальну установу з шести осіб, призначення генеральної старшини та полковників царським указом, позбавлення прав гетьмана вести приватне закордонне листування[2]. Незабаром після обрання до гетьмана потрапив лист кошового отамана Павла Федоріва «з товариством», в якому козаки просили, щоб цар прийняв їх «під свою високу руку». Запорожці хотіли передусім забрати військові клейноди, залишити Олешківську Січ і перейти на стару. З цього знову нічого не вийшло. Росія не бажала через запорожців ускладнювати свої стосунки з Туреччиною. Тому князь М.Голіцин через Д.Апостола звелів передати низовикам, що вони мусять залишатися там, де є. Однак у грудні 1727 р. сталася подія, яка змінила становище козаків. Друга особа після хана – Калга-Салтан прибув на берег Бугу, де полювали та рибалили низовики (приблизно 2 тис. чоловік). Він наказав їм негайно все залишити й рушати з ним, нібито за велінням самого хана, на Буджак утихомирювати повсталих мурз (середніх і дрібних можновладців). Козаки пристали на те й почали битися проти татар Білгородської орди. Раптом з'ясувалося, що такого наказу насправді не було. Хан із великим військом прибув на місце боїв, заарештував Калга-Салтана й відрядив зі своїми охоронцями до Стамбула на страту. Запорожців же, обезброївши, звелів продати в рабство для праці на галерах. Дізнавшись про це, «товариство» вирішило рішуче виступити проти не тільки татар, а й усіх прихильників їхньої зверхності. В Олешках спочатку взяло гору «старе» козацтво, яке виступало проти московських порядків. 23 травня 1728 р. відбулася рада, на якій кошовим було обрано К.Гордієнка. Наступного дня з верхньої течії Дніпра, з колишньої Старої Січі, прибуло 40 малих су-

ден під проводом давнього і запеклого ворога «бусурман» Івана Гусака. Зійшовши на берег, прибулі козаки несподівано закували в кайдани К.Гордієнка, а колишнього отамана Карпа Сидоренка побили. Потім вони зайшли до церкви, перехрестилися кілька разів перед святими образами й позбирали все, що там було, зокрема бубни, хоругви, булаву тощо. На Січі розгромили крамниці й шинки вірменів та греків, а їхніх господарів примусили тікати до Криму[3].

Російський уряд наказував гетьману Данилу Апостолу не допускати в Україну запорожців. Однак якщо вони все-таки з'являться, гетьман мав налагоджувати з ними таємні зносини й запевнити їх, що російський уряд дозволяє безкарно повертатися в Україну. Козаки, які залишилися під протекцією Кримського хана в Олешка, перебували в тяжкому становищі. Відірвані від своєї економічної бази, позбавленні можливості провадити торгівлю з Україною, козаки в 1728 р. почали знову добиватися у російського уряду дозволу повернутися. Дозволу їм не дали, і запорожці самовільно перейшли на Чортомлик. Проте російський уряд, щоб не викликати війни з Туреччиною, категорично відмовився прийняти запорожців під свою протекцію, і вони, проживши на Чортомлику з 1728 по 1729 рр., були змушені повернутися під татарську зверхність. Однак у 1733 р. обставини змінилися: помер польський король Август II і настав час, коли вирішувалась доля запорожців. Цілий ряд посередників з польського боку потягнувся на Січ, великі зусилля зробив і П.Орлик, щоб затримати військо при собі і при старій орієнтації на Туреччину, Крим і Польщу зі Станіславом Лещинським. Тоді ж російський уряд Анни Іванівни, побоюючись, що запорожці візьмуть участь у боротьбі за королівський престол Польщі на боці С. Лещинського, погодився прийняти запорожців. Цариця Анна Іванівна видала грамоту про згоду прийняття запорожців під свою опіку: «підтверджуючи ваші прохання…Ми прислали грамоту з прощенням усіх ваших провин з надією, що ви буде тепер вірно Нам служити»[4].

Аналізуючи зовнішні чинники, варто звернути детальнішу увагу на політичні події в Європі після смерті Августа II. Адже якраз з його смертю у Польському королівстві знову активізувалася внутрішня боротьба, пов'язана з виборами нового наступника польського трону. Численна польська партія Станіслава Лещинського відновила свою чинність і вживала рішучих заходів, щоб вернути йому корону. Росія ж підтримувала іншого кандидата на трон – саксонського князя Августа III. Французький король почав збройно і фінансово підтримувати свого тестя С. Лещинського та його партію. Французький посол у Варшаві Монті витратив 3 мільйони лівр на те, щоб прихилити на бік С.Лещинського польську шляхту[5]. Це довело до польської сукцесійної (спадкоємної) війни й викликало збройне зіткнення Франції з Росією. Також, щоб відвернути увагу росіян і австрійців, кавалер Тіанд, видавши себе за С.Лещинського з великою помпезністю висадився в Бресті і рушив до Балтики; в той час справжній Лещинський таємно добирався у Варшаву, переодягнений в комівояжера[6]. При цьому через різні династичні та інші політично-союзні зв'язки Європа знову поділилася на два ворожі табори: до одного з них належала Франція, Іспанія, Швеція й Оттоманська Порта, до другого – Росія, Німеччина, Данія, Голландія й Англія.

В зв'язку з цими подіями Конвокаційний сейм у Польщі ухвалив постанову, що чужоземці не можуть посягати на трон, отже, відпадала кандидатура Фрідріха Августа Саксонського, російського кандидата. У Версалі почали працювали над майбутніми виборами в Польщі. В розпорядження Монті було надіслано мільйон флоринів, і польським магнатам дано зрозуміти, що все золото французької державної скарбниці – в розпорядженні короля Станіслава Лещинського. Однак Росія і Австрія вислали на підтримку Фрідріха-Августа III 40-тисячне військо на чолі з генералом Лассі і козацьке військо під командою генерального квартирмейстера Лизогуба до Польщі[7]. У зв'язку з такими обставинами С. Лещинський змушений був втікати до Гданська. Польський сейм з невеликою кількістю учасників обирає королем Августа III[8].

Зрозуміло, що коли на польський трон знову була висунута кандидатура Станіслава Лещинського, який підтримував гетьмана Івана Мазепу та допомагав Пилипу Орлика останній вирішив скористатись ситуацією. Оскільки гетьман-емігрант поки що, не міг діяти вільно і самостійно, оскільки перебував в грецькому місті Солоніки під арештом. Тому для того, щоб розпочати активну дипломатичну діяльність, спрямовану на зміну політичної ситуації в Україні, гетьман мав отримати звільнення. Але незважаючи на таку складну для себе ситуацію, Пилип Орлик веде активне листування з Ганноверською коаліцією, котра, як не вороже, то принаймні, не дуже прихильно ставилась до зміцнення Російської імперії. Також гетьман не забуває пильно слідкувати і за відносинами цієї імперії з Австрією.

Однак П. Орлик добре розумів, що будь-яка допомога заснована на інтересі. І він намагається вказати на цей інтерес і Ганноверській лізі, і Франції, і навіть Станіславу Лещинському, постійному кандидатові на трон у Варшаві. Хоча нічого конкретного не пропонує, а тільки намагається звернути увагу на антиросійський характер руху в Україні. З цього вже міжнародні дипломати мали робити свої висновки. Друге, чого гетьман вимагав – міжнародної гарантії для України.

Щодо провідних європейських країн, то вони в цей час надавали перевагу дипломатичним крокам і політичним комбінаціям. Модою того часу стали європейські конгреси. Хоча Європа й була поділе-

на на два ворожі табори і задавалося, що розпочнеться нова війна, проте глава французького уряду кардинал Флері (ним він став у 1726 р.) виявив ініціативу мирного налагодження конфлікту і домігся того, щоб європейські держави погодилися на скликання влітку 1728 р. конгресу Франції в Суасоні[9]. П. Орлик, не маючи змоги самому прибути на конгрес, звертається до всіх своїх прихильників. Допомога Франції, Англії й Швеції була йому обіцяна. Головний його дипломатичний захисник у Парижі – сам Станіслав Лещинський, а також гольштинський посол граф Бассевіц, представник гольштинського князя Карла Фрідріха.

Конгрес у Суасоні тягнувся майже два роки й ні до чого конкретного не довів. Протоколів з конгресу не залишилося, тому важко встановити, чи було поставлене українське питання на пленарному засіданні. Але з листувань Орлика відомо, що такі особи, як кардинал Флері – голова французького уряду, Лорд Стенгоп – англійський делегат, барон Гослінг – голландський делегат, князь Бурнонвіль – іспанський делегат, вели розмови з російським делегатом Олександром Головкіним при посередництві шведського посла барона Гедди і гольштинського графа Бассевіца. Вони запевняли його, що «справа гетьмана Орлика є справедлива й що в інтересах всієї Європи негайне полагодження її»[10].

1 лютого 1734 р. Пилипу Орлику було дозволено покинути Салоніки. Він одразу ж їде до кримського хана в його літню резиденцію в Каушани (Молдавія), входить в зносини з іншими державами.

Однією з найприкріших новин для гетьмана після звільнення було, те що козаки, які перебували на турецькій території, вирішили остаточно повернутись під владу російського уряду. Для того, щоб цього не допустити, гетьман пише великого листа на Січ[11], він наголошує, що «не буде вже того щасливого часу, який тепер нам дається, при таких великих і звитяжних силах, для виконання обов'язків, які далися під присягою… тому прийшов, нарешті, давно бажаний час визволення України і всього українського народу з-під московського ярма». Далі Орлик висловлює своє здивування, кажучи: «не дивувався б сам, якщо б ваша милість добрі молодці Військо Запорізьке, не зазнавши на самих собі московського ошуканства, перейшла на їхній бік. Але мені дивно, що ваша милість добрі молодці, милі мої братове, маючи свіжі й живі ще, крім давніх доказів, приклади брехливих московських запевнень, як щодо себе особисто, так і щодо своєї Вітчизни, так легко, бездумно і радо всьому тому довірилися». Гетьман-емігрант нагадує також козакам, як ставився уряд Росії до тих, хто поповертався в Україну: «Одних замучено, других засуджено на вигнання, а третіх посаджено в тяжке ув'язнення, де мав кілька років страждати і сам кривоприсяжець і відступник наш, небіжчик миргородський Данило Апостол. Мабуть, добре Москві прислужився, і зрікшись своєї присяги і перекинувшись од нас на супротивний бік». У своєму листі Орлик запитує козаків, де вони планують поставити свою Січ: «Напевне, по той бік Дніпра. Та вас туди не допустять турки й татари, оскільки той край, де містяться найкращі ваші пожитки й угіддя, чи то на Самарі, чи в інших місцях, давно Москвою віддані на вічні часи туркам і татарам». Закінчується лист Орлика застереженням, що коли ми «утратимо і сей час до звільнення милої отчизни, то ніколи вже такого не знайдемо його і не дочекаємось в потомні часи»[12].

Але надії Орлика, висловлені в листі, не збулись. Запорожці не виступили йому на поміч. Розповідаючи, як тяжко їм жилося під протекторатом хана, вони писали: «Ми вимушені були відійти від ханської величності через те, що мали превелику кривду від татар. А нарешті, найгірше, що якби ми пішли за ним, ханом, і за вами, гетьманом, проти війська її імператорської величності, то, оскільки орда не звикла здобувати міста, то набрала б наших християнських людей, як минулих років під Білою Церквою та під слободами й, відступивши до Криму, запровадила б їх у вічну неволю». Крім того, в Січі серед старшин та запорожців переважали ті, хто дотримувався промосковської орієнтації й не бачили іншого виходу. Тому козаки далі писали: «Ми самі із власної волі наші чолобитні листи передавали її імператорській величності й, уникаючи наших давніх злочинів, які вчинили через простоту козацького розуму й своє незнання під проводом і указом небіжчика Мазепи, просили ми ласки, яку, слава Богу найвищому, й одержали. Тому не сумніваємось, що воля її імператорської величності може нас, Військо, карати чи дарувати нам життя. То де вчинився гріх, хай там буде і покута». А на завершення козаки заявляли, що «жодної допомоги наше Військо тепер вам не дасть і не ізвольте більше до нас писати, бо є уже Її Великого Імператорства ми Військо Запорозьке слуги, а не Ханські». Лист підписав кошовий отаман Іван Милашевич[13].

Одночасно з листом П.Орлика до козаків писав хан Каплан-Гірей, який у своєму зверненні закликав козаків не покидати турецьку територію і самим вибрати місце, де б вони хотіли осісти: »Однак раджу Вам стати кошем на тому місці, де були раніше, вдавшись під нашу оборону. За наказом Порти Оттоманської і пана Орлика гетьмана вашого»[14]. На лист Каплан-Гірея козаки теж відповіли відмовою. Наголошуючи на тому, яких кривд зазнали козаки за той час, поки перебували на турецькій території.

Та хоча питання про перехід запорожців у межі Російської держави було вирішено, здійсненню його заважали відносини Росії з Туреччиною. Порта, дізнавшись про намір запорожців заснувати поблизу Базавлука, біля турецького кордону, козацький кіш, послала свого урядовця Шатир-Алі-агу до бендер-

ського паші Нумана з метою з'ясувати достовірність цих чуток. Тоді російський уряд зобов'язав Вейсбаха, який займав на той час посаду київського генерал-губернатора, написати листа бендерському паші і пояснити, що достатньо прибуття до Базавлука одного лиш турецького представника для огляду місцевості й що Росія має твердий намір дотримуватися з Турецькою імперією вічного миру. Поряд з цим Росія почала формувати козацькі загони для майбутньої війни з Туреччиною.

22 червня 1734 р. Вейсбах нагадує кошовому Милашевичу, що якщо від гетьмана Орлика і хана будуть листи до Війська Запорозького, то негайно прислати без затримки їх в Київ[15]. Також Вейсбах дякує козакам, що вони негативно відповіли на прохання Пилипа Орлика і хана, а також за те, що надіслали йому копії листів та відповіді: «за розумну відповідь зраднику (П.Орлику) і хану на їх листи, за вірність Низового війська до імператорського величества дякуємо»[16]. В наступному своєму листі від 11 серпня Вейсбах закликає козаків не відповідати на прохання П.Орлика: «якщо до нього (Орлика) ніякої відповіді не буде то і він бачачи вашу вірність цариці забуде про свої наміри»[17]. 7 вересня в Білій Церкві козаки склали присягу на вірність імператриці Анні Іванівні. Граф Вейсбах стверджував, що «військо запорозьке отримає назад всі права і вольності», тільки б вони були вірні імператриці. При цьому він вручив кошовому козацькі клейноди[18].

Після повернення козаків під владу Анни Іванівни, одним із перших для них було вирішення земельного питання (не дарма їх про це запитував П.Орлик). Попри те, що згідно з міжнародно-правовими угодами російської та турецької держави землі Війська (за станом 1709 р.) все ще перебували у межах Кримського ханства, запорозьке керівництво здійснило спробу підтвердити свої права на них.

Спираючись на низку оригінальних документів 1705 р., з яких до російської Колегії іноземних справ було надіслано копії, Військо Запорозьке задекларувало свої права на землі Вольностей та очікувало на відповідне підтвердження з боку уряду Анни Іванівни. В.Мільчев[19] аналізуючи цю проблему, говорить, що російський уряд опинився у досить непевному становищі, оскільки прийняття Війська у підданство разом із його територіями у межах 1705 р. було б грубим порушенням норм міжнародної дипломатії. Скориставшись з хиткого становища козаків, російські урядовці затримали вирішення даного питання. Чергова російсько-турецька війна 1735-1739 рр. сприяла цьому якнайкраще. Однак, як показав час, і після її закінчення земельне питання для козаків вирішене не було.

Отже, в квітні 1734 р. козаки, яких було близько 7 тис., перейшли на «старі» місця і заснували Січ над р. Підпільною. Та цим своїм вчинком завдали вони тяжкого удару по планах Пилипа Орлика, який через своїх послів підтримував серед запорожців рішення боротися з Росією. Прикро й те, що на той час кошового К. Гордієнка, одного з прибічників І. Мазепи та П. Орлика вже не було в живих, і проросійська партія взяла верх на Січі[20]. Що ж до Д. Апостола, то він переходу козаків на територію України не дочекався, бо помер 17 січня 1734 р.[21]. Напередодні його смерті 15 січня генерал Наришкін доносив у Петербург про хворобу Д. Апостола, а також повідомляв, що на території України з'явилися польські шпигуни, та найгіршою новиною, яку він передавав, була поява в Криму непримиренного ворога Росії – Пилипа Орлика. Уряд ця новина дуже занепокоїла, оскільки всі згадали 1708 р., тому що постали ті самі чинники: «станіславці» і мазепинці на чолі з Пилипом Орликом, не вистачало тільки шведів[22]. Російська цариця Анна Іванівна була перелякана такими новинами, тому вона видає указ князю Шаховському, який тоді перебував на правому березі Дніпра, щоб він чим скоріше їхав до Глухова і брався до керівництва.

---

[1] Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Український історичний журнал. – 1991. – № 8. – С. 105.

[2] Бойко І. Держава і право Гетьманщини – Львів: Світ, 2000. – С. 14.

[3] Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна // Україна крізь віки: у 15-ти т. – К.: Альтернатива, 1999. – Т. 8. – С. 47-49.

[4] Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельник Л. – К.: УЗМН, 1997. – С. 74.

[5] История дипломатии /Под. ред. В.Потемкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т.1. – С. 256.

[6] Там само.

[7] Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців, та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В.В.Коптілов. – К.: Український письменник, 1994. – С. 291.

[8] Апанович О. Міжнародна політична діяльність гетьмана України в екзилі Пилипа Орлика // Політика і час. – 1998. - № 3. – С. 77.

[9] Там само.

[10] Борщак І. – Вказ. праця. – С. 106.

[11] Мельник Л.Г. Гетьман Пилип Орлик і Запоріжжя у 20-х – 30-х рр. XVIII ст. // Пам'ять століть. – 1998. – №6. – С.47.

[12] Письмо Орлика к Запорожцам // Киевская старина. –Киев, 1882. – Т.2. – С. 108-118.

[13] Там само.

[14] Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. /Під ред. Сохань П.С., Смолій В.А., Апанович О.М. – К., 1998. – Т.1. – С. 70.

[15] Мельник Л.Г. Вказ. праця. – С.49.

[16] Архів Коша Нової Запорозької Січі… – С. 74

[17] Там само. – С. 76.

[18] Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т.1. – С. 70-71.

[19] Мільчев В. Повернення Війська Запорозького низового під царський скіпетр // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – Т. 1. – С. 605-606.

[20] Битинський М. Мазепинці по Полтаві. – Торонто: Стейн Каладж, 1974. – С. 92-93.

[21] Дзира Я. Данило Апостол // Україна. – 1991. – № 9. – С. 48.

[22] Джиджора І. Нові причини до історії відносин російського правительства до України в 1720-30р. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Т.61, кн.5. – С. 36-38.

Summary

Halyna Yatsenyuk (Chernivtsi)

Return of Zaporozhye Army to ukrainian land and attempts of hetman emigrant Pylyp Orlyk to become cossacks leader

This article represents the reasons of cossacks return to ukrainian land in 1734. Also it analizes the diplomatic activity of Pylyp Orlyk directed not to allow the commitment of such step.

Key words: Cossacks Army, congress, Thessalonians house arrest, hetman emigrant.

УДК 94 (477.85/.87):572:314.9 „XIX-XX"

Володимир Клапчук (Івано-Франківськ)

НАСЕЛЕННЯ ГУЦУЛЬЩИНИ

У статті характеризуються антропологічні особливості українського населення Гуцульщини, що базуються на дослідженнях відомих українських та польських вчених, наводяться та аналізуються детальні статистичні матеріали другої половини XIX – першої третини XX ст. по повітах та населених пунктах, дається аналітична характеристика чисельності, національного та релігійного складу населення.

Ключові слова: Гуцульщина, антропологія, германська група, романська група, угро-фінська група, слов'янська група, демографічні процеси, національний і релігійний склад населення.

На сьогоднішньому етапі становлення нашої держави важливим є висвітлення всіх історичних вік життя українського народу. Це стосується і антропології українського народу і його етнічних груп, якою є гуцули. Цій групі притаманні певні особливості, що складає один з аспектів актуальності. Іншим є аналіз детальних статистичних матеріалів щодо чисельності, національного та релігійного складу населення.

Антропологічні дослідження західноукраїнського населення наприкінці XIX ст. розглядалися в працях українських, польських та російських дослідників[1]. Аналіз динаміки чисельності населення, національного та релігійного складу населення Гуцульщини частково висвітлено у працях В.Шухевича[2], В.Кубійовича[3], В.Грабовецького[4], С.Копчака та ін.[5].

Для підготовки статті використано статистичні довідники та переписи населення XIX–XX ст., матеріали Івано-Франківського обласного державного архіву (ДАІФО), оригінальні матеріали Домашнього архіву родини Клапчуків тощо. Специфіка дослідження вимагала застосування статистичного та аналітичного методів досліджень, а також роботи з архівними матеріалами.

Антропологічна характеристика населення. Детальні дослідження розпочалися наприкінці XIX ст.[6] Я.Коперницький характеризував гуцулів як темноволосих, темнооких, високих ростом короткоголовців[7], але робив це на основі поверхових спостережень незначної кількості осіб. У 1904–1906 рр. систематичним дослідженнями займався Ф.Вовк[8]. Він провів дослідження 93 представників Бойківщини та 69 галицьких гуцулів і зробив наступні висновки: гуцули, що жили у верхів'ях Пруту та Черемошів, на 86,9 % темноволосі й на 58 % темноокі, мали високий зріст, що складав 169 см. Цей дослідник розвіяв версію про однакові антропологічні особливості населення північних схилів Карпат. Оригінальною виявилася антропологічна «мозаїка», що склалася в 1921–1936 рр., коли Я.Мидлярський, провівши на Гуцульщині та Покутті дослідження кількох тисяч військових, дав етнічну характеристику населення Косівського, Коломийського та Надвірнянського повітів: там зустрічалися представники всіх чотирьох європейських рас – нордики, середземноморці, арменоїди та ляпоноїди.[9] Співставивши цю класифікацію людських рас з сучасною, можна констатувати, що їм тепер відповідають представники слов'янської, германської (нордики), вірменської (арменоїди), романської (середземноморці) груп індоєвропейської та угро-фінської (ляпоноїди) групи уральської сім"ї європеоїдної великої раси.

Антропологічні прикмети населення цієї території були наслідком дуже складних чинників, основний з яких – дотичні прикмети всіх типів тих племен, які будь-коли жили на цих теренах. Не менший вплив мали також і всі сусідні племена і народи, які жили довкола цих земель. Крім цього, Гуцульщина розташована на перехресті впливів дуже різних між собою європейських і суміжних азійських рас чи расових типів. Все це і накладало відбиток на антропологічний тип населення. У більшості гірських сіл[10] переважали представники слов'янської та германської груп, що характеризувалися середнім чи високим зростом, світлою пігментацією волосся, голубими чи сірими очима та видовженою черепною коробкою. Більшість населення Гуцульщини відрізня-

лася від населення Покуття, де переважали угрофіни з домішкою альпійців. Це були низькі, круглоголові, широколиці брюнети з темними очима. Сюди належали Красноїлля і Голови (центр Гуцульщини), а також всі ґміни в північно-східній частині повіту, окрім околиць Кут.

Формація представників вірменської групи територіально найбільше розбита. У своєму типовому вигляді вона простежувалася в ґмінах: Жаб'є, Брустури, Довгопілля, Річка, Устеріки й Слобідка. У двох останніх відзначалися впливи слов'яно-германського складника. Важливими місцевостями вірменської групи, були ґміни Яблуниця, Ферескуля, Полянка, Перехресне, Стебне, Білоберезка, Тюдів, Старі і Нові Кути, а поза долиною Черемошу – Соколівка, Прокурава й Микитинці. У Печеніжинському повіті до цієї групи належали Акрешори, Космач, Баня-Березів, Нижній, Середній і Вижній Березови, Лючки та Рунгури, а у Надвірнянському – поза Зеленою найбільшими ареалами поширення були Яблуниця, Чорні Ослави, Делятин, Красна, Битків та Заріччя[11]. Зважившись, що велика кількість представників вірменської групи зустрічалася і поза межами гуцульських теренів, а, можливо, також і на сусідній території східних бойків, то доречно зауважити, що це, без сумніву, була архаїчна, територіально неоднорідна зона, яка охоплювала не тільки гірські гуцульські ґміни, що домінували над вірменоїдальним Жаб'єм. Не можна її й трактувати як етнічну гуцульську формацію останніх століть, об'єднану з румунськими пастушими культурними елементами. Правдоподібним було те, що формація представників вірменської групи становила релікт, основи якого слід було шукати в наддніпрянському енеоліті.

Перевага слов'яно-германського елементу спостерігалася в басейнах рік Бистриця та Черемош, що було однією з найбільших загадок антропології. Лише в Добротові впадали в очі представники романських народів, тобто довгоголові брюнети середнього зросту та переважно широким обличчям.

Динаміка чисельності населення. Етнічна структура краю до середини XIX ст. формувалася поступово, без раптових і вагомих змін. Відбувався тривалий, багатовіковий процес збільшення питомої ваги польського та єврейського населення на тлі невпинного росту чисельності українців, яких у середині XIX ст. було близько 80 %. Друга половина XIX, а особливо перша третина XX ст., насичені стихійними і соціально-політичними, здебільшого трагічними, подіями, які призвели до величезних втрат і міграційних процесів населення, що суттєво вплинули на його етнічну структуру і загальну чисельність.

Одними з найважливіших джерел для відтворення демографічної ситуації були переписи населення. На Гуцульщині, як і по всій Галичині, австрійська (відтак – австро-угорська) влада проводила загальні переписи населення в 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр., польська – в 1921 та 1931 рр. Однак, з них лише переписи 1880, 1890, 1900 та 1921 рр. дали детальні відомості щодо етнічного розподілу населення за громадами, переписи 1910 та 1931 рр. – дані тільки для міст і повітів. Слід також зауважити, що австрійські та польські переписи розподіляли населення за віросповіданням; австрійські та польський 1931 р. – подавали ще рідну мову, а перепис 1921 р. – ще й національність.

У 1848 р. селяни отримали довгоочікуване звільнення від панщини й юридично стали рівноправними громадянами держави. В 1854 р. Галичину поділено на округи та повіти, внаслідок чого Гуцульщина ввійшла до складу Коломийської (повіти: Кути, Печеніжин, Косів) та Станиславівської (повіти: Надвірна, Делятин) округ[12]. Тоді у Косівському повіті проживало 34182 осіб, у Печеніжинському – 33334, у Делятинському – 24216 та у Кутському – 22524 осіб[13]. З середини XIX ст. відомі дані про населення окремих населених пунктів закарпатської Гуцульщини (Рахів – 2985, Ясіня – 2788, Кобилецька Поляна – 858 осіб)[14].

У 1866 р. Надвірнянський й Делятинський повіти були об'єднані у Надвірнянський, який у нових межах мав 43 населені пункти та 50708 мешканців[15]. Оскільки частина Гуцульщини ввійшла до складу Коломийського повіту, а детальні матеріали щодо окремих населених пунктів відсутні, проаналізуємо дані, які стосуються повіту в цілому. При цьому слід зазначити, що колишній Печеніжинський повіт становив приблизно 1/3 площі та 1/4 населення Коломийського. Станом на 31 грудня 1869 р.[16] у Надвірнянському повіті проживало 54740 осіб, у Коломийському – 99359 та у Косівському – 63460 осіб. Отже, найбільша кількість та щільність населення була в Коломийському повіті. Через великі площі найменша щільність населення спостерігалася в Надвірнянському та Косівському повітах. Цікавою була б картина динаміки чисельності населення за відповідні періоди, проте її встановлення неможливе, оскільки в 1860-х рр. відбулась адміністративна реформа, внаслідок якої перерозподілено території більшості повітів. На буковинській Гуцульщині проживало: Банилів – 3686 осіб, Киселиці – 628, Підзахаричі – 797, Путила – 1210, Розтоки – 1367, Руспебоул – 724, Сергії – 1500, Солонець – 679 та Шпетки – 587 осіб[17].

За переписом населення станом на 31 грудня 1880 р. (табл. 1) повіти галицької Гуцульщини характеризувалися наступними показниками[18].

Таблиця 1

Чисельність та щільність населення Гуцульщини станом на 31.12. 1880 р.

Повіт	Кількість гмін	Площа, км²	Чисельність населення, осіб	Щільність населення, осіб/км²
Коломия, в т.ч.: *судовий повіт Печеніжин*	73 *19*	1176,443 *376,712*	110091 *27923*	93 *74*
Косів, в т.ч.: *судовий повіт Косів,* *судовий повіт Кути*	45 *23* *22*	1918,238 *1202,835* *715,403*	69520 *42652* *26868*	36 *35* *38*
Надвірна, в т.ч.: *судовий повіт Надвірна,* *судовий повіт Делятин*	43 *19* *24*	1962,197 *877,051* *1085,146*	60040 *27836* *32204*	31 *32* *30*
По Гуцульщині	161	4257,147	157483	37

Таким чином, найбільша кількість населення була в Косівському адміністративному, а щільність населення – в Печеніжинському судовому повітах. Мінімум спостерігався у Печеніжинському судовому (загальна кількість населення) та Надвірнянському (щільність населення) адміністративному повітах. Кількість населення за десять років (1869–1880) зросла (Надвірнянський – на 9,7 %, Косівський – на 3,2 %, Вижницький та Путильський – на 10–15 %[19]). У 1787–1900 рр. населення Гуцульщини за рахунок народжуваності (найвища у Австро-Угорщині[20]) зросло приблизно в п'ять разів. Так, у 1881–1885 рр. у Надвірнянському повіті народилося 49,6 дітей на 1000 жителів, а в 1886–1890 рр. – 55,8. Діаметрально протилежною була картина дитячої смертності – найвищої в Галичині (помирало 35,5 % новонароджених). Однією з причин смерті була дизентерія, яка мала тут найбільший ареал поширення. Якщо в Австро-Угорщині 1871–1895 рр. на цю хворобу помирало 0,31–0,71 осіб/1000 жителів, то у Надвірнянському повіті, відповідно, – 1,23–5,78. На початку 1890-х рр. великих жертв завдали епідемії холери та корости. Причиною захворювань і високої смертності були й антисанітарія та нестача лікарів, за забезпеченням яких Гуцульшина займала останнє місце в Австро-Угорщині.

За черговим переписом населення у 1900 р.[21] на Гуцульщині проживало понад 350 тис. осіб[22]. Найменше заселеними й надалі залишалися гірські частини повітів, а в передгір'ях, де зосереджувалися промислові підприємства, розвивалися культурні та освітні заклади, відбувся значний ріст кількості населення. Отже, з 1880 до 1900 рр. відбувся значний приріст населення, зумовлений, насамперед, найвищою в Австро-Угорщині народжуваністю на Гуцульщині. Тоді у Надвірнянському повіті приріст склав 31,8 %, у Косівському – 28,3 %. Зменшення чисельності населення спостерігалося лише у Коломийському повіті (-0,8 %). У 1900 р. у Вижниці проживало 4497, у Великому Бичкові – 5294 та у Рахові – 5875 осіб[23]. Кількість населення у 1900–1921 рр. майже не збільшилася. Населення деяких повітів Гуцульщини в 1921 та 1931 рр. складало[24] (табл. 2):

Таблиця 2

Чисельність та щільність населення галицької Гуцульщини

Повіт	1921 р.		1931 р.		Приріст населення, %
	Чисельність, осіб	Щільність, осіб/км²	Чисельність, осіб	Щільність, осіб/км²	
Коломия	154373	117,5	170661	129,9	+10,6
Косів	83647	45,5	93782	51,0	+12,1
Надвірна	80957	41,8	104810	54,0	+29,5

Найбільший приріст населення за десять років спостерігався в Надвірнянському повіті (вдвічі перевищував середній показник інших повітів). Це було викликане, на нашу думку, бурхливим розвитком у міжвоєнний період нафтовидобувної та лісової галузей господарства, де була задіяна велика кількість кваліфікованих працівників. Ця робоча сила не була місцевою, оскільки вищих навчальних закладів у повіті не було, тому відбувався приплив з великих культурно-освітніх центрів Галичини та Європи. Негативне сальдо міграції населення зафіксовано у Коломийському повіті – -3213 (2,1 %); позитивний приріст був у Косівському (173 осіб або 0,2 %) та Надвірнянському (7728 осіб або 9,5 %)[25].

У 1921 та 1931 рр. кількість мешканців у Рахові була практично однаковою (6879 та 6875 осіб), а у Кобилецькій Поляні (1551 та 2217) – зросла на 45%.[26] За статистикою Польщі[27], перед Другою світовою війною у Станиславівському воєводстві проживало близько 1,5 млн. мешканців, в т.ч. у Коломийському повіті – 176 тис. осіб, у Надвірнянському – 140,7 тис. та у Косівському – 93,9 тис. осіб. У першій третині XX ст. найбільший приріст населення спостерігався у Надвірнянському повіті (77,9%). Для прикладу, у Коломийському повіті він становив 61,2%, а у Станиславівському – 47,9%. Передвоєнні дані про кількість населення відомі й по окремих населених пунктах закарпатської Гуцульщини. Так, у Білині було 1837 осіб, Богдані – 3153, Діловому – 1757, Квасах – 1262, Косівській Поляні – 2129, Лузі – 1267 та у Ясінях – 9401 осіб[28]. Можна стверджувати, що у Ясінях в 1850–1935 рр. кількість населення зросла у 3,4 р., у Рахові – у 2,3, а у Кобилецькій Поляні – у 2,6 р. У 1939 р. чисельність населення Великого Бичкова складало 6707 осіб, Кобилецької Поляни – 2218, Трибушан (Ділового) – 2326, Рахова – 8893, Богдана – 4299, Квасів – 1500 та Ясіня – 10614 осіб[29]. За неповними даними чисельність населення закарпатської Гуцульщини у той час складала 36557 осіб.

Внаслідок закриття у XVIII–XIX ст. більшості солеварень населення змушене було шукати заробітків у сусідніх краях та за кордоном. Наприкінці XIX ст. гуцули працювали на сезонних лісорозробках у Боснії, а 700 жителів Космача – у Бессарабії. У 1900 р. з Ясіня щороку виїжджало на заробітки близько 10 % населення[30]. На межі XIX–XX ст. почалася масова еміграція. Упродовж 1900 р. з Косівщини до Німеччини на польові роботи виїхало 359 осіб[31]. Злидні та голод змушували селян шукати кращої долі за океаном. З 1891 р. почалась масова еміграція в Канаду. Лише у 1880–1910 рр. з Косівського повіту виїхало до Канади, Бразилії, США та Аргентини 7346 осіб; 1913 р. з Вижницького повіту виїхало 1948 осіб. У 1927–1938 рр. із Станиславівського воєводства за кордон виїхало 27,5 тис. осіб, з яких 8 – до Канади, 6,6 – до Аргентини, 5,2 – до Франції, 3,1 – до Палестини та 1,9 – до США. Частина емігрантів була і з Гуцульщини[32].

В цілому у динаміці чисельності населення спостерігалися певні закономірності. Відбувався ріст чисельності населення у промислових повітах, а стрибкоподібний – у аграрних та аграрно-промислових. Особливим фактором стали події Першої світової війни, коли чисельність населення скоротилася. З 1900 до 1921 рр. чисельність населення у Косівському повіті зменшилася на 0,4%. Упродовж майже 150 років населення Гуцульщини зросло майже втричі. Проте з різних причин ріст не був поступовим: суттєво впливали епідемії, міграція населення (1920–1930-х рр.) та воєнні події. Динаміку чисельності населення регіону чітко встановити неможливо, оскільки гуцульські села Буковини та Закарпаття в різні періоди входили до різних адміністративних структур, а окремі дані по цих селах, зазвичай, відсутні.

Релігійний склад населення. У 1869 р. в Надвірнянському повіті проживало 54740 осіб, з яких: 44213 греко-католиків, 6448 – іудеїв, 3607 – римо-католиків, 402 – лютерани та 32 – вірменського віросповідання[33]. У 1880 р. римо-католиків було 4,69 %, греко-католиків – 81,33, а іудеїв – 13,33 %[34]. З 1880 до 1900 рр. кількість римо-католиків у цьому повіті зросла на 2,7 %, греко-католиків – на 12,6, а іудеїв – на 82,9 %[35]. У 1874 та 1886 рр. релігійний склад населення був наступним (табл. 3):

Таблиця 3

Релігійний склад населення

Повіт	Римо-католики		Греко-католики		Іудеї		Інші	
	1874	1886	1874	1886	1874	1886	1874	1886
Надвірна	6,5	4,6	80,0	81,3	11,7	13,3	1,8	0,8
Коломия	11,6	11,1	72,0	70,4	14,8	17,4	1,6	1,1
Косів	4,4	4,5	82,0	81,6	11,4	12,4	2,2	1,5

На основі цих даних очевидним є те, що показники Косівського та Надвірнянського повітів мало чим відрізняються і коливалися в межах 2%, а от у Коломийському повіті значна кількість римо-католиків перевершувала два інші повіти разом взяті. Що ж до іудеїв, то їхня кількість неоднакова – більшістю знову ж таки вирізняється Коломийський повіт. З виокремлених даних можна встановити і релігійний склад деяких населених пунктів буковинської Гуцульщини[36]: 85,7% – греко-католиків, 6,5% – іудеїв та 3,9% – римо-католиків.

Станом на 31 грудня 1900 р. у Делятинському повіті[37] серед сільського населення переважали греко-католики (86–97%); римо-католиків було найменше (Чорні Ослави, Луг), а в деяких селах їх не було взагалі (Чорний Потік). У Середньому Майдані майже однакова чисельність римо-католиків і греко-католиків пояснювалася розвитком скловиробництва, яке вимагало професіоналів, що переважали серед польського населення. Іудеї складали значний відсоток у містечках, промислових і туристичних центрах. Слід зазначити, що вони

проживали в усіх селах. У Надвірнянському повіті[38] переважали греко-католики, але їх географічний розподіл був дещо іншим, ніж у Делятинському. Загальний відсоток по селах коливався вже в межах 68–96% і збільшувався від передгірної місцевості в гори. В той же час у Надвірній їх було лише 32,9%, що значно менше чисельності іудеїв. Римо-католицьке населення переважало в передгір'ях і промислових центрах. Слід зауважити, що у Надвірнянському повіті була найбільша на Гуцульщині кількість римо-католиків та іудеїв. Кількість іудеїв у Надвірній складала 2/3 їх загальної кількості у повіті. За винятком Шешорів (тут було вдвічі більше римо-католиків, ніж по решті сіл)[39] в усіх селах Печеніжинського повіту було понад 90% греко-католиків, кількість іудеїв становила 1,8–5%. Римо-католики були малочисельними – 106 осіб (окрім Шешорів), а в Акришорах, Лючках та Прокураві вони не проживали взагалі. Косівський повіт[40] відзначався майже монорелігійним населенням (греко-католики). Їхня кількість, за винятком Яблуниці та Жаб'я, становила понад 90%. У 17 селах римо-католиків було менше відсотка, а в Бабині, Бервінковому, Хороцеві, Перехресному, Розтоках, Рожині Малому, Соколівці та Тюдові їх взагалі не було. У Яблуниці та Жаб'ю кількість іудеїв складала понад 10%. Греко-католицьким був Бабин.

Загалом, наприкінці XIX ст. у гуцульських повітах проживало понад 90% греко-католиків, решту населення майже порівну складали римо-католики та іудеї. Римо-католиків найбільше було у Надвірнянському та Вижницькому повітах, а іудеїв – у Делятинському та Вижницькому, що визначалося, перш за все, розміщенням торгових шляхів та міграцією населення. Косівський повіт вирізнявся найбільшою кількістю греко-католиків. Винятком були адміністративні та промислові центри. Гірські райони приваблювали поляків та євреїв лише як сировинна база та перспектива розвитку на її основі окремих галузей промисловості й торгівлі.

У 1914–1919 рр. населення зазнало великих втрат у Першій світовій війні і українсько-польської війни 1918–1919 рр. З тих часів є останні дані по Печеніжинському повіту. Окрім повітового центру та Слободи Рунгурської, греко-католики складали переважну більшість населення (понад 90%). Понад 10% римо-католиків було у Нижньому Березові та Яблунові. В останньому й у Печеніжині проживало найбільше у повіті іудеїв. 1921 р. релігійний склад населення повіту[41] дещо відрізнявся від попереднього перепису. У підгірних селах[42] Надвірнянського повіту був доволі високий відсоток мешканців, що сповідували католицизм, а у промислових центрах – іудейство (у Делятині та Надвірній – майже 1/3 населення). Окремо варто зазначити про поселення Святий Йозеф, яке було засноване як польська колонія наприкінці XIX ст. на землях Лісної Слобідки. Тут проживало понад 90% римо-католиків, українців було лише 13 осіб, зате 132 – греко-католики.[43] У Косівському повіті у селах Москалівка, Шешори та містечку Кути проживало понад 20% римо-католиків, у Кутах та Косові, як ніде у цьому краї, була приблизно половина від всього населення іудеїв, що складали майже 70% всього єврейського населення повіту. Греко-католиків по селах проживало понад 90%, за винятком вже згаданих містечок та сіл Яблуниця, Старий Косів, Пістинь, Шешори та Вербовець[44]. За неповними даними, на закарпатській Гуцульщині[45] релігійний склад населення мав практично ті ж особливості, що і в галицькій: 74,8% – греко-католиків, 11,7% – римо-католиків, 7% – іудеїв, 0,5% – протестантів та 0,2% – православних.

Нижче проаналізуємо **національний склад населення** Гуцульщини за останні півстоліття (1880–1931).[46] У 1880–1910 рр. відбувалося поступове зростання чисельності населення. Окреслилися лише певні відмінності у національному складі. Так, у Коломийському та Надвірнянському повітах за 30 років відбувся спад чисельності українського населення, в той же час збільшилася польська складова майже у 2–3 рази. Водночас різко впала частка німецького та єврейського населення у 4–12 разів. Досить істотні кількісні та якісні зміни відбулися у період 1914–1919 рр., спричинені подіями Першої Світової війни, яка забрала тисячі життів і покалічила величезне число українців і поляків. Населення скоротилася на 29533 особи. Число українців складало 26938, поляків – 20605, у той же час кількість німців та євреїв збільшилася на 18118 осіб. Вочевидь, ця спільна статистична цифра для німців та євреїв більше стосувалася євреїв, оскільки німці, які зазнали поразки у війні, не мали потреби залишатися на Гуцульщині, що відійшла до Польщі. У наступний період (1921–1931) ліквідовано Печеніжинський повіт, який поділено між Косівським і Коломийським. Загальна кількість населення в цей час різко зросла (на 92655 осіб або 29%), проте зменшилося число мешканців польської, німецької та єврейської національностей. На буковинській Гуцульщині[47] проживало 83,3% українців, 7,7 – німців, решта – румуни, євреї, угорці та інші національності.

Практично паралельно до змін у загальній чисельності тих чи інших національностей змінювався й релігійний склад населення краю. У Коломийському та Надвірнянському повітах у 1880–1921 рр. поступово зменшувалося число греко-католиків, натомість зростала кількість римо-католиків та іудеїв (за винятком 1921 р.). У Косівському районі, – навпаки, – спостерігалося зростання числа греко-католиків і римо-католиків та зменшення кількості іудеїв. Слід зауважити, що в 1931 р. у статистичних матеріалах вперше зафіксовано число православних осіб (серед них були політемігранти з Великої України), число яких через незначну кількість врахована у графі «інші». Цей період зафіксував збільшення греко-католиків і спад представників інших конфе-

сій. У Коломийському повіті відбувся також ріст мешканців, які сповідували інші релігії.

Оригінальною є також інформація, щодо порівняння кількості мешканців за національністю та віросповіданням, адже тут присутні деякі диспропорції. Для аналізу обрано лише 1921 та 1931 рр., тому що за попередній період відсутня чітка характеристика німецького та єврейського населення. У 1921 р. кількість українців складала 71,2% від загальної кількості населення, а греко-католиків – 74,5%, тобто на 2,3% більше. Така ж картина спостерігалась і в 1931 р., коли греко-католиків було на 3% більше від українців. Діаметрально протилежною була картина з поляками та римо-католиками. У 1921 р. при відносній кількості поляків 21,6% (у 1931 р. – 18,4%) римо-католицизм сповідували, відповідно, 12,9 та 12,7%, тобто на 6–9% менше від своєї національності. Євреїв же нараховувалось у 1921 р. 6,4%, а іудаїзм сповідували 12,1% всього населення Гуцульщини. У 1931 р., відповідно, – 6,6 та 9,8%. Така ситуація, на нашу думку, була зумовлена низкою різних обставин. Як відомо, в Австро-Угорщині до 1860 р. євреї були обмежені у правах йосифінськими патентами, а тому часто при переписах населення не визнавати себе євреями. Це призвело до того, що їх більша частина увійшла до складу польськомовного населення. Крім того, переважна кількість євреїв при переписах визнавала розмовною польську або німецьку мову, менше – українську. Слід зауважити, що й частина українців, які працювали на державних роботах, з практичною метою також визнавали за розмовну саме польську мову. До того ж у цей час люди, що розмовляли по-польськи, вже вважалися освіченими. І, врешті, останньою обставиною стало те, що поляки спеціально збільшували кількість польськомовного населення.

Неповна інформація про національний склад закарпатської Гуцульщини[48] підтверджує загальні тенденції динаміки та особливостей, що мали місце у галицькій Гуцульщині: 75,3% українців, 11,5% євреїв, 8,1% угорців, 1,5% чехів та 3,6% – інші національності.

На основі проведених аналітичних досліджень можна зробити такі ***висновки:***

У краї проживали представники слов'янської, германської, вірменської і романської груп індоєвропейської та угро-фінської групи уральської сім"ї європеоїдної великої раси. В 1854 р. внаслідок адміністративної реформи Гуцульщина увійшла до складу Коломийської та Станиславівської округ. З 1880 до 1910 рр. відбувався поступовий ріст чисельності населення, спад чисельності українського та збільшення польського населення; різке падіння чисельності німецького та єврейського населення. Досить істотні кількісні та якісні зміни відбулись у 1910–1921 рр., причинами чого були еміграція, Перша світова та українсько-польська війни – загальна чисельність населення скоротилася, насамперед, українців та поляків, чисельність німців та євреїв збільшилася. У підгірних селах був доволі високий відсоток римо-католиків, а у промислових та туристичних центрах – іудеїв. Після 1921 рр. загальна чисельність населення різко зросла, при цьому зменшилась кількість мешканців польської, німецької та єврейської національностей. У 1874–1886 рр. чисельність римо-католиків та греко-католиків практично не зазнала змін. У 1900 р. серед сільського населення переважну більшість складали греко-католики, їх чисельність збільшувалася від передгір'їв в гори; римо-католики, яких було значно менше, проживали в передгір'ях та промислових населених пунктах. Іудеї складали великий відсоток у містечках, промислових та туристичних центрах. Практично паралельно до загальної чисельності змінювався і релігійний склад населення. У 1880–1931 рр. поступово зменшувалося число греко-католиків, натомість зростала чисельність римо-католиків та іудеїв; вперше зафіксовано православних.

---

[1] Kopernicki I. Charakterystyka fizyczna Górali ruskich // Zbiyr Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1889. – T. XIII. – Cześć 2. – 54 s.; Majer J. Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej / J.Majer, I.Kopernicki // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – 1877. – T. I. – 181 s.; Вовк Ф. Антропологическія особенности украинского народа // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ: сборник. – С.Петербургъ, 1916. – Т. 2. – С. 427–454; Вовк Х. Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 3–214; Czekanowski J. Beitrage zur Anthropologie von Polen // Archiv für Anthropologie. – 1911. – S. 187–195; Czekanowski J. Recherches anthropologi№ues de la Pologne. Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris. – 1920. – Seria VII. – T. I. – S. 48–70; Czekanowski J. Struktura antropologiczna Polski Poludniowo-Wschodniej. – Lwów : Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, 1939. – 38 s.; Jendyk R. Przyczynki z Huculszczyzny. – Rękopis 1930. – [48 s.]; Mydlarski J. Etude anthropologique de la population des Karpathes Orientales: Przegląd Antropologiczny. – 1938. – T. XII. – S. 412–416; Mydlarski J. Przyczynek do poznania struktury antropologicznej Polski i zagadnień doboru wojskowego // Kosmos. – 1928. – T. LIII. – S. 195–210; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологи // Московский государственный ун-т им. Н.В.Ломоносова. – М. : Наука, 1973. – 272 с.; Дяченко В. Антропологічна характеристика // Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 45–51; Сегеда С.П. Антропологічний склад українців Східних Карпат // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – Т.1. Археологія та антропологія. – С. 461–482.

[2] Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1899. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 82-83.

[3] Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 // Національна статистика Галичини. – Вісбаден, 1983. – 77 с.

[4] Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Акорд, 1995. – Т. 8. Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX століть. – 222 с.

[5] Копчак С.І. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття: Статистико-демографічне дослідження – Львів: Світ, 1996. – 285 с.

[6] Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии // Московский гос. ун-т им. Н.В.Ломоносова. – М.: Наука, 1973. – 272 с.; Алексеева Т.И. Восточные славяне. Антропология и этническая история / [отв. ред. и автор 4 разделов – Т. И. Алексеева]. – М.: Научный мир, 1999. – 336 с.; Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Акорд, 1995. – Т. 8. Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX ст. – 222 с.; Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М.С.Дністрянський. – Львів: Літопис [Видавн. центр Львівського національного ун-ту імені Івана Франка], 2006. – 490 с.; Дяченко В. Антропологічна характеристика // Гуцульщина (Історико-етнографічне дослідження). – К.: Наукова думка, 1987. – С. 45–51; Клапчук В.М. Делятинщина: історико-географічне дослідження. – Делятин: Фоліант, 2007. – 584 с.; Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 // Національна статистика Галичини. – Вісбаден, 1983. – 77 с.; Czekanowski J. Beitrage zur Anthropologie von Polen // Archiv für Anthropologie. – 1911. – S. 187–195; Czekanowski J. Recherches anthropologiąues de la Pologne. Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris. – 1920. – Seria VII. – T. I. – S. 48–70; Czekanowski J. Struktura antropologiczna Polski Poludniowo-Wschodniej. – Lwów : Związek Polskich Towarzystw Naukowych we Lwowie, 1939. – 38 s.; Majer J. Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – 1877. – T. I. – 181 s.

[7] Kopernicki I. Charakterystyka fizyczna Górali ruskich // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Kraków, 1889. – T. XIII. – Cześć 2. – 54 s.

[8] Вовк Ф. Антропологическія особенности украинского народа // Украинский народъ въ его прошломъ и настоящемъ : сборник. – С.Петербургъ, 1916. – Т. 2. – С. 427–454; Вовк Х. Антропологічні особливості українського народу // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 3–214; Wolkow T.K. Antropometryczni doslidy ukraińskoho naselenija Halyczyny, Bukovyny i Uhorszczyny // Materijały po ukraińsko-ruśkoj etnologii. – Lwów, 1908. – T. X. – S. 39.

[9] Mydlarski J. Etude anthropologique de la population des Karpathes Orientales: Przegląd Antropologiczny. – 1938. – T. XII. – S. 415.

[10] Ibid. – S. 412–416.

[11] Ibid.

[12] Landes-Regierungsblatt fьr das Kronland Galizien 1854. – Lemberg, 1856. – S. 285–287.

[13] Handbuch des Lemberger Statthalterei-Gebietes in Galizien für das Jahr 1858. – Lemberg, 1860. – S. 4–5; Landes-Regierungsblatt für das Kronland Galizien 1854. – Lemberg, 1856. – S. 334–337.

[14] Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго : Basilian Press, 1985. – Т. II. – 508 с.; Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1986. – Т. III. – 442 с.

[15] Haliczanin. Kalendarz powszeczny na rok pański 1867. – S. 47.

[16] Rapacki W. Ludnośc Galicyi. – Lwów, 1874. – S. 11–13, 22–23.

[17] Slownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – T. XI. – S. 376.

[18] Rocznik statystyki Galicyi [Statystyka Galicyi; Rok I. 1886] / [Pod kierunkiem Dr Tadeusza Rutowskiego].– Lwów: Druk. Pillera i Spólki, 1887. – S. 1, 4–9.

[19] Slownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – T. XI. – 976 s.

[20] Sprawozdanie c.k. Krajowej Rady zdrowia o stosunkach zdrowotnych w Galicyi w 1896. – Lwüw, 1898. – S. 5–7.

[21] Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wynikyw spisu ludnoюci z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S.290–297, 412–417.

[22] Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі [Електронний ресурс]. Національний склад населення України в XX сторіччі : довідник. – Серія «Україна на межі тисячоліть» // ДНВП «Картографія». – К., 2001. – Режим доступу : http://etno.us.org.ua/nsklad/index.html. – 14.03.2008; Грабовецький В.В. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Акорд, 1995. – Т. 8. Гуцульщина в другій половині XIX – поч. XX століть. – С. 10.

[23] Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1985. – Т. II. – 508 с.; Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1986. – Т. III. – 442 с.

[24] Skorowidz miejscowośći Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Tom XII. Wojewodstwo stanislawówskie. – Warszawa: Wyd. C.K.S., 1923. – S. 1–22; Wiadomości statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. – Lwów, 1932. – Rocz. X. – Zeszyt 1. – S. 32, 55.

[25] Wiadomości statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. – Lwów, 1932. – Rocznik X. – Zeszyt 1. – S. 79.

[26] Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1985. – Т. II. – 508 с.; Історія Гуцульщини / [за ред. М.Домашевського]. – Чикаго: Basilian Press, 1986. – Т. III. – 442 с.

[27] Mały rocznik statystyczny. – Warszawa-Grodno: Zaklad Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. – S. 15.

[28] Mistovny Slownik Československe Republiky. – Praga, 1935. – S. 8.

[29] Štěpánek P. Podkapatská Rus v letech 1919–1939: Podkapatská Rus vás zve. – Náchod: Konting, spol. s r.o., 2008. – S. 98–128.

[30] Арсенич П.І. Минуле гуцульського краю // Гуцульщина: історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 64–65.

[31] Кравець М. М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів, 1964. – С. 117.

[32] Mały rocznik statystyczny. – Warszawa-Grodno: Zaklad Graficzny L. Mejlachowicza, 1938. – S. 57.

[33] Bevölkerung und Viehstand von Galizien nach der Zahlung vom 31 Dezember 1869. – Wien, 1871. – S. 2–3.

[34] Rocznik statystyki Galicyi [Statystyka Galicyi; Rok I. 1886] / [Pod kierunkiem Dr Tadeusza Rutowskiego].– Lwów : Druk. Pillera i Spólki, 1887. – S. 17.

[35] Rocznik statystyki Galicyi. – Lwów, 1908. – T. VIII. – Cześć 1. – S. 31.

[36] Slownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich i innych krajów słowiańskich. – Warszawa

: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – T. XI. – 976 s.

[37] Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S. 412.

[38] Ibid. – S. 414.

[39] Ibid.

[40] Шухевич В. Гуцульщина: [Репринтне видання 1899 р.]. – Верховина, 1997. – Ч. 1–2. – С. 82–83.

[41] Skorowidz miejscowośći Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – T. XII. Wojewodstwo stanislaw. – Warszawa : Wyd. C.K.S., 1923. – S. 12.

[42] Ibid. – S. 11.

[43] Копчак С.І. Етнічна структура та міграції населення Українського Прикарпаття: Статистико-демографічне дослідження. – Львів: Світ, 1996. – С. 191.

[44] Skorowidz miejscowośći Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Tom XII. Wojewodstwo stanislawówskie. – Warszawa: Wyd. C.K.S., 1923. – S. 10–11.

[45] Mistovny Slownik Československe Republiky. – Praga, 1935. – S. 8.

[46] ДАІФО. – Ф. 2, Оп. 1. – Од. зб. 1819. – Арк. 35; Оп. 1. – Од. зб. 2124. – Арк. 29–33; Оп. 7. – Од. зб. 900. – Арк. 94–105; Skorowidz miejscowośći Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 31 wrzesnia 1921 r. – Tom XII. Wojewodstwo stanislawówskie. – Warszawa: Wyd. C.K.S., 1923. – S. 10–12; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1881. – T. VI. – Rocznik 2. – S. 168–169; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1888. – T. XIII. – Zeszyt 1. – S. 18–19; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1888. – T. XIII. – Zeszyt 2. – S. 70–77; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. – Lwów, 1901. – T. XXVI. – Zeszyt 1. – S. 17–27.

[47] Slownik geograficzny Królewstwa Polskiego i innych krajów slowianskich i innych krajów słowiańskich. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1890. – T. XI. – 976 s.

[48] Mistovny Slownik Československe Republiky. – Praga, 1935. – S. 8.

Summary

Volodymyr Klapchuk (Ivano-Frankivs'k)

Population of Hutsulschyna

The article gives the characteristics of antropogical pecularities of Ukrainian population in Hutsulshchyna, which is based on famous Ukrainian and Polish scientists' invstigations. The detailed statistic materials of the second half of XIX – the first third of XX centuries, about settlements and inhabited points are analysed, analytical characteristic of its amount, national and religious part of the population are revealed in the article.

Key words: Hutsulshchyna, anthropology, Germanic group, romance group, Finnish-Hungarian group, Slovanic group, demographical processes, national and religiuos part of population.

УДК: 91 (477)(092) „18": 910.4

Борис Білецький (Чернівці)

УКРАЇНСЬКИЙ КОЛУМБ КОЗАЦЬКОГО РОДУ

У статті аналізується вклад Юрія Лисянського, українського мореплавця і вченого, у здійснення першої кругосвітньої подорожі 1803–1806 рр. на кораблі «Нева» та наслідки цієї подорожі.

Ключові слова: кругосвітня подорож, військовий моряк, морське сполучення, етнографічні дослідження, географічні відкриття, океанографія, рідний край, український родовід.

Щедра на таланти українська земля подарувала людству цілу плеяду геніальних вчених, співаків і композиторів, поетів і письменників, учених і винахідників, мандрівників і мореплавців. Та через історичні обставини, часом драматичні, а то й трагічні, синам та дочкам цієї благословенної землі доводилося збагачувати скарбницю знань світової цивілізації, перебуваючи далеко за межами рідної землі, а тому на отчій землі їх талант не завжди був належно оцінений і відповідним чином визнаний.

На жаль, деякі сусідні народи, воліючи мати в національному пантеоні знаменитих українців, заперечували їх український родовід[1]. З приводу цього академік Іван Дзюба зазначав: «Конче потрібно повернути Україні імена великих діячів, митців та вчених, привласнених іншими культурами[2]. Серед таких – і Юрій Федорович Лисянський (1773–1837), якого не тільки в російськомовних (Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.3[3], Большой энциклопедический словарь. – М.-СПб, 2001[4], 100 великих мореплавателей / Авадяева Е.Н., Зданович Л.И. – М. 2004[5]), а й в деяких україномовних виданнях (Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму. – К., 2005[6]) вважають його росіянином, а не українцем. Факти засвідчують зовсім інше. Як зазначено в Українській Радянській Енциклопедії, Юрій Федорович Лисянський – вітчизняний мореплавець, один з організаторів і керівників першої російської кругосвітньої подорожі 1803-1806 рр.[7]. Про його українське коріння засвідчують документальні та літературні джерела, що зберігаються на Батьківщині нашого співвітчизника[8].

Про рід Лисянських відомо з «Реєстру усього Війська Запорозького 1649 року». У ньому зазначається, що у Чигиринському полку служив Василь Лисянський, там в Баклицькій сотні було вже троє Лисянських: Міcько, Юрко й Дмитро. Були Лисянські і в Корсунському полку[9]. У XVIII ст. одна з гілок роду Лисянських дослужилась до старшинських рангів і отримала на кінець століття російське дворянство. Як засвідчує «Выписка» з протоколу Чернігівської дворянської комісії від 7 січня 1785 р.,

батько Юрія – Федір Герасимович Лисянський та його брати предводитель дворянства Березинського повіту бунчуковий товариш Даміян і військовий товариш Іван були дворянського походження. Батько Юрія, як зазначено в документі, «перво служив при письменних указних справах в сотенній Ічнянській канцелярії й Прилуцькій лічільній комісії декілька год». Пізніше, вже будучи при Київській духовній консисторії канцеляристом, він обрав духовну кар'єру і 1760 р. був рукопокладений у священики міста Ніжина, а в 1781 р. став протопопом (настоятелем храму), в якому у протопопському чину й нині перебуває»[10].

Народився Юрій Федорович Лисянський 13 вересня (за іншими даними, 2 квітня) 1773 р. на Чернігівщині у місті Ніжині в старовинній, але небагатій українській родині. Як зазначається у праці Є.Л.Штейнберга «Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского», «... багато провінційних чиновників і політиків охоче стали віддавати синів у Морський корпус». В числі таких поміщиків був ніжинський дворянин Федір Лисянський, до якого в Петербурзі ставились досить прохолодно як до дрібнопомісного провінційного дворянина[11]. За іншими джерелами зазначається, що Юрій народився в сім'ї священика, що підтверджується низкою документів, які засвідчують, що Федір Лисянський дійсно був протоієреєм церкви Іоанна Богослова, яка збереглась і до наших днів, як і будинок, де мешкала родина Лисянських[12]. Ніжин в ті часи був адміністративним центром Ніжинського козацького полку і незабаром став повітовим центром Чернігівського намісництва. Уже тоді місто було одним з найдавніших торговельно-ремісничих осередків в Україні. У 70-80 рр. XVIII ст. в Ніжині діяло 8 ремісничих і цегельних цехів та заводів, дві купецькі мануфактури, 373 торговельні заклади, а товарообіг місцевих ярмарків становив 1 млн. крб.

Велику роль в торговельному житті міста відігравали греки-купці. У XVII ст. вони заснували тут власну колонію і вели активну торгівлю з Україною, Росією, Молдавією, Кримом, Туреччиною, Німеччиною, Австрією, Італією та іншими країнами. Для цього користувалися водним шляхом сполучень по річках Остер – Десна – Дніпро[13]. Дім Лисянських був неподалік цього водного шляху, адже Ніжин розташовувався на берегах Остра. Не виключено, що спостереження за грецькою навігацією, які Юрій вів, проживаючи неподалік річки, ще з дитинства викликали захоплення морськими мандрівками. Однак як би то не було, можливо, це був вибір долі, можливо, скрута, в яку потрапив батько Юрія, рано овдовівши і залишившись з трьома синами-підлітками. Він, який завжди з цікавістю читав літературу про морські подорожі, вирішив віддати в Морський корпус двох молодших синів Юрія і Ананія, а старшого Івана залишив при собі, щоб він допомагав йому в управлінні невеликим маєтком[14].

Вдавшись по «допомогу одного з впливових земляків», Федір Лисянський влаштував своїх синів Юрія і Ананія на навчання в Морський шляхетський корпус. Навчання в ньому тривало шість років. Заняття проходили з сьомої до одинадцятої години ранку і з другої до шостої вечора. В ранковий час викладались складніші предмети: морські і математичні науки, у вечірні – більш легші: словесні науки та іноземні мови. В перерві між заняттями – обід, ігри, підготовка до уроків.

Сумуючи за рідною землею, Юрій завжди з любов'ю і жалем згадував про батька, про роки, проведені в маленькому українському містечку. Оскільки біля нього був брат Ананій, він не почував себе одиноким. Жили вони досить дружно, хоча за характером були зовсім різними: Юрій – веселий, товариський, гарячкуватий, здатний до захоплення; Ананій – спокійний, непоспішливий, повільний. Юрій швидко зблизився де з ким з кадетів п'ятої роти, до якої він був зарахований.

Шестилітнє навчання в Корпусі ділилось на два курси: кадетський і гардемаринський, по три роки кожний.

Юрій своєю сміливістю, вправністю і веселим характером завоював симпатію не тільки однолітків, але й старших кадетів і навіть гардемаринів.

Навчання давалось йому легко. Читанню, письму, початкам арифметики Юрій був навчений ще до вступу в Корпус, а тому і успіхи на заняттях були кращі від інших.

Юрій, наділений від природи допитливим розумом і жвавим уявленням, хотів і знати більше від інших – про небо, про зорі, рослин і тварин, про гори і ріки, а головне – про далекі країни, в яких проживають невідомі племена...

На літні канікули, як інші, Юрій не їхав додому, оскільки це було далеко і дорого. Три літа провів він в Корпусі, практикуючись в греблі і в управлінні шлюпкою, граючи в городки, в «житки», в «солдат».

У березні 1786 р. виповнилось три роки перебування Лисянського в Морському корпусі. Уже тоді він був переведений в гардемарини. Учителі і офіцери ставились до гардемаринів м'якше і ввічливіше, ніж до кадетів. Навчальні заняття вимагали більше часу і старанності. На цьому курсі Юрій з насолодою читав книги з ботаніки і зоології, описи мандрівок, які допомагали йому пізнати природу і життя людей. Але з часом він переконався, що на математиці ґрунтуються всі науки, нею і всесвіт рухається. Вагомим аргументом на користь цього стали перші практичні плавання, після чого Юрій дав собі слово досягти досконалості в фаховій справі, що було неможливо без глибоких знань з математики[15].

На 1788 рік, коли Лисянський починав шостий рік свого корпусного життя, коли до завершення гардемаринського курсу залишалось менше року, склалися надзвичайні обставини – загроза війни з

Швецією, внаслідок чого було вирішено призвати на службу не тільки тих, хто випускався у звичайному порядку, а й гардемаринів передостаннього курсу, які будуть підвищені «за мічмана». Серед випускників було 142 чоловіка. В числі дострокових був названий і Юрій Лисянський.

Протягом кількох тижнів перевірка знань закінчилась і підвищення в чині відбулось. Юрій розраховував одержати відпустку, щоб на короткий час з'їздити до Ніжина, адже п'ять років він не бачився з батьком і братом Іваном. Та не судилось. Всі підвищені були негайно розписані по кораблях і відправлені до місця служби.

Закінчивши у 14-річному віці Морський корпус і ставши за успіхи в навчанні унтер-офіцером, Юрій Лисянський під час російсько-шведської війни прийняв бойове хрещення у складі Балтійської військової ескадри, брав участь уже як мічман у морських битвах поблизу островів Готланд і Еланд та біля міста Ревеля (Талліна), де проявив особисту мужність і професіоналізм військового моряка.

Після підписання мирного російсько-шведського трактату 2 серпня 1790 р. Лисянський, мріючи про кругосвітню подорож, про її реалізацію, після восьми років розлуки збирався у відпустку на рідну землю, хотів побачитись з батьком і братом[16]. Проте і цього разу склались обставини не на користь Юрія Лисянського. Після укладення миру відпусток на флоті не давали, а тому він не міг з'їздити в Ніжин.

Влітку 1791 р. Юрій після трьох років розлуки побачився з братом Ананієм, який повернувся на Балтику і був відряджений з кількома молодими офіцерами, які збагатилися бойовим досвідом, доручивши їм практичні заняття в Корпусі з кадетами і гардемаринами. Ананій уже тоді був у чині лейтенанта. Зиму вони провели разом.

Після трьох років повоєнного буденного плавання по Балтійському морю у 1793 р. Юрія Лисянського було відправлено на стажування до Великобританії. З цього приводу він писав до батька: «Люб'язний батечку! Її Імператорській Величності треба було указати вибрати шістнадцять достойних морських офіцерів для служіння волонтерами на англійському флоті. Шановний мій начальник, адмірал Олександр Іванович Круз, назначив мене в число таких, а тому поспішаю повідомити Вас про цю щасливу подію. Нам наказано відправитись в Англію якомога швидше, отже, я з Росії до Вас писати не буду більше, а прошу побажати мені, при благословенні Вашому, тих успіхів, при яких я коли-небудь міг бути корисним моїй Батьківщині. Прощайте. Ваш син Юрій Лисянський»[17].

Будучи в складі англійського флоту, Юрій Лисянський протягом 1794-1795 рр. взяв участь у воєнних діях проти Франції, побував у Вест-Індії на островах Антигуа та Невіс. Уже тоді в 22-річному віці молодий лейтенант здійснив свої перші наукові дослідження, вивчаючи природу, економіку, етнографію згаданих островів. За місяць стоянки на острові Антигуа Лисянський добре познайомився з природою і побутом острова, побачив власними очима розкішну тропічну рослинність, про яку раніше знав лише з книг: кокосові пальми, цукрову тростину, апельсинові, лимонні й гранатові дерева. Особливо його зацікавили цукрові плантації[18]. В листі до брата з цих країв він писав про рабську працю негрів, які виробляли цукор, кофе, ром і інші продукти жарких кліматів для своїх панів. Становище цих рабів скрізь було дуже бідне, їх же володарі проводили своє життя в достатку, в розкошах. Він бачив, що в заморських володіннях Англії мільйони людей приречені на ганебне і жалюгідне існування, що змушує забути про різницю між людиною і твариною.

Побачене викликало в ньому обурення і гнів, гостру тугу за рідним краєм. Його нестерпно тягнуло додому, на Україну, до березових гаїв, косогорів, сірих крижин, які крутилися у збуреній річці, до розкиданих сіл, перелісків, граків…

І хоч він, зайнятий морськими дослідженнями, має намір, вивчаючи південь Африки, залишитися біля мису Доброї Надії на 4–5 місяців, щоб особливо дослідити південь континенту, який дуже потрібен для тих, хто плаває на схід від неї, в листі від 18 березня 1797 р. до брата Ананія з цих далеких країв він пише: «Прошу переслати мій портрет, посланий з капітаном Стівенсом, до батька, котрий йому буде приємний, не бачивши мене з 1782 року (Б.Б. – 15 років), у випадку смерті старого, хай брат Іван Федорович його має»[19].

Перебуваючи на острові Святої Олени, Лисянський сходив його вздовж і впоперек: здійснював прогулянки в гори, любувався мальовничим ландшафтом і робив наукові спостереження, уважно оглядав грунт, звернув увагу на багатство лави, змішаної з камінням, внаслідок чого прийшов до висновку, що острів має вулканічне походження.

В районі екватора (біля островів Зеленого мису) Лисянський проводив деякі заміри довготи і вів метеорологічні спостереження, необхідні для визначення найбільш сприятливого курсу для переходу екватора.

Пристрасть до ботаніки і зоології, які пробудилися в Лисянському з малих літ, знаходила в Африці обширне поле діяльності. Йому вдалось побачити диковинних птахів: гігантських – страуса і «секретаря» і багато маленьких – «цукрову», гамідберд і «кінс-фішер». Він придбав опудало білого попугая і райської птиці та колекцію черепашок[20].

Тривале перебування на англійському флоті, численні подорожі, зустрічі з цікавими людьми збагатили Лисянського новими знаннями і дорогоцінним досвідом не тільки як військового моряка, а й як вдумливого, різнобічного вченого-природознавця, географа, етнографа, флотоводця.

7 січня 1799 р. Лисянський прибув до Індії, де знайомився з її казковими багатствами, магараджа-

ми, загадковими культурами, дивовижними звичаями, з визначними пам'ятками, з побутом індусів і парсів.

В час перебування в Індії Лисянському стало відомо, що його підвищили в чині до капітан-лейтенанта і вимагали негайного повернення в Росію. Він змушений був підкоритися розпорядженню російського посла в Лондоні Воронцова і повертатися додому.

У липні 1802 р. проект Крузенштерна про кругосвітню подорож було схвалено. Він передбачав організувати на російських суднах ефективне морське сполучення між російськими європейськими портами та російськими американськими володіннями на Алясці. Разом з тим передбачалося здійснення величезних за обсягом наукових досліджень.

7 серпня 1803 р. Крузенштерна затвердили начальником експедиції, а його заступником як високий професіонал став ставний, вродливий, з левиною чуприною і пишними бакенбардами, нерозлучний колега Крузенштерна, що відзначався щирою, життєрадісною вдачею, – Юрій Лисянський. Для реалізації цих планів було використано два судна – «Надежда» і «Нева». Вони мали виконати важливі завдання. По-перше, належало перевезти вантажі для Російсько-Американської компанії, факторії якої розташовувалися на узбережжі Північної Америки. По-друге, започаткувати дипломатичні відносини з Японією, що затято відмежовувалась від усього світу. По-третє, треба було провести різноманітні географічні дослідження. «Надіжду» вів Крузенштерн, «Невою» керував Лисянський[21].

Вирішальну роль в організації експедиції відіграли підприємці Російсько-Американської компанії, які були найбільш зацікавлені в її здійсненні. Однак ці наміри вдалось реалізувати не скоро – довелось ще прожити в Англії осінь і зиму, до відкриття навігації на Балтійському морі. Сім років пробув Лисянський в чужих землях і морях. Він поїхав юнаком, а повернувся мореплавцем і воїном, набувши широких і різнобічних знань, загартувавшись в плаваннях і битвах, з немалими труднощами за минулі роки надбав досить багато раритетів[22].

Серед цих раритетів – англійська книга Джона Клерка «Досвід морської тактики – систематичний і історичний з пояснювальними гравюрами». На початку XIX ст. твір Клерка був останнім словом англійської військово-морської думки. Лисянський, знаючи, як мало ще опубліковано в Росії теоретичних праць такого роду, привіз книгу з собою, маючи намір перекласти її російською мовою. 1801 р. він здійснив переклад книги Клерка, яка побачила світ під назвою «Рух флотів». Вона засвідчила, що Лисянський досконало оволодів корабельним мистецтвом, і була схвалена М.С.Мордвіновим, який очолював Адміралтейство. Поряд з цим його не полишала ідея здійснення кругосвітнього плавання, яку він виплекав разом з Крузенштерном, дбаючи про розширення торгівлі Росії з багатими країнами Індійського та Тихого океанів.

7 серпня 1803 р. шлюпи «Надежда» і «Нева» підняли якорі і вийшли з Кронштадтської гавані. Так почалась перша російська кругосвітня подорож.

Протягом 1803 р. вони пройшли по маршруту Кронштадт-Копенгаген – острів Фальмут (Англія) – Канарські острови (Іспанія) – острів Святої Катерини (Бразилія). Протягом подорожі була проведена велика наукова робота. Як і раніше, плаваючи на англійських суднах, Лисянський проводив велику роботу з вивчення природи островів, які відвідували, життя та побуту їх населення. В грудні 1803 р. вони перетнули екватор, відзначивши цю подію і новий рік на острові Святої Катерини. Слідуючи цим курсом, Лисянський в Тенеріфському порту Санта-Крус скористався нагодою перевірити в місцевій обсерваторії свої хронометри і поповнити колекцію рідкісних мушель. Один з його офіцерів здійснив опис природи і життя острова. Сам Лисянський виявив, що вид острова Тенеріф з північної сторони значно відрізняється від його зображення у відомому англійському ост-індському атласі. Він зробив новий рисунок острова, намагаючись дотриматись точності у всіх деталях. Це була його перша робота для складеного ним в наступному надто цікавого атласу[23].

При наближенні до екватора, здійснивши старанний підрахунок, Лисянський наказав підняти на «Неві» гюйс (військово-морський прапор) і підійти поближче до «Надежды». Після перетину екватора Лисянський посилено займався спостереженням за морськими течіями, надаючи цій галузі океанографічної науки особливо важливого значення. Щоденно він здійснював відповідні підрахунки і записував їх результат. Співставивши всі одержані дані, він прийшов до висновку, що на відстані від Канарських островів до екватора «Нева» відхилилась від курсу майже на градус на південь і на стільки ж на захід. Це спостереження, записане Лисянським в судновий журнал і в наступному зазначене в опублікованій ним книзі, мало важливе наукове і практичне значення[24].

Перебуваючи на острові Святої Катерини, Лисянський і інші моряки використали цей час для вивчення острова: його флори, тваринного світу, жителів. Вони були вражені багатством тропічної природи, яскравістю фарб, різноманітністю рослин, тварин, птахів. Всі дивувались кокосовим пальмам і апельсиновим деревам, милувались строкатими кольорами попугаїв. На цьому фоні з особливим контрастом сприймалось життя невільників, яких привозили з Африки і яких продавали за 100-200 піастрів, їх життя мало чим відрізнялось від життя тварин. У березні 1804 р. він спостерігав у районі мису Горн так звані «Магелланові хмари», які засвідчували близькість південного краю

Америки. Обігнувши мис Горн, «Нева» вийшла в Тихий океан, підійшовши до острова Пасхи. Протягом кількох днів Лисянський шляхом старанних астрономічних спостережень і вимірювань уточнив координати острова і визначив помилку, допущену в творі Джеймса Кука. Він описав природу острова, побут і звичаї його жителів, обриси узбережжя і прибережних глибин. Загалом він склав найбільш повний опис острова порівняно з його попередниками[25].

Перебуваючи на Маркізьких островах, Лисянський проводив спостереження і помітив значну помилку у відомій на той час англійській карті (острів Монтане в зображенні на карті був у два рази меншим острова Фатугу) і виправив її. На острові Нукагіва моряки придбали предмети місцевого вжитку з метою наукового дослідження. Велика етнографічна колекція, складена Лисянським під час цього плавання, була ним пізніше передана в Петербурзьку публічну бібліотеку, а потім перейшла в Рум»янцевський музей.

Лисянський зайнявся вивченням острова Нукагіва. За своїми власними спостереженнями і частково інших членів екіпажу він склав опис острова, його клімату, всіх видів місцевої флори, фауни, дав обриси берегової лінії. Особливо детально розповів Лисянський про побут, звичаї населення і про суспільний устрій острова. Ці записки, які в майбутньому ввійшли до виданої Лисянським книги, включали до свого складу і словник мови жителів Нукагіви, який містив близько ста найбільш вживаних слів і виразів.

Обігнувши Гавайський архіпелаг, підійшли до затоки Кеалеке-Кук. Крім провізії, тут придбали чимало місцевих раритетів. Етнографічна колекція, розпочата ще в ост-індських плаваннях 1792-1795 рр., все більше збагачувалась за рахунок надбань на острові Оаха (Гавайські острови).

Далі «Нева» попрямувала до Північної Америки. Кінцевим пунктом плавання стали острови Кадьяк і Сітке, в районі яких Лисянський відкрив два маленьких острови, яким присвоїли ім'я Чичагова і Круза[26]. Взимку 1804-1805 рр. Лисянський провів тут багато цікавих астрономічних і метеорологічних спостережень, визначив з точністю координати гавані Святого Павла, зробив опис берегів островів. Він старанно, з великим захопленням займався також етнографічними дослідженнями. Роз'їжджаючи від однієї «губи» до іншої, від поселення до поселення, Юрій заходив у «баребори», спостерігав працю місцевих жителів, їх сімейне життя, обряди, довго бесідував з стариками і юнаками, з жінками і дітьми, з старшинами і бідняками. Лисянський пробував хоч трохи просвітити цих людей, навчити їх будувати міцне житло, займатися ремеслами і землеробством.

14 червні 1805 р. «Нева» залишила гавань Святого Павла і взяла курс на Китай. 16 жовтня 1805 р., пропливаючи на захід від Гавайських островів, екіпаж «Невы» відкрив острів, названий на честь Ю.Лисянського, а потім і скалу, названу по імені Крузенштерна, та нанесли їх на карту.

15 листопада «Нева» досягла Маріанського архіпелагу і, пройшовши між островами Тініаном і Гуамом, попрямувала до острова Формоза (Тайвань).

2 грудня, минувши архіпелаг островів Лема, «Нева» кинула якір біля острова Самшу, недалеко від Макао. Тижнем раніше сюди прибула «Надежда» і перебувала в бухті Тайпа. Їх плавання пройшло успішно, хоч посольство в Японію закінчилось невдачею – дружні ділові контакти установити з Японією тоді не вдалось.

Дещо пізніше «Нева» перейшла з Макао в бухту Вампу, недалеко від Кантона, куди й відправились Лисянський і Крузенштерн для переговорів з китайськими купцями. На початку січня 1806 р. вони досить вигідно продали товари, привезені з півночі, і закупили китайські товари: чай, фарфор, тканини, рис, зелень.

За два з лишнім місяці перебування в Китаї російські моряки познайомились з своєрідними політичними і побутовими умовами Китаю, зібрали великий матеріал, що стосувався зовнішньої торгівлі Китаю. У лютому 1806 р. моряки вирушили додому. Їх маршрут пролягав через Південно-Китайське море, мимо островів Індонезії, через Індійський океан, мис Доброї Надії і звідти в Європу. За складних погодних умов кораблі в третій раз за час плавання загубили один одного. Далі кожен з них здійснював плавання самостійно. Відділившись від Крузенштерна, Лисянський перший в історії навігації здійснив без будь-яких зупинок перехід від Кантона до берегів Великобританії за 142 дні без втрат і пошкоджень.

13 липня 1806 р. «Нева» залишила Портсмут і вранці 5 серпня (24 липня за старим стилем) стала на якір в Кронштадтській бухті, а 19 серпня прибула і «Надежда».

Кругосвітня подорож Юрія Лисянського тривала два роки, одинадцять місяців, вісімнадцять днів.

Слава першої російської кругосвітньої подорожі, що поширилась по всій Російській імперії і далеко за її межами, була цілком заслуженою. Результати цього успішного плавання прославили російську науку новими відкриттями. На карту світу були нанесені острови, протоки, рифи, бухти і миси, виправлені неточності карт Тихого океану, складено описи узбережжя Японії, Сахаліну, Курильської гряди і багатьох інших районів, по яких пролягав їх шлях.

Мореплавці разом зробили близько півтора десятка географічних відкриттів.

Але Крузенштерн і Лисянський не обмежувались відкриттями чисто географічного порядку.

Вони провели всебічне дослідження океанських вод. Їм вдалось вивчити різні течії і відкрити міжпасатні протитечії в Атлантичному і Тихому океанах. Експедиція зібрала досить багаті свідчення про прозорість, питому вагу, густину і температуру морської води на різних глибинах, про клімат, тиск атмосфери, припливи і відпливи в різних районах океанів та інші дані, які поклали початок новій морській науці – океанографії, яка вивчає явища природи в Світовому океані і його частинах[27].

Дуже багаті колекції, зібрані мореплавцями, супроводжувались детальними описами, вони значно поповнили етнографію, свідчення про країни, в яких побували російські кораблі. В ході подорожі були зібрані і опрацьовані унікальні матеріали про культуру і побут тубільного населення, його соціальне становище, природу, клімат, господарство відвіданих островів, зібрано багато різноманітних колекцій гірських порід, одягу, прикрас, предметів домашнього вжитку, зброї, зроблено певні кроки в установленні торговельно-економічних та дипломатичних стосунків.

Майже трирічна кругосвітня подорож, здійснена екіпажем «Невы» і «Надежды», мала велике політичне, науково-практичне, стратегічне й економічне значення. Багато років досвід цієї експедиції служив керівництвом до дії і зразком для багатьох мореплавців і учених.

Дбаючи про виконання найкращим чином відповідального завдання, Крузенштерн і Лисянський постійно відчували невидиму моральну підтримку з боку рідних і близьких людей і разом з тим, будучи їм вдячними за це, вони пам'ятали про те, хто вони такі, чиїх батьків, чиї діти. А тому Юрій Лисянський, як і його керівник, колега і друг Іван Крузенштерн, завжди підтримував зв'язок з батьком і братом, а через них по суті з рідного землею, яка його породила. І це почуття, цей незримий зв'язок з нею, пам'ять про неї неспроможні були стерти ні час, ні простір, ні обставини. Юрій виявився гідним сином українського народу.

Крузенштерн і Лисянський за здійснення цього круїзу були удостоєні звання капітана другого рангу, обидва нагороджені орденами Святого Володимира 3-го ступеня, премійовані по 3 тисячі карбованців кожний, а також отримали пожиттєву пенсію. Екіпаж «Невы» подарував Лисянському золоту шпагу з вигравіюваним на ефесі написом: «Подяка команди корабля «Нева».

Батька на цей час уже не було в живих. Брат Ананій служив на ескадрі Д.М. Сенявіна на Чорному морі. Ю.Лисянський вирішив залишитися в Петербурзі і зайнятися підготовкою до видання опису своєї подорожі.

Пізніше, 1810 р., Ю.Лисянському було вручено персональну медаль з гравюрою «Невы» і написом: «1803-1806. За путешествие вокруг света». 1827 р. йому даровано «Дворянську грамоту від Санкт-Петербурзької губернії» і нагороджено «Гербом роду Лисянських». Таким чином, лише наприкінці життя Ю. Лисянський отримав дворянський титул.

Після повернення з кругосвітньої подорожі Ю. Лисянський деякий час служив на Балтиці, а 1809 р., посилаючись на незадовільний стан здоров'я, подав у відставку. Тепер він зайнявся підготовкою до видання свого твору. Твір, крім детального журналу всього плавання, містив опис Маркізьких і Сандвічевих (Гавайських) островів, російських колоній на Кадьяку і Сітке й становища корінного населення цих американських земель, а також опис Кантона і його жителів. Тут були викладені досить цікаві географічні, етнографічні і економічні свідчення. Виняткову цінність являв собою доданий до праці атлас з чотирнадцяти аркушів, зроблений самим автором з незвичайним старанням.

Долаючи серйозні бюрократичні перешкоди та витративши величезну суму власних коштів – 18 500 крб. і затративши на це немало праці, Лисянський видав свою книгу (1812 р.) у відмінному виданні у двох невеликих томах з повним атласом. «Путешествие вокруг света» Лисянського читало багато російських людей з великим інтересом. Чутки про неї проникли за кордон.

1813 р. праця Лисянського була видана в Англії. 1814 р. англійське видання, прекрасно оформлене, вийшло російською і англійською мовами у світ. Успіх книги в Англії перевершив усі сподівання автора.

Окремим виданням побачили світ його карти, схеми, малюнки, зроблені під час подорожі (1812 р.). Юрій Федорович завжди пам'ятав про Україну, про малу батьківщину – про рідний Ніжин – і в роки юності, і в роки зрілості та старості. Доказом цього серед іншого є і той факт, що коли 1820 р. там було відкрито гімназію вищих наук, він подарував їй кілька примірників своєї книги, один з яких зберігається в музеї рідкісної книги. Він передав також у бібліотеку гімназії і комплект малюнків й карт, які містяться також у згаданому музеї. Трапилося це 1824 р., коли Лисянський прибув у рідний край більше, ніж через 40 років розлуки з ним[28].

Одружений Юрій Федорович був з Шарлотою Карлівною Жандр, баронесою де Брюнольд, яка народила йому за одними даними п'ятеро, за іншими – шестеро дітей. Двоє з його синів обрали військову службу, закінчивши, як і батько, Морський кадетський корпус. Проте невдовзі Олександр перевівся до кавалерії, а Платон дослужився до чину повного адмірала. Служив він на Чорноморському та Балтійському флотах, був редактором «Морського збірника», членом правління Російського товариства пароплавства й торгівлі, багато зробивши для створення парового військового й торгівельного флоту Росії[29].

Будучи у відставці, Ю. Ф. Лисянський в літній час проживав з сім'єю у сільській місцевості у своєму невеликому маєтку за Гатчиною – Кобрино; у зимові місяці, коли розпочиналося світське життя, родина Лисянських проживала у власному будинку дружини у Московській частині міста. Залишаючись відставним капітаном другого рангу, небагатим російським поміщиком, далеким від усіх видатних подій того часу, Лисянський здебільшого вів тихе, скромне життя, користувався повагою у суспільстві. Досить сказати, що імператор Олександр I був хрещеним батьком його старшого сина Олександра; великий князь Микола Павлович (майбутній Микола II) – хрещеним батьком середнього – Юрія; великий князь Михайло Павлович – молодшого сина Платона[30].

Помер Ю. Ф. Лисянський у Петербурзі 26 лютого 1837 р. у віці 64 років. Поховали його на Тихвинському цвинтарі Олександро-Невської лаври. У 30-і роки XX ст. його прах був перенесений до Некрополя майстрів мистецтв[31].

У 1973 р. з нагоди 200-ліття від дня його народження неподалік від будиночка, де проживали Лисянські у Ніжині, Юрію Федоровичу було споруджено пам'ятник.

Отже, він повернувся на батьківську вулицю через багато літ і став на віки в камені і бронзі. На пам'ятнику напис: «Першопрохідцю Юрію Федоровичу Лисянському від земляків …»[32]. Нарешті він там, куди завше рвався, – в рідному краю.

Пам'ять Крузенштерна і Лисянського знайшла своє увічнення і в Росії. В Санкт-Петербурзі на Василівському острові поряд з Військово-морським музеєм їм обом установлено пам'ятник як першопроходцям, які здійснили грандіозне плавання навколо Землі[33]. Іменем Юрія Лисянського названо один з Гавайських островів, півострів на березі Охотського моря, гору на острові Сахалін[34]. Пам'ять про цю першу кругосвітню подорож, здійснену Ю.Ф. Лисянським, збережено в багатотомних описах плавання, а також в знаменитому «Атласі Південного моря», складеному і виданому при його безпосередній участі. Наслідки плавання висвітлено у книзі «Подорож навколо світу у 1803-1806 роках на кораблі «Нева»…

[1] Штепа П. Московство. – Львів, 1996.

[2] Аксіома для нащадків: Українські імена у світовій науці. Збірник нарисів/ Упорядник і передмова О. К. Романчука. – Львівська історико-просвіт. організація «Меморіал», 1992. – С.3.

[3] Большая советская энциклопедия. – М., 1973. – Т.14. – С.1502.

[4] Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., переработ. и доп. – М. –СПб, 2001. – С.649.

[5] 100 великих мореплавателей/ Авадяева Е. Н., Зданович Л. И. – М., 2004. – С.334.

[6] Устименко Л., Афанасьєв І. Історія туризму. – К., 2005. – С.123.

[7] Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т.14. – С.147.

[8] Шевченко В. М. Юрій Лисянський – український мореплавець і мандрівник/ З історії вітчизняного туризму: Збірник наук. статей. – К., 1997. – С.16.

[9] Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С.57-59, 153, 180.

[10] Лисенков О. В. Петербуржец Лисянский Ю. Ф.// Культурные взаимосвязи Петербурга и Украины: Материалы III международного семинара. Дом Европы в Украине. – СПб, 2004. – С.31.

[11] Штейнберг Е. Л. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского. – М.: Воениздат 1948. – С.12-13.

[12] Українська радянська енциклопедія. – Т. 14. – С.17.

[13] Історія міст і сіл української РСР. Чернігівська обл. – К., 2005. – С.426.

[14] Шевченко В. М. Юрій Лисянський ... – С.13.

[15] Штейнберг Е. Л. Вказ.праця. – С.21-22.

[16] Там само. – С.58.

[17] Там само. – С.60.

[18] Там само. – С.77.

[19] Там само. – С.94.

[20] Там само. – С.99.

[21] Там само. – С.16.

[22] Там само. – С.115.

[23] Там само. – С.125.

[24] Там само. – С.146.

[25] 100 великих мореплавателей … – С.339.

[26] Там само. – С.842.

[27] Там само. – С.345.

[28] Шевченко В. М. Тричі Перший: видатний мореплавець та географ Юрій Лисянський. – К., 2003. – С. 50.

[29] Зорька О., Голобуцький П. Нащадок українських козаків, капітан Юрій Лисянський, – перший вітчизняний навколосвітній мореплавець// Воєнна історія. – 2006. – № 1-3.

[30] Шевченко В. М. Тричі Перший... – С.48.

[31] Зорька О., Голобуцький П. Вказ. праця. – 2006. – № 1-3.

[32] Головко Д. Ніжинські вишні// Знання та праця. – 1989. – №9. –С. 20

[33] Ємченко М. Земна обручка Юрія Лисянського// Україна. – 1986. – № 49. – С. 17.

[34] Українська радянська енциклопедія. – К., 1981. – Т. 14. – С. 147.

Summary

Borys Bilets'kyi
(Chernivtsi)

Ukrainian cossacs Kolumb (1773-1837)

The article focuses on the contribution of Yuriy Lysians'ky, a Ukrainian seaman and scientist in the first round world travelling (1803-1806) on the ship «Neva» and the consequences of this travelling.

УДК: 94(477.8) „189/1914”:316.343.625

Микола Гуйванюк
(Чернівці)

ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ У ВЗАЄМИНАХ З СІЧОВИМ РУХОМ (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті розкриваються взаємини письменників та публіцистів Галичини й Буковини з пожежно-гімнастичними товариствами «Січ». Показано їхню роль у формуванні ідеології січового руху. На конкретних прикладах, на основі введення до наукового обігу нових, раніше не використовуваних джерел, розглянуто співпрацю з «Січами» І.Франка, В.Стефаника, Л.Мартовича, О.Маковея, С.Яричевського, Марка Черемшини.

Ключові слова: Галичина, Буковина, «Січ», І.Франко, В.Стефаник, Л.Мартович, О.Маковей, С.Яричевський, Марко Черемшина.

Як засвідчила вітчизняна історія, важливу роль в національному поступі українців посідала інтелігенція. Особливо це стосується кінця XIX – початку XX ст., коли тільки інтелігенція могла стати тим скульптором, що різцем просвіти різьбив українську національно свідому народну масу. Адже саме завданням інтелігенції було і залишається збагачення духовності народу і запобігання процесам денаціоналізації. Особливо це стосувалося представників її літературної частини (письменників та публіцистів), які не тільки особистим прикладом, але і за допомогою друкованого слова зорієнтовували українське населення на загальнолюдські цінності, подолання національної і політичної аморфності. Отже, сила інтелігенції була не в пустопорожніх балачках про долю народу, а у конкретних справах, що і довела літературна інтелігенція Галичини й Буковини, активно співпрацюючи з січовим рухом в кінці XIX – на початку XX ст.

Порушена у пропонованій статті проблема є актуальною і в нинішній час. Адже інтелігенція – це мозок нації та акумулятор її духовних цінностей. Тому українська інтелігенція (особливо її літературна частина, яка поки-що залишається доволі авторитетною для народу) мусить стати консолідуючим фактором української нації, провідником та дороговказом на політичному шляху, її репрезентантом у світовому соціокультурному просторі.

Варто зазначити, що ця проблема, в такій постановці у вітчизняній історіографії ще не порушувалася. Хоча деякі її аспекти висвітлювалися в окремих публікаціях: Б.Трофим’яка[1], Ф.Погребенника[2] та автора цього дослідження[3]. Останній ставить своїм завданням далі розширити і поглибити розгляд тих напрямів цієї проблеми, які ще не дістали належного висвітлення.

Досить плідними були стосунки «Січей» із численними громадськими організаціями Галичини й Буковини, у діяльності яких чільне місце займала тогочасна українська літературна інтелігенція, зокрема «Просвіта». Саме завдяки активній і наполегливій праці філій «Просвіти» формувався національно свідомий прошарок української еліти, який згодом відігравав авангардну роль в українському національному русі. Публікуючи твори українських письменників про героїчне минуле українського народу, «Просвіта» сприяла відродженню козацького духу серед населення Галичини й Буковини. З часу створення перших січових товариств керівництво «Просвіти» виявляло зацікавлення щодо їх діяльності, брало участь у численних січових святах[4]. Чимало січових товариств розташовувалося у приміщеннях читалень «Просвіти», крім того, січові читальні регулярно комплектувалися виданнями «Просвіти». Активними поширювачами січової ідеї були відомі «просвітяни» – письменники і публіцисти: Я.Весоловський, М.Галущинський, М.Кордуба, Б.Лепкий, Є.Озаркевич, Є.Олесницький, В.Пачовський, В.Сімович, С.Смаль-Стоцький, В.Стефаник та Г.Хоткевич. Стараннями «Просвіти» в 1910 р. у Львові відбувся перший український просвітньо-економічний конгрес[5], на якому розглядалися шляхи поліпшення економічного становища українського населення регіону. В ньому взяли участь представники різних українських організацій краю, в тому числі й «Січей». Під час роботи конгресу К.Трильовський виступив із великою промовою про значення «Січей» для українців. У багатьох галицьких селах товариства «Січ» виступали співзасновниками читалень «Просвіти».

Буковинські «Січі» підтримували зв’язки із товариством «Руська бесіда». Вони спільно організовували різноманітні політичні та культурно-освітні акції. Буковинські «Січі» постійно комплектували свої бібліотеки виданнями «Руської бесіди».

Діючі в Галичині й на Буковині, українські політичні партії ставилися в основному позитивно до січового руху, хоча інколи й небезпідставно піддавали критиці його слабкі сторони. Найтіснішу співпрацю прослідковуємо між Русько-українською радикальною партією та «Січами» в Галичині. Незважаючи на те, що в програмі партії декларувалося, що партія селянська, вона об’єднувала головним чином інтелігенцію, більшість якої становили письменники та публіцисти. Перед «Січами» також ставилося завдання підготовки електорату Радикальної партії для виборчих кампаній до австрійського парламенту та Галицького сейму. Головні засади та принципи діяльності «Січей» збігалися з положеннями партійної програми радикалів, особливо її молодого крила. А саме: «Поділу Австрії на національні території адміністративні. Уділення сим національним територіям якнайповнішої автономії політичної […]. Заведення загального, безпосеред-

нього, рівного і тайного голосованя[…] свободи стоваришування і товариств, свободи зборів[…] Неограниченої свободи віри»[6]. Питання, пов'язані з активізацією січового руху, розглядалися на всіх з'їздах та конференціях Радикальної партії, починаючи від 1900 р. Плідно працювали над розвитком січового руху видатні радикальні діячі: К.Трильовський, М.Павлик, І.Сандуляк, С.Данилович, Л.Бачинський, В.Стефаник та Л.Мартович. Газета галицьких радикалів «Громадський голос» (Львів) з 1900 р. виконувала роль загальнокрайового січового органу.

На Буковині радикалізм набув меншого поширення, ніж у сусідній Галичині. Проте місцеві радикали завжди активно підтримували січовий рух, а після того, як у 1907 р. лідер буковинських радикалів Т.Галіп очолив «Союз Січей» на Буковині, вони неодноразово здійснювали спроби цілком опанувати січовим рухом у краї, але через певні об'єктивні обставини їм так і не вдалося здійснити свої наміри.

Непростими виявилися в Галичині стосунки січового руху з місцевим народовством, яке репрезентувала Українська національно-демократична партія, в лавах якої нараховувалось чимало представників літературної інтелігенції. Незважаючи на те, що головною метою діяльності згаданих організацій був захист інтересів українського народу в Австро-Угорській імперії, головні принципи та способи досягнення мети залишалися різними. Лідери січового руху звинувачували представників народовства у лояльності щодо внутрішньої політики поляків у Галичині. Націонал-демократи, в свою чергу, критикували січовиків, інколи і справедливо, за невиважені дії та постійну конфронтацію з поляками, що, на їхню думку, тільки шкодило українському національному руху. Народовці не підтримували також антиклерикальної політики галицьких «Січей». Все ж окремі представники народовства сприяли січовому руху, вбачаючи в ньому реальну протидію москвофільству. Всі парламентські та сеймові депутати від Національно-демократичної партії постійно ставали на захист січового руху в період його наймасовіших переслідувань. Січовики також інколи проявляли конструктивну позицію, особливо в період виборів. Практика показала, що в тих виборчих округах, де не балотувався кандидат від Радикальної партії, січовики віддавали голоси за націонал-демократів.

Більш плідною і конструктивною була співпраця між буковинськими «Січами» та націонал-демократами. Місцеві народовці стали засновниками та пропагандистами січового руху у краї. Представник Національно-демократичної партії Буковини Є.Пігуляк в 1904–1907 рр. очолював «Союз Січей» на Буковині. Орган місцевого народовства, газета «Буковина» (Чернівці), а також додаток до неї часопис «Руска рада» з моменту зародження перших «Січей» у краї фактично стали речниками січового руху на Буковині.

Плідно співпрацювали з січовим рухом відомі українські громадські діячі Галичини й Буковини. Особливо відзначався в цьому один з ідеологів та організаторів Радикальної партії М.Павлик. Він надавав практичні поради К.Трильовському з питань організації діяльності січових товариств, регулярно публікував статті у січовій періодиці, виступав на січових вічах та зборах[7].

Постійно брав участь у численних судових процесах, де захищав покривджених січовиків у період переслідувань січового руху, адвокат В.Охримович. На прохання В.Стефаника[8] він у 1907 р. виступав на вічах, організованих покутськими січовиками на підтримку загального виборчого права.

Активно підтримував січовий рух І.Франко. У період з 1901 по 1914 рр., окрім 1905 і 1908 років, він проводив літні місяці у с. Криворівні на Гуцульщині[9], де брав участь у діяльності січових товариств. З його ініціативи було засновано читальню й товариство «Січ» у гуцульському селі Голови. У січових читальнях користувалися неабиякою популярністю твори «Каменяра». Його поезії «Не пора, не пора!» та «Гей, «Січ» іде, красен мак цвіте» стали січовими гімнами. З великою прихильністю ставилися до І.Франка й буковинські січовики. У травні 1913 р. він виступив перед місцевими січовиками з читанням поеми «Мойсей».

Січовий рух, що на початку XX ст. набув значного поширення на теренах Галичини і Буковини, привернув до себе значну частину української інтелігенції, здійснив великий вплив на В.Стефаника, Л.Мартовича та Марка Черемшину і на кілька років став невід'ємною часткою їх життя. Вищезгадані письменники брали активну участь у заснуванні ряду «Січей» і в період переслідувань січового руху, надавали юридичну допомогу окремим товариствам. Вони допомогли й підвищенню освітнього та культурного рівня селян-січовиків, піднесенню їх національної свідомості. Твори письменників «Покутської трійці» давали наснагу січовикам у боротьбі за право бути повновладними господарями на своїй землі.

Василь Стефаник особливо активно співпрацював з січовим рухом у період свого проживання в с. Стецева, у тестя о. Кирила Гаморака з 1904 по 1910 рік. Разом з дружиною Ольгою він належав до місцевої «Січі»[10]. В цей час він брав активну участь у зборах та нарадах покутських «Січей», а також відвідував окремі січові товариства Вашковецького та Кіцманського повітів сусідньої Буковини, був у приятельських стосунках із провідником буковинських радикалів, а з 1907 р. – отаманом «Союзу Січей на Буковині» Теодотом Галіпом. В.Стефаник регулярно відвідував адвоката, одного з провідників Радикальної партії – Северина Даниловича, який в 1900 – 1909 рр. працював на Тернопільщині[11]. Тут він написав кілька новел, а

також брав активну участь у різноманітних акціях, що проводили місцеві «Січі».

За досить короткий період покутське селянство здобуло собі приятеля і оборонця в особі В.Стефаника. З усього Покуття та інших регіонів до нього приходили з різноманітними проблемами. Письменник «їх радить […] бігає по судах, податкових установах, староствах, обороняючи селян…»[12], більшість з яких були січовиками. Для селян Василь Стефаник став найвищою владою. Йшли до нього після вжиття всіх урядових заходів і він остаточно вирішував хід справи. Місцеві старожили згадували, що селяни приходили до його дому і як до лікаря: він безкоштовно надавав їм необхідну медичну допомогу. Як бачимо, В.Стефаник для селян-січовиків був лікарем, адвокатом і найвищим суддею. Проявом найбільшої шани і подяки В.Стефаникові за багаторічну співпрацю з січовим рухом були урочисті січові проводи письменника 6 березня 1910 р. громадянами с. Стецеви до новозбудованої садиби в с. Русові. Як згадували очевидці, «…здавалося все село вийшло на дорогу, […] спочатку їхали на заквітчаних конях парубки (січовики)… їхала сама молодь, самий цвіт села… В.Стефаник їхав на селянському возі, а за ним ішов великий похід, виконуючи січові пісні «Гей, там на горі «Січ» іде!», «Ой зацвіла черемшина» та інші» […] Мужики розуміли свого сина, віддавши честь Стефаникові, заслужили стецівські громадяни для себе пошану у своїх та поважання в чужих»[13], – так писала про цю подію газета «Громадський голос».

Активно співпрацював з січовим рухом і Марко Черемшина. У 1906 р. він став помічником адвоката М.Лагодинського в м. Делятині (Надвірнянський повіт). Письменник згадував: «Тут я перебував шість чи сім годів і займався січовою організацією та просвітою селян […], в кожнім селі знала мене і мала дитина, мужики мене дуже любили»[14]. Його новели «Святий Николай у гарті» та «Раз мати родила» окремі «Січі» інсценізували. Марко Черемшина брав активну участь у заснуванні та оформленні необхідної документації кількох «Січей» Надвірнянського повіту. У липні 1907 р. за його активною організаторською участю було засновано товариство «Січ» у Ворохті. У Делятині Марко Черемшина належав до головного проводу «Січі». В час, коли М.Лагодинський займався посольськими справами у Відні, І.Семанюк повністю заступав його на посаді адвоката, був чи не головним захисником покривджених січовиків Надвірнянського повіту, а також вів скарбницю «Головного січового комітету» у період його відсутності. Завдяки активній громадській діяльності адвоката І.Семанюка з 1906 по 1912 рр. Делятин перетворився в один із центрів січового руху в Надвірнянщині. За рекомендацією членів Радикальної партії, особливо В.Стефаника, І.Семанюк у 1912 р. відкрив адвокатську канцелярію в м. Снятині, яка швидко стала місцем цікавих зустрічей з селянами-січовиками та місцевими інтеліґентами.

До прихильників січового руху та активних поширювачів січової ідеї слід віднести адвоката і письменника Леся Мартовича. Л.Мартович належав до провідників Радикальної партії, був активним дописувачем до її органу – «Громадського голосу», а певний час навіть редактором. Разом з К.Трильовським і В.Стефаником засновував перші покутські «Січі». Збереглися спогади про те, що він виголосив промову при відкритті «Січі» в с. Топорівцях на Городенківщині[15]. Л.Мартович співпрацював із селянами-січовиками Львівщини під час аграрних страйків. Тут він організував безплатну адвокатську допомогу страйкуючим, захищав їх від переслідувань владних структур. Л.Мартович написав для січових драматичних гуртків сценарій вистави «Політична справа», де показав становлення січового руху, утиски «Січей» з боку недоброзичливців, зокрема євреїв-лихварів. Це яскраво ілюструє діалог між корчмарем Мошком та кошовим «Січі» – Іваном. «Мошко: Відколи ви заложили в селі читальню, в мене відпала більша частина зарібку. – Іван: Люди самі взяли собі такий звичай, що хто приступає до «Січі», то тому вже й неподоба пиячить»[16]. Письменник осудив дії несвідомого селянства в особі Грицька, який радить кошовому: «Ти собі дай спокій з «Січею», кинь геть… «Січ» і читальня то не для парубка… парубок має потребу забавлятися»[17]. У творі показано прихильність до січового руху сільської молоді та малих дітей, що було в усій Галичині й на Буковині. Л.Мартович переконливо доводив у згаданій драмі що, тільки згуртувавшись у «Січі», українське селянство могло досягти позитивних змін у своєму житті. Незважаючи на те, що ця п'єса не вийшла друком за життя письменника, вона поширювалася в рукописному варіанті по всьому краю, була в репертуарі багатьох «Січей», про що свідчать повідомлення в тогочасній українській пресі.

На прохання К.Трильовського співпрацював із січовим рухом і С.Єфремов[18]. Він був автором численних матеріалів з історії козацтва та громадсько-політичного життя наддніпрянських українців, які публікувалися у січовій періодиці. А в часописах, що видавалися в підросійській Україні, публікував матеріали про життя галицьких та буковинських українців, де першоплановою була інформація про січовий рух. К.Трильовський плідно співпрацював з редакцією журналу «Киевская старина». Він регулярно надсилав до Києва номери редагованої ним «Хлопської правди», а також використовував для публікацій у січовій періодиці історичні матеріали з «Киевской старины»[19]. В 1909 р. В.Доманицький видав брошуру «Про Галичину та життя галицьких українців»[20], в якій розкрив позитивні сторони січового руху і також закликав створювати подібні товариства в Наддніпрянщині.

У липні 1912 р. на загальнокрайовому січовому святі, яке відбулося в Снятині, взяв участь голова Мануйлівського осередку «Просвіти» (Катеринославщина) Хома Сторубель. Як згадував сучасник, «його поява у справжньому козацькому одязі зробила на з'їзді сенсацію»[21]. Згодом він став активним пропагандистом січової ідеї в Наддніпрянській Україні.

У 1907 р. адвокат І.Макух розгорнув активну радикальну діяльність у Городенківському повіті. За його підтримки активізували роботу «Січі» в громадах: Ісаків, Петрилів, Сокирчин та Сваричів[22].

Діяльність «Січей» мала досить широкий спектр і торкалася практично всіх сфер життя українців Галичини й Буковини. «Січі» брали активну участь у передвиборній боротьбі до австрійського парламенту та крайових соймів. Особливо помітними були їхні виступи на підтримку введення загального виборчого права під час виборчої кампанії 1907 р. У цей час в регіоні розпочався великий вічовий рух, який розбудив селянство і покликав його до активної участі в політичному житті. У більшості населених пунктів організовувалися багатолюдні бурхливі віча, на яких задавали тон січовики. Незамінними учасниками селянських віч у Галичині й на Буковині були активні діячі січового руху. Під час виборів січовики виявлялися найсвідомішою частиною українського населення регіону.

Значна увага в діяльності січових товариств приділялася ліквідації неписьменності серед сільського населення. Факти засвідчують, що в тих населених пунктах, де активно діяли «Січі», протягом трьох-чотирьох років більшість членів товариств ставали письменними. Це було дуже важливо, адже тільки письменна людина могла брати свідому участь у громадсько-політичному житті, відстоювати свої національні інтереси. При більшості січових товариств активно діяли січові бібліотеки, які комплектувалися різноманітними українськими виданнями і відігравали важливу роль у підвищенні культурного й освітнього рівня членів січових товариств. Січовий рух залишив глибокий слід у пісенній творчості українців Галичини й Буковини. Січові пісні, які виконувалися на багатьох заходах, що проводилися «Січами», здійснили помітний вплив на формування української національної свідомості. До найвідоміших січових поетів слід віднести К.Трильовського, С.Яричевського, К.Малицьку, О.Шпитка та М.Гайворонського. Їхні твори регулярно публікували на своїх сторінках радикальні й січові видання, що виходили у згаданий період в Галичині та на Буковині, а також у спеціальних «Січових співаниках», редагованих К.Трильовським.

Отже, українська літературна інтелігенція Галичини й Буковини на початку XX ст. досить тісно співпрацювала з січовим рухом, насамперед через активну участь в діяльності багатьох українських організацій, зокрема товариства «Просвіта» в Галичині і «Руська бесіда» на Буковині. Їхні друковані видання завжди поповнювали січові бібліотеки. Члени цих товариств (письменники та публіцисти) проводили також чимало спільних політичних і культурних акцій. Також відзначалася досить активна співпраця окремих письменників з січовими товариствами, що, безумовно, їх взаємозбагачувало і сприяло наближенню галицьких і буковинських українців до рівня європейських націй.

---

[1] Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.). – Тернопіль, 2001. – 694 с.

[2] Погребенник Ф. Левко Бачинський. – Коломия, 1998. – 30 с.

[3] Гуйванюк М. Іван Франко та січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2006. – Т.9. – С. 94 – 98; Гуйванюк М. Галицькі та буковинські письменники у взаєминах з січовим рухом (1900 – 1914 рр.) / / Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2006. – Вип. 323 – 324. – С. 51 – 57.

[4] Якимович Б. До початків відродження українського війська. Стрийська сторінка в історії Українського Січового Стрілецтва // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 712.

[5] Діло (Львів). – 1910. – 28 (19) листопада. – С. 7.

[6] Цит за: Сухий О. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). – Львів: Каменяр, 1998. – С. 72 – 74.

[7] Листи М.Павлику від К.Трильовського Т. 2. – Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) у м. Львові. – Ф. 663. Оп. 1. – Спр. 231. – Арк. 69 – 90.

[8] Листи В.Стефаника до В.Охримовича. – ЦДІА у м. Львові, ф. 372, оп. 1, спр. 84, арк. 1 – 14.

[9] Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1995. – С. 45.

[10] Списки членів «Січі» в Стецеві. – Державний архів Іван-Франківської області (даліДАІФО). – Ф.440. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.

[11] Біографічні спогади про Северина Даниловича та інших членів родини. – ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 245. – Оп. 1. – Спр. 627. – Арк 14 – 18.

[12] Стефаник Ю. Роздуми про батька. – К.: Криниця, 1999. – С. 63.

[13] Громадский голос (Львів). – 1910. – 13 квітня. – С. 4.

[14] Черемшина Марко Твори. – К., 1987. – С. 349.

[15] Мохорук А. «Січ» Топорівці, повіт Городенка // Гей, там на горі «Січ» іде! /ред. П.Трильовський. – К.: ВІПОЛ, 1993. – С. 127.

[16] Мартович Лесь «Політична справа». Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф. 69. – Спр. 7. – Арк. 10.

[17] Мартович Лесь «Політична справа». Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т.Г.Шевченка НАН України, Ф. – 69. – Спр. 7. – рк. 11.

[18] Лист К.Трильовського до С.Єфремова від 17 серпня 1903 р. – НБ ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – Ф. 3. – Спр. 3972. – арк. 1.

[19] Лист К.Трильовського до редакції журналу «Киевская старина» від 14 жовтня 1903 р . – НБ ім. В.Вернадського НАН України. Інститут рукопису. – Ф. 3. – Спр. 7682. – Арк. 1.

[20] Доманицький В. Про Галичину та життя галицьких українців. – К.: Друкарська спілка, 1909. – 80 с.

[21] Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. – Манітоба: Тризуб, 1949. – С. 150.

[22] Справа про розгляд запиту депутатів Макуха, Петрушевича та інших з приводу обмеження дій товариств «Січ». – ЦДІА у м. Львові. – Ф. 146. – Оп. 8. – Спр. 1126. – Арк. 6.

Summary

Mykola Guyvanyuk
(Chernivtsi)

Literary intellectuals Galicia and Bukovina in relations with Sich movement (end XIX – beg. XX century)

The paper revealed the relationship between writers and publicists of Galicia and Bukovina on fire gymnastics company Sich. Show their role in shaping the ideology Sich main motion. In specific examples, based on scientific input to the circulation of new, previously used sources, considered collaboration with Sichamy I.Franko, V.Stefanik, L.Martovycha, O.Makovei, S.Yarychevsky, Marko Cheremshina.

Key words: Galicia, Bukovina, Sich, I.Franco, V.Stefanik, L.Martovych, O.Makovei, S.Yarychevsky, Marco Cheremshyna.

УДК 940. 2 (477.8)

Юрій Плекан
(Коломия)

МОСКВОФІЛЬСЬКИЙ РУХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті досліджуються питання про причини існування та характер діяльності москвофілів у Галичині, їх підтримку чорносотенними силами Російської імперії, про стосунки москвофілів з українським національним рухом, з поляками.

Ключові слова: москвофільство, Галичина, Російська імперія, Львів, русини, руські, етимологічний правопис, народовці, віча, українці, поляки.

Проблемі зародження, становлення та поступової трансформації москвофільства у суспільно-політичний напрямок частини громадянства західноукраїнських земель впродовж сер. XIX – першої половини XX ст., протягом останніх років в українській історіографії було присвячено цілий ряд публікацій. Зокрема, львівські науковці О.Аркуша, С.Макарчук, М.Мудрий, О.Сухий, О.Турій, досліджуючи проблеми українського національного руху в Галичині у період – від середини XIX ст. до початку XX ст., окреслили ряд факторів,які сприяли ідейно-організаційному оформленню та становленню галицького русофільства як політичної течії[1] . Ними введено в науковий обіг цілий пласт архівних матеріалів, які дозволили прояснити питання витоків та етапів становлення і розвитку москвофільства. Відомий чернівецький історик О.Добржанський ввів в обіг і опублікував дипломатичне листування та документи Російських консульств, які проливають світло на питання зовнішньополітичних впливів на розвиток українського національного руху, зокрема москвофільського, протягом окресленого періоду[2] .

На початку 90-х років представники староруської партії активно виступили проти утвердження в Галичині літературної української мови. Провідні вчені-ідеологи зі Ставропігійського інституту в своєму листі від 10 січня 1893 року на ім'я «його цісарського королівства і апостольської величності найяснішого кайзера і пана» засуджували фонетичний правопис, що ясно виявляв самобутність і самостійність української мови, і виступали апологетами так званого етимологічного правопису .

Вони твердили, що відмова від етимологічного письма негативно позначиться на «нашій католицький релігії», завдяки якій «нас включила в себе західна культура» і «ми стали належати до Заходу і мусимо бути з нашою Австрією», що має на Сході велику благородну культурну місію[3] .

Спеціальна депутація москвофільських діячів відвідала львівського митрополита С.Сембратовича, заявивши йому, що фонетика відлучить народ від читання церковних і релігійних книг, надрукованих церковнослов'янською мовою.

Було організовано «Протест» москвофільського товариства «Руська Рада» у Львові. Він був прийнятий як один з пунктів резолюції москвофільського віча 2 лютого 1892 року у Львові, в якому взяло участь близько чотирьох тисяч чоловік селянства з багатьох повітів Галичини та духовенства Львова.

На вічу були присутні від радикалів І.Франко та М.Будзиновський. Були заслухані реферати Добрянського – про галицькі партії та їхні незгоди, де він, зокрема, піддав критиці народовців та «нову еру». Заслухано також реферат про загальне, пряме виборче право. Цю ідею москвофіли запозичили з програми радикалів, що вказує на їх намагання співпрацювати з іншими партіями в певних питаннях[4] .

Прикладом такої співпраці була участь москвофілів з представниками інших партій у народних вічах за загальне виборче право в Австрії. Так, 18 червня 1893 року відбулись в Австрії біля ста

народних віч за загальне виборче право. У Галичині таких віч відбулося сім: у Львові, Підгуржу, Новім Сончи, Перемишлі, Станіславі, Коломиї і Снятині. «Староруська партія» разом з радикалами; радикали самі або разом з польськими депутатами-демократами у Львові Леваковським та Левіцьким, москвофілом Антоновичем[5].

29 вересня 1893 року відбулось таке ж віче у Стрию, де виступали діячі трьох партій: від старорусинів д-р Антонович та О.Давидяк, від народовців – Є.Олесницький, Озаркевич та Могильницький, Твардовський та Герасимович від радикалів[6].

90-і роки XIX століття пов'язані з появою в москвофільському русі «молодшого покоління» на чолі з Ю.Яворським. Українські радикали хотіли використати це явище і рух, щоб відірвати їх від «Старих діячів». Для цього на початку 1891 року львівська радикальна молодь «Академічного братства» зійшлася з москвофільською молоддю «Академічного кружка». Радикали критикували ретроградство «старих» москвофілів і закликали молодь розірвати з ними так, як це зробили радикали під впливом ідей М.Драгоманова – порвали зі старшим поколінням народовців. Цікавою і пояснюючою позиції радикалів була редакційна стаття газети «Народ» 1892 року: «Ми тільки позичаємо москвофілам право на їх етно-язикові заходи, хоч і вважаємо їх пусто-формальними..., але водночас виступаємо проти всього реакційного, що є в нашім москвофільстві, - поборюючи це чесно й одверто, а не накликуючи поліцію... Лише радикальні елементи австро-угорського москвофільства могли би ще врятувати его честь,... їх існування, після того як у Росії запанує конституція»[7].

М.Павлик як колишній член «Академічного кружка», що в 70-х роках сам перейшов еволюцію від москвофілів до українських радикалів і бачив на власні очі, як та еволюція відірвала від москвофільства молодь, разом з М.Драгомановим сподівався, що так само станеться з молоддю у 90-х роках.

Навпаки, «молоді» москвофіли не порвали зі старими рутенцями, вони не дійшли навіть до «малороської мови», яку вживали навіть старі москвофіли. Вони стояли на однім, – на вживанню російської мови та творенню в ній власної літератури для «русской» інтелігенції Австро-Угорщини.

М.Драгоманов вів листування в цей період з Ю.Яворським, під час якого хотів переконати в шкідливості для української справи в Галичині намагань молоді вживати, російську мову в усіх сферах життя та закликав розірвати зі старими «рутенцями». «... Якою мовою ви будете говорити з народом? Коли не народною, то з Вашої праці сліду не буде. Восхваляйте скільки хочете Пушкіна і Тургенева, та при цьому не нехтуйте Шевченком»[8]. І далі «Ваші общеруси навмисне біжать от живого до мертвого, взагалі і до мертвого для них – бо що не кажіть, а російська мова для Вас галичан, зовсім не те, що для нас російських українців... Слів Ваших, що тепер Вам іде діло не про народ, а про те щоб зібрати свою партію я не можу вважати за рішучі. Це тільки відстрочка на якийсь час, – як зберете партію, то прийдеться обернутись до народу. Суб'єктивно скажу, що й партія найліпше збирається коло діла, а не коло голих програм»[9].

Але ні ці листи М.Драгоманова, ні полеміка з «молоддю» москвофілів М.Павлика та І.Франка на сторінках галицьких часописів, не принесла бажаних результатів. Розкол та неприязнь ще більше поширювались.

Коли «старі» москвофіли заявили прилюдно, що вони русини, вірні австрійській династії, не прагнуть ні до Росії, ні до якогось видуманого українського королівства, а інколи й виступали разом з українським національним табором, то молоде покоління москвофілів щораз рішуче ставало на позиції національної, племінної й культурної єдності галицьких русинів з росіянами.

Так, на загальних зборах «Галицько-руської Матиці» 1900 року, Ю.Яворський заявив наступне: «Весь світ знає про це, що в великоруській мові є два різновиди: одна, мова – це книжна, літературна, виобразована загальними силами цієї великодержавної Руси – отже мова общеруська, а є там ще й друга обласний український говір з нелюбою нам українською фонетикою. Нас Галицьку, ту саму справжню Русь, ні велика Русь за кордоном, ні нації за Карпатами неначе не знають і Русю не признають. Тому нам, а саме нашій «Матиці», як осередкові освіти, необхідно випадає вибрати одну з вказаних тут двох існуючих форм руської мови»[10].

Розуміється, з-поміж тих двох мов вибрали галицькі. москвофіли молодого покоління мову російську, як «общеруську». Одначе цей рішучий крок викликав розчарування та незгоду деяких «старих». Сам Б.Дідицький, якого цей крок «молоді» спонукав написати «Своєжиттєві записки», виступив проти введення російської мови в галицьку москвофільську літературу. Він жалівся, що молодше москвофільське покоління «запалене хвилею незаперечною вищекультурністю кривдячої сторони, безумовно помагає у нас цій останній, незважаючи на крик розпуки, неначе своєї побеждаємої Н.Полтавки: «Помилуйте сиротину, не вводьте в неславу»[11].

Уже з 90-х років XIX століття періодичні видання москвофілів починають видаватись літературною російською мовою. Літературним органом москвофілів в 90-х роках був журнал «Беседа», який виходив літературним додатком до «Страхопуда» в 1887-1898 роках. Політичні погляди видавця та редактора «Беседи» О.Мончаловського, представника так званих «общерусов», відомі як погляди реакційні, що не могло не відбитись і на характері висвітлюваних в журналі творів російської літератури. Молчаловський охоплює період з найдавніших часів до Некрасова включно[12].

Початок XX століття в політичному житті Галичини характеризується посиленням політичної та соціальної боротьби українського загалу з польсько-галицькою адміністрацією та консервативним загалом на фоні всезростаючих протиріч в польському політичному таборі з його різкою полярною орієнтацією то на Австрію, то на Росію.

Польські прогресивні політики вже розуміли, що вони самими тільки обіцянками чи дрібними поступками не зможуть заспокоїти українців. Але не були здатні взнати, що галицькі українці мають право повного національного розвитку. Польський загал піддавався щораз більше впливам національно-демократичної партії, що проповідувала національний егоїзм і до українського питання ставилась вкрай негативно. Ситуацію погіршило те, що галицьким намісником став у 1901 році граф Лев Пінінський, а в 1903 році його замінив граф Андрій Потоцький[13].

Кандидатуру Потоцького підтримали західногалицькі консерватисти, які очікували від нього, що він загальмує несподівано швидкий ріст впливів партії «ендеків» – всепольського руху Романа Дмовського з його русофільською пропагандою. Вони також бажали, щоб Потоцький довів до порозуміння з українцями, бо поляки західної Галичини, на відміну від східногалицьких, як консерватисти, так і демократи «віддавна були переконані, що не лише в інтересі австрійської держави, але й у загальному інтересі польської політики... треба підтримувати національний розвиток русинів»[14].

Характерною для тодішніх українсько-польських стосунків була стаття відомого польського політика В.Фельдмана від 1902 року. «...Несправедливість супроти русинів – це те найсмутніше у спадщині, що залишила нам шляхетська Польща... нездібна ані з'їсти, ані визволити русинів, залишила для здійснення сучасній Галичині свої претензії, не підтримані ані правом, ані силою». «Як польська справа для москалів лиш інтрига, а для німців «реакція варварства проти цивілізації», – так руська проблема представляється до сьогодні для численної маси поляків. Зустрічаємо такі голоси у Львові, чуємо їх у Кракові»[15].

Політика Потоцького щодо українців давала вільну можливість всім, хто хотів гнобити українське населення та придушувати його національне відродження.

Революція 1905 року в Росії мала певний вплив на ситуацію в Галичині. Вона, зокрема, дала поштовх усім демократичним тенденціям у Габсбурській монархії. Збільшився тиск на династію і зросли домагання реформувати виборчу систему. Цісар Франц Йосиф в інтересі династії пішов на демократичні реформи. За посередництвом Потоцького була прийнята угода між цісарем та «Колом Польським» (польські члени австрійського парламенту) у справі реформи виборів[16].

За це поляки дістали перевагу у Галичині в ділянці культури та отримали право визначати спосіб виборів. Для Східної Галичини було прийнято систему двомандатних округів із пропорційним голосуванням, для українців було забезпечено 28 мандатів із 108 загального числа депутатських мандатів.

Це був переломний момент в історії Галичини. Він був початком кінця неподільного планування польської шляхти, для українців – початком «нової ери в наших визвольних змаганнях».

Упродовж перших років XX сторіччя кардинально змінився характер українсько-польських стосунків у Галичині. Вирішальний вплив мали на цю зміну два фактори: реформа виборчої системи до австрійського парламенту (1907) і перемога русофільської орієнтації в польському суспільстві - у Королівстві Польському.

В такій ситуації перед польською політикою в Галичині постали два завдання: виробити нове ставлення до національного розвитку українців у Східній Галичині та зберегти польську солідарність.

Поляки прийняли основні вимоги забезпечення інтересів австрійської держави, які вимагали компромісного вирішення проблем двох національностей у Східній Галичині, щоб не штовхати русинів-українців схилитись до Росії[17].

Трудність польського становища була в тому, що поляки за будь який компроміс мусіли платити – поступатись українцям зі своєї монопольної влади. Ці кошти можна було повернути, коли б була такою польська всенародна політика, зорієнтована проти Росії, бо тоді українці були б природним союзником.

Така концепція українсько-польських справ могла втриматись настільки, як довго польська громадська думка в Королівстві Польському мала антиросійське спрямування.

Тим часом панівна політична думка в Королівстві після російсько-японської війни й революції 1905 року пішла на угоду з Росією та визнала її великодержавну політику. Більше того, за зростаючого антагонізму між Австрією та Росією дві польські політики, австрофільська й русофільська, мусіли призвести до глибокого розладу в польському суспільстві.

Поступки, яких австрійська династія вимагала від поляків на користь українців, мали сплачувати східногалицькі поляки, перш за все два пануючі прошарки – шляхта і урядова інтелігенція. Тому пропаганда «ендеків», які уже закріпились у Львові, про потребу боротьби проти української експансії була тут найефективнішим засобом. Східногалицький консерватизм опинився перед альтернативою: або продовжувати австрійську політику ціною поступок українцям, яких Австрія не може компенсувати, або передати свої симпатії русофільській концепції, яка не вимагає таких жертв. Крім того, русофільська концепція має ще одну перева-

гу, вона не веде до втрати класової та станової переваги польської шляхти Східної Галичини.

Вибори до парламенту 1907 року дали українцям блискучу перемогу над москвофілами. На 28 мандатів вони здобули 23 і разом із 5 українськими депутатами з Буковини ввійшли до парламенту як сильна група. Правда, й 5 москвофільських послів ввійшло до українського парламентського клубу разом з націонал-демократами та радикалами[18].

Проте невдовзі він розпався, ніби-то з тієї причино, що українські партії відмовились від історичного етноніма галичан – русини, руські. «Наша національна ідея цілком інша, що позитивно не має нічого спільного з українською..., – писав з цього приводу «Галичанинъ». – Остання ланка, яка могла ще сяк-так нас поєднувати, впала, коли українці відкинули руське ім'я, через що стали для нас національно у всіх напрямах чужими»[19].

Москвофільський депутат д-р Марков виступив у парламенті російською мовою (09.07.1907р.), на протест українських депутатів головуючий – чех д-р Жачек позбавив його права голосу. Після цього випадку з'їзд «мужів довір'я» москвофільської партії у Львові 15 липня 1907 року наказав своїм депутатам вийти з українського клубу й запротестував проти невизнання російського народу в Австрії й російської мови в Галичині[20].

Під час виборів до парламенту москвофіли пішли на співпрацю з поляками у боротьбі за депутатські мандати проти українських партій. Так, на Золочівщині москвофіл д-р Глібовицький видав спільну відозву з поляком Обертинським проти українського кандидата. В Бережанщині польські пани гаряче агітували за Дудикевича, зате на Калущині москвофіли агітували й голосували за поляка Ціпсера[21]. В 19-ти сільських виборчих округах Східної Галичини було подано 499728 українських голосів, з них 152327 (30,5%) віддано за москвофільських кандидатів.

Було обрано п'ять москвофільських депутатів, проти них було виставлено українських неповоротних кандидатів, або кандидатів взагалі не виставляли, як це було в 62-у окрузі, де вийшов москвофіл д-р Король. 14 москвофільських кандидатів провалились, отримавши всього кілька сот голосів на десятки тисяч голосуючих[22]. Але й серед цієї, маленької групи москвофільських сеймових депутатів, згуртованих у «Руському клубі», не було єдиних поглядів на національну справу. Д-р Король адвокат із Жовкви, що вже не раз виступав на захист українських національних інтересів, заявив у сеймі 24 жовтня 1908 року, що почуває себе малорусом, значить русином, а ніколи не був росіянином чи москалем, бо любить свою мову, дорожить нею та признає, що тільки рідною мовою можна наш народ освідчувати, що він бридиться людьми, які за російські рублі стоять на службі чужої держави... Зате голова «Руського клубу» д-р Володимир Дудикевич намагався спростувати думку д-ра Короля тим, що є тільки «один русский язык, созданный гением всего русского народа»[23].

Питання про русофільство партії «ендеків» – «Народової демократії» Романа Дмовського, на перший погляд, далекі від польсько-українських справ та москвофільства – «русофільства» серед українського загалу. Але вони важливі, як ілюстрація тієї безоглядності, з якою всепольський табір проводив свою русофільську концепцію. Це мусіло відбитись і в Галичині, яку цей табір опанував майже цілковито в перших роках XX сторіччя, передусім польське населення краю. Адже саме тоді, як цей рух завоював політичну арену Галичини, русофільство русинів-українців переживало крайній занепад, незважаючи на всі заходи з боку Росії. Але всепольська політика ще раз підняла його до політичного значення і за її підтримкою ще два десятиріччя воно роз'їдало національну єдність галицьких українців.

Доктрина «ендеків» поставила справу русофільства в Галичині на нову площину. Дотепер польська шляхта Східної Галичини підтримувала москвофілів, скоріше з ідеологічних мотивів, ніж національних. Бо галицькі москвофіли, орієнтуючись на реакційний режим царської Росії, могли мати підтримку тільки серед найконсервативніших елементів українського суспільства, з якими полякам було найлегше знайти спільну мову. Вже перший ідеолог всепольського руху Ян Поплавський переконував, що москвофільство на галицькому ґрунті не загрожує полякам небезпекою і під австрійським пануванням його прагнення нездійсненні..., зате як ворог національно-українського напряму є союзником поляків на Русі, бо послаблює їх найгрізнішого ворога – український табір[24]. Тому з поширенням впливу «ендеків» в Східній Галичині цей погляд здобував собі популярність і став провідною ідеєю в боротьбі польського націоналізму з українським.

В 1908 році в галицькому москвофільстві стався розкол. Після всеслов'янського з'їзду в Празі (1908 р.) в Галичині зміцнилась течія «молодого москвофільства», що стала на позицію визнання повної етнічної єдності галичан з росіянами і необхідності переходу на російську мову. Головними провідниками цього напрямку стали депутат австрійського парламенту Д.Марков, новий голова товариства ім. М.Качковського і депутат Галицького крайового сейму В.Дудикевич, інші діячі: І.Сеник, С.Лабенський, М.Глушкевич, М.Ряставецький, О.Вельницький. «Новокурсники», що звали себе «Рускою народною організацією», почали видавати з 1909 року щоденник «Прикарпатская Русь» (1909-1915 рр.) і популярний тижневик «Голос народа» (1909-1914 рр.)[25].

На традиційних позиціях старорусинства залишилися депутати парламенту М.Глібовицький, В.Давидяк, М.Король, В.Курилович, а також

О.Мончаловський, І.Костецький, Ю.Павенцький та інші. В їхніх руках залишились старі москвофільські органи, – щоденна газета «Галичанинъ» і тижневик «Русское слово», які хоч і далі виходили російською мовою, – не подіяли ідеї про етнічну однорідність українських галичан з росіянами.

В останні роки перед Першою світовою війною русофільська агітація в Галичині значно посилилась, чому сприяла як матеріальна підтримка москвофілів з боку «Галицко-русского общества» у Петербурзі, заснованого в 1909 році та очолюваного реакціонером графом В. Бобринським, так і нерішуча політика австрійського уряду і галицької адміністрації. Посилюється в цей час і пропаганда православія серед галичан. Так, о. Максим Раставецький разом з депутатом російської Державної думи Стаховичем та з москвофільським оркестром і гімнастичною «дружиною» об'їздив села Коропуж і Хмиєвичі, щоб показувати там – «русскій народъ»[26].

Православні священики Максим Сандович, Гнат Гудима і К.Цимбал – всі вихідці з українських селянських родин з Галичини – закінчили духовні семінарії в Росії, де їх було висвячено на православних «батюшок». Повернувшись до Галичини, вони завзято займались ширенням там православ'я. О.Сандовича було іменовано «батюшкой» для Лемківщини, а Гудиму для пограничної Сокальщини.

З їхнім ім'ям пов'язаний карний судовий процес у 1914 році, та ще двох москвофільських діячів Семена Бендасюка і Василя Колдри. При обшуку в них знайдено письмові докази зносин з відомим москвофільським діячем Семеном Бендасюком, колишнім секретарем «Общества ім. М.Качковецького», та співробітником «новокурсної газети» «Прикарпатская Русь» у Львові, в нього також знайдено кілька тисяч російських рублів та широке листування з багатьма політичними діячами Росії[27].

Повний перехід «новокурсників» на панросійські позиції, з одного боку, і зростання українського національного руху – з другого – спричиняли й постійний перехід частини москвофільських діячів до українського табору. Так, зокрема, поступив відомий москвофіл, професор Львівського університету та засновник національного музею Іларіон Свенціцький[28]. У 1902-1905 роках він видавав у Львові російською мовою літературний і науково-популярний журнал «Живая мысль», де популяризував російську літературу в Галичині, помістив ряд суспільно-політичних статей. Видав окремою книжкою «Материалы по истории возрождения Карпатской Руси»[29], де зібрав цікавий матеріал до історії краю, та помістив листування відомих діячів москвофільства.

Навіть сам провідник сеймового клубу «новокурсників» д-р М.Король, обраний як самостійний кандидат у 1913 депутатом до сейму, став прихильником української національно-демократичної партії.

На початку XX століття традиційно найбільш русофільськими були повіти Галицький (уже за часів буржуазно-поміщицької Польщі)[30], Турківський, Рава-Руський, Рогатинський, великий був вплив москвофілів у Коломийському повіті, де працював адвокатом депутат сейму й лідер москвофільської партії В.Дудикевич[31].

Міцною опорою русофільства була Лемківщина. Організаційними ланками, на які спирались Руська національна партія в галузі культурно - освітньої роботи, були товариства ім. М.Качковського, Руський народний дім у Львові, в галузі економічного життя – русофільські кредитні товариства: «Лемківський банк» у Новому Сончі, «Руська каса залікова» в Криниці, кредитне товариство «Самопоміч» в Коломиї, товариство «Бескид» в Сяноці, «Лемківська каса» в Горлиці, «Руська каса позичкова» в Бродах[32].

Незважаючи на повну підтримку лідерами галицького москвофільства австро-угорської монархії, об'єктивно їх діяльність сприяла поширенню серед галицького селянства проросійських, процарських настроїв. Багаторічне панування польської шляхти та австрійської адміністрації над українським селянством, поступово вкорінювало в свідомість досить широких верств населення променів надії на його визволення з боку російського царя.

Якщо провідники москвофільської партії, які завжди підкреслювали свою лояльність до австрійської династії і лише в теорії твердили про етнічну єдність з російським народом, то селяни часто виступали проти діяльності австрійського цісаря, його адміністрації, та висловлювали надію на прихід «свого слов'янського» російського царя. Такого роду погляди стали надзвичайно масовими за кілька років до початку Першої світової війни. Так, господар села Микуличин Іван Полатайко в червні 1907 року при свідках висловлював невдоволення австрійським імператором та говорив непристойні слова проти особи монарха[33].

Органи влади особливо турбували заклики, що повсюдно адресувалися резервістам: «Пам'ятайте, щоб у братів – слов'ян не стріляти» (м.Радехів). «Агітатори намовляють, – доносив староста Рогатина, - щоб на випадок війни селяни не йшли в австрійську армію, а тікали і приєднувалися до російської армії ... вимагають, щоб селяни в цьому заприсяглись»[34].

Москвофільське забарвлення подібних селянських заяв проступало через часте згадування в них «нашого тата» – російського царя. «Доти буде зле, доки наш цісар живе і найвищий вже час, щоби наш тато прийшов до краю» (Дмитро Магарчак, село Тарновиця, Сколівський повіт). «А щоб сюди якнайскорше прийшов Миколай ..., а я хоч старий, пристав би до нього і пішов би бити лукавих» (Микола Бутрак, м.Мостиська)[35].

Були також часті висловлювання готовності в разі війни з Росією захищати російського царя (Іван Білан, с.Завадна, Калуський повіт)[36].

Напередодні війни посилився інтерес російських реакційних політичних кіл до галицьких москвофілів. В Росію запрошуються різні делегації: на відкриття пам'ятника Столипіну в Києві у вересні 1913 року, на відкриття виставки у Києві в липні 1913 року, в Галичину і на Лемківщину направлялися різні місіонери, підтримували фінансову діяльність пансіонату руських (українських) дівчат Сяноку, «Руської гімназії ім. Гоголя» в м.Рава-Руська, кредитних і культурно-освітніх товариств, видавництв. Під виглядом допомоги на «бедных голодающих галичан» 5 тисяч карбованців виділив Святійший Синод Російської православної церкви[37].

Досить переконливо характеризує прислужництво галицьких москвофілів у «кожного з російських урядів» Іван Франко. До того часу, поки Росія залишається сусідкою Австрії, доти в Галичині є і будуть платні російські агенти. Не будуть ними українці, то будуть поляки, німці, євреї, цигани. Ці москвофіли, а швидше слуги кожного з російських урядів, його агенти і агітатори, не є чимось сцецифічно українським, як не є вони специфічно польським чи австрійським. Це, міжнародна хвороба, боротьба з якою є справою насамперед зацікавлених урядів… «Щодо специфічності галицько-руського москвофільства, на яке поляки почали нарікати ще 1848 року, я справді не без вини правлячих у Галичині польських сфер від 1848 року до тепер мало певні успіхи ... Таке москвофільство більше подібне до секти, ніж до політичної – партії. Наша москвофільська секта зітхає до Росії, якої, як правило, не знає, до національної єдності з великим російським народом, про який не має поняття, до російської мови, літератури на якій не читає...»[38].

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що до початку Першої світової війни в Східній Галичині москвофільський рух в цілому переорієнтувався на найреакційніші кола Російської імперії. Став в усіх питаннях на позиції невизнання за українським народом та його мовою права на самобутність та незалежний культурний розвиток. Ця остаточна й повна переорієнтація стала можливою в зв'язку з появою та становленням серед москвофільського руху нової генерації політиків, які повністю пов'язували свої сподівання й прагнення об'єднання західноукраїнських земель з Росією, незважаючи на способи та шляхи досягнення цієї мети. Методи втілення цих планів та прагнень спричинились до утворення двох різних течій в москвофільстві Східної Галичини .

---

[1] Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто: Бібліотека українознавства. – 1961. – Ч.8. – 246 с.; Макарчук С. Галицьке москвофільство в к. XIX – на поч. XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. - Вип. 16. – Київ, 1990. – С.101-107; Його ж. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.82-98; Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії: стан і перспективи дослідження // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип.9. – С.256-280; Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип.37. – С.465-500; Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX ст.). – Львів, 2003. – 498 с.; Його ж. Москвофільство в Галичині: історія проблеми // Москвофільства: документи і матеріали. – Львів, 2001. – С.3-66; Турій О.Галицькі русини між москвофільством і українством (до питання про так зване «старорусинство») // Третій Міжнародний конгрес україністів 26-29 серпня 1996 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч.І. – Харків, 1996. – С.106-112; Його ж. Початки москвофільства в Галичині // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип.29. – С.6-43; Його ж. «Українська ідея в Галичині 1848-1849 рр.: проблеми національної та державної самостійності // Матеріали засідань історичної та археологічної комісій НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип.2. – С.418-433.

[2] Добржанський О.В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини й Буковини у II пол. XIX – на поч. XX ст. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2003. – Вип. 5. – С.112-123; Його ж. Російські консульства в Австрії і розвиток москвофільського руху в Галичині та на Буковині в II половині XIX – на початку XX ст. / Матеріали конгресу МАУ. Історія. Зб.наук.статей. – Чернівці: Рута, 2004. – Ч.2. – С.283-290.

[3] Макарчук С. Галицьке москвофільство ... – С.103.

[4] Народ. – 1892р. – Ч.4. – С.1-2.

[5] Народ. – 1893р. – Ч. 15-16. – С.2.

[6] Франко І. Окружне віче в Стрию // Народ. – 1893р. – Ч.1. – С.2-3.

[7] Народ. – 1892р. – Ч.7-8. – С.2-3.

[8] Драгоманов М. Переписка. – Т. І. – Львів: З друкарні НТШ, 1901. – С.24.

[9] Там само. – С.27.

[10] Андрусяк М. Два покоління галицького москвофільства. // Нова зоря. – 1931р. – Ч. 73. – С. 6.

[11] Там само. – С.7.

[12] Малкин В. Русская литература в Галиции. – Львов: Изд-во Львовского универ-та, 1957. – С.143.

[13] Історичні постаті ... – С.127.

[14] Демкович-Добрянський. М. Потоцький і Бобжинський цісарські намісники Галичини 1903-1913. – Рим, 1987. – С.7.

[15] Там само. – С.8.

[16] Там само. – С.17.

[17] Там само. – С.19.

[18] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів: З друкарні оо. Василян, 1926. – С.432.

[19] Макарчук С. Галицьке москвофільство ... – С.104.

[20] Андрусяк М. Як поступали Галицькі москвофіли (від 70-х рр. XIX – до світової війни) // Життя і знання. – 1934 . – Ч.10. – С.34.

[21] Чекановський А. По перших виборах. Огляд сил і тактики українсько-руських партій. – Львів, 1907. – С.6.
[22] Там само. – С.15-17.
[23] Андрусяк М. Як поступали галицькі москвофіли... – С.35.
[24] Демкович-Добрянський. Вказ. праця. – С.31.
[25] Андрусяк М. Як поступали галицькі москвофіли... – С.36.
[26] Там само.
[27] Покутське слово. – 1916. – Ч. 6. – С.2.
[28] Едлінська Я. І.С.Свенціцький /1876-1956/ // УІЖ. – 1966, №4. – С. 133.
[29] Материалы по истории возроджения Карпатской Руси. Собралъ К.С. Свіенцицкій. – Львовь: Изъ типографии Ставропигійського Института, 1909. – 159 с.
[30] Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2115. – Арк. 46-49.
[31] ДАІФО. – Ф. 2. сч. – Оп. 3 с. – Спр.297. – Арк.35-37.
[32] Макарчук С. Галицьке москвофільство в к. XIX на поч. XX ст. ... – С.102.
[33] ДАІФО. – Ф.225. – Оп.1. – Спр. 95. – Арк. 6-7.
[34] Макарчук С. Галицьке москвофільство в к. XIX на поч. XX ст. ... – С.104.
[35] Там само. – С.105.
[36] ДАІФО. – Ф.225. – Оп.1. – Спр.138. – Арк. 6.
[37] Макарчук С. Галицьке москвофільство в к. XIX на поч. XX ст. … – С.106.
[38] Франко І. Дещо про польсько-українські відносини // Зібр. тв.: У 50 т. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 216.

Summary

Yuriy Plekan (Kolomyia)

Movement of Moscofilstvo in the East Galychyna (the end of 19th and the beginning of the 20th century)

With the formation of new generation of political figures at the end of 19th and the beginning of the 20th century, the movement of Moscofilstvo in the Eastern Galychyna began to be guided by Russian imperia polyreactive circles which didn't recognize Ukrainian rights on culture development and originality.

УДК: 94(477.63) „1919"

Михайло Ковальчук (Київ)

ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В СЕРПНІ – НА ПОЧАТКУ ЖОВТНЯ 1919 р.

На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху на Катеринославщині проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна в 1919 р., напередодні прибуття до цього регіону повстанської армії Н. Махна. Відтворено перебіг бойової діяльності повстанських загонів та визначено їх політичну спрямованість. Висвітлено роль повстанців в дезорганізації запілля білогвардійських військ на Катеринославщині.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Збройні сили Півдня Росії, (ЗСПР), Нестор Махно.

Дослідники повстансько-партизанського руху в Україні проти білогвардійців зазвичай зосереджують свою увагу на подіях, пов'язаних з діяльністю повстанської армії Н.Махна в південних регіонах країни восени 1919 р. Можна навіть впевнено стверджувати, що партизанські операції махновської армії на Катеринославщині сьогодні затемнюють собою всі інші сюжети з історії повстанства проти білогвардійців у Південній Україні. Зокрема, навіть перебіг повстанського руху в цьому регіоні до прибуття повстанської армії Махна практично не висвітлено в історичній літературі. При цьому праці з історії махновщини містять обмаль даних про початковий етап повстансько-партизанської боротьби на Катеринославщині проти білогвардійців[1]. На сьогодні фрагментарні відомості з цієї теми можна знайти лише у статті російського дослідника В. Цвєткова, присвяченій боротьбі державної варти проти повстанства на Катеринославщині до початку жовтня 1919 р.[2] Між тим, йдеться не лише про маловивчену сторінку в історії повстансько-партизанського руху в Україні, але й про події, розгляд яких цілком очевидно дозволить наблизитися до глибшого розуміння передумов махновського повстання, яке охопило Катеринославщину восени 1919 р.

В архівах України, Росії та США збереглося чимало документів, пов'язаних з історією повстанського руху на Катеринославщині в серпні – на початку жовтня 1919 р. Головним чином це документи білогвардійського командування: накази і оперативні розпорядження, доповіді воєначальників та донесення представників білогвардійської адміністрації про становище на місцях тощо. Окрім архівних документів, важливі відомості про розгортання на Катеринославщині повстанського руху проти білогвардійців містять також опубліковані спогади членів більшовицького підпілля. Тож, спираючись на опубліковані й архівні документи, а також мемуарну спадщину сучасників, ми спробували дослідити перебіг повстанського руху проти білогвардійців на Катеринославщині у серпні – на початку жовтня 1919 р., до прибуття до цього регіону повстанської армії Махна.

Легкість, з якою білогвардійські війська в липні – серпні 1919 р. просувалися вглиб Південної України, засвідчила не лише військову слабкість червоних у цьому регіоні, але й розчарування місцевого населення комуністичним режимом. На Катеринославщині білогвардійці часто не встигали навіть закріпитися і залишити залоги у зайнятих містах, населення яких з піднесенням вітало

нову владу. Щоправда, дуже швидко мирні жителі змогли пересвідчитись, що білогвардійські порядки ненабагато кращі від більшовицьких. Ось як запам'ятався сучасниці побут козачої кінноти генерала А.Шкуро у Катеринославі: «Нічого більш страшного не можна було собі й уявити. Вони грабували всіх, а євреїв вбивали, жінок ґвалтували. Чомусь населення вигадало бити в казани, чомусь це лякало козаків; цілий день зачинені на подвір'ях люди били в казани. Це тривало два дні. Нарешті, Шкуро пішов і прийшли регулярні війська білих. Вони також наклали на місто якусь суму. Люди стали оживати, крамниці відчинилися, з'явилися ресторани і навіть їжа»[3].

На відміну від міських мешканців, селяни з самого початку зустрічали білогвардійців надзвичайно стримано, а подекуди й відверто вороже. Як неодноразово відзначалося у білогвардійських донесеннях, навіть в охоплених антибільшовицькими повстаннями місцевостях селяни негативно ставилися до білих, очікуючи від них реставрації царських порядків[4]. Брутальне свавілля військових частин, безчинства над мирним населенням, а подекуди й організовані поміщиками каральні експедиції швидко відвернули селян від будь-яких симпатій до нової влади.

Видиме благополуччя краю могло ввести в оману лише сторонніх спостерігачів. Ось як описував випадковий подорожній мандрівку залізницею Катеринослав – Бердянськ на початку жовтня 1919 р.: «В дорозі все здавалося спокійним. Дрімали на сонці густо встановлені скирдами хліби, величезні степові села, на станціях тішили око чистота, лад і давно не бачені старорежимні постаті жандармів, ліниво пересувалися на шляхах запряжені волами вози і ніщо взагалі не нагадувало й не промовляло про полум'я міжусобиці, яке палахкотіло на півночі»[5]. Однак дійсне становище на Катеринославщині на початку осені 1919 р. було далеким від ідилічної картини «малоросійського затишку».

Як йшлося у зведенні відділу пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР від 9 вересня, в Катеринославській губернії «впадає у вічі відсутність влади на місцях і незадовільність її там, де вона є. Державна варта майже зовсім відсутня»[6]. Серед представників білогвардійської адміністрації процвітали пиятика й хабарництво. Адміністративне безсилля нової влади супровожувалося свавіллям військових частин і безкарним хазяйнуванням на селі каральних загонів. Ініціаторами каральних експедицій часто були колишні поміщики або й окремі офіцери, що прагнули покарати учасників аграрних заворушень і помститися за знищене майно чи загибель рідних. У повідомленнях з Катеринославщини на початку вересня 1919 р. відзначалося: «Стосунки між селянами і великими землевласниками місцями дуже загострені. Головним приводом є неврегульованість питань, що стосуються оренди землі... з другого боку, більшовицькі агітатори і махновці, які оперують у повітах, роблять все для підриву авторитету Добрармії серед селян. Бандити перевдягаються в офіцерську форму, грабують населення і спокійно йдуть з награбованим, заявляючи, що вони добровольці»[7].

Розправи над непокірними лише поглиблювали невдоволення селянства, розпалюючи взаємну ненависть і жагу помсти. Політика репресій щодо всіх, хто служив комуністичному режимові, часто просто не залишала колишнім червоноармійцям іншого шляху, окрім боротьби з новою владою. «Розпорошені по різних селах червоноармійці поширюють неправдиві чутки про становище на фронті, про успіхи петлюрівців тощо, усіляко намагаючись підірвати авторитет Добрармії і посіяти сумнів у міцності нового режиму,» – йшлося у повідомленні з Одеси[8]. В Олександрівському і Маріупольському повітах колишні махновці вичікували слушної нагоди, щоб підняти повстання проти денікінського режиму. У донесенні начальника розвідувального відділу штабу військ особливого призначення ЗСПР відзначалося: «Про намір Махна пробитися в Катеринославську губернію, про його угоду з Петлюрою і начебто союз з румунами ширилися цілком певні чутки, в достовірність яких особливо вірило населення Олександрівського повіту. Повстанці приготувалися до виступу за першим же знаком Махна»[9].

Невдоволення селянства поглиблювалося й національною політикою білих, спрямованою на знищення українських національних організацій. В багатьох селах придніпровського району зберігалася пам'ять про Запорозьку Січ і козацькі традиції, а їхні мешканці підтримували національно-визвольний рух. Як неодноразово відзначалося у білогвардійських зведеннях, значна частина селянства на Катеринославщині співчувала українським національним гаслам[10]. «Самостійники досить вміло використали в своїх цілях грабунки і насилля, які чинилися козаками, вказуючи, що раніше, при Петлюрі, а також і при більшовиках страждали лише поміщики і буржуї, а тепер, при владі Добрармії, страждають і страждатимуть лише селяни і взагалі трудовий народ. Агітація самостійництва ведеться, головним чином, в селі напівінтелігентними сільськими вчителями, фельдшерами, частково духовенством. Багато видатних самостійників перебуває в місті», – вказував начальник інформаційної частини відділу пропаганди Особливої наради про становище на Катеринославщині на початку вересня 1919 р.[11]

Єдиною військовою силою в регіоні була катеринославська бригада державної варти, до складу якої було включено хліборобську самоохорону Павлоградського і Новомосковського повітів. Цікаво, що для створення цієї воєнізованої поліції білогвардійській адміністрації довелося навіть оподаткувати місцеві торгово-фінансові та промислові кола[12]. Втім, бригада налічувала не більше 800

стражників, а жодної іншої військової сили у розпорядженні катеринославського губернатора С. Щетиніна не було.

З перших днів денікінської влади повстанський рух на Катеринославщині намагалися організувати більшовицькі емісари. Зокрема, у Донбасі червоні ще під час відступу залишили 300 чоловік, учасників повстанської боротьби в часи гетьманату, які отримали 250 гвинтівок і 300 ручних гранат для організації повстансько-партизанських загонів[13]. Однак бажаючих йти в комуністичні загони на Донбасі майже не знайшлося. Схоже, що комуністична риторика не справляла враження на донецьких шахтарів – надто свіжими були спогади про економічне банкрутство більшовицької влади. «Робітники в своїй масі налаштовані мляво і готові прийняти будь-яку владу, яка фактично зможе дати їм хліб і роботу, – йшлося в одному з білогвардійських зведень. – До Добровольчої армії налаштовані якщо і недоброзичливо, то поки що не вороже»[14]. Селяни в місцевостях Донбасу також не виявляли надмірної туги за комуністичним режимом. Агентура більшовицького Зафронтового бюро зафіксувала лише повстанський загін Коробкіна (400 чоловік при 3 кулеметах), що оперував у лисичанському районі в середині вересня 1919 р.[15]

Організувати повстанський рух у Павлоградському й Новомосковському повітах намагався більшовицький «штаб повстанських загонів Лозово-Синельниківського району» на чолі зі співробітником політвідділу 14-ї радянської армії Г. Колосовим. Вже наприкінці липня 1919 р. цей штаб сформував партизанські відділи в Самарському лісі поблизу Новомосковська (350 чоловік), у с. Голубівка (270 чоловік) і с. Василівка (80 чоловік) на Новомосковщині, а також в с. Петропавлівка Павлоградського повіту (120 чоловік)[16]. Наприкінці серпня, як свідчать документи Зафронтбюро, зв'язок з більшовиками підтримували невеличкі загони Будинського і Загульського в Новомосковському повіті, загони анархіста Нікітіна (500 чоловік), Кияшко (25 чоловік) і Брагіна (25 чоловік) в Павлоградському повіті, а також відділ Шульженка (200 бійців) в Олександрівському повіті[17]. 1 вересня Г. Колосов видав наказ про прийняття ним обов"язків «командувача повстанських радянських військ Лівобережної і південно-східної частини України»[18]. Командиром повстанської бригади Лозово-Синельниківського району він призначив анархіста Нікітіна, що співчував більшовикам. Бригаду невдовзі було перейменовано на 1-шу повстанську радянську бригаду Новомосковського району. 2-гу повстанську бригаду Катеринославського району очолив І. Лантух. У серпні – вересні 1919 р. Г. Колосов створив керівні осередки для організації 3-ї повстанської радянської бригади Полтавського району (командир Покус), 4-ї бригади Слов'янського району (Успенський) і 5-ї бригади Олександрівського району (Зубенко). Та оскільки ці структури не мали власних військових формувань і орієнтувалися на співпрацю з іншими повстанськими загонами, існували вони здебільшого лише на папері[19].

Згодом Г.Колос, звітуючи перед більшовицьким керівництвом про свою діяльність, стверджував, що на початку жовтня 1919 р. Новомосковська бригада налічувала близько 3 000 багнетів, Катеринославська до своєї поразки мала 2 000 багнетів, в Слов"янському районі було близько 1500 багнетів, в Полтавському – ще близько 1500[20]. Немає потреби доводити, що ці дані значно завищені й перебільшені. Маючи навіть половину такого складу, бригада Нікітіна сміливо могла б знищити всю державну варту в губернії. На Полтавщині діяли окремі червоні загони, які й були номінально зараховані Колосом до 3-ї бригади. Червоних повстанських бригад в Слов'янському і Олександрівському повітах взагалі не існувало. Відсутність документів, які б підтверджували бойову діяльність цих загонів, Г.Колос згодом пояснював тим, що канцелярію його польового штабу захопили білогвардійці в грудні 1919 р. під Козятином. Однак серед документів білогвардійського командування нам не вдалося знайти жодної згадки про захоплення такого важливого трофею, як архів штабу командувача «радянських повстанських військ».

Цікаво, що на Катеринославщині «самостійницькі» гасла користувалися значною підтримкою серед повстанців сформованих більшовиками загонів. «За керівництво повстанцями велася боротьба між петлюрівцями, борбистами, боротьбистами, махновцями і есерами, а тому інколи підкорити загони було важко,» – згадував І.Лантух[21]. «Комуністичних сил в повстанському русі було мало, якщо й були комуністи, то не могли вплинути на маси,» – відзначав Г. Колосов[22]. Більшість червоних повстанців на Катеринославщині розуміли радянську владу саме як владу Рад робітників і селян, а не диктатуру комуністичної партії. В цьому сенсі радянські гасла зовсім не виключали боротьбу за національне визволення.

Погано озброєні червоні загони тривалий час відсиджувалися в лісі, не виявляючи значної бойової активності. В перших же зіткненнях з підрозділами катеринославської державної варти повстанська бригада Нікітіна зазнала поразки і була змушена рятуватися втечею до лісу[23]. Загони 2-ї повстанської радянської бригади також було розсіяно стражниками. Вправляючись у боротьбі з повстанцями, зведений загін катеринославської, бахмутської і олександрівської державної варти (250 чоловік при 30 кулеметах і 4 гарматах) на початку вересня 1919 р. знищив у районі Дібрівського лісу (Олександрівський повіт) партизанський загін Мітли й Петренка (200 чоловік)[24]. Сам же Г. Колосов вирушив зі своїм штабом і невеличким загоном силою в 50 бійців на Київщину, щоб налагодити зв'язок з тамтешніми повстанськими загонами. В

середині жовтня 1919 р. штаб Г. Колосова зі своїм нечисленним супроводом осів у «безвладному» районі на південно-західній Київщині, де й залишався до кінця денікінської окупації[25].

Єдиним значним червоним формуванням на Катеринославщині залишався повстанський загін Нікітіна, довкола якого групувалися менші за чисельністю партизанські відділи. «Банда Нікітіна переховується в лісах поблизу с. Знам"янки, Новомосковського повіту, що примикає до Павлоградського повіту. Банда добре озброєна і нараховує кілька сот чоловік... – йшлося в доповіді інформаційної частини відділу пропаганди Особливої наради при головнокомандувачеві ЗСПР. – В Новомосковському повіті таких банд декілька, число їх зростає з кожним днем і гніздяться вони, головним чином, по р. Самарі.... У с.Василівці, що знаходиться на межі з Павлоградським повітом, ними оголошено Радянську республіку. Попаснянське волосне правління отримало наказ з радянською печаткою припинити постачання дров до м. Новомосковськ з прилягаючого Михайлівського лісу. У Верхньодніпровському повіті організовані банди нападають на села та залізницю, грабують і вбивають. У ніч на 22 вересня (5 жовтня за новим стилем. – М. К.) банди зайняли м. Кам"янське, в якому був загін варти і загін добровольців; забравши 300 гвинтівок, бомби і багато набоїв, бандити залишили місто. Те ж саме відбувається і в Катеринославському повіті»[26].

На початку жовтня 1919 р. в деяких повітах Катеринославщини діяли повстанські загони, сформовані російськими лівими есерами і українськими боротьбистами[27]. Боротьбисти отримали більшість у президії з'їзду ініціативно-революційної групи Новомосковського повіту, що нелегально відбувся 9 жовтня 1919 р. Для боротьби з білими з'їзд вирішив створити широкий блок з представників усіх соціалістичних партій, засудивши при цьому однопартійну комуністичну платформу[28]. Обраний з'їздом ревком на чолі з Кучеренком розпочав перемовини з представниками лівих соціалістичних партій про організацію на Катеринославщині повстання проти білих. Та оскільки кожна політична сила претендувала на керівництво повстанським рухом, переговори виявилися довгими й безрезультатними.

На Катеринославщині активно діяли також уенерівські повстанські загони. У Верхньодніпровському повіті оперував загін отамана Хмари, що чинив напади на залізницю в районі ст. П'ятихатки, а в Новомосковському повіті діяли відділи М.Мелашка і Руденка[29]. У лавах цих формувань було чимало колишніх вояків армії УНР і учасників національно-визвольної боротьби. Поблизу Катеринослава діяв загін отамана Т.Гладченка, серед бійців якого були навіть галичани – колишні старшини і вояки Катеринославського полку Січових стрільців[30]. Відзначимо, що у Верхньодніпровському повіті між уенерівськими і червоними повстанцями траплялися збройні сутички[31].

Підпільна українська організація, що діяла в Катеринославі, планувала підняти загальне повстання проти білогвардійців у кількох повітах губернії. Однак білогвардійській контррозвідці вдалося випередити підпільників і заарештувати керівників організації, що працювали в місцевій філії Українського банку[32]. Проти уенерівських загонів, які діяли в Катеринославському, Верхньодніпровському і Новомосковському повітах, було кинуто частини губернської бригади державної варти. 2 жовтня денікінським стражникам вдалося знищити загін отамана Руденка під с.Петриківка в Новомосковському повіті[33]. Сам отаман загинув в цьому бою. «В даний час моїми частинами державної варти зайнято лінію станції П'ятихатки – Верхівцеве – хутори Карнаухівські – Солоненьке і на північ від неї Воскобійня – Днівка. Успішно йде ліквідація виступу місцевих петлюрівських банд», – повідомляв 3 жовтня губернатор С.Щетинін командира Слов'янського стрілецького полку генерала П.Віцентьєва[34]. Констатуючи, що «останніми днями в Катеринославському і Верхньодніпровському повітах з'явилися ватаги розбійників», того ж самого дня С. Щетинін повідомив населення про відповідальність за підтримку повстанців: «Незначна кількість і погане озброєння розбійників дає можливість населенню самому успішно боротися з ними. Попереджаю, що якщо населення не вживатиме заходів проти утворення банд у своїх селах чи навіть просто надасть їм притулок або допомогу підводами та їжею – то я безжально покараю таке зрадницьке село. Оголошую про це заздалегідь, щоб до мене ніхто потім не звертався з проханням про помилування»[35]. Цим зверненням денікінський губернатор фактично розписався у власній неспроможності навести лад в регіоні і перекладав усю відповідальність за порушення правопорядку на місцеве населення.

5 жовтня частини державної варти розбили повстанський загін отамана Т.Гладченка поблизу с.Михайлівка Катеринославського повіту. Того ж самого дня загін отамана Мірошниченка захопив м. Кам'янське, примусивши білогвардійців скерувати до цього району відділ державної варти і бронепотяг «Полковник Запольський». Губернатор С.Щетинін викликав до Верхньодніпровського повіту Таврійський кінний дивізіон з Єлисаветграда, який 6 жовтня було направлено на охорону залізниці Катеринослав – Синельникове[36].

Після прибуття на Катеринославщину повстанської армії Махна оборону Катеринослава від махновських і уенерівських повстанців було покладено на командира бригади катеринославської державної варти полковника Папкевича. «В районі Новомосковського і Павлоградського повітів відбувається накопичення петлюрівських банд місцевих і тих, які переправляються через Дніпро», –

йшлося у білогвардійському донесенні[37]. Характерно, що денікінська адміністрація вважала «петлюрівське» повстанство найбільшою загрозою в регіоні. 7 жовтня генерал-квартирмейстер штабу головнокомандувача ЗСПР дав дозвіл на виділення частин державної варти для ліквідації повстанських загонів у Павлоградському, Новомосковському, Верхньодніпровському і Катеринославському повітах[38]. Однак активні операції махновської армії змусили білогвардійську адміністрацію згорнути підготовку до ліквідації повстанських загонів у північних повітах Катеринославщини.

Маючи відомості про співпрацю Н. Махна з армією УНР у вересні 1919 р., білогвардійська розвідка побоювалася об'єднання махновців з уенерівськими загонами на Катеринославщині. «Встановлено цілковитий і повний зв'язок між рухом Махно і виступом петлюрівських повстанців в повітах Катеринославському, Верхньодніпровському і Новомосковському. Вони мали взаємно прикривати і забезпечувати один одного і між ними, поза всяким сумнівом, існує угода...» – йшлося в одному з білогвардійських донесень[39]. Водночас катеринославський губернатор С.Щетинін висловив побоювання, що армії Махна вдасться з'єднатись з червоними повстанцями Нікітіна в Самарському лісі[40]. Втім, усім цим побоюванням не судилося збутись. Повстанська армія «батька» Махна діяла незалежно від українського командування чи будь-якої іншої групи повстанців. Слушно вважаючи свої сили цілком достатніми для здійснення успішних операцій проти білих, Махно не збирався шукати підтримки в більшовиків чи армії УНР.

Отже, вже у вересні – на початку жовтня 1919 р. Катеринославщина перетворилася на регіон, охоплений повстансько-партизанським рухом. Оскільки місцева білогвардійська адміністрація не мала військової сили, достатньої для придушення повстанського руху, селянські партизанські загони розгорнули активну боротьбу проти денікінської влади ще до прибуття на Катеринославщину кількатисячної повстанської армії Н.Махна. Це дестабілізувало становище в регіоні, примусило білогвардійців розпорошити нечисленні сили державної варти в боротьбі з повстанцями. Таким чином, перманентна повстанська активність підірвала денікінську владу на Катеринославщині, тим самим значною мірою полегшивши операції махновської армії.

---

[1] Див.: Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918 – 1921). – К.: «Наукова думка», 1991. – 368 с.; Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 256 с.; Савченко В. Махно. – Х.: «Фоліо», 2005. – 415 с., та ін.

[2] Цветков В. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август – начало октября 1919 г.) // Белая гвардия. – 1997. – № 1. – С. 21 – 26.

[3] Библиотека-Фонд «Русское Зарубежье» (БФРЗ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Е-175. – Л. 6.

[4] Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangel's collection. – Box 41. – Folder 2. – P. 189rect; Ibid. – Box 38. – Folder 1. – P. 46rect.

[5] БФРЗ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Ед. хр. Е-133. – Л. 52.

[6] Российский Государственный Военный Архив (РГВА). – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 54.

[7] Там же. – Л. 54; Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 440. – Оп. 1. – Д. 34а. – Л. 281.

[8] РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л. 232.

[9] Hoover Institution of War, Revolution and Peace. – Vrangel's collection. – Box 49. – Folder 11. – P. 86rect.

[10] РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 154. – Л.178 – 179.

[11] ГАРФ. – Ф. 440. – Оп. 1. – Д. 34а. – Л. 241 – 242.

[12] Никитин-Макаров Н. В тылу у Деникина // Летопись революции. – 1929. – № 5 – 6 (38 – 39). – С. 210.

[13] Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань (ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 50зв.

[14] ГАРФ. – Ф. 440. – Оп. 1. – Д. 34а. – Л. 241 – 242.

[15] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 25зв.

[16] Гражданская война на Украине 1918 – 1920. Сб. документов и материалов: в 3-х т., 4-х кн. – Т. 2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.). – К.: «Наукова думка», 1967. – С. 258.

[17] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 40. – Арк. 24зв. – 25.

[18] Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 327.

[19] Там же. – С. 615; Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год) // Летопись революции. – 1926. – № 2 (17). – С. 52 – 53.

[20] Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 616.

[21] Лантух И. Из истории гражданской войны на Екатеринославщине (1919 год). – С. 55.

[22] Гражданская война на Украине 1918 – 1920. – Т. 2. – С. 616.

[23] Никитин-Макаров Н. В тылу у Деникина. – С. 210.

[24] Цветков В. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август – начало октября 1919 г.). – С. 22.

[25] Докладніше див.: Ковальчук М. Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстанського формування (жовтень – грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2005. – Вип. 10. – С. 61 – 66.

[26] ГАРФ. – Ф. 446. – Оп. 2. – Д. 45. – Л. 211 – 212.

[27] Лантух І. Червоні партизани в денікінському запіллі 1919 року. – С. 182.

[28] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 53; Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине // Летопись революции. – 1926. – № 3 – 4 (18 – 19) – С. 78; Никитин-Макаров Н. В тылу у Деникина. – С. 211 – 212.

[29] Цветков В. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август – начало октября 1919 г.). – С. 24; Лантух І. Червоні партизани в денікінському запіллі 1919 року. – С. 182.

[30] Сарма-Соколовський М. Отаман Трифон Гладченко // Українське слово. – 18-24 травня 2000 р. – Ч. 20. – С. 16 – 17.

[31] Полевой-Полянский К. Вооруженная борьба с деникинцами на Верхнеднепровщине и Кременчугщине (Из воспоминаний) // Летопись революции. – 1926. – Т. 6 (21). – С. 91 – 92.

[32] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 42. – Арк. 53; РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 98.

[33] РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 24 – 25, 97.

[34] Там же. – Л. 53б.

[35] Цветков В. Государственная стража Екатеринославской губернии в борьбе с повстанческим движением в Новороссии (август – начало октября 1919 г.). – С. 24.

[36] РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 58а, 68, 91 – 92, 98, 110, 304 – 305; Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 16. – Л. 209.

[37] Там же. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 15. – Л. 212.

[38] Там же. – Л. 203, 309.

[39] Там же. – Л. 23 – 24.

[40] Там же. – Л. 53.

Summary

Kowalchuk Mykhailo (Kyiv)

Insurrectional movement in Katerinoslav's region in August – beginning October 1919

On the base of the archival documentsand memoirs of contemporaries author investigates the expanding of insurrectional movement in the Katerinoslav's region against the white troops of general A. Denikin in 1919, on the eve of arrival the Nestor Makchno's rebellion army in this region. The author reconstructs course of the operation activity of the insurgent detachments and determines their political trend. Author investigates the role of the rebels in the disorganization of the white rear in the Katerinoslav's region.

Key words: insurrectional movement, Armed Forces of the South of Russia, Nestor Makchno.

УДК 262.13+94(47)

Елла Бистрицька (Тернопіль)

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ ЦЕРКОВНОЇ ЄДНОСТІ У ДІЯЛЬНОСТІ РОСІЙСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ СХІДНОГО ОБРЯДУ (1917 – 1923 рр.)

У статті аналізуються особливості унійної роботи російських католиків східного обрядув умовах становлення радянської влади та протистояння концепції православно-католицького діалогу А. Шептицького і Л. Федорова з боку польського латинського кліру.

Ключові слова: унія, екзархат, греко-католики, східний обряд, латинське духовенство, возз'єднання, прозелітизм, місіонер.

Ідея єдності церков була актуалізована національно-патріотичними рухами, які охопили Європу у першій чверті XX ст. З ініціативи католицьких богословів модель унії отримала нове наповнення, що передбачало відмову від індивідуальних навернень й визнання рівності латинського і східного обрядів. За понтифікату Пія X (1903 – 1914 рр.) Галицький митрополит А.Шептицький отримав таємні юрисдикційні повноваження свого пасторського служіння на території Російської імперії. І завдяки ж йому був створений екзархат Російської греко-католицької церкви (1917 р.). Ця важлива сторона екуменічної діяльності митрополита А.Шептицького залишається малодослідженою в українській історичній науці. Процес становлення громади російських католиків східного обряду, листування митрополита А. Шептицького щодо питань церковної єдності з політичними, релігійними діячами та ватиканським керівництвом представлені збірниками документів, які підготували працівники Центрального державного історичного архіву у м.Львові (ЦДІАЛ)[1]. Важливим джерелом для науковців залишається книга В.Бурмана про життя і діяльність Л.Федорова[2]. Фрагментарно унійна діяльність А.Шептицького та екзарха Російської католицької церкви східного обряду Л. Федорова показана у монографіях Л.Гентош[3] і А.Тамборри[4]. Серед російських науковців проблема створення церкви російських католиків східного обряду та доля її членів за часів радянської влади представлена у роботах О.Юдіна[5], І.Осипової[6], П.Парфентьєва[7]. Таким чином, окреслена нами проблема не знайшла комплексного висвітлення у наукових публікаціях. Реалізація унійних проектів Ватикану в Росії досліджується авторкою цієї статті у монографії[8] й потребує подальшого вивчення.

Інституціалізація російського католицького екзархату на чолі з Л. Федоровим у червні 1917 р. стала практичним втіленням унioністичної моделі православно-католицького возз'єднання, створюючи нові можливості для подальшого розвитку і поглиблення православно-католицького діалогу. Після приходу до влади більшовиків правові основи діяльності церкви залишилися без змін. Законодавство нового уряду позбавило Російську православну церкву панівного становища, урівнявши всі конфесії перед законом. Здавалося, що зміна влади суттєво не вплине на процес зближення російських католиків східного обряду з православним духовенством.

Розуміючи необхідність здолати вікове упереджене ставлення до унії з боку православних, російський греко-католицький клір поставив перед собою завдання зберігати недоторканність православного обряду і будувати свої відносини з православним духовенством на основі поваги, рівноправного партнерства, уникаючи прямого прозелітизму. Провідна роль у формуванні такої моделі

відносин належала митрополиту А.Шептицькому й екзарху Російської католицької церкви східного обряду Л.Федорову.

Зацікавленість у поширенні католицьких ідей виявляли не тільки російські католики східного обряду. У середовищі православних також зріло бажання віднайти шляхи церковної єдності. 17 квітня 1917 р. у Петрограді відбулися перші організаційні збори громадської організації «Союз Вселенського Церковного Єднання», членами якої стали представники православних і католиків. Своє головне завдання Союз убачав у висвітленні релігійно-філософських питань з погляду обґрунтування християнства; з'ясуванні вчення ортодоксальної церкви і християнських конфесій, які відокремились від неї; вивченні в історичній перспективі причин розколу церкви на східну і західну й можливості їх возз'єднання як втілення ідеї Вселенської церкви; поширення ідеї церковної єдності[9].

Аналогічні завдання ставили перед собою католицькі організації «Товариство св. Йосафата» і «Російсько-католицьке братство імені св. Іоана Златоуста»[10].

11 червня 1917 р., у день відкриття собору Російської католицької церкви східного обряду, було створено «Товариство поборників возз'єднання церков». Його членами з католицької сторони стали митрополит А.Шептицький, архієпископ Е.Ропп, єпископ Я.Цепляк, канонік С. Лозинський, о.І.Свирський, о.Л.Федоров та інші. Доволі представницькою була православна сторона: єпископи Петро (Другов), Трифон (Туркестанов), архімандрит Арсеній, ієромонахи Ігнатій (Жебровський) та Іоан (Дем'янович), князі П.Волконський, А. Оболенський, Е.Ухтомський і Є.Трубецькой, голова Московського релігійно-філософського товариства Г.Рачинський, професор Петроградської духовної академії Н. Глубоковський і священик С. Соловйов. Проблемою християнської єдності зацікавилися ієрархи Білокриницької угоди (старообрядці) – єпископи Нижньогородський і Костромський Інокентій (Усов) та Петроградський і Тверський Геронтій (Лакомкін), а також старообрядський церковний письменник і полеміст Ф. Мельников. Метою товариства була просвітницька діяльність, яка допомогла б з'ясувати причини ворожнечі між Західною і Східною церквами і розпочати «велику і святу справу возз'єднання»[11].

Однак більш сприятливі умови для міжконфесійного діалогу склалися у Москві, про що неодноразово підкреслював у листах до митрополита А.Шептицького Л.Федоров[12]. Успішності возз'єднавчого руху в Москві сприяло позитивне ставлення до діалогу патріарха Тихона, а також бажання взяти у ньому участь духовенства, академічної професури, пересічних православних віруючих. Вагомим чинником поширення ідеї єдності був авторитет о. В. Абрикосова та очолюваної ним греко-католицької громади. Перші спільні збори православних і католиків східного обряду за участю духовенства і відомої столичної професури розпочалися у 1919 р. на квартирі о. В. Абрикосова і тривали до 1922 р.

Офіційну підтримку керівництва Російської православної церкви (РПЦ) зустрічі отримали у 1920 р., коли 16 червня з нагоди дня ангела патріарх Тихон прийняв делегацію на чолі з о. В. Абрикосовим. Він підкреслив свою готовність «сприяти успіху справи». Публічно заявивши, що поділяє ідею примирення Православної і Католицької церков, патріарх благословив проведення спільних зустрічей для читання лекцій, проведенням дискусій на цю тему.

У Л. Федорова склалися доброзичливі стосунки з патріархом Тихоном, з яким неодноразово мав приватні бесіди. «Сам він щиро бажає єднання», — писав екзарх про патріарха Тихона, але одночасно відзначав його слабкий вплив і авторитет на духовенство[13]. Завдяки інтересу до проблем возз'єднання екзарху вдалося зав'язати дружні взаємини також з багатьма впливовими представниками православного петроградського кліру, серед яких — митрополит Веньямін, єпископ Симон та інші.

Міжконфесійні діалоги розгорталися у складних умовах наступу більшовицької влади на релігійне життя громадян, у якій РПЦ в силу домінуючого становища в суспільстві прийняла перший нищівний удар. Перед загрозою тотального контролю над життям церкви з боку влади, розвитку обновленського руху, який заявляв про свою лояльність режиму і призвів до розколу церкви, патріарх намагався віднайти шляхи збереження ввіреної йому інституції. Курс радянського уряду на ліквідацію церкви актуалізував для православного духовенства завдання загальнохристиянської єдності.

Ідея церковної єдності сприймалася у суспільстві неоднозначно. Серед православного кліру та віруючих існувало міцне переконання, що метою об'єднання церкви є бажання Ватикану латинізувати православних. У Росії взаємовідносини між православними і католиками завжди були складними. Після революції ставлення польського духовенства до православного кліру і російських католиків ще більше погіршилось. Негативізм польських священиків обумовлювався політикою більшовицького уряду, яка призвела до розвалу економіки країни і, таким чином, вони прогнозували тимчасовість їх перебування при владі і загальне послаблення країни. Іншим важливим чинником виступала релігійна політика, наслідком якої став розкол РПЦ. «Уся ця картина і затуманює очі латинському кліру, який думає, що православна Церква вже гине і тому зайве з нею церемонитись, а необхідно тиснути, давити і хапати, – так коментував Л.Федоров ставлення латинського кліру до православних. – Дуже помилкова думка, яка зайвий раз показує абсолютне незнання російської душі й її релігійної історії»[14].

Л.Федоров дотримувався протилежних поглядів, будучи переконаним, що «до загибелі православної Церкви ще далеко». Переслідування владою церкви, віруючих, руйнування релігійних святинь викликало зворотну реакцію населення. За його спостереженнями, «народ релігійно ожив», зростав релігійний містицизм і серед православних священиків з'явилися справжні пастори, талановиті проповідники. Шукаючи підтримки католицького кліру, для православних у процесі возз'єднання головними залишалися два питання: гарантії від латинізації і статус патріарха в церковній ієрархії.

Л.Федоров ретельно аналізував зміни, які відбувалися у релігійному житті країни. Широке коло його спілкування – від пересічних віруючих до відомих представників російської інтелігенції, від парафіяльних священиків до вищих ієрархів – відкрило можливості для формування власного погляду на визначення змісту православно-католицького діалогу. Маючи особисті доброзичливі, товариські відносини з єпископом Я.Цепляком та іншими представниками латинського духовенства, він рішуче не приймав методів їх місіонерської діяльності. «Не активна пропаганда, не тиск місіонера необхідні Росії, а зближення на ґрунті загальнохристиянських інтересів проти зростаючого невір'я і войовничого атеїзму», – переконував Л.Федоров, шукаючи підтримки своєї позиції у Ватикані[15].

У своїх виступах екзарх засудив прозелітизм і навернення окремих осіб, що не сприяло справі об'єднання. Шляхом прозелітизму, пояснював він, можна навернути тисячі душ, але «ці тисячі душ будуть тільки новою перешкодою між нами і десятками мільйонів, яких ми повинні привести в «єдине стадо»[16].

Зрозуміло, що відмінність поглядів і розуміння своїх місіонерських завдань не сприяли співпраці католицького духовенства обох обрядів. У одному з листів екзарх дав чітку оцінку цим відносинам, коментуючи позицію єпископа Я.Цепляка: «Його ставлення до східного обряду дуже позитивне, але, звичайно, не йде далі визнання його як неминучого зла»[17].

Л.Федоров змушений був рахуватися з католицьким латинським керівництвом. Незважаючи на різкий тон своїх листів, у яких однозначно засуджував латинізацію православних, некомпетентність латинського кліру і нерозуміння характеру російської релігійності, їхню відверту зневагу до східного обряду і дух суперництва, екзарх не наважився на відкритий конфлікт з керівництвом Католицької церкви. Цьому сприяло кілька вагомих причин. Передусім «діоклетианові часи гонінь» урівнювали конфесії перед загрозою повного знищення. На цьому тлі будь-які серйозні конфлікти тільки прискорили б загибель церкви.

Непоправної шкоди церкві могло завдати загострення обрядового і національного шовінізму. З цього приводу Л.Федоров писав митрополитові А.Шептицькому, що намагається не допустити з латинським кліром відносин, які «у Галичині доходять до геркулесових стовпів спокуси» і навіть не звертає уваги на відверте «душехватство» з їхнього боку[18]. Він бачив глибокі історичні корені російсько-польського політичного і релігійного протистояння і був переконаний, що будь-яка пряма протидія латинізації не досягне мети[19].

Необхідно також зауважити, що впродовж свого нетривалого існування екзархат Російської католицької церкви східного обряду продовжував зберігати залежність від латинського кліру. Тільки 24 лютого 1921 р. спеціальним документом Конгрегація у справах східних церков від імені Бенедикта XV підтвердила надзвичайні повноваження митрополита А. Шептицького і визнала правомірність його діяльності у Росії. Цим документом також підтверджувалося призначення Л.Федорова російським екзархом і надавався титул апостольського протонотарія[20].

Процедура вступу у надані права передбачала опублікування документа в «Acta Apostolicae Sedis». Для Л.Федорова це було особливо важливим, оскільки його розпорядження набирали юридичної сили і не могли ігноруватися представники латинського кліру. Таким чином, католицьке керівництво мало б узгоджувати свою діяльність з намірами екзарха. Однак публікації цього документа не відбулося, що, звичайно, не сприяло авторитету екзарха і російської католицької місії загалом серед латинського духовенства, а згодом викликало сумніви щодо щирості намірів Ватикану серед православних.

Єпископ Я.Цепляк та інші керівники церкви залишали за собою право дотримуватись попереднього курсу місіонерської діяльності, про що однозначно було заявлено о.Леоніду. Латинський клір продовжував ігнорувати положення енцикліки «Orientalium dignitas» на території Росії, що дозволяло переводити православних у католицтво латинського обряду без дозволу на те Апостольського Престолу. Заборона переводити віруючих у латинський обряд, з погляду латинян, стосувалася лише російських греко-католиків. Православні ж мали право возз'єднатися з Католицькою церквою.

Відверта і таємна пропаганда католицизму окремими польськими священиками, яка звелася до перетягування віруючих («приєдналося за рік більше ста осіб») загострила відносини між російськими католиками і православними. Л.Федоров з жалем констатував, що внаслідок такої «роботи» «мої дружні стосунки з православним кліром зазнали повного фіаско». Звинувачення православним кліром Л.Федорова у прозелітизмі вилилися у публічний конфлікт, на тлі якого навіть зросла його популярність і одночасно кількість парафіян[21]. Одночасно втрата довіри з боку патріарха Тихона

і митрополита Веньяміна дещо звузила вплив екзарха на православне духовенство[22].

Аналізуючи характер місіонерської діяльності польського кліру, Л. Федоров відзначав обрядовий шовінізм, почуття національної винятковості, поєднання національних і релігійних інтересів, відсутність розуміння рис національного характеру росіян тощо. Але найголовніша помилка, на думку екзарха, полягала у проведенні латинським духовенством політики прозелітизму окремих віруючих, а не у проповіді возз'єднання церков[23]. Саме у цьому вбачав основне завдання російської місії й запоруку успіху розвитку католицьких ідей єдності Л. Федоров.

У листі до Пія XI від 5 травня 1922 р. Л. Федоров категорично заявив, що внаслідок політичного протистояння між росіянами і поляками, яке склалося історично, «рівно, як англієць не може бути місіонером у Ірландії, так і поляк не може перетнути кордону Росії в якості апостола унії»[24]. Фактично екзарх домагався від Ватикану доручити справу поширення католицизму виключно католикам східного обряду. Про це він відверто писав нунцію Черетті. Л.Федоров заперечував проти відкриття місії асумпціоністів і просив А.Шептицького «рішуче загородити їм дорогу»[25]. Виступив проти біритуалістичної концепції Е. Роппа і «зробив усе можливе, щоб провалити проект»[26].

Л.Федоров насторожено сприйняв звістку про наміри єзуїтів займатися місіонерством серед православних. Про згубні наслідки діяльності єзуїтів східного обряду він писав генералові ордену В.-Д. Лєдоховському, пропонуючи відкрити в Росії лише реколекційний дім[27].

Спосіб дій усіх інших місіонерів Л.Федоров вважав агресивним, несумісним з його тактикою поступового завоювання довіри, виваженого й толерантного діалогу. Надсилаючи Папі Пію XI звіти про роботу російської місії, екзарх її успіх пов'язав з наданням Курією практичної допомоги в кількох пунктах: 1) підтвердити енцикліку «Orientalium dignitas» та відповідні акти Конгрегації пропаганди віри для території Росії, які зобов'язували православних при переході у католицтво зберігати східний обряд; проголосити акт рівності між латинським та східним обрядами; 2) зосередити управління місією у Росії суто в руках російського екзарха, що передбачало також погодження з ним діяльності іноземних місіонерів[28], друкування та розповсюдження місіонерської літератури; 3) здійснити безплатну освітню підготовку у кращих колегіях для російських кандидатів; сприяти поширенню необхідної літератури та її перекладам російською мовою; 4) створити фонд для стабільної фінансової підтримки Російського екзархату, позбавивши його, таким чином, залежності від латинського кліру[29].

Однак у Римській курії зволікали. Перемога уряду більшовиків та запровадження насильницької політики атеїзації суспільства змусили Ватикан продовжити роботу над планами церковного зближення православних з католиками. Нищення Православної церкви у частини впливових осіб Ватикану створило ілюзію про можливості повернення до прямої латинізації православних. Так вважало латинське духовенство в Росії, «розраховуючи на те, що тепер народ, який залишився без пастирів і введений в оману, порине у католицтво. ...лунають вже про це голоси, йде агітація на користь приєднання до Унії»[30]. На ці «старі-нові» тенденції Л.Федоров відгукнувся дещо іронічно: «Здається, у Римі все ще не залишили думки про «завоювання Росії». Росія не розвалюється і сподіватися на її внутрішній розлад для проведення католицьких ідей – не можна. Безпринципність і жадібність європейських урядів підтримують більшовиків та зміцнюють їх»[31].

Конфлікт між екзархом російських католиків східного обряду і латинським духовенством поглиблювався. Інформація, яка надходила з Ватикану, свідчила, що греко-католики втратили підтримку. Польське духовенство активно лобіювало свої інтереси[32]. Альтернативну підтримку пропольських кіл проекту А.Шептицького і Л.Федорова у Ватикані отримала концепція двообрядовості Могильовського архієпископа Е.Роппа[33]. Архієпископ був переконаний, що становище Православної церкви в Росії створило сприятливі умови для посилення Ватиканом свого впливу. Заради цієї мети доцільно примиритися з обмеженнями для Католицької церкви, які здійснював радянський уряд. Тим більше, що прихід більшовиків до влади він вважав явищем тимчасовим[34].

У грудні 1920 р. Римська курія розглянула запропоновані проекти місійної діяльності для Росії. Обидві концепції мали своїх прихильників і опонентів. Різнобій поглядів і позицій, підкріплений політичним підтекстом, не дав змоги Ватикану виробити систему уніфікованих рекомендацій для католицьких місіонерів у Росії. Безперечною перевагою А. Шептицького була його позиція збереження східної догматично-обрядової практики у процесі об'єднання церков. Інше питання, що частина впливових ватиканських унеоністів не вважала об'єднавчу справу прерогативою українських греко-католиків. Особисто Бенедикт XV був схильний вести переговори з представниками самої Православної церкви. У Римській курії сподівалися, що Москва, прагнучи здолати міжнародну ізоляцію й розраховуючи на підтримку Апостольського Престолу, не перешкоджатиме встановленню православно-католицького діалогу. Однак брутальне переслідування віруючих практично призвело наприкінці 30-х рр. до припинення діяльності Католицької церкви обох обрядів. Православно-католицький діалог, але в інших формах відновився тільки з початком роботи II Ватиканського собору.

[1] Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: документи і матеріали 1899 – 1944. / Голов. ред. А. Кравчук. – Львів: Свічадо, 1995. – Т. 1: Церква і церковна єдність – 523 с.; Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: документи і матеріали 1899 – 1944 / За ред. А. Кравчука. – Львів: Місіонер, 1999. – Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування – 525 с.; Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1: Документи і матеріали, 1899 – 1917. – Львів: Видво Укр. Католицького Ун-ту, 2004. – 924 с.

[2] Василий (диакон ЧСВ). Леонид Федоров: жизнь и деятельность / Диакон Василий (фон Бурман) ЧСВ. – Рим: [б. и.], 1966. – 835 с.

[3] Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та українопольський конфлікт у Галичині (1914-1923). / Л. Гентош. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. – 456 с.

[4] Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога / А. Тамборра. – М.: Библейско-богословский ин-т св. Апостола Андрея, 2007. – 631 с.

[5] Юдин А. Унональное движение в России в русской эмиграции в 1917 – 24 гг. / А. В. Юдин // Логос. Брюссель – Москва. – 1993. – № 48. – С. 103–152.

[6] Осипова И. И. «В язвах своих сокрой меня…» / И. И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 1996. – 240 с.

[7] «С терпением мы должны нести крест свой…»: документы и материалы о жизни и деятельности блаженного священномученика экзарха Леонида (Федорова): Сб. док. / Сост. П. А. Парфентьев. – СПб.: Изд. группа «Керигма», 2004. – 505 с.

[8] Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.) / Елла Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 419 с.

[9] Юдин А. Унональное движение в России … – С. 103–152.

[10] Василий (диакон ЧСВ). Леонид Федоров ... – С.351–352.

[11] Там само. – С.333.

[12] Центральний державний історичний архів м. Львова (далі — ЦДІАЛ). – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 18; Арк. 45.

[13] Там само. – Арк. 17.

[14] «С терпением мы должны нести крест свой…»… – С.218.

[15] Там само. – С.221.

[16] Там само. – С.214.

[17] ЦДІАЛ. – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 23.

[18] Там само. – Арк. 46.

[19] Там само. – Арк. 11.

[20] Василий (диакон ЧСВ)... – С.456.

[21] «С терпением мы должны нести крест свой…» – С.216.

[22] ЦДІАЛ. – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 12–13.

[23] «С терпением мы должны нести крест свой…» – С.222.

[24] ЦДІАЛ. – Ф. 358.чт. – Оп. 3 т. – Спр. 107. – Арк. 8.

[25] ЦДІАЛ. – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 35.

[26] Там само. – Арк. 30.

[27] Там само. – Арк. 97.

[28] Л. Федоров категорично вимагав обмежити втручання польських місіонерів, натомість залучити білорусів, литовців, чехів, північних італійців, бельгійців, голландців, німців. Щодо чернечих чинів, то вважав можливим діяльність василіан з Гроттаферрата, студитів, бенедиктинців, домініканців – усіх східного обряду. Для виховання юнацтва запросити салезіанців і єзуїтів.

[29] ЦДІАЛ. – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 68–69; Арк. 81; Арк. 50; 12, Арк. 25–28; Mailleux P. Exarch Leonid Feodorov. Bridgebuilder between Rome and Moscow / Paul Mailleux. - N. Y.: P.J. Kenedy & Sons, 1964. – С. 134.

[30] ЦДІАЛ. – Ф. 358 чт. – Оп. 3т. – Спр. 115. – Арк. 68.

[31] Там само. – Арк. 97.

[32] Там само. – Арк. 82.

[33] Сапеляк Андрій. Київська церква на слов'янському Сході (Канонічно-екуменічний аспект) / Андрій Сапеляк; НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича. – Буенос-Айрес; Львів: [б. в.], 1999. – С.142–143; Історія релігій в Україні: У 10-ти т. // Редкол. А. Колодний (голова) та ін. – К., 1996 – 2002. – Т. 4: Православ'я в Україні / За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – С. 126.

[34] Бистрицька Е. Вказ. праця. – С.170; 278.

Summary

Bystrytska Ella (Ternopil')

Realization of church unity ideas in russian catholic church of eastern ceremony activity (1917-1923)

The article contains the analysis of peculiarity of russian catholics of eastern ceremony union work in conditions of USSR authority formation and opposition of conception of A. Sheptyts'kyi and L. Fedorov orthodox-catholic dialogue at the side of polish latin clergy.

Key words: union, exarchate, Greek-Catholic, western ceremony, latin clergy, reunion, proselytism, missionary.

УДК 94 (477.8) „1921/1939": 304.44+

Олександр Гаврилюк (Луцьк)

АНАТОЛІЙ ДУБЛЯНСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРІЇ ТА ПАМ'ЯТОК ВОЛИНІ

У статті характеризується діяльність Анатолія Дублянського (1912–1997) – відомого громадського діяча та краєзнавця, який у міжвоєнний період займався дослідженням і популяризацією минулого волинського краю та його культурної спадщини. Також аналізується тематика та зміст його наукових краєзнавчих студій. Встановлено, що більшість статей з'явилася на сторінках місцевих періодичних видань, насамперед таких, як «Наш світ», «Українська нива» («Волинське слово») та «Церква і народ». Звернена увага на унікальність і цінність

матеріалів, опублікованих А. Дублянським. Підкреслено, що опубліковані статті мали важливе значення для українців Західної Волині. Вони допомагали їм відкривати невідомі сторінки історії, дізнаватися про пам'ятки минулого і таким чином піднімали національну самосвідомість корінного населення краю.

Ключові слова: *А. Дублянський, Волинь, статті, історія, культурна спадщина.*

У середовищі істориків України, особливо її західного регіону, сьогодні продовжує активно та ґрунтовно розроблятися тематика, пов'язана з українсько-польськими відносинами протягом міжвоєнного періоду (1918 – 1939). Зокрема, предметом зацікавлення виступає культурне життя на західноукраїнських землях, що перебували під владою Другої Речі Посполитої, внесок представників тодішньої української інтелігенції – письменників, педагогів, священиків, журналістів, лікарів, інженерів, музейних працівників та ін. – у його розвиток, збереження історичної пам'яті рідного народу, піднесення його національної свідомості.

До числа таких особистостей, чиє життя, громадсько-наукова робота, подвижницька діяльність на ниві української культури, краєзнавства і пам'яткознавства повертаються із забуття, заслуговують на пошану і вивчення, належить волинянин Анатолій Дублянський (1912 – 1997). Уродженець волинського краю, вихований на його традиціях, історії та пам'ятках, він буквально лише якихось півтора десятка років став об'єктом дослідження краєзнавців та науковців. Про його життя, діяльність на ниві краєзнавства, подальший життєвий шлях як високоповажної духовної особи розповідають публікації В.Рожка[1], А.Силюка[2], Н.Кінд-Войтюк[3], Н.Сташенко[4], Б.Колоска[5] та ін.

Однак у широкому масиві оприлюдненого цими та іншими авторами матеріалу відомості про А.Дублянського саме як про дослідника і популяризатора минувшини та культурної спадщини Західної Волині в умовах Другої Речі Посполитої подаються фрагментарно або розпорошено. Виправити ці упущення покликана певною мірою означена стаття. Вона написана на підставі залучення насамперед листування краєзнавця, його маловідомих науково-популярних розвідок, а також аналізу змісту праць 1930-х рр., що вже тією чи іншою мірою стали предметом розгляду вітчизняних науковців на межі XX – початку XXI ст.

За матеріалами епістолярію А.Дублянського можна зробити висновок , що його зацікавлення пам'ятками, якими була багата волинська земля, розпочалося ще під час навчання у гімназії м. Луцька[6]. Тоді у майбутнього краєзнавця з'явилося захоплення – колекціонування монет. Продовжив цю справу він у Вільно (Вільнюсі), де навчався у місцевому університеті. Тут його вабили також археологічні знахідки, чимало з яких походили з Волині, стародруки, інші пам'ятки археографічного характеру. Не полишив справу вивчення культурної спадщини рідного краю А.Дублянський після повернення до Луцька у 1933 р., коли йому довелося перервати навчання через матеріальні нестатки, а також у Варшаві, де у місцевому університеті улітку 1938 р. він завершив навчання і здобув вищу освіту.

Набутий досвід дослідження пам'яток став А.Дублянському у нагоді під час роботи (липень 1938 – середина вересня 1939 рр.) у Волинському музеї. Сюди він влаштувався на посаду позаштатного працівника з виплатою заробітної плати у сумі 100 злотих з коштів фонду праці для безробітних[7]. Краєзнавець займався переважно розбором актів XVI-XVIII ст., що належали родині Єловичів-Малинських[8].

Він ініціює і особисто бере участь в експедиції до села Перемиль, розташованого за 6 км від м. Берестечка. У листі до керівництва Волинського краєзнавчого музею, написаному на початку 1990-х рр., А.Дублянський згадував: «...село Перемиль, столиця невеликого Перемильського князівства, в якому розпочинав своє князіння князь Данило Романович. На місці городища, на якому стояв замок кн. Данила, я запропонував зробити розкопки. Ще перед цими розкопками ми відвідали козацькі могили і місце бою, а також пам'ятки старовини в самому Берестечку. Розкопки в Перемилі дали багатий матеріал з кераміки, скляних браслетів і стріл до лука. До музею взяли ми тоді 1 скриню з цими речами, що цим дуже тішився Лєскі (археолог, науковий працівник музею. – О.Г.), який разом з директором, мною і ще одною особою з музею «брали участь у цій науковій подорожі»[9].

Знайомство з численними волинознавчими матеріалами та збір їх, опанування досвідом краєзнавчої роботи, безпосередні огляд та вивчення пам'яток м. Луцька дозволили А.Дублянському підготувати і у 1934 р. видати українською мовою працю «Луцьк. Історичний нарис»[10]. Мету книги автор вбачав у тому, щоб ознайомити волинян з минулим міста, яке відігравало яскраву роль у житті Волині, пробудити національну свідомість українського населення крізь призму вивчення славної історії рідного краю. Звертаючись до читачів, А.Дублянський наголошував: «Справді, дивний ми нарід. Кому ж передусім, як не нам, треба запізнатися з минулим цього міста, що відограло не якунебудь ролю в українському житті Волині; міста, що мало славних українських князів, їх великих наступників: Любарта й Свитригайла, мало славне братство, свідому й багату шляхту та заможне міщанство»[11].

Усвідомлюючи неможливість дати в короткому нарисі широкий матеріал про рідний Луцьк, автор окреслює його найголовніше завдання: «...постараюся вибрати з історії цього міста хоча головні моменти, – моменти, що можуть спричи-

нитися до розбудження національної свідомості місцевого українського населення. Нехай також цей нарис пригадає нам взагалі про велике значення міст в історії народів, – нехай пригадає, що пориваючи з його минулим і його традиціями, ми самі себе ослаблюємо в сучасному»[12].

Праця складається з п'яти розділів. У першому наведено цікаві, проте не завжди аргументовані теорії про походження назви міста, описано, у зв'язку з якими подіями воно вперше згадується у літописі. Багатий фактологічний матеріал подано з історії княжого періоду. Характеризуються історичні пам'ятки Луцька того часу, переважно архітектурні, окремі з яких, як відзначає А.Дублянський, ще донедавна височіли у місті. Зокрема, автор детально описав обставини спорудження і функціонування церкви Іоанна Богослова, храмів Св. Катерини, Св. Якова, Св. Трійці, чоловічого монастиря з церквою Св. Василя та ін. Другий розділ книги змальовує суспільно-політичну історію Луцька литовсько-руської доби. Автор характеризує діяльність князів Любарта та Федора Любартовича, спрямовану на розквіт Волинської землі, описує Луцьк як другу столицю Литовської держави за Вітовта, зокрема з'їзд європейських монархів 1429 р. Третій розділ висвітлює минувшину міста другої половини XVI – XVIII ст. Однією з найяскравіших подій цього періоду автор вважав діяльність Луцького православного Хрестовоздвиженського братства, братської школи. Два останні розділи праці присвячені перебуванню Луцька під владою Росії.

Власні краєзнавчі студії молодий науковець продовжив у 1930-х рр. на сторінках волинських періодичних видань «Наш світ», «Українська нива» (з 1 січня 1937 р. – «Волинське слово»), «Церква і нарід» та ін. Сам автор так пізніше пояснював необхідність публікації популярних статей на краєзнавчу тематику: «...я їх писав за польської влади для усвідомлення нашими людьми, що Волинь – це українська земля і ми її автохтони»[13].

«Наш світ» – перший у західноволинському краї міжвоєнного періоду ілюстрований журнал літератури, мистецтва і науки – став продовженням заснованого 1924 р. у Варшаві періодичного видання. Він виходив у Луцьку у 1935 – 1936 рр. за редакцією видавця, журналіста і письменника В. Островського. На його сторінках з'явилися публікації А. Дублянського на історичні теми. Ними стали статті «Українська старовина й етнографія в Волинському музеї»[14], «Замок князів Острожських»[15], «Рівне»[16], «Дещо з нумізматики. Гроші, які ходили на Волині»[17], «Зимно»[18].

Публікація А.Дублянського у числі № 1 «Нашого світу» за 1935 р. присвячена Волинському музеєві , що був створений у Луцьку 1929 р. Вона містить детальний опис історичних та етнографічних пам'яток, які зберігалися там. Інші краєзнавчі дослідження, що друкувалися в цьому часописі, засвідчують уміння автора доступно подати історичний фактаж, не залишити читача байдужим до прочитаного. Показовою може бути стаття «Замок князів Острожських». А.Дублянський акцентує увагу на значенні такого могутнього й шанованого роду в долі України. Він підкреслює, що з цим славетним прізвищем пов'язана і пам'ятка історії – Острозький замок – про яку надалі йтиме мова у статті. Краєзнавець показує стан її збереження. Ці відомості він подає як небайдужа людина, яка прилучається душею до історії і тим самим допомагає читачам відчути подих століть. А.Дублянський пише: «Слава князів Острожських, цього великого і заслуженого для нашої нації роду, не загинула. Зберігає її нам не тільки писана історія, але й замки та церкви, що були збудовані цими князями, особливо на Волині. До найбільших і найцікавіших будівель кн. Острожських належить замок в Острозі, який був резиденцією цього роду. Замок мальовничо розложений над річкою Вілією, й хоча частинно зруйнований, ще досі вливає в душу чар минулого, пригадуючи не одну подію, яка сталася в його мурах»[19]. Далі автор послідовно розповідає про всі події, що вирували довкола замку – від першої відомої згадки про нього як про оригінальну пам'ятку фортифікаційного мистецтва і аж до того часу, коли він утратив своє оборонне значення і прийшов у занепад.

Плідною виявилася співпраця А. Дублянського і з газетою «Українська нива», де влітку 1936 р. краєзнавець започаткував спеціальну рубрику під назвою «Пізнаймо Волинь»[20]. Вважаючи, що цікавитися Волинню повинні насамперед волиняни, і ставлячи за мету грунтовніше ознайомити їх з історією рідного краю, А.Дублянський не лише публікував волинознавчі матеріали на сторінках періодики, а й розробив план і напрями екскурсій його теренами. Пропонуючи екскурсійні маршрути, краєзнавець одночасно подав детальні описи місцевих старожитностей і наголосив на їхній вагомій ролі в суспільно-політичному житті середньовічної Волині. Він зазначав, що у Північній Волині збереглися давні вишиванки, пісні, зразки старовинних побуту і звичаїв – усе, що сприяє збиранню етнографічного матеріалу як свідка багатої матеріальної і духовної культури населення краю. Тут, насамперед у селах, збереглися також старі дерев'яні церкви, які дозволяють вивчати особливості української церковної архітектури. Дослідник вважав, що з міських населених пунктів першочергової уваги заслуговують Любомль і Ковель. Поблизу Ковеля слід відвідати село Колодяжне, де зберігся родинний маєток сім'ї Косачів. У Сарненському повіті варто здійснити екскурсію у містечко Дубровицю – колишню столицю Дубровицького князівства.

У південній частині воєводства, на думку А.Дублянського, особливої уваги заслуговує м. Володимир-Волинський – столиця Волині княжих часів. Воно багате пам'ятками церковної архітектури.

Серед них особливо виділяються церква Святого Василя, закладена ніби-то самим Володимиром Великим, та собор Успіння Божої Матері, збудований у XII ст. за часів князя Мстислава Ізяславича. Окрім того, у цьому місті знаходяться руїни ще однієї православної церкви – пам'ятки XI ст. Водночас А.Дублянський радить не обминути с.Зимне поблизу Володимира-Волинського, де зберігся Святогірський монастир, заснований, за переказами, близько 1000 р. тим же Володимиром Великим.

Під час подорожі Волинню А.Дублянський рекомендував відвідати й м. Рівне[21], де збереглися залишки замку князів Любомирських, а також м. Острог – колишню резиденцію князів Острозьких. Він вказував, що не можна обминути і містечко Олику, де знаходився замок князів Радзивілів та костел – пам'ятка архітектури XVII ст.[22] Дослідник звернув увагу на цікаву церковну споруду в селі Межиріччі Острозькому, де поєднані форми візантійського й готичного стилів. У розроблених екскурсійних маршрутах рекомендувалося оглянути монастир у Дермані, руїни замку у Дубно, гору королеви Бони, православні та католицькі пам'ятки міста Кременця[23]. А. Дублянський відзначав, що цікавим є не лише Кременець, а й увесь Кременецький повіт. Зокрема, у містечку Вишнівець збереглися залишки колишньої резиденції князів Вишневецьких та давня церква.

У 1937 р. рубрика «Пізнаймо Волинь» продовжила життя на сторінках «Волинського слова». Завдяки А. Дублянському читачі змогли довідатись про Дорогобуж і Пересопницю – літописні міста Погориння[24]. Цікавими були його статті про братську школу Луцька в XVII ст.[25], люстрацію Волинського воєводства 1628 р.[26] та ін. Звертаючись до сучасників, автор із болем констатував, що серед місцевих людей ще живе традиція великого минулого своїх місцевостей, що пройшло через історію, як метеор. Однак Західна Волинь взагалі забула про їх минуле.

У 1936–1939 рр. активною була співпраця А. Дублянського з релігійно–громадськими часописами «Церква і нарід» (видавався у Кременці) та «Шлях» (виходив у Луцьку). У часописі «Церква і нарід» викликають зацікавлення статті науковця «Православні церкви в старому Луцьку»[27] та «Князь Володимир Василькович»[28]. У першій праці дослідник розповів про найстарішу у Луцьку святиню – церкву Іоанна Богослова, яка була княжим храмом. Він звертає увагу волинян на те, що після прийняття християнства у Луцьку було споруджено понад 20 православних церков У статті наводиться показовий факт, що православне єпископство існувала в Луцьку з XIII ст. Дотримуючись хронологічного викладу, А.Дублянський описує кожну знану за писемними джерелами святиню міста. Дослідник стверджує: «Ще в кінці XVII ст. було в Луцьку біля 15 церков і 2 монастирі. Згодом пожежа, а особливо релігійна боротьба між уніятами і православними, жахливо вплинула на існування луцьких церков. В кінці XVIII ст. було в Луцьку тільки 4 церкви, а до наших часів збереглося лише 2 і то в дуже зміненому вигляді.»[29] Краєзнавець повідомляє про історичну долю цих давніх пам'яток, насамперед Покровської церкви, збудованої за часів Вітовта, а, можливо, й давніше. А. Дублянський звертає увагу на «великий образ Божої Матері у візантійському стилі, що міститься з лівої сторони в кіоті. Цьому образові нараховують більше як 400 літ»[30]. Як відомо, в Покровській церкві найголовнішим храмовим образом була ікона «Волинської Богоматері», котру фахівці датували XIII – поч. XIV ст. – періодом, від якого збереглися в Україні лише поодинокі пам'ятки.

Автор зазначає, що лучанам дорога і церква Чесного Хреста як свідок славного минулого луцького братства, а також і як храм, де вперше в Луцьку почала відправлятися Служба Божа українською мовою. Дослідник резюмує: «Крім згадок, що в цьому місті було багато церков, ніхто майже не знає, які це були святині і де стояли. Ніхто собі не уявляє, скільки красувалось колись чудових православних церков, до яких спішило з молитвою численне православне населення Луцька. Цілком інша картина стане нам перед очима, коли пізнаємо бодай коротку історію луцьких церковних православних храмів. Тому збережені церкви старого Луцька повинні бути для нас дуже дорогі, про розбудову і красу яких мусить старатися місцеве православне населення»[31].

У 1938 р. в часописі «Церква і нарід» з'явилася стаття А. Дублянського «Князь Володимир Василькович»[32]. В ній оригінально змальовано образ князя, подана його біографія, дано аналіз зовнішньої політики Галицько-Волинської держави другої половини XIII ст., описана боротьба з литовцями у 1271–1272 рр. Автор розповів про турботу князя Володимира Васильковича щодо будівництва монастиря Св. Апостолів у Володимирі-Волинському, церкви Св. Юрія в Любомлі, храмів Св. Петра та Благовіщення Пресвятої Богородиці відповідно у Бересті та Кам'янці-Литовському, оздоблення храму Св. Дмитрія у Володимирі-Волинському тощо.

У часописі «Шлях» найбільше публікацій А. Дублянського з'явилося впродовж 1939 р. (до приходу восени на Західну Волинь сталінського тоталітарного режиму). Ними стали статті «Опис іконостасу Братської церкви в Луцьку з 1814 р. (Причинок до історії Братської Церкви)»[33], «Два волинські церковні малярі на переломі XVII і XVIII ст.» (про Іову Кондзелевича та Івана Назаревича)[34], «Дещо про різні записки на старих церковних книгах»[35], «Цікавий документ з 1619 р. до історії Луцького Братства»[36] та ін.

Значення праць А.Дублянського важко переоцінити. Вони засвідчували глибоко усвідомлену дослідником високу роль матеріальної культурної та духовної спадщини у бутті українського народу. Науковець розглядав її як найдорожчий скарб,

який потрібно не тільки оберігати, а й відкривати і для себе, і для світу. Своїми науково-популярними студіями краєзнавець повертав з глибин минулого імена видатних українських діячів, які своєю діяльністю прислужилися рідному народові. Цим самим Анатолій Дублянський як свідомий українець став сівачем на духовній ниві, виховував, піднімав і оберігав національну свідомість українства – корінного населення Західної Волині.

[1] Рожко В. З Богом і Україною в серці / В. Рожко // Народна трибуна. – 1994. – 11 лист.

[2] Силюк А. Спомини А. Дублянського, митрополита УАПЦ в Західній Європі про Волинь, про своє життя / А. Силюк // Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк : Вежа, 1996.–Т. 1.– С. 419; Силюк А. Дублянський Анатолій Захарович / А. Силюк, О. Вернидубов // Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю): Довідник. – К., Кам'янець-Подільський : ОІЮМ, 2003. – Вип. 1. – С. 65.

[3] Кінд-Войтюк Н. В. Краєзнавець Волині і церковний діяч Анатолій Дублянський / Н. В. Кінд-Войтюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк, 2001. – Вип. 6. – С. 123-127.

[4] Сташенко Н. Анатолій Дублянський на тлі доби. Штрихи до життєпису / Надія Сташенко // Волинський музей : історія і сучасність : матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конф., 18 – 19 трав. 2004 р. / Волин. обл. рада, Волин. краєзн. музей. – Луцьк : М П «Пульс», 2004. – С. 126-132.

[5] Колосок Б. Зигзаґи долі митрополита Анатолія Дублінського / Б. Колосок // Волинь. – 2002. – 19 лист.

[6] Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк : Вежа, 1996.–Т. 1. – С. 421.

[7] Там само.

[8] Кінд-Войтюк Н. В. Вказана праця. – С. 125.

[9] Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк : Вежа, 1996.–Т. 1. – С. 423.

[10] Дублянський А. Луцьк : Історичний нарис / Анатолій Дублянський. – Луцьк : Накладом Романа Клоса, 1934. – 32 с.

[11] Там само. – С. 3.

[12] Там само. – С. 3–4.

[13] Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк : Вежа, 1996. – Т. 1. – С. 433.

[14] Наш світ. – 1935. – Ч. 1. – С. 11–12.

[15] Там само. – 1935. – Ч. 2. – С. 11–12.

[16] Там само. – 1935. – Ч. 3. – С. 10.

[17] Там само. – 1935. – Ч. 5. – С. 10–12.

[18] Там само. – 1936. – Ч. 3. – С. 17–18.

[19] Там само. – 1935. – Ч. 2. – С. 11.

[20] Дублянський А. Пізнаймо Волинь / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 23 лип.; Кінд-Войтюк Н. В. Вказана праця. – С. 124; Сташенко Н. Вказана праця. – С. 128.

[21] Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Рівне / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 23 верес.

[22] Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Олика / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 1 листоп.

[23] Дублянський А. Пізнаймо Волинь. Кременець / А. Дублянський // Українська нива. – 1936. – 15 листоп.

[24] Волинське слово. – 1937. – 10 лют.

[25] Там само. – 1937. – 22 верес.

[26] Там само. – 1937. – 16 жовт.

[27] Церква і нарід. – 1936. – Ч. 11. – С. 355 – 361.

[28] Там само. – 1938. – Ч. 24. – С. 988 – 990.

[29] Там само. – 1936. – Ч. 11. – С. 360.

[30] Там само.

[31] Там само. – С. 361.

[32] Там само. – 1938. – Ч. 24. – С. 988 – 990.

[33] Шлях. – 1939. – Ч. 3. – С. 11 – 12.

[34] Там само. – 1939. – Ч. 4. – С. 9 – 10.

[35] Там само. – 1939. – Ч. 5. – С. 1 – 3.

[36] Там само. – 1939. – Ч. 6. – С. 6.

Summary

Oleksandr Gavryliuk
(Lutsk)

Anatolij Dublianski – a Researcher and Populariser of Volyn History and Artifacts

The article characterizes the life activity of Anatolij Dubliansky (1912-1997), a famous public figure and local history expert, who dealt with the investigation and popularization of the facts about the past of the Volyn region and its cultural heritage in the in-between-the-wars period. The topics and content of his country study articles were analyzed too. It was found out that most of the articles appeared on the pages of the local mass media means such as «Наш світ» (Our World), «Українська нива» (Ukrainian Field) – «Волинське слово» (Volyn Word) and «Церква і нарід» (Church and People). It was pointed out that the materials published by A. Dubliansky were unique and valuable. It was underlined that the published articles were of the great importance for the Ukrainians of the Western Volyn. They helped them to open their unknown history pages, to discover their historical artifacts, and to strengthen their national identity as a native population of the region.

Key words: Anatolij Dubliansky, Volyn, articles, history, cultural heritage.

УДК: 94(477) „19"

Валерій Шайкан
(Кривий Ріг)

УТВЕРДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ В ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 1943 – 1944 РР.

Стаття присвячена висвітленню засобів насадження більшовицької ідеології серед населення західних областей України. Розкривається вплив каральних органів і збройних сил у встановленні радянської влади.

Ключові слова: пропаганда, преса, агітація, боротьба, НКВС, ВКП(б).

Поразка гітлерівців під Сталінградом склала передумови визволенню українських земель від окупантів і процесу відновлення радянської влади в Україні. В нових умовах це потребувало для влади ідеологічного забезпечення, підтримки заходів сталінського режиму місцевим населенням.

Одним з перших кроків на цьому шляху було викриття злочинів військ вермахту, окупаційної адміністрації та їх пособників і широке оприлюднення матеріалів розслідувань. З цією метою 5 березня 1943 р. постановою ЦК ВКП(б) була утворена Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників і їх пособників та спричинених ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям СРСР та затверджене положення про цю Комісію. Постанова передбачала, що на місцях мають бути утворені республіканські, крайові та обласні комісії. До їх складу як голови комісій входили перші секретарі ЦК, крайкомів, обкомів ВКП(б), КП(б)У, чим забезпечувалося ідеологічне спрямування діяльності цих органів. Членами комісій мали бути також голови раднаркомів, облвиконкомів або їх заступники, начальник управління НКВС та по 1-2 члени з місцевих представників. Таким чином, постанова забезпечувала й участь у розслідуваннях представників репресивно-каральних органів, що не залишало сумнівів про повноваження і наслідки роботи комісій. Вони були покликані визначити збитки, завдані СРСР і скласти відповідні документи. За час роботи комісією було розглянуто 54 тис. актів і понад 250 тис. протоколів, опитувань свідків та заяв про звірства фашистів[1]. До збитків, звичайно, відносилися не тільки ті, що були спричинені безпосередньо окупантами, але й ті, що зазнала держава під час евакуації, знищуючи те, що не могло бути вивезене. Оприлюднення через засоби масової інформації матеріалів комісії збурювало українську громадськість, підсилювало ненависть до окупантів, що знаходило вихід у підтримці заходів радянської влади.

У цивільному житті приорітетним напрямком пропаганди стала тема визволення від німецьких окупантів радянської території. Військова тематика в засобах масової інформації, як і раніше, переважала, але її тональність стала більш оптимістичною. На зміну тривожним зведенням «Радінформбюро» прийшли радісні звістки про чергові перемоги Червоної армії, визволення нею міст і сіл України. Особливо виразно це відбилося в радянському політичному плакаті 1943-1944 рр. Тема закликів до оборони Батьківщини змінилася на тему наступу і звільнення радянської землі від ворога. Так, центральною фігурою плаката «За Родину-мать!» було зображення жінки в червоному вбранні, що пригортає до себе дитину зливається з кольором червоного прапора, що символізувало єдність комуністичної ідеології з образом Батьківщини. На передньому плані воїни Червоної армії різних національностей зі зброєю в руках сповнені рішучості розгромити ворога. Образи Батьківщини з прапором у руці і червоноармійців вдало передають динаміку руху вперед — до перемоги. Радість визволення від окупантів передана на плакаті з зображенням селянина і селянки з дитиною на руках перед портретом Сталіна. Внутрішнє переживання сім'ї передано через фон кімнати де перебувають селяни. Крізь вікно видно радянських солдатів з червоним прапором. Цей плакат, підсилений словами вдячності Сталіну, мав викликати емоційне піднесення, віру в майбутнє. Впевненість у перемозі виражав плакат «На Запад!» Його центральною фігурою був воїн Червоної армії, що збиває прикладом з берези дошку з дороговказом «на схід». Розколота дошка символізує крах завойовницьких планів гітлерівців, а напис на плакаті показує, куди має повернутися війна. Крах гітлерівських планів переданий на плакатах, виконаних в карикатурному жанрі «Урок немцам» і «На днепровских позициях гитлеровцы намеревались прочно держаться».

Плакати такого плану були досить поширеними в період наступу Червоної армії і відбивали всю безнадійність становища окупантів та їх чергові поразки, про що красномовно свідчать написи на плакатах.

Разом з тим сталінське керівництво розуміло, що відновлення комуністичного режиму в Україні, незважаючи на ненависть місцевого населення до гітлерівців, неминуче буде ускладнене через ментальність українців, в основі якої лежить свободолюбивий характер нації, що засвідчував широкий національно-визвольний рух, який розпочався з виникненням війни. Було також відомо, що вістрям своїм цей рух спрямований проти радянської влади, чого не приховували ватажки націоналістів різних спрямувань. Отже, події, що розгорталися, вимагали певної корекції ідеологічних засад боротьби з обох сторін.

Документами, що засвідчували зміни пріоритетів в ідеологічній роботі радянської влади були постанови ЦК ВКП(б), рішення пленуму ЦК КП(б)У. Так, 27 вересня 1944 р. було прийнято зразу два таких документи. Перший – «Про недоліки в політичній роботі серед населення Західних областей УРСР». Він пропонував ЦК КП(б)У і обкомам розгорнути політичну роботу в масах, особливо на селі, спрямувати роботу на зміцнення радянських порядків і дисципліни, зобов'язував парторганізації проводити через пресу розвінчання націоналістів, як найзапекліших ворогів радянської влади, залучати інтелігенцію до державного і культурного будівництва, передбачалося направити для роботи в західних областях України необхідну кількість підготовлених працівників науки і

культури зі східних областей». Другий документ – постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи допомоги Українській РСР у справі покращення масово-політичної і культурно-просвітницької роботи» був спрямований на кадрове забезпечення виконання завдань, поставлених попередньою постановою. Передбачалося відкрити річну партійну школу для підготовки і перепідготовки секретарів міськкомів і райкомів партії з контингентом 700 осіб, комсомольське відділення при школі мало складатися зі 150 осіб і готувати секретарів обкомів, міськкомів і райкомів ВЛКСМ. Контингент річної пропагандистської школи мав включати 600 слухачів. На шестимісячних обласних курсах підготовки секретарів первинних партійних організацій і комсомольських працівників повинні були пройти підготовку 2400 осіб. Крім того, передбачалося збільшити штат відділів пропаганди, направити на постійну роботу в західні області УРСР кваліфіковані пропагандистські кадри тощо. Для допомоги у відбудові культурно-освітніх закладів були дані доручення ряду союзних міністерств. Прийняті рішення слугували основою для подальшої роботи республіканської партійної організації. Через два місяці 22 -24 листопада 1944 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який обговорив питання про хід виконання постанови ЦК ВКП(б), в якій відзначалися недоліки в політичній роботі серед населення західних областей України. Як витікає з резолюції пленуму, лейтмотивом всіх його рішень була боротьба проти українських націоналістів. У прийнятих 15 пунктах рішень, 8 спрямовані або нагадують про необхідність такої боротьби. Отже, ціла низка найвищих партійних документів підтверджує, що визволення України від гітлерівських окупантів було тісно пов'язане з боротьбою проти українського національно-визвольного руху, що стало пріоритетним напрямком внутрішньої політики.

Певні складнощі виникали і в зв'язку з тим, що українське суспільство було розколоте навпіл. Частина українців була мобілізована до Червоної армії або була евакуйована в радянський тил і боролася проти німців під керівництвом ВКП(б), інша частина – та, що залишилася на окупованій території, добровільно, чи в силу обставин, примкнула до націоналістичного руху і боролася за самостійну Українську державу як проти німців, так і проти радянської влади. Як вважає Я.Сватко, у війні Сталін використав збройну силу СРСР для викорінення української самостійності, це змушує визнати, що українці в радянській армії були знаряддям чужої національної волі[4]. Дії збройних формувань УПА довели, що ОУН має серйозні наміри боротися за самостійність українських земель від будь-якого окупанта, тому радянське керівництво, розгортаючи наступ проти німецької армії, одночасно проводило широку антинаціоналістичну пропагандистську кампанію. Прикладом може слугувати листівка, опублікована 25 червня 1943 р. в газеті «Радянська Україна». її зміст зводився до того, що націоналізм не є виразником інтересів українського народу, а являється пособником німецьких загарбників[5]. Ця теза стала провідною у всіх антинаціоналістичних заходах більшовицької влади. Будь-якою ціною поєднати націоналізм з найзапеклішим ворогом людства – нацизмом – було завданням радянської пропаганди. Тим самим переслідувалася мета позбавити національно-визвольний рух підтримки широких мас населення, викоренити з їх свідомості саму ідею утворення самостійної держави, яка могла стати прикладом для інших народів СРСР і привести до падіння сталінського тоталітарного режиму. Отже, для радянської влади боротьба з українським націоналізмом була природною реакцією самозбереження, боротьбою за виживання і в цих умовах вона не нехтувала будь-якими засобами. Яскравим прикладом такої політики було звернення Президії Верховної Ради УРСР до українського народу 12 січня 1944 р. В ньому говорилося: «Дорогі товариші, робітники, селяни, інтелігенція! Ваш ворог не тільки німецькі розбійники. Ваш ворог – зграя німецько-українських націоналістів. Всілякі оці бандери, мельники, бульбівці, запродавшись Гітлеру, допомагають йому уярмлювати наш народ, нашу Україну»[6]. Подібні заклики були розповсюдженими засобами масової пропаганди, але мали мізерний вплив на українську спільноту. Не дрімала й гітлерівська контрпропаганда. Щоб викликати в українців ненависть до «совєтів», німці видали т. зв. наказ Л.Берії та Г.Жукова за № 0078/42 від 22 червня 1944 р. Ним нібито передбачалося виселити у віддалені райони СРСР всіх українців, що проживали на окупованій гітлерівцями території[7]. Оскільки в роки Великої Вітчизняної війни окупованою була вся територія України, то мова йшла б про покарання всієї багатомільйонної нації. Наказом «передбачалося» провести виселення після того, як буде зібрано врожай і віддано державі для потреб Червоної армії. Акція начебто повинна була бути проведена раптово і вночі, «щоб не дати сховатися одним і не дати знати членам його сім'ї, котрі знаходяться в Червоній Армії». Таке застереження було не випадковим, зважаючи на те, що мільйони українців в цей час перебували в Червоній армії. Наказ «вимагав» також встановлення жорсткої цензури над листуванням червоноармійців-українців і спостереження за ними. Цензурній перевірці підлягали і особисті листи громадян. З довідки про настрої населення за вересень 1944 р. видно, що з 138 тис. перевірених листів жителів Ровенської області не виявлено жодного факту негативних політичних настроїв[9]. Населення, знаючи методи роботи спецорганів, намагалося не наражатися на їхні каральні дії. Війська Червоної Армії, приступив-

ши до визволення українських земель від гітлерівців, іноді поводилися на звільненій території наче завойовники. З архівних документів видно, що після звільнення м. Артемівська Сталінської області, 6 вересня 1943 р. протягом 6-ти днів у місті не вщухало мародерство і тільки втручання міськкому КП(б)У і міськвиконкому та звернення до начальника гарнізону ст. лейтенанта Суйбеля допомогли встановити порядок[10]. Подібне ставлення визволителів до своїх громадян не могло не викликати обурення і несприйняття повернення радянської влади. Так, з довідки про стан організаційної, масово-політичної і господарської роботи в Київській області витікає, що по лісах переховуються багато «німецьких запроданців», які ведуть серед населення ворожу роботу: розпускають чутки, що німці швидко повернуться, що комуністи будуть знову забирати хліб, як у 1932/33 рр., що євреї знову заберуть владу до своїх рук і т.п. У Васильківському районі поширеними були чутки, що червоноармійців, котрі були в німецькому полоні, б'ють і катують. Були й відверті відмови служити в Червоній армії. В тому ж районі громадянин Дьяченко заявив на призивній комісії: «Розстріляйте мене, але я служити в Червоній Армії не буду»[11]. Масового характеру набуло ухилення від призову на службу до лав Червоної армії. У Волинській області, за повідомленням секретаря обкому КП(б)У Профатілова, свідомо ухилилися від мобілізації 1695 осіб. Подібна ситуація спостерігалася і в Ровенській області. В інформації про стан роз'яснювальної роботи серед населення від 25 березня 1944 р. говорилося: «В деяких селах Мізочського району Ровенської області до цього часу націоналісти орудують. Вони повністю мобілізували і відвели в ліс все чоловіче населення у віці від 16 до 50 років. На призивний пункт райвійськкомісаріату з сіл Дерман, Клокоти, Білашів не з'явилося жодного військовозобов'язаного»[13]. В цій області відчувався серйозний вплив української і польської націоналістичних ідеологій і серед частини населення, яка намагалася бойкотувати заходи радянської влади. Так, вчитель В.Поколь з м.Острога відмовився вести уроки в польській школі, заявляючи, що зневажає польських дітей. Навпаки, учні польських шкіл № 3 і № 8 відмовилися вивчати українську мову, вказуючи, що то мова бандерівців[14]. Польське населення також з недовірою ставилося до радянської влади, хоча й бачило в ній визволителя від німецького варварства, проте поляки говорили, що все-таки їм було краще при польському уряді[13]. Поляки вважали західні області України своєю територією, адже ці землі майже 20 років до початку Другої світової війни належали Польщі і вони сподівалися на повернення свого панівного становища.

Не дрімала і пропагандистська служба націоналістичних формувань. Зі звітів політичних референтів дізнаємося про напрямки їх діяльності у цей час. Політреферент Західних груп («УПА-Захід») Буйний повідомляв у звіті 25 січня 1944 р.: «Проща цілого політичного апарату йшла в напрямку підготовки населення до приходу більшовиків. Підготовка йшла двома напрямками: Пропагандисти вели серед населення усвідомлюючу роботу, де вияснювали, що несуть більшовики, що роблять при відступі німаки та як населення має відносно цього поводитися»[16]. Також повідомлялося про поширення серед населення до 800 листівок, проведення мітингів і читку лекцій на актуальні теми.

Активно використовувалися в пропагандистських цілях радянськими спецорганами показання арештованих, або тих членів ОУН, хто добровільно здався владі. Як приклад, у вироку військового трибуналу військ НКВС Українського округу від 26-27 квітня 1944 р. зазначено, що в Житомирській області» з'явився представник центру ОУН «Сокіл», він же «Володя», являвся агентом СД-гестапо, за завданням гестапо проводив націоналістичну діяльність». Такі свідчення часто добувалися під час слідства силовими методами для того, щоб скомпрометувати національно-визвольний рух і його ватажків в очах громадськості. У такий спосіб доводилася причетність ОУН до гітлерівської Німеччини, спотворювалися істинні завдання руху.

У боротьбі з націоналістичними формуваннями активно використовувалися радянські партизанські загони і з'єднання. І.Білас приводить зміст радіограми № 991 на ім'я Вершигори – командира партизанської дивізії ім. С.Ковпака за підписом М. Хрущова. В ній сказано, що виходячи з бойового досвіду дивізії, вона не розформовується, а передається у підпорядкування НКВС для продовження боротьби з «німецько-українськими» націоналістами. Цій радіограмі передував лист наркома внутрішніх справ України Рясного за № 2070 від 20 вересня 1944 р., в якому він пропонував створити з партизанів спеціальні загони для боротьби проти націоналістів. Отже, партизани ставали знаряддям каральних органів і змушені були виконувати не властиві їм функції. Щоб показати свою активність у боротьбі з «бандитами», а інакше націоналістів радянська влада не називала, партизани часто переслідували і затримували мирних селян і передавали їх до рук правоохоронних органів. Не рідкими були випадки, коли партизани грабували місцеве населення, займалися пияцтвом і т.п. Уповноважений ЦК КП(б)У Нижник у донесенні про стан справ в Копечанському районі Тернопільської області 21 квітня 1945 р. писав: «Слід звернути увагу на партизанський загін (Ковпаківці), котрий непогано громить банди, але постачання їх не налагоджено, постачаються за рахунок населення, допускають мародерство, пияцтво та

інші незаконні дії. Від селян є багато скарг»[20]. Зауважимо, що такі дії партизанів, які знаходилися у підпорядкуванні органів НКВС, мали місце вже після прийнятої ЦК КП(б)У постанови 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в Західних областях України», що наводить на думку про навмисне тероризування місцевого населення. В постанові прямо говорилося про порушення законності: «Мали місце цілковито неприпустимі випадки, коли окремі бійці і офіцери НКВС і НКДБ, не розібравшись, застосовують репресії – палять хати і вбивають без суду окремих громадян, котрі зовсім непричетні до бандитів, чим дискредитують себе і органи радянської влади»[21]. Разом з тим, в документі зовсім нічого не говорилося про притягнення до відповідальності винуватців злочинів, що вчинялися щодо мирного населення. Очевидно, влада визнавала їх як побічний фактор боротьби проти націоналізму, а з іншого боку, це свідчило про ставлення до українського населення радянської влади. Постанова свідчить про неприховане бажання більшовиків ототожнити національно-визвольну боротьбу українців з нашестям гітлерівських окупантів: «Необхідно більш рішуче викривати українсько-німецьких націоналістів в пресі «як агентів і пособників німців» – говорилося в документі.

Радянські спецоргани широко використовували й інші, підступні, методи боротьби. Вони створювали так звані групи спеціального призначення, які під виглядом окремих підрозділів націоналістів нападали на мирні українські села, знищуючи господарства, вбиваючи жителів. Такі акції неодмінно приписувалися повстанцям з метою підірвати довіру до них серед населення, знищити соціальну базу підтримки і поповнення самостійницького руху. Представники таких груп поступово втиралися в довіру і проникали в ОУН під виглядом боївок «СБ» (служби безпеки), виявляли і знищували провідників, командування УПА[23]. Як свідчить листівка-відозва СБ, підготовлена в травні-червні 1944 р., керівництво ОУН знало про це і попереджало населення про можливі провокації. Так, у п. 4 відозви говорилося: «Н.К.В.Д. стрибки чи спеціяльне організовані групи бандитів, під маркою УПА грабують населення чим хочуть викликати ненависть населення до УПА і розірвати той таємний зв'язок, який існує з УПА». Про ці події колишній учасник УПА Д.Лавренюк писав у своїх спогадах: «Це були часи, коли агенти МДБ стали проникати в підпільну організацію і спокійно виловлювати всіх лучих людей і ще під маркою повстанців з тризубами на шапках убивали цілі сім'ї і кидали в криниці, потім казали, що це бандерівці робили. Цю саму участь і постигла сім'я мого шановного Васі...». Але спецгруп і партизанських загонів не вистачало для боротьби з націоналістами. До того ж вони завдавали збитків Червоній Армії: нападали на окремі підрозділи, солдатів, сержантів, офіцерів. За період з 7 січня по 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 таких нападів на військових 13 армії 1-го Українського фронту. Під час одного з них був смертельно поранений командувач фронтом генерал армії Ватутін. Тому на боротьбу з націоналістами були кинуті регулярні війська Червоної Армії та війська НКВС. Була виділена з резерву фронту кавалерійська дивізія, 20 броньовиків, 8 легких танків[26]. Втягування у бої з повстанцями стримували темпи визволення України від гітлерівців і приводило до зростання жертв серед червоноармійців. За уточненими даними В. Ю. Короля, під час визволення України протягом січня 1943 – жовтня 1944 рр. втрати Червоної Армії становили 3 млн. 492 тис. 448 осіб[27]. Звичайно, головних втрат вона зазнала на фронті у боях з гітлерівцями, але й були серед них втрати в боях з націоналістичними формуваннями. Непокоїла політвідділи РСЧА і націоналістична пропаганда. Тому 16 травня 1944 р. Політуправління 1-го Українського фронту видало директиву за № 9395, в якій йшлося про вивчення політорганами настроїв червоноармійців. В індивідуальних бесідах комсомольці і комуністи повинні були «прощупувати» настрої бійців і доповідати керівництву. Це свідчило про певну занепокоєність моральним станом бійців, сумніви в ефективності власної політико-виховної роботи. Директива не була чимось новим, вона була проявом застосування системи доносництва, яка була притаманна радянському суспільству в 30-ті роки і тому сприймалася як природне явище.

Таким чином, з початком визволення українських земель від гітлерівських окупантів, поряд зі стратегічною метою – розгромом загарбників, радянська влада спрямувала зусилля на проблему відновлення і утвердження панівного становища більшовицької ідеології, що вимагало певних змін акцентів і додаткових зусиль. Боротьба з українським національно-визвольним рухом стала пріоритетним напрямком у пропагандистській роботі в Україні. Головною метою радянської пропаганди було довести ідеологічну спорідненість українських націоналістів з німецькими нацистами. У виборі засобів боротьби з націоналізмом радянська влада віддавала перевагу силовим методам, залучаючи каральні органи і регулярні війська, часто використовуючи провокації, способи фізичного і психологічного тиску на населення. Безкарність навіть визнаних владою злочинів свідчила про упереджене ставлення радянського керівництва до українського населення, що пережило німецьку окупацію.

[1] О работе Чрезвычайной Государственной Комиссии по установленню и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков 5 марта 1943 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Изд. Девятое, доп. и испр. М., Политиздат, 1986. – Т. 7. – С. 369.

[2] О недостатках в политической работе среди населения Западных областей УССР. Постановление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г. // Там само. – С. 526-531.

[3] О мерах помощи Украинской ССР в деле улучшения массово- политической и культурно-просветительной работы. Постанолвление ЦК ВКП(б) 27 сентября 1944 г. // Там само. – С. 524-525.

[4] Сватко Я. Великая Отечественная война и Украйна: мухи отдельно, котлеты отдельно. Феномен Бандерофобии в русаком сознании. Укр. Вид. Спілка. – К, 2007. – С. 32.

[5] Листівка газети «Радянська Україна»// Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні/ Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 616.

[6] Із звернення Президії Верховної Ради УРСР 12 січня 1944 р. // Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні/ Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 619.

[7] http:// www. geocities. com/ ua ukraine/ ukraynarus 100/ html.

[8] Там само.

[9] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 318, арк. 1.

[10] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 161, арк. 24-25.

[11] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 158, арк. 11-12.

[12] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 23, спр. 920, арк. 20.

[13] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 317, арк. 22.

[14] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 301, арк. 8.

[15] ЦДАГОУ.Ф. 1, оп. 46, спр. 301, арк. 13.

[16] ЦДАВОВУ. Ф. 3836, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

[17] ЦДАГОУ. Ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 2.

[18] Білас І. Протистояння. До 50-річчя УПА // Визвольний шлях. 1993. Кн. 4, квітень. – С. 401.

[19] Білас І. Протистояння. До 50-річчя УПА // Визвольний шлях. 1993. Кн. 4, квітень. – С. 401-402.

[20] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 46, спр. 395, арк. 118.

[21] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 190, спр. 29,арк. 3.

[22] ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 190, спр. 29, арк. 4-5.

[23] Білас І. Протистояння. До 50-річчя УПА // Визвольний шлях. 1993. Кн. 4, квітень. – С. 402.

[24] Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Зібрали й упорядкували О. Є. Лисенко та І. К. Патриляк. Відповід.ред.- д. і. н. С. В. Кульчицький. – К: НАН України Інститут історії України, Київський національний університе ім. Т. Шевченка, 2003. – С. 157.

[25] Спогади учасника УПА Лавренюка Д. Л. – Архів автора.

[26] Муковський І., Лисенко О. Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія №5-6, 2002. – С. 25.

[27] Король В. Ціна перемоги: розвінчування міфів. Уточнені дані про наші втрати // Вітчизна. – 1997. – № 5-6. – С. 112.

[28] Гриневич В. А. До питання про діяльність ОУН у Червоній Армії в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 1998. – С. 212.

Summary

Valery Shaykan
(Kryvyy Rih)

Bilshovyk Ideology' s Establishment in the Western – Ukrainian Lands at the Initial Stage of the Second World War (September, 1939 – June, 1941).

The article is devoted to the enrichment methods Bilshoyk ideology among the population of Ukraine's Western regions. The influence on the punishment bodies' organs and armament forces at the establishment of the Soviet authority is revealed.

Key words: propaganda, mass media, agitation, struggle, People Commisariat of Internal affairs, Union Communist Party of Bilshovyks.

УДК: 94(477)

Нестор Мизак
(Чернівці)

ДИВІЗІЯ «СС-ГАЛИЧИНА»: ДО І ПІСЛЯ БРОДІВ (1944–1953 рр.)

У статті висвітлюється невідома сторінка переходу вояків дивізії «СС-Галичина» на бік визвольних сил ОУН, УПА після поразки під Бродами 1944 р.

Ключові слова: Українська Самостійна Соборна Держава, дивізія «СС-Галичина», дивізійники, УПА, ОУН, Український центральний комітет (УЦК), Броди, боївки УПА, повстанці, НКВС, НКВД, МДБ.

У боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) у лавах УПА у 1944-1945 рр. полягла велика кількість вояків з «левиками» на петлицях – воїнів дивізії «СС-Галичина».

Загальновідомо, що в Українській повстанській армії брали участь українці – вояки різних армій: польської, російської (радянської), румунської, німецької та інших. Однак вивченню цієї проблематики недостатньо приділяється увага в сучасній історичній науці. Дослідники часто торкаються її лише побічно в контексті вивчення окремих аспектів боротьби ОУН, УПА. Вояки ж УПА, незважаючи на те, з яких формацій вони походили, вславилися на полі бою за українську незалежну державу. Пристала до них і частина вояків дивізії «СС-Галичина».

У запропонованій статті ставимо за мету привернути увагу дослідників на необхідність всебічного вивчення участі дивізійників у боротьбі за УССД на боці ОУН, УПА.

Джерельною базою даної публікації є архівні матеріали ОУН, Державного архіву Тернопільсь-

кої області, спогади учасників визвольної боротьби, опубліковані в збірниках та записані автором під час досліджень на місцях подій.

Доля дивізії закінчилась трагічно улітку 1944 р. у битві під Бродами. За даними українського історика з діаспори Тараса Гунчака, у боях 1-19 липня 1944 р. на бродівських полях загинуло, пропало безвісти, потрапило в полон до Червоної армії близько семи тисяч українських вояків, три тисячі, вирвавшись з оточення, відступили фронтовими дорогами на Захід і брали участь у боях на території Словаччини, Югославії, Австрії та закінчили своє існування в італійському таборі полонених – Ріміні[1].

Ще інші зі зброєю в руках продовжили битву у лавах УПА проти відновлення в західних областях більшовицького тоталітарного режиму. Складаючи й аналізуючи повстанський Пом'яник Південної Тернопільщини, нами віднайдено прізвища понад ста колишніх дивізійників, які загинули у цій боротьбі.

Поповнивши структури визвольних сил на згаданому терені, дивізійники займали пости командирів Самооборонних кущових відділів, чотових, ройових, референтів-військовиків або були звичайними стрільцями.

Про те, як формувалась дивізія «СС-Галичина» і хто стояв за нею, нині відомо. Нас же цікавлять психологічні мотиви перебування галичан у німецькій армії, їхні надії, сподівання і трагічна розв'язка. Поза всяким сумнівом, організація дивізії була фатальним кроком українства, поставленого у безвихідь напередодні та у роки Другої світової війни.

Відомо, що військовий вишкіл та зброя у руках поневоленого народу завжди були залізним аргументом у боротьбі за свободу та незалежність. Однак довоєнний польський окупаційний режим у Східній Галичині остаточно приневолив молодь на цілковиту неграмотність у військовій справі.

Хоч ОУН організувала вишколи підпільників, які проводились у лісах та ярах, але скільки б ідеалізму й посвяти вони не мали, усі ті підпільні навчання, крім морального і патріотичного значення, не в силі були змінити тогочасного невідрадного стану.

Не збулися також надії ОУН перетворити на вишкільний табір проголошену Карпатську Україну. Події березня 1939 р. перекреслили усі їхні сподівання. Не виправдали мрій військові формації (легіони) полковника Сушка 1939 р., «Нахтігаль» і «Роланд» 1941 р. Вони не стали зав'язком новоутвореної національно-визвольної армії, як Українські січові стрільці у листопаді 1918 р.[2].

Коли йшлося про створення дивізії, то вже була зрозуміла кінцева поразка Німеччини. Як писав голова Українського центрального комітету Володимир Кубійович, «ми мали надію, що поразка Німеччини не буде рівнозначною з перемогою Совєтів, та що на терені Східної Європи постануть нові умови, що поневолені німцями і більшовиками народи могтимуть стати до боротьби за свою незалежність. Для того потрібна була наша армія (...)»[3].

Організація українських націоналістів одразу ж негативно поставилась до створення Німеччиною військових формувань з числа українців для загарбницьких цілей. Адже німецькі окупанти упродовж 1941-1945 рр. призивали молодь для служби в різних військових формаціях, і вони безвісти пропадали на різних фронтах Третього рейху. Приміром, навесні 1942 р. нацисти набирали «молодняк» до т.зв. Української армії в Маріупольській окрузі. Вишколених у чотах, їх долучали до німецьких сотень і посилали на фронт або на охорону залізниць і морського узбережжя. Усіх чот було створено близько сотні з десятьма тисячами осіб[4].

У половині серпня 1942 р. німці за посередництвом Українського центрального комітету у Львові звернулись із закликом до молоді, мешканців Генеральної губернії вступати до відділів т.зв. «Ваффе СС» й видали у цій справі на місця обіжник з терміном зголошення[5].

ОУН повідомляла, що таке звернення не є першим, і пригадувала, що гітлерівці влітку 1941 р. жорстоко придушили спробу націоналістів створити справжнє національно-визвольне «Українське військо». Негайно роззброїли бойові відділи ОУН, батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», заборонили формування «Січей», а начального каманданта «Українського війська» Івана Климіва («Легенду») згодом закатували у львівській тюрмі.

А коли 1943 р. людські резерви рейху почали танути на фронтах, вони вирішили поповнювати його за рахунок мешканців окупованої землі. «Комбінація непогана! – наголошувала ОУН, – одначе ці панове забувають, що українське громадянство занадто зріле, щоб йти на поводу німецького імперіалізму». Далі у зверненні йшлося, що, можливо, німці і завербують якусь частину кандидатів до німецьких частин, але загал молоді не піде «на гачок німецького імперіалізму». ОУН твердо заявляла, що «українська молодь готова йти, але в українську армію, вона готова тисячу разів вмирати, але за власну державу, а не за колоніальне ярмо. І третя спроба німецьких чинників зазнає такого ж краху, як дві перших[6].

Проте поразка німецьких військ під Сталінградом у лютому 1943 р. змусила їх негайно приступити до формування т.зв. «Добровільної дивізії СС-Галичина» (як і багато інших подібних національних військових формувань). Цей захід обставили відповідною тотальною пропагандою про відродження січового стрілецтва, його бойових традицій, битви за Україну, втілення у життя національної ідеї тощо.

Аналогію дивізії з Українським січовим стрілецтвом часів Першої світової війни, яку підтримували прибічники формування, ОУН також розби-

вала силою своїх аргументів: «Легіон УСС 1914-1918 рр. означав у тодішніх умовах поступ у наших державницьких змаганнях, тоді коли дивізія в німецьких умовах 1943 р. – це крок назад. Український народ змагається не за змягчення чужого ярма, але до спинення його взагалі»[7].

Патріоти продовжували роз'яснювати, що в умовах ліберальної Австро-Угорщини українське стрілецьке середовище можна було зробити кузнею державницької ідеології, «підготовити його до ролі зав'язку новітньої української армії, але не при нинішньому поліційному нагляді німецької держави і її каральних органів».[8]

На місцях поширювалось багато різних друкованих підпільних матеріалів, у яких ОУН визначала своє принципово негативне ставлення до організації дивізії та агітувала молодь не вступати до неї. Відбувалися таємні сходини, на яких актив ОУН знайомив юнацтво з антинімецькими закликами.

Так, у Чортківській гімназії, розповідає колишній студент Йосип Шостак, після виступу перед молоддю представника німецької адміністрації зразу зібралися на таємні наради п'ятірки юнацтва ОУН, перед якими зачитано накази Проводу ОУН із забороною вступу до дивізії. В одному з таких зібрань брали участь Павло Худик, Володимир Галат, Павло Пащин та інші.

На жаль, окрім агітаційних методів, ОУН не володіла іншими гальмівними засобами процесу створення дивізії, тому згодом вирішила використати її з користю для себе.

Організацію дивізії «СС-Галичина» взяли на себе Український центральний комітет (УЦК) на чолі з Володимиром Кубійовичем та німецькі чинники, різні філії УЦК на терені краю. У повітових центрах та містечках почали працювати станиці набору охочих. Правда, добровольців іти на Східний фронт було не так і багато. Розповідають, що на зборах молоді у містечку Товсте Заліщицького повіту Тернопільщини юнак Павло Ободяк запитував агітатора: «Ми підемо до дивізії, але що ми з того будемо мати?». Відповідь була такою: «Хлопці! Зброя буде в наших руках, що завоюємо, те будемо мати».

Комплектування дивізії відбувалось важко. Хто уникав призову, тих відправляли в Німеччину на роботу або забирали силою до війська. Справа створення дивізії могла скандально провалитися. Директори гімназій записували у «добровольці» учнів старших класів, а священики жертовно направляли своїх синів. Наприклад, священик Юліан Свістель з Ниркова Заліщицького повіту благословив до дивізії двох синів, які загинули потім в УПА, отець Василь Лозовий з Ворвулинців – сина Богдана, який також загинув. (З приходом червоних у 1944 р. В. Лозового заарештували й відправили до концтабору, де він пропав безвісти.

З с. Торське цього ж повіту до дивізії пішли Михайло Турецький, Михайло Лесюк, Іван Скляpчук, Олексій Гоцуляк, Михайло Безкоровайний, Іван Вигнан, Омелян Штинь, Василь Юрчишин, Василь і Роман Виклюки[9]; з Устечка – Микола Годованець, М. Луговий, Ілля Маланич, Лесь Сліворський, Федір Стенцар, Степан Триш, Федір Триш, Тадей Осадців, Петро Хортик, Михайло Юрків; із с. Садки – Йосип Ягнич, Василь Штангрет; з Кошилівців – Іван Тихо ліз; із с. Колодрібки – Василь Верига, відомий у діаспорі український історик. У своїх спогадах він подає, що з Колодрібки у дивізії служили 52 призовники[10].

Дивізія хоч і називалась добровільною, але до її складу зараховували й поза бажанням осіб. Та попри все був і великий відсоток добровольців. Що спонукало їх йти у не свою, а у явно окупаційну армію, на службу режиму, який у жодний спосіб не пішов назустріч українцям у створенні бодай якоїсь обмеженої форми української державності? Передусім – поведінка органів радянської влади у 1939-1941 рр. Люди добре пам'ятали, як повела себе радянська влада у ці роки – як у завойованій ворожій країні: масові депортації тисяч і тисяч ні в чому неповинних мешканців, споконвічних жителів на своїй рідній землі, арешти, ув'язнення, висилка, розстріли усіх підозрілих, т.зв. «ворогів народу» (за термінологією енкавеесівських карателів), націоналізація (фактично пограбування) приватної власності народу, закриття усіх українських організацій, товариств, газет і журналів та арешт і заслання їхніх керівників, утиски церкви, а особливо розстріли тисяч ув'язнених у тюрмах у перші дні німецько-радянської війни. Оце, власне, й спонукало західноукраїнців йти у дивізію «СС-Галичина», бо знали, що на них чекає з приходом радянської влади. Вони сподівалися у такий спосіб зупинити прихід цієї жорстокої влади.

Окрім молодих людей, до дивізії зголосились тисячі осіб, поважніших віком – разом 81999, та більшість з них була непридатна до служби і відрахована. Справжня кількість новобранців становила 13245 осіб. З Чортківської округи записалось, наприклад, 7343 кандидати, прийнято – 5078. Відмовлено за станом здоров'я і віком 2265 добровольцям, але ці цифри, напевно, неповні[11].

Ось деякі точніші дані регіонального значення. Приміром, з колишнього Золотопотіцького району, що нині у складі Бучацького, історик-краєзнавець Іван Ружицький склав достеменні списки дивізійників з двадцяти сіл Золотопотіцького куща й налічує їх 295. Найбільше вояків призвано з сіл Жизномир – 80, Русилів – 48, Зубрець – 35, Космирин – 31 і т.д. Не повернулися з різних причин додому 170 вояків, або 57%[12].

Вишкільні табори дивізії «СС-Галичина» розташовувались у різних країнах: Німеччині, Франції, Голландії, Бельгії, Польщі. Про те, як готувалися вояки дивізії, розповідав авторові його батько-дивізійник Степан Мизак: «Як привезли нас до селища Дембіци на Краківщині, всім видали одно-

строї і есесівські відзнаки. Під лівою рукою позначили татуїровками свастику. Німці нам не довіряли. Начальство було виключно німецьким. Лише серед молодшого командного складу свої люди. Команди звучали по-німецьки. Українська мова вживалася хіба що у побуті.

Слід зазначити, що присягу давали по-українськи, до речі, не Гітлеру, а Україні і Господу Богу. Капеланами служили греко-католицькі священики. На їх чолі стояв професор Львівської богословської академії «Генеральний вікарій з військових справ» Василь Лаба.

Будь-яка політико-виховна робота у дивізії не проводилася. Ми не знали про становище на фронті і яка нас чекає доля. У розмовах між собою приходили до усвідомлення, що ця війна змеле нас на порох і загинемо за чужі інтереси. І жодної сприятливої ситуації до виконання «історичної місії», як переконували, для нас не випаде».

Гасла «Тепер, або ніколи», «В бій на одвічного ворога», «Волю здобути, або дома не бути» майже не діяли. Пригнічений психічний стан позначався на тактичних заняттях у полі. Німецьке начальство все те бачило й кивало головами: «Якби ми так вчилися, Сталін уже давно був би у Берліні».

Натомість, щоб заглушити поганий настрій, хлопці весело святкували, багато співали: «У діброві чорна галка», «Булава – це провід наш», «Ой на горі на Маківці». Гідно відзначили Різдво 1944 року. У ці дні кожний вояк отримав трикілограмову посилку від Українського центрального комітету з печивом, горіхами, цукерками, яблуками і поздоровленнями від українських юначок, а також по три літри спиртного.

Однак всі ці заходи не сприяли зміцненню дисципліни. Пропадало військове майно, яке вояки перепродували польському населенню. Мало хто повертався з відпустки додому. Окремі вояки щораз утікали до УПА. Так, за даними дослідника Т.Гунчака, під кінець уже 1943 р. з дивізії дезертирувало зі зброєю 487 вояків, і «не було сумніву, що вони поповнили лави УПА», стверджує історик[13].

Як уже згадувалось, ОУН хоч і критично сприймала формування дивізії, однак пов'язувала з нею певні надії на майбутнє. Найперше Провід був за всяких умов проти використання дивізії на Східному фронті. Головнокомандувач УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич вирішив використати дивізію для визвольної боротьби українського народу.

У його планах було, щоб на кожних сім вояків припадав один член ОУН. Для підтримання зв'язку з Шухевичем на службу до дивізії відряджено чільних оунівців – сотників Богдана Підгайного, Малецького, Левицького та поручника Качмара. Богдан Підгайний у спогаді «Два шляхи – одна мета» пише, що Провід ОУН надіявся, що німці перекинуть дивізію на фронт в околиці Коломиї та Станиславівщини. Дана інформація стала відома націоналістам. Штафетою її передали Романові Шухевичу. Звідти повідомили, що командувач УПА висилає у ті райони два курені УПА, щоб у разі потреби допомогти дивізії перейти з повним складом в УПА[14].

Але німецьке командування, враховуючи складні обставини на фронті, змінило свій задум. Необстріляних молодих вояків у кінці червня 1944 р. почали перекидати під Броди. Перевозили з усіх вишкільних таборів, поспішаючи, по кілька ешелонів. Ніхто не знав, куди їх везуть.

Вояки-дивізійники не бачили вигідної політичної перспективи для України й не хотіли гинути за німецькі інтереси. Хоч зброя перебувала в українських руках, але використати її в українській справі не випадало нагоди. Німці це відчували й ставились до дивізійників зверхньо.

Всю вину за невдачу під Бродами німецьке начальство перекладало на українців, а 7 січня 1945 р. заборонило навіть дивізійний часопис «До перемоги», започаткований 21 грудня 1943 р. Німецька цензура зупинила видання за публікацію статті проти армії Власова. Редагував часопис виходець з Бучача письменник та громадсько-політичний діяч, колишній усус Михайло Островерха[15].

Стовідсотково збулися передбачення лідерів ОУН про незавидну долю дивізії. Провід ОУН, щоб зарадити справі, видав наказ приймати до УПА всіх дивізійників, що вирвалися з-під Бродів, а конкретизував його головнокомандуючий «УПА-Захід» Василь Сидор («Шелест») розпорядженням Ч. 7/44 від 1 вересня 1944 р.[16].

Багато з них склали «жертву крові» на полі бою з енкавеесівськими підрозділами у 1944-1953 рр. Завдячуючи набутому досвіду, вони не раз рятували молодих упівців зі складних бойових ситуацій.

Серед загиблих дивізійників зовсім недавно знайшлося прізвище сотенного УПА Данила Свістеля (пс. «Веселий»). Народився Данило 1921 р. у с. Нирків, що біля Товстого Заліщицького п-ту, в родині священика Юліана та Софії Свістелів. Батько його був великим патріотом громади[17].

У 1944 р. священик врятував селян від масової екзекуції німців за вбивство німецького солдата. Після закінчення Чортківської гімназії Данило у 1940-1941 рр. вчителював у с. Солоне, а під час німецької окупації працював у Чортківській філії УЦК.

До дивізії зголосився з братом Яковом. Пройшов старшинський вишкіл у Померанії, після якого брав участь у битві під Бродами. Вирвавшись з оточення, з групою дивізійників перейшов до УПА на території Лемківщини, де очолив сотню «Ударники-1». З серпня 1944 р. по квітень 1945 р. сотня входила до складу куреня Василя Мізерного («Рена»), який від осені 1945 р. став командиром 26 Т.В. УПА «Лемко». Цей відтинок підлягав В.О. УПА «Сян» під командуванням Мирослава Онишкевича (пс. «Орест»).

Розповідають, що сотенний «Веселий» добре володів німецькою мовою і носив дивізійний мундир з левом на петлиці, але без інших відзнак. Був товариським, любив і цінував гумор. «Ударники-1» прославилися як найбоєздатніша частина у Закерзонні. Брали участь у наскоку на польський гарнізон у Перегінську, виграли бій біля с. Старі Струбовиська Ліського повіту, в якому загинуло 86 московських карателів, здійснили багато успішних рейдів по ворожих тилах.

Загинув Данило Свістель 2 квітня 1945 р. під час несподіваного наскоку військ НКВС біля с. Ветлин Ліського повіту.

Стрільці боляче переживали загибель улюбленого командира. «Сумно дивилися ми один на одного, що залишилися як сироти без рідного батька», – пише у своїх спогадах ройовий сотні «Ударники-1» Іван Герасимів («Палій»). Про сотенного Д.Свістеля згадують друзі у збірнику спогадів «В рядах УПА», матеріалах «Бібліотеки Українського Підпільника» та інших виданнях[18].

Сотня «Веселого» продовжувала бої з підрозділами НКВС, її очолювали такі сотенні командири, як «Ярич», «Дідич», «Бродич», але такою бойовою одиницею, як у 1945 р., вона вже не була. Склалися вже важчі політичні та бойові обставини. У 1947 р. частина вояків сотні пробилася до Західної Німеччини.

Слід віддати належне, що й серед упістів були одиниці, які зголошувались на службу в дивізію і в ній загинули, щоправда, з мельниківського крила ОУН. Серед них Олекса Бабій з с. Жизномир Бучацького повіту. Активіст підпілля ОУН, він емігрував з рідного села до Франції. Працював у редакції газети «Українське слово». Під час німецької агресії на Францію воював в іноземному легіоні[19]. Учасник похідної групи ОУН в 1941 р. Переслідувався гестапо. Уник німецького розстрілу біля Кременчука й перейшов на Волинь до УПА, де командував загоном повстанців. Брав участь у розгромі німецького гарнізону в м. Дубно та визволенні політичних в'язнів. Курінний УПА Максим Скорупський («Макс») засвідчує, що Олекса під пс. «Арієць» був учасником переговорного процесу за об'єднання мельниківських і бандерівських відділів у єдину УПА[20].

У вересні 1943 р. за завданням Проводу ОУН(м) Олесь Бабій зголосився до дивізії «Галичина» і як колишній підстаршина артилерії польської армії закінчив артилерійську старшинську школу у чеському місті Бенешеві.

У ранзі хорунжого під прізвищем Андрій Левчук виїхав на фронт під Броди, де загинув 18 липня 1944 р біля с. Гута Пєняцька[21].

Дивізійнику Іванові Кривенькому з Жизномира, на відміну від Олекси Бабія, пощастило повернутись з-під Бродів до рідного села. Він очолив надрайонну референтуру Служби Безпеки Бучачини й загинув у 1950 р. під пс. «Захар»[22].

Дивізійники-фронтовики, завдячуючи військовому вишколу, не раз рятували молодих повстанців від загибелі. Ось кілька прикладів. Вишкіл дивізійника допоміг Степанові Буцю (пс. «Меч»), з Товстого вирватись з оточення під час бою у с. Гиньківці. «Меч» вихопив дві гранати й метнув їх у гущу енкавеесівців. Червоні залягли. За цей час Буць вивів друзів і сам врятувався.

Теодор Шенгера (пс. «Осип») був вихідцем із Закерзоння. Після депортації польською комуністичною владою родини на Заліщанщину воював у Подністров'ї. У 1947 р. з двома друзями заквартирував у с. Поточиська на станіславському березі Дністра. Їх обступили облавники. «Стріляймося, друже!» – закричали до нього молоді хлопці. – «Ще рано», – відповів він. Міняючи позицію, уміло командував. «Кидаймо гранати!». «Тепер короткими чергами і перебіжками утікаймо, але не до лісу, бо там на нас засідка, біжімо у поле». Босі, лише в сорочках, перейшли замерзлим Дністром до с. Печерна. Тут також облава. Заскочили до сараю. У голоді та холоді дочекалися ночі. Усі троє залишилися живими і ніхто не захворів. «Осип» загинув 4 квітня 1948 р.

Зібрано відомості ще про одного стрільця. Степан Юзвенко (пс. «Чорний ворон»), народився у Заліщиках. Повернувшись до краю, забезпечував радіозв'язок з відділами УПА. Загинув на початку травня 1948 р. Мертве тіло привезли на подвір'я РВ МДБ[23].

Петро Гуцал із с. Долина Чортківського повіту загинув у лісі «Галилея» біля Сосулівки під час бою куреня «Сірі вовки» з облавними військами. Енкавеесівці його тіло спалили у числі шістнадцяти стрільців. Зазначимо, що у курені «Бистрого» основне ядро повстанців складали дивізійники. Нині на тім місці свідомі мешканці сіл поставили пам'ятний хрест.

На жаль, не знаємо усіх вояцьких імен дивізійників, загиблих у лавах УПА. Потрібні доскіпливі дослідження науковців на регіональному рівні. Ніхто ж бо не документував їхніх прізвищ, лише з людської пам'яті нами відтворено їх пам'ятний реєстр, опублікований у шести книгах циклу «За тебе, свята Україно» (1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2007 рр. видання).

Підсумовуючи вищесказане про складну долю дивізійників у тодішній політичній ситуації, відзначаємо помітну їхню участь у загонах УПА.

---

[1] Гунчак Тарас. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – №9. – липень. – С. 68.

[2] Кальба Мирослав. Дружини Українських Націоналістів. – Детройт, 1992. – 142 с.

[3] Любомир Ортинський. Перша Українська Дивізія на тлі політичних подій Другої світової війни // Броди. Збірник статей і нарисів за редакцією Олега Лиська. Видання Братства пол. в'язнів Першої УДУНА. – Мюнхен, 1951. – С. 28-29.

[4] Бюлетень ОУН. Ч.8, 1942, архів автора. – С. 7.
[5] Бюлетень ОУН. Ч.8, 1942, архів автора. – С. 6.
[6] Бюлетень ОУН. Ч.8, 1942, архів автора. – С. 6.
[7] Бюлетень ОУН. Ч 11, 1943 // Військо України. – 1993. – №9. – липень. – С. 135.
[8] Бюлетень ОУН. Ч 11, 1943 // Військо України. – 1993. – №9. – липень. – С. 135.
[9] Дейкало Микола. Історія Торського, на тлі якого вишитий літопис нашого краю. – Заліщики, 1995. – С. 15.
[10] Заліщицька земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль, 1993. – С. 78.
[11] Гунчак Тарас. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – №9. – липень. – С. 31.
[12] Літопис Золотопотіцький. Том 1. – Тернопіль, 2001. – С. 149-150.
[13] Гунчак Тарас. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – №9. – липень. – С. 53.
[14] Підгайний Богдан. Два шляхи – одна мета // Броди. Збірник статей. – Мюнхен, 1951. – С. 60.
[15] Островерха Михайло. «До перемоги», тижневик дивізії (1943-1945) // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк– Торонто, 1972. – Кн. 2; 1973. – Кн. 3. – С. 39-40, 38-47.
[16] Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1942-1943 рр. – К., 1999. – С. 34.
[17] Мизак Нестор. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Книга третя. – Чернівці, 2002. – С. 102.
[18] Герасимів Іван. З юнацьких мрій у ряди УПА // Літопис УПА. Т. 29. – Торонто– Львів, 1999. – С. 68, 73, 78, 99, 106, 289; Туча З. С. Бойове хрещення сотні к-ра «Веселого» // В рядах УПА. – Нью-Йорк, 1957. – С. 72-83; Отець Яворенко. Бій сотні «Веселого» // УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1950 рр. (збірка документів). Видання ЗЧОУН, 1957. – С. 204-287.
[19] Небелюк Мирослав. Під чужими прапорами // На зов Києва. Збірник статей, спогадів і документів. – К.: Дніпро, 1993. – С. 144.
[20] Скорупський Максим. Туди, де бій за волю. Спогади курінного УПА. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги., 1992. – С. 89.
[21] Верига Василь. Втрати ОУН у ІІ світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї». – Торонто. Канада, 1991. – С. 133.
[22] Державний архів Тернопільської області (ДАТО). – Ф. – П-69. – Оп.1. – Спр. 65, Арк. 19-34.
[23] Мизак Нестор. За тебе, свята Україно. Заліщицький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Книга третя. – Чернівці, 2002. – С. 107.

Summary

Nestor Myzak
(Chernivtsi)

Participation of SS Galician Ukrainian soldiers in the 1944-1953 liberation movement of OUN, UPA

The article deals with the participation of SS Galician Ukrainian soldiers in the 1944-1953 liberation movement of OUN, UPA.

УДК 94(477.8)

Володимир Борщевич
(Луцьк)

МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР ВОЛИНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 60-х рр. ХХ СТ.

Стаття присвячена еволюції ціннісної системи православних священиків Волині протягом першого післявоєнного двадцятиліття. Звернуто увагу на ментальний злам у частини ієреїв краю під впливом радянської релігійної політики, порушення традиційних норм поведінки чернецтвом. У наукове використання вводяться маловідомі та невідомі архівні джерела.

Ключові слова: православне духовенство, Волинь, радянський тоталітаризм, ментальність

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Протягом післявоєнних десятиліть волинське православне духовенство залишалось впливовою силою у духовному і національно-культурному житті краю. Нові державно-політичні умови з встановленням радянської влади зумовили еволюцію ціннісних орієнтирів частини священичої верстви, що негативно позначилось на корпоративному статусі. Московська церковна політика, існування в умовах тоталітарної системи спонукали священнослужителів до пристосуванства, втрати видових ознак, деформації свідомості. Негативний світоглядний багаж, набутий духовенством в радянський період впливав і впливає на протікання релігійних і державно-національних процесів сучасної України.

Стан розробленості теми в науці. Зміна ціннісних орієнтирів волинського духовенства в означений період лише частково, в міру логіки дослідження, зафіксована в працях В.Пащенка[1], В.Барана[2], В.Милуся[3] та інших. **Формулювання цілей статті.** Отже, **об'єктом** дослідження у даній роботі є волинське православне духовенство, а **предметом** – еволюція його свідомості в умовах радянського тоталітаризму. З огляду на недостатню увагу науковців до питання **метою** ставимо окреслити глибину деформації корпоративної ментальності священицтва, форми її вияву, для чого маємо виконати такі **завдання:** виявити джерела зміни свідомості; вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на процес; масштабність ментальних зламів у часовому проміжку; окреслити соціальний статус священиків-конформістів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення радянського режиму на Волині на початку 1944 р. проросійські священики краю сприйняли як можливість кращого влаштування, отримання прибуткової парафії. Мешканець Рівного

о. Олексій Власік написав 24 червня 1944 р. лист митрополиту Ленінградському і Новгородському Олексію (Симанському), у якому доносив на «зрадників» – автокефальне духовенство, і вимагав позбавити його парафій, особливо благочинних. Закінчив послання о. Власік проханням надати одну з кращих парафій[4].

Інстинкт самозбереження змушував волинське духовенство пристосовуватись до умов радянської системи, демонструючи лояльність. Встановлення тотального контролю за церковним життям включало перевисвяту автокефального духовенства, котре отримало сан у роки війни. Протягом літа 1944 р. повторне рукоположення прийняли о. Олександр Волошин, о. Всеволод Рибачук, о. Семен Говдій, о. Ананій Сегейда та інші. На 1 липня того ж року лише 25 священиків і дияконів Рівненської області подавались уповноваженим як приналежні до автокефальної юрисдикції[5].

Конфлікти між духовенством не відійшли у минуле і в радянську добу. Священик Іона Зінкевич, за твердженням о. Бжезицького, бере за треби самогон і називає Бжезицького комуністом і бандерівцем. Благочинний, протоієрей Олексій Варницький на прийомі в уповноваженого розповів про патріотичну роботу і допомогу радянській владі «виловлювати німецько-українських агентів». Знаходились і такі, хто до останнього моменту намагався бути вірним поглядам і не йти на компроміс. Уповноважений у Волинській області М. Діденко у доповіді київському керівництву 3 квітня 1945 р. повідомляв про уникання окремими автокефальними священиками реєстрації. Серед таких називались о. Данило Штуль та о. Федір Зай[6].

Поступово в церковну адміністрацію проникло душепродавство, характерне радянській поліційній системі. Благочинний Луцької округи о. В. Осташевський 12 грудня 1945 р. у рапорті архієрееві доповідав про невиконання окремими священиками зобов'язань з єпархіальних внесків та представлення потрібної інформації з життя парафії. Окремо благочинний зупинився на священиках, котрі в роки війни належали до складу Автокефальної церкви і звинувачував їх у махінаціях і намаганні зберегти провідні позиції в єпархіальному управлінні[7]. Не обійшов увагою о. Осташевський колишнього автономного священика о. І.Давидовича. Ймовірно, він розглядався благочинним як конкурент.

За допомогою доносу намагалася звести порахунки із протоієреєм Стефаном Грушко матушка о. Давидовича. Вона спеціально записалась на прийом до уповноваженого у Волинській області наприкінці 1945 р. і розповіла про участь о. Грушка у проголошенні Самостійної України єпископом Полікарпом (Сікорським) 12 липня 1941 р. з амвону Троїцького собору. Матушка Давидович сподівалась поквитатись із колишнім автокефальним священиком і, можливо, виторгувати для чоловіка вигідну соборну церкву.

Тим часом духовенство обурювалось з приводу надмірного оподаткування. Уповноважений М. Діденко писав, що один із скаржників тримає пару коней, три дійні корови і три годовані свині і нарікає на високі податки[8]. Вочевидь волинські священики не могли адаптуватись до сталінської політики, коли усі повинні стати жебраками, а держава розподіляти ресурси і винагороджувати лояльних. В умовах радянського тоталітаризму діяльність духовенства контролювалась не лише урядовцями, але й спецслужбами. Компрометуючі матеріали використовували для коригування позиції священнослужителів. У кінці грудня 1945 р. митрополит Київський Іоан (Соколов) викликав для пояснень єпископа Волинського і Рівненського Миколу (Чуфаровського). Чуфаровський визнав, що траплялись випадки пожертв вдячними новорукоположеними на зведення будинку для пастирських курсів та інше[9]. В одному із звітів уповноважений М. Діденко зауважував, що єпископ Микола (Чуфаровський) мешкає у чотирьох, обставлених м'якими меблями кімнатах, продукти харчування і речі купує на базарі [8, 46]. Влітку того ж року судовим рішенням зобов'язано о. Сергія Скоробацького виплатити прислузі гроші за три роки праці[10].

Реалії радянської влади змушували священиків з метою самозбереження вдаватись до демонстрування лояльності, котра межувала із самоприниженням. Після доносів протоієрей С.Грушко вирішив особисто розвіяти в уповноваженого сумніви з приводу його нелояльності. На прийомі в М.Діденка 10 січня 1947 р. о. Стефан переконував у надійності і просив повернути на посаду настоятеля кафедрального собору. Доноси входили у моду і ставали засобом усунення конкурентів та неугодних. Другий священик Луцького собору, благочинний Луцького району о. Василь Осташевський на початку січня подав уповноваженому скаргу на єпископа Варлаама (Борисевича). У ній священик звинуватив свого правлячого архієрея у привласненні церковних грошей, а також дозволив закиди політичного характеру[11]. Скаргу уповноважений передав радянським органам НКВС.

Домінування консервативних сил у церковному житті відобразилося на підготовці кандидатів в ієреї. Традиція серед молодих священиків носити акуратно підстрижені вуса і бороду наштовхнулась на критику. У середині березня 1947 р. на Педагогічних зборах правління Волинської духовної семінарії (ВДС) ректор доповідав про ігнорування вихованцями у дияконському сані його зауважень стосовно появи на богослужіння у цивільному із поголеними обличчями[12]. В іншому випадку ректор семінарії о. М.Тучемський у Додаткових відомостях до Звіту про ВДС за 1947-1948 навчальний рік зарозуміло заявляв про пристосування деяких випускників семінарії, котрі одруженням на доньках священиків, маскуванням та індиферентністю намагалися вибудувати духовну кар'єру[13]. Наприкінці

серпня 1948 р. голова та секретар сільської ради с. Вишків Ківерцівського району звертались в єпархіальне управління з проханням залишити священика Миколу Кравчука. Аргументами «за» названо участь пастиря в заходах із благоустрою сільського клубу, активність у підписці на держзайм, сприяння колективізації через бесіди з селянами[14].

В умовах радянської дійсності духовенство намагалось протестувати. Коли у священика с. Курозвани Гощанського району о. Петра Коцюка відібрали частину городу і позбавили права випасати худобу, представник духовної верстви спробував знайти захист в уповноваженого. У листі П. Дубовику 19 травня 1951 р. о. Петро розцінював утиски як завуальовану ворожість до нього як до служителя культу[15]. Зрозумілим стає прагнення радянського режиму не лише впливати на підготовку кандидатів у священики, але й виховувати семінаристів у відповідному напрямку. Через спеціально підібраний викладацький склад в голови учнів семінарії вкладалась «любов до нашої великої батьківщини [СРСР], свідоме ставлення до своїх громадянських обов'язків та сумлінне їх виконання»[16].

Перебування духовної верстви у своєрідному соціальному гетто не усунуло маргінальних проявів свідомості її представників. Благочинний Дубенської округи протоієрей Лукашевич доповідав 17 липня 1952 р. про арешт за зберігання і продаж самогону сторожа Дубенського Іллінського собору Олександра Кухарчука[17]. Виявилося, що сторож трудився в соборі 15 років і кілька останніх літ займався збутом саморобного алкоголю. Про це знав настоятель Іллінського храму, соборний причет і купували у нього самогон[18]. З огляду на ці та інші вчинки духовенства єпископ Волинський і Рівненський Паладій (Камінський) підписав 10 квітня 1953 р. спеціальний циркуляр, котрим постановив викорінити публічне куріння тютюну та надмірне споживання алкоголю священиками.

Збірний образ свідомості волинського духовенства доповнювався і випадками корисливого поводження із парафіяльними грошима. Віруючі с. Карпилівка Рокитнівського району скаржились 14 квітня 1953 р. заступнику голови райвиконкому Власову на священика із Рокитно, котрий півроку тому відправив у них службу і взяв із церковної каси 186 руб., пообіцявши ними заплатити парафіяльні податки державі. Однак минули місяці – гроші пропали і податки залишились несплаченими[19]. Прикметно, що звернення громадян потрапило до обласного уповноваженого, котрий передав його єпархіальному архієреєві. Не відійшли у минуле також конфлікти між церковними старостами і настоятелями. Про один з таких випадків у громаді с.Тайкури доповідав 15 березня 1955 р. благочинний Здолбунівського району, протоієрей Євген Гейхрох єпископу Волинському і Рівненському Паладію (Камінському).

Зафіксовано ускладнення стосунків і серед черниць Дерманського монастиря. Сформована в екстремальних умовах чернеча громада мала низку внутрішніх суперечностей, котрі впливали на її діяльність. Це помічали радянські клерки. У довідці про стан монастиря, складеній 1 квітня 1955 р. уповноваженим П. Дубовиком, зазначалось, що роль неформального лідера в обителі відіграє економка черниця Довбенко і з цим змушена рахуватись настоятелька монастиря ігуменя Лукія (Дмитрієнко)[20].

У 1956 р. Народний суд Корецького району розглянув на засіданні 19 липня справу за позовом Корецького монастиря проти доньки та онуки покійного монастирського священика про виселення їх з квартири, наданої як причтове житло. В обґрунтуванні позову керівництво монастиря вказувало на потребу згаданої житлової площі для чернечої громади. Народний суд ухвалив закрити справу за невідповідністю[21]. Сам же Корецький монастир страждав від внутрішніх чвар, котрі спалахували на ґрунті конкуренції кількох груп черниць. До цього потрібно додати ще й обурливу поведінку регента монастиря Євдокії Веселик. Протягом тривалого часу вона підтримувала знайомство із мешканцем Корця. Одруження останнього не перервало зв'язку і закінчилось скандалом жінок у келії монастиря. Указом від 5 листопада 1956 р. єпархіальна влада перемістила сестру Євдокію Веселик у Дерманський монастир із забороною носити рясу і клобук[22]. Однак оскаржена черниця відмовилась виконати розпорядження духовної влади і виїхати у Дермань.

Тривалий час життя Корецького монастиря порушувалось анонімками окремих його сестер. Невдовзі бунтівних черниць ідентифікували. Указом канцелярії правлячого архієпископа монашці Маріонілі (Мархайчук) та інокиням Феклі Сисенюк, Фотині Бондарець, Ірині Чемерисовій, Февронії Юрчук та Феклі Юрчук за написання анонімних доносів і наклепів заборонили носіння ряси і клобука до відповідного розпорядження. Причину негараздів Корецького монастиря архієпископ Панкратій (Кашперук) вбачав у захопленні сестер ідеями леонтіївців. «Суворо забороняю притулок в монастирі різним волоцюгам, – писав архієпископ ігумені монастиря 12 грудня 1956 р., – котрі під виглядом благочестя, називаючи себе великими старцями, пророками, апостолами та інше, багатьох нетвердих у вірі сестер збивають з пантелику і доводять до безумства і ганьби монастиря»[23]. Лист такого ж змісту направлено у Дерманський жіночий монастир.

Радянська дійсність змушувала волинське духовенство шукати форми співіснування, котрі із відносним комфортом дозволяли б існувати в суспільстві. Передовсім, усвідомлюючи складність священичої діяльності, духовенство не бажало, аби їх діти ставали ієреями. Про це зауважував уповноважений у Рівненській області П. Дубовик у довідці про стан і діяльність РПЦ 20 січня 1957 р. Він також звертав увагу партійного керівництва рес-

публіки на факти пристосування священиків до колгоспного ладу і як приклад наводив сім'ю о. Мілясевича з Малого Житина Олександрійського району, котра трудиться в колективному господарстві. Отець Михайло Шестєряков із с. Мала Мильча Вербського району допомагав батькові, колгоспникові, ковалем, слюсарем та столяром, а о. Микола Джум із містечка Тучин сам працював ковалем у колгоспі[24].

Не вщухали внутрішні суперечності у Корецькому монастирі. Група черниць, прихильників звільненої ігумені Магдалини, неодноразово скеровували анонімні прохання єпархіальному архієреєві про її повернення в обитель. За порушення чернечої обітниці та підпільну роботу проти настоятельки монастиря ігумені Євлогії (Омельчук) владика Панкратій (Кашперук) позбавив монахиню Ангеліну Щербак права носити рясу і клобук. Напруження сягнули такого рівня, що черниці стали самовільно залишати монастир. У травні 1957 р. про вихід з обителі інокині Ірини Чемерисової доповідала Панкратію (Кашперуку) настоятелька ігуменя Євлогія[25].

Внутрішньо монастирська боротьба настільки набридла архієпископу Панкратію, що наприкінці червня 1957 р. він назвав авторок скарг «не монашками, а проживаючими в монастирі дармоїдами, наклепниками і ворогами святої обителі»[26]. Архієрей навіть схвалював залишення стін монастиря черницею Чемерисовою і бажав, аби так зробили Ангеліна Щербак, Маріонілла Мархайчук та Фотіна Бондарень, і тоді у Корці запанує мир і спокій. Анархія торкнулась також Дерманського монастиря. Його насельниці дозволяли собі ігнорувати послух, вільно удень і вночі залишати обитель без благословіння настоятельки. З огляду на це 13 листопада 1958 р. архієпископ Панкратій вказав ігумені Лукії, настоятельці Дерманського жіночого монастиря, на неприпустимість такої поведінки черниць. Засобом посилення порядку архієпископ назвав пильне стеження за порушниками і своєчасне інформування про нехтування монастирської дисципліни. Кашперук обіцяв карати винних не лише позбавленням права носити рясу і клобук, але й виключенням із монастиря[27]. Засоби впливу виявились дієвими, оскільки черниця Манефа із Дерманя покаялась і змінила поведінку. Єпархіальний архієрей дозволив їй носіння чернечого одягу.

Остаточно ж вирішити ситуацію у Корецькому монастирі Панкратієві не вдалося. На початку липня 1959 р. він змушений перевести із Корця в Дермань двох черниць, котрі стали жертвами міжусобиць, як писав єпархіальний архієрей, «безумних баб Корецького монастиря»[28].

Поряд із прикладами адаптації окремі представники духовної верстви демонстрували зразки сумлінного виконання пастирських обов'язків. На початку 1960 р. обласна газета «Радянська Волинь» опублікувала статтю «Сюди хрестом, а туди хвостом», у якій прагнула розкрити антирадянську діяльність викладача ВДС, священика Миколи Вінцукевича. Головна провина пастиря полягала у намаганні активізувати церковне життя єпархії, удосконалити навчальний процес семінарії. Цими діями він не вписувався у схему деградаційної діяльності лояльних священиків[29].

Ситуація у Корецькому монастирі настільки виснажувала архієпископа Панкратія (Кашперука), що він відмовився приймати настоятельку Людмилу (Вельсовську). «І надалі не порушуйте мій спокій, – писав архієпископ 23 квітня 1963 р., – оскільки і без вас від нервів втрачаю зір. Якщо у вас щось є по монастиреві, надсилайте мені письмово поштою, але самі особисто не приїжджайте, бо я вас не прийму»[30]. В іншому випадку на адресу матушки архієрей висловився, мовляв «горбатого могила виправить». Сам же Панкратій нарікав, що його не люблять у патріархії й обходять церковними нагородами. Натомість уповноважений у Волинській області за підсумками 1960 р. характеризував владику з позитивної сторони, як такого, хто сприймає реалії, іде назустріч владі в окремих принципових питаннях, підписуючи потрібні розпорядження. Незадоволення ж режиму викликала поведінка священика Афіногена Павлюка, котрий у проповідях порівнював радянські гоніння із ранньохристиянськими, переконував вірних змінити життя через покуту[31].

За спостереженнями радянських службовців, православне духовенство у Волинській області протягом 1961 р. поділялось на три групи щодо сприйняття реальних умов служіння. Отже, старші ієреї заявляли, що на їх життя віруючих вистачить, священики середнього віку побоювались за своє становище, оскільки не могло перевчитись і працювати фізично, а молоді намагалися пристосуватися і хотіли здобути світську вищу освіту[32]. Своєрідно вирішив ситуацію диякон С. Луцюк, котрий служив у с. Борохів Ківерцівського району й одночасно працював гардеробником в обласній дитячій бібліотеці у Луцьку[33]. Священик Бабич звертався до Міністерства оборони СРСР з проханням призначити на парафію і мотивував клопотання успіхами сина курсанта Павла Бабича. Останній служив на Чорноморському флоті, був комсомольцем, нагороджений похвальним листом райкому комсомолу Севастополя, брав участь у роботі Одинадцятої комсомольської конференції ЧФ.

Попри усі труднощі праці в умовах радянського тоталітаризму волинське духовенство зберігало бажання виконувати пастирські обов'язки. На початку травня 1963 р. уповноважений у Волинській області доповідав московському керівництву про намір кількох священиків, котрі перебувають за штатом, повернутись до праці[34]. Отці Кузьма Михалевич, Федір Симонович та Михайло Ящук залишили службу в розпал хрущовських антицерковних гонінь і після нетривалої перерви прагнули відновити статус.

Прикметною є характеристика станом на 1 вересня 1963 р. викладача Волинської духовної семінарії о. Митрофана (Дикуна). Отець названий релігійним фанатиком, якого виховали з п'ятнадцятирічного віку у монастирі, багато працює над собою, начитаний і як чернець прагне до духовної кар'єри[35]. У той же час монахи Почаївської лаври зважились на непослух єпархіальному архієрееві. Під тиском радянської влади єпископ Львівський і Тернопільський Григорій (Закаляк) з відома патріархії призначив на початку 1964 р. ігумена В'ячеслава (Пасамана), ієромонахів Сергія (Соломку), Валеріана (Поповича), Амвросія (Довганя) парафіяльними священиками, аченця Нестора (Онука) перевів у Псково-Печерський монастир[36]. Таке рішення виявилось замаскованою поступкою режимові щодо закриття Почаївського монастиря. Згаданіченці відмовились залишити обитель і виконати розпорядження архієрея.

У кризові для Церкви 60-ті рр. зросла кількість священиків-ізгоїв. Вони не зрікались духовного сану, але і не служили. Таких у Волинській області уповноважений А.Федулов у 1964 р. нарахував 24 особи. У кожного із них – власна історія. Наприклад, о. Леонтій Коровицький після в'язниці не священнодіяв, мешкав у Камені-Каширському, де працював малярем у райпромкомбінаті і неофіційно підробляв дантистом. Диякон Йосип Холодюк залишив службу ще у 1946 р., але сану не зрікся. Тривалий час він трудився керівником самодіяльного хору гарнізонного будинку офіцерів, а на момент звіту викладав спів у 3 і 8 школах Луцька. Серед упосліджених числився протоієрей Микола Вінцукевич. На відміну від інших він боровся за повернення до служби. З цією метою священик 25 травня 1964 р. був на прийомі у владики й уповноваженого, де вимагав справедливого ставлення до себе[37].

Особливості ментальності вирізняли у 60-х рр. волинських дияконів. Вони хоч і мали сан, однак виконували допоміжні функції у церкві і маневрували в умовах підвищеної політичної і соціальної уваги. У відповідь на прохання єпископа Архангельського і Холмогорського про рекомендацію кандидата на кафедрального протодиякона волинський архієрей відповідав 3 квітня 1965 р., що дияконі Волинської єпархії посередні і не надаються на роль кафедрального протодиякона, а також кожен із них не побажає залишити насиджене місце, оскільки як місцеві жителі вони мають власні будиночки, господарство і працюють у колгоспі[38]. Про прив'язаність волинських священиків до малої Батьківщини свідчило і те, що, вийшовши на пенсію, вони повертались у Волинську єпархію. Весною 1966 р. з Хмельницької єпархії переїхав у с.Ясиниичі Рівненського району о. Олексій Юркевич, приїхав на Волинь й о. Петро Сакович.

Отже, більшість православного духовенства Волині протягом першого післявоєнного двадцятиріччя залишалась вірною ідеалам пастирського покликання. Радянський тоталітаризм, антицерковні кампанії породили надлам у свідомості частини ієреїв. Страх перед репресіями та фізичною розправою спонукали отців до пристосування, зруйнували авторитет єпархіальної влади, яку відразу заступила радянська. Моральні норми, пастирська етика відійшли на другий план і все більше священиків, особливо серед благочинних та службовців єпархіального управління, схилялись до співпраці із атеїстичним режимом в обмін на матеріальне благополуччя. Нездорова моральна атмосфера виявилась причиною конфліктних ситуацій у монастирях.

---

[1] Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава: б.в, 1997. – Частина перша. – 356 с.

[2] Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.

[3] Милусь В. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946-1964 рр.). – Рівне: «Волинські обереги», 2001. – 62 с.

[4]Письмо священника Алексия Власика митрополиту Ленинградскому и Новгородскому Алексию (Симанскому), 24 июня 1944 г. // Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.р-204, оп.11, спр.10, арк.18.

[5] Ведомости о духовенстве Ровенской области по состоянию на 1 июля 1944 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.1, арк.7.

[6] Информационный доклад уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Народных Комисаров СССР по Волынской области М. Диденка, № 63/с, 3 апреля 1945 г. // Державний архів Волинської області (далі –ДАВО), ф.р-393, оп.3, спр.2, арк.23-24.

[7] Рапорт благочинного Луцкого округа, священника Василия Осташевского епископу Волынскому и Ровенскому Николаю (Чуфаровскому), 12 декабря 1945 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.1, спр.10, арк.1-13.

[8] Информационный доклад уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Народных Комисаров СССР по Волынской области М. Диденка, № 212/с, 9 января 1946 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.3, спр.3, арк.40-46.

[9] Письмо епископа Волынского и Ровенского Николая (Чуфаровского) митрополиту Киевскому Иоанну (Соколову), 22 января 1946 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.3, спр.4, арк.6-7.

[10] Письмо уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Ровенской области Б. Плугатаренка уполномоченному Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Крымской области А. Гуськову, № 122-49, 11 ноября 1960 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.426, арк.147.

[11] Информационный отчёт за I квартал 1947 г. уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Волынской области М. Диденка, № 190/32, 3 апреля 1947 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.3, спр.7, арк.19-43.

[12] Журнал Педагогического собрания правления Волынской православной духовной семинарии, № 6, 17 марта 1947 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.2, арк.19-20.

[13] Дополнительные ведомости к Отчёту по Волынской православной духовной семинарии за 1947-1948 учебный год // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.13, арк.134-137.

[14] Лист голови сільської ради с. Вишків Ківецівського району Ткачука Волинсько-Рівненському єпархіальному управлінню, № 77, 27 серпня 1948 р. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.11, арк.96.

[15] Скарга священика Петра Коцюка уповноваженому Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР у Рівненській області П. Дубовику, 19 травня 1951 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.63, арк.24.

[16] Отчёт о Волынской православной духовной семинарии за 1951-1952 учебный год // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.37, арк.1-30.

[17] Рапорт благочинного Дубенського округу, протоієрея В. Лукашевича єпископу Волинському і Рівненському Панкратію (Кашперуку), № 135, 17 липня 1952 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.72, арк.34.

[18] Рапорт благочинного Дубенського округу, протоієрея В. Лукашевича єпископу Волинському і Рівненському Панкратію (Кашперуку), 3 липня 1952 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.72, арк.50.

[19] Заява жителів с. Карпилівка Рокитнівського району заступнику голови Рокитнівського райвиконкому Власову, 14 квітня 1953 р. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.79, арк.30.

[20] Справка о состоянии Дерманского женского монастыря, составленная уполномоченным Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Ровенской области П. Дубовиком, 1 апреля 1955 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.74, арк.64-65.

[21] Ухвала Народного суду Корецького району Рівненської області, 19 липня 1956 р. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів.

[22] Указ канцелярии архиепископа Волынского и Ровенского настоятельнице Корецкого женского монастыря игуменьи Евлогии (Омельчук), № 2575, 5 ноября 1956 г. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів.

[23] Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятельнице Корецкого женского монастыря игуменьи Евлогии (Омельчук), 12 декабря 1956 г. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів.

[24] Справка «О состоянии и деятельности Русской православной церкви и духовенства в Ровенской области» уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР по Ровенской области П. Дубовика инспектору ЦК КПУ, 20 января 1957 г. // ДАРО, ф.р-204, оп.11, спр.94, арк.93-105.

[25] Рапорт настоятельнице Корецкого женского монастыря архиепископу Волынскому и Ровенскому Панкратию (Кашперуку), 18 мая 1957 г. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів.

[26] Указ архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) Ровенскому областному благочинному, протоиерею Григорию Коршуну, № 1713, 28 июня 1957 г. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів .

[27] Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятельнице Устенского [Дерманского] женского монастыря игумении Лукии, 13 октября 1958 г. // Архів Дерманського жіночого монастиря, колекція документів.

[28] Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятельнице Устенского [Дерманского] женского монастыря игумении Лукии, 3 июля 1959 г. // Архів Дерманського жіночого монастиря, колекція документів.

[29] Письмо уполномоченного Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР по Волынской области А. Федулова Совету по делам РПЦ при Совете Министров СССР, № 33, 10 марта 1960 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.82, арк.46-48.

[30] Письмо архиепископа Волынского и Ровенского Панкратия (Кашперука) настоятельнице Корецкого женского монастыря монахине Людмиле, 23 апреля 1960 г. // Архів Корецького жіночого монастиря, колекція документів.

[31] Информационный доклад уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Волынской области за 1960 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.114, арк.50-64.

[32] Отчёт о проведённой работе уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Волынской области в 1961 г. в духе требований постановлений ЦК КПСС от 13 января 1960 г. и Совета Министров СССР от 16 марта 1961 г., № 263 // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.114, арк.10-31.

[33] Рапорт уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Волынской области А. Федулова секретарю ОК КПУ О. Швидаку, № 24, 5 февраля 1962 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.94, арк.14-17.

[34] Письмо уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР по Волынской области А. Федулова Совету по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР № 30, 6 мая 1963 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.100, арк.51.

[35] Список административно-преподавательского состава Волынской духовной семинарии на 1 сентября 1963 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.100, арк.197-200.

[36] Письмо митрополита Крутицкого и Коломенского Пимена (Извекова) епископу Львовскому и Тернопольскому Григорию (Закаляку), № 130, 20 февраля 1964 г. // Архів Львівсько-Сокальського єпархіального управління, колекція документів.

[37] Письмо протоиерея Николая Винцукевича Совету по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР, 12 июня 1964 г. // ДАВО, ф.р-393, оп.2, спр.103, арк.93.

[38] Письмо епископа Волынского и Ровенского епископу Архангельскому и Холмогорскому, 15 апреля 1965 г. // Архів Луцько-Волинського єпархіального управління, колекція документів.

Summary

Borschevych Volodymyr (Lutsk)

The mental space of Volyn Orthodox clergy in the second half of the 40's – early 60-ies of XX century

The article is devoted to the evolution of the value system of Volyn Orthodox priests during the first postwar twentieth. To call attention to mental break in the land of the priest under the influence of Soviet religious policy, the violation of traditional norms of conduct of a monk. Unknown and little-known archive documents are entered in scientific use.

Key words: Orthodox clergy, Volyn, Soviet totalitarianism, the mentality.

УДК [316.32: 316.7] (477)

В.М.Шостак
(Луцьк)

ІНФОРМАЦІЙНА САМОДОСТАТНІСТЬ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: РЕАЛЬНІСТЬ І ВИКЛИКИ МАЙБУТНЬОГО

У статті йде мова про негативний вплив на національні культури, мораль глобалізації, сучасних засобів масової інформації, особливо телебачення України на рівень моралі, на духовний світ кожної людини, особливо молоді, на суспільство в цілому.

Ключові слова: інформація, глобалізація, ЗМІ, телепрограми, духовність, бездуховність, традиції.

Глобалізація все більше впливає на процеси соціокультурного розвитку світу та національний культурний простір окремих народів зокрема. Глобальний контекст несе в собі великі перспективи, але одночасно породжує серйозні загрози і дисбаланси. Можна погодитись з висновком, що «у XXI сторіччі ніяка національна економіка, культура, політика не може успішно діяти без багатопланового використання сучасної глобальної інфраструктури, тобто всієї тканини глобальних мереж, що багаторазово оперезали нашу планету»[1]. Однак реальність нашого часу полягає в тому, що культурний простір нового світоустрою формується під наростаючим впливом і навіть тиском міждержавних інститутів, які відображають інтереси передусім транснаціонального капіталу. Для ослаблення національно-культурної ідентичності використовуються нові технології влади, телекомунікаційні моделі і методи впливів на інформаційний простір тієї чи іншої держави. Як наслідок – роль національної еліти знижується, а її сутнісні характеристики часто розмиваються або руйнуються. Стан еліти є у великій мірі відображенням стану культури в цілому. Коли суспільство не відтворює власні культурні архетипи, воно позбавляється можливостей породжувати і формувати соціальний прошарок людей, які можуть усвідомлювати, формулювати і розвивати цінності власної соціокультурної системи. Подібні тенденції мають місце в сучасній Україні.

Сили, що рухають процеси глобалізації, уособлюють виробництво, розподіл і споживання товарів, продуктів, послуг. Їхня мета – вплив і, в перспективі, моделювання поведінки споживача в усіх куточках земної кулі. Глобалізаційна парадигма нав'язує стандарти у харчуванні, одязі, культурних цінностях та ін. Цей процес отримав назву «макдональдизація», або «глобальна культура».

Дослідники пов'язують цей процес з розвитком багатонаціональних ринків та корпорацій, комунікаціями і медіа-технологіями, світовими системами виробництва та споживання. Мають рацію і ті науковці, що розглядають культурний досвід глобалізації як зіткнення, суміш і взаємодію різних культур світу. Все це має місце в культурному середовищі України.

Однак істина полягає в тому, що за багатьма визначеннями і трактуваннями прослідковується тенденція, яка все більше реалізується в українському культурному просторі – намагання змінити традиційні художньо-естетичні цінності, смаки та зруйнувати звичні норми моралі. Через зміну шкали цінностей споживачів часто змінюються культурні цінності етносу, що формувалися протягом багатьох століть в просторі і часі. Як наслідок «нинішня доба державотворення обернулась грандіозною руйнацією гуманізму, що не може знайти виправдання не лише у свідомості старших поколінь, але й реалістично мислячих сучасників»[2].

Відсутність дієвих соціально-економічних перетворень, бідність і злиденне становище мільйонів українців «це – злиденність духу, який втратив пріоритети, розгубився перед величчю діянь і покликанням часу дійсного, а не ілюзорного»[3].

Ілюзорний час, ілюзорна дійсність, ілюзії щодо швидкого збагачення, раптового везіння, швидких реформ, коли справжні духовні цінності непомітно підміняються яскравим, агресивно-пустим та солодко-фантазійним примітивом в інформаційному середовищі України. Цей духовний вакуум нав'язується суспільству переважною більшістю телевізійних каналів України ось уже протягом 17 років. Аналізуючи типові телепрограми, можна переконатись у правильності висновків професора Амстердамського університету Сіза Хемелінка щодо глобальної культури: «Проект глобальної культури слабкий у своїй основі тому, що не має історичного та просторового розташування. В ньому відсутній базовий інгредієнт для глобальної культури. Культура надає людям відчуття ідентичності, минулого, долі, гідності. Культура обмежена часом та простором. Макдональдизація неісторична та просторово не розташована. Важко уявити, що люди можуть ідентифікувати себе з нею або черпати гідність із неї»[4]. Так, уявити важко, але в українських умовах громадяни часто не мають вибору, а молоде покоління все більше «черпає» з неконтрольованого інформаційного простору псевдоцінності псевдокультури.

Українські чиновники високого рангу лише констатують сумні реалії: «Ми спостерігаємо відверте витіснення держави з вітчизняного інформаційного простору. Суспільство стурбоване загальним сумнівним змістом і якістю наповнення телета радіоефіру, дається взнаки асиметрія інформаційних потоків з країнами-сусідами не на користь нашої держави»[5].

Зробимо спробу проаналізувати інформаційні потоки в контексті змістової наповненості провідних телеканалів. Для прикладу візьмемо типову телепрограму з 3 по 9 грудня 2007 року, адже зміст програм з 1991 року залишається в переважній бі-

льшості незмінним. Під рубрикою «Прем'єра тижня» глядачеві рекомендують подивитись комедійні мелодрами: «Прощальний поцілунок» і «Покоївка з Мангеттену». Ще одна прем'єра – фантастичний фільм «Бетмен: початок». Всі фільми американського виробництва і стосуються сюжетів, які не мають ніякого відношення ні до української дійсності, ні до реальних процесів в американському середовищі.

Далі аналізуємо програми відомих телеканалів. Досить показовим є «1+1», який пропонує такі передачі: 07.00 – «Гаррі та Гендерсони» 33 серія; 07.30 – «Веселі мелодії – 3» 32 серія, далі з 07.45 до 13.30 розважальні передачі «Сніданок з «1+1», «Танці з зірками 3», «Караоке на майдані», «Шанс». З 13.30 починаються серіали: «Атлантида» 5 серія, «Моя прекрасна нянька» 15 серія, «Всі жінки відьми» 57 серія, «Сімейні справи з Іриною Калинською» 167 серія, «Янгол – охоронець» 206 серія, «Серцю не накажеш» 56 серія. З 19.30 до 20.10 – «Телевізійна служба новин», а потім знову серіали: «Атлантида» 6 серія, «Кадети-3» 153 серія, «Секс і місто» 22 серія і т.д. В 00.20 – бокс між Ізраелем Васкезом і Рафаелем Маркезом і далі всю ніч знову серіали: «Дівчата Гілмор – 4» 66 серія. «Мертва справа – 3» 52 серія, «Клієнт завжди мертвий – 4» 44 серія, «Танго втрьох» 81 серія. В перерві між серіалами – документальний фільм про життя циган. Враховуючи кількість серій і назви, неважко зробити висновок, що означене інформаційне середовище відтворюється названим каналом протягом тижня цілодобово. Аналогічна ситуація на каналах «Інтер», «ICTV», «Новий канал», «СТБ», «ТЕТ», «Тоніс», «НТН», «РТР Планета» та ін. Змінюються лише назви і номери серій. Всього за добу на перелічених каналах показують більше 300 передач, з них лише одна стосується історії України та її культури. Це «Невідома Україна», яка вийшла в ефір з 05.20 і йшла до 05.35 на Новому каналі. Коментарі, як кажуть, зайві.

Іноді замість серіалів показують радянські фільми 70-80-х років або передачі про чудернацькі світи, привиди, кримінальні хроніки, спорт, життя «зірок», «політиків» і т.д[6]. Поодинокі передачі про історію, культуру, сучасні процеси в Україні знаходимо в переліку програм каналів УТ-1, 5-й канал, КДРТРК.

Подібна ситуація зберігається на провідних телеканалах в наш час. Хоча у вересні 2007 року голова Державного комітету телебачення і радіомовлення Е.Прутнік наголосив: «Нашою головною метою є забезпечення інформаційної самодостатності нашої держави. Сьогодні в Україні повинна реалізуватись нова інформаційна політика, основним пріоритетом якої мають стати національні інтереси українського народу»[7]. Всім очевидно, що ситуація в інформаційному просторі найбільш відомих телеканалів не змінилась. Відсутні передачі, які відображають і популяризують традиційні культурні цінності українського народу та загальнолюдської культури в цілому. Соціальні процеси українського суспільства також не представлені. Як правило, новини говорять про одні і ті ж події, які не дають уявлення про реальну динаміку розвитку соціокультурного простору України. Згадувані погодинові події мають лише негативне спрямування, а позитивні зрушення залишаються за межами інформаційних потоків.

Досить показовим і типовим є вигляд телепрограми за 24-30 вересня 2007 року у газеті «Волинь». Перша сторінка містить фотографію головних героїв телесеріалу «Тетянин день» і розповідає про акторів. Великими буквами глядач читає заголовок «Найулюбленіша сім'я в «СРСР». Поруч гороскоп. На всіх сторінках телеанонс, який рекомендує «найцікавіші» фільми російського або американського виробництва. Про зміст і духовно-інтелектуальну наповненість цих фільмів вичерпно свідчать назви та їхні жанри. Отже, фільми США: «Привиди готелю «Скелястий» (містика, 1994), «Селище проклятих» (жахи, 1995), «Примара в глибині» (бойовик, 2005), «З пекла» (містичний трилер, 2001), «Удар із космосу» (фільм – катастрофа, 1998), «Спокусник» (трилер, 2001), «З ризиком для життя» (бойовик, 1996), «Важка мішень» (бойовик, 1993) та інші. Як бачимо, очевидно, що тематика і жанр старанно підібрані. Створюється світ, який далекий від реальності, але який реально впливає на свідомість глядачів, особливо дітей і молоді. Показово, що це світ насильства, жахів, містики. Ще одна важлива особливість – після перегляду такого кінопродукту глядач навряд чи отримує уявлення про життя і стосунки рядових американців, про культуру і досягнення цієї держави.

Ще одна складова телепрограм – це фільми російського виробництва: «Плащаниця Олександра Невського» (кримінальна драма, 1991), «Сваволя» (соціальна драма, 1989), «Сім наречених єфрейтора Збруєва» (комедія), «Торпедоносці» (воєнна драма. 1983), а також документальні фільми «Шалена зірка Ірини Аллегрової» і «Таємниці кремлівських пацієнтів» і т.д., які не мають ніякого відношення до української історії та української дійсності. Варто зазначити, що напевно їх важко віднести до культурних подій російської історії і до російської дійсності в цілому. Це та ж сама масова культура в її радянському варіанті. Культура без традицій, простору і часу. На фоні містики і жахів вона несе хоч якийсь обмежений гуманітарний потенціал, але загальну ситуацію в інформаційному просторі України це не змінює.

Ще гірша ситуація в жанрі популярних, розважальних програм і т.д. Найбільш поширена тематика це містика, сенсація колишнього СРСР, кримінальна хроніка, паралельні світи, життя «зірок», розваги будь-яким способом і в будь-яких формах і т.д.[8]

Отже, можна говорити про те, що держава не витісняється з вітчизняного інформаційного про-

стору, а уже абсолютно витіснена і не представлена на більшості телеканалів. Поодинокі винятки лише підтверджують, а не спростовують такий висновок. Гучні слова, «державотворча» символіка офіційних новин як правило не відображають реальні соціокультурні процеси, які торкаються життя громадянського суспільства України. Формується пасивно-негативне сприйняття української дійсності, елементи якої губляться в ілюзорно-беззмістовному, штучно створеному світі телеканалів.

Чи відбулись зміни, обіцяні Е. Прутніком? Подивимось на сучасні програми телеінформаційного простору і переконаємось, що ситуація залишається такою ж, як була. Ні про яку інформаційну самодостатність держави і тим більше про національні інтереси українців говорити не доводиться. Важко зрозуміти чиї національні чи особисті інтереси представляють 1+1, Інтер, М-1, ICTV, ТБ та ін.

А загалом на названих каналах відсутні справжня загальнолюдська культура та її національні форми відображення і втілення. Телепростір України не сприяє розвитку художньої культури та вітчизняного мистецтва, не популяризує їх. Держава самоусунулась від функцій контролю, стимулювання і соціального замовлення культуротворчих програм. Як наслідок, рівень моральної культури суспільства знижується, що впливає на політичні, правові процеси.

Національна ідея не знаходить свого цивілізованого, повноцінного художньо-естетичного та державно-ідеологічного втілення. Це є основною причиною сучасного кризового стану України. Адже «національна ідея – духовна першооснова, джерело особистісного розвитку людини, соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп, етносів, релігійних конфесій, партій, рухів; джерело суспільного поступу народу і державотворчої енергії»[9].

Інформаційний простір держави (провідні телеканали відіграють у ньому визначальну роль) повинен сприяти інтеграції культурно-національних і загальнолюдських цінностей, відображати діалог культур, взаємодію менталітету окремих етносів, що живуть в Україні, при збереженні їх національної своєрідності і неповторності. В сучасному телепросторі ми не знаходимо ні загальнолюдських, ні національних цінностей народів, які утворюють українське суспільство. Це заважає самореалізації та самоорганізації громадян, а культурні трансформації не є логічним продовженням традицій національної свідомості, а скоріше запереченням, а то й руйнуванням національного почуття. Це може відбуватись через примітивізацію чи вульгаризацію останнього.

Національна ідея виявляється в культурно-духовній, громадсько-політичній, предметно-перетворюючій, навчально-пізнавальній активності особистості, партій, рухів. Вона об'єктивується через самопізнання, самооцінку, самовизначення. Великого значення набувають в сучасних умовах демократизація суспільства, встановлення повнокровного політичного життя. Представництво громадян, багатопартійність, розподіл влади залишаються поки що нереалізованими ідеями. Засоби масової інформації скоріше імітують розмову про європейську спільність, ніж відображають суспільно-культурне життя європейців. В телепросторі відсутні пізнавальні, науково-аналітичні, культурологічні передачі, які давали б уявлення про досягнення древніх націй Європи. В доступних для більшості телеканалах глядач не знайде ні одного вартісного фільму не тільки європейських, але й інших культур. Про яку інтеграцію в європейську спільноту при такому інформаційному забезпеченні можна серйозно говорити?

Шлях до Європи пролягає через національну культуру і власну культурно-мистецьку спадщину. На основі історичних українських цінностей може формуватись нова політична культура та людина вільна, творча і відповідальна. Тільки така особистість може втілювати на практиці «нову філософію міжнародних відносин, в якій відображаються єдність Європи та водночас її розмаїтість, її національні відмінності та спільні цінності»[10].

В основі механізмів формування громадянської свідомості – інтенсифікація спілкування людини з образами культури, її буття в культурному просторі національної і світової історії. В цьому контексті головну роль відіграє сім'я, школа та засоби масової інформації і комунікації.

Система освіти має забезпечувати культуротворче середовище, створювати умови для реалізації духовних, соціальних, інтелектуальних здібностей особистості. В процесі навчання людина розвиває та виявляє свою індивідуальність. В цьому контексті сучасна організація освіти і численні експерименти останніх років потребують серйозного аналізу та коректування. Всім очевидно, що європейська система освіти передбачає розвиток національних особливостей у навчанні та вихованні, адже «європейська індивідуальність є цінністю, яку належить зберігати; її не слід плутати з одноманітністю, яку цілковито відхиляють європейці»[11].

У XXI ст. європейцям доведеться спільно вирішувати проблему глобалізації. Нові революційні технології та бурхливий розвиток Інтернету змінюють світову економіку. Однак ці глобальні економічні перетворення несуть соціальні потрясіння та різкі зміни в культурі. В цих умовах зростає здатність громадян розширювати та користуватись своїми правами. Передбачається також зміцнення держави. В умовах останньої світової кризи роль державних інститутів і української держави зокрема надзвичайно зростає.

Культурна самобутність становить важливу складову національної безпеки України. В цьому

контексті кожен повинен чітко усвідомити, що найбільш доступні для пересічних громадян телеканали (Інтер, 1+1, М-1, СТБ та ін.) своєю діяльністю розмивають національну ідентичність та девальвують національні культурні цінності. Відбувається трансформація традиційної системи світоглядних орієнтацій та культурного простору України. Політико-ідеологічна культура витіснена масовою комерціалізованою культурою, яка не має історії, простору, долі та гідності. Великі групи українського суспільства відчужуються від динаміки культурного життя. Реальні позитивні зрушення в суспільстві ігноруються названими каналами і таким чином гальмується процес формування загальнонаціональної культурної ідентичності, а престиж української культури та інших національних культур свідомо занижується. Відбувається маніпулювання ідеями мультикультуралізму з метою руйнування культурного простору українського суспільства.

В цьому контексті культурна політика України має бути гнучкою та ефективною, сприяти розвитку культурної самобутності української нації, реалізації прав культурних груп і людини у просторі культури. Недопустимим є монополізація засобів масової інформації, зокрема телеканалів, які маніпулюють і впливають на свідомість громадян. Зусилля держави і громадянського суспільства повинні бути спрямовані на формування, відтворення, розвиток національної культурної індустрії і самобутності в європейському та світовому культурному просторі.

В сучасних умовах держава повинна забезпечити збереження культурної спадщини України, в тому числі шляхом її електронного документування, створити загальнодоступні електронні інформаційні ресурси на основі врахування національних, світоглядних, політичних, економічних, культурних та інших аспектів розвитку України. Закон «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9.01.2007 р. № 537-V передбачає також «створення в електронній формі архівних, бібліотечних, музейних фондів та інших фондів закладів культури, формування відповідних інформаційно-бібліотечних та інформаційно-пошукових систем з історії, культури, народної творчості, сучасного мистецтва України» та ряд інших заходів для того, щоб забезпечити «інформаційну ідентифікацію України у глобальному Інтернет-просторі».

Поки що, на жаль, ми не можемо забезпечити ці принципи навіть у телепросторі України. Національна безпека починається з інформаційної безпеки кожного громадянина України, який не має вибору і можливостей реалізувати свої культурні права. Не будемо перебільшувати, але не треба і применшувати роль і значення тих телеканалів, які найбільш доступні для масової аудиторії. Зміст, інформаційна наповненість телепростору в певній мірі є дзеркальним відображенням рівня культури політичної і економічної еліти нашого суспільства. Можливо, реалізується глобальний, соціально-інформаційний проект, але місця для України в ньому поки що немає. Одночасно є законодавча база, підтримка переважної більшості громадян, можливості та ресурси для реалізації нової інформаційної політики. Влада декларує бажання здійснювати ефективну культурну політику. Час покаже, наскільки ці декларації є щирими, а дії ефективними та динамічними. Україна і світ готові до співпраці «в процесі розбудови держави, консолідації суспільства, європейської інтеграції та духовного відродження українського народу»[12].

Постає питання: чи готова українська влада до нових викликів XXI століття? Відповіді на виклики покажуть, наскільки ця влада є українською, компетентною і відповідальною.

---

[1] Толстоухов А.В. Глобалізація. Влада. Еко – майбутнє. – К., 2003. – С.14.

[2] Андрущенко В.П. Організоване. – К., 2006. – С.6.

[3] Там само. – С.9.

[4] Глобалізація і безпека розвитку. Кер. О.Г. Білорус. – К., 2001. – С.657.

[5] Прутнік Е. Головна мета – інформаційна самодостатність держави // Урядовий кур'єр. – 20.09.2007. – №172. – С.7.

[6] Телекур'єр. Телепрограма з 3 по 9 грудня 2007 р. // Урядовий кур'єр. – №224 від 29.11.2007.

[7] Глобалізація і безпека розвитку... – С.7.

[8] Телепрограма, 24-30 вересня 2007 р. // Газ. «Волинь», 20.09.2007р.

[9] Мала енциклопедія етнодержавознавства – К, 1996.

[10] Паскаль Фонтейн. Європа у 12 уроках. – К., 2007. – С.13.

[11] Там само.

[12] Прутнік Е.Вказ.праця. – С.7.

Summary

Shostak V.
(Luts'k)

Informational self-sufficiency of Ukraine in globalization conditions: reality and future challenges

This article is about negative influence on national culture, moral of globalization, modern mass-media, especially of Ukrainian television on the level of morality, inner world of every person, especially of youth, on the whole society.

Key words: information, globalization, mass-media, TV programs, spirituality, spiritual impoverishment, traditions.

УДК 339.542

Галина Мельничук
(Чернівці)

ЄВРОПЕЙСЬКА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ВСТУПУ ДО СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ

У статті порушується питання, пов'язане з інтеграцією України до європейської і світової економічної системи – вступ до Світової організації торгівлі. Зокрема, розглядаються основні цілі і найважливіші функції СОТ, переваги та ризики для України від участі в цій міжнародній структурі.

Ключові слова: Світова організація торгівлі (СОТ), Україна, Робоча група (РГ), вступ до СОТ, країни-члени СОТ, процедура, Генеральна Рада СОТ, національне законодавство, зовнішньоторгівельна політика, економічна дипломатія.

З кожним роком дедалі інтенсивніше спостерігається вплив процесів глобалізації у світі. Наслідками дії глобалізаційних чинників стає уніфікація економіко-культурних укладів життя, проблем та викликів, які постають перед різними країнами під час інтеграції у нове транснаціональне, економічне і культурне середовище. Вступ України до СОТ (куди входять 151 країна світу, що забезпечують 95% обсягу світової торгівлі), є надзвичайно важливим і водночас відповідальним кроком у напрямі інтеграції до світового економічного простору.

На початку 90-х років XX ст. головним зовнішньополітичним завданням України став вихід на світову арену та утвердження як суверенної держави. Впродовж 90-х років сформувалося декілька напрямків зовнішньої політики України, серед яких основними є східно- та західноєвропейський. Україна будує конструктивні відносини з пострадянськими державами, декларує прагнення приєднатися до економічних та політичних структур Європейського Союзу.

Членство України в СОТ є одним із пріоритетів зовнішньоекономічної політики нашої держави і розглядається як системний фактор розвитку національної економіки, лібералізації зовнішньої торгівлі, створення передбачуваного прозорого середовища для залучення іноземних інвестицій, що відповідає національним інтересам України.

Основними цілями СОТ є забезпечення тривалого і стабільного функціонування системи міжнародних торгівельних зв'язків, лібералізація міжнародної торгівлі, скасування митних і торгівельних обмежень СОТ має статус спеціальної організації ООН і є організаційно-правовою основою системи міжнародної торгівлі. СОТ формує міжнародні правила, яких повинні дотримуватися країни-члени у здійсненні торгівельних відносин, а також забезпечує умови для проведення багатосторонніх переговорів, спрямованих на глобальну лібералізацію торгівлі.

Зацікавленість історією та сучасним станом співпраці України з ЄС за останні роки значно зросла. Привертають увагу публікації, які стосуються питань європейської безпеки, розширення ЄС, яке вплинуло на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. Ґрунтовними дослідженнями про європейську та євроатлантичну інтеграцію України є монографії М.Кордона[1], Я.Малика[2] і Л.Чекаленка[3] та інших авторів.

Аналізуючи українську історіографію, в якій ідеться про співпрацю України з ЄС слід зазначити, що цим питанням присвячено чимало публікацій. Сучасному стану і перспективам розвитку відносин з ЄС присвятили свої праці Є.Бершеда[4], І.Тодоров[5]. Зокрема, значна частина науковців висвітлюють питання економічного співробітництва з ЄС та вступу України до СОТ – А.Гончарук[6], Ю.Мойсеєнко[7], О.Терещенко[8]. Все ж слід зауважити, що комплексних досліджень щодо членства України в СОТ, переваг і недоліків участі в цій міжнародній організації ще недостатньо.

Важливим етапом на шляху до європейської інтеграції є вступ України до Світової організації торгівлі. У постанові Верховної Ради України про «Основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. зазначено, що «включення національного господарства у світову економічну систему для його повноцінного економічного розвитку» є одним із національних інтересів України і завдань її зовнішньої політики[9].

Важливими чинниками зовнішньополітичного курсу в забезпеченні національних інтересів України є захист і просування економічних інтересів. Саме економіка має потужний вплив на формування зовнішньої політики. Зокрема, у постанові «Про основні напрями зовнішньої політики України» підкреслюється, що для України «пріоритетними стратегічними напрямами є активний розвиток політичних, економічних, науково-технічних та інших стосунків з західними державами-членами ЄС, …що створить умови для відновлення давніх зв'язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації… Таке співробітництво стане підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору»[10].

Особливістю зовнішньої політики України в 90-х рр. XX ст. було те, що в ході її здійснення доводилося водночас вирішувати кілька складних проблем: утверджувати позиції держави у світовій співдружності як суверенної, незалежної, новоутвореної держави через подолання суттєвих як внутрішніх, так і зовнішніх перешкод на цьому шляху; як суб'єкта міжнародних економічних відносин в інституційно збалансованому світовому господарстві, причому суб'єкта нового, з обмеже-

ним досвідом і відсутніми традиціями; просуватися в європейський і євроатлантичний економічний простір з пріоритетним наміром вступити у перспективі до ЄС.

В перші роки незалежності Європа і Європейський Союз відігравали обмежену роль у політичному дискурсі в України. Українська зовнішня політика в першу чергу була зосереджена на тих викликах, які супроводжували становлення нової держави й створення двосторонніх відносин з іншими державами і міжнародними організаціями, такими як ООН, МВФ і Світовий банк.

Більш впевнено інтеграція України до європейських структур почала обговорюватися з середини 90-х рр. XX ст. і синтезувалася як суспільно-політична ідея. Розширення ЄС та НАТО на держави Центрально-Східної Європи і участь України в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції упродовж кінця XX – початку XXI ст. зміцнили зовнішню безпеку України. Це проявилося у наближенні зовнішніх кордонів Європейського Союзу до України, що сприяло покращенню взаємовідносин України з ЄС.

Розглядаючи перспективи європейської інтеграції України, дослідники виділяють низку чинників, які перешкоджають їй у русі до ЄС. До внутрішніх перешкод на шляху України до ЄС слід віднести складність підготовчого етапу (невідповідність правової бази, повільність реформ у економіці і т.д.), повільну демократизацію і нерозвиненість громадянського суспільства. До зовнішніх перешкод відносять членство у СНД, залежність від російських енергоносіїв та ринків збуту.

Україна задекларувала своє прагнення вступити до Світової організації торгівлі 17 грудня 1993 р. з подання офіційної заяви до Секретаріату ГАТТ/СОТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі), яка тоді опікувалася питаннями зменшення протекціонізму в міжнародній торгівлі, і на базі якої в 1995 р. була створена міжнародна організація СОТ[11].

Зацікавленість Україною з боку СОТ пояснювалася в першу чергу тим, що ця міжнародна інституція визначає правила багатосторонньої системи торгівлі у світі. Її нормами та правилами регулюється понад 92% обсягів світової торгівлі.

Членами СОТ є 151 держава, до її складу також входять спостерігачі держав, що бажають приєднатися до СОТ, та міжнародні фінансово-економічні організації та угруповання.

Всі країни-сусіди України є членами СОТ, за винятком Росії та Білорусі, що перебувають у процесі вступу до цієї інституції більше, ніж 10 років. Більшість пострадянських країн приєдналися до СОТ: Вірменія, Естонія, Грузія, Республіка Киргизія, Латвія, Литва та Молдова. Всі інші, за винятком Туркменістану, перебувають в процесі вступу.

Від членства нашої держави в цій міжнародній економічній організації значною мірою залежить інтеграція України у світову економіку, а також суттєве розширення експорту на світові ринки та захист українських виробників на них, ширше залучення до міжнародної торгівельної системи та приєднання до міжнародного торгівельного порядку, вступ до регіональних інтеграційних об'єднань, зокрема ЄС.

Досвід країн, що приєдналися до СОТ, свідчить, що в середньому за рік перебування в СОТ іноземні інвестиції збільшуються на 1–1,5 % обсягу ВВП. У Болгарії після вступу до СОТ інвестиції за рік зросли майже в чотири рази, у Словенії – майже вдвічі. Для України обсяг можливого збільшення інвестицій оцінюється на рівні до 500 млн. дол. США щорічно[12].

Приєднання України до СОТ є передумовою реалізації торговельного режиму між Україною та ЄС та започаткування переговорів щодо гарантованого доступу українських товарів до ринку ЄС. Він сприятиме зменшенню тарифних і нетарифних обмежень, доступу українських товарів практично до всіх найважливіших ринків товарів розвинених країн світу і збільшенню валютних надходжень від експорту вітчизняної продукції. Крім того, це забезпечує застосування сотівських процедур під час врегулювання торговельних суперечок і посилює шанси українських виробників на позитивне вирішення антидемпінгових розслідувань. За оцінками економістів, членство України в СОТ сприятиме додатковому зростанню ВВП в обсязі 1,5–2 млрд. дол.[13].

Для вступу України в СОТ передбачалось виконання певних вимог внутрішньої політики загалом та торгівельної політики зокрема. Тобто, здійсненню підлягали такі заходи: формування відкритої економіки; загальна лібералізація економічної діяльності; поступове зниження митних тарифів; заборона кількісних торговельних обмежень; узгодження національних стандартів з європейськими та міжнародними стандартами; обмеження використання державних закупівель, експортних субсидій та інших видів підтримки виробників, технічних бар'єрів тощо[14].

Зазначимо, що при виконанні Україною означених вимог щодо внутрішньої політики загалом та торгівельної політики зокрема, виникла велика кількість політичних та організаційних проблем, а саме:

– ідея лібералізації торгівлі, відкриття внутрішнього ринку не знаходило широкої підтримки в період перехідної економіки;

– рівень протекціонізму, який існує в Україні, розглядається як засіб для створення ефективного та конкурентного вітчизняного виробництва;

– митно-тарифне та нетарифне регулювання характеризується нестабільністю та непередбачуваністю.

Базовим документом, що визначає засади економічної інтеграції України до ЄС та засади роз-

витку торгівлі, є підписана у Люксембурзі 16 червня 1994 р. угода про партнерство та співробітництво. Остаточно угоду ратифіковано після складної процедури правового затвердження парламентами країн-членів Європейського Союзу (набула чинності 1 березня 1998 р.). Положення угоди заклали міцну правову основу для розвитку всіх форм співробітництва. Були обговорені принципові та технічні домовленості і перспективи щодо торгівлі товарами між Україною та ЄС, розглянуті заходи покращення діяльності компаній і виробничого інвестування. Особливої уваги було надано економічному співробітництву у вигляді виробничого та науково-технічного співробітництва. Пріоритетними галузями було обрано агропромисловий комплекс, енергетику, ядерну енергетику, транспорт, космічну галузь, охорону навколишнього середовища[15].

В 1997 р. Україна розпочала процес переговорів з країнами-членами СОТ стосовно виходу на ринки товарів та послуг. Європейська Рада 1 березня 1998 р. ухвалила Спільну стратегію Європейського Союзу щодо України, в якій однією з основних цілей названа підтримка процесу економічних перетворень в Україні. Зокрема в ч. II йшлося про підтримку інтеграції України в європейську економіку шляхом «подвоєння зусиль з виконання вимог до членства у СОТ та створення в майбутньому зони вільної торгівлі між ЄС та Україною»[16].

В свою чергу, в Україні теж була прийнята Стратегія до Європейського Союзу, затверджена Указом Президента України від 11 червня 1998 р., в якій говорилося про економічну інтеграцію та розвиток торгівельних відносин між Україною і ЄС. Зокрема, в документі зазначалося, що «глобалізація світового господарства, уніфікація національних економік на засадах ГАТТ/СОТ, потенційна взаємовигідність вільної торгівлі є важливими факторами економічної інтеграції та розвитку торгівлі між Україною і ЄС»[17].

Одним із перших документів, підписаних між Україною і ЄС, в якому йшлося про вступ України до СОТ, була «Спільна стратегія ЄС, щодо України» (грудень 1999 р.), яка передбачає підтримку економічних та демократичних перетворень і підтверджує, що підписана Угода про партнерство та співробітництво – пріоритетний напрям реалізації Стратегії[18].

Перспективними напрямами для України визнані: ринкові трансформації, демократизація суспільства, зміцнення правової держави, інтеграція до ЄС, співробітництво в питаннях безпеки та оборони, розвиток регіонального та прикордонного співробітництва та в сфері ядерної безпеки й навколишнього середовища, діяльність спільних інститутів. Серед 68 статей особливу увагу приділено розвитку торгівельних та інвестиційних відносин між країнами, а їх розвиток розглядається через набуття Україною членства в СОТ[19].

Станом на кінець 2001 р. відбулося вісім засідань Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до Світової організації торгівлі (далі – Робоча група), останнє з яких 13-14 червня 2001 р. Україна перебувала в стані двосторонніх переговорів з доступу до ринку товарів та послуг, що є однією з основних складових процесу набуття членства у СОТ, з 24 державами-членами Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ[20].

Протягом 2002-2004 рр. було досягнуто значного прогресу на шляху України до СОТ. Зокрема, за цей період підписано 21 з 32 двосторонніх протоколів з доступу до ринків товарів і послуг, на 70 % узгоджений проект звіту Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ[21].

Одним з ключових завдань підготовки до вступу України до СОТ в 2005 р. було питання гармонізації національного законодавства з нормами системи ГАТТ/СОТ. Прийняття відповідних законопроектів та нормативних актів є необхідною умовою прискореного завершення двосторонніх і багатосторонніх переговорів з країнами-членами СОТ та просування переговорного процесу з набуття Україною членства в цій організації. Але через відсутність належного механізму координації законотворчої діяльності між усіма гілками влади ці законопроекти не були прийняті.

Згідно зі статтею XII Марракеської угоди про заснування СОТ вступ у СОТ відбувається на умовах, узгоджених між урядом держави-заявника і СОТ. На відміну від приєднання до інших міжнародних організацій, вступ у СОТ – це насамперед справа переговорів.

Засідання Робочої групи (РГ) є головними елементами процесу вступу в СОТ, на них підбиваються проміжні підсумки і визначається ступінь готовності кандидата. За 13 років відбулося шістнадцять офіційних засідань Робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ.

Зокрема, в період з березня 2005 р. по червень 2006 р. відбулося 3 засідання РГ, на яких відбулося узгодження проекту на 70% і погоджені питання щодо сільського господарства. На останньому засіданні в січні 2008 р. члени Робочої групи ухвалили «вступний пакет» України і передали його на розгляд Генеральної ради СОТ[22].

5 лютого 2008р. в Женеві Генеральна рада СОТ на підставі звіту робочої групи і переліку ринкового доступу для товарів і послуг схвалила рішення і Протокол щодо приєднання України до СОТ, підписаний президентом України Віктором Ющенком і генеральним директором СОТ Паскалем Ламі. Паскаль Ламі зауважив, що «вважає Україну одним з основних гравців в Європі, і тому СОТ будуть корисними її знання і досвід»[23].

10 квітня 2008 р. Верховна Рада України ратифікувала протокол про вступ до СОТ. Україна стала повноправним 152 членом СОТ – 16 травня 2008 року. Відповідно до Указу Президента України

В.Ющенка «Про заходи, пов'язані зі вступом України до Світової організації торгівлі» були внесені пропозиції щодо відкриття постійного представництва України при Світовій організації торгівлі[24].

Можна прогнозувати, що українське представництво при СОТ стане одним із основних вітчизняних дипломатичних представництв, що працюють в економічному напрямі. Для України, економіка якої перебуває на стадії трансформації в ринкову, економічна дипломатія набуває особливого значення й покликана розв'язувати такі завдання: формування справедливої міжнародної економічної системи за повноправної участі України у міжнародних економічних організаціях; сприяння залученню іноземного капіталу; збереження та оптимальне використання української власності за кордоном, обслуговування зовнішнього економічного боргу, формування комплексної системи українського законодавства і міжнародної договірно-правової бази в економічній системі[25].

Світова організація торгівлі надала Україні п'ять років перехідного періоду для адаптації окремих норм і положень СОТ. Генеральний директор СОТ Паскаль Ламі зазначив, що цей термін – до 2013 року – СОТ запропонувала Україні для виконання зобов'язань у певних сферах, які Україна взяла на себе перед вступом до цієї організації. На думку Ламі, такий перехідний період максимально враховуватиме специфіку розвитку української економіки, особливо важливим він є для сільськогосподарського сектора [26].

Висловлення підтримки європейським прагненням України на початку XXI століття свідчить про певний консенсус серед більшості політичної еліти. Певною мірою всі ці прагнення мали суттєву тенденцію на трансформацію в якості новітньої української національної ідеї[27].

На думку академіка О.Киричука, «ми, належачи до Європи, надто віддалилися від неї, щоб розвинути в собі вольовий потенціал, потрібний для побудови власної держави, але й не наблизились настільки до Азії, щоб віддати себе власному деспотові»[28]. Тому постають завдання, пов'язані з піднесенням тих особливостей національної свідомості, які сприятимуть просуванню до європейської спільноти.

Вступ до СОТ може принести значні преференції нашій економіці і підштовхнути розвиток багатьох галузей, але може принести серйозні ризики. Соціальні наслідки вступу до СОТ, за дослідженнями учасників консорціуму «Проект аналізу економічних наслідків вступу України до СОТ», розглядаються у вигляді змін добробуту сімей. Міські сім'ї значно більше виграють від зменшення цін на телекомунікаційні та фінансові послуги (які здешевіють внаслідок іноземних інвестицій), ніж сільські, які ними користуються значно менше. Вступ України до СОТ не є причиною бідності у сільських районах, однак він все ж залишається надзвичайно важливим аргументом на користь здійснення структурних змін на селі. Це, в свою чергу, потребує розробки концепції розвитку, яка фокусувалася б не лише на сприянні розвитку сільського господарства як галузі, а на розвитку сільських районів взагалі[29].

Членство у СОТ в найближчий час викличе перерозподіл ринку і загострення конкурентної боротьби за українського споживача. Через нерівні сили українських і іноземних виробників товарів (послуг) полегшення імпортно-експортних процедур не дасть відчутного ефекту в близькому майбутньому. Проте Україна позбудеться торгівельних обмежень з боку інших членів СОТ, що дасть можливість просувати на зовнішніх ринках додаткові види продукції і послуг при наявності захисту національних виробників продукції на внутрішньому ринку[30].

Щодо переваг, то на думку експертів, найважливішим позитивним чинником вступу до СОТ буде поліпшення доступу до ринків, зокрема для підприємств металургії, хімічної промисловості та сільського господарства, що приведе до кумулятивного зростання добробуту на 6,4% та зростання реального ВВП на 2,7%. Серед усіх галузей промисловості членство в СОТ буде найбільш корисним для металургії та хімічної промисловості, зростання загального випуску яких перевищить 20% для кожної галузі. Для цих галузей найбільше значення матимуть кращий доступ до ринку, а також реформа тарифів та, відповідно, більш доступні обладнання й матеріали.

Вигідним вступ до СОТ буде для експортно-скерованих компаній. Оскільки двосторонні угоди в рамках СОТ передбачають рівноправне торгівельне партнерство всіх країн-учасниць, то експортні компанії позбавляться квотування і вестимуть себе на зовнішньому ринку лише відповідно правил попиту-пропозиції.

Членство в СОТ, як і будь-який глобалізаційний крок, змінює саму структуру ринку України. Ринкові відносини, виробництво і споживання дедалі більше спеціалізуватимуться. Галузі, які будуть втрачені у конкурентній боротьбі з іноземними, не відновлятимуться в Україні знову, через те що попит на такі товари (послуги) вдовольнятиметься імпортом.

Стратегічний орієнтир України на вступ до СОТ відповідає загальному курсу нашої країни на євро інтеграцію, й переваги, які отримає економіка країни, безумовні. Але певні проблеми існують не тільки на етапі процесу вступу, а й після вступу України й набагато більш відчутному обсязі. Тому необхідний комплексний аналіз всіх відповідних органів (як на вищому, так і на регіональному та галузевому рівнях) всіх негативних явищ, які можуть з'явитись після вступу до СОТ з метою вироблення шляхів мінімізації негативних наслідків.

Отже, членство в СОТ пов'язано з істотними змінами як зовнішньоторговельного режиму країни, так і всієї системи регуляторного механізму, який має повністю відповідати критеріям конкурентної ринкової економіки. Невід'ємною частиною цього має стати взаємозв'язаний процес лібералізації торгівлі та економічної діяльності загалом, з одного боку, та становлення цивілізованої системи ринкового регулювання – з другого.

Членство в СОТ – це стимул для створення належної законодавчої бази, привабливого ринкового та інвестиційного середовища, яке кладе початок реформуванню та проведенню глибоких структурних перебудов економіки в цілому та окремих її галузей, сприяє підвищенню потенціалу експортно-технологічних виробництв, розширенню присутності на зовнішніх ринках. Крім того, це потужний стимул для позбавлення від такого шкідливого явища, як контрабанда, оскільки відповідальність України за боротьбу з тіньовим імпортом зросте з огляду на те, що контрабанда загрожуватиме вже не лише українському ринку, а й ринкам партнерів нашої держави.

[1] Кордон М. Європейська та євроатлантичні інтеграція України // Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2008. – 172 с.

[2] Світова та європейська інтеграція: Посібник/ За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 540 с.

[3] Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – Київ: Либідь, 2006. – 709 с.

[4] Бершеда Є. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки // Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama. 28.07.2003.

[5] Тодоров І. Методологія студіювання євроатлантичної та європейської інтеграції України // Вісник Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці. – № 2 (6). – С. 15-27.

[6] Гончарук А. Чого очікувати Україні від вступу до СОТ? // № 194. – 2006. – 9 лист.

[7] Мойсеєнко Ю. Вступ України до СОТ: фінішна пряма чи крива? // Дзеркало тижня. – № 49 (628) 23–29 грудня 2006. – С.2.

[8] Терещенко О. Вступ України до СОТ // Юр. Газета. – № 13 (148). – 2008 р. – 8 квітня. – С.1.

[9] Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках XX століття. Статті. Документи. Коментарі // Укл. М. Сорока. – К.: Київська правда. – 2001. – С.194.

[10] Там само. – С.198.

[11] Кордон М. Вказ. праця. – С.41.

[12] Терещенко О. Вступ України до СОТ // Юридична газета. – №13 (148). – 8 квітня. – 2008.

[13] Там само.

[14] Світова та європейська інтеграція... – С.298.

[15] Україна-ЄС: Правова база // http://eu.org.ua/ua&eu/

[16] Світова та європейська інтеграція... – С. 515.

[17] Там само. – С.527.

[18] Спільна стратегія Європейського союзу щодо України // www.me.gov.ua.

[19] Там само.

[20] Лахно С. Стратегія та перешкоди на шляху вступу України до СОТ // http: //www. kneu.kiev. ua/ journal/ukr/ article/2005.

[21] Там само.

[22] Україна й СОТ. Офіційний сайт // http://wto.in.ua/ index.php?ge).

[23] (Генеральна рада СОТ схвалила долучення України до Світової організації торгівлі // http://www.newsru.ua/finance/05feb2008/vttoo.htm.

[24] Україна відкриє представництво при СОТ http:// www.newsru.ua/finance/17jun2008.

[25] Чекаленко Л. Зовнішня політика України… – С.287.

[26] http://www.liniacom.net/frm/index.php?topic=1421.0.

[27] Тодоров І. Вказ.праця. – С. 15.

[28] Киричук В. Ментальність. Суть, функції, ґенеза // Ментальність. Духовність. саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1. – С. 14.

[29] Мойсеєнко Ю.Вказ.праця. – С.2.

[30] Брежнєва Т. Проблеми та перспективи вступу України до СОТ // http://www.db.niss.gov.ua/monitor/ comments.

Summary

Galina Melnychuk (Chernivtsi)

European integration of Ukraine is in the context of entry in World organization of trading

The article affects a question, related to integration of Ukraine to the European and world economic system – entering into worldwide point-of-sale organization. In particular, primary purposes and important functions of WTO, advantage and risks are examined for Ukraine from participating in this international structure.

УДК: 94(477.85)

Іван Фостій (Чернівці)

ПРАВДІ ЧИ ВИГАДКАМ СЛУЖИТЬ ВОЖДЬ КПУ ПЕТРО СИМОНЕНКО

У статті викривається антиукраїнська спрямованість виступів лідера КПУ П.Симоненка за кордоном.

Ключові слова: П.Симоненко, КПУ, виступи, наклепи, антиукраїнський, сталінізм, фашизм, сталінські репресії, голодомор.

Минуло 18 років української незалежності, а ми все ще належно не оцінили патріотичну, державотворчу діяльність ОУН і Української повстанської армії, не закрили, не заборонили комуністичних, антиукраїнських, антидержавних рупорів Комуні-

стичної партії України, які продовжують, як в часи Лаврентія Берії і Йосифа Сталіна, не просто зневажати, а паплюжити, ображати, оббріхувати і ОУН, і УПА. Не будемо на цю тему багато говорити, наведемо лише цитату із виступу першого секретаря ЦК КПУ Петра Симоненка на XIII з'їзді Компартії Росії, опублікованому в ряді київських прокомуністичних газет у грудні 2008 року.

Симоненко, засвідчуючи свою прислужницьку натуру, зі шкури ліз, щоб продемонструвати на з'їзді безмежну вірнопідданість Кремлю, а тому з особливим азартом захопився паплюженням України та її керівників. В одному із семи своїх надто розлогих висновків він говорить таке (подаємо за оригіналом):

«Украинские националисты во главе с Ющенко развязали идеологическую, политическую, информационную, духовную войну против России и российского народа;

под покровительством США тянут Украину в НАТО, стягивают воинские подразделения к границам России. В частности, передислоцируют части ВВС в Донецкую область, а ПВО – в Сумскую;

уничтожают каноническое православие, навязывая под видом поместной церкви очередную унию;

изымают из библиотек, как они ее именуют, литературу «коммуно-шовинистической направленности». А история учит: когда пылают костры из книг, народ на пути, к крематорию; националисты объединяются, вооружаются и используются Западом для организации межгосударственных военных конфликтов на постсоветском пространстве; расползание фашизма осуществляется на фоне глубоких социально-экономических противоречий, жесточайшей люмпенизации населения;

правые радикалы рвутся к власти, а недооценка обществом коричневой опасности дает им возможность активизировать свою политику: пещерный национализм и неонацизм стали государственной идеологией у нас в Украине и не только. Под покровом ночи ведут войну с памятниками: повсеместно уничтожаются памятники Ленину, героям Великой Победы. Дошло до того, что дочери генерала Ватутина, освобождавшего Киев и убитого оуновцами, звонят и угрожают, требуя убрать его прах и демонтировать памятник;

усилиями Запада и США сегодня «коричневая чума» нацизма возрождается в Украине. Через несколько десятилетий после Великой Отечественной нам вновь предстоит борьба против наступления фашизма, героизации фашистских преступников. Нам предстоит борьба против фальсификации истории и президентской «пляски на костях» умерших от голода в 1932–1933 годах, спекуляций на этой трагедии, стремлении не увековечить память жертв, а обострить взаимоотношения с Россией, рассорить наши народы» [1].

Ось такий наклепницький пасаж, виголошений Симоненком не де-небудь, а в Москві перед російськими комуністами. Про що він свідчить? Про те, що в Україні існує відверто антиукраїнська, антидержавна сила – КПУ і такий же відверто ворожий Україні її вождь «товариш» Симоненко. А тепер давайте пройдемось по його крамольних звинуваченнях:

Кожний не заражений великоімперським холуйством громадянин, який має хоч краплю здорового глузду і об'єктивно оцінює діяльність КПУ і Симоненка зокрема в Україні, бачить, що як з вуст комуністичного вождя, так і зі шпальт фінансованих антиукраїнськими силами антиукраїнських газет «Киевский вестник», «Коммунист», «Рабочая газета» чорним потоком ллється брудна брехня на нашого Президента Віктора Андрійовича Ющенка, на українську владу, яку вони інакше, як «оранжевая», «националистическая», а останнім часом навіть «национал-фашистская» не називають. І як не дивно, а ніхто, ні журналістам названих вище газет, ні Петру Симоненку рота, грубо кажучи, не закриває. То де ж він бачить фашизм? Був би у нас фашизм чи сталінський комунізм, то такий геніальний оратор-брехун, яким є Петро Миколайович, давно б уже був розстріляний, або сидів би там, де й повинні сидіти такі галасливі «борці за справедливість».

Якщо ж уже говорити про виплодювачів, підгодовувачів, озброювачів і вишколювачів фашизму, зокрема в Німеччині, то тут пальма першості належить не комусь іншому, а саме Йосифу Віссаріоновичу та його славним поплічникам. Нагадаємо, що саме сталінський уряд допомагав кувати фашистський меч в СРСР. Саме при радянській таємній допомозі Гітлер за 6 років – з 1933 до 1939-го – зумів створити найсильніший у світі військово-повітряний флот і найпотужніші на той час танкові армії. Дефіцитні матеріали, без яких неможливо було виробництво літаків, танків та підводних човнів, постачалися Німеччині Радянським Союзом. А безперебійне надходження з СРСР хліба й м'яса, масла і яєць дозволило Німеччині, де діяла карткова система, створити необхідні продовольчі запаси на випадок війни. Досить сказати, що поставки Радянського Союзу Німеччині в 1939–1941 роках становили більше 40% радянського експорту й значно послабляли ефект англійської блокади.

Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-німецького пакту Німеччина одержала з Радянського Союзу 865 тисяч тонн нафти, 140 тисяч тонн марганцевої руди, 14 тисяч тонн міді, 3 тисячі тонн нікелю, 101 тисячу тонн бавовни-сирцю, більше 1 мільйона тонн лісоматеріалів, 11 тисяч тонн льону, фосфатів, платини й майже півтора мільйони тонн зерна. Через радянську територію проходив транзит стратегічної сировини й продовольства із країн Тихоокеанського басейну.

СРСР фактично перетворився в позавоюючого союзника Гітлера. «Сталін став інтендантом Гітлера» (Л.Троцький). Додамо інтендантом у форсованій підготовці війни проти Радянського Союзу.

Німецькі командири не порушували заборон до певного часу й не готувалися до агресивних воєн на своїх полігонах. Вони робили це... на території Радянського Союзу. Сталін надав німецьким командирам усе те, чого вони не мали права мати: танки, важку артилерію, бойові літаки. Сталін виділив німецьким командирам навчальні класи, полігони, стрільбища, відкрив доступ німецьким командирам до найпотужніших у світі радянських танкових заводів: дивіться, запам'ятовуйте, переймайте. Сталін з якоюсь метою не шкодував засобів, сил і часу на відродження німецької ударної могутності. Навіщо? Проти кого? Звичайно, не проти самого себе! Тоді проти кого? Відповідь одна: проти Європи. Ще до приходу Гітлера до влади радянські лідери назвали його таємним титулом – «Криголам Революції». Сталін розумів, що Європа вразлива тільки у випадку війни і що «Криголам Революції» зможе зробити Європу вразливою. Адольф Гітлер, не усвідомлюючи того, розчищав шлях світовому комунізму. «Криголам Революції» робив найбільші злодіяння проти світу й людства і своїми діями дав Сталіну моральне право в будь-який момент оголосити себе «Визволителем Європи», замінивши коричневі концтабори червоними. Комуністи самі визнають, що руками Гітлера вони розв'язали в Європі війну й готували раптовий удар по самому Гітлеру, щоб захопити зруйновану ним Європу. Викриваючи фашистів, ми зобов'язані викривати й радянських комуністів, які заохочували нацистів до здійснення злочинів і мали намір результатами їхніх злочинів скористатися. Цього цілком достатньо для того, щоб поставити радянських комуністів до стіни ганьби й посадити їх на лаву підсудних поруч із фашистами, а то й попереду [2].

Ця співпраця комуніста Сталіна і соціал-націоналіста Гітлера відома нині всьому світові, її чомусь забуває згадувати Петро Симоненко.

Ми ж хочемо йому нагадати ще один, дуже значущий факт, «братерського єднання» німецьких фашистів (націонал-соціалістів) і радянських комуністів.

Перед нами «Генеральна угода про співробітництво, взаємодопомогу, спільну діяльність між Головним управлінням державної безпеки НКВС СРСР і Головним управлінням безпеки націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (Гестапо)», підписана в Москві 11 листопада 1938 року о 15 годині 40 хвилин. Читаємо:

«Народний Комісаріат Внутрішніх Справ Союзу РСР, в особі начальника Головного управління державної безпеки, комісара держбезпеки 1-го рангу Лаврентія Берії, з однієї сторони, й Головне управління безпеки Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, в особі начальника четвертого управління (Гестапо) Генріха Мюллера, на підставі доручення № 9 1-448/12-1, від 3 листопада 1938 р., виданого шефом Головного управління безпеки Райхсфюрером СС Райхардом Гайдріхом (Гестапо), з другої сторони, уклали дійсну генеральну угоду про співробітництво, взаємодопомогу, спільну діяльність між НКВС і Гестапо.

§1. п. 1. Сторони бачать необхідність у розвитку тісного співробітництва органів державної безпеки СРСР і Німеччини в ім'я безпеки й процвітання обох країн, зміцнення добросусідських відносин, дружби російського й німецького народів, спільної діяльності, спрямованої на ведення нещадної боротьби із спільними ворогами, що ведуть планомірну політику з розпалення воєн, міжнародних конфліктів і поневолення людства.

п. 2. Сторони, що підписали дану угоду, бачать історичну необхідність такого рішення й будуть намагатися робити все для зміцнення впливу й силових позицій своїх країн в усьому світі, не заподіюючи взаємної шкоди. Беручи до уваги історичні процеси в розвитку міжнародних відносин, за яких СРСР і Німеччина є лідируючими країнами, а так само, що між нашими урядами встановлюються гарні відносини, між народами міцніє дружба й співробітництво, у той же час бажання спільних ворогів СРСР і Німеччини спрямоване на роз'єднання добросусідських відносин, розпалювання недовіри, ворожості, відвертої ворожнечі й реваншистських випадів, НКВС і Гестапо поведуть спільну діяльність у боротьбі зі спільними ворогами й будуть інформувати уряди своїх країн про результати діяльності.

п. 3. Усвідомлюючи, що зміни у світі, які відбулися останнім часом, подають нашим країнам унікальний шанс встановити у світі новий порядок, грунтуючись на примату, бажаючи додати динамізм відносинам між СРСР і Німеччиною, сторони домовилися про нижченаведене:

§2 п. 1. НКВС і Гестапо будуть розвивати свої відносини в ім'я процвітання дружби й співробітництва між нашими країнами.

п. 2. Сторони поведуть спільну боротьбу із спільними основними ворогами:

– міжнародним єврейством, його міжнародною фінансовою системою, іудаїзмом та іудейським світоглядом;

– дегенерацією людства, в ім'я оздоровлення білої раси й створення євгенічних механізмів расової гігієни.

п. 3. Види й форми дегенерації, що підлягають стерилізації й знищенню, сторони визначили додатковим протоколом № 1, що є невід'ємною частиною даної угоди.

§3. п. 1. Сторони будуть усіляко сприяти зміцненню принципів соціалізму в СРСР, націонал-соціалізму в Німеччині, і переконані, що одним з основних елементів безпеки є процес мілітаризації

економіки, розвиток воєнної промисловості й зміцнення міці й дієздатності збройних сил своїх держав.

п. 2. Сторони будуть сприяти розвитку співробітництва у військовій галузі між нашими країнами, а при необхідності війни сприяти проведенню спільних розвідувальних і контррозвідувальних заходів на території ворожих держав.

§4. п. 1. У випадку виникнення ситуацій, що можуть створити на думку однієї зі сторін загрозу нашим країнам, вони будуть інформувати один одного й негайно вступати в контакт для узгодження необхідних ініціатив і проведення активних заходів для ослаблення напруженості й для врегулювання таких ситуацій.

§5. п. 1. Сторони надають важливого значення розвитку й поглибленню професійної діяльності. Обмін досвідом і зустрічі, відрядження співробітників обох відомств будуть здійснюватися на постійній основі.

п. 2. Керівники НКВС і Гестапо, співробітники служб обох відомств будуть мати регулярні зустрічі для проведення консультацій, обговорення інших заходів, що сприяють розвитку й поглибленню взаємин між нашими країнами» [3].

Ну і так далі. Не будемо переписувати всієї угоди.

Чи потрібні коментарі до неї? Сподіваємось, що й так все ясно. Але ми радимо «товаришу» Симоненку детально розповісти про цей історичний документ своїм однопартійцям і читачам та редакторам газет «Киевский вестник», «Коммунист», «Рабочая газета» та «Ветеран України».

Ну і щоб уже завершити розмову про «коричневу чуму» та її хрещених батьків, звернемось ще й до такого питання, як участь російських збройних формувань, створених вермахтом для боротьби з Червоною армією на боці Німеччини. Тут ми звернемось до публікації Ю.Микольського із уже згадуваного нами квартальника «Вісті комбатанта».

Посилаючись на російського історика Ігоря Буніча, він пише, що у перші тижні війни **півтора мільйона** червоноармійців не здались, а перейшли на бік Німеччини зі зброєю в руках. Деякі переходили цілими з'єднаннями під бравурні марші духових оркестрів. **Два мільйони** кинули зброю і здалися в полон, а **один мільйон** червоноармійців просто дезертирував. Безвісті пропало 20 генералів, 182432 офіцери. 106 генералів, включаючи командуючих арміями, теж потрапили в німецький полон. Це все відбулося за перших 100 днів війни. А скільки було хвальби, Петре Миколайовичу!

«Несокрушимая и легендарная,
в боях познавшая радость побед!»

Що ж робили в Німеччині ці перші 3,5 мільйона наших батьків і братів? Звичайно, багато з них працювали в шахтах, на заводах, на німецьких полях. За весь період війни 3,3 мільйона червоноармійців загинуло в німецьких концтаборах від голоду та хвороб або було убито при спробі втечі. Але не всі рішалися помирати в таборах. Уже в кінці 1941 року був сформований Російський загін 9-ої армії Вермахту, а в січні 1942 року – Російська національна народна армія – РННА, яку очолювали генерал К. Іванов і майор А.Бочаров.

Далі ми дізнаємось, що у лютому 1942 року в різних підрозділах Вермахту і Ваффен СС воювало півтора мільйони росіян, а у Франції боровся чисто російський 621-ий артилерійський полк СС. У липні 1943 року лише на Східному фронті на боці німців воювало 78 російських батальйонів СС.

Створювалась також «Русская освободительная народная армия» – РОНА, яка була перетворена у 29 Гренадерську дивізію СС – «29. Waffen-Grenadierdivision SS». Була створена 1-а російська національна бригада СС – «Дружина», яку очолював полковник Н. Радіонов. Документально зафіксовано багато менших російських есесівських загонів і, навіть, 2-й Російський національний загін під командуванням колишнього майора НКВД Е. Блажкевича.

Не відставала від червоних генералів і полковників у формуванні російських національних загонів і російська діаспора зі своєю легендарною РОА.

На особливу увагу заслуговують військові формування козаків, які мстили більшовикам ще з часів жовтневого перевороту. Відомі такі отамани козачих антирадянських формувань, як генерали: Краснов, Доманов, Шкуро, Султан-Гірей, Клича, Павлов, Коновалов та інші.

Козаки виправдовували свою участь у війні на боці німців гаслом: «Хоч з чортом, аби тільки проти комуни».

Ми перерахували тільки невеличку частину російських військових, переважно есесівських формувань, які свідомо воювали на боці гітлерівської Німеччини проти ненависного більшовицько-сталінського режиму [4].

Отже, співробітництво з німцями, ОУН-М та ОУН-Б, що мало місце до червня 1941 року, не входить ні в яке порівняння з співробітництвом комуністичним, започаткованим Йосифом Сталіним та Лаврентієм Берією, а також зі співробітництвом російських генералів, офіцерів і солдатів, що перейшли на бік німецької армії, аби присвятити себе боротьбі проти світової загрози більшовизму-комунізму. Ми тут не маємо наміру звинувачувати у зрадництві тих росіян, що воювали проти Радянського Союзу та його армії у складі вермахту. У кожного з них були до радянської влади свої претензії і вони, скориставшись нагодою, намагалися якнайповніше реалізувати їх.

Звичайно, це була велика трагедія усіх народів колишнього СРСР, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Англії, Франції і, звичайно, ж України. Але Петро Симоненко цього не хоче бачити й чути. Ненависть до незалежної України засліпила його, і він, як справжній лицемір і фарисей, розраховуючи на необізнаність людей з історичним матеріа-

лом, продовжує безсоромно оббріхувати Президента України і все, що він робить для відновлення історичної пам'яті українського народу.

Петро Симоненко, як великий інсинуатор, приписує Ющенку те, чого він ніколи не робив. Ніякої війни Росії він не оголошував. Це Росія, в особі Путіна, а тепер уже й Медведєва, ніяк не змириться з тим, що Україна є незалежною державою, і вони шукають різних приводів, щоб продемонструвати свої великоімперські апетити.

Чого варті зазіхання на Тузлу, заборони на ввезення в Росію української тваринницької та промислової продукції, а газова війна оголошена всій Європі у січні 2009 року тільки ради того, щоб якось звинуватити Україну в небажанні прокачувати російський газ Європі. Путін та Медведєв не посоромились навіть абсолютно бездоказово звинуватити Україну у крадіжці газу. Та цей ганебний бумеранг вдарив не по Україні, а по Росії, по творцях цієї великоімперської брехні.

Симоненко зухвало бреше, коли стверджує в своїх «висновках», що в Україні «уничтожают каноническое православие, навязывая под видом поместной церкви очередную унию».

Насправді в Україні церква відділена від держави. Всі існуючі конфесії працюють відповідно своїх до канонів. Об'єднання ж православних церков у помісні є справою самих парафіян.

Коли б такі колишні грізні атеїсти, що так несподівано перетворились в апологетів московського православ'я, як Симоненко, щоденно не троюдили парафіян своїми нерозумними великоімперськими, антиукраїнськими мареннями, Україна давно б мала єдину православну українську церкву на чолі з митрополитом Київським і всієї України. Але Симоненко вислужується перед Москвою, безсоромно використовуючи послушних, оплачуваних московським патріархатом наймитів у своїх політиканських авантюрах, не дає можливості двом, штучно розділеним православним церквам України, об'єднатися в одну. Бо коли церкви об'єднаються, Симоненку не буде де показувати свої «великі антиукраїнські організаторські здібності», своє рабське плазування перед Москвою.

Виступаючи ж оборонцем російського православ'я, Симоненко демонструє неприкрите своє лицемірство і фарисейство, бо хто ж як не ВКП(б) протягом 70 років нищила, руйнувала, підривала церкви і храми, перетворювала їх у ресторани, клуби, зерносховища і конюшні? Хто ж як не ВКП(б) скидала з церков дзвони, розграбовувала іконостаси та інше церковне майно, розстрілювала, душила, кидала в тюрми і концтабори священиків православної віри, інших служителів культу та віруючих. А сьогодні Симоненко хоче бути головним адвокатом російського православ'я і головним паплюжником православ'я українського. Чому? Та тому що старий наймит так привик до всеросійського комуністичного ярма, що у вільній державі Україні почуває себе не комфортно. Українську демократію він сприймає, як «коричневу чуму», «фашизм», який нібито розповзається по країні, та інші напівбожевільні вигадки.

Комуністичного вождя турбує, що з бібліотек вилучається комуно-шовіністична література. Він, очевидно, забув, як за радянської влади величезна армія комуністичних цензорів щоквартально чистила бібліотеки усіх рівнів, коли невгодна комуністичній владі література вилучалася і спалювалася, а кращих українських літераторів, науковців, митців ГПУ, НКДБ чи КДБ арештовували і кидали на багато років у тюрми, де замордовували голодом або розстрілювали.

Невже Симоненко і досі нічого не чув про Соловецький табір особливого призначення (по-російськи «особого назначения» – СЛОН), де тільки за 5 днів – 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 року було розстріляно 1111 найвизначніших громадян Радянського Союзу, серед них 190 українських письменників, митців, науковців і громадсько-політичних діячів? Це такі відомі українські письменники, як Микола Куліш, Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Мирослав Ірчан, Валер'ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Григорій Піддубний, Григорій Епік, Павло Филипович, Михайло Яловий, талановитий режисер Лесь Курбас, історик Матвій Яворський, міністр освіти УНР Антон Крушельницький, начальник відділу капітального будівництва Держплану УРСР Семен Гуцуляк. Всі вони були убиті пострілами в потилицю.

Всього ж особлива трійка УНКВД Ленінградської області у складі начальника Л. Заковського, його заступника В. Гаріна і прокурора Ленінграда Позерна постановила розстріляти 1825 соловецьких в'язнів. Їх мали розстріляти до 7 листопада 1937 р. – 20-ї річниці жовтневого перевороту. Але не встигли оформити на всіх справи, не встигли перевезти із Соловецької тюрми в Сандормох. Тому 509 в'язнів розстріляли у Ленінграді 8 грудня 1937 року за наказом старшого лейтенанта А. Полікарпова. Останніх 198 в'язнів, приречених до смерті, розстріляли за наказом заступника начальника 10 відділу ГУДБ НКВД майора Антонова на Соловках в районі командировки Ісаково 14 лютого 1938 року [5].

То про що ж кричить товариш Симоненко? Чи має він хоч якесь право дорікати комусь за чистку бібліотек від брехливої, шовіністично-імперсько-комуністичної літератури. Нинішня влада не має права допускати, щоб мізантропічна фальш і далі отруювала душі громадян України.

Симоненку болить не доля України, а доля КПРФ, доля Росії, якій він раболіпно служить, тому все сприймає навпаки. Брехню російських бундючних керівників він сприймає за правду, а намагання української влади захистити свої національні інтереси трактує – як ворожу щодо Росії і її народу політику. Гай-гай, Петре Миколайовичу, сха-

меніться! Не вводьте людей в оману! І самі себе не дуріть! До посади російського імператора вам не дослужитись! Ще ні один прислужник не вибивався ні в царі, ні в імператори. Отже, всі ваші, як ви кажете, політичні витребеньки, з якими виступаєте на різних трибунах, смішні, гидкі, нікчемні. Вони просто показують вашу комуністичну ницість. Ви були і є послідовником, адептом, епігоном злочинного сталінського режиму. Можна було б вам простити цю засліпленість до 1991 року, коли всі злочини були покриті мороком цілковитої секретності. Але ж сьогодні ви вже можете прочитати в оригіналах і в копіях розстрільні сталінські списки. І якщо Ви так гірко плачете за Ватутіним, якого поранили розвідники УПА, то чого ж Ви не плачете за маршалами Василем Блюхером, Олександром Єгоровим, Михайлом Тухачевським, Григорієм Куликом, над наркомом боєприпасів Іваном Сергеєвим і чотирма його заступниками Олександром Ходяковим, Василем Шабановим, Михайлом Іняшкіним та тисячами інших високорангових командирів Червоної армії і наркоматівських керівників?[6].

Їх же убили не упівці, а «сонцесяйний батько народів» Йосиф Віссаріонович Сталін та його славні поплічники Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов, Клим Ворошилов та іже з ними. Ви, очевидно, ще й досі не знаєте, що в 1937–1938 роках тільки в Москві було розстріляно 30 тисяч найкращих, найосвіченіших радянських громадян[7]. Так то був справедливий комунізм, чи може справжній сталінський фашизм, геніальний тактичний хід вождя народів? Ви і ваші однопартійці певно не знають цих жахливих злочинів, що так солодко розхвалюють цього найстрашнішого вбивцю на сторінках «Киевского вестника» вустами сталінського нащадка В.Карпова.

Фарисействуючим комуністичним проповідникам не зайвим буде нагадати, що на руках їхніх кривавих вождів і мільйонної армії енкаведистських опричників тільки за 2 роки «великого терору» (1937–1938) запеклася кров 75950 розстріляних у катівнях НКВД українців, а над головами їхніх катів висить прокляття ще 193 тисяч замордованих і на все життя покалічених громадян України, справи на яких були сфальсифіковані за вказівкою Москви, за наказом № 00447 наркома внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова та прокурора СРСР Андрія Вишинського, який 7 серпня 1937 року розіслав у республіки, краї й області вказівку, що в ході виконання наказу № 00447 попередня санкція прокурора на арешт не потрібна[8].

Це була перша, у 30-х роках після Голодомору, хвиля масового людиновинищення в Україні і всьому Радянському Союзі. Підставою її проведення був згадуваний уже нами наказ Миколи Єжова № 00447 від 31 червня 1937 р., затверджений Політбюро ЦК ВКП(б). За нею йшли друга й третя, не менш страшні і жорстокі хвилі. В дію були введені два нових накази Єжова № 00485[9] та № 00486[10]. Перший із них був спрямований проти так званої «Польської організації військової». За ним було заарештовано у 1937–1938 роках 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39634 особи (70%) були засуджені до різних термінів ув'язнення, або ж розстріляні.

За наказом Єжова № 00486 були репресовані жінки і діти репресованих членів «ПОВ», в тім числі й жінки 38 визначних командирів Київського особливого військового округу, чоловіки яких були уже або розстріляні, або чекали розстрілу.

Загальна ж кількість заарештованих в Україні тільки за ці два роки становить 267579 осіб [11].

На жаль, про це ні Петро Симоненко, ні «Киевский вестник», ні «Комуніст», ні «Рабочая газета» своїм читачам не розповідають. Вони продовжують товкти воду в ступі про «злочини» УПА. Вони публікують без коментарів нібито «довідки про діяльність ОУН-УПА», складені берієвсько-сталінськими чекістами, перед якими в ті роки стояло головне завдання – всіма силами компрометувати і нищити ОУН та УПА. І вони це робили сповна, використовуючи наявні ресурси, приписуючи багато своїх кривавих справ воякам УПА, які до того не мали абсолютно ніякого відношення, убивали на лісових та гірських стежках не причетних до УПА українських дівчат і хлопців, вважаючи їх за бандерівців.

Перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов у червні 1945 року доповідав Сталіну, що до 1 червня 1945 року було убито 90275 вояків УПА, яких він називав «бандитами», взято в полон 93610 вояків, а явилось з повинною 40395 учасників національно-визвольної боротьби [12]. Ми називаємо ці цифри, щоб зняти полуду з очей «товариша» Симоненка та його однопартійців, щоб вони нарешті зрозуміли, що проти злочинного сталінсько-берієвського режиму воювали не «банди», а сформована з патріотів-добровольців Українська повстанська армія. Бо важко собі уявити банду в 224280 осіб. Це 224 дивізії повного складу. Тут ми врахували лише тих, що були убиті, взяті в полон і прийшли з повинною. А скільки їх ще залишалося в боївках, сотнях та куренях і продовжувало боротьбу аж до 1956 року? Мабуть, не менше.

Але продовжимо огляд тогочасних подій далі. Зі слів того ж М.С. Хрущова дізнаємось, що на 25 березня 1946 року на території Західної України було ще 246 бойових одиниць УПА в кількості 2923 осіб. За 28 днів лютого по всіх областях Західної України було убито, арештовано і з'явилось із повинною 11296 осіб, а за 25 днів березня – 7512 осіб. Отже, ще 28808 вояків УПА нейтралізовано тільки за 2 місяці. Нічого собі банда – майже три нових дивізії [13].

Радянська влада, її репресивні органи ніяк не могли розправитися з УПА, яку підтримував український народ, а тому вдавалися до найстрашнішого, що могло бути, виселення сімей учасників

національно-визвольної боротьби у віддалені райони СРСР на нещадну експлуатацію і вимирання.

Знову звернемось листування М.С.Хрущова зі Сталіним. Московський ставленик писав з Києва кремлівському узурпатору:

«Ми посилили відповідні репресії і висилку сімей бандитів та їхніх пособників (куркулів, торгівців та інших), які допомагають бандитам. Так, на 1 червня 1945 року із західних областей виселено 9615 сімей бандитів і їх пособників, загальною чисельністю 24888 осіб [14].

Виселення, депортації не припинялися. У січні 1946 року із західних областей України було виселено 856 сімей або 2173 людини. У лютому виселення не проводилось, а в березні із підготовлених 1783 сімей (4738 осіб) було вивезено лише 287 або 636 осіб. Чому ж так мало? Та тільки тому, що управління НКВС Волинської, Дрогобицької, Тернопільської і Чернівецької областей не подали заявок на вагони і тому 1496 сімей або 4102 громадяни залишались на місцях, очікуючи ешелонів [15]. Їх, звичайно, вивезли у квітні.

А відомо ж, що тих, кого виселяли у віддалені райони СРСР, викидали, як щенят, у засніжену тайгу чи холодні степи Приуралля та Казахстану, де вони помирали від голоду й холоду. Чи це не був фашизм найстрашнішого ґатунку, «товаришу» Симоненко?

Вояки УПА не вбили, а важко поранили генерала Ватутіна, і він помер від ран. А скільки генералів винищив Сталін із своїми поплічниками, «товариш» Симоненко знає? Тільки по Київському особливому та Харківському військових округах перед війною, у 1935 році було арештовано і розстріляно 620 військовослужбовців, у 1936-му – 558, за 4 місяці 1937-го (січень–квітень) – 308 вищих та молодших командирів і червоноармійців. Серед них 8 командирів корпусів, 15 командирів дивізій і бригад, 20 начальників штабів округів, їх заступників та начальників відділів, 15 начальників штабів корпусів, дивізій і бригад [16]. От про них варто було б правдиво розповісти в усіх комуністичних газетах, що дишуть чорною злобою проти України, її незалежності та її керівників.

Ми можемо підказати першому секретарю ЦК КПУ, про кого хотіли б прочитати правдиві розповіді на сторінках «Киевского вестника», «Коммуниста», Рабочей газеты», які відкрили антиукраїнський фронт злоби, наклепів і мізантропії. Зокрема, коли і за що були розстріляні у 1938 році маршал Олександр Ілліч Єгоров, заступники начальника Генштабу ЧА – комкори Василь Миколайович Левічев та Сергій Олександрович Межерніков, командарм 2-го рангу Олександр Ігнатович Седякін, а з ними ще 134 вищих командири Червоної армії[16].

І це в час, коли на заході збиралися чорні хмари фашистської навали, творців якої Сталін забезпечував українським хлібом і салом, нафтою і залізною та марганцевою рудою, допомагав готувати німецьких танкістів і льотчиків. Оце був справжній фашизм, товаришу Симоненко. Чого ж ви про це мовчите, а паплюжите тих, хто, не шкодуючи свого життя, здоров'я і крові, боровся за волю України і волю людини.

Ми б могли тут навести імена усіх 46 тисяч сталінських жертв, знищених перед самою війною і в час війни, щоб показати надміру крикливому лідерові КПУ, хто і якими способами утверджував у Радянському Союзі, якщо не коричневий, то червоний фашизм, хто дозволив потім німецькій армії винищувально-руйнівним катком прокотитися по всій європейській частині СРСР від західних кордонів до Кавказу, Волги, Москви і Ленінграда. З чиєї вини зазначена частина території СРСР була сплюндрована, а 26 мільйонів громадян СРСР стали жертвами кривавої чотирилітньої бойні? Чи задумувався «товариш» Симоненко коли-небудь серйозно над цими жахливими цифрами? Мабуть ні. Інакше він не дозволив би собі звинувачувати Президента України В.А.Ющенка і всіх патріотів-українців у вигаданих гріхах. На жаль, поганому виду немає стиду.

Душа лідера КПУ болить за пам'ятниками Леніну, які у багатьох містах України уже знесені, але зберігаються ще у Києві, Ніжині, Ічні, Чернігові та багатьох інших містах України, окремі керівники яких ще перебувають в полоні фальшивої комуністичної пропаганди, яка із міжнародного злочинця намагалась виліпити вождя пролетарських мас, яким він ніколи не був, бо був руйнівником, організатором концтаборів і вбивцею мільйонів громадян колишньої царської Росії і її національних околиць.

Подекуди пам'ятники мізантропу ще стоять, як неспростовне свідчення про безчесність і безсоромність колишньої комуністичної верхівки, яка, незважаючи на неймовірну злиденність СССР, мало не в кожному місті і селі встановлювала пам'ятники безбожному руйнівнику церков і людської моралі, організатору «червоного терору», розпалювачу так званої класової ненависті, ворожнечі і боротьби, найлютішому ворогу українського народу і його незалежної держави, безсовісному грабіжнику українських селян, творцю найжорстокішого зі всіх попередніх Голодомору 1921–1922 років, який забрав 1,5 млн українців Півдня України, а на їх місце в їхні будинки Москва за його ж наказом переселила з різних кутків голодної Росії сотні тисяч етнічних росіян, щоб русифікувати ці території.

Думаємо, що настав рішучий момент для остаточного знищення пам'ятників цьому політичному авантюристу й злочинцю, над яким у найближчий час повинен відбутися справедливий суд народів. Його антилюдські діяння повинні одержати чесну і справедливу оцінку в історії всіх народів,

яким довелося жити на засадах ленінської мізантропічної справедливості.

Святий обов'язок нинішнього покоління українських інтелігентів, істориків, письменників і журналістів показати в усіх ганебних ракурсах цю жахливу особу, зняти з нього німб борця за права трудящих, яким він ніколи не був, розвінчати комуністичне славослів'я, яке намагалося із злочинця і мізантропа зробити героя, вождя усіх народів світу і т.п.

Що ж до «коричневої чуми нацизму», яка, за словами Симоненка, нібито відроджується в Україні, то тут, чиє б мичало, а чиє б мовчало. Цей вихованець комуністично-облудної пропаганди досі не зрозумів, що на Заході і в США, як і в Україні, панує справжня демократія. А коричневою чумою, якою Симоненко лякає громадян Україні і Росії, є ніхто інший, як такі спадкоємці Сталіна і його поплічників. Він рветься до влади, а народ його не пускає, бо ж брехнею можна світ перейти, але назад повернутись не вдасться.

Симоненко крикливо виставляє себе борцем проти фальсифікації історії. І тут він, як видно, перебуває в полоні старих комуністичних догм, які для нього залишаються непорушними. Історики ж України, незважаючи на галасування сталінсько-беріївських «правдоборців», ставлять в минулому історичному процесі все на свої місця. Та брехлива історія, яка до 1991 року писалася за вказівками відділів пропаганди і агітації обкомів та комуністичних центральних комітетів різних рівнів, під політичним наглядом цензорів, була згустком ідеологічних партійних настанов і брехливої трактовки багатьох суспільних процесів, які, зокрема, український народ рішуче, як фальшиві і облудні, безчесно грабіжницько-колонізаторські, відкидав, виступав проти них зі зброєю в руках.

Тут можна було б навести багато прикладів героїчної боротьби українського народу проти більшовицько-комуністичної узурпації влади, проти так званих «продрозкладок», «комбідів», колективізації, націоналізації, розкуркулювання, депортацій, масових арештів, масових розстрілів, безмежного зневажання національних, політичних і громадянських прав народів усіх республік, які керівництво ВКП(б) намагалось переварити в єдиному великоімперському котлі і утворити нову суспільну формацію – радянський народ. Як це робилося, старше покоління знає. В ім'я цієї примарної ідеї винищено десятки мільйонів громадян колишнього СРСР.

Лише один приклад. В червні 1941 року, коли Червона армія під ударами німецької армії відкочувалася на схід, органи НКДБ західних областей України і Буковини влаштували в переповнених безвинними людьми тюрмах криваві розстріли. У в'язницях Львівської області було розстріляно 2464 в'язні, Дрогобицької – 1101, Станіславської – 1000, в Луцьку – 2000, при чому тут всіх розстріляних облили гасом, спалили, а потім засипали вапном, у Перемишлі – 267, Дубні – 260, в Умані – 757 в'язнів Чортківської тюрми, в Чернівцях – 222 [17]. А всього по Україні розстріляно в тюрмах 9813 в'язнів, незаконно розстріляно конвоєм в дорозі – 769 осіб, померло в дорозі – 1057 в'язнів [18]. Як «товариш» Симоненко розцінює ці втрати? Які почуття викликали в громадян України ці криваві розстріли?.. Хто їх здатний забути?..

Петро Симоненко не любить, коли йому та його поплічникам нагадують про непростимі злочини комуністичної влади. Велику і благородну справу увічнення жертв Голодомору 1932–1933 років цей комуністичний крикун і невіглас називає «президентской пляской на костях». Очевидно, у комуністичного вождя не все в нормі з глуздом. Або його злоба проти того, що в Україні відроджується правда історії, настільки скаламутила його чорну душу, що він найблагородніші вчинки Президента України називає «пляской на костях». Де, в якій країні, яка розумна людина могла б так ганебно-блюзнірськи витрактувати високопатріотичну, високогуманну, і, якщо хочете, народоугодну і богоугодну діяльність Президента Віктора Андрійовича Ющенка щодо мільйонних жертв страшного Голодомору 1932–1933 років. Симоненку ця трагедія не болить, він і над такою святою і благородною справою, як увічнення пам'яті жертв голодомору, злобствує, глумиться, як справжній комуністичний Люцифер. Кажуть, що не було розуму змалку, не буде й до останку.

Рабсько-зрадницьке плазування перед іноземними чинниками в усіх народів викликає огиду, презирство, зневагу щодо носіїв цих хамелеонівських рис. Не позбавлений цих почуттів і український народ. Видатний український письменник Євген Маланюк у своїй «Книзі спостережень» наводить цитату одного польського хроніста, який, розповідаючи про Львів XVI століття, де «було мало русинів, але багато Руси», писав:

«Русь установляла собі консулів і проконсулів, дивні присяги чинила, від послушенства владі відприсягала, сама собі свої суди і кари установляла, **тих, що для чужинців працювали, за проклятих мала, до церемоній церковних не допускала й плювала на них»** [18].

Бачите, «товаришу» Симоненко, яка висока мораль в русинів-українців була ще в XVI столітті. А ви у XXI робите такі негідні громадянина України вчинки, за які накликаєте на себе прокляття народу і все інше, про що сказано вище.

Один із сучасних високоосвічених, чесних і мудрих людей сказав: «Не достоїн імені мужа той, хто оббріхує керівників своєї країни перед її ворогами». Саме це ми маємо сьогодні з Петром Симоненком, який уже не раз не соромиться претендувати на посаду Президента України.

Зробимо кілька висновків на підставі аналізу політичної і моральної позиції комуністичного вождя-невігласа.

1. Петро Симоненко досі не позбувся своїх закостенілих комуністичних догматів, своєї за його словами «печерної» ненависті до всього українського. Він є ворогом № 1 незалежної України, української державності.

2. Петро Симоненко, як остаточно політично і морально деградований малорос, плазуючи перед московськими очільниками, безсоромно, зухвало, безчесно і безпідставно вдається до брехливих звинувачень Президента України Віктора Андрійовича Ющенка в розв'язуванні ідеологічної, політичної, інформаційної і духовної війни проти Росії і російського народу.

3. Будучи депутатом Верховної Ради України, Симоненко мав би дбати про безпеку України, він же, потрапивши в чужу країну, по-зрадницьки розкриває державні військові таємниці, намагаючись викликати ворожнечу між Україною і Росією.

4. Симоненко свої хворобливі марення, свої напівбожевільні вигадки про «расползание фашизма» намагався і намагається нав'язати не тільки членам КПРФ, на XIII з'їзді якої виступав, а й українцям, публікуючи свої злобні випади проти Президента України і українців взагалі в газетах, що видаються в Україні, не розуміючи, що своєю облудною брехнею він ображає честь і гідність кожного чесного українця, а сам себе паскудить і принижує власним політичним і громадським безчестям.

5. Симоненко безсовісно бреше, коли у своїх висновках заявляє про «недооценку обществом коричневой чумы», що нібито «пещерный национализм и неонацизм стали государственной идеологией у нас в Украине», що «усилиями запада и США сегодня «коричневая чума» нацизма возрождается в Украине». Це Симоненко хоче відродити в Україні печерний комунізм, який нічим не поступався гітлерівському фашизму, хіба що відсутністю крематоріїв.

6. Таким чином Петро Симоненко у виступі на XIII з'їзді КПРФ показав себе неприхованим ворогом України, який працює проти неї; він ображав Президента України, зводив наклепи на діяльність української влади, намагався викликати недовіру до її політики, посіяти ворожнечу між українським і російським народами. Це злочини, передбачені ст. ст. 68, 79 та 105 Конституції України.

Автор цього матеріалу переглянув статті Конституції України, на підставі яких можна було б притягти Петра Симоненка до кримінальної відповідальності, як наклепника, брехуна і паплюжника Української Держави, української нації. Але статей про кару за оббріхування, наклепи, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, образу національної гідності, на жаль, не знайшов. У Кримінальному Кодексі колишньої УРСР у редакції 1927 року була особлива частина, в розділ I якої входило 20 статей, що передбачали найжорстокіші покарання аж до розстрілу за так звані «контрреволюційні злочини». На підставі тих статей було знищено, замордовано в сталінських таборах і на спецвиселеннях десятки мільйонів безвинних людей, то як «ворогів народу», то як «контрреволюціонерів», то як «куркулів», то як «буржуазних націоналістів», то «як членів різних опозицій та ухилів». Симоненко все те вважає великим благом радянського народу. Насправді ж то був справжній червоний фашизм. Тому я звертаюся до Верховної Ради України з просьбою позбавити Симоненка Петра Миколайовича депутатської недоторканності і депутатського мандата, як небезпечного брехуна і відвертого ворога української держави, безчесного ганьбителя Президента України і всього українського народу!

Притягти Симоненка Петра Миколайовича до кримінальної відповідальності за статтями 68, 79 та 105 Конституції України.

Оскільки газети «Киевский вестник», «Коммунист», «Рабочая газета» протягом ряду років ведуть антиукраїнську, антидержавну і антинаціональну пропаганду, сіють ворожнечу між окремими групами українського населення, виховують своїх читачів у дусі великоімперського шовінізму і ненависті до українського народу, брехливо, з позицій колишнього НКВД-НКДБ СРСР висвітлюють діяльність ОУН та УПА, зводять наклепи на існуючий в Україні лад, позбавити редакції цих газет ліцензій на видавничу діяльність, а їхніх редакторів та кореспондентів притягти до кримінальної відповідальності за відповідними статтями Кримінального Кодексу України.

У зв'язку з тим, що Комуністична партія України усно і письмово веде ворожу, щодо України і її народу пропаганду, а її лідер на міжнародних форумах паплюжить діяльність Президента України і всієї української влади, обзиваючи її «коричневою чумою», а її політику «печерним націоналізмом», автор статті звертається до Міністерства юстиції України з проханням зняти цю партію з реєстрації і заборонити її діяльність в Україні.

Як громадянин України, якому болить доля моєї держави і всього українського народу, я закликаю усіх українських виборців проігнорувати висування Петра Симоненка в Президенти України, не віддати за нього жодного голосу. Цим ми рішуче заявимо, що повернення в сталінсько-берієвське промосковське царство в Україні ніколи не буде.

---

[1] Выступление первого секретаря ЦК КПУ П. Симоненко на XIII съезде КПРФ // Рабочая газета. – 2008. – 4 декабря.

[2] Оргкомітет з підготовки міжнародного суду над злочинами комунізму проти людства. Фашистський меч кувався в СРСР // Вісті комбатанта. – Торонто; НьюЙорк. – 2008. – С. 75–76.

[3] Генеральна угода про співробітництво, взаємодопомогу, спільну діяльність між Головним управлінням державної безпеки НКВС СРСР і Головним управлін-

ням безпеки націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (Гестапо) // Там само. – С. 76–78.

[4] Микольський Ю. Російські військові формування і адміністративні органи, які разом з гітлерівською Німеччиною боролися проти СРСР // Там само. – С. 79–80.

[5] Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. – Київ.: Сфера, 1997. – Т. 1. – С. 10–26.

[6] Млечин Л. Иосиф Сталин, его маршалы и генералы. – М.: Центрополиграф, 2004. – 816 с.

[7] Ферапошкин В., Рыженков С. День памяти жертв политических репрессий в Москве // 30 октября. Газета «Московского мемориала». – 2008. – № 90. – С. 1–3.

[8] Охотин Г.Г., Рочинський А.Б. «Большой террор»: 1937–1939 // 30 октября. Газета «Московского мемориала». – 2007. – № 74. – С. 1–7.

[9] О фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел СССР 11 августа 1937 г. г. Москва. № 00485 // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 15–18; Ежов Н. Совершенно секретно. Народный комиссариат внутренних дел союзных республик, начальникам управлений НКВД автономных республик, областей и краев // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні. – С. 350–377.

[10] Гранкіна О. Репресувати на підставі наказу наркома внутрішній справ СРСР… // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 208–223.

[11] Рубльов О. Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116–156.

[12] Лист першого секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова Й.В. Сталіну // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 4. – Арк. 28.

[13] ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 118. – Арк. 1.

[14] Там само. – Спр. 4. – Арк. 32.

[15] Там само. – Арк. 30.

[16] Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії служби безпеки Організації українських націоналістів // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 365–389.

[17] Романов О. Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. – Львів; Нью-Йорк. – 2002. – С. 387.

[18] Маланюк Є. Книга Спостережень. – Київ.: Атіка, 1995. – 238 с.

Summary

Ivan Fostiy
(Chernivtsi)

Leader of the Communist Party of Ukraine Petro Symonenko Devote Oneself to the Truth or Lie

In this article exposed anti-Ukrainian direction of appearance (in public) of the KPU leader P. Symonenko abroad.

Key words: P. Symonenko, KPU, appearance (in public), slanders, anti-Ukrainian, stalinism, fascism, Stalin's repression, holodomor.

УДК 39(477.85) „1/20"

Ганна Скорейко

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

У статті йдеться про особливості формування етнополітичної ситуації в Україні на сучасному етапі, становище національних меншин та мовних груп. Особлива увага звертається на проблеми адаптації українського законодавства до загальноєвропейських вимог в умовах фактичної двомовності в українському суспільстві, необхідності збереження регіональних мов.

Ключові слова: Україна, національні меншини, національне питання, регіональні мови, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, російськомовне населення.

Розвал Радянського Союзу і становлення нових незалежних держав виявили цілий ряд гострих, часто занедбаних суспільних, економічних, екологічних проблем радянського суспільства, які лягли важким тягарем на пострадянські республіки. Одним з найскладніших спадків політики союзного керівництва виявилося національне питання, вирішення якого до сих пір є болючою проблемою для всіх етнічних спільнот колишнього СРСР.

Україна була й залишається зразком мирного співіснування численних етнічних груп. Національне питання тут ніколи не являлося дестабілізуючим фактором. Звичайно, державу не обминули регіональні сепаратистські прояви на початку 90-х рр. XX ст. – румунські в Чернівецькій області, русинські на Закарпатті, російські в Криму. Проте витримана і послідовна державна етнополітика дала змогу перевести ці рухи в національно-культурну та гуманітарну сферу.

Проблема розвитку міжнаціональних відносин в Україні залишається однією із найважливіших для розуміння сучасних процесів у державі, тому викликає незмінно гострий інтерес у науковців. Зокрема, значний внесок у вивчення етнонаціональних стосунків та розробку засад етнополітики в Україні належить В.Б.Євтуху[1]. Правовий аспект забезпечення культурно-духовних та політичних потреб національних меншин досліджує Л.Рябошапко[2]. Важливим для вивчення проблеми є аналіз історичних теорій та концепцій щодо формування і взаємозв'язків національних меншин в Україні, зроблений О.Рафальським.[3] Особливо слід відзначити глибоке вивчення проблеми у колективній праці «Міжнаціональні відносини і національні меншини: стан, перспективи», підготовленій під редакцією Р.Чілачави.[4]

Однак сьогодні питання захисту національних меншин знову набрало гострого політичного ха-

рактеру. В умовах постійної політичної боротьби деякі партійні лідери, експлуатуючи існуючі та надумані проблеми міжнаціональних стосунків у державі, по суті провокують ескалацію напруження для своїх прагматичних цілей. Зокрема, пристрасті загострюються довкола двох, на перший погляд, діаметрально протилежних проблем національної політики України: з одного боку постійно наголошується на багатонаціональності України, з іншого – все частіше лунають твердження про існування в державі двох субнацій – української і російської, що й необхідно зафіксувати на конституційному рівні. При цьому використовується старий радянський пропагандистський метод – опираючись на реальні цифри, трактувати їх у своїх інтересах.

Найвагомішим аргументом для ілюстрації реального становища етносів України стали результати Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Але водночас реалією сучасної політичної ситуації стало те, що національна статистика перетворилася із суто наукової чи прикладної сфери, в першу чергу, для розробки урядових програм у царині забезпечення і збереження унікальної багатокультурності українського суспільства, у знаряддя політичних маніпуляцій.

Отже, при всій недосконалості методики фіксації статистичних даних, Всеукраїнський перепис населення 2001 р. показав, що у державі мешкають представники майже 130 національностей, причому: українці становлять 77,8%, росіяни – 17,3%, білоруси, молдавани, кримські татари – від 0,9 до 0,5%, а всі інші етнічні групи – від 0,4 до 0,01%. [5] Тобто українці являються титульною нацією, яка не тільки дала назву державі, але й становить абсолютну більшість у країні. У всіх регіонах, крім Донбасу та Криму, українці становлять від 75 до 96%.

В порівнянні з результатами попереднього перепису, який проводився в СРСР у 1989 році, частка етнічних українців зросла на 5,1 відсоткових показників. Значну, другу за чисельністю та питомою вагою, етнічну групу в Україні творять росіяни, частка яких за 12 років зменшилася на 4,8 відсоткових показників. На третьому місці білоруси – 0,6%, їхня частка зменшилася у порівнянні з 1989 роком, коли вони становили 0,9%. Суттєвих втрат зазнала група українських євреїв, частка яких теж впала з 0,9% до 0,2%. Натомість внаслідок повернення депортованих народів з'явилася традиційна колись група кримських татар – 0,5%, у зв'язку з нестабільністю у Кавказькому регіоні національна структура України поповнилася групою азербайджанців та грузинів – по 0,1% та зросла частка вірменів – 0,2%. Інші етнічні групи відносно малочисельні. Більша частина етнічних груп, крім румунів у Чернівецькій області, угорців у Закарпатській та кримських татар у Криму, мешкає в Україні розсіяно.

Статистика показує, що у структурі населення України присутні всі етнічні групи, які склалися переважно в радянський час, в умовах особливої національної політики радянського керівництва, спрямованої на формування єдиної спільноти – «радянський народ». Влада ідеологізованої риторики в СРСР була безпрецедентною. Основний напрямок її полягав у створенні й утримуванні символічного поля цінностей та ідентичностей. Гасло цієї політики – «Розквіт і злиття всіх націй» – передбачало формальність існування національного розмаїття при повному домінуванні російської мови у всіх сферах. Отже мова, доповнена діями репресій та переслідувань, сприяння міграційній активності та своєрідному «розбавленні» однорідних етнічних груп за рахунок інонаціоналів, була основним засобом соціальної мобільності та конструювання «радянського народу». Таким чином, і українці, і майже всі етнічні групи, представлені народами колишньої Російської імперії та СРСР, стали заручниками великого експерименту, що проводився на 1/6 частині світу.

Процеси національного відродження у СРСР кінця 80-х років XX ст. супроводжувалися небаченими і масштабними зрушеннями в першу чергу в національній самоідентифікації в усіх радянських республіках, поверненням до власної історії, мови, релігії. Надзвичайно бурхливо проходили вони і в Україні, де український народ знову відчув себе вартісним, могутнім і самодостатнім. Розбудова Української держави тільки укріпила відчуття значимості не тільки українців, але й решти національних груп, що долучилися до творення нової політичної нації. Про міжетнічну толерантність в Україні свідчить той факт, що тут спостерігався найменший відтік населення під час «параду суверенітетів» колишніх радянських республік.[6]

Таким чином, результати Всеукраїнського перепису 2001 року були абсолютно закономірними: збільшення частки українців і зменшення росіян пояснюється поверненням зденаціоналізованих українців до своїх етнічних коренів. Проте вони виявилися абсолютно несподіваними для росіян, які змушені були визнати себе національною меншиною в Україні. Це викликало значний ажіотаж спочатку в політичних колах Росії, де підняли питання про насильницьку українізацію російського населення України, його утисків та необхідність його захисту, а потім і в Україні з'явилися російські організації, які заявляють про свої особливі права в державі.[7]

Жодних аргументів на цю користь знайти не вдається, адже в Україні не практикується національна дискримінація, не насаджується мовна антиросійська політика, не порушуються громадян-

ські права через незнання української мови. Звичайно, в державі, як і країнах СНД та Балтії, законодавчо закріплені вимоги до знання та використання на державній службі, в діловодстві, судовій системі і т.п. державної мови, але тут немає, як у Литві, практики, коли рівень знань мови визначає посаду в державних органах; на відміну від Казахстану, не спостерігається обмеження в просуванні по службі через незнання державної мови. [8]

Отже, тут варто вести розмову про дві різноплощинні проблеми: становище і перспективи розвитку національних меншин в Україні та мовне питання. Проблеми різних етносів не були поза увагою держави впродовж всього періоду розбудови України як незалежної держави. Ще у листопаді 1991 р. Верховною Радою України було прийнято «Декларацію прав національностей»,[9] де гарантуються всім націнальстям, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Представники національностей та національних груп мають право бути обраними до органів державної влади будь-яких рівнів, займати будь-які посади без обмежень. Дискримінація за національною ознакою в країні заборонена, а її прояви караються згідно з законом. Держава взяла на себе зобов'язання створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

У 1992 р. в Україні було прийнято «Закон про національні меншини», яким надано широкі можливості громадянам користуватися рідною мовою у роботі державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій. Крім того, надано можливості для національних меншин створювати власні школи, широко розвивати культурне життя.[10]

У 1994 р. Указом Президента України було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, реформоване 1996 р. у Державний комітет у справах національностей та міграцій. Це був один з найскладніших періодів у історії відновленої України і тому через скорочення штатів керівництву довелося відмовитися від ряду важливих напрямів роботи, що зумовило зміни його внутрішньої структури: на базі вже існуючих підрозділів було сформовано два управління – етнонаціональних процесів та у справах національних меншин, а також управління у справах української діаспори. Після того, як Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1997 року в структурі Держкомнацміграції було відкрито Департамент мовної політики, з'явилося управління організаційного і методичного забезпечення розвитку мов в Україні.[11]

Організація владою діалогу та співпраці з етнічними спільнотами була б неможливою без взаємодії зі структурами громадянського суспільства для виявлення потреб етносів, знаходження оптимального інструментарію для їх задоволення в інтересах всього суспільства та уникнення етнічних суперечностей. Саме для цього залучалися різноманітні дорадчі органи. Зокрема, у 1997 році створено Раду представників громадських організацій національних меншин та Раду з питань мовної політики при Президентові України.

8 листопада 2006 року постановою Кабінету Міністрів України №1575 даний орган трансформувався у Державний комітету України у справах національностей та релігій, який викликав неоднозначну оцінку суспільства. Проте, попри складну структуру, саме йому доводиться вирішувати сьогодні складні проблеми взаємовідносин різних етнічних груп в Україні.

Звичайно, на сьогоднішній день ще існують значні недоліки у сфері забезпечення нормативно-правової бази, необхідної для ефективної реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та міграції. Існує ціла низка проблем «корінних» народів та національних груп в межах України, для врегулювання яких відсутнє необхідне законодавство щодо мовно-освітніх аспектів; потребують уточнення поняття – «корінні народи», «національні меншини» тощо. Все ще відсутнє належне інформаційне забезпечення щодо становища корінних народів, малочислених національних меншин, біженців та новітніх іммігрантів, рівня їх проблем. Особливу роль у налагодженні взаєморозуміння між різними етнічними групами могло б відіграти публічне обговорення за участю вчених та фахівців етнонаціональних, міграційних та міжконфесійних проблем в Україні, життя української діаспори. Доконаним фактом в сучасній політичній ситуації стало невирішене «русинське питання» на Закарпатті, яке перетворилося у ще один болючий політтехнологічний подразник не тільки для даного регіону, але й всієї України.

Серед здобутків і позитивного досвіду Української держави слід відзначити активне сприяння національно-культурного життя меншин. Зокрема, у 2000 році в Україні було зареєстровано і діяло 627 національно-культурних товариств, 429 громадських об'єднань національних меншин, 26 з яких мали всеукраїнський статус. Станом на 2003 рік у країні нараховувалося 1076 національно-культурних організацій. Найбільше їх було у Донецькій, Одеській, Дніпропетровській областях та у Києві.[12] Станом на 1 січня 2009 року, за даними Держкомнацрелігій, таких організацій налічується вже 1458, з яких 42 мають всеукраїнський статус, і регіональний фактор залишився майже незмінним.[13]

Проте, як виявляється, це не зовсім задовольняє деяких лідерів, які представляють етнічні спільноти. Вони продовжують вимагати поступок і

привілею щодо своїх етнічних груп, переставляючи акценти із національно-культурних потреб на політичні. Сьогодні вже доконаним фактом внутріполітичної дійсності в Україні стали національні рухи, які використовують різні, часто регіональні, політичні сили для боротьби за домінування у державі.

Проблеми етнічних меншини в Україні не є унікальними. Ще у 1992 р. Організація з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) запровадила посаду Верховного комісара у справах національних меншин, покликаного «запобіганню конфліктів по можливості на самому ранньому етапі».[14] Займаючись проблемою тертя у стосунках з національними меншинами, Верховний комісар зосередив свою увагу на розгляді ситуацій, коли непорозуміння між органами влади різних європейських країн призводять до загострення. Насамперед особливо прискіпливо він відстежує випадки, що стосуються національних та етнічних груп, які складають у кількісному відношенні більшість населення у одній країні і меншість у іншій, і тим самим зачіпають інтереси влади обох держав, являючи собою потенційне джерело міждержавної напруженості або навіть конфліктів. Адже наслідки саме такої напруженості багато в чому визначали в минулому хід подій в європейській історії.

У 1995 р. держави – члени Ради Європи підписали «Рамкову конвенцію про захист національних меншин» з метою досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням.[15] До прийняття цього документа європейські країни спонукали етнічні конфлікти на Балканах, які показали, що захист національних меншин є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії та миру на континенті. Стало зрозуміло, що справді демократичне суспільство має не тільки поважати етнічну, культурну, мовну та релігійну самобутність кожної особи, яка належить до національної меншини, але й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності. Положення конвенції спрямовані на створення клімату терпимості як запоруки того, що культурне розмаїття – це джерело та чинник не розколу, а збагачення суспільства.

Особлива увага сучасного суспільства прикута до проблем зникнення цілих унікальних мовних груп в умовах глобалізації. 5 листопада 1992 р. у Страсбурзі державами – членами Ради Європи було підписано «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин».[16] У преамбулі зазначено, що її метою є захист історичних регіональних мов або мов меншин Європи, сприяння збереженню та розвитку культурного багатства і традицій Європи. Тут вперше чітко було визначено поняття «регіональна мова», «мова меншин», «нетериторіальна мова» і т.д. У Хартії значно розширено сфери використання мов національних меншин не тільки у забезпеченні всіх рівнів освіти й культури, але й у адміністративно-судових установах, соціальних закладах, комерційно-фінансовій сфері. У 1999 р. Верховна Рада України ратифікувала «Хартію», але через порушення процедури у 2000 р. Конституційний Суд визнав Закон про ратифікацію таким, що втратив чинність. Тільки у 2003 році даний документ був ратифікований Верховною Радою України з деякими поправками. На сьогодні він, поряд з Конституцією України являється основою проведення етнодержавної політики.

Особливу увагу європейське законодавство приділяє захисту осіб, які можуть стати об'єктами дискримінації через свою приналежність до певної етнічної, культурної або мовної групи. Зокрема, і «Європейська Хартія», і «Рамкова конвенція» зобов'язують уряди країн, що приєдналися до цих документів, заохочувати атмосферу терпимості та міжкультурного діалогу, вживати ефективних заходів для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння і співробітництва між усіма особами, що проживають в межах їхньої території.

Значно розширює поняття «національні меншини» «Декларація ліберально-демократичних принципів стосовно етнокультурних та національних меншин і корінних народів», ухвалена в Берліні 16 вересня 2000 року представниками 38 корінних народів, національних і етнокультурних меншин з 26 країн світу.[17] Зокрема, тут було відзначено, що жодна країна і жодне суспільство, в яких не визнаються, не впроваджуються і не поважаються права меншин, не можуть вважатися ліберальними і демократичними. До основних вимог класичних прав людини і верховенства закону Декларація пропонує додати деякі положення. Зокрема, у сфері цінностей на перше місце виходять індивідуальні свободи людини. Тому права меншин повинні бути спрямовані на захист індивідуальних прав як меншин, так і більшості. Спеціальні права та положення щодо захисту національних меншин не повинні ні в якому разі порушувати права індивідуальних членів таких етнічних груп, а групові права не можуть бути використані як прихована форма дискримінації.

Вперше на міжнародному рівні було зазначено, що повага до прав меншин повинна впроваджуватися таким чином, щоб не зашкодити рівності жінок.

Надзвичайно цінним у даній Декларації є розрізнення трьох категорій меншин, відносно захисту яких всім державам слід виробити чітке законодавство:

– етнокультурні меншини, які складаються в основному з іммігрантів і біженців та їх нащадків, які проживають не в тих країнах, звідки походять;

– національні меншини, тобто історично усталені спільноти, які мають власну мову, культуру, релігію; найчастіше вони стають меншинами внаслідок зміни кордонів, або не змогли створити власної державності і є складовою однієї чи кількох країн; на захист таких меншин спрямовано більшість існуючих інструментів міжнародного права;

– корінні народи, які заселяли відповідні землі раніше, ніж нинішня більшість населення і стали меншиною в результаті підкорення або колонізації; це є фактично «первинні нації» у своїх країнах, вони вважали ці землі своїми значно раніше, ніж їх було витіснено, тому корінні народи мусять бути наділені специфічними правами.

Головне завдання урядів – утримуватися від будь-яких спроб примусової асиміляції і захищати меншини від будь-яких інших форм недобровільної асиміляції. Однак, як зазначено в Декларації, захист прав меншин мусить забезпечити гармонійне співіснування різних спільнот в межах однієї країни, але не створювати привілейоване чи дискриміноване становище тільки тому, що хтось належить до певної спільноти. Тобто всі права меншин зобов'язані відвернути дискримінацію, а не встановлювати привілеї. Разом з тим, права меншин не можуть трактуватися як звільнення членів меншин від громадянської відповідальності.[18]

Таким чином, демократизація пострадянських держав, в тому числі й України, неодмінно повинна супроводжуватися гармонізацією міжетнічних взаємин на основі взаємоповаги і толерантності. Узгодження українського законодавства із загальноєвропейським, підписання Україною Європейської хартії регіональних мов або мов меншин сьогодні заклало міцну базу для повного забезпечення прав різних етнічних груп і, таким чином, врегулювання національних питань. Однак непослідовне виконання цих законів, складні соціально-економічні проблеми не тільки не зняли напруги в українському суспільстві, але й породили неминуче загострення мовного питання, суть якого полягає у наданні російській мові статусу другої державної мови в Україні.

Європейський досвід показав, що одним з найвагоміших чинників міжнаціональних конфліктів є психологічна й націокультурна адаптація етнічних груп. У всіх пострадянських державах, в тому числі і в Україні, найбільш складно і драматично вона відбувається серед російського населення. Росіяни несподівано для себе зіткнулися з проблемою, яку переживають, як правило, мігранти – необхідністю психологічно адаптуватися до нової етнічної ситуації, коли вони опинилися в меншості.

Серед чотирьох типів психологічної адаптації, запропонованих соціологом Дж. Беррі – асиміляція, сепарація, маргіналізація та інтеграція, – для українських росіян поки що не підходить жоден. Причина полягає в тому, що саме в Україні їм доводиться переживати ще й важкий моральний злам: тривалий час – більше 300 років – вони почували себе тут представниками титульної державотворчої нації з усіма наслідками та можливостями і зараз їм важко змиритися зі зміною статусу, визнати себе національною меншиною.[19] Тим більше, що історично в Росії становище «нацменів», «інородців» завжди було принизливим. Застосування щодо російської спільноти поняття «національна меншина» сприймається болісно.[20]

Як свідчить європейський досвід, при послідовній державній етнонаціональній політиці з часом це почуття «комплексу нацмена» мало б зникнути і натомість сформувалася б ідентифікація з українським громадянством при збереженні етнічної приналежності. Однак це означає, що російська етнічна група має стати на шлях поступової інтеграції в загальноукраїнську спільноту. Це складний і тривалий процес. Він потребує взаємного пристосування, яке включає в себе право всіх етнічних груп жити як культурно різні народи, але недомінантна група мусить адаптуватися до основних цінностей домінуючого суспільства.

Таким чином, росіяни, як раніше румуни, угорці та поляки, мусіли б визнати домінуючий статус українського народу як титульної нації, залишаючи за собою право розвивати власні культурні та мовні традиції. Це забезпечило би стабільний розвиток держави, дало би змогу уникнути розколу суспільства і, що найважливіше, звело би можливість проявів міжнаціональних конфліктів до нуля. Але, зважаючи на вище означені фактори, росіяни всерйоз побоюються, що інтеграція обов'язково спричинить ослаблення їх в українському середовищі.

Однією із рис інтеграції національної меншини є надання переваги, часто з практичних міркувань, мові домінуючої групи. Як свідчить історичний досвід країн, що вже пережили процес формування громадянського суспільства, такий вибір нерідної мови в першому поколінні зумовлений, як правило, економічними чинниками. В другому ж поколінні знімається проблема мови взагалі: мова домінуючої етнічної групи стає рідною і відбувається природна інтеграція молодого покоління в інше культурне середовище. Отже, каменем спотикання на шляху інтеграції неукраїнського населення в Україні являється проблема мови як перша і необхідна умова збереження етнічної ідентичності.

Загострення політичної боротьби, бажання за будь-яких умов прийти до влади змушує деяких політиків вдаватися до спекуляцій даними національної статистики і, що найбільш цинічно, почуттями українських росіян, піднімаючи питання надання російській мові статусу державної в Украї-

ні. За основу береться мовна статистика, суть якої полягає в тому, що під час перепису населення 2001 року окремо визначалася ще й рідна мова мешканців України. Результати показали, що українську мову рідною визнали 67,5%, російську – 29,6% населення країни. Як свідчать дані, «українськими» є не лише західні землі, але й східні. В Дніпропетровській та Миколаївській областях україномовне населення становить більше двох третин, а в Харківській області – більше половини. На Одещині, яка завжди підкреслювала своє «російське походження», за період, що минув від останнього радянського перепису, вдалося зламати тенденцію до зниження частки україномовного населення і сьогодні можна говорити про те, що встановився паритет української та російської мов при незначній перевазі першої.

Російськомовне населення проживає в Криму та індустріальних регіонах: Донецькій та Луганській областях. Більше того, тут спостерігається стійка тенденція до скорочення частки населення, що послуговується українською мовою.

Пояснення цьому, поза сумнівом, слід шукати в історичних обставинах попередніх епох та політично-правовому статусі українських земель в складі спочатку Російської імперії, а пізніше СРСР. Звичайно, можна згадати століття русифікаторської політики на українських землях, наплив мешканців російських губерній часів Російської імперії та СРСР, престижність російської мови на противагу селянському статусу української мови в усі часи тощо. Чого тільки варта політика радянського керівництва, спрямована на формування нової спільноти «радянський народ» та неофіційне надання російській мові статусу державної на території всього Радянського Союзу. Наслідком цього стало формування значної групи російськомовних українців. Статистичні дані показують, що тільки 85,2% українців розмовляють по-українськи, 14,8% визнали своєю рідною російську мову. Чи мають вони шанс повернутися до мови своїх батьків? При існуючій непослідовній етнополітиці держави це видається малоймовірним, адже більшість російськомовних українців мешкає в Дніпропетровській – 21,3%, Харківській – 25,8%, Одеській – 28,2%, Запорізькій області – 30,9%, Луганській – 49,4%, Донецькій – 58,7%, в Криму – 59,5%, де будь-які спроби запровадити хоча б навчання українською мовою в школах чи вузах викликають обурення й скарги російського населення. Крім того, ці області найбільш урбанізовані. Зокрема, в Дніпропетровській області міське населення становить 83%, В Донецькій – 90%, В Запорізькій – 76%, Луганській – 86% тощо. Ця обставина суттєво ускладнює ситуацію, адже україномовне населення продовжує переважати серед сільських мешканців, а більшість міського населення даних регіонів російськомовне. Таким чином тут залишається традиційний селянський статус української мови.

Суттєво поповнюють російськомовну групу населення України представники деяких етнічних меншин, які розсіяно мешкають по свій країні і не мають змоги об'єднуватися та зберігати свої мовні й культурні традиції. Найбільш русифікованими серед них виявилися євреї, серед яких тільки 3,1% визнають рідною мову своєї національності, а 83% розмовляють по-російськи. Рідною визнали російську мову і 88,5% греків, 64,7% німців, 62,5% білорусів, 58,7% татар, 54,4% грузинів і т.д. Зауважимо, що всі національні меншини мають змогу зберігати й розвивати свої мовно-культурні традиції, забезпечені й гарантовані державою. При існуючих політичних спекуляціях на даних мовної статистики більшість малих етнічних меншин, ймовірно, не будуть мати можливостей для їх реалізації, і можуть бути поглинені іншими більш потужними групами українців та росіян, які разом в Україні становлять 95,1%.

Результати мовної статистики дають змогу простежити ще й деякі характеристики етнічної самосвідомості: серед всіх етнічних груп, що населяють Україну, своєю відданістю рідній мові вирізняються росіяни, 95,9% яких розмовляють по-російськи, угорці – 95,4% послуговуються рідною мовою, кримські татари (92%), румуни (91,7%). Не важко підмітити, що ці етнічні меншини належали до титульних націй в різні часи входження окремих територій сучасної України до складу Росії, Угорщини, Румунії, Кримського ханства. Таким чином участь національностей у державотворчих процесах формує стійкі етнічні характеристики, які лягають в основу етнічної меншини і не дають їй змоги ослабнути, асимілюватися. В дану схему дещо не вписуються українські поляки, які раніше теж належали до титульної нації в Галичині, залишилися в Україні після відомих подій 1943-1947 рр. Вони не були налаштовані на еміграцію, їхнє етнічне коріння тісно переплелося з місцевими українцями, тому відносно швидко пережили психологічну адаптацію. Інтеграцію українських поляків в Україні можна вважати класичною. Пам'ятаючи про своє етнічне походження, плекаючи рідну культуру, традиції та звичаї, вони поступово надають перевагу мові етнічної більшості: тільки 12,9% визнали рідною мовою польську, а 71% їх розмовляє по-українськи.

Позитивним аспектом існування в Україні інтегрованих меншин є можливості для тіснішої співпраці з сусідніми державами. Це найкраще ілюструють добросусідські відносини з Польщею, Румунією, Угорщиною. Водночас маргіналізація чи сепарація етнічних меншин породжує небезпеку політичних спекуляцій з боку держав – колишніх метрополій, використання їх в зовнішньополітич-

них акціях чи втручання у внутрішні справи країни. Сьогодні захист не тільки етнічних росіян, але й всього російськомовного населення на пострадянському просторі стало частиною зовнішньої політики сусідньої Росії. Створене урядом РФ у 2007 році «Федеральне агентство у справах СНД, співвітчизнииків, що проживають за кордоном, і міжнародного гуманітарного співробітництва» має вирішувати завдання, спрямовані на посилення гуманітарної і культурної присутності Росії в країнах СНД, зміцнення і просування російської мови. За словами керівника агентства, воно має стати «унікальним каналом використання «м'якої сили», впливу на країн-партнерів».[21]

Таким чином, в Україні знову гостро постала проблема вже не забезпечення потреб російської спільноти, а формування особливого явища «російськомовної спільноти», яка формується з представників різних етносів, що осіли тут в радянський час і в якій особливе зацікавлення проявляє РФ. Свого часу опитування, що проводив професор університету Марквет Л.Барінгтон в Україні у 1998-1999 рр., дали йому підстави стверджувати, що більшість російськомовних мешканців України на перше місце ставили громадянство, приналежність до регіону, і тільки потім говорили про мову. Підставою для довіри цим результатам може служити те, що російська мова в Україні вільно розвивається на всіх рівнях, а росіяни послуговуються широко розвиненою мережею російськомовних освітніх закладів. Зокрема, у 2000 р. в державі функціонувало 2,4 тис. російськомовних шкіл, де навчалося більше 2 млн. учнів – майже третина всіх українських школярів; 35% студентів України отримували освіту російською мовою; загальна кількість російськомовних газет складала майже половину.[22] Таким чином, російська, як і інші національні меншини в Україні, отримала значні можливості для реалізації своїх культурно-духовних потреб.

Природно, що на сьогодні кількість шкіл з російською викладовою мовою скорочується, особливо у західноукраїнських регіонах, але це відбувається не насильницьким шляхом, а у зв'язку з поверненням до рідної мови більшості українців та в рамках підтримки державою інших етнічних груп, їхнього права на здобуття освіти. Натомість у Донецькій, Луганській областях та у Криму частка російськомовних шкіл і учнів, що там навчаються, значно перевищує відсоткову частку інших етнічних груп.[23]

Але зовнішні інсинуації, складні внутрішні соціально-економічні проблеми породжують внутрішні сили, які воліють заробити політичний капітал, спекулюючи на почуттях росіян України. Йдеться вже не тільки, і не стільки про захист прав росіян, скільки про проблеми російськомовного населення. Можна говорити про те, що так звана «російськомовна проблема» являється політичною категорією, створеною зовнішніми силами для корегування і впливу на Українську державу. На це вказує і та сумнозвісна інформаційна «війна», яку оголосила Україні Державна Дума Росії у 2000 р., звинуативши її у дискримінації російськомовного населення, і численні публікації журналістів та науковців, які настоюють на необхідності захисту економічних, юридичних та соціальних прав російськомовного населення, навіть вимагають створення спеціального департаменту, який займався б справами прав російськомовного населення в республіках колишнього Радянського Союзу.

Таким чином, російська мова в Україні перестає відігравати тільки комунікативну функцію, вже не може вважатися інтегральною частиною національної культури, а стає важливим символом для групової мобілізації. В цьому сенсі російська мова вже являється символічним інструментом влади, найчастіше в руках іншої держави. Адже, домагаючись надання російській мові статусу другої державної, ніхто не попереджує громадян України, що це передбачає обов'язкове вивчення двох мов, рівноправне їх вживання на території всієї країни у всіх сферах. Наводячи приклади трьохмовної Швейцарії, уникають, як правило, нагадувати, що громадяни цієї країни, а особливо чиновники, мають знати всі три мови. Приклад Бельгії взагалі найбільш невдалий для всіх, хто відстоює державну двомовність, – сьогодні країна на грані розколу, бо небажання валлонців вивчати фламандську мову вже грозить відокремленням Фландрії, де більш толерантне населення дотримувалося двомовності.[24] Сумний досвід двомовності набула Білорусь, де в результаті небажання більшості населення вивчати білоруську мову, її носії вже перебувають у меншості на території своєї країни, що супроводжується відновленням національних радикальних рухів, а значить ситуація стає конфлікто небезпечною.[25] Натомість Казахстан, проголосивши російську мову офіційною поряд з державним статусом казахської, проводить політику домінування саме державної мови, володіння нею стало неодмінною умовою для всіх державних службовців.[26]

Таким чином, російська етнічна група, переживаючи складні процеси психологічної адаптації до нового статусу, і так зване «російськомовне населення», яке не бажає інтегруватися в українську націю, є породженням і закономірним наслідком тої національної політики, яку проводив протягом багатьох століть російський і пізніше радянський уряд, непослідовності у виконанні українського законодавства вітчизняними урядовцями. При цьому не слід забувати, що, як свідчать соціологічні опитування, значна частина українських росіян та російськомовних громадян підтримує ідею незале-

жної України, докладає зусиль до її розбудови, не бажає брати участь у політичних іграх довкола статусу російської етнічної групи та російської мови у країні, що розколює суспільство.

Національна статистика перепису 2001 р. розбила ще один міф, який тривалий час підтримувався в Україні. У своєму намаганні постійно привертати увагу до проблеми міжнаціональних стосунків в Україні, найчастіше безпідставно, деякі політики зловживають дефініціями, часто підмінюючи одну іншою. Тут йдеться про так звану багатонаціональність України. Вживання цього поняття щодо України, яке стало ще одним складним спадком національної політики радянського керівництва, взагалі є некоректним і вносить багато плутанини у вивчення внутрішнього життя країни. Національність передбачає можливості для формування власних державних інституцій, територіальних автономій, що важко застосувати до будь-яких етнічних груп України, окрім кримських татар. Етнічна меншина вимагає захисту національно-культурних прав, навіть національно-культурних автономій без самоврядних політичних структур. В цьому сенсі Україна являється поліетнічним організмом, де існує потужна титульна нація, а етнічні меншини користуються всіма правами, обумовленими міжнародним правом.

Отже, національна та мовна статистика свідчить, що в Україні існує заголовна нація та етнічні групи (меншини). І бікультурність, і біполярність українського суспільства є політичними категоріями, використання яких є небезпечними, бо зачіпають права і статус всіх етнічних спільнот, що мешкають та території України. Як справедливо відзначив свого часу В.Євтух, державна політика має бути спрямована, з одного боку, на розвиток української спільноти, бо вона є основою етнополітичного організму, а з іншого – на розвиток етнічних меншин, які є окремими складовими частинами цього організму.[27] Однак генеральною лінією державної стратегії мають стати заходи консолідації їх усіх в політичну спільноту – громадянську націю. Будь-які спекуляції довкола цієї проблеми викликають тільки імовірність міжнаціональної напруги, розколу суспільства, а тому безвідповідальні й небезпечні. Крім того, вже у 2011 року відбудеться черговий перепис населення в Україні, що знову може підняти цілу хвилю політичних суперечностей довкола національної статистики.

---

[1] Євтух В.Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К., 1997. – 214 с.; Євтух В.Б. Етнополітичний менеджмент. // Етносоціологія: терміни та поняття: Навч. посібник. – К., 2003. – С. 220-226; Євтух В. Державна етнополітика України: нинішні засади і погляд у майбутнє. // Українські варіанти. – 1997. – № 2.

[2] Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917 – 2000). – Львів, 2002. – 482 с.

[3] Рафальський О. Національні меншини у XX ст. Історіографічний нарис. – К., 200. – 447 с.

[4] Міжнаціональні відносини і національні відносини в Україні: стан, перспективи / за ред.. Р.Чілачави. – К., 2004. – 382 с.

[5] Всеукраїнський перепис населення // www.ukrcensus.gov.ua/

[6] Стрельцова Я. Проблемы русского языка и образования в российских диаспорах в новом зарубежье // Язык и этнический конфликт //http://pubs.carnegie.ru/books/2001/07am1.

[7] Константин Шуров: «Русский вопрос – ключевой для Украины» //http://www.russian.kiev.ua/material.php?id=11604590.

[8] Стрельцова Я. Проблемы руського языка и образования в российских диаспорах в новом зарубежье // Язык и этнический конфликт //http://pubs.carnegie.ru/books/2001/07am1.

[9] Декларація прав національностей України: Постанова Верховної Ради України від 1 листопада 1991р. // Голос України. – 1991. – 2 листопада.

[10] Про національні меншини в Україні: Закон України від 25 червня 1992 року №2495-XII // Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. – К.: Фенікс, 1998. – С. 125.

[11] Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. – К.: Фенікс, 1998. – С. 182.

[12] Захист прав національних меншин в Україні: Збірник нормативно-правових актів. – К., 203. – С.223-240.

[13] Третя доповідь України про виконання рамкової конвенції ради Європи про захист національних меншин //http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=131306&cat_id=47945.

[14] Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті з пояснювальними примітками //Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 4. – С. 11 – 30.

[15] Рамкова конвенція про захист національних меншин Страсбург, 1 лютого 1995 року // http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_055.

[16] Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 5 листопада 1992 року // Офіційний вісник України. – 2006. – № 50.

[17] Декларація ліберально-демократичних принципів стосовно етнокультурних та національних меншин і корінних народів // http://www.cidct.org.ua/uk/studii/7/14.html.

[18] Там само.

[19] Стрельцова Я. Проблемы русского языка и образования в российских диаспорах в новом зарубежье // Язык и этнический конфликт //http://pubs.carnegie.ru/books/2001/07am1.

[20] Алпатов В. Языковая ситуация в регионах современной России // Отечественные записки. – 2005. – № 2.

[21] Россотрудничество может стать уникальным инструментом «мягкой силы». Об этом заявил Ф. Мухаметшин на пресс-конференции в ИД «Комсомольская Правда» // http://www.russkie.org/index.phpmodule=fullitem&id=16411.

[22] Колесниченко В. Европейская хартия региональных языков или языков меньшинств. Отчет о ее выполнении в Украине, а также о ситуации с правами языковых меньшинств и проявлениями расизма и нетерпимости // http://www.from-ua.com/politics/e62743796b72a.html.

[23] Третя доповідь України про виконання рамкової конвенції ради Європи про захист національних меншин //http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=131306&cat_id=47945.

[24] Духин В. Исчезновение Бельгии // http://vesti7.ru/news?id=11334.

[25] Смалянчук А.Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі у XX ст.// http://www.homoliber.org/ru/xx/xx010119.html.

[26] Курбатов И. Казахстан: дрейф от России. «Русский ресурс» остается бесхозным // http://www.russkie.org/index.phpmodule=fu...em&id=10401.

[27]Євтух В. Державна етнополітика України: нинішні засади і погляд у майбутнє // Українські варіанти. – 1997. – № 2.

Summary

Hanna Skoreyko

Minorities protection issue in Ukraine

The article is about peculiarity of forming of ethnic-political situation in Ukraine in modern phase and national minorities and language groups status. Special attention pays to problems of adaptation of Ukrainian legislation to common European claims in conditions of actual bilingualism in Ukrainian society and necessity to save regional languages.

Key words: Ukraine, national minorities, national problem, regional languages, European charter for regional or minority languages, Russian-speaking population.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 904:728(477.85) „09/13”

Ігор Возний
(Чернівці)

СІЛЬСЬКА ОКРУГА – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ X – XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ ТА СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ

У статті розглядаються важливі проблеми урбаністичних процесів на теренах Сіретo-Дністровського межиріччя протягом X – XIV ст. На прикладі аналізу писемних та археологічних джерел розглядається одна з важливих частин давньоруських міст, а саме: сільська округа, простежується її значення в структурі міста.

Ключові слова: місто, округа, феодально-адміністративний центр, фінансовий центр, поселення-супутники; церква, сільськогосподарські угіддя

Давньоруські міста були центрами ремесла і торгівлі – це, безсумнівно, підтверджується археологічними розкопками, які виявили чіткі сліди ремісничої і торгової діяльності міщан. Але це не означає, що лише зазначені галузі економіки визначали господарський розвиток міст. Ремесло і торгівля в X – першій половині XIII ст. перебували ще на початковій стадії відокремлення від сільського господарства і не могли створювати необхідний додатковий продукт для успішного розвитку міських форм життя. Такий додатковий продукт, безсумнівно, створювався в сфері сільськогосподарського виробництва[1].

Тому важливим завданням, яке стоїть перед сучасними науковцями, є поглиблений аналіз проблеми «місто й округа». Від його вирішення значною мірою залежить подальша розробка і самої моделі давньоруського феодалізму[2]. Адже на сучасному рівні знань досить складно реконструювати сам економічний механізм взаємодії міста і села, реальні розміри території, безпосередньо і постійно «працюючої» на конкретний міський центр.

Останнім часом науковці розглядають місто не з точки зору його відмінностей від села, а у поєднанні з ним. Багато в чому, особливо на ранніх етапах розвитку феодальної системи, місто в економічному плані було своєрідним продовженням села. Із сільською округою його пов’язувало багато спільного. Для неї воно було господарським, адміністративно-політичним і культурним центром[3]. На думку С.В.Юшкова, міста не могли існувати без сільської округи, оскільки вони були феодально-адміністративними, фінансовими центрами сільської волості, яка оточувала їх. Міста давньої Русі, на відміну від західноєвропейських міст не були бюргерськими. У них, в основному, мешкали не торгово-промислові верстви, а, в першу чергу, феодали, власники сільських помість[4]. Це сприяло постійному притоку додаткового продукту, який вироблявся в сфері сільського господарства, в міста, що, по суті, і було основою їхнього бурхливого росту і розвитку. Тому міста з їхньою сільською округою не можуть бути зрозумілими повною мірою без знання її господарської структури, економічного і демографічного потенціалу, характеру її взаємодії з містом[5].

Як зазначалося, складовою частиною давньоруських міст були також поселення, які складали сільську округу. Так, навколо ранньослов’янського міста в Ревному розташовувалися чотири сільських поселення в урочищах Гевда, Підгороддя, Ліщик та Микулинка. А літописний Василів розташовувався на обох берегах Дністра і мав досить складну структуру, оскільки прикривав гавань не тільки на правому березі ріки, але й вхід у гирло р. Серету, по якому можна було дістатися до Теребовлі – столиці князівства. Відомо що на території сіл Городок та Виноградне на лівому березі Дністра, навпроти літописного Василева, раніше було досліджено давньоруські підплитові поховання[6]. Це підтверджено матеріалами розвідок, проведених у 1997 р. С.В. Пивоваровим, який поблизу вищеназваних сіл, на берегових терасах виявив рештки культурного шару з матеріалами XII – першої половини XIII ст.[7]

Соціальний зміст Ленківецького городища чіткіше виступає на фоні його поселень-супутників, які виявлено у чотирьох пунктах. Поселення в урочищі Селище видовжене на 800 м. Селище згадується 23 лютого 1488 р. як «Ленцовичово село»[8], тобто село Ленци. Родина Ленци згадується в документах XVI ст. Аналіз писемних документів засвідчує, що село походить від багатої родини Ленців[9]. Очевидно, родина була власником села й у XII – першій половині XIII ст. Тут виявлено сліди наземних жител з глинобитними печами. У північній частині селища розміщувалося кладовище XII – XIII ст., на якому розкопано 16 поховань[10].

Інше селище-супутник розташовувалося за 1 км від городища на правому березі Потоку, в урочищі Совиця. На його території знайдено уламки кераміки XII – першої половини XIII ст., але розкопки на ньому не проводилися[11]. Ще два поселення

зафіксовано в урочищах Старі Ленківці та Багна. Сільські поселення досліджено біля більшості давньоруських міст[12].

Аналіз писемних й археологічних джерел показує, що безпосередній зв'язок із сільськогосподарським виробництвом характеризував економічне життя практично всіх давньоруських міст, незалежно від їхніх рангів, хоча рівень цих зв'язків був різним[13]. Дослідження палеогеографів останніх років показали, що міста розташовувалися, в основному, в центрі найбільш родючих земель, а звідси – в густонаселених землеробських районах, звідки вони отримували додатковий продукт[14]. На тісний зв'язок міста із селом вказують також писемні джерела. Наприклад, у 1152 р. Святослав Ольгович дорікав Юрію Довгорукому за недотримання союзницьких обов'язків: «Сяко еси волость мою погубилъ, а жита если около города потравилъ»[15]. Городи міщан могли знаходитися неподалік міських укріплень: «Мстиславъ же съ братею ста передъ Золотыми вороты въ огородъхъ»[16]. Свої городи в Києві мав і Печерський монастир. Патерик відзначає, що частина ченців займалася рукоділлям, а «другоици въ оградъ копаху зелейного ради растения»[17]. Звідси випливає, що городи могли знаходитися не тільки в межах монастирських садиб, але й міських і на вільних від забудови площах.

Господарське життя давньоруського міста неможливо зрозуміти без урахування ролі в ньому церкви. Статутом Володимира Святославовича церкві віддавалася десята частина прибутків. «И по том же лътом многымъ минувшемъ създахъ церковь святыя Богородица Десятинную и дахъ си десятину по всей землъ рустъи, исъ княжения въ съборную церковь от всякого княжя суда десятую въкшу, а отъ торгу десятую неделю, а из домовъ на всякое лъто десятое от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу чюдьнъи его матери»[18].

Достатню уяву про структуру господарства Печерського монастиря, який був великим землевласником, подають літописні повідомлення. Так, незадовго перед смертю ігумен Феодосій закликав до себе ченців, серед яких мали бути і ті, «еже и в селах или на иную кую потребу отошли»[19]. Цей рік був надзвичайно врожайним для монастиря: «В лъто же то молитвами блаженного отца нашого Феодосія умножились всъхъ благах въ монастыръ томъ, еще же и в области тъхъ гобино бысть, и в животных приплод»[20]. Розвивався також монастир і з пожалувань від бояр: рухоме майно «от имънии своихъ на утешение братии и устроение монастырю» і нерухоме – «друзии же села вдаю ще монастыреви и братии»[21]. Аналогічним було становище і в інших монастирях Київської Русі, які, за словами літописця, «от царь, и бояр, и от богатства поставлены»[22].

Можливо, такі сільськогосподарські угіддя були розташовані на міжвальному просторі Галицького монастиря в Середньому Подністров'ї. Ще у XIX ст. Д. Щеглов згадував, що скит Галиця «мав свій маєток, але наприкінці XVIII ст. був спустошений турками і з цього часу обезлюднів»[23].

Відомо, що церква була великим землевласником, а в XII – першій половині XIII ст. йшов процес формування церковного землеволодіння. У джерелах нерідко згадуються «нивы церковные», які належали київським монастирям, а також факти пожалування їм земельних ділянок.

Городи міщан могли знаходитися в незаселеній частині посаду літописних Кучелмина та Василева, оскільки культурний шар тут присутній не всюди. На жаль, у містах Сірето-Дністровського межиріччя не виявлені знаряддя рільництва, які б свідчили про зв'язок міщан із сільськогосподарським виробництвом. Але це не означає якоїсь винятковості чи локальних особливостей зазначеного регіону. Це, очевидно, пов'язано з незначною дослідженою площею на посадах давньоруських міст Сірето-Дністровського межиріччя. Можливо, при подальших розкопках широкими площами вдасться виявити такі матеріали. Адже землеробські знаряддя відомі з розкопок найбільших міст Русі – Галича, Чернігова, Києва, Новгорода тощо[24].

Городні ділянки засвідчені не тільки в малих містах, а й у великих центрах Давньоруської держави, наприклад, у Новгороді, Києві тощо[25]. Однак слід обумовити, що поняття «город» у давньоруських літописах має ширше значення й включає в себе також термін «сад»[26]. Аналогічні городні ділянки та поля простежені в монастирі в Йосиповичах[27].

Значне місце в господарстві міщан займало тваринництво, про що свідчать знахідки кісток свійських тварин. На досліджуваній території вони відомі в Ревному, Ленківцях, літописному Василеві, Хмелеві[28]. Споруди для утримання худоби в Сірето-Дністровському межиріччі відомі поки що лише на поселенні-супутнику князівської фортеці в Ревному. Тут розкопана садиба X ст. розмірами 40х20 м, до складу якої входили два напівземлянкових житла та дві господарські споруди. Одна з них зі стінами у вигляді плоту, обмащеного глиною, призначалася для утримання худоби[29]. На посадах інших міст поки що не виявлені садиби і господарські споруди, але, безперечно, в ході археологічних розкопок вони будуть досліджені. Тим більше, що на садибах великих міських центрів Давньоруської держави чітко простежені сліди споруд типу хлівів, конюшень тощо. Про розвиток вівчарства в Ленківцях опосередковано можуть свідчити пружинні ножиці, знайдені на дитинці міста[30].

Такі аграрно-феодальні міста були у всіх давньоруських землях. Але найбільше їх розташовувалося у лісостеповій зоні, оскільки тут були поширені найродючіші земельні угіддя й існувала відносно висока щільність населення.

Аграрні міста характерні й для середньовічної Європи і Візантії. Наявність дрібних містечок до-

слідники відзначають у середньовічних країнах Центральної та Західної Європи, зокрема, в Угорщині, Англії[31]. Наявність орної землі, випасів для худоби у XIII – XIV ст. відзначалася у таких великих центрах, як Прага, Любек, Магдебург, Нюрнберг тощо[32]. У Візантії в XI – XIII ст. багато міст імперії являли собою центри сільської округи, а їхнє населення займалося виноградарством, рільництвом, скотарством на прилеглих до міста полях і луках[33].

У дослідженні економіки міста важливо визначити розміри землеробської округи, яка тяжіла до міста. На сьогоднішній день, на превеликий жаль, при сучасному стані теоретичної розробки даної проблеми зробити це неможливо. Розміри міських волостей залежали від багатьох факторів, перш за все, від щільності заселення і кількості землеробських угідь. Як вважає ряд науковців, сільськогосподарська округа навколо невеликих містечок могла складати приблизно 15-20 км в радіусі, або 800-1200 км^2[34]. Це та мінімальна округа, функціонування якої визначалося наявністю в ній міського осередку. Саме тут селяни могли реалізовувати надлишки своєї продукції, отримавши за неї товари, які не вироблялися в селі (карта 1).

Як видно з карти, сільська округа міст Сірето-Дністровського межиріччя охоплювала практично всі сільські поселення, відомі на досліджуваній території. Найкраще це ілюструється матеріалами стародавніх Чернівців. До їхньої округи входило більше 50 сільських поселень, відомих на сьогоднішній день. Що стосується округи міст Подністров'я, то їхня зона впливу могла простягатися і на лівий берег річки, оскільки всі вони розташовувалися біля переправ і легко могли бути пов'язані з лівобережжям. Відстань між містами, як і на теренах Давньоруської держави, складала до 20 – 30 км, що дорівнювало денному переходу торгових валок.

Отже, місто не можна розглядати як відособлену від землеробства поселенську структуру.

Соціально-топографічна структура міст не обмежувалася укріпленими поселеннями: дитинцем і торгово-ремісничим посадом. Їхні кордони були значно ширшими, але визначити їх досить важко. Про них відсутні достовірні дані у писемних джерелах, і в багатьох випадках вони не визначаються за археологічними ознаками. Так, у літописі говориться про будівництво м. Холма: «…бе жизнь, и наполниша дворы окрест города, поля, села»[35]. З цього повідомлення видно, що складовою частиною міст були феодальні замки, сторожові фортеці, монастирі тощо. Це була характерна особливість соціально-топографічної структури давньоруських міст, оточених цілою системою заміських феодальних садиб. У господарському житті міст важливу роль відігравали двори воєвод, бояр, представників адміністрації. Справа в тому, що концентрація великих вотчинників у містах була досить значною і вони не могли всі поміститися у межах порівняно невеликих дитинців. Тому їхні садиби часто знаходилися у приміській зоні[36].

Так, у Василеві третьою складовою частиною літописного міста є пригороди: городище-феодальний замок в ур. Хом, монастир в ур. Монастир та селища в ур. Жигулівка й ін.

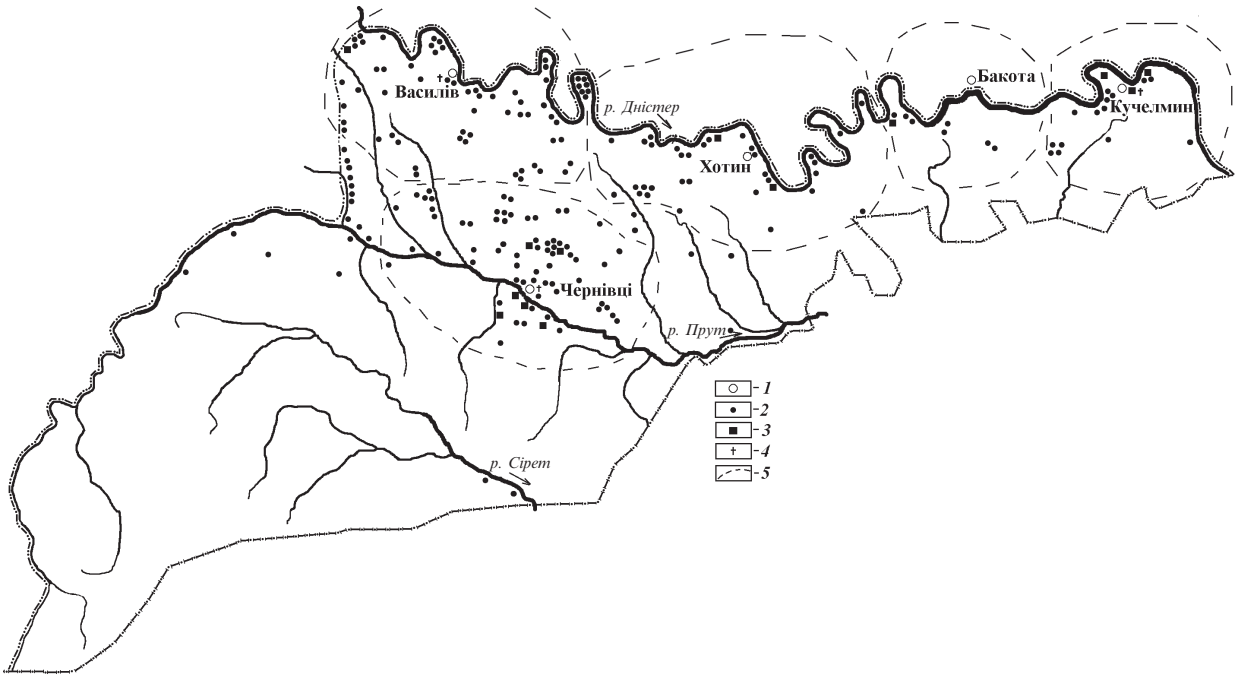

Карта 1. **Міста XII – першої половини XIII ст. з їхньою сільською округою**
1 – міста; *2* – сільські поселення; *3* – городища; *4* – залишки церков;
5 – ймовірна територія сільської округи

Городище-феодальний замок XII – першої половини XIII ст. розміщується на високому мису правого берега Дністра, в ур. Хом, біля підніжжя якого починається міський посад. Його майданчик діаметром 80 м був укріплений оборонною стіною складної конструкції, до якої входили тристінні зруби, а четверту, зовнішню, складав частокіл. У клітях-зрубах мешкали воїни, на що вказують залишки глинобитних печей та предметів озброєння[37]. На укріпленому майдані феодальної садиби простежено сліди наземних жител, залишки дерев'яної церкви-усипальниці феодальної родини та кладовища, розташованого неподалік. Поруч із городищем Хом, на високому мису існувало синхронне йому поселення.

Городище-сторожову фортецю досліджено також у Кучелмині. На південь від ур. Галиця, на відстані 1,5 км в ур. Щовб, на високому мису розташоване давньоруське городище. Його майданчик розмірами 65х50 м з напільного боку відгороджений дугоподібним ровом і валом. Експедицією Чернівецького краєзнавчого музею в насипу валу було виявлено залишки житлово-господарських зрубів шириною 3 м, що примикали до головної оборонної лінії[38]. В одному з них знайдено розвал глинобитної печі, металевий пластинчастий браслет, уламок глиняного тигелька із залишками металу. За характером знахідок і типом оборонних конструкцій це городище можна віднести до залишків сторожової фортеці[39].

Споруджувати замки-садиби на землях, які належали місту, могли тільки великі землевласники, які прагнули таким чином брати активну участь у політичному житті міста. Тільки вони мали можливість придбати землі в передмістях, збудувати укріплену садибу. Споруджувати свої замки у передмістях давньоруських міст земельна аристократія могла почати тоді, коли посилилася її роль в економічному і політичному житті країни, тобто не раніше другої половини XI ст.[40]

Хто ж жив на території феодальних садиб? Як правило, на відміну від феодалів Північної Європи, руські бояри не залишили міст, тобто центрів державно-політичного життя, навідуючись у свої сільські помістя лише в міру необхідності[41]. Могутніші феодали могли мати свої володіння не тільки поблизу самого міста, але й на далекій периферії. Про високу концентрацію землевласницької знаті у давньоруських містах свідчить літопис, згідно з яким у 1208 р. князі Ігоревичі вбили в Галичі великих бояр «числом 500 а инши разбегошася»[42]. Йшлося не лише про галицьких, але й перемишльських, звенигородських, теребовльських та інших. Утримуючи в своїх руках фактично всю землю, галицьке боярство було однією з головних політичних сил князівства: «Бояре же Галичские Данила княземь себе называху, а саме всю землю держаху»[43]. У цьому відношенні давньоруські міста нагадували міські центри Італії, Південної Франції, Іспанії, де навіть в часи занепаду їх не залишала феодальна знать. Петро Кресценцій, італійський автор XIII-XIV ст., говорячи про власників феодальних маєтків, зазначав, що коли знатність і могутність феодала не дозволяли йому жити в одній садибі разом із своїми колонами, то вони тримали там тільки управителя, а самі жили в іншому місці[44].

Крім Галицької землі, багаті садиби згадуються і на приміській території Києва. Так, у 1169 р. половці вдерлися на територію Подолу і «зажегоша двор Лихачевъ поповъ и Радьславль»[45].

Роль феодальних замків у системі міської округи остаточно поки що не з'ясована. Але, зважаючи на розміщення їх на підступах до основної території міста, можна вважати, що вони не лише захищали майно й особу феодала, але й відігравали важливу роль в обороні міста як його складова частина. Як правило, час функціонування сторожових фортець і феодальних замків співпадає з часом існування міста.

Так, Ленківецька фортеця, враховуючи ландшафтні дані (розташування на рівнині, оточеній горами), могла виконувати роль важливого прикордонного пункту лише за умов наявності на підступах до неї сторожових постів, які б сповіщали про наближення караванів або ворожу небезпеку.

Залишками сторожових фортець на підступах до Ленківецької є невеликі городища XII – першої половини XIII ст., розташовані на ділянці 25 км на найвищих у даному районі пунктах. Це замки Спаська, Гореча, Острица і Молодія[46]. Вони прикривали Ленківецьку фортецю з півдня.

З найбільш важливого стратегічного напрямку – південного заходу підступи до міста прикривав Цецинський замок. Саме звідти могли надійти найзапекліші вороги Галицько-Волинського князівства – войовничі угри.

Із західної сторони, на відстані 4,5 км від Ленківецького дитинця, на найвищій точці місцевості як сигнальний пункт виступав курган висотою 1,5 м, діаметром 30 м. Під час його дослідження виявили залишки дерев'яної вежі[47]. Такі кургани, як правило, розташовувалися біля сухопутних торгових шляхів. Вони були своєрідними орієнтирами-дороговказами, зручними спостережними і оборонними пунктами. Цей курган був споруджений біля Берладського шляху з Галича через Чернівці на південь. Сторожові пункти у вигляді курганів відомі на інших давньоруських теренах, наприклад, у районі Теребовля[48].

З північної сторони Ленківці могла прикривати феодальна укріплена садиба в с.Васловівці, що знаходилася на шляху, який вів до літописного Василева.

Прикладом архітектурно-планувального вирішення, яке враховувало ландшафтні дані, може бути Галич. Основне ядро міста на Крилоській горі оточували розміщені на підвищеннях в радіусі 7 – 10 км укріплені поселення і монастирі[49].

Таким чином видно, що сільська округа відіграла важливу роль у житті міст і була важливою їхньою складовою частиною.

---

[1] Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К.: Наук. думка, 1989. – С.78-79.

[2] Моця О.П. «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону // Старожитності Південної Русі: Матеріали II історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.», Чернігів, 15-18 травня 1990 р. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С.24-29.

[3] Куза А.В. Социально-историческая типология древнерусских городов X – XII вв. // Русский город. – М.: Наука, 1983. – С.11-14; Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII веков. – К.: Наук. думка, 1980. – С.39-46.

[4] Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.: Изд-во АН СССР, 1939. – С.131-138.

[5] Толочко П.П. Новые археологические открытия в Киеве // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: Наук. думка, 1984. – С.126-141; він же. Южная Русь: Некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Историко-археологическое изучение древней Руси. – Л.: Наука, 1988. – С.182.

[6] Малєєв Ю.М. Розвідки на півдні Тернопільщини // Археологічні. дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип.IV. – С.386-387; Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С.62.

[7] Пивоваров С. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця X ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.219.

[8] Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare // Ed. De M. Costăchescu M. – Jaşi: Viata Românească, 1932. – Vol.2. – P.305.

[9] Карпенко Ю. Топонімія центральних районів Чернівецької області. (Конспект лекцій). – Чернівці: ЧДУ, 1965. – С.39-40.

[10] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка, 1982. – С.80.

[11] Там само. – С.80.

[12] Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. – К.: Наук. думка, 1993. – С.3-163; Петегирич В.И. Древнерусский город Белз // Тез. докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологи. – М., 1985. – С.140-142; Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1970. – С.147.

[13] Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.81.

[14] Канівець В.І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі (до постановки питання) // Перша Черніг. обл. наук. конф. з іст. краєзнавства: Тези доп. – Чернігів, 1985. – С.92-94.

[15] ПСРЛ.- М.: Изд-во Восточная литература, 1962.- Т.2. – С.458.

[16] Там само. – Стб.375.

[17] Патерик Киево-Печерского монастыря. – СПб, 1911. – С.27.

[18] Древнерусские княжеские уставы XI – XIII вв. / Подготовил Я.Н. Щапов. – М.: Наука, 1976. – С.240.

[19] Патерик Киево-Печерского монастыря. – С.45.

[20] Там само. – С.52.

[21] Там само. – С.31.

[22] ПСРЛ. – Т.2. – Стб.148.

[23] Щеглов Д. Об упраздненных монастырях Бессарабии // Кишиневские Епархиальные ведомости. – 1898. – №6. – 15 августа. – С.509-510.

[24] Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С.97-102; Боровський Я.Є Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: Наук. думка, 1976. – С.85-107; Колчин Б.А., Янин В.Л. Археологии Новгорода 50 лет // Новгородський сборник: 50 лет раскопок Новгорода. – М.: Наука, 1982. – С.74.

[25] Кирьянов А. В. История земледелия в Новгородской земле X – XV вв. // МИА. – 1959. – № 65. – С.321; Рычка В.М. О земледелии и землевладении в Киеве XI – первой половины XVI вв. // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: Наук. думка, 1984. – С.109; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.84.

[26] Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб.: Типогр. Импер. академии наук, 1902. – Т. 2. – Стб. 606.

[27] Берест Р. До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті давньоукраїнської держави // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С.256.

[28] Возний І.П. Скотарство та полювання населення Північної Буковини XII – XIII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія історія. –Чернівці: Рута, 2000. – Вип. 96-97. – С.112-122; Михайлина Л.П. Скотарство у господарській діяльності східних слов'ян між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – 1999. – Т.3. – С.133-139; Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.175-176.

[29] Тимощук Б.А. Восточные славяне: От общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – С.85.

[30] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – Рис.16,*18.*

[31] Бачкай О. О характере и роли аграрных городов в Венгерском государстве XV века. // Средние века. – 1973. – Вып.36. – С.114-125; Левицкий Я.А. Города и городское ремесло в Англии в X – XII вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С.167.

[32] Ермолаев В.А. Городское землевладение на территории Нюрбергского бургграфства // Средневековый город. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1968. – С.62.

[33] Экономическое развитие империи в IX – XII вв. // История Византии: В 3-х т. – М.: Изд-во АН СССР, 1967. – Т.2. – С.249.

[34] Давня історія України: В 3-х т. – К.: ІА НАН України, 2000. – Т.3. – С.389; Понишко С. До питання про розміри і структуру сільськогосподарської округи давньоруських міст Волині в Поліській зоні // Міжнародна наукова конференція «Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції»: Тези доповідей та повідомлень, Галич, 19-21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С.62-63; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.99.

[35] ПСРЛ. – Т.2. – Стб.843.

[36] Толочко П.П. Назв. праця. – С.158.

[37] Тимощук Б.А. Восточные славяне: От общины к городам. –С.120.

[38] Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1978 г. – М.: Наука, 1979. – С.413.

[39] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина. – С.84-85.

[40] Тимощук Б.А. Восточные славяне… – С.120.

[41] Толочко П.П. Южная Русь: Некоторые проблемы и перспективы историко-археологического изучения // Историко-археологическое изучение древней Руси. – Л.: Наука, 1988. – С.182; Янин Н.Н. Новгородская феодальная вотчина. – М.: Наука, 1981. – С.296.

[42] ПСРЛ. – Т.2. – Стб.724.

[43] Там само. – Стб.789.

[44] Хоментовская А.И. О выгодах сельского хозяйства Петра Кресценция // Агрикультура в памятниках западного средневековья. Переводы и комментарии. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – С.300.

[45] ПСРЛ. – Т.2. – Стб.515.

[46] Тимощук Б.О. Твердиня на Пруті. З історії виникнення Чернівців. – Ужгород: Карпати, 1978. – С.13-18.

[47] Тимощук Б.А. Древнерусские поселения Северной Буковины // КСИИМК. – 1955. – Вып.57. – С.113.

[48] Могитич Р.І. Теребовля (штрихи історичної топографії) // Археологічні студії. – Київ-Чернівці, 2000. – Вип.1. – С.132-141.

[49] Черноус В.Е. К вопросу о роли ландшафтного фактора в формировании архитектурно-планировочной структуры древнерусских городов Галицкой земли (X – XIII вв.) // Древнерусский город. (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – К.: Наук. думка, 1984. – С.144.

Summary

Igor Voznyi (Chernivtsi)

Rural district as important part of Old Rus towns (X-XIV centuries) on the territory between Upper Siret and Middle Dnister

In the article have been researches some important problems of urban processes that had place between Siret and Dnister in X-XIV centuries. The author investigates such essential part of Old Rus towns as rural district and discovers its meaning in town structure basing on written and archeological sources.

УДК: 737(477.85)„1774/1914/18”

Олександр Огуй (Чернівці)

«ЗОЛОТІ ТАТАРСЬКІ, ЯЗИЧНІ; ФЛОРИНИ ЗЕМЛІ НАШОЇ» НА БУКОВИНІ XIV-XVI ст.

В статті викладається проблема таємничого монетного найменування, відомого в буковинських і молдавських документах 15-16 ст. як «татарський золотий». Для визначення його обмінного курсу вивчалися канцелярії сусідніх держав (Львів, Бистриця, Брашов). Як виявилось, там уживалися замість «татарських золотих» синонімічні позначення «heidnische Gulden, zloti valaski, moldawski; fl. terre nostre». На основі аналізу цих документів можна стверджувати, що «татарський золотий» (heidnische Gulden) відповідав 12 аспрам, тобто лічильна буковинська система, запозичена з Візантії, відчула значний вплив понтійської та золотоординської систем.

Ключові слова: золотий татарський; язичний, валаський злот; флорини землі нашої; аспр; курс; лічильна система.

Як засвідчує аналіз церковнослов’янських актових матеріалів, на Буковині, що перебувала у складі Молдавії, назви грошових одиниць в основному співвідносилися з назвами, розповсюдженими на території Червоної Русі, до якої Буковина належала до останньої чверті XIV ст. Виняток, однак, складають невідомі для канцелярії сусідньої Галичини позначення «золоті татарські», які стали на Буковині та в Молдавії домінуючими. Попри багаторічні пошуки (М.Котляр, А.Нудельман, Л.Полевий, П.Бирня, Н.Руссев, О.Ілієску, К.Кіріцеску, Е.Оберлендер-Тирновяну та ін.) обіговий курс цієї монети залишається невідомим, внаслідок чого малоінформативні й інші показники соціально-економічного життя на Буковині (дійсна вартість життя, нерухомості: сіл, пасік, млинів тощо).

На нині склалося щонайменше п’ять точок зору щодо терміна «золотий татарський». За першою гіпотезою – гіпотезою І.Ністора – назва «татарський золотий» співвідносить його з місцем його походження – «Татарією», тобто областю генуезьких понтійських колоній, саме там, де відбувалась інтенсивна торгівля, звідки монети потрапляли торговими шляхами до Молдови. Саму назву автор теорії пов’язував з конкретними золотими монетами: флоринами, дукатами та цехінами, які були золотими еквівалентами «фрязського» рубля, тобто італійської срібної ліри в 20 солідів[1]. Цієї думки дотримується академічна наука Румунії та Молдови (О.Ілієску; К.Кіріцеску; К.Моісіл; А.Нудельман).

За припущенням Ф.Бабінгера[2], татарськими золотими були низькопробні імітації венеціанського дуката, продуковані генуезцями у різних містах (у т.ч. і в Кафі, територія якої перебувала під протекторатом татарських ханів до 1475 р.). Подібні імітації (генуезького, білгородського чи навіть турецького походження) були характерними для грошового обігу Молдови XIV-XV ст.

За наступною гіпотезою[3], назва «татарський золотий» з’явилась у молдовських документах помилково внаслідок тотожного арабського шрифту, котрим користувалися татари та турки на своїх монетах. Оскільки татари в той час не карбували власної золотої монети, а використовували турецькі, що з їх рук потрапляли до Молдови та України, то ці монети, за М.Ф.Котлярем, насправді були турецькими золотими. Подібне пояснення

ідеальне для випадків уживання цього терміна у 1470-х рр., коли в обігу фіксуються нечисельні турецькі алтуни. Незрозумілими лишаються все-таки згадки «турецьких золотих» у молдовських документах 1449-1450 рр.

За четвертою гіпотезою[4], низькопробні візантійські гіперперіони Мануїла II (1391-1423) вагою в 4 г та IX лотової проби, які дісталися туркам після завоювання Константинополя – їх курс ще на початку 15 ст. складав 3,25 гіперперіони за 1 золотий (у т.ч. угорський) дукат[5], могли послужити базою для запровадження відповідного лічильного курсу. Першими «татарськими золотими» були, за цією концепцією, гіперперіони, а згодом і інші золоті, що поступали зі «татарської сторони».

За п'ятою концепцією[6], на думку деяких румунських дослідників[7] «татарські золоті» позначали не реальні монети, а декілька типів лічильних, запозичених, в основному, із Золотої Орди. За цим дослідником, «важкий татарський золотий» (2,5 золотих флоринів; 2,5 міскалі Золотої Орди; 60 дирхемів чи празьких грошів) відповідав 10 «легким» (в Молдавії останньої чверті XV ст. – золотого дуката).

Тому розглянемо як цей термін, так і гіпотези щодо його походження, залучаючи дані канцелярій Молдавії та сусідніх країн і наявні монетні знахідки для визначення його грошового курсу.

Перша згадка терміна «**татарські золоті**» в молдавській документації припадає на 1428 р. – часи правління Александра Доброго, який налагоджував через Білгород зв'язки з Кафою, а наступні – на 1442-1443 рр., коли ці зв'язки було відроджено. Звичним засобом платежу на молдовському ринку стають, за наявними документами, з березня 1446 р. «**татарські золоті**». Саме тоді село Божани було продане за «РЛ (130)? злат татарских»[8]. У 1460-х роках звична ціна на села сягала від 50 до 75 ЗТ, за винятком верхньої Жикови, яка була оцінена у 200 ЗТ[9]. У 1470-х рр. вартість сіл дещо зросла і сягала 120 злат татарських, хоча села «Коблъчини та Билосовци на Днистри» разом коштували 200 ЗТ[10]. Досить значною була у 1470 р. ціна на виноградник (ймовірно, великої площі) – 544 ЗТ[11]. За «едино място от млинъ» у 1484 якийсь Головатий отримав «50 злат татарских»[12]. Ця слов'янська назва стала домінуючою як на Буковині, так і в Молдавії до кінця XVI ст., що засвідчує 220 його слововжитків у буковинському актовому матеріалі другої половини XV-XVI ст. при реєстрації актів купівлі-продажу нерухомості (млинів, пасік, сіл), і збереглася згодом як архаїзм аж до кінця XVIII ст.[13].

Натомість в іноземних канцеляріях, що фіксували торгові взаємовідносини з Молдовою, замість «золотих татарських» з'являються інші спеціальні назви, які свідчать про специфіку грошового обігу Молдавії. Так, серед документів Офіції торгівлі (Officium Mercantiae) у Генуї від 3 та 6 березня 1444 р. фіксуються «дукати, обігові в цьому краєві Валахії: … ***ducatis*** *(…)* ***ex currentibus in dictis locis Velachie.*** У львівській торговій документації йдеться про: ***Floreni Tartaricales*** (Львів: 1426; 1507), ***heidnische Gulden*** (Львів: 1441-1448)[14]. Подібні назви з'являються і в офіційних зовнішніх і торгівельних документах Молдови[15]. Так, замість «злат татарський» у пізнішому німецькомовному листі із Сучави до Брашова від 1473 р. говориться про «язичні гульдени» (***gulden heydnisch***).» Подібні найменування фіксуються в інших листах до трансільванських міст Бистриці та Брашова. У пізніших міждержавних договорах 1519 та 1527 рр. із Польщею фіксується ужиток «валаського (молдавського) злота» (***zloti valaski***, ***moldawski***), що лічився «Валаською лічбою» на аспри, а в листуванні 1546-1563 рр. із Бистрицею), крім «золотих татарських» і «язичних гульденів: ***gulden heydnisch***», фігурують «дукати/флорини землі нашої: ***fl. terre nostre Moldaviae***».

На ужиток частини цих термінів свого часу звернули увагу І.Ністор[16] та інші дослідники (К.Моісіл, О.Ілієску та ін.), проте питання довго залишалося поза системним розглядом. З другої половини 1990-х рр. до цієї проблеми повернулися ряд українських і румунських учених, небезуспішно намагаючись знайти грошовий еквівалент «татарських золотих»[17]. Зупинимося детальніше на визначенні грошових курсів для цих іноземних термінів, розглядаючи їх хронологічно в необхідному контексті.

Реставровані грошові курси цієї монети для цього періоду мають неоднозначний вигляд. У сучавському листі до Брашова від 1473 р. (1) інформується, що «чотири язичні золоті: gulden heydnisch)» складають один «угорський золотий», тобто в останній третині XV ст. на один такий золотий припадало близько 12 аспрів або 25 угорських денаріїв[18]. Подібна цінова різниця між цими золотими монетами видна й за іншим документом кінця XV ст. (2), за яким фальча з 3 фуртами винограду, що були придбані за 15 «злати угорских червлини», оцінювалась у 1499 р. не менше, ніж у 40, а потім у 65 златих татарських[19]. Різниця курсів (1:2,66-4,33) навіть з урахуванням певного рівня інфляції та спекулятивного продажу чітко засвідчує цінову неадекватність угорської та «татарської» монет.

На початку XVI ст. вартість «валаського золотого», за польськими документами, дещо змінюється, проте зберігає попередню тенденцію. У договорі між Польщею та Молдовою від 7.08.1519 р. Сигізмунд I Старий пропонує молдовському воєводі Штефану як міру покарання за зведення дівчини чи заміжньої жінки (3) «18 кіп Подольських, а на Валаську лічбу аспрами шістдесят золотих Валаських», тобто 18 лічильних грошів/ півгрошів (?) на золотий валаський. Тому же, хто візьме жінку з доброї її волі, за цим документом, необхідно

заплатити «півтори копи, а лічби Валаської п'ять злотих аспрами»[20]. За цим трактатом дослідники розрахували срібний еквівалент «золотого Таласького». 18 коп подольських грошів мали містити 1080 лічильних грошів чи 2160 обігових коронних чи литовських півгрошів. Оскільки коронні півгроші важили 1,031 г (0,387 г чистого срібла), то «злот таласький» відповідав 14,48 г чистого срібла, а відповідний йому аспр – 1,29 г чистого срібла[21]. Оскільки, за даними Ш.Памука, вага аспра (турецького акче) між 1491 та 1566 рр. була 0,73 г загалом і 0,66 г чистого срібла), а щонайвища вага аспра сягала 1,15 г 918% проби (1326-1444), то вихідною срібною монетою був явно не аспр. Ця одиниця певною мірою (20% важча) співвідносилася з лічильною «валаська перперою»[22], що дозволяло їм говорити про їх спільне формування у додержавний період під балканським впливом .

На нашу думку, рацію має В.Шлапінський[23], який вважає, що цією одиницею рахували не гроші, а «подільські» чи литовські півгроші (щоправда, не скільки Олександра Ягеллончика, як писав дослідник, а, враховуючи дату документа, Сигізмунда I Старого). У такому випадку 60 півгрошів литовських складають 30 грошів литовських, відповідаючи 37,5 гр. польським. На основі цієї величини подільської копи волоський злот мав би становити 9 гр. лит. чи 11,25 гр. пол. (18х37,5 : 60) або (за тогочасним курсом) 12 аспр. У такий спосіб вага злата валаського у литовському сріблі становить близько 9 г і відповідає 12 аспрам (вагою 0,75 г).

Для середини XVI ст. відоме курсове співвідношення «язичного флорина» та угорського дуката (4), яке простежується за листуванням Петра Рареша та його синів із Радою м.Бистриця (1546-1553 рр.). На той час 360 флоринів угорських у золоті [5, *N.921*], за нашим розбором справи Ганса Маурера, будівничого-невдахи, відповідали 18.000 аспрам чи 1500 «флоринам землі нашої», тобто 1 угорський золотий містив 50 аспрів, які відповідали понад 4,17 «язичним флоринам» або «татарським золотим». Звідси, за елементарними підрахунками, місцевий рахунковий флорин «**gulden heydnisch**» складав 12 аспр. Викликає певну настороженість 24-%на надбавка до цих 4 флоринів, яка, можливо, пояснюється різницею між офіційним і стандартним курсом «угорського золотого» як 1:48 та 1:50 аспрів[24].

Це співвідношення підтверджується й даними зі Львову. У книгах лавничого та війтівського судів, де розглядалися спірні справи 1531-1561 рр. між жителями Молдови та Руського воєводства, за дослідженнями В.Шлапінського, з'являлися численні латиномовні позначення: «*florinorum pecuniarum numeri valachici» (1535/38); «floreni numeri valachici*» (1535/38); «florenos valachicos» (1541). Враховуючи дослівний переклад вихідного терміна: «флорини грошима лічбою талаською», а також його скорочених похідних, можна побачити лічильне використання цього терміна (подібно до польського запису від 1519 р.: «злоті лічби Таласької». У львівському документі від 1561 р. (5) збереглося й грошове співвідношення до польського гроша: «*120 złotych wołoskich, licząc każdy po 8 groszy polskich, co czyni 24 czerwonych złotych*»[25]. За цим співвідношенням кожний волоський золотий дорівнював 1/5 дуката, 8 грошам або 12 аспрам.

Наведені приклади дозволяють припустити використання «золотого волоського» (який, очевидно, відповідав «золотому татарському») як дванадцяткової рахункової одиниці. Недаремно деякі дослідники звернули увагу на те, що в ряді звичаєвих формул середини XVI ст. вживається формула «12 аспрів» (6), як, наприклад, сплата за розлучення[26]. Іншим зразком такої суми може послужити молдово-польський договір 1527 р., за яким тому, хто доведе старостам свою правду, тому повернуть все, правда, він має сплатити 12 аспрів (7): «*Item, kto sia spravi przet starostami, temu wssitko ma bidz wroczono, telko ma dacz dwanasczie asp viesznogo*»[27]. Релікти такого рахунку з'являються згодом у 1648 р. у В.Лупу.

Цілком закономірним виглядає тоді намагання Якуба Геракліда Деспота, який зробив спробу узгодити європейську талярну систему, обігові в Молдавії турецькі акче-аспри та молдавську чи «валаську лічбу на аспри», викарбувати «молдавський золотий» за 12 аспрів у сріблі (8): «*Despotus autem monetam cudere novam praesumet ad* ***florenum unum Moldauicum****, qui est asperarum 12, item duorum, 3. et 4.. nec non et mascguros*»[28]. Враховуючи те, що турецький акче 1491-1566 рр. мав вагу 0,73 г (із них 0,66 г чистого срібла), можна припустити, що в 1546-1562 рр. «валаський золотий» мав відповідати понад 8,76 г (7,88 г чистого срібла)[29].

Звідки ж таки взялася ця рахункова система? Розглянемо як стандартні монетні знахідки з Буковини та Молдавії, так і лічильні системи сусідніх країн. Вивчаючи монетні матеріали, на нашу думку, можна припустити, що у випадку (1), мабуть, згадувалися низькопробні візантійські гіперперіони Мануїла II (1391-1423) вагою в 4 г та IX лотової проби, які дісталися туркам після завоювання Константинополя – їх курс ще на початку XV ст. складав 3,25 гіперперіони за 1 золотий (у т.ч. угорський) дукат[30]. Не виключено, що ця золота монети стала за своїм курсом рахунковою одиницею. Другий випадок (2) міг стосуватися, ймовірно, чи турецького алтуна (3,43 г 800 мпр.), чи венеціанського цехіна. Останній мав у ті роки знижену вартість та непевну репутацію – його вагу у 1402 р. тимчасово зменшили на 4 грани, тобто з 3,54 г до 3,34 г, внаслідок чого протягом тривалого часу венеціанський цехін оцінювався на 10-15% менше, ніж дукат[31].

В основі випадків 3 та 4, що допускають перерахунок на срібло, лежить, на нашу думку, низькопробна золота монета. Розглядаючи грошовий

обіг Буковини та Молдавії тих часів, констатуємо, що в XV ст. у Молдавії досить уживаними стали т.зв. хіоські імітації дукатів венеціанського типу (із зображенням Христа та св. Лавренція, покровителя Генуї), проте з іменами генуезьких догів 1415-1447 рр. (без знаків монетного двору для Кафи чи зі знаком * для Чембало: Балаклави) пониженої ваги (вагами 2,40, 2,28, 2,26, 2,16, 1,5 г) та проби (500) зі стандартним написом (SIT TIBI SEMPER DATUM QUE TU REGIS ISTE DUCATUM). Вони досить звичні для знахідок із Південної та Північної Буковини й північної Молдови: Кірпіць, Скінетья, Васлуй, Сучава, а також Південної України (Керч-1908)[32]. Випадки 5-8 стосуються лише рахункового використання «золотого татарського чи язичного» у перерахунку на срібло.

Проведений аналіз дозволяє певною мірою поєднати згадані вище 4 гіпотези, бо не тільки турецькі алтуни, а й генуезько-італійські цехіни та їх імітації з Кафи, що в якості «алтун фундукли» (з тур. «венеціанський золотий») були в турецько-причорноморському грошовому обігу і звідти потрапляли у Молдову «молдовським» торгівельним шляхом, який для Молдови був насправді «татарським»[33]. Подібна обставина могла відбитися на назвах монет, що потрапили до Молдови цим шляхом. У такому випадку «злот татарський» мав би бути до початку XV ст. візантійськими гіперперонами, відомими у знахідках із Південної Буковини, а з 1440-х рр. стати збірним понтійським поняттям, що включало різнопланові монети: італійські цехіни та дукати, їх імітації, а також турецькі алтуни. Дещо згодом – щонайменше з 1470-х рр. – це позначення стало вживатися як лічильне поняття з курсом 12 аспрів за один «язичний золотий», чому сприяв інтенсивний випуск низькопробних золотих імітацій 1415-1470-х рр. Саме в останній чверті XV ст. із розповсюдженням турецького акче (12 аспрів на чверть золотого флорина) у Молдові паралельно утвердилася візантійська лічильна система, яка завдяки збігу курсів поєдналася з татарською лічильною системою.

Це рахункове співвідношення (1 лічильний флорин = 12 срібних монет) має, на нашу думку, візантійські традиції[34]. У 1092-1093 рр. Алексій I Комнін, як відомо, провів грошову реформу, за якою прирівняв лічильний гіперперіон (рум. перпера) до 12 срібних міліарисіїв. Після 1204 р. замість тих уживалися венеціанські гроші (вагою 2,19 г), а з 1295 р. візантійські базілікони. В останній чверті XIII ст. лічильний гіперперон, що відповідав 12 срібним монетам, розширив сферу свого використання на всі Балкани і охопив Болгарію, Сербію, Боснію, острівну Грецію (Кріт, Негропонте, Модон), Рагузи, Катар та Валахію, де він утвердився як дванадцятична перпера (13,37 г срібла, у т.ч. 12,4 г чистого). Ця давня лічильна одиниця, поширившись на суміжний район між Східними Карпатами та Дністром (Молдавію), що сталося в XII-XV ст., очевидно, отримала в XIV ст. назву «перпера таласька». Щонайпізніше в 20-х роках XV ст. лічильний волоський золотий з'явився як відповідник візантійського гіперперона Мануїла II і залишався в ужитку завдяки емісіям генуезьких імітацій 1415-1470-х рр. у молдавському грошовому обігу. Завдяки утвердженню турецького акче в останній чверті XV ст. ця назва стала повністю лічильною (1 золотий відповідав за балканськими традиціями 12 аспрам турецьким) і зберігалася в активному ужитку, принаймні, до 60-х рр. XVI ст. При цьому, оскільки в XV-XVI ст. дукати венеціанські та угорські мали в Молдавії назву «златии, злоті», то відбувся семантичний переніс «золотий татарський», а згодом «язичний» та «таласький». У Рагузах (Дубровник) та на Кріті використання цієї лічильної одиниці збереглося до XVII ст., а у Валахії (як *перпера*, до грец. *гіперперон*) – до 1819 р.

Як бачимо, загадкова назва, звична для Буковини, виражала балкано-понтійську лічильну одиницю. На перспективу необхідно співвіднести систему, що прийшла з Візантії, з лічильною системою Золотої Орди, а також встановити за вагами генуезьких імітацій їх курси в «татарських золотих».

---

[1] *Nistor* I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. – Czernowitz: Pardini, *1912*. – XIII, – S.128.

[2] Babinger F. Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 44. – Wiesbaden *1957*. – S.352-358.

[3] *Котляр* М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, *1981*. – С 40.

[4] *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – С. 38.

[5] *Hinz* W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. –Wiesbaden: O.Harrasowitz, *1991*. – XII, – S.35.

[6] *Котляр* М.Ф. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К.: Наукова думка, *1981*. – С. 40.

[7] *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.236-237.

[8] Costachescu M. Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare.În 2 vol. – Vol.I: 1374-1437. – Iaşi,1931. – 35,355p.; Vol.II: 1438-1456. –Iaşi, 1932.–954 p. – С. 247.

[9] Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare. – Vol.1: 1456-1490; – Bucureşti: SOCEG,1913. – XXI. – P. 111.

[10] Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare. – Vol.1: 1456-1490; – Bucureşti: SOCEG,1913. – XXI. – P. 155.

[11] Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare. – Vol.1: 1456-1490; – Bucureşti: SOCEG,1913. – XXI. – P. 150.

[12] Bogdan I. Documentele lui Ştefan cel Mare. – Vol.1: 1456-1490; – Bucureşti: SOCEG,1913. – XXI. – P. 285.

[13] *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – С. 118.

[14] *Oberländer-Tărnoveanu* E. Tartarian Zlots – A Golden Horde Legacy in the monetary Terminology and Practice of medieval Moldavia and its neighbouring countries //Revue Roumaine d'Histoire. –Vol. XXX. –Bucureşti, *1991*.– S. 193, 211.

[15] *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – С. 59-60.

[16] *Nistor* I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. – Czernowitz: Pardini, *1912*. – XIII. – S.102.

[17] Див.: *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – 225 с.; Огуй О. Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах кінця XVI – XVII ст. (регіональний аспект) // Історико-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. / М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.). – Число 5. – К.: НАН України, Ін-т іст. Укр., *2001*. – С.187-195.; *Шлапінський В.* Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет і грошово-лічильних одиниць за письмовими джерелами Руського воєводства (ХУ – початок XVIII ст.) // А сє єго срєбро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т. іст. Укр. НАН України, *2002*. – С.199-206.; *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.223-246.

[18] Див.: Центральний державний історичний архів у м. Львів *(ЦДІАЛ), ф.52, оп.2, спр.378. – С. 133.*

[19] Див.: Balan T. Documente bucovinene. – Vol.1:1507–1653. – Cernauţi, 1931. – 298 p.; Vol.II: 1519–1662. – Cernauţi,1934. – P. 148.

[20] Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol. – Vol.II, 3: 1510–1530. – Bucureşti, 1891. – XLVII – P. 702.

[21] *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.

[22] *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P. 244.

[23] *Шлапінський В.* Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет і грошово-лічильних одиниць за письмовими джерелами Руського воєводства (ХУ – початок XVIII ст.) // А сє єго срєбро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т. іст. Укр. НАН України, *2002*. – С. 206.

[24] Пор.: *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P. 235.

[25] Центральний державний історичний архів у м. Львів *(ЦДІАЛ), ф.52, оп.2, спр.378. – С. 25;* Babinger F. Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 44. – Wiesbaden *1957*. – S. 205.

[26] Babinger F. Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters // Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 44. – Wiesbaden *1957*. – S. 233.

[27] Costachescu M. Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare.În 2 vol. – Vol.I: 1374-1437. – Iaşi,1931. – 35,355p.; Vol.II: 1438-1456. – Iaşi, 1932. – P. 619, 524.

[28] Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria românilor. In 44 vol. – Vol.II, 1: 1451-1575. – Bucureşti, 1891. – XLIV. – P. 411.

[29] Пор.: *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.

[30] *Hinz* W. Islamische Währungen umgerechnet: Ein Beitrag zur islamischen Wirtschaftsgeschichte in Gold. – Wiesbaden: O.Harrasowitz, *1991*. – XII – S. 35.

[31] Див.: *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – С 34.

[32] *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.66-68.

[33] *Nistor* I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. – Czernowitz: Pardini, *1912*. – XIII. – S. 7.

[34] Див.: *Огуй* О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14-першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. – Чернівці: Рута, *1997*. – С. 59; *Oberländer-Tărnoveanu* E. «Zlotul romanesc» sau «moldovenesc» – o moneda de calcul de traditie bizantino-balcanica din Moldova secolelor XV-XVI // Cercetari numizmatice 8. – *2002*. – Nr.8. – P.232-233; *Шлапінський В.* Молдавські, валаські, турецькі та угорські назви монет і грошово-лічильних одиниць за письмовими джерелами Руського воєводства (ХУ – початок XVIII ст.) // А сє єго срєбро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра з нагоди його 70-річчя. – К.: Ін-т. іст. Укр. НАН України, *2002*. – С. 206.

Summary

Oleksandr Oguy
(Chernivtsi)

«Tatarian zlots, heidnische gulden; florins terre nostre» in Bucovina

This article deals with a mysterious coin denomination of Bucovina and Moldova (15th – 17th centuries) known as «Tartarian zlot». As its changing course was unknown, some cancellers of neighboring states and cities (Lviv, Brasov, Bistritz) have been investigated. It turned out that synonymous denominations «heidnische Gulden, zloti valaski, moldawski; fl. terre nostre» appeared there instead of Tartarian zlot. On the basis of these documents we can state that Tartarian zlot (heidnische Gulden,etc.) was equal to 12 asprs. This counting system used in Bucovina was borrowed in Byzantine and influenced by counting systems of Pont & Golden Horde.

Key words: «Tartarian zlot», heidnische Gulden, zloti valaski, moldawski; fl. terre nostre Moldaviae; aspr; changing course (rate); counting system of Pont, Byzantine, Golden Horde.

УДК: 94(498.7) „1812/1868”

Тамара Богачик
(Чернівці)

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАРАБІЇ ДОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ (1812-1868 рр.)

У статті проаналізовано соціальне життя Північної Бессарабії, де проживала значна частина українців. Доведено, що царизм на території краю підтримував посилення соціального гніту місцевої влади. Соціальні відносини між основними категоріями населення залишалися суперечливими.

Ключові слова: Північна Бессарабія, царани, резеші, податки, повіт.

Після входження Північної Бессарабії у 1812 р. разом з іншими територіями до Російської імперії царський уряд впродовж дореформеного періоду підтримував сформовані ще за молдавського правління соціальні відносини. Слід зазначити, що окремі аспекти досліджуваної проблеми порушувалися дореволюційними, радянськими та сучасними дослідниками: А.Защуком[1], Л.Кассо[2], П.Свиньїним[3], І.Анцуповим[4], Я.Гросулом[5], В.Жуковим[6], М.Мунтяном[7], Л.Оганян[8] та інш.

Однак попри вагомий науковий доробок у ньому побіжно розглядалися взаємини між основними верствами населення у контексті дослідження соціальних відносин на території усієї Бессарабії. Для створення цілісної картини означеної проблеми автором використано матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України у м.Києві[9], Національного архіву Республіки Молдова[10], Державного архіву Чернівецької області[11]. Актуальність означеної проблеми полягає у необхідності відтворення особливостей соціального життя цього регіону, населеного переважно українцями, що до цього часу не знайшло глибокого розкриття у вітчизняній історіографії.

На відміну від своїх попередників, російський царизм ліквідував збір «біра» – державного посімейного податку у 1812-1815 рр. До 1812 р. його розміри становили для жителів Хотинського цинуту (повіту) – 223 тис. левів, Сороцького – 204 тис. (по всій Бессарабії – 833 тис.)[12]. Окрім того, протягом вказаного терміну припинявся податковий збір з крамниць, корчм, фортець. Припинено оплату «даждія» – податку з мазилів і рупташів. Однак повітові чиновники «традиційно» продовжували збирати податки на свою користь[13].

У 1812-1816 рр. північнобессарабські жителі відбували окремі повинності, які були запроваджені ще за молдавського та турецького володіння. Найперше це: надання підвід з працівниками згідно з наказами обласного керівництва на різні державні потреби; підвіз дров для військ, які розміщувалися на території регіону; заготівля і перевіз сіна на поштові станції; надання персоналу для сторожі кордонів. Окрім того, сплачувалися внески на утримання суруджіїв (поштарів) та каралашів; надавалася допомога у побудові та ремонті провіантських магазинів, конюшень, поштових станцій[14].

Протягом одного року з кожного повіту Північної Бессарабії підводною повинністю охоплювалося в середньому до 3,5 тис. осіб. Місячна потреба в наданні підвід у кожному повіті була різною і залежала від обсягу роботи. Наприклад, у Бельцях протягом червня 1814 р. працювало 33 особи з 13 кіньми та двома волами. У жовтні 1815 р. під час ремонту пошти в Бричанах було зайнято 124 особи та 345 волів. В той же період в Бельцях працювало 53 чол. з 9 кіньми[15].

У Хотинському повіті протягом 1815 р., приміром, було використано 1312 підвід для підвезення хворих, провіанту, фуражу та 2015 підвід для звезення лісу та побудови державних магазинів і конюшень, благоустрій поштових станцій. А у Сороцькому цинуті до підводної повинності в цей же період було залучено 10687 підвід[16].

Для охорони рубежів держави з прикордонного Хотинського повіту протягом 1815 р. щонеділі відбиралося 632 чоловік, яких визначали по одному з кожних 17 господарів. На утримання поштарів з населення регіону зібрано 25,9 тисяч, а для плати 150 каралашам – 22,6 тисяч левів (в середньому з кожного господаря збирали по 2-3 леви). Північнобессарабські євреї, які не сплачували повинності протягом трьох місяців, постійно здавали до 2 тис. левів[17].

Після закінчення пільгових років, у 1817 р. згідно з новим податковим законодавством відновлено п’ять з 16 видів податків, які існували при турках: бір (державний податок у розмірі 15 левів, яким обкладалися всі жителі краю, за винятком бояр та духовенства); гоштина (податок від овець і кіз); діжма (податок від свиней і бджіл); вадрарит (податок від вина); погонарит (збір з посівів тютюну)[18]. Господарства царан (селян) підлягали також збору у розмірі близько 9 левів на рік. А всі державні податки і повинності з одного господарства складали на той час біля 4 руб.[19]

Звільнялися від сплати вказаних податків поміщики. Фактично, за твердженням дослідниці суспільного життя Бессарабії Л.Н.Оганян, весь тягар податків лягав на царан, збіднілих резешів, державних селян[20].

Отже, незважаючи на зменшення встановлених у 1817 р. податків у порівнянні з тими, що існували за турецького панування, вони продовжували бути тягарем для населення краю.

Діючі законодавчі акти, видані Молдавським диваном у квітні 1810 р., та уложення Г.Гіки 1777 р. були підтверджені «ложенням про царан» 1819 р. Згідно з ними селяни Північної Бессарабії зобов’язані були виконувати встановлені раніше повинності на користь поміщиків, землями яких ко-

ристувалися та відпрацювати 12 урочних днів на рік[21].

Однак північнобессарабські поміщики давали власне трактування нормам роботи і по-різному визначали обсяг «урочних днів». Практично «урок» можна було виконати щонайменше за два-три дні. Поряд з такими підходами до відбування повинностей поміщики вдавалися до інших зловживань: селян примушували косити сіно на віддалених від населених пунктів територіях; орати визначені одним днем земельні наділи, на які реально витрачалося два дні; будувати у різні пори року різноманітні господарські будівлі на обійстях власників та ін.[22]

Окрім того, скориставшись невпорядкованістю земельних відносин, великі землевласники краю самовільно захоплювали сільськогосподарські угіддя та безпідставно ставали господарями сільських населених пунктів. За таких обставин селянські наділи катастрофічно зменшувалися. Як зазначалося в одній із заміток віце-губернатора Бессарабії Ф.Вігеля, поміщик О.Стурдза захопив землі сіл Дарабани і Каплівка Хотинського повіту, а пан Крупенський – село Нелипівці. Взагалі, за описами очільника області, на той період чимало сіл Ясського та Хотинського цинутів залишалися спустошеними від знущань та утисків поміщиків[23].

У перші роки після приєднання краю до Російської імперії почастішали випадки самовільного захоплення місцевими боярами земель у вільних селян-резешів. Мотивами та підставами цьому була відсутність відповідних документів на володіння цими землями. Як наслідок значна частина резешів втрачала право власності на свої земельні наділи і ставала феодально-залежною від нових землевласників. Таким шляхом скористався поміщик Стурдза, який з 1814 по 1817 рр. незаконно захопив землі резешів сіл Вітрянка Хотинського і Хирчешти Сороцького повітів[24].

Відповіддю на це у північних повітах Бессарабії стали постійні зіткнення селян і поміщиків. Малоземельне царанство у численних клопотаннях та скаргах виступало проти податкового гніту, утисків місцевої адміністрації тощо. Як зазначено у скарзі жителів українського села Санківці Хотинського повіту на посесора Георгія Дасіада, що розглядалася повітовим судом 2 березня 1818 р., феодальні повинності були надзвичайно обтяжливі й призвели до крайнього зубожіння жителів села. Посесор всупереч умовам укладеного контракту змушував царан виконувати різні види робіт і застосовував при цьому силові методи[25]. У 1820 р. на поміщиків Дранула та Ботезата скаржилися 104 царан с. Лашківці Хотинського цинуту. Селяни заявляли, що через надмірні знущання змушені переселятися на землі іншого поміщика[26]. Жителі сіл Романківців, Щербенців і Корманя цього ж повіту відмовлялися виконувати повинності через порушення боярином В.Россеті підписаних угод[27].

Населення сіл Новоселиці, Маршинців, Котелева, Малинешт, Черлини-Маре, Щербенців, Фороени та Синжера (нині – Жилівка) подало у 1824 р. скаргу про малоземелля особисто імператорові під час його проїзду через Хотинський цинут. Розслідування цієї справи, що проводила Бессарабська верховна рада, виявило ще цілий перелік додаткових повинностей та податків, які покладалися на жителів цинуту. Окрім вказаної плати, з кожного господаря за користування земельним наділом, жителі зобов'язані були: скосити поміщику одну фальчу сіна, дати повісмо (моток) пряжі і доставити віз дров; зорати власним плугом власнику вотчини частину землі і засіяти її насінням; зібрати хліб з поля, звести на тік, обмолотити і зсипати в комору. Органи влади традиційно «вирішували» проблему: виконавча експедиція повинна надалі слідкувати за тим, щоб не було протизаконних утисків з боку поміщиків і відповідного непослуху царан[28].

За таких умов поширеною формою протесту був опір селян при відбуванні феодальних повинностей і їх відмова виконувати розпорядження адміністрації. Нерідко прихований опір переростав у відкриті виступи селянських громад, які придушували військовою силою. Так, приміром, трапилося у 1822-1824 рр. у згаданих вище Романківцях, Кормані, до яких приєдналися селяни Корликева, Щебутинців, Савки і Тринки. Царани дали присягу не виконувати повинностей на користь поміщика та не сплачувати податки. Заворушення було придушене тільки введенням військової команди та арештами 18 непокірних селян-активістів[29].

Нечисленними випадками для північнобессарабських селян були дозволи влади переселитися на державні землі через тривалі соціальні конфлікти з поміщиками. У 1830 р. цього добилися 119 жителів с. Корликево Хотинського повіту, які заснували державне село Райлянка в Акерманському повіті. Натомість у 1832 р. утворилося село Коновка у Хотинському повіті з прибулих переселенців, а у 1833 р. було дозволено переселитися 72 сім'ям із с. Бахмут Ясського повіту[30].

Типовими випадками були клопотання населення північних повітів переселитися на інші території через малоземелля. Особливо це характерне явище було поширене у густонаселеному Хотинському повіті. Прикладом можуть слугувати письмові прохання 104 жителів с. Пашківців, які у 1821-1823 рр. зверталися з такою вимогою до обласного управління. Пашківчани зазначали, що вони обділені землею, якої не вистачає для свого достатнього прогодування, а худоба їхня гине через невеликі пасовища[31].

Особливості існуючої податкової системи Бессарабії до середини 30-х рр. XIX ст. уніфікувалися і наблизилися до російських. У 1834 р. було видано «Положення про царан Бессарабської області», згідно з яким селяни зобов'язані були впродовж двох років укласти контракти з поміщиками про

розміри наділів і повинності, що повинні базуватися на існуючих молдавських законах.

За «Положенням» царани продовжували відбувати також державні і натуральні повинності: брали участь у будівництві і ремонті доріг, утримували конюшні для поштових коней, слідкували за цілісністю лісу і надавали належну до цього варту. Селяни, які залишалися на землях власників без письмової угоди до закінчення терміну, мали відбувати повинності відповідно до давніх молдавських законів, тобто працюючи 12 днів на рік від сходу до заходу сонця під наглядом поміщика і сільської поліції, віддавати десяту частину врожаю[32].

Досить вороже зустріли північнобессарабці врегулювання взаємовідносин з поміщиками за контрактами. Аналіз джерельної бази доводить, що така реакція стала наслідком збільшення останніми кількості «пунктових» днів і обсягу урочних днів. Сільські жителі відмовлялися від укладення з поміщиками угод про панщину і феодальні повинності. Про це свідчать численні рапорти місцевої адміністрації, скарги селян. Так, селяни Ленківців і Бузовиці Хотинського повіту більше двох років ухилялися від укладення із поміщиками контракту. Місцеві селянські ватажки-українці Р.Магрушев, Г.Грушка, Д.Галай і В.Дмитрюк переконували односельців, що «запропонований циркуляр» не підписував цар, а це є вигадкою губернатора і повітового керівництва, яким заплатили поміщики і посесори[33].

Водночас місцева влада почала створювати повітові комісії, які повинні були втілити «Положення 1834 р.» в життя. Проте селяни і далі продовжували відмовлятися від укладення угод та не обирали представників від сільської громади до цих новостворених органів. Особливо рішучими у цьому були царани Грозинецької волості, які відкрито виступали проти панщини[34].

Про масовий характер протесту селян проти умов Положення 1834 р. доповідали хотинський та ясський земські начальники. Вони зазначали, що під час роз'язнювальної роботи у 349 селах тільки в 12-ти жителі заключили контракти з поміщиками[35]. Обласне управління зреагувало на це циркулярним розпорядженням 1836 р., яке позбавляло права селян подавати скарги керівництву, якщо вони не уклали зі своїми господарями угоди[36].

Північнобессарабські поміщики самовільно почали застосовувати репресивні силові заходи до непокірних селян, які не підписали контракт або ж не виконували їхніх умов. Приміром, посесор с.Бордюг Хотинського повіту Я.Яворський побив селянина Г.Ропендатного за те, що останній не відпрацював за один день мірку на кланях. А економ поміщика Лисовського з с.Несвої наніс важкі тілесні ушкодження трьом селянам, які працювали згідно з контрактом у поміщицькому господарстві. Житель с. Коновки Ф.Шахов скаржився на економа Іванського за побиття його сина під час виконання умов контракту[37].

За підрахунками М.Мунтяна, із всіх 511 поміщицьких і монастирських сіл Північної Бессарабії відмовилися від укладення угод 468 населених пунктів (91,6%) (по Бессарабській області – 800)[38]. Наведені дані свідчать, що царани краю рішуче виступили проти хижацького реформування аграрної політики царизму і поміщиків.

Однак реальна практика феодальної експлуатації продовжувала існувати і у наступні десятиліття. Місцева влада, ігноруючи збором селянських урожаїв, максимально залучала царан до виконання натуральних земських повинностей саме під час літніх польових робіт[39]. Невиконання затверджених умов відбування контрактів у окремих населених пунктах розбиралося у судовому порядку[40].

Протягом зазначеного періоду у найважчому економічному становищі перебували державні селяни, які через недостатню забезпеченість землею та бідність не могли сплатити державні борги. У 1835-1836 рр. жителі одного з таких державних сіл Рухотина Хотинського повіту змушені були відробляти значні недоїмки кілька років[41].

Взаємовідносини поміщиків і міщан, що проживали на їхніх землях, регулювало «Положення 1839 р.», що ідентично відтворювало «умови» проаналізованого вище імперського закону. Згідно з основними його пунктами, всі власники бессарабських містечок і міст були зобов'язані протягом двох років на основі існуючих звичаїв і добровільній згоді укласти умови про податки з товариством жителів. На випадок неузгоджень між двома сторонами проблеми вирішувало місцеве управління[42]. Крім того, селяни, які вступали до міщанського стану, повинні були володіти певним ремеслом та мати рекомендації міських жителів.

Таким чином, вільне переселення царан на державні землі і до міст практично не могло бути реалізованим, тому що воно обмежувалося існуючими феодально-кріпосницькими відносинами. Активна протидія з боку селян впровадженню кріпосницьких законів примусило уряд видати новий аграрний акт – «Нормальний контракт 1846 р.»[43].

У черговому царському документі передбачалася кількість землі, яку поміщик зобов'язаний був надати селянам та розмір повинностей селян поміщикам. Кількість днів панщини тепер залежала від кількості худоби і величини земельного наділу у селян: господарства, які не мали худоби, працювали 12 днів; власники двох-трьох пар голів відбували по 20 днів, чотирьох – 28 днів. «Нормальний контракт 1846 р.» вводив також новий урок обробки картоплі загальною площею близько 0,5 дес (1 дес. – 1,09 га).[44]

Однак, як і за попереднім «Положенням» населення краю за один урочний день повинно було виконувати такий обсяг роботи, на який фактично потребувалося 2-3 звичайних робочих дні. Ана-

ліз джерел дозволяє констатувати, що панщина за «Нормальним контрактом» сягала 45-50 робочих днів за середній селянський наділ розміром 6-8 десятин. Крім того, кожен царинин продовжував вносити власнику землі десятину вирощеного урожаю на власному полі[45].

Отже, «Нормальний контракт 1846 р.» дав можливість поміщикам краю і далі залишатися визискувачами селян і мати над ними значну владу. Згідно з умовами контрактів стали вводитися обов'язкові зобов'язання, які перевищували норму панщини. Суб'єктивно це вело до інтенсифікації селян.

У соціальному відношенні північнобессарабське селянство дореформеного періоду відзначалося певною майновою диференціацією. Незначна частина заможних царан мала змогу орендувати за відповідну грошову плату землі поміщиків і монастирів. Так, згідно з статистичними підрахунками К.Єрмолинського, у Хотинському повіті заможні селяни орендували поміщицьку землю строком до 7 років, сплачуючи при цьому в середньому 3 крб. 70 к. за десятину[46]. Державні селяни цього ж повіту, що по майновому стану відносилися до третього розряду, користувалися тридесятинними наділами у розрахунку на душу населення, за які платили казні в 10 разів більше[47].

Питання земельних відносин між селянами і поміщиками залишалися суперечливими і в 50-60-ті роки XIX ст. За даними сучасника І. Халиппи, поміщики старалися використовувати різні причини, щоб зігнати з своєї землі побільше царан і тим самим звільнитися від наділення їх землею. У свою чергу, царани, відмовляючись від виконання існуючих здавна усних домовленостей та не бажаючи укладати письмових угод і ігноруючи «Нормальний контракт», вимагали поступок від власників[48].

Збереглися численні скарги, судові справи, які свідчать про наділення селян невеликими і непридатними для користування землями за високі повинності. Особливо чітко вони прослідковуються у Хотинському повіті. Так, селяни с.Строїнці Новоселицької волості у 1859 р. скаржилися на поміщика Малевського, який замість обіцяних 3 фальч наділяв кожному господарю по 1,5 фальчі (1 фальга – 1,034 га), змінюючи їх місцезнаходження щороку. Царани с.Клішківців доводили, що їхні наділи, визначені контрактом, скоротилися протягом 1846-1859 рр. на 116 фальч: частину земель захопив колишній управитель Мержвинський, інші – відведені для церковного приходу та віддано в оренду. Крім того, клішківчани змушені були виконувати додаткові польові роботи, обробляючи по 5 фальч кукурудзи[49].

З 1859 по 1868 рр. затягнувся розгляд справи посесора (орендаря) с.Кишло-Неджимове Хотинського повіту та селян цього села. Останні відмовлялися відбувати повинності згідно з «Нормальним контрактом» через приписування їм плати за користування толоки. За свідченнями селян, вони наймали у посесора Данила Буюклі під випас худоби 76 фальч пасовища, а власник стверджував, що площа цієї землі становила 173 фальчі. Як наслідок, Хотинський земський суд вирішив справу на користь посесора: у 77 царан описано всіх овець, оцінених у 852 крб. і призначено продаж у присутності повітового прокурора[50].

Зазвичай таке вирішення спірних земельних питань між селянами та поміщиками або посесорами впродовж дореформеного періоду залишалося типовим. Як правило, розгляд скарг затягувався на тривалий термін, а через деякий час селяни, звинувачені у несплаті боргів та бунтарстві, програвали судові позови.

Постійним тягарем для північнобессарабського населення залишалися численні трудові (натуральні) повинності: підводна, дорожня, квартирна та інші, які відволікали селян від роботи у своїх господарствах і зменшували можливість займатися ремісництвом. Обсяг їх залежав від загальної кількості ревізійних осіб: чим більшим було число оподаткованого населення, тим дешевшими для кожного обходилися повинності. Однак у північних (прикордонних) повітах Бессарабії вони завжди були вищими, ніж в інших регіонах області.

Протягом всього дореформеного періоду складним було становище селян, які жили на монастирських землях. Їхні управителі старалися всілякими шляхами, використовуючи своє становище, збагатитися за рахунок жителів. Такі стосунки склалися, приміром, між адміністрацією Ватопедського монастиря, якому належало с.Клішківці Хотинського повіту, і сільською громадою. Тільки протягом 1818 р. селяни декілька разів зверталися до суду із скаргами на монастирського управителя. Однак жодного разу їхні вимоги не було задоволено[51].

Водночас невизначені межі земельних володінь краю допомагали монастирям ставати власниками резешських володінь, як це сталося в с. Жабки Сороцького повіту. Монастир Голія забрав у резешів цього села більше 400 фальч землі[52].

Таким чином, впродовж дореформеного періоду на північнобессарабських територіях російський царизм, здійснюючи традиційну колоніальну політику, підтримував посилення соціального гніту місцевої влади. Перші законодавчі акти, прийняті після входження краю до Росії, закріпили феодальні права на володіння землею і використання праці залежних селян за привілейованою верхівкою регіону. Водночас було збережено молдавські звичаєві закони стосовно бессарабського населення.

Переобтяжене існуючою податковою системою та численними повинностями, юридично вільне селянство Північної Бессарабії продовжувало перебувати у феодальній залежності від поміщиків та бояр і було позбавлене всіляких прав. Від кріпосницького визиску страждали не тільки царани, але і дрібні земельні власники – резеші, державні селяни, малозабезпечені міщани.

[1] Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – С.-Петербург, 1862. – 262 с. – (Бессарабская область).

[2] Кассо Л. Россия на Дунае и образование Бессарабской области. – Москва, 1913. – 230 с.

[3] Свиньин П. Статистика Бессарабии, составленная в 1817 г. По поручению военного губернатора Бахметьева. (Описание Бессарабии во II-ой четверти XIX в.) [рукопись], 1817. // АОТІС. – Ф.5. – Спр. 667. – 191 арк.

[4] Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812-1870 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1966. – 262 с.

[5] Гросул Я. Положения крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1862. – Ч. I. – С.22.

[6] Жуков В. Вопросы истории Молдавии XIX – начала XX в. / Жуков В., Драгнев Д., Жаркуцкий И. – Кишинев: Штиинца,1989.- 231 с.

[7] Мунтян М. Борьба крестьян Бессарабии против Положения 1834 г. // Ученые записки: Киевского гос. университета им. Т.Г.Шевченко, 1957. – Т. XXVI. (исторический) – С.113-130; Мунтян М. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии в 30-40 гг. XIX в.: автореферат на соискание ученой степени канд. исторических наук. – Киев, 1954 г. – 18 с.; Мунтян М. К вопросу об «урочной системе» в Бессарабии в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Європы. – Минск, 1964. – С. 421-429.

[8] Оганян Л. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX в. – Кишинев: Штиинца, 1974 г. – Ч. I. – 286 с.

[9] Центральний Державний історичний архів України у м.Києві (далі ?ЦДІАУ у м.Києві). – Ф.442. Канцелярія Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора.

[10] Національний архів Республіки Молдова (далі НАРМ). – Ф.2. Канцелярія Бессарабського губернатора; НАРМ. – Ф.3. Бессарабська верховна рада; НАРМ. – Ф.5.Бессарабське обласне управління; НАРМ. – Ф.6.Бессарабське обласне управління; НАРМ. – Ф. 24. Бессарабське обласне особливе про земельні повинності присутствіє.

[11] Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). – Ф.117. Хотинський повітовий суд; ДАЧО. – Ф.388. Хотинський земський суд.

[12] НАРМ. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.548. – Арк.14-16.

[13] Кассо Л. Вказ.праця – С.204.

[14] Свиньин П. Вказ. праця // АОТІС. – Ф.5. – Спр.17. – Арк. 137; ПСЗ. – Т.XXXIII. 1815-1816. – С.-Петербург, 1830. – №25935. Об обложении жителей Бессарабской области теми же самыми податями, какие взимались с них при турецком правительстве. – С.274-275.

[15] НАРМ. – Ф.5.Бессарабське обласне управління. – Оп.2. – Спр.215. – Арк.32-35.

[16] Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса: Тип. Алексомати, 1867. Т.6. – С.275-286.

[17] Там само. – С.275, 286.

[18] Защук А. Вказ.праця – С.56.

[19] НАРМ. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.225. – Арк.3; Гросул Я. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861 гг.) / Я.Гросул, И.Будак – Кишинев: Картя малдовеняскє, 1967. – С.106-107.

[20] Оганян Л. Вказ. праця. – С.54.

[21] Драгнев Д. Хрестоматия по истории Молдавской ССР. – Кишинев: Лумина, 1986. – С.171-172.

[22] Жуков В. Вказ. праця. – С.44.

[23] Записки Вигеля Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. – Москва, 1892. – Ч.VI. – С.24.

[24] Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / [под редакцией И.Н.Халиппы]. – Кишинев, Тип. Шлиомовича, 1907. – Т.III. – С.14-15, 109.

[25] ДАЧО. – Ф.117. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.29.

[26] НАРМ. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.527. – Арк.1-5.

[27] ДАЧО. – Ф.117. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.97-98.

[28] НАРМ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.363-366.

[29] ДАЧО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр.152. – Арк.3-144.

[30] Анцупов И. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812-1870 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1966. – С.38.

[31] НАРМ. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.658. – Арк.5-32.

[32] ЦДІАУ у м.Києві. – Оп.770. – Спр.7. – Арк.152-153.

[33] ДАЧО. – Ф.117. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.182-183.

[34] НАРМ. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.216. – Арк.81.

[35] Мунтян М. Борьба крестьян Бессарабии против Положения 1834 г. – С.120.

[36] НАРМ. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.216. – Арк.14.

[37] ДАЧО. – Ф.117. – Оп.3. – Спр.2. – Арк.45, 268, 280.

[38] Мунтян М. Борьба крестьян Бессарабии против Положения 1834 г. – С.124.

[39] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4153. – Арк.1-2.

[40] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.4369. – Арк.7-8, 11.

[41] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2343. – Арк.3.

[42] ЦДІАУ у м.Києві. – Оп.789(а). – Спр.199. – Арк.31-32.

[43] Мунтян М. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии... – С.9.

[44] Мунтян М. К вопросу об «урочной системе» в Бессарабии … – С.425-427.

[45] Гросул Я. Положения крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1862. – Ч.I. – С.365-366.

[46] Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии / [под редакцией Ермолинского К.]. – Москва: Тип. И.Н.Кушнерева, 1886. – С.19-21.

[47] НАРМ. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.4, 9.

[48] Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии / [под редакцией И.Н.Халиппы]. – Кишинев, Тип. Кашевского, 1902. – Т. II. – С.65.

[49] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6802. – Арк.17; НАРМ. – Ф.6. – Оп.10. – Спр.923. – Арк.1737.

[50]ДАЧО. – Ф.388. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.12-117.

[51] Добржанський О. Хотинщина: історичний нарис / Добржанський О., Макар Ю., Масан О. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С.151.

[52] Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии… – Т.III. – С.57.

Summary

Tamara Bohachyk
(Chernivtsi)

Social Life in Southern Bessarabia in the Pre-reform period (1812-1868)

Social life of Southern Bessarabia, in which a great deal of Ukrainians lived, has been analyzed in the article. It has been proved that tsarism supported the boost of local authorities' social pressure in the area. Social relations between the main layers of population remained conflicting.

УДК 323(477.85) „186/187”(092)Федькович

Лідія Ковалець
(Чернівці)

ВІЙТУВАННЯ ОСИПА ЮРІЯ ГОРДИНСЬКОГО ФЕДЬКОВИЧА ЯК СОЦІАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

(До 175-річчя від дня народження письменника)

У статті аналізується зміст, специфіка діяльності Юрія Федьковича як війта рідного села Сторонець-Путилів, що в Буковинській Гуцулії. Дослідження проведено на основі мемуарних та інших джерел, праць із буковинознавства, літературознавства і психології.

Ключові слова: Юрій Федькович, Сторонець-Путилів, віїтування, ініціативність, творче начало.

Громадська діяльність Юрія Федьковича уже не раз ставала предметом спостережень науковців[1], однак праця його війтом досі не розглядалась окремо, до того ж в аспекті соціальнопсихологічному. Спробою заповнити цю прогалину й побачити «першого і найбільшого поета зеленої Буковини» (І. Франко) в ролі провідника громади рідного Сторонця-Путилова, віїтування письменника як своєрідний феномен і є наша студія.

Те, що Федькович, у Буковинській Гуцулії іменований ще й Осипом Гординським, Гординчуком, опісля звільнення з десятирічної жовнірської служби був готовий слугувати народові не лише Словом, а й реально і на високому рівні, засвідчило вже його кандидування на посла до крайового сойму в 1867 і 1870 рр.[2]. Однак домогтися цієї перемоги виявилось неможливим з огляду на об’єктивні причини: за твердженням історика М. Кордуби, «несправедливий виборчий закон, що кривдив мужиків в хосен дідичів, віддавав вже згори більшість посольських місць в чужі руки»[3]. Тому першою великою живою посвідкою про зголошення Поета допомагати селянам стали його особисті заходи у так званому сервітутному процесі, спрямованому на повернення селянам незаконно захоплених дідичами лісів і пасовиськ, другого і третього відповідно віїтування у Сторонці-Путилові з 1866 до 1876 рр. (з перервою у 1872-1873 рр., коли працювалось у Львові) та інспекторська діяльність у цілому Вижницькому повіті (з 1869 до 1872 рр.). О.Колесса у своїй позначеній суб’єктивізмом студії «Юрій Коссован…» без жодного аргументу підкреслив, що «обі ті посади завдячував він (Федькович. – Л.К.) у великій мірі заходам і впливови свого кревного та щирого приятеля, сергіївського пароха Юрія Ганіцького»[4], тоді як О.Маковей у «Житєписі Осипа Юрія Гординського Федьковича» вказав на особу посла до сойму і господаря із Сергіїв Власія Фошку[5]. Однак поетові, котрий писарював, крім Сторонця, у Сергіях і, безперечно, добре знав згаданого діяча, надто для сповнення обов’язків війта, що обирався виключно колегіально, громадою, хтозна чи потрібна була чиясь протекція; М.Бучинський, листовно репрезентуючи тоді Федьковича М.Драгоманову, не без захоплення відзначив: «Оригінальний се чоловік, повен первісної сили, зжився з народом і носимий ним на руках від Черемоша до Серету». Цікаво, що один із спеціальних параграфів крайового закону про самоуправу, виробленого Буковинським сеймом у 1863 р. на основі імперського, стверджував майже неможливість відмови обраного члена громади від такого доручення[6]. Отож на початку Федькович, думається, опинився в ситуації, певною мірою схожій на ту, що її свого часу довелось пережити ще М.Е. де Монтеню: відомий французький філософ-гуманіст та письменник XVI ст., за фахом юрист, перш ніж обійняти посаду мера свого рідного Бордо, вагався, однак погодився це зробити на чотири роки з тих міркувань, що вона «не обіцяла ні винагород, ні вигод інших, крім честі її займати»[7].

Керований тими ж почуттями Федькович очолював громаду Сторонця Путилова удвічі довше, до того ж, із нашого погляду, йому велося набагато складніше, ніж знаменитому французові, до слова, пізніш пригрітому самим королем. Складність полягала не так у бракові професійної підготовленості поета (її можна було здолати – і долалося – шляхом самостійного опрацювання відповідних документів, пильного спостереження та обдумування), як у незалежних від Федьковича чинниках. Спроба цісаря конституювати усі автономні місцеві громади закономірно здійснювалась у найвідсталішому з коронних країв складніше через той очевидний занепад переважної більшості громадян, про який згадував О.Маковей. Федькович своєю діяльністю мусив урівноважити бодай один сегмент загальної структури з тим, щоб наразі його громада сама ставала собі силою: на неї, як і на кожну іншу, «накладалось відання всіма справами, що зачіпали її інтереси і могли бути вирішені в межах наявних у неї засобів», у тому числі «здійснення функцій поліцейської та судової влади»[8].

Спогади, судження очевидців є при цьому найпереконливішими аргументами на користь тези про успішність поетового віїтування. Так, священик І.Левіцький згадував про *такого* Федьковича як «дуже акуратного у всім і справедливого /…/, людий, однако ж, ніколи не карав (як то по иньших громадах лучалося), проте люди мусіли і в своїм часі так податок платити, як і коло доріг робити»[9]. М.Бучинський добре запам’ятав побачене під час своєї «візити» до Федьковича засідання трибуналу, «зложеного з двох присяжних і двірника», котрий уміло, «як автократ чистої крови», розсудив складний випадок[10]. Д.Гасюк стверджував, що Федькович «яко двірник залагоджував дуже часто такі справи, які тепер лише суд переводить, як справи спадкові, розділ маєтку між дітий при померлих родичах»[11]. Пп. Скраба та Чучко розповідали,

що це Федькович-двірник найбільше подбав про нову церкву в Путилові: задля цього подарував свій власний грунт і «поволи призбирував капітал, потрібний на будову; страждаючи, що «так багато темних сил руйнуєся через горівку, здержував їх карами грошевими»; крім того, було «висилано людий на коляду», «гроші ті складалися на будову церкви і він (Федькович. – Л.К.) вів із того дуже точний рахунок», а ще за невеликий відсоток давав їх тим, хто потребував позичок, адже «з того і люди мали велику вигоду, бо не платили жидам страшної лихви»[12]. Остання заувага дає підстави трактувати таку ініційовану Федьковичем своєрідну форму залагодження селянами фінансових проблем як попередницю засновуваних на Буковині з ініціативи головно С.Смаль-Стоцького аж наприкінці 1880-х[13] спілок взаємодопомоги та ощадно-кредитних кас-райфайзенок.

Таким чином, створений мемуаристами образ Федьковича-війта як справді «знаменитого господаря і економіста»[14] переконливо спростовує інші – чи то поспішні, чи не гаразд сформульовані – висновки вчених, як-от М.Зерова (що це «громадські обов'язки при Федьковичевій безгосподарності та широкій гостинності заплутували його у труднощі економічні»[15]) чи Р.Заклинського (що, мовляв, знання Федьковичем життя села «було більш теоретичним. Практично він його мало знав. Письменник стикався з гуцулами в свято, на вулиці, біля церкви, в коршмі…»[16]).

Насправді ж ідеться про поведінку поета, який під впливом обставин змушений був психологічно перебудовуватися і який свідомо допустив зміни у власній сутності співвідношень між романтичним і реалістичним, власноруч дозволив естетичному переживанню життя поєднатися з твердішим, прагматичнішим, як того вимагала дійсність. Чи не ця обставина, що «мистецтво теж, як і право, наскрізь нормативне /…/, норма гармонійна»[17], допомогла узгодитись новому «Я» нової Персони (Федьковича як людини соціально заангажованої, юридично відповідальної) з «Я» більш усталеним, творчим, письменницьким, отже, вільним. Важливо, що буковинець таки актуалізував себе як економіст, правник (тобто став тим, що було закладено в його потенціальності, очевидно, по батьковій лінії і виховалось «Німеччиною», зокрема раціонально-логічним мисленням німців), як не менш важливим є те, що примат духовного, творчого, людинолюбного в діяльності письменника виявився міцно й одностайно затямлений сучасниками. «Був чоловік /…/ з серця дуже милостивий. Бувало, коли кому яке діло скоїться, зараз іде до Юрія на пораду. Він не лиш мудро поговорив, порадив, але часто й грошем споміг»[18], – згадував Д.Гасюк. «Він мав великий вплив; що сказав мужикам, то було святе, радив розумно і богато доброго зробив громадам»[19], – підтверджував І.Кирстюк. «Мав таку натуру, що всьо роздавав бідним, хотя й би собі нічого не лишилося», «бідного не облишив ніколи, аби не помилував»[20], – свідчив о. Гр.Кантемір. Як нам здається, навіть зауважений М.Бучинським ефективний розгляд своєрідним сторонець-путилівським судом кримінальної справи уможливився завдяки вмінню Федьковича встановити з присутніми психологічний контакт, зрозуміти усіх, навіть звинувачуваних, – тобто те, що кепсько вдавалось у стосунках з інтелігенцією.

Іншими словами, життя в конкретному соціальному (демократичному) середовищі (навіть без тих, хто особливо розумівся на літературі) полегшувалося для Федьковича бодай попервах і психологічним прийняттям цього середовища як рідного, беззахисного, упослідженого, так само, як прийняттям повністю, цілком довіреної ним високої соціальної ролі.

Утім, донька начальника повіту А.Губріх звернула увагу «на якесь незадоволенє у вдачі Федьковича»[21] , хоча ця зовнішня прикмета поведінки, як на нас, мала специфічне походження, була, послуговучись висловом польського психоневролога, «тілесною маніфестацією душевного стану»[22]. Відзначувана багатьма сучасниками любов поета до порядку, «рехту», отже, норми неминуче наштовхувалась у плині буденних нетеоретичних клопотів війта і на відсутність останньої, отож властиве, мабуть, не лише німцям, а й тим, хто сповідував їхню доктрину світовідчуття («не Хаосу спочатку і Космосу потім, але відразу Космосу, Плану, доцільності і ладу»[23]), зумовлювало надто на сторонецькому терені життя подібні психологічні розлади.

Однак сам Федькович зарепрезентував людей нового, більше європейського типу – «наміру і діла, котрі поривали, елєктризували широкі круги суспільств і народів, накидаючи їм своє «Я», перетворюючи їх на свій лад»[24]. Сконденсованим вираженням поетового суспільства і народу мислився наразі Сторонець, і ті новації, котрі запровадились тут за цього конкретного війтування, мали чітку індивідуальну печать їх ініціатора, подібні їм навряд чи знала тогочасна Буковина. «Коли був війтом, уряджував публічні забави з танцями при скрипках для селян і сам вмішувався в забаву», – згадувала А.Губріх, пояснюючи: «Се робив він у тій цілі, щоб нарід відтягти він п'янства по шинках»[25]. Особлива видовищна форма життя, естетично оформленого, святкового, генетично пов'язаного з давніми язичницькими традиціями, автентичним мистецьким розвитком та навіть світовою сміховою культурою, треба думати, свідомо замислювалась Федьковичем як регулярна виховна акція, хоча сам поет у ній бачив не інакше, як один із способів консолідації громади, її своєрідного духовного самоопривлення. Подібне не досяглось би під час офіційних святкувань, тоді коли на широких публічних забавах, за твердженням М.Бахтіна як дослідника творчості Ф.Рабле, «торжествує ніби тимчасове звільнення від пануючої правди та існу-

ючого ладу, тимчасова відміна всіх ієрархічних відносин, привілеїв, норм і заборон», унаслідок чого «людина ніби перероджувалась для нових, суто людських узаємин /…/, поверталась до самої себе і відчувала себе людиною серед людей»[26].

Більше того, відгороджуючи народ від шинку, отже, від аморалізації власного буття, вміло спрямовуючи загальні економічні й духовні зусилля на церкву як народну будову, Федькович не був би самим собою, якби не спробував повернути центр свого всесвіту на ім'я Сторонець-Путилів ще й до читання. Сприяла цьому загальна лібералізація тодішньої політики Габсбургів, виданий у листопаді 1867 р. спеціальний імперський закон, який дозволяв відкриття читалень та інших товариств, унаслідок якого, власне, й постала у Львові в 1868 р. «Просвіта», а в 1869 р. чернівецька «Руська бесіда». До цього ж спонукали, мабуть, і зусилля о. І. Наумовича, засновника коломийських видань «Наука» і «Руська Рада», без сумніву, знаних Федьковичем: як вважає М. Павлик, саме вони, потрапивши на Буковинську Русь, «перші занесли туди /…/ думку про читальні»[27] . У цитованій праці спеціально досліджуючи історію таких просвітницьких закладів, принагідно висловлюючись і про Федьковича як активного діяча просвітницького руху та відповідні проблеми буковинських русинів, автор і півсловом не згадує про те, що й цей письменник найбезпосередніше причетний до даного руху заснуванням у рідному селі громадської читальні ще в листопаді 1871 р.

Власне, вперше обнародував цю інформацію аж у наш час історик, буковинознавець В.Ботушанський[28], покликаючись на датоване 7 листопада 1871 р. повідомлення газети «Czernowitzer Zeitung» про те, що «пп. Левіцькому та Федьковичу мусимо подякувати за старання у справі відкриття /…/ товариства «Читальня»[28]. Німецькомовне джерело принагідно згадувало про тих одинадцять (!) видань, які можна було на той час знайти у товаристві (це загалом німецькомовні часописи Чернівців та навіть Відня, у т.ч. педагогічного, господарського спрямування, львівська «Основа»), а також повідомляло про вироблення спеціального статуту читальні, котрий готується до представлення цісарсько-королівській управі[29]. Безумовна офіційна причетність до заснування читальні пароха І.Левіцького дає підстави припустити, що та засновувалась під своєрідним патронатом церкви (Федькович, як відомо, теж належав до церковного братства) і, можливо, навіть матеріально підтримувалась нею, як було в інших місцевостях.

На жаль, джерела «мовчать», скільки проіснувало це реальне дітище поетових старань задля піддвигнення народу та чи встояло воно у час відсутності Федьковича в Путилові в 1872-1873 рр. Скоріш за все, занепало, як багато інших галицько-буковинських читалень першої, найдраматичнішої пори їх історії. М.Павлик співвідносив її з 1871-1878 рр., принагідно дорікаючи народовцям, що тоді вони «зробили д у ж е м а л е н ь к о не тільки щодо їх (читалень. – Л.К.) закладання, але й щодо ширення про них думки серед сільського народу…»[30]. Для поета це був час драматичний – щораз більших розчарувань в оточенні, головно в доцільності і результативності власних громадсько-культурних змагань. З іншого боку, безперечно, далась узнаки переобтяженість обов'язками, зосібна, й інспекторською діяльністю, а може, просто незадоволеність чималими бюрократичними формальностями, якими мусило супроводитись функціонування кожної громадської читальні.

Загалом же усе інтенсивне внутрішнє буття Федьковича так чи інакше підпорядковувалось літературі, творчості, саме вона – попри інші форми активності – була провідною, стержневою і навіть естетизувала їх, «підтягувала» до свого рівня, Тим паче, що художнє мислення письменника дає про себе знати у його життєвій практиці постійно[31] Але творчість виявлялась к о н ч е необхідною хіба для власної «смутчої натури» Федьковича, тоді, як, за справедливим висловом О. Маковея, «прозаїчне життя і очевидний занепад земляків його, гуцулів, упоминалося у поета не про його поезії і мрії, тільки про реальну поміч…»[32]. Як ми побачили на конкретному прикладі, вона була надана з рідкісною великодушністю, подібної ще не знала Буковина.

---

[1] Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX –початок XX ст..). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 34; Ботушанський В.М. Виникнення і діяльність українських сільських читалень на Буковині (80-ті рр. XIX – початок XX ст..) // З історичного минулого Буковини. Збірник наук. праць. – Чернівці, 1996. – С. 98; Гординський Ярослав. Кандидатура Федьковича на посла // Привіт Іванови Франкови в сороклітє його письменської праці. 1874-1914. Літературно-науковий збірник. – Львів: З друк. НТШ,1916. – С.287-289; Маковей О. Житєпись Осипа Юрія Гординського Федьковича. – Львів: З друк. НТШ, 1911. – С.339-348, С. 356-367, С. 379-422 та ін..; Спомини про Федьковича. Зібрав Роман Заклинський. – Львів: З друк. НТШ, 1901.

[2] Гординський Ярослав.Ibid.

[3] Кордуба Мирон. Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці: З друк. т-ва «Руська Рада», 1906. – С. 78-79.

[4] Колесса О. Юрій Коссован (Осип, Домінік, Ігор Гординський де Федькович). Проба критичного розбору автобіографічних його повістей та його життєпису. – Львів, 1893. – С. 94-95.

[5] Маковей О. Ibid. – С. 356.

[6] Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774-1918 рр. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 161.

[7] Сент-Бев Ш. Литературные портреты. Критические очерки / Пер. с фр. – Москва: Худ. литература, 1970. – С. 349.

[8] Никифорак М.В. Ibid. – С.158.

[9] Заклинський Роман. Чи можна Федьковича Коссованом звати? (Слово в обороні правди) . – Львів: З друк. НТШ, 1895. – С. 40-41.

[10] Спомини про Федьковича. Зібрав Роман Заклинський. . – С. 8-9.

[11] Заклинський Роман. Чи можна Федьковича… – С. 187.
[12] Ibid. – С. 185-186.
[13] Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 229, 234.
[14] Заклинський Р. За слідами Федьковича (Записки з прогульки по Буковині) // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – С. 186.
[15] Зеров М. Осип Юрій Федькович та його повісті // Українське письменство. – К.: Основи, 2003. – С. 587.
[16] Заклинський Р. Осип-Юрій Федькович / У кн.: Федькович Ю. Вибрані твори. – Харків, 1929. – С. XLI.
[17] Козловський А.А. Гносеологічна природа юридичних конфліктів // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1998. – Вип. 33. – С. 11.
[18] Заклинський Р. За слідами Федьковича… // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – С. 187.
[19] Маковей О. Причинки до життєписі Юрія Федьковича // Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. – К.: ДВУ, 1958. – С. 159.
[20] Заклинський Р. За слідами Федьковича… // ЛНВ. – 1905. – Т. 31. – С. 232.
[21] Заклинський Р. За слідами Федьковича… // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – С.184.
[22] Веккер Л.М. Психические процессы. – Т. 3. Субъект. Переживание. Действие. Сознание. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1981. – С. 78.
[23] Гачев Г.Д. Национальные умозрения в естествознании // Междисциплинарный подход к исследованию научного творчества. – Москва: Наука, 1990. – С. 169.
[24] Лепкий Б. Данте! // Лепкий Б. Незабутні. Літературні нариси. – Берлін: Укр. слово, 1922. – С. 3.
[25] Заклинський Р. За слідами Федьковича… // ЛНВ. – 1905. – Т. 32. – С. 185.
[26] Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. – Москва: Худ. литература, 1990. – С. 15.
[27] Павлик М. Про українсько-руські народні читальні – Львів: З друк. НТШ, 1887. – С. 101.
[28] Ботушанський В.М. Виникнення і діяльність українських сільських читалень на Буковині… – С. 98.
[29] [Б.п.] Putilla // Czernowitzer Zeitung. – 1871. – 7.XI.
[30] Павлик М. Ibid. – С. 101.
[31] Мейлах Б. Художественное мышление Пушкина как творческий процесс. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 94.

Summary

Lidia Kovalets'
(Chernivtsi)

Osyp Yuriy Hordyns'kyj Fed'kovych's «viytuvannja» as socially psychogical phenomenon

In the article the author analyses the sum, the particularity of Yuriy Fed'kovych's activity on position of «viyt» of his native village Storonets-Putyliv, that is situated in Bukovinian Guculia. The research is made on the base of memoir and other sources, the works of Bukovyna-knowing science, of literary criticism and psychology.

Keywords: Yuriy Fed'kovych, Storonets-Putyliv, «viytuvannia», initiativeness, creative prime.

УДК: 94(477.85)„18/19"

Галина Чайка
(Чернівці)

ЖИТТЯ ТА УМОВИ ПРАЦІ БУКОВИНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У КАНАДІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті висвітлюються питання облаштування, діяльності, економічного і соціально-побутового становлення буковинських емігрантів першої хвилі еміграції на канадській землі.

Ключові слова: еміграція переселенська і заробітчанська, Буковина, Канада, заокеанська, емігрант, переселенець, господарство, заробітки, фермер, робота, буковинці.

Більшість дослідників української заокеанської еміграції першої хвилі (90-ті рр. XIX – початок XX ст.) відображали різні сторони облаштування й діяльності перших емігрантів, але в цілому вихідців із західноукраїнських земель, не виділяючи вихідців з Буковини.

Питання про облаштування життя і побут буковинських і галицьких першопроходців (піонерів) порушувалося у працях таких вітчизняних і зарубіжних дослідників: В.Ботушанського,[1] П.Кравчука,[2] А.Шлепакова,[3] О.Сича,[4] С.Качараби і М.Рожика,[5] у колективних працях[6] та ін. Окрему статтю про життя і побут буковинців за океаном присвятив В.Макар.[7]

Однак ця проблема стосовно колишніх буковинців у Канаді ще далеко не вичерпана і потребує з'ясування окремих аспектів. Мета пропонованої публікації – розширити, доповнити наші знання про те, як складалося життя для колишніх буковинців за океаном, зокрема в Канаді.

Виживання у нових умовах, економічне становлення і зміцнення, соціально-побутове облаштування і суспільно-політична інтеграція буковинських іммігрантів першої хвилі в канадське, американське суспільство відбувалися важко і зайняли роки.

Священик з Буковини І. Маляревський, який відвідав Канаду з 5 по 15 листопада 1897 р. і об'їздив ряд поселень, куди прибули буковинці (як і галичани), писав, що, можливо, з часом вони житимуть там добре, а поки що живуть дуже важко. Ті, що виїхали з невеликою сумою грошей, не мають за що купити худобу, плуги, інші речі, дехто не має за що купити муки на хліб. Хати ще не встигли собі побудувати. Прибульців прийняли у свої хати фермери, які раніше оселилися, тому у невеликих хатах живе по дві-три родини. Деяку допомогу надавав іммиграційний комітет у Вінніпезі. За розпорядженням головного комісара цього комітету його агенти об'їжджали поселення, взнавали потреби найбідніших і надавали допомогу у вигляді муки, картоплі, одягу, а деколи і грішми. Певну

допомогу надавали й старі фермери-англійці (соломою, капустою, картоплею тощо).[8]

Найзаповітнішою мрією більшості емігрантів, які покидали свої карликові земельні наділи на Буковині, було одержання в Канаді землі, щоб зайнятися звичним господарством. Тому найбільший інтерес для іммігрантів становило законодавство про земельні наділи (гомстеди). Для Канади і США воно було майже однаковим, але на початок масової буковинської еміграції за океан землі в США в основному уже були розприділені, бо т. зв. гомстед-акт там було прийнято ще 1862 р. Тому абсолютна більшість буковинців рушила до Канади, де закон про земельні ділянки був прийнятий на 10 років пізніше, у 1872 р. За цим законом кожний повнолітній (понад 18 років) прибулець чоловічої статі, а також вдова, яка мала дітей, могли отримати такий наділ площею 160 акрів (65 га) спочатку в тимчасове користування, заплативши всього 10 дол., а хто брав половинний наділ (80 акрів), платив 5 дол.

Здебільшого канадські чиновники розвозили приїжджих по країні, де були визначені площі під майбутні ферми, і пропонували іммігрантам. Бували й випадки, коли родичі чи знайомі, які виїхали раніше, підбирали для майбутнього іммігранта більш якісну землю. Так, Василеві Маріяну, що виїхав з родиною до Канади 1897 р. з с. Чуньків, гомстед підібрав його знайомий з Борщівського повіту Кость Немирський, який виїхав туди роком раніше (у 1896 р.). Той же Немирський на перших порах дав також притулок сім'ї Маріяна.[9] Інколи доводилось довго шукати підхожу землю, і у такому випадку земляцтво було у пригоді, щоб хоч на перших порах замешкати у земляків. Так у тимчасовій хаті Василя Загари мешкало чотири родини із 16 осіб.[10]

Але з кожним роком у Канаді все менше залишалося якісної землі, тому новоприбулим надавали площі, малопридатні для ріллі. «А нашим русинам, як і в старім краю і тут поштурхуються, – писав з Канади виходець із Шипинців Спиридон Івасюк. – Наших русинів посилають, де найгірша земля, де корчі та води… гори, каміння, мочарі…».[11] Але буковинці брали й гіршу землю, якщо неподалік уже одержали землю родичі, знайомі, односельчани й галичани, щоб мати підтримку від них, як це було біля Стюартбурна, де вихідці з Буковини тривалий час визбирували і зносили на купи каміння зі своїх гомстедів.[12] Та при цьому були й певні вигоди. Оскільки погану землю поруч ніхто не брав, зміцнілий економічно іммігрант міг добитися у властей передачі йому цієї землі і в такий спосіб розширити землеволодіння.[13] Хто дуже хотів придбати добру землю біля Вінніпега (а таких було багато), то купував її вузькими смугами шириною 80 – 100 кроків і довжиною до 4 миль (6,4 км).[14] При бажанні і наявності коштів землі можна було прикупити у компанії «Канайдіан Пасіфік рейлуей» по 3 – 8 дол. за акр у залежності від якості землі,[15] або ділянками по 40 акрів (16 га) в Альберті по 750 – 900 дол. за ділянку в кредит на 10 років під 6% річних.[16] Але родини з дітьми у першу чергу намагалися купити корову, а то й дві, щоб мати для дітей молоко.[17] Будинки люди повинні були самі собі будувати. Держава лише в окремих випадках у перший рік могла надати допомогу дуже бідній іммігрантській сім'ї у розмірі не більше 350 дол.[18] Переселенцям доводилося спочатку жити в бурдеях-землянках. Але й побудована з дерева хата могла згоріти, бо щороку в Канаді горіли прерії – степові простори, вкриті навесні сухою травою.[19]

За даними, зібраними В. Кеєм, з усіх 170 глав сімей і окремих холостяків, що прибули 1896-1899 рр. з Буковини до канадської провінції Альберти, більшість одержали гомстеди. Лише в окремих випадках в рубриці «заняття» зазначено «шахтар» (Середяк Георгій з Молодії),[20] «чорнороб» (Тимінський Георгій з Долішніх Шерівців).[21] Однак для 21 заявника (12%) з одержанням гомстедів були проблеми, у декого гомстеди були відібрані,[22] бо не оброблялися і не було збудовано житло.

Щоб розгосподарюватися на новому місці, теж потрібні були певні кошти. «Канада – добрий край і має майбутнє для емігрантів, – писав священик Нестор Дмитрів у статті «Наші селяни за морем», вміщеній в газеті «Буковина», – але лише для тих, які мають щонайменше 400-500 доларів (1000-1250 левів)» (гульденів. – Г.Ч.).[23]

За даними австро-угорського консульства в Монреалі, направленими у 1897 р. в МВС Австрії, а звідти – крайовому президенту Буковини графу Гойосу, кінь з упряжжю чи віл у Канаді коштував кожен 80 дол., плуг чи віз – по 50 дол., начиння для печі, кухні – 40 дол., будівельний ліс на хату, вікна, двері – 50 дол., засоби до існування – 90 дол., на інші потреби – до 30 дол. – разом 350 дол., а разом з дорогою – 391 дол. (у кронах – 1955).[24] З напливом емігрантів всі засоби дорожчали. Приміром, у 1900 р. корова коштувала 50 дол., кінь – 200 – 300 дол.,[25] віз – 70 дол., косарка – 113 дол., грабарка – 30 дол., сівалка – 170 дол.[26] Тому у перші роки доводилося все робити вручну, інколи самим впрягатися. Якщо врахувати, що переважна більшість емігрантів виручала від продажу майна від кількох сот до 1500 к., то це означало, що їм після дороги залишалися зовсім незначні суми. На все треба було заробляти. За даними того ж консульства, старанний робітник на збиранні врожаю міг одержати 30 – 35 дол. на місяць разом з харчуванням і нічлігом. Цілорічний робітник разом з харчуванням і житлом одержував на місяць 15 – 20 дол. Але взимку роботу знайти було дуже важко.[27] Навіть вирощений у перші роки урожай ще не давав належних коштів для купівлі необхідного, бо, приміром, бушель (35,24 л) пшениці коштував у 1897 р. 25 центів, бушель ячменю – 23 центи.[28] Зерно на

ринок необхідно було доставляти за 60 і більше кілометрів, не маючи інколи належної тяглової сили. «Хто з канадійців прийшов відразу із найчійшим капіталом на закупно живого інвентаря господарського і машин рільничих, – писав Я. Веселовський у 1906 р., – той вже доробився гарних господарств. Хто не мав таких засобів ані сил робочих, мусить йти на зарібки».[29] Це підтверджував того ж 1906 року у листі з Канади до рідних у с. Шипинці Спиридон Івасюк: «Котрому добре бути у старім краю, то і тут єму добре, котрому зле там, то і тут зле».[30]

Фермери зобов'язані були, як і скрізь, платити податки (1% від продукції рільництва й іншої продукції), на школу.[31] Існувала дорожна повинність – 2 дні на рік, або сплата грішми 2 дол.,[32] утримання перекладача для зносин української громади з англомовними властями (200 дол. на рік з коштів громади).[33] Фермери здебільшого не могли освоїти за короткий час одержану землю, освоювали поступово, а тому більшість з них мусили на кілька місяців йти на далекі заробітки: на будівництво, на прокладання залізниць і шосе, на лісорозробки, а також на промислові підприємства,[34] заробляючи 30 – 35 дол. на місяць (з харчами і нічлігом), а на фермах – 15 – 20 дол. на місяць з харчами і нічлігом.[35]

У Канаді зливалися два потоки буковинських заробітчан, одні з них – переселенці, що прагнули заробити гроші для започаткування, облаштування, налагодження свого господарства на канадській землі, а інші, що відправлялися в Канаду на кілька років на заробітки, щоб за рахунок зароблено поліпшити економічне становище своїх господарств на Буковині. «Ми бідні зайшлі зарібники із Австрії із Буковини із Кіцманського повіту із села Товтрів, – писав у січні 1905 р. Степан Дідух із Блек-Лаке із Канади, – прийшли сюда якийсь крейцер заробити і назад у свій край повернутися…».[36]

Буковинці, як і галичани, не маючи кваліфікації, не знаючи англійської мови, не могли розраховувати на високооплачувану роботу. «Наші люди, як звісно, – писала «Буковина» 2 вересня 1900 р. у передовій статті «Рускі мурини», – мають найгірші заняття. Як нігри на полудни… так і ми робимо там, де треба тягарі носити, ладовати (вантажити. – Г.Ч.), копати, печися… І так само як нас, їх рабують компанічні штори (? – Г.Ч.). І як нас, їх ніхто не узнає (визнає. – Г.Ч.) за людей».[37]

Буковинським переселенцям і заробітчанам доводилося працювати на найрізноманітніших важких роботах, з різною оплатою. Дмитро Понич (з Топорівців, прибув 1899 р.) у віці 14 років працював на фермі за 5 доларів на місяць, згодом – на залізниці за 15 центів за годину.[38] Дмитро Лазорук наймався до різних фермерів, і праця його порізному оцінювалася. Так, працюючи у одного фермера п'ять місяців, він заробив 100 доларів, у іншого за тиждень важкої роботи отримав 50 центів. Пізніше наймався на молотьбу за 1 долар в день до одного фермера, а у іншого – за 75 центів на день і харчування.[39] Кость Захарчук з Топорівців (прибув 1898) знайшов роботу у німецького фермера, копаючи картоплю. За тиждень він заробив 10 мішків картоплі, на той час це був значний заробіток.[40] Наймаючись згодом до іншого фермера, він за літо заробив 40 доларів, стару кобилу і корову.[41] Семен Попович з Топорівців протягом п'яти років, щовесни наймався на роботу до німецьких фермерів. На зароблені гроші він зміг придбати коней, корів, деякі знаряддя для ферми.[42] Шкварчук Василь (с. Товтри, 1904) шукав роботу, знайшов притулок в родині Магдичів. У 1905 р. одружився з Анною Магдич. У 1906 р. зайнявся фермерством, але не було достатньо коштів, тому наймався на роботу на інші ферми. В 1914 р. Василь і Анна у пошуках роботи їдуть до Монтани, але у цьому ж році повернулись і остаточно зайнялись фермерством.[43]

Георгій Дубець 1884 р. народження, мешканець с. Топорівців, прибув до Канади 1902 р. один, маючи 18 років, і поселився у Боянах канадських у Північній Альберті. Давав заяву на одержання землі, але спочатку не отримав, тому пішов на будівництво залізниці, одержуючи за 10-годинний робочий день 1,25 дол. Лише коли він одружився з Сарою Матей у 1906 р. (можливо, 1907 р.), він одержав гомстед. Георгій і Сара Дубець мали 15 дітей. Осадчук Михайло (Буковина, 1904 р.) працював на різних роботах 5 років, заробив грошей і 1909 р. забрав жінку і 5 дітей до Канади.[44]

Тодор Вовк, який прибув до Канади із с. Чорторії, писав 1898 р. до рідних, що він працює 6,5 місяців на рік по 10 годин щодня, заробляючи по 1,25 дол. денної плати, але після відрахувань – по 0,75 дол.[45] Василь Гуцуляк (із Борівців, прибув 1899 р.) протягом двох років працював на будівництві CPR (Канадської Тихоокеанської залізниці), заробляючи по 1 долару на день, якщо не було дощів чи страйків.[46] Георгій Ковальчук (із Киселева, 1901 р.) впродовж літа працював на залізниці на захід від Летбриджа, взимку дома (на гомстеді), а весною знову працював на залізниці. Він заробив достатньо грошей, щоб купити коней, віз, сани, плуг, борони.[47] Петро Репка (із Оршівців, 1907 р.) у 1910 р. працював на залізниці біля Edson, на зиму йшов до дядька Михайла Репки, працював на фермі, а весною знову ж повертався на роботу на залізниці.[48] Штефан Штогрин (із Топорівців, 1899 р.) у 1912 р. працював на залізниці, він володів англійською мовою і допомагав у спілкуванні між україномовними найманцями і англомовними босами.[49] Олекса Ткачук (із Лужан, 1902 р.) працював на залізниці біля Едмонтона.[50] Степан Хвалібога (із Шипинців, 1909 р.) працював понад 40 років на залізниці CPR.[51]

Мандрик Микола (із Шипинців) працював на залізниці, пізніше у броварні.[52] Мельничук Петро

(із Василева, 1911 р.) працював на CPR у Нельсоні і Британській Колумбії[53]. Топольницький Григорій (із Киселева, 1897 р.) працював на CPR за 11 центів на годину при 10-годинному робочому дні.[54]

Костищук Ілля (із Горошівців, прибув 1910 р.) працював на сталеливарному заводі в Торонто. Заробляв непогано.[55] Горенко Семен (с. Цурени) у 1912 – 1913 рр. працював в Реджайні теслярем-чорноробом.[56] Кіцан Микола (с. Товтри) трудився впродовж 3 років на сталеливарному заводі.[57] Кіцан Василь (с. Товтри, 1913 р.) працював на залізниці влітку до холодів. Зимою працював на заготівлі лісу за 24 $ на місяць з кімнатою.[58] Хранек (Крунек) Петро (с. Товтри, 1910) працював на сталеливарному заводі.[59] Новак Василь (с. Звиняче, 1901 р.) працював столяром.[60]

Інколи буковинські заробітчани їхали на заробітки групами, щоб легше було спілкуватися, взаємно підтримувати один одного. «З самого села Міхальча є нас ту 30, а з інших з Буковини 20. Ми ту робимо коло каміня і робим нову дорогу в лісі, писали михальчани з Канади. – Праця тяжка, заливаємо ся кровавим потом, гіркі ті 2 доляри, що чоловік заробить на день… Ми всі 50 живемо в шанді, збитій з дощок, ліжка в ній вставлені на долині і горі і так спимо і варимо тут. В сій шанді крізь дошки вітер докучає, в ноги зимно, а як дощ, на голову ся ллє, що нема як і ночі переночувати…».[61]

Одружені чоловіки, як правило, намагалися знайти роботу не дуже далеко від свого гомстеду, щоб можна було би заощадити гроші на харчах, і в той же час надати якусь необхідну допомогу по господарству. Але не завжди це вдавалося.

Важкою небезпечною і до того ж незвичною для буковинців була робота у шахтах. Там працювали, зокрема, Микола Лазорук (із с. Раранче, 1900 р.),[62] Іван Терновий (із Топорівців, прибув 1902 р.),[63] згаданий уже Григорій Топольницький. Останній у 1903 р. працював на шахті у Crowsnest.[64] Буковинець Микола Воронюк був зайнятий на заготівлі лісу, на будівництві залізниці, наймався на роботу до заможних фермерів. За час роботи (5 – 6 років) зумів накопичити 700 доларів.[65] Горецький (із Борівців, прибув 1905 р.) працював у каменоломні в Стоні Мавнтен (Манітоба).[66]

Ще одним видом заробітків для буковинських переселенців були вантажні перевезення. Наприклад, Штефан Шевчук (із Борівців), прибувши до Канади 1899 р., мав при собі деяку суму грошей і йому не потрібно було шукати роботи як багатьом іншим, він зміг купити коней і деякі транспортні засоби і займався перевезенням, заробляючи собі на життя.[67] Згадуваний Іван Терновий (із Топорівців) спочатку наймався на різні роботи, а згодом також зайнявся вантажними перевезеннями. За рік він робив приблизно сімнадцять далеких поїздок, кожна з яких займала до двох тижнів. Всі замовлення він запам'ятовував, оскільки не вмів ні читати, ні писати.[68] Буковинець Василь Фрунчак також займався візницьким промислом. Перевозив вугілля, будівельні матеріали протягом 11 років.[69]

У зв'язку з тим, що постійної роботи для іммігрантів часто не було, особливо під час криз і відповідно – безробіття, вони мусили погоджуватися на будь-яку роботу, якої ніколи раніше в житті не виконували. Так, Денис Мойсюк із Брідка (з 1907 р.) спочатку працював водоносом на залізниці в місцевій Ред. Дір (Альберта), одержуючи по 15 центів за годину праці при 10-годинному робочому дні з вирахуванням 75 центів щодня за харчі, 1 дол. на місяць на лікаря, потім працював на будівництві готелю у м. Вегривилі, на цегельні, згодом у госпіталі, впродовж 1909 р. – на вугільній шахті в Кенморі (Альберта), потім 8 місяців у Британській Колумбії на будівництві тунелів, далі на трачках, знову на вугільній шахті, на залізниці, на суднах, потім знову у Кенморі на шахті, з жовтня 1913 р. – на 6-місячних вчительських курсах у Вегривилі (з дому мав 4 класи гімназії), потім 3 місяці учителював у поселені Шипинці, навчаючи дітей українців рідної мови, співу і музики. Перед війною як знавця кількох мов взяли на роботу в банк і т.д.[70]

Однак найзаповітнішою мрією більшості сімейних емігрантів з Буковини було отримати землю і загосподарювати. Отримання ними в Канаді майже задарма земельної ділянки наближало їх до покращення матеріального становища. Але омріяна заможність забезпечувалася важкою тривалою працею. Ось найбільш характерні приклади такого поступового майнового збагачення (не раз від нуля) буковинських іммігрантів. Фостей Іван (із Брідка, прибув 1902 р.) у 1906 р. обробив 10 акрів, підрізав у лісі дерева для наступного викорчовування на площі 14 акрів, звів будинок, сарай, мав 8 голів великої рогатої худоби (ВРХ). Пожертвував 3 акри під будівництво української православної церкви.[71]

У 1905 р. Двірничук Георій (с. Топорівці) і його сини Дьордій і Тодор отримали гомстеди. Дьордій у 1906 р. обробив 6 акрів, 1909 р. – 27 акрів, мав уже 8 голів ВРХ, будинок, сарай[72]. Тодор у 1907 р. обробив 7 акрів, 2 акри підрізав, у 1909 р. 28 акрів обробив, мав 12 голів ВРХ, будинок, сарай, хлів.[73]

Дроздюк Дмитраш (с. Горошівці, 1902 р.) у 1909 р. обробив 20 акрів, 15 підрізав, мав 8 голів ВРХ, будинок. У 1910 – передав 2 акри українській православній церкві і 2 акри Маморницькій школі.[74]

Кирилюк Іван (с. Горошівці) у 1906 р. просив надати йому ферму (приїхав з батьками), у цьому ж 1906 р. обробив 9 акрів, мав 6 корів, 12 волів. У 1909 р. уже було оброблено 30 акрів, мав 6 корів, 5 волів, будинок під черепицею, сарай.[75]

Кирильчук Георгій (с. Добринівці, 1900 р.) у 1900 р. почав будувати будинок, у 1906 р. мав 5 акрів обробленої землі, 20 голів ВРХ, 3 свині, новий будинок, старий відвів під сарай, звів з трьох боків ферми огорожу. Жив на фермі, але на 2 міся-

ці кожного року відправлявся на роботу до Манітоби.[76]

Олександр Боханецький з Киселева емігрував до Канади у 1898 р. Протягом двох років працював у німецького фермера і зміг зібрати гроші на квиток до Канади для своєї дружини і двох синів, які прибули до нього у 1900 р. Сім'я залишалась працювати на гомстеді, а Олександр мусив шукати краще оплачувану роботу. Копав канави в Едмонтоні, добував вугілля на шахті у Clover Bar.[77] У 1902 р. зміг купити худобу для свого господарства. Впродовж 1903 – 1904 рр. працював на залізниці, 1906 р. зумів придбати віз, рядкову сівалку, пару коней. О. Боханецький заради економії сам виконував багато домашніх робіт, займався освоєнням цілинної землі, зведенням будинку. Забезпеченням сім'ї продуктами харчування опікувалася його дружина Магдалена, спираючись, звичайно, на допомогу своїх малолітніх синів. У перші роки свого перебування у Канаді, коли чоловік був на заробітках, а достатньої кількості продуктів не було заготовлено, Магдалена відправлялася за ними до Едмонтона, йшла пішки п'ять днів і приносила на собі продовольства вагою в п'ятдесят фунтів (23 кг).[78] Слід відзначити, що роль жінки у освоєнні канадських просторів була дуже значною. У той час, як чоловіки працювали, або були у пошуках роботи, жінки самостійно, або ж з допомогою дітей освоювали величезні площі землі, почасти лише вручну з тими нехитрими знаряддями, які прихопили з собою, робили продовольчі запаси, заготовляли деревину для будівництва будинків та ще й народжували і виховували дітей.

Жінки та дівчата також шукали додаткового заробітку для сім'ї. Вони наймалися на роботу у містах, доглядали дітей, працювали прислугою, офіціантками, прибиральницями і т. ін. Як писала у 1897 р. газета «Буковина» про зайнятість буковинських емігрантів, «дівчата-українки служать в Едмонтоні по готелях і приватних домах, хлопці – у англійських і німецьких фермерів».[79]

Отже, говорячи про перший період обживання колишніми буковинцями отриманих гомстедів на величезних пустинних канадських просторах, слід відзначити, що вони попервах попали навіть у набагато важчі умови життя і праці, ніж у старому краї: корчування лісів, чагарників і освоєння часто кам'янистих, мочаристих площ під ріллю; проживання спочатку в диких, безлюдних місцевостях у землянках, у холоді, а не рідко і в голоді, у небезпеці від пожеж, звірів, хвороб при відсутності близької медичної допомоги, як також знарядь праці, тяглової сили; далеке тривале відлучення глав сімей на заробітки; тяжка виснажлива праця жінок і дітей. Тобто, щоб вирватись з буковинських злиднів, буковинські іммігранти мусили в обставинах, що склалися, подолати спочатку канадські злидні з тим, щоб розпочати сходження до заможнішого життя. І одним єдиним рятівником при цьому була їхня наполеглива праця, певний виробничий досвід (принаймні у сільському господарстві), а основне – безмежна жадоба мати достатньо землі-годувальниці, якої так не вистачало у старому краї, і заповітне бажання стати справжнім заможним господарем на своїй землі, хай і на іншому континенті. Зрештою – це переконливий доказ вирішального значення економічного власного інтересу для людей, які дістали широкі гарантовані можливості і свободу своєї господарської діяльності.

---

[1] Ботушанський В. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, 2002. – С. 77 – 82.

[2] Кравчук П.І. Вони обрали Канаду (Перший період емігрувавших українців до Канади 1891 – 1914). – Торонто: Кобзар, 1991. – 291 с.; Кравчук П. На новій землі: Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців. – Торонто: Крайовий Виконавчий комітет Товариства об'єднаних українських канадців, 1958. – 392 с.

[3] Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: АН УРСР, 1960. – 200 с.

[4] Сич О. З «Нового краю». Листи українських емігрантів з Канади. – Чернівці: Облполіграфвидав, 1991. – 104 с.

[5] Качараба С., Рожик М. Українська еміграція. Еміграційний рух із Східної Гагичини та Північної Буковини у 1890-1914 рр. – Львів, 1995. – 124 с.

[6] Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Д.Квітковського, Т.Бриндзана, А.Жуковського. – Париж – Філадельфія – Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 966 с.; Нариси з історії Північної Буковини / [В.М. Ботушанський, В.М. Курило, І.А. Гриценко та ін.]. – К.: Наук. думка, 1980. – 340 с.

[7] Макар В. Життя і побут перших галичан і буковинців у Канаді // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – Warszawa, 2003. T. 15 – 16.. – S. 498 – 518.

[8] Буковински Вѣдомости (Чернівці). – 1898. – 13 лют.

[9] Селянин (с. Чуньків Заставнівський пов. Буковина). – 1898. – 15 січ.

[10] Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986, с. 238.

[11] Руска Рада (Чернівці). – 1906. – 31 серп.

[12] Кравчук П.І. Вони обрали Канаду (Перший період емігрувавших українців до Канади 1891 – 1914), с. 109.

[13] Державний архів Чернівецької області. – Ф. 3. Крайове управління. – Спр. 6888.–Арк. – 128

[14] ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 126.

[15] ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 193

[16] Caro L. Auswanderung und Auswanderungsolitik in Österreich. – Leipzig, 1909, s.105.

[17] ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 127.

[18] ДАЧО. – Спр. 6639. – Арк. 48, 49

[19] Руска Рада (Чернівці). – 1905. – 1 груд.

[20] Dictionary of Ukrainian Canadian Biography of Pioneer Settlers of Alberta 1891 – 1900. / Editor and Complier Vladimir J. Kaye – [Edmonton], 1984. – S. 256.

[21] Там само, с. 300.

[22] Там само. – С. 300.
[23] Буковина (Чернівці). – 1897. – 24 черв.
[24] ДАЧО. – Спр. 6639. – Арк. 27
[25] Сич О. З «Нового краю». Листи українських емігрантів з Канади. – С. 27.
[26] Кравчук П.І. Вони обрали Канаду (Перший період емігрувавших українців до Канади 1891 – 1914). – С. 166.
[27] ДАЧО. – Спр. 6639. – Арк. 27 – 29; Спр. 6888. – Арк. 193.
[28] Буковина (Чернівці). – 1897. – 18 груд.
[29] Буковина (Чернівці). – 1906. – 31 груд.
[30] Руска Рада (Чернівці). – 1906. – 31 серп.
[31] ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 154.
[32] Буковина (Чернівці). – 1897. – 19 черв.
[33] Буковина (Чернівці). – 1897. – 10 вер.
[34] Нова Буковина (Чернівці). – 1913. – 17 серп.
[35] ДАЧО. – Спр. 6888. – Арк. 193.
[36] Руска Рада (Чернівці). – 1905. – 20 січ.].
[37] Буковина (Чернівці). – 1900. – 2 вер.
[38] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – Edmonton, 1975. – S. 443.
[39] Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – Rycroft, Alberta, 1984. – S. 214.
[40] Keywan Z. Greater Than Kings: Ukrainian Pioneer Settlement in Canada. – Montreal: Harvest House, 1977. – S. 53.
[41] Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – S. 54.
[42] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 446.
[43] Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – Ottava, 1997, 193-194.
[44] Там само. – С. 191.
[45] Ботушанський В. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій / Ред. О.Макар, Р.Білаш. – Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, Альбертський Університет, 2002. – С. 81.
[46] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 349.
[47] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 371.
[48] Там само. – С. 463.
[49] Там само. – С. 508.
[50] Там само. – С. 518.
[51] Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег, 1986. – С. 658.
[52] Там само. – С. 413.
[53] Там само. – С. 430
[54] Там само, с. 630; Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 527.
[55] Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – Ottava, 1997. – S. 188.
[56] Там само. – С. 53.
[57] Там само. – С. 187.
[58] Там само. – С. 187.
[59] Там само. – С. 189.
[60] Марунчак М. Біографічний довідник до історії українців Канади. – С. 463.
[61] Борба (Чернівці). – 1912. – 20 лип.
[62] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 394.
[63] Там само. – С. 514.
[64] Там само. – С. 527.
[65] Wheatfields and wildflowers. A History of Rycroft and surrounding school districts. – S. 308.
[66] Прокоп Д. Українці в Західній Канаді. До історії їхнього поселення та поступу. – Едмонтон-Вінніпег, 1988. – С. 280.
[67] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 487.
[68] Там само. – С. 514.
[69] The Ukrainian pioneers in Alberta Canada. – Edmonton, Alberta, 1970. – S. 220.
[70] Радянська Буковина (Чернівці). – 1991. – 18 січ.
[71] Dutchak-Zajiachkivska J. Mamornitz Revisited: One Hundred Years of Ukrainian Pioneer Settlement in Saskatchewan. 1897 – 1997. – S. 29.
[72] Там само. – С. 37.
[73] Там само. – С. 37.
[74] Там само. – С. 28 – 29.
[75] Там само. – С. 37 – 38.
[76] Там само. – С. 25.
[77] Ukrainians in Alberta. Editorial committee. – S. 48, 49.
[78] Там само. – С. 48.
[79] Буковина. – 1897. – 18 чер.

Summary

Halyna Chajka
(Chernivtsi)

Living and Labour Conditions of Emigrants from Bukovina in Canada (the End of 19th – Beginning of 20th)

The article elucidates the issues of arrangement, activity, economic, social and living conditions of the first phase Bukovinian emigrants toCanada.

Key words: emigration connected with settling in a new place, labour emigration, Bukovina, Canada, transoceanic, emigrant, settler in a new place, economy, earnings, farmer, job, Bukovinian population.

УДК 94(477.85)„1939/1945”:323.12

Суровцев Олег
(Чернівці)

ТРАГЕДІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ М. ЧЕРНІВЦІВ У ЖОВТНІ-ЛИСТОПАДІ 1941 РОКУ

Стаття розкриває обставини та причини утворення гетто у Чернівцях, яке стало найбільшим гетто на Буковині у роки Другої світової війни. Проаналізовано ряд документів румунської окупаційної влади, які проливають світло на питання, чому у Чернівцях було залишено понад 20 тисяч єврейського населення, яке уникнуло геттоїзації та депортації у Трансністрію восени 1941 року.

Ключові слова: Голокост, Трансністрія, гетто, «авторизація», депортація, примар, юденрат, кондукетор.

Тема Голокосту в Україні за останні декілька років набула ознак ґрунтовного наукового дослідження. Проте певні регіональні особливості досі залишаються поза увагою істориків. З-поміж них:

причини та обставини утворення і функціонування чернівецького гетто у жовтні-листопаді 1941 р.

Керівництво Румунії на чолі з І.Антонеску в роки Другої світової війни було безпосередньо втягнуте у процес Голокосту. Румунія – єдиний союзник Німеччини, яка мала власний план знищення євреїв. У дослідженнях румунських істориків фігурують тези, що кожні дві хвилини з 1213 днів румунської окупації в Бессарабії, Північній Буковині та Трансністрії вбивали одного єврея, що на кожному квадратному кілометрі цих територій лежать кістки десятьох знищених євреїв[1]. Актом геноциду єврейського населення став наказ І.Антонеску від 8 червня 1941 року про депортацію євреїв Бессарабії та Буковини в Трансністрію, де було створено 240 гетто і таборів[2].

З 1 вересня 1941 року Трансністрія (в перекладі з румунської мови означає «територія за Дністром»), тобто територія між Дністром та Південним Бугом перейшла під юрисдикцію Румунії, що дозволило новій владі здійснити задум, який не вдався влітку, а саме, здійснити депортацію за Дністер всіх євреїв Буковини. З цією метою 11 жовтня 1941 року у Чернівцях утворилося найбільше тимчасове транзитне гетто у Північній Буковині та Хотинщині.

Примар м. Чернівці у 1941-1942 рр. Т.Попович, який у 1967 р. в Ізраїлі посмертно отримав статус «праведника світу», згадував: «Кілька днів після призначення мене на посаду примаря, я мав аудієнцію з губернатором Ріошану і зміг поговорити щодо єврейської проблеми. Покійний губернатор (помер внаслідок невдалої операції 30 серпня 1941 року) просив мене виділити частину міста для утворення гетто. Я пояснював і намагався довести губернатору, що такі заходи, зважаючи на культурний рівень чернівецького єврейства і з точки зору технічної реалізації є недопустимими, тобто, щоб частина міста була обнесена колючим дротом та барикадами. Ріошану відповів примарю: «Визнаю, в усьому твоя правда, але що я можу зробити, коли до цього мене штовхає прем'єр-міністр, він щоденно телефонує і вимагає створити гетто»[3].

В цей же час Т. Попович створив комісію, яка повинна була виїхати до Польщі та Німеччини (Люблін, Краків, Франкфурт-на-Майні), щоб вивчити досвід цих міст щодо організації гетто (стаття про це була надрукована на шпальтах газети «Bucovina» від 27 серпня 1941 року)[4]. Однак цей проект так і залишився лише проектом. «Тобто саме завдяки цьому, – стверджує примар, – якщо не брати до уваги час з 11 жовтня до 15 листопада, коли гетто було способом здійснення депортації, у Чернівцях не було створено гетто»[5].

Вже наприкінці вересня 1941 р. новий губернатор Буковини К.Калотеску провів нараду з представниками військової та цивільної влади, на якій обговорювалися проекти щодо організації гетто, де на захист чернівецького єврейства виступив примар Т.Попович[6].

4 жовтня 1941 р. штаб головнокомандувача румунської армії передав комендатурі Чернівців наказ І.Антонеску про депортацію протягом 10 днів всіх євреїв Буковини «в область східніше Дністра»[7]. Стислий термін депортації пояснював тим, що планувалось щодня відправляти з Чернівців до Трансністрії 2 потяги по 50 товарних вагонів (для перевезення худоби), в кожному з яких вміщалось 50-70 осіб[8]. 9 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал К.Калотеску отримав по телефону наказ від маршала І.Антонеску, який перебував у Тирасполі, і того ж дня оповістив примарію Чернівців, а 10 жовтня військове командування Буковини, що «11 жовтня 1941 року все єврейське населення з муніципалітету Чернівців буде протягом 11 годин переміщено в спеціальний сектор міста, який перетворюється на гетто»[9].

На основі цього наказу генерал К.Калотеску 10 жовтня 1941 року видав розпорядження щодо утворення тимчасового гетто у Чернівцях та депортацію чернівецьких євреїв, яка розпочалась вже наступного дня. Операцію з утворення гетто і подальшу депортацію єврейського населення з Чернівців очолив генерал І.Топор., який очолив «Комісію з евакуації євреїв»[10].

За словами Т.Поповича, з примарем міста військові (Військовий кабінет при губернаторстві) не консультувалися по жодному питанню щодо долі єврейства, і лише 10 жовтня 1941 р. його було викликано до губернатора, де він ознайомився з деталями утворення гетто й отримав розпорядження терміново знайти ресурси, щоб випекти значну кількість хліба для забезпечення єврейського населення в гетто. Згодом під час депортації з Чернівців в жовтні-листопаді 1941р. перед посадкою у вагони кожній людині роздавали по 4 буханки хліба. В кабінеті губернатора примар міста, в котрий раз намагався вмовити К. Калотеску пом'якшити режим для євреїв наступними словами: «Пане губернаторе, французька революція, яка дала людству право на свободу, коштувала 11800 людських життів, тоді як ви посилаєте на смерть на початку зими 50 тисяч осіб. Який слід ви хочете залишити в історії?» Повернувшись до примарії, Т. Попович зустрівся з представниками чернівецького єврейства. В цей вирішальний момент Т.Попович навіть мав наміри піти у відставку [11].

10 жовтня 1941 р. керівництву «Бюро у справах євреїв» (Єврейський комітет або юденрат) було доручено оголосити єврейському населенню Чернівців, що воно повинно перейти у гетто, яке утворювалось в межах єврейського кварталу, де досі проживали найбідніші прошарки єврейського населення. Цей район включав вулицю Єврейську (нині вул. Сагайдачного), єврейський ринок і всі провулки та вулички, починаючи від сучасної вул. Головної до вул. Руської[12].

Зранку, в суботу (спеціально для приниження був обраний цей день), 11 жовтня 1941 року по мі-

сту почали рухатись натовпи людей. У кожного в руках, на спинах були сумки, чемодани з одягом, постіллю та цінними речами. Дехто тягнув речі у візках або дитячих колясках. Для залякування населення на вулицях міста з'явилося декілька танків. Ввечері того ж дня навколо гетто був зроблений великий дерев'яний паркан, а вся територія, яку охороняли військові та жандарми, була обнесена колючим дротом[13]. Ще 9 жовтня 1941 року командування батальйону № 430 отримало завдання посилити охорону кордонів міста і не допустити на момент формування гетто втечі єврейського населення. Безпосередньо охорону та безпеку чернівецького гетто забезпечував батальйон № 780 та 1-ий жандармський батальйон на чолі з майором Н.Якубеску. Жандармський батальйон до того ж здійснював й процес відправлення єврейського населення із залізничного вокзалу Чернівців[14]. Т. Попович згадував: «Чернівецькі євреї під загрозою смерті повинні були перейти в гетто до шостої години вечора. Гетто було створено неймовірно швидко, загороджено колючим дротом з дерев'яною огорожею та військовою охороною на входах і виходах»[15]. Згідно з архівним документом утворення гетто 11 жовтня 1941 року у Чернівцях відбувалось з 7 години ранку до 18 години вечора, а рух євреїв до гетто здійснювався безпосередньо 9.30 до 18.00. В цей день звільнялися від обов'язкової геттоїзації лише ті, що були залучені на примусових роботах або вже мали «авторизації»[16].

На території, яка була виділена владою під тимчасове гетто, в нормальних умовах проживало 5 тис. осіб, а генерал І.Топор в доповідній записці зазначив, що «тут можливо було розмістити не більше 15 тисяч осіб»[17]. Однак кількість людей повинна була збільшитись до 47-50 тисяч осіб. Будь-яке перекриття ставало дахом над головою. Поселяли євреїв по 5-8 родин (по 30-40 чоловік) у порожні квартири, які були пограбовані й понищені. У багатьох приміщеннях не було навіть підлоги, а тим паче вікон і дверей. У багатьох спогадах зазначається, що в гетто люди валялись на землі, в під'їздах, коридорах без їжі, води та елементарних людських умов життя[18]. Вихід євреїв із тимчасового гетто був заборонений. Вхід або вихід інших людей, які були змушені проходити через гетто, дозволявся лише за спеціальним пропуском та посвідченням особи[19]. Примар міста згадував: «В гетто постійно відчувалась нестача питної води, до того ж два з трьох водогонів були зруйновані. Всюди відчувався сморід та загроза епідемії»[20].

Євреї мали досить жалюгідний вигляд: зарослі бороди, весь одяг у дірках та латках, на ногах пірване взуття, а в багатьох ноги просто обмотані ганчір'ям, деякі були зовсім босі. Після поселення у гетто привезли великі чанці, в яких люди готували собі їжу, а саме: борщ, мамалигу, різні каші. Хліба не було зовсім, а більшість вже не пам'ятали, коли востаннє його споживали. Варили мамалигу, вивертали її на великі двері з дощок, зверху клали інші двері і таким чином розрівнювали їжу. Потім верхні двері знімали і починали ділити мамалигу на пайки[21].

З перших днів існування контролювати життя великого чернівецького гетто румунській владі ставало дедалі важче, адже на його території розташовувались різні міські інстанції, школи, майстерні, підприємства, які продовжували працювати. Неєвреї щодня змушені були, ідучи на роботу, входити й виходити з гетто. Однак основною проблемою стало те, що через гетто проходила головна артерія руху по місту, від вокзалу до центру, зокрема вулиці Reg. Ferdinanda – Bratianu. Місцева влада миттєво відреагувала на цю ситуацію, депортувавши мешканців цих вулиць 13 жовтня 1941 року, тим самим звільнивши вуличний рух до вокзалу[22].

Дійсну ситуацію довкола гетто в Чернівцях змальовує Т.Попович: «Незважаючи на те, що 3 та 4 пункти наказу № 38 про утворення гетто в Чернівцях категорично забороняли вхід та вихід з гетто без спеціального дозволу губернатора, вже на другий день розпочався масовий рух до гетто. Фактично розпочалось масове обкрадання євреїв або обмін на їжу всього, що було цінним: вироби та прикраси із золота, срібла, біжутерія, килими, хутра, тканини, продукти (чай, кава, шоколад) та інше»[23].

12 жовтня 1941 р. на нараді 18-ом присутнім керівникам губернаторства К.Калотеску оголосив, що чернівецьке гетто було створено виключно для здійснення депортації чернівецького єврейства до Трансністрії. Єдиним, хто висловив протест, був Траян Попович, за що наприкінці засідання відкрито був названий «жидом», а згодом на шпальтах газети «Bucovina» чернівецьке єврейство, – «Троянським народом»[24].

Напередодні утворення гетто у телефонній розмові К.Калотеску з маршалом І.Антонеску відразу ж обговорили можливість скласти списки спеціалістів серед чернівецького єврейства, яких необхідно залишити в інтересах румунської держави. Вже 11 жовтня були складені перші списки з 550 родин, які звільнялися від геттоїзації і депортації (2-2,5 тис. осіб)[25]. Згодом внаслідок зусиль з боку Т.Поповича, переговорів з І.Антонеску, з німецьким консулом у Чернівцях 15 жовтня, в середу, після обіду в телефонній розмові примар Чернівців отримав від керівника держави дозвіл залишити в місті приблизно 13-20 тисяч єврейського населення, переважно важливих спеціалістів для потреб армії та господарства краю[26]. Списки формувались за професіями та кількістю осіб саме через звернення румунської військової та цивільної влади на Буковині, запити від румунських підприємців, промисловців, фабрикантів, торговців, землевласників, які потребували єврейських спеціалістів.

Ввечері 15 жовтня 1941 року в приміщення Єврейського комітету прибув примар Чернівців

Т.Попович, який оголосив, що з Бухареста отримано дозвіл залишити частину євреїв у Чернівцях. Це рішення було зумовлено насамперед необхідністю відновлення торгівлі та промисловості міста. Для цього був виданий декрет, згідно з яким всі румуни, які очолювали промислові та торгові підприємства, звільнялись від військової служби. За короткий час у Чернівцях відкрилося чимало магазинів та промислових підприємств, які раніше належали євреям, а тепер були оголошені власністю румунської держави і за символічні ціни віддані в оренду румунам. Однак нові румунські власники відразу ж відчули потребу в спеціалістах та кваліфікованих робітниках, яких можна було знайти переважно серед єврейського населення.

Для формування цих списків була створена комісія на чолі з В. Іонеску та Т.Поповичем, яка співпрацювала з Єврейським комітетом, який складався з 19 осіб на чолі з лікарем В.Нейбургом. Результатом роботи комісії стали 180 табелів. Попередні списки були складені примарією вже 17 жовтня 1941 року[27].

У кожному табелі обов'язково зазначалось № табелю, професія, голова родини, члени родини та загальна кількість осіб. Зокрема, табель № 18 стосувався архітекторів і нараховував 126 осіб, з них 48 голів родин, 78 членів родин, цікаво, що лише половина з них використовувалась у Чернівцях; табель № 61 – автомеханіки, 70 голів родин, 244 члени родин, всього 314; табель № 17 – фахівці з розведення та продажу свійської птиці, 23 родини; табель № 20-25 – 256 лікарів, серед яких були відомі прізвища Маргуліс, Мейснер, Нейбергер, Зейтер, Вівнер, Кісман, Шиклер, Рамлер, Клієр, Флімкер та ін., які часто рекомендували у табелі своїх підлеглих. Табель № 31-37 – 385 адвокатських родин; табель № 61-64 – фармацевти, 110 родин і т. д.. Викликали підозри у румунської влади табелі з професіями «муляр, пічник, землекопи», де серед 18 голів родин згадувались під прізвищем Корнер 19 членів родин, під прізвищем Віттнер – 20, які були сумнівними «спеціалістами».У багатьох документах прізвища членів родин дописувались червоним олівцем[28].

Т.Попович постійно переконував військових, губернатора, що необхідно залишати і членів родини єврейського спеціаліста, тому що серед них є також потрібні румунській державі фахівці[29]. Згідно з даними відділу румунізації на 1000 єврейських спеціалістів припадало до 17000 членів родин. У перші дні депортації, за даними примарії, було депортовано понад 2000 необхідних єврейських спеціалістів. За даними майора Іліеску (Військовий кабінет) 16.391 євреїв отримали авторизації, 235 євреїв розглядалися сігуранцею як небезпечні, понад 5 тисяч залишались у місті без «авторизацій»[30].

Врешті-решт станом на 15 листопада у місті залишилося 16569 осіб., з яких 5619 отримали «авторизацію» як голови родин і 10950 як члени родин. Сюди ввійшли представники різних професій, особи похилого віку (старші 60 років), вагітні жінки (більше 6 місяців), матері з немовлятами, державні пенсіонери й офіцери запасу[31].

Фактично дозволи на право залишитись в Чернівцях, так звані «авторизації», в багатьох випадках видавались за значні суми грошей, через хабарі. Цікаві подробиці процесу видання «авторизацій» та інших дозвільних документів, що давали право залишитись у місті, висвітлює рапорт комісії від 5 лютого 1942 року, що була створена для розслідування обставин утворення гетто та здійснення депортації у Чернівцях у жовтні-листопаді 1941 року.

Комісія була утворена 9.01.1942 і складалась з 4 осіб – полковник Віктор Шімінель (делегат S.S.I.), майор Павло Корнеліу (делегат M.A.N.), майор Стеліан Марінеску (представляв губернаторство Буковини), майор Міхай Попеску (делегат від Військового кабінету, представник 8-ої дивізії)[32].

Під час роботи комісія використовувала як офіційну документацію примарії і Військового кабінету, так і анонімні повідомлення, а також рапорт чернівецького трибуналу № 1028/942, який був направлений до Міністерства юстиції.

З останнього джерела дізнаємось, що станом на 23 жовтня 1941 року у Чернівцях та Чернівецькому повіті залишалось понад 10 тисяч євреїв, які були звільнені від геттоїзації та депортації[33]. Більшість з них володіли документами з підписами вищого керівництва, але досить часто без вказування конкретних прізвищ власників цих документів, тому використовувались багатьма людьми. Частина євреїв мала декілька авторизацій, а заможне єврейство залишалось перебувати у кращих умовах, аніж румуни.

Звинувачення у хабарництві та допомозі єврейському населенню було висунуто примарю Т.Поповичу, секретарю примарії К.Бучевському, майору М.Ілієску, командиру 1 жандармського батальйону майору та керівнику гетто Н.Якубеску, офіцерам Д.Гунгуляку, Ж.Поповичу (брат Т.Поповича), голові директорату румунізації В.Павелеску, декільком адвокатам та священикам[34].

З анонімних повідомлень дізнаємось, що примар Т. Попович спекулював «авторизаціями», беручи хабарі у розмірі від 40 до 100 тисяч лей з родини. Наприклад, за «авторизацію» для Генріха Гольдмана примар отримав хабар у 50 тисяч лей і подарунок – швейцарський годинник «Doxa»[35]. Також комісією були зафіксовані факти звільнення євреїв з гетто за усним дозволом Т.Поповича («pentru Dl. Primar»).

Щодо К.Бучевського, то комісія зібрала інформацію, що він декілька разів вивозив євреїв з гетто на власному авто, допоміг отримати авторизацію родинам Арнольд, Мельцер, Кніпель, Дехтяр та іншим, а також звільняв євреїв від депортації навіть на вокзалі під час відправлення потягу[36].

Найбільший хабар, за даними комісії 2 млн. лей і коштовне кольє, отримав представник військової влади на Буковині майор М.Ілієску за «авторизацію» для єврея Й.Вебера, що очолював оркестр в готелі «Чорний орел» і згадується як багата, впливова людина (Kahan). Для порівняння, майор Н.Якобеску отримував за звільнення від депортації 15-20 тисяч лей за кожного члена родини[37]. У хабарництві були запідозрені також підлеглі майора Н.Якубеску: майор Геманару, капітан Андрієнку, лейтенант Крівяну.

Комісією також було встановлено, що адвокат І.Віленку, співробітник примарії Ж.Попович видавали «авторизації» для євреїв, що були у списках сигуранци як «небезпечні» для Румунії. Зокрема, Соломон Віртнер працював у 1940 році у їдальні радянської військової частини, Г.Мендель був контрабандистом, С.Вітнер та Л. Корнер виготовляли фальшиві документи. Про голову департаменту румунізації В.Павелеску комісія дізналась, що він отримав від єврея на прізвище Тутман 250 тисяч лей за звільнення з гетто та подальшої депортації у Трансністрію[38].

До того ж непоодинокі були випадки, коли священики видавали євреям за певні суми грошей сертифікати про хрещення, що давало надію для людей уникнути переслідувань. Зокрема, Сильвестр Пігуляк із Звинячина видав чернівецьким євреям 600 таких сертифікатів, беручи за кожен 15-20 тисяч лей. Священик греко-католицької церкви у Боянах на прізвище Бубук у такий спосіб видав єврейському населенню 250 сертифікатів про хрещення. Також комісія володіла інформацією про підроблені сертифікати євенгелістського священика Шнапа та римо-католицького на прізвище Новакій, які видали євреям відповідно 200 і 50 документів про зміну віросповідання[39].

Таким чином, можемо стверджувати, що люди, які не володіли достатніми коштами, не могли отримати дозвіл, навіть якщо вони за професією чи іншою умовою підпадали під інструкцію. Особи, які отримали дозвіл на проживання у Чернівцях, повинні були розлучитись із своєю сім'єю, дітьми, жінкою, батьками, оскількит дозвіл („авторизація») не поширювався на них. Більшість з них поступово до середини листопада 1941 року були депортовані, але депортація була призупинена через транспортні труднощі. Майже 5 тисяч чернівецьких євреїв, які не мали дозвільних документів, переховувались, у місті, на горищах, у підвалах, землянках. Ті, що володіли «авторизація ми» могли залишити гетто і повернутися у власні, повністю пограбовані квартири.

Одночасно була створена контрольна комісія з метою перевірки правильності видання дозволів. Зазначену комісію, яка засідала у великій залі ратуші, очолив губернатор К.Калотеску. В її роботі брали участь представники цивільної та військової влади, а також сигуранци (таємна поліція Румунії). За час роботи комісія анулювала понад 4 тисячі дозвільних документів, а їхні власники були депортовані у Трансністрію[40].

Згодом була призначена нова реєстрація, яку повинні були пройти всі євреї, що залишилися у Чернівцях без офіційного дозволу. Їм були видані дозволи дещо іншого типу, які теж дозволяли залишатись у місті, проте вони були підписані не губернатором, а примарем Т.Поповичем, тому й називались «поповичцькі».

Протягом другої половини жовтня – першої половини листопада 19141 р. колони фізично і морально виснажених людей рухалися вулицями до товарної станції. У чернівецькому гетто було видано спеціальне розпорядження, згідно з яким мешканці тієї чи іншої вулиці мали бути депортовані в той чи інший день[41]. Людям дозволялося брати лише найнеобхідніше, особисті речі, коштовності. Оскільки була осінь, то часто йшли дощі, було холодно. Ось як описують ці події постраждалі: «Коли нас депортовували з чернівецького гетто до Трансністрії, на вокзалі було багато заплаканих дітей, сльози в очах дорослих і, найжахливіше – солдати з багнетами. Дружини румунських офіцерів, які не були чернівчанками, прогулювались по вокзалу і сміялись нам просто в обличчя. З нами раптом почали поводитись не як з людьми, а як з тваринами! Адже ми просто перетворилися на худобу, яку відтак відправляли у Трансністрію»[42].

Паралельно з утворенням гетто 11-13 жовтня 1941 року з Чернівців вирушив перший транспорт, яким 7053 євреїв було депортовано трьома потягами по 50 вагонів[43]. Депортація євреїв з Чернівців та існування гетто продовжувалась до 15 листопада 1941 року. На 14 потягах силами 1-го жандармського батальйону у Трансністрію було вивезено 33891 особу[44]. Репортери румунських та німецьких газет писали про ці події, як про «мудре вирішення єврейської проблеми на Буковині»[45].

Таким чином, виконати наказ кондукетора (вождь румунської нації в роки війни) І.Антонеску, а саме депортувати до Трансністрії за 10 днів все єврейське населення Чернівців, незважаючи на факт утворення гетто, місцевій владі, жандармерії та військовим в жовтні 1941 року не вдалося. Це було зумовлено наступними причинами: по-перше, наказ про утворення гетто був продиктований антисемітською ідеологією, бажанням показати себе перед Німеччиною послідовним і вірним союзником, аніж реальною ситуацією в Північній Буковині; по-друге, для утримання стабільної економічної ситуації в місті та губернаторстві керівництво Румунії дозволило залишити в Чернівцях понад 20 тисяч єврейського населення. Архівні джерела доводять той факт, що більшість дозвільних документів і т.зв. «авторизацій» отримали переважно заможні верстви чернівецького єврейства шляхом підкупу представників румунської окупаційної влади на Буковині. Але завдяки хабарництву румун-

ської бюрократії в роки Другої світової війни на Буковині врятувались понад 14 тисяч заможних євреїв (як це відбулось, неважливо, коли іде мова про порятунок людського життя). Незрівнянно трагічнішою була доля тих чернівецьких євреїв, які не змогли купити собі життя.

[1] Шафран А. Сопротивление нацистскому урагану 1940-1944: мемуары / ред., коммент. Ж.Анчеля; сокр. пер. с англ., предисловие, послесловие Д.Розенфельда. – Одесса: Студия «Негоциан», 2003. – С. 14.

[2] Documente / Comisia Internatională pentru Studierea Holocaustului in România; ed. ingrij. de Lya Benjamin. – Iaşi: Polirom, 2005. – P.74.

[3] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – Bucureşti, 2000. – P. 25.

[4] Державний архів Чернівецької оласті (далі – ДАЧО). – Bukovina 1941-1944.

[5] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – Bucureşti, 2000. – P. 29.

[6] Там само. – P. 30.

[7] Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах (составитель А.Круглов). – К.: Ин-т Иудаики, 2002. – С. 451.

[8] ДАЧО.- Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 202.

[9] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224.

[10] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

[11] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 38.

[12] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 203.

[13] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Г.Л. Шабашкевича. – Черновцы, 1995. – Вып. 4. – С. 30.

[14] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 224

[15] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 40.

[16] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 204.

[17] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

[18] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е.Штейнбарга. Вестник... – С. 116.

[19] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 72.

[20] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 42.

[21] Снігур І. Єврейське гетто в Чернівцях 1942-1943 рр. // Час. – 1997. – 31 жовтня. – С. 19.

[22] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 225.

[23] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 45.

[24] ДАЧО – Bukovina 1941-1944.

[25] USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 15.

[26] Popovici Traian. Spovedania/Testimony. – P. 46.

[27] USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 24.

[28] USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 30.

[29] Там само. – С.25.

[30] Там само. – С.27.

[31] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 219.

[32] USHMM, RG-25.004M, Romanian Information Sercive-Bucharest (SRI) records. – reel 14, – p. 5.

[33] Там само. – С. 31.

[34] Там само. – С. 40.

[35] Там само. – С. 48.

[36]Там само. – С. 4, 45.

[37] Там само. – С. 44.

[38] Там само. – С. 27,31.

[39] Там само. – С. 47-53.

[40] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 217.

[41] Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рикла. – Чернівці: Молодий буковинець, 1998. – С. 36.

[42] Там само. – С. 96-100.

[43] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 226.

[44] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 230.

[45] Колись Чернівці були гебрейським містом... – С. 112.

Summary

Surovtsev Oleh (Chernivtsi)

The Tragedy of Jewish Population in October-November, 1941

The establishment of the Chernivtsi ghetto with ca. 50, 000 Jews became another milestone in the repressive policy directed against Jewish population by the military and civil authorities of Romania. on October 11, 1941 all Jewish population of Chernivtsi municipality will be replaced to a special sector of the town, turned into ghetto. Deportation of Jews lasted till November 15, 1941. More than 14, 000 Jews managed to stay in town throughout the war. This decision was stipulated by the necessity to restore and support the economical stability of the town.

Key words: Holokost, Transnistria, ghetto, «authorisation», deportation.

УДК: 394.6(477.85)

Вікторія Грябан, Михайло Чучко (Чернівці)

ЩОТИЖНЕВІ БАЗАРИ ТА РИНКИ ЯК СКЛАДОВА УРБАНІСТИЧНОГО ЛАНДШАФТУ ЧЕРНІВЦІВ (80-ті рр. XVIII ст. – початок 90-х рр. XX ст.)

Тема базару, що розглядається в статті, охоплює в площині цього поняття не лише місце купівлі-продажу, але й динаміку соціально-економічних відносин. Починаючи від молдавського періоду і завершуючи сьогоденням представлено історію чернівецьких ринків як осередків всієї торгівельної діяльності міста. Охоплено період зародження базарної торгівлі, її легалізацію, розвиток та історичну динаміку.

Ключові слова: базар, ринок, базарний день, перекуп, роздрібна торгівля, торжище, базарна площа.

Як відомо, поняття «ринок» є дуже широким. У площину цього поняття входять не лише місця купівлі-продажу, але й динаміка соціально-економічних відносин. Ринок, або, як його ще називали

на Буковині, базар був осередком всієї торговельної діяльності невеликих міст. Тут сходилися представники всіх соціальних верств: багаті й бідні, підприємці й прислуга, міщани й селяни, різні асоціальні елементи. Проте щодо Чернівців не всі аспекти соціально-економічного життя міста достатньо вивчені в історіографії[1]. Зокрема, глибшого дослідження потребує базарна торгівля в місті, яка надавала урбаністичному ландшафту Чернівців певної своєрідності. Їй дослідженню й присвячено пропоновану розвідку.

У молдавський період на Чернівці припадала невелика частка торгівлі, бо у місті не було великих ринків. Певне значення відігравала тут тоді хіба що торгівля худобою. «Воловий ринок» містився у тій частині Чернівців, через яку в австрійські часи пролягала вулиця Ратушна (тоді Кучурівська)[2].

У період австрійського володарювання в Чернівцях дуже добре розвинулися щотижневі базари. Спершу базарним днем у місті визначався лише понеділок.[3]

У міському статуті від 8 лютого 1786 р. зазначалося: «щоб мати продукти харчування в достатній кількості, доброї якості та на вибір існують тижневі базари, як і було доти в Чернівцях, у понеділок» (§24), тоді як у Сереті базарним днем був вівторок, а у Сучаві – четвер[4]. Статутом запроваджувався грошовий збір: «Ті, що приїздять на тижневі базари і не продають продукти харчування, зобов'язані платити збір у сумі 3 фл. Від збору звільнялися лише ті жителі міст, які привозили на базар товари власного виробництва» (§4)[5]. У §25 статуту зазначалося, що «продукти харчування звільнялися від зборів за дорогу, мости та інших, як це вже було вказано в приписі»[6].

Для «уникнення обману в інтересах продавців та покупців для зважування великої кількості товарів, таких, як борошно чи фрукти, повинна була бути запроваджена міська вагова з вагою та мірками» (§6)[7]. Проведення торговельних операцій в неділю, а особливо торгівля алкоголем під час Богослужіння заборонялися. У §6 зазначалося, що «шинкарі, які продаватимуть горілку під час Служби в неділю, зобов'язані платити штраф»[8]. Було запроваджено строгий контроль за надходженням якісного м'яса на ринок (селяни повинні були надати посвідку про якість від сільського судді) та за торгівлею кіньми і великою рогатою худобою (з метою запобігання торгівлі недоброякісним м'ясом та краденою худобою)[9]. Перекуп заборонявся, оскільки «підвищення цін відбувається через перекупників. Тому поліція суворо заборонила дрібним торговцям перекупку товарів харчування, привезених сільськими жителями, як на території базару, так і за його межами. Було також заборонено обмінювати продукти харчування на самогонку, особливо євреям та солдаткам. У тих, хто був пійманий перший раз, конфісковували товари, віддаючи 1/3 донощикам, а 2/3 – у міську касу. Якщо ж було зловлено декілька разів – то штраф і конфіскація» (§26)[10]. Лише після закінчення базару селянам «була надана можливість продати залишок товару дрібним продавцям, визнаним поліцією, що продавали окрім базарних днів у місті» (§27)[11].

У 1789 р. було нормативно оформлено правила роздрібної торгівлі[12]. Пізніше для м. Чернівців було збільшено число базарних днів у тижні. Окрім понеділка, на ринках стали торгувати також у середу та п'ятницю[13]. Як зазначено у «Свідченнях та листуванні з Окружним управлінням про ринки на Буковині та їхнє управління», вже у 1817 році в Чернівцях проводилися тижневі базари в понеділок, середу та п'ятницю, на яких продавали кукурудзу, худобу, вози, скло, одяг і тканини[14].

У базарні дні всі площі міста перетворювалися на ринки зі строкатою публікою, яка щось продавала й купувала, торгувалась й галасувала[15]. Серед найдавніших торгових майданів міста був Старий міський ринок, так званий Alten Markt, який розташовувався на однойменній площі, приблизно між Верхньою (нині Шолом-Алейхема), Нижньою (пізніше Фонтанна, що вела в бік Фонтанної площі, тепер – частина вул. Сагайдачного), Єврейською вулицями та вул. Кушнірською (пізніше – С.Морарю, нині – частина вул. Сагайдачного в бік вул. Руської), недалеко від Фонтанної площі (Springbrunnenplatz)[16]. Очевидно, саме цю торговицю відвідав і австрійський натураліст Б. Гаке, який у 1789 р., побувавши в адміністративному центрі Буковини, захоплено писав, що у Чернівцях «є можливість бачити різноманітних водоплавних птиць, яких приносять на базар»[17]. В одній з історичних праць відзначалося, що колись «навколо фонтану концентрувалася торгівля та постійний рух. Гамір від торгів тривав аж до вечора. На вулиці, що вела повз Старий ринок, стояли столи для продажу битої домашньої птиці. На невеликому схилі, названому пізніше площею Теодора Герцля (Theodor Herzplatz)[18], дрібні торговці пропонували свій крам. Овочі, яйця, курей привозили селянки з околиці, чиї білі хустки на головах далеко видно було, та «швабки» з передмістя Роша, де їхні предки поселилися за часів цісаря Йосифа II[19].

Ринкову площу (Ringplatz), почали використовувати як базар у 1790 р.[20]. Як зазначав І. Чеховський, «саме торжище, яке з'явилося до впорядкування площі в кінці XVIII ст., визначало характер майдану впродовж усього австрійського періоду й аж до початку 1920-х років»[21].

Дров'яний ринок спершу розташовувався на Дров'яній площі (Holzplatz), яку з 1819 р. у зв'язку із завершенням будівництва тут в'язниці стали називати Кримінальною (Тюремною), а з 1875 р. – площею Австрії (нині Соборна. – *В. Г., М. Ч.)*. З часом торгівлю дровами перенесли на площу Фердинанда[22] та на місце недавнього магазину «Рязань»[23], а на Австрійській площі почали влашто-

вуватися щотижневі базари та щорічний ярмарок. Про торговицю на цьому майдані ще у 1817 р. згадував австрійський цісар Франц І, який тоді побував у Чернівцях. Зокрема, у своєму щоденнику про перебування в місті він занотував: «Ми їхали вгору вулицею, оточеною будинками, які ставали все жалюгіднішими, чим вище ми піднімалися. Врешті ми опинилися на великій чотирикутній базарній площі, із здебільшого поганими будинками і частково розташованими окремо один від одного. В понеділок там також відбувався базар великої рогатої худоби. Восени його відвідували найбільше»[24].

З 1860 р. використовувалася як базар і площа Рудольфа (нині пл. Філармонії – В.Г., М.Ч.), яка до 1880 р. називалася Мучною, оскільки тут спершу торгували борошном. Як зазначає Марія Никирса, «під час впорядкування Мучної площі у 1860-му приміщення в?язниці знесли, а через шість років за межі міста було винесено і пороховий погріб. Так утворилася досить широка площа, яку почали використовувати під ринок. Встановили контрольну двотонну вагу – зазвичай нею користувалися купці та місцеві жителі для зважування товарів. Пізніше її перенесли на ріг вулиць Великокучурівської та Садової. Крім того, за помірну плату можна було зберігати свої товари у спеціально відведеному місці[25].

Ще одним осередком торгівлі були Зернова (на карті Чернівців поч. XIX ст. територія між вул. Сенкевича – нині Ватутіна, Університетською, Альтгассе – тепер Лесі Українки та Адама Міцкевича) і Рибна (пізніше перейменована в площу Єлизавети, Васілє Александрі, нині Театральна) площі, названі через вид товару, який на них продавався[26].

З 1801 р. щотижневий базар по четвергах відбувався також у Садогурі[27].

З переходом Чернівців у 1918 р. з-під влади Австро-Угорщини до Румунського королівства старі міські ринки продовжували залишатися осередками жвавої торгівлі. Проте з часом деякі з них зникали. Так, припинилася торгівля на площі Ринок (нині пл. Центральна. – В. Г., М. Ч.), де у 1924 р. було відкрито монумент та розбито дві великі клумби. У квітні – травні 1937 року було заборонено торгувати на майдані Александрі (колишня площа Єлизавети, нині Театральна). Румунська влада наказала прибрати всі крамниці і палатки у зв'язку із закладенням споруди нового Національного палацу та реконструкцією площі.

Постійно торгували протягом усього румунського періоду лише на площі Гіка-Воде (нині пл. Соборна. – В. Г., М. Ч.), яку старожили називали по-давньому «Аустріяпляц». Німкені та румунки з передмістя Роша продавати там продукти городництва, які вони несли на базар у кошиках на головах, причому як жінки, так і чоловіки. За спогадами жительки Роші Домніки Калакайло, «носили не один, а навіть декілька кошиків. Треба було бути дуже вправним. Продавали зазвичай лише жінки. Це стосувалося представників усіх національностей, що мешкали на Роші. Жінки самі вже відносили порожні кошики додому. По 10-12 кошиків, більше, ніж вони самі»[28]. Інший мешканець Роші, Богдан Григоращук, згадував, що вирушали ці продавці на ринок дуже рано. «Ще 4-5 година ранку, – засвідчував він, – а німецькі фіри вже барабанять у місто на базар, що був на «Аустріяпляц». Там вони, німці, торгували. Крім того, продавали яйця, молоко, сир тощо. З того вони й жили»[29].

Господині або дівчата-служниці так само рано простували на ринок за покупками[30]. Як згадував австрійський письменник Петер Демант (літ. псевдонім Вернон Кресс), котрий мешкав у Чернівцях в румунський період, у їхній родині закупівлею продуктів займалася бабуся Густі, яка рано ходила на базар, а вони з сестрою сиділи в садочку й вартували квартиру[31].

На колишній Аустріяпляц у ті часи була також барахолка, на якій скупчувалися численні жебраки, лахмітники, повії, цигани, шулери та злодії. Ось як описував її у своїх спогадах П. Демант: «Раніше тут торгували одною худобою, тепер був і пташиний базар, продавали фрукти та овочі, одяг, книги, всяку всячину. Лахмітники бігали в натовпі, пропонуючи неймовірне лахміття, з величезними кошиками штовхалися служниці й домогосподарки. На барахолці з ранку вешталися шулери-трилистники, цигани, поліцейські, п'яниці – нудитися було неможливо. Тут і там лунали крики «Тримайте злодія!» і вереск битого шулера»[32].

Варто відзначити, що торгівля живністю на чернівецьких базарах дозволялася лише за умови наявності відповідного сертифікату. Його відсутність каралася штрафом. До прикладу, жителька Чернівців Катерина Бобер заплатила 23 травня 1923 р. штраф у розмірі 100 леїв за те, що принесла для продажу на торг троє поросят без сертифікату. 30 травня 1923 р. вона звернулася з проханням до примарії м. Чернівців зменшити їй розмір покарання[33]. Архівні документи свідчать також про інші факти порушення правил торгівлі в Чернівцях у румунські часи (торгівля у недільні дні та пізніше встановленого часу). Причому вони не були поодинокими, як випливає з численних протоколів працівників поліції м. Чернівців, які неодноразово рапортували начальству про порушення правил торгівлі протягом 1921- 1922 рр. [34].

Торгували на міських базарах зазвичай з палаток, прилавків, а то й з розстеленої на землі мішковини чи з рук, подібно до того, як це було ще в часи австрійського володарювання. Проте з часом румунська влада міста взялася за покращення культури торгівлі. Зокрема, у 20-х рр. XX ст. у Чернівцях вирішили спорудити кілька критих ринків. На думку міської влади, це не лише сприяло б покра-

щенню санітарних умов торгівлі, а й збільшило б кількість робочих місць, число яких зменшилося внаслідок економічної кризи. Один з цих проектів був реалізований на площі Дачія (нині пл. Філармонії). Як зазначено у контракті, що зберігся, будівництвом Критого ринку займалося товариство «Граніт і консорціум». 1922 року означена фірма взяла в оренду у примарії м.Чернівців, яку при укладанні угоди представляв відповідний комітет у складі Ніку Флондора, Альфреда Мінкуса та Норберта Кіппера, площу «Дачія» для побудови базару[35]. Крім товариства «Граніт і консорціум», гарантами якого були інженери Макс Маурюдер та Генріх Готтліб», орендарями виступили також пани Аурел Решкану, Міхаел Шейндлер, Траян Прокопович та Натан Корн[36]. Згідно з контрактом, «Граніт і консорціум» зобов'язувався збудувати на наданій їм в користування площі ринок із торговими прилавками для овочів, фруктів та інших продуктів харчування, басейнами для торгівлі рибою, а також офісними приміщеннями, у точній відповідності до затвердженого плану. Будівлі, що будуть споруджені на орендованій площі, переходили у власність міста одразу після завершення їх будівництва. У документі також вказувалося, що оренда земельної ділянки №2402, площею 2900 м кв. на площі Дачія передбачена на 15 років (з 15 липня 1922 р. до 14 липня 1937 р.). Сума орендної плати повинна становити 20% від чистого прибутку, але не менше 250000 лей в рік, тобто та сума, яку отримує мерія на даний час від здачі в оренду торговельних місць, розташованих на площі Дачія, на якій буде будуватися ринок. Зазначалося, що від доходів, отриманих від орендної плати товариством «Граніт і консорціум», не буде відніматися вартість будівництва, а тільки витрати на утримання, амортизацію та управління, в тому числі податки та інші державні платежі. Враховуючи зміни курсу валют, мінімальна сума може бути переглянута за згодою сторін через два роки. У контракті наголошувалося, що «при початку будівництва товариство брало під забудову спершу лише одну частину землі на площі Дачія, з метою побудови павільйонів, які можуть бути зведені в цьому сезоні, а потім поступово будуватимуться на всій території. Ціла споруда мала бути закінченою не пізніше, ніж через рік від дати підписання договору»[37].

Згідно з планом, будівля мала мати чотири фасади, а кожний фасад – пасаж до входу всередину шириною 3-4 м. У будинку планувалося розмістити дерев'яні стенди. На плані видно 42 фасадних торгових місця та 19 – у дворі, 124 стенди й 12 місць для офісів. Фасадні та дворові торгові місця передбачалося виконати з цегли товщиною 30 см та укріпити стовпами 45 см, заштукатурити та обшити деревом. При будівництві враховувалися правила пожежної безпеки та гігієни. Зокрема, для опалення у всіх приміщеннях передбачалися димоходи, а в покритті – люки для провітрювання. Планувалося забезпечення водовідведення, підключене до міської каналізації, чоловічі та жіночі туалети, баки для перевезення сміття[38].

Враховуючи торговельну функцію розлогої площі Дечебала (колишня площа Фердинанда, нині – територія ринку «Центральний» – В. Г., М. Ч.), що розташовувалася поблизу єзуїтського костелу Найсвятішого Серця Ісуса, в 1924 р. Чернівецькою будівельною фірмою «Альбіна („Albina»), що розташовувалася на площі Об'єднання, було розроблено проект ще одного міського торгового центру та виявлено зацікавлення у пошуку інвестицій, необхідних для будівництва, в сумі 20 млн. лей, яке повинна була реалізувати відома на той час французька компанія «Торгових центрів та європейських ринків» („Halles & Marches Europeus»). Згідно з документацією, міська рада надавала в оренду частину вул. Дечебала, яка знаходилася між вулицями Кучурулуй Маре (Cuciurului Mare) і Церквою єзуїтів з одного боку та вулицею Патер Ебергареа (Pater Eberharat) й статуї Св. Марії – з іншого. «Альбіна» зобов'язувалася побудувати центр, згідно з доданими планами, оплачувати 15 років оренду 300000 лей в рік плюс 10% від прибутку. Як і у випадку Критого базару, після закінчення терміну оренди будівля переходила у розпорядження міста. Проте, як сказано в попередньому договорі від 16.04.1924 р., за «Альбіною» залишалося право першості продовжити оренду ще на 5 років[39].

Головною метою побудови пасажу було поповнення торгових місць та створення відповідних умов для торгівлі. Централізація торгівлі давала можливість здійснювати продаж з ранку до вечора, незалежно від погоди, захист продуктів від псування за допомогою холодильників, контроль якості продуктів, регулювання цін. Усе це сприяло покращенню захисту споживача та продавців[40].

Проектом було передбачено будівництво двоповерхової з цоколем будівлі торгового центру в стилі модерн. На початку проектанти схилялися до ідеї скомбінувати торговий пасаж зі спорудженням на другому поверсі жилого фонду, який включав би одну 4-х, дев'ять 3-х, чотири 2-кімнатні квартири зі всіма зручностями та 20 приміщень для офісів. Проте після підрахунків побудова жилого фонду видалася нерентабельною. З причини шуму та запаху на території ринку бажаючих зайняти квартири було небагато. Собівартість побудови, в свою чергу, становила до 10 млн. лей, для покриття якої необхідний був прибуток 2,5-3 млн. лей в рік[41]. Тому зупинилися на проектуванні тільки приміщень для торгівлі.

Споруда повинна була відповідати всім сучасним вимогам, включаючи ізоляцію, вентиляцію, гігієну, холодильні установки, водопостачання та електрику. Цікаво, що, окрім електричного освітлення, для використання денного світла в центрі передбачали в стелі три вікна площею 200 м^2, по-

кладені на залізні каркаси, а для освітлення партеру – вікна, покриті призмами Люксфер (Luxfer). Коридори були заплановані зі склоблоків. У головну галерею мали вести три входи (пн., зах., сх.). У східній частині повинен був знаходитися ліфт для перевезення людей та товарів, заплановано вентилювання за допомогою електричних вентиляторів, які мали вмикатися шість разів на день. У підвальному приміщенні повинні були розміститися холодильні установки Ліндекс (Lindex) на дизельному паливі. Вода, що охолоджувала мотор, мала використовуватися тут же для мийки на парі. Планувалися два резервуари для холодної та гарячої води. Окрім того, у галереї передбачалася криниця. У партері, окрім пасажу, заплановано дві кімнати для робітників, три складських приміщення, біля стін галереї – 47 закритих на ключ та 113 відкритих (1, 6 м висотою) павільйонів із заокругленими зовнішніми стінами. В павільйонах були передбачені шухляди для товарів, а для м'ясників – гаки та дубові столи для обробки м'яса. На першому поверсі розміщувалися басейни для риби, а також три галереї з різною температурою: західна (+6°) з 34 відділами для овочів та фруктів, середня (від +2° до – 4°) – для м'яса, східна (+2°) з 24 відділами для яєць та масла[42].

Проте цей проект реалізувати так і не вдалося. У листі до мерії від 30 червня 1924 р. будівельне товариство «Альбіна» подало наступну інформацію: «Під час переговорів із орендарями та фінансистами було встановлено, що з причин значної віддаленості від центру неможливо знайти користувачів для всіх запроектованих приміщень. З тієї ж причини і фінансовий концорціум не може ризикнути інвестувати такий великий капітал у підприємство, рентабельність якого не може бути гарантованою. З таких причин наше Товариство з повагою просить вас надати в оренду частину площі Григоре Гіка Воде, що розташована між кримінальним трибуналом та вулицею Костянтин Бринковяну (нині частина пл. Соборної. – В. Г., М. Ч.) для будівництва цього торгового центру. Площа ринку буде в цьому випадку такою ж, як і на площі Дечебал, 50х60... 3000 м²»[43].

У 30-х рр. XX ст., йдучи назустріч проханням жителів приміських сіл, Чернівецька примарія вирішила облаштувати нові ринки з продажу худоби, а також овочевої продукції на південній окраїні міста.

Зокрема, в 1931 р. до другого міністерського директорату в місті Чернівцях надійшло звернення від громади Волоки (датоване 4 березня 1931 р.), підписане 300 жителями, які просили адміністрацію міста, щоби вона розглянула питання заснування другого базару для продажу худоби, який би не був розташований там, де перший[44]. А з листування Чернівецької примарії з відповідними службами довідуємося, що 12 вересня 1933 р. примар Чернівців дав вказівку технічній службі організувати топографічну зйомку та порекомендувати інші служби відносно купівлі чи оренди ділянки під заснування базару на вулиці Даніеля Веренки (поблизу нинішнього кінотеатру ім. І.Миколайчука. – *В. Г., М. Ч.),* а також щодо визначення площі, яку можна виділити під це.

З документів відомо, що ця територія, а саме ділянка 1662/6, яку її власник продав державі ще у липні 1918 р., та ділянка 1668/8, продана власником Нестряном державі у вересні 1918 р. (обидві парцели зареєстровані у земельній книзі під №5307 як державна власність і окремо під №826/18 та 1136/18), була забутою органами державної влади, оскільки до 1933 р. не використовувалася[45]. У доповідній записці від 25.09.1933 р. зазначалося, що лише міністерство громадських робіт має право розпоряджатися цими ділянками[46]. На підставі договору купівлі-продажу від 3.10.1935 р. Чернівецька примарія стала власником ділянок 1662/6 та 1668/8 на перехресті вулиць генерала Флореску та Даніеля Веренки, площею 5076 кв. м для заснування базару з метою розширення овочевого та продуктового ринку. На підставі акта комісії від 27.05.1936 р. міська адміністрація остаточно вступила у право власності на ці ділянки. У листі повідомлялося, що все вже узгоджено і висловлювалося прохання перенести базар, а коли це станеться, щоби завчасно дали знати[47]. У 1936 р. адміністративна служба примарії поінформувала першу секцію адміністративної служби про те, що на підставі адміністративного наказу і в згоді з фіскальною та ветеринарно-санітарною службами 4.12.1936 р. примарія перенесла продуктовий базар з рогу вулиці Семигородської на новостворений базар на території між вул. Даніеля Веренки та вул. генерала Флореску[48].

На розі нинішніх вулиць Руської і Зеленої (на місці фонтану) в румунський період також був продуктовий ринок[49].

1943 року, під час Другої світової війни, чернівецькі комерсанти звернулися до примарії міста із заявою про відновлення роботи центрального продуктового ринку на площі Дачія (нині пл. Філармонії. – *В. Г., М. Ч.*)[50].

У радянський час, коли приватна торгівля не заохочувалася, а перепродаж сільгосппродукції та промислових товарів переслідувався за законом як спекуляція, кількість базарів у Чернівцях скоротилася. Кілька ринків, які міська влада залишила для продажу селянами та колективними господарствами сільськогосподарської продукції, перебували під ретельним державним контролем. Чільне місце серед них посідав старий «Критий» ринок біля філармонії. У 1946 р. на базі невеликого базару румунських часів був відкритий «Центральний» ринок на вулиці Червоноармійській. У 1948 р. виконком Чернівецької міської ради прийняв рішення (№ 332 від 12 червня) про розширення території «Червоноармійського базару» (як його й досі називають в народі) з огляду на можливість виник-

нення кишкових захворювань через стоянку на території ринку возів у літню пору. Внаслідок цього рішення стоянка возів на території базару була заборонена, а сам ринок розширений за рахунок закріплення за дирекцією двору з будівлями на вул. Червоноармійській 2, а також приміщення бази «Заготживсировини» райспоживспілки у дворі будинку №60. Під стоянку для возів була відведена територія двору №62 на вул. Червоноармійській. Рішення з благоустрою базару дирекції слід було виконати до 1 липня 1948 р.[51] Пізніше, в 1952 р., у зв'язку з тим, що на ринку «Центральний» не було допоміжних приміщень, міська рада вирішила передати йому також приміщення бондарної майстерні та кузні райспоживспілки. У рішенні №270 від 5 березня 1952 р. було вказано про передачу міськжилуправлінням по акту приміщень базару «Центральний» та складення умов оренди[52]. Тижнем пізніше, 14 березня 1952 р, розглянувши заяву завідуючого міськторгвідділом, виконком вирішив також передати Центральному ринку земельну ділянку по вул. Шевченка, де раніше стояв релігійний пам'ятник, займаючи площу 216 м^2», зобов'язавши директора центрального ринку впорядкувати ділянку, погодивши з головним архітектором міста[53].

Як згадують працівники ринку «Центральний», чергова реконструкція ринку за радянських часів відбулася у 1981 р., під час якої переобладнано дерев'яні кіоски, де продавали м'ясо міськспоживкооперації. До 1992 р. збирався ринковий збір, який складав 20 коп. за місце площею один м^2. Окрім того, на ринку надавалися додаткові послуги. Зокрема, за 50 коп. можна було взяти в користування на день продажу будь-який вид інвентарю: ложки, фартухи, нарукавники, вагу і т. д. На сьогоднішній день ринок «Центральний» постійно переобладнується та вдосконалюється, згідно до сучасних вимог. Він налічує 430 торгових місць, серед яких – постійні місця та 80 так званих «мобільних», тобто для приїжджих торговців. Варто відзначити, що дирекція задовольнила бажання малозабезпечених торговців продавати свій товар та надала їм 34 торгових місця в користування без ринкового збору.

За свідченням жителя Чернівців П.Дутчака, від початку 1960 р. до 1973-1975 рр. на Театральній площі діяв Рибний ринок. Він працював протягом понеділка – п'ятниці з 5.00 до 7.00 ранку. На ринку торгували свіжою рибою – річковою, озерною та привозною морською. Він користувався популярністю серед жителів міста. За свідченнями очевидців, площу щоранку мили мильним розчином, щоби позбутися запаху риби, який тут з'являвся під час її продажу.

Крім названих ринків, протягом радянської епохи в Чернівцях також працювали продовольчі базари на вул. Удонова (ринок «Нижній»), на вул. Зеленій (ринок «Верхній») та на вул. В.Александрі (Садгірський).

Ще одним характерним явищем тодішніх реалій міста була так звана «толкучка», яка діяла тільки в неділю. Певною мірою саме вона поповнювала брак якісних товарів легкої промисловості. На «товкучці» торгували закордонними речами, які надсилали в посилках з Ізраїлю, Канади, США, Німеччини, Австралії колишні чернівчани своїм родичам чи знайомим. Для багатьох, хто отримував такі посилки, торгівля цим крамом була суттєвим поповненням сімейного бюджету. На «товкучці» можна було також придбати товари вітчизняного виробництва та сільськогосподарську продукцію місцевих колгоспів та радгоспів за цінами, нижчими, ніж у звичайні дні. В 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. міська «товкучка» містилася на Єврейському базарі на вул. Удонова. Пізніше її перемістили на Верхній ринок на вул. Зеленій, а потім – у Ленківці.

З розпадом Радянського Союзу через скорочення виробництва та зупинку багатьох підприємств, особливо оборонного комплексу, значна частина населення України, в тому числі й Чернівців, залишилася без роботи та зарплатні. Перед багатьма жителями Чернівецької області та обласного центру постала проблема виживання. Щось подібне переживали городяни після розпаду Австро-Угорщини, коли велика кількість австрійських службовців була змушена працювати в комерційних структурах. Як і в 20-ті рр. XX ст., на поч. 90-х значний відсоток населення вимушено перейшов із категорії працівників в категорію торговців. Товарний дефіцит спричинив перепродаж закордонного краму і став звичною формою підприємництва. Зникло негативне ставлення та засудження, розповсюджене за радянських часів, так званої «спекуляції».

Ще наприкінці 80-х неподалік базару на вул. Зеленій приїздили торговці з Румунії та Польщі, пропонуючи свої товари, нерідко в обмін на золото. Під постійним переслідуванням міліції як на базарах міста, зокрема «Червоноармійському», так і на міських вулицях, у скверах та на майданчиках, а то й на пустирях виникали нові осередки торгівлі, де перепродували новомодний джинсовий та інший одяг, промислові товари, техніку з країн колишньої Югославії та Польщі. Існуючих ринків виявилося недостатньо, до того ж старі були не пристосовані до такого роду торгівлі, майже винятково спеціалізуючись на продажу сільськогосподарської продукції, яку привозили з сільської місцевості колективні та індивідуальні виробники, а також коопспілка.

У зв'язку зі зростанням точок стихійної торгівлі та через небезпечну санітарно-епідеміологічну та кримінальну обстановку в місцях незаконної торгівлі перед чернівецькою владою постало питання їх легалізації та укрупнення, що і відбулося в 90-х рр. XX ст.

Отже впродовж багатьох віків базарна торгівля відігравала важливу роль у забезпеченні жите-

лів Чернівців та гостей міста необхідними товарами. Майже на кожному міському майдані діяли ринки, які стали невід'ємною складовою урбаністичного ландшафту. Торгівля на них була внормована владою. Особливого значення набули чернівецькі базари для населення в кінці 80-х – 90-х рр. XX ст., коли заповнювався імпортним крамом товарний дефіцит кінця радянської доби, а на базарах знаходили робочі місця тисячі безробітних, що втратили роботу після розпаду СРСР. Значно зросла кількість ринків у місті в умовах перехідної економіки, і вони стали складовою частиною внутрішнього споживчого ринку Чернівців.

[1] Білек В., Криворучко О., Масан О., Чеховський І. Вітання з Чернівців. – Gruss aus Czernowitz. – Чернівці: Час, 1994; Макар Ю. І., Пивоваров С. В., Юрійчук Ю. А. Садогурська монетарня. – Чернівці: Рута, 1998; Никирса М. Зниклі чернівецькі площі //Чернівці. – 2006. – 8 грудня; Никирса М. Окраса Чернівців – площа Філармонії // Чернівці. – 2006. – 12 травня; Никирса М. Театральна – площа спогадів і кохання // Чернівці. – 2006. – 18 серпня; Снігур І. Легенди Буковини. – Чернівці: Час, 1998; Чеховський І. Майдан Ринок – серце міста // Вечірні Чернівці. – 2007. – 10 травня; Banaюeanu V., Knittel E. Ghidul Municipiului Cernauюi = Бенецяну В., Кніттель Е. Путівник по місту Чернівці. – Чернівці:Золоті литаври, 2007; Die Bukowina. Allgemeine Haimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004; Geschichte der Juden in der Bukowina / Hrg. von Hugo Gold. – Tel-Aviv: Olamenu, 1958. – Band I; Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Кайндль Р. Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005; Nistor I. Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts. – Czernowitz: Pardini, 1912; Wickenhauser F. A. Bochotin oder Geschichte der Stadt Czernowitz und ihrer Umgebung. – Wien, 1874; Ziglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militär-Verwaltung. – Siebente Bilderreihe: Die Jahre 1785 und 1786. – Czernowitz: Czernowitzer Buchdruckerei Gesellschaft, 1900; Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998.

[2] Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – S. 58-60.

[3] Kaindl R. F. Ibid. – S. 206.

[4] Ziglauer F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militär-Verwaltung. – S. 83.

[5] Ibid. – S. 72.

[6] Ibid.. – S. 83.

[7] Ibid. – S. 73.

[8] Ibid. – S. 77.

[9] Ibid. – S. 84, 104-105, 116.

[10] Ibid. – S. 83-84, 116.

[11] Ibid. – S. 84.

[12] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО.) – Ф. 1. Окружне управління Буковини. – Оп. 1. – Спр. 210211. – Арк. 1-30

[13] Marktordnung für die Landeshauptschtadt Czernowitz. – Czernowitz: Austria, 1909. – S. 3.

[14] ДАЧО. – Ф. 3. Окружне управління Буковини – Оп. 2. – Спр. 124. – Арк. 79.

[15] Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – С. 275.

[16] Никирса М. Зниклі чернівецькі площі //Чернівці. – 2006. – 8 грудня. – С. 4.

[17] Haquet B. Bucovina in prima descriere fizico-politica. Calatorie in Carpatii Dacici (1788-1789). – Rădăuți: Septentrion, 2002. – P. 32.

[18] В червні 1906 р. площа перейменована на Теодора Герцля – відомого сіоністського діяча. В румунський період мала назву «Tărgul veichiu», що в перекладі також означає «Старий ринок». Проіснувала до радянських часів (Никирса М. Зниклі чернівецькі площі //Чернівці. – 2006. – 8 грудня. – С. 4.).

[19] Geschichte der Juden in der Bukowina. – Tel-Aviv: Olamenu, 1952. – Band II. – S. 28.

[20] Kaindl R. F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. – С. 242.

[21] Чеховський І. Майдан Ринок – серце міста // Вечірні Чернівці. – 2007. – 10 травня. – С. 6.

[22] Білек В., Криворучко О., Масан О., Чеховський І. Вказана праця. – С. 104-105.

[23] За спогадами голови Австрійсько-німецького товариства в Чернівцях Ф. Кельнера.

[24] Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I aus der Bukowina 1817 und 1823 // Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg, 1991. – S. 448.

[25] Никирса М. Окраса Чернівців – площа Філармонії // Чернівці. – 2006. – 12 травня – С. 1.

[26] Білек В., Криворучко О., Масан О., Чеховський І. Вітання з Чернівців. – С. 24, 26; Никирса М. Театральна – площа спогадів і кохання // Чернівці. – 2006. – 18 серпня – С. 1, 6.

[27] Макар Ю. І., Пивоваров С. В., Юрійчук Ю. А. Садогурська монетарня. – С. 58.

[28] «Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року (Матеріали, свідчення, документи) / Осачук С. Д., Заполовський В. М., Холодницький В. Ф. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – С. 63.

[29] Вказана праця. – С. 65.

[30] Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця. – Чернівці: Молодий буковинець, 2001.

[31] Кресс Вернон. Моя первая жизнь: Непридуманная повесть. – Черновцы: Зелена Буковина, 2008. – С 63.

[32] Кресс Вернон. Моя первая жизнь. – С. 172-173.

[33] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 2351. – Арк. 46.

[34] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 26-28.

[35] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 2039. – 13 арк.

[36] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 2039. – Арк. 1.

[37] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 2039. – Арк. 1-3.

[38] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 2039. – Арк. 4.

[39] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 1-2.

[40] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 29.

[41] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 8-26.

[42] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 24-31.

[43] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 2. – Спр. 301. – Арк. 11.
[44] ДАЧО. – Ф. 13. Другий міністерський директорат м. Чернівців. – Оп. 2. – Спр. 352. – Арк. 4.
[45] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 6399. – Арк. 1.
[46] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 6399. – Арк. 2.
[47] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 6399. – Арк. 76.
[48] ДАЧО. – Ф. 43. Примарія м. Чернівці. – Оп. 1. – Спр. 6399 – Арк. 77.
[49] Снігур І. Легенди Буковини. – С. 86.
[50] ДАЧО. – Ф. Р-305. Губернаторство провінції Буковина. Воєнний кабінет. – Оп. 1. – Спр. 1740. – Арк. 1-2.
[51] Рішення виконкому Чернівецької міської ради №332 від 21 червня 1948 р.
[52] Рішення виконкому Чернівецької міської ради №270 від 5 березня 1952 р.
[53] Рішення виконкому Чернівецької міської ради №343 від 14 березня 1952 р.

Summary

Viktorya Hryaban, Mykhailo Chuchko (Chernivtsi)

«Every week» market like a part of Chernivcy urbane landscape (80th XVIII ст. – beginning of 90th XX ст.)

In the article the subject of market is embraced not only as buying and selling place, but also like a dynamic of socio-economic relation. Starting with the Moldavian period and concluding with the present day, the history of market in Chernivtcy represents the main commercial localization in the city. Research covers the formation of market trade, its legalisation, development and historical dynamic.

Key words: market, market day, outbid, retail trade, market place.

УДК: 9(477)„19”+9(470)„19”

Сергій Доброжанський (Чернівці)

КУЛЬТУРНО-МАСОВІ ЗАХОДИ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «РУСЬКА БЕСІДА» НА БУКОВИНІ

У статті йдеться про зародження та розвиток українського театрального життя на Буковині. Чільне місце у розвитку українського театру займала «Руська бесіда», яка організовувала перші аматорські вистави. Окрім театральної діяльності, товариство влаштовувало вечора та святкові дійства.

Ключові слова: «Руська бесіда», театральні вистави , товариство, літературні вечори, концерти, вечорниці, хор.

З середини XIX ст. на Буковині зароджується і розвивається українське театральне мистецтво. Не останню роль у цьому процесі відіграло і товариство «Руська бесіда», яке крім театральних вистав, організовувало ще й літературні та розважальні вечори. З останніх публікацій найбільше аналітичної інформації про становище українців та розвиток культурно-просвітнього життя в краї міститься у роботі «Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток»[1], загальна характеристика становища краю подано у колективній монографії «Буковина: історичний нарис»[2]. З більш ранніх праць, у яких йшлося про «Руську бесіду», слід виділити працю Д.Квітковського, Т.Бринзана та А.Жуковського «Буковина: її минуле і сучасне»[3]. Ґрунтовне дослідження історії чернівецького театрального життя і ролі «Бесіди» в ньому здійснив Т. Сулятинський у монографії «Чернівецький театр імені О. Кобилянської»[4]. У пропонованій статті історіографічна та джерельна база ґрунтується в основному на повідомленнях газет та спогадів сучасників тих подій. Об’єктом дослідження є розвиток театру та інших масових заходів на Буковині. Предмет дослідження – місце «Руської бесіди» у розвитку театру на Буковині.

На початку існування «Руська бесіда» головним пріоритетом своєї діяльності вважала видавничу справу та товариське життя[5]. Під товариським життям розумілися розвиток взаємин між членами товариства і підтримка розвитку мистецьких та культурницьких заходів. Саме тому для активізації товариського життя вона організовувала різноманітні сходини, читання, забави з танцями, музично-декламаційні і гумористичні вечори, театральні вистави та інше.

Великий вплив на загальне товариське життя та організацію культурно-масових заходів справило театральне відділення львівського культурно-освітнього товариства «Руська бесіда», яке протягом другої половини 60-х та 70-х років XIX ст. регулярно приїжджало з гастролями. Саме вистави львів’ян сприяли популяризації театрального мистецтва серед українців Буковини. Крім того, українські письменники Буковини почали писати п’єси для місцевих аматорів театру[6].

Першим заходом для організації товариського життя був створений С.Воробкевичем молодіжний гурток хорової та сольної пісні, члени якого пізніше виступали на концертах по всій Буковині.

Вже у липні 1869 р. було організовано першу забаву з танцями у залі готелю «Під Чорним орлом», а взимку – два музично-декламаційні вечори. Протягом 1871-1872 рр. «Бесіда» орендувала велику залу, де проводила музичні вечори, чистий прибуток від яких надходив у фонд допомоги бідним учням. Особливо врожайним на літературні вечори став 1873 р., коли за ініціативою С.Воробкевича такі заходи стали регулярними і тематичними. До відчитів (доповідей) долучались

Ф.Калитовський, Л.Кирилович, С.Воробкевич, В. Продан та інші.

Протягом 1874-1876 рр. «Руська бесіда» влаштовувала вокально-декламаційні вечори на честь свого покровителя митрополита Є.Гакмана. До кінця 70-х років товариські сходини та вечорниці із хоровим співом студентського товариства «Союз» стали відбуватися регулярно[7].

В основному всі заходи, пов'язані з проведенням музично-декламаційних вечорів, у перші два десятиліття існування товариства організовувалися молоддю. Єдиним помічником у їхній справі із старших був С.Воробкевич, який пропонував на вечори свої патріотичні пісні. До слова треба сказати, що всі заходи відбувалися як доброчинні, і кошти від них ішли на розширення бібліотеки «Руської бесіди»[8].

Одним із найбільших заходів русофільського періоду був святковий літературний вечір 1879 р., який приурочувався до річниці срібного весілля імператорського подружжя. А у 1881 р. товариство організувало святковий вечір на честь цісаря Франца Йосифа I, під час якого серед літературних читань традиційно було згадано «про великі заслуги сего народолюбця около піднесення руського (*тобто українського. – С.Д.*) народу в Австрії до гідності людської»[9]. Того ж року створено «комітет вечерковий», який займався організацією різноманітних тематичних, літературних та музичних вечорів, зборів, театральних вистав.

У 1880 р. на честь 10-ї річниці створення товариства «Руська бесіда» на досить високому рівні було проведено концерт. Головним режисером заходу був С. Воробкевич. Вокальна частина складалася з творів Воробкевича, хором керував сам автор. Грою на фортепіано вразив Ф. Колоусик, чеський музикант, який досить часто брав участь в українських мистецьких вечорах[10].

Починаючи з 1881 р., коли у розпорядженні товариства був цілий будинок із невеликою залою, вирішено проводити театральні вистави, до чого взялися молодші члени «Бесіди». В залі змонтовано маленьку сцену і глядацький зал, виготовлено декорації та костюми. Для інформування про вистави видавались самописні афіші. Театр ставив п'єси: «Наталку Полтавку» І.Котляревського, «Покійного Опанаса» А.Янковського, «Знімченого Юрка» І.Наумовича, «Ворожку», «Весілля на обжинках» С.Воробкевича та інші вистави. Керівником театральної трупи був О. Попович. Завдяки діяльності аматорського театру змінювалось і саме ідеологічне наповнення «Руської бесіди», яка до середини 80-х років перейшла на національні позиції[11]. У березні 1884 р. на базі аматорського театрального гуртка «Руська бесіда» та із залученням трьох акторів львівського театрального товариства «Руська бесіда», а саме Т.Романович, М.Королевича та М.Романович, які переїхали на постійне проживання до Чернівців, було створено «Перше руське драматичне товариство», почесним головою якого став С.Воробкевич[12]. Головною метою товариства було: «плекати драматичну та музичну штуку (*мистецтво. – С.Д.*) руську, устроєння театральних представлень, музично-декламаторських вечерків, концертів та забав». Вистави новоствореного товариства проходили в приміщенні чернівецької «Руської бесіди». Репертуар театру складали п'єси С.Воробкевича «Янош Іштенгазі», «Дядя Каспар і три грації», Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик», Ю.Федьковича «Кармазинич», «Сватання на гостинци» та інші. Репертуар на 1885 р. складався з 8 оперет та 10 комедій[13]. Про популярність театральних вистав свідчить той факт, що на їхні вистави квитки розкуповувались задовго до початку.

Але зовсім несподівано для товариства настали скрутні часи. У серпні 1885 р. М.Королевича було переведено до Сучави, разом з ним переведено Теофіла та Марію Романовичів. Від'їзд засновників та найактивніших діячів театрального гуртка дуже сильно вплинув на якісний рівень вистав. Зменшилася і їхня кількість. Єдиним заходом «Театрального товариства» в той час були спільні з «Руською бесідою» заходи вечіркового типу та активна участь у святі 25-річчя літературної діяльності С.Воробкевича, де театрали зіграли виставу ювіляра «Янош Іштенгазі», а у 1899 році показали виставу «Наталка Полтавка», кошти від якого надійшли у фонд «Народного дому»[14].

Важливим рішенням для розвитку товариського життя стала ухвала про організацію щотижневих літературних та розважальних вечорів зі співом та конкурсами[15]. Завдяки таким заходам кількість зацікавлених у роботі в «Бесіді» зросла, а саме товариство переконливо довело, що воно залишається головним осередком національно-культурного життя в краї.

Наступний захід, який відбувся 1887 р., присвячувався приїзду кронпринца Рудольфа. Було влаштовано факельну ходу і пісні перед будівлею Буковинського крайового правління, де вперше залучено організований «Руською бесідою» український народний хор. Під керівництвом диригента С.Воробкевича співали кантату О.Поповича. Завдяки такому заходові товариство отримало від цесаревича подяку і запевнення у сприянні українцям[16].

Після зміни в «Руській бесіді» ідеологічного напряму з русофільського на народовський, а у 1894 р. зміни статуту, де окремим пунктом було: «уряджувати публічні відчити і музикально-декламаційні вечори, плекати музику і спів»[17], впорядкувалося ставлення до театрального та співочого мистецтва. В товаристві починають створюватися окремі структурні підрозділи з організації театральних вистав. Зокрема, при «Міщанській читальні» створено аматорський театр, який часто виступав під егідою «Руської бесіди». В самому товари-

стві починають створюватись відділи, які відповідали за хоральний спів, аматорські вистави, танцювальні номери. На базі «Першого руського драматичного товариства» та відповідних мистецьких напрямів у «Руській бесіді» створюється у 1899 р. культурницьке товариство «Руський Боян», у 1901 р. – «Руський міщанський хор». Крім того, активну театральну роботу розгорнув театральний гурток при міщанському товаристві «Зоря»[18].

Після народження з лона «Руської бесіди» вужчих культурницьких товариств «Бесіда» перестає займатися справами на театральній ниві, обмежується лише запрошенням на спільні концерти та масові заходи з концертними та театральними номерами «Руського Бояна» та «Руського міщанського хору».

Окрім міста Чернівці чи великих повітових центрів, на початку XX ст. зусиллями філій «Руської бесіди» театральні вистави, музичні та декламаторські вечори організовуються і по селах, особливо там, де були створені читальні. Першою таку практику запровадила чернівецька філія. А у Вашківцях спільно з молодіжною організацією «Запороже» поставлено театральну виставу Г.Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» з подальшим концертом[19]. У с.Вовчинець відбувся музичний концерт, а потім було декламування твору Ю.Федьковича «Довбуш». А заключний акорд на сцені виконали народні жартівники з гумористами, які висміювали пияцтво, лихварство та неуцтво. Закінчився вечір веселими танцями, іграми та забавами[20]. Такі заходи дозволяли збільшити чисельність читалень у селах, де проводилися масові зібрання. Часто вистави і концерти, які проходили по селах, мали на меті й благодійницьку роботу – збір коштів на підтримку бідних студентів із сіл або на користь розбудови читалень.

Уже перед самою війною, особливо під час відзначення 100-ї річниці від дня народження Т.Г. Шевченка, по багатьох селах пройшла велика кількість концертів, присвячених знаменній даті. Яскравим і справді масовим було свято до Шевченкових роковин, проведене «Руською бесідою» у с. Стара Жадова, на яке прибуло все село, гості із навколишніх сіл, вся громадська рада з бургомістром, місцевим парохом та сільським активом. На святковому заході читалися вірші Шевченка «Учітеся, брати мої», «До Основ'яненка», «Заповіт» та інші. А в кінці свята було розповсюджено серед присутніх 250 календарів та 50 святкових чисел газети «Читальня»[21].

Перша світова війна надовго перервала українське театральне життя на Буковині. Спроби відновити театр відбулися у серпні 1918 р., коли С. Терлецький за допомогою групи галицьких акторів створив на базі товариства «Український народний дім» театр під назвою «Український театр «Народного дому». Але уже січні 1919 р. окупаційна румунська влада заборонила його діяльність. Лише у кінці 1919 р. С.Терлецькому вдалося відновити «Український театр «Народного дому».

Що стосується «Руської бесіди», то у перші повоєнні роки ні на театральній ниві, ні в інших культурницьких напрямках нічого не робилося. Відновлення театральної діяльності товариства почалося лише з 1925 р. На початку року було повідомлено: «Товариство «Руська Бесіда» в Чернівцях під управлінням Івана Робаченка подає до відома, що всі приготування, як справлення цілком нової гардероби і сценічних декорацій для українських вистав вже окінчена, так що на днях розпочнуться вистави. Тому, що згаданий кружок розпоряджається великим числом персоналу, буде міг ставити по більшій части вистави, які обсягають велику кількість акторів. Всього в театрі 39 чоловік». А уже в березні на честь річниці народження Т. Шевченка в «Німецькому домі» поставлено виставу «Назар Стодоля»[22], у квітні показано п'єсу М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»[23]. Про подальшу долю театрального гуртка при товаристві відомостей немає, але зважаючи на жорстку позицію румунської влади до української культури та всесильну цензуру, можна припустити, що така діяльність «Руської бесіди» була призупинена.

Повернення до практики аматорських вистав відбулось у 1928 році, після скасування стану облоги в краї. При читальнях «Руської бесіди» почали створюватись самодіяльні театральні гуртки. Так, 1 грудня 1928 р. створено аматорську театральну секцію при філії «Руської бесіди» у м. Вашківцях. Керівниками театру стали О.Князька та Ю.Гарас[24]. Також відкрито аматорський театральний гурток у с.Чортория, керівником якого став Д. Руснак[25].

Великий театральний гурток існував при Кіцманській читальні. Завдяки працьовитості і бажанню членів товариства вдалося за короткий час створити сцену та декорації до вистав. Більше того, гурток наважився першим організувати виїзні вистави у найближчі села, які прилягали до Кіцманя. У репертуарі сільського аматорського гуртка були народні комедії «Депутат до Відня», «Перші гулі», «Як коза роги випрямляла», а також твори українських класиків, зокрема, І.Карпенка-Карого «Безталанна» та інші. Крім аматорського театру, у Кіцмані при читальні створено хор, керівником якого став Жуковський. За досить короткий час керівнику вдалося досягти високого рівня виконавської майстерності. «Народні пісні, що їх співав хор, були виконані із таким чуттям і такою акуратністю, яку тяжко стрінути в наших хорах»[26], – писала газета «Час». Крім співу в аматорському хорі, була і гра на фортепіано.

Невеличкий аматорський театральний гурток створили у м.Сторожинці. Разом із театральними виставами гурток проводив і благодійні вечірки та літературні вечори[27]. Однак діяльність аматорського театру в Сторожинці була нетривалою і за-

знавала переслідувань з боку місцевої румунської влади.

Активну діяльність розгорнув і аматорський театр при читальні у с.Хлівище зокрема, ним було поставлено вистави І.Котляревського «Москаль-чарівник», «Убійники» та інші. Цей театр також відзначався то піднесенням активності, то повним завмиранням діяльності. Кошти, які були виручені від вистав, давались на потреби бідних школярів і на поповнення читальні книжками та періодикою.

Невеликий театральний гурток був і в с.Гаврилівцях, який до Шевченкових свят ставив драму Кобзаря «Назар Стодоля» й організовував декламаційні та хорові вечори на тематику творів Шевченка: «Гамалія», «Тополя», «Суботів», «Тарасова ніч», «Заповіт» та інших[28].

Існував аматорський театральний гурток і в с.Кадубівцях, який поставив п'єсу І.Карпенка-Карого «Розумний і дурень». У Борівцях організовано невеликий місцевий театр, у репертуарі якого були «Назар Стодоля» Т. Шевченка та «Різдвяна ніч» М. Лисенка. Члени гуртка виступали не тільки в Борівцях, але й у сусідніх селах. У с. Хрещатик діяв аматорський хор[29].

Але у проведенні театральних заходів артисти та постановники зазвичай стикалися із значними проблемами. Особливо багато клопоту завдавала цензура. «Кожну п'єсу, хоч не один раз грану, треба було представляти цензору, який надовго затримував її у себе, – писав І.Дудич. – Також п'єса повинна була пройти контроль поліції, сигуранци (*таємна політична поліція Румунії. – С.Д.*), румунського театру, церкви та інших установ тодішньої королівської Румунії. Нерідко траплялися і такі охоронці закону, що не хотіли без вигоди читати п'єси, а вимагали за це неофіційну оплату. Інколи самі цензори дивувались, як після цього всього у нас виникало бажання ставити вистави»[30].

У міжвоєнний період читальні товариства «Руська бесіда» спрямували свої зусилля на проведення культурно-масових заходів, оскільки це була фактично єдина дозволена румунським урядом діяльність. Вона також давала можливість залучити до своїх лав нових членів, заробити кошти на організаційні заходи та поповнення книжкового фонду читальні. Часто такі заходи були благодійними, і виручені кошти йшли на підтримку учнівської та студентської молоді. Але, незважаючи на невисокий рівень майстерності аматорських акторів, все ж таки організовані заходи мали великий успіх серед українського населення краю. Частими були випадки, коли на вистави аматорських театральних гуртків приходили селяни з різних сіл. Українські вистави мали й ідеологічний підтекст, оскільки зберігали українську ідентичність населення Північної Буковини, зв'язки із Галичиною й Великою Україною. Такий стан речей не подобався румунським шовіністам, і у чернівецькій румунській пресі часто виходили статті з критикою таких театрів та залякуванням селян, які ходили на вистави аматорських колективів, неминучою розправою органами влади.

З приходом до влади в Румунії праворадикальних сил почалося гоніння на українські товариства, і лише «Руській бесіді» дозволили представляти культурницькі інтереси українців Буковини. Тому коли у 1938 р. товариство «Буковинський кобзар» було заборонено, то «Драматична секція» цього товариства перейшла як автономна «Драматична секція до товариства «Руська бесіда». В попередні роки секція працювала напівпрофесійним складом і поставила велику кількість п'єс українських та світових класиків.

Театр працював у надзвичайно важких умовах постійної матеріальної скрути, переслідувань поліцією, цензурних утисків. Кожен жандарм мав право розігнати глядачів, припинити спектакль, заарештувати акторів. «Все, що є в народу найдорожчого, святого – його рідну мову, звичаї, культуру, – румунські окупанти намагалися вирвати з корінням, придушити, знищити найменші прояви національних почуттів та соціального протесту. Переслідування, заборони, арешти і злидні – така була доля Українського театру на Буковині»[31]. Навесні 1939 р. румунська влада заборонила сценічну діяльність групі провідних українських акторів: С.Терлецькому, І.Дудичу, К.Гольдшмід-Сенюку, А.Лисянській-Дудичевій, І.Дутці, бо вони нібито своєю грою підбурювали народ на антидержавні дії[32]. До слова треба сказати, що удар був спрямований на найкращі кадри українського театру «Руської бесіди», щоб таким чином знищити українське театральне мистецтво. Після репресій румунської влади головним і єдиним режисером театру став Є. Унгурян, який у складних умовах продовжив діяльність театру до червня 1940 року. Театр ставив опери М.Лисенка «Наталка Полтавка», С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», п'єси М.Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», І.Франка «Украдене щастя», Лесі Українки «Бояриня», М.Старицького «Невольник» та «Маруся Богуславка», Е.Калитовського «Циганка Аза» та ін. Незважаючи на те, що після арешту провідних акторів якість вистав стала нижчою, все ж це було єдиним українським масовим заходом, на якому лунало українське слово. Хоча варто зазначити, що траплялись вистави, які були поставлені на досить високому мистецькому рівні. Особливе враження у глядачів залишилося від гри акторів в опереті Г.Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці»: «... всі артисти ввязалися в свої ролі знаменито, задовольнили навіть найвибагливіших глядачів» [33], – писала газета «Час».

28 червня 1940 р. Північну Буковину було приєднано до Української РСР у складі СРСР. Нова влада з перших же днів заборонила діяльність існуючих культурно-мистецьких товариств, чита-

лень. Після цього почались репресії проти місцевої інтелігенції, лише невеликій кількості з них вдалося вчасно емігрувати. Так, у кінці 1940 року, відчувши загрозу арешту, до Німеччини виїхав художник театрального гуртка при товаристві «Руська бесіда» Є. Ліпецький [34].

Отже, діяльність товариства «Руська бесіда» на театральній та культурно-масовій ниві була досить вагомою, а подекуди, особливо в румунський час, і єдиною культурницькою роботою в краї. Товариство зробило значний внесок у розвиток товариського життя та зародження українського театру на Буковині. У міжвоєнний період театральні вистави та вечіркова діяльність стали одним із головних методів донесення до українців краю живого українського слова та збереження їх національної ідентичності.

[1] Буковина 1918-1940рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток / [Сергій Осачук, Ігор Піддубний, Володимир Фісанов]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 328 с.

[2] Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.

[3] Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина: її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Зелена Буковина, 1956. – 961 с.

[4] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – 300 с.

[5] Листування з правлінням «Руської Бесіди», про затвердження статуту товариства і про результати виборів керівництва організації // Державний архів Чернівецької області. – Ф.3. – Оп. 2. – Спр. 8949. – Арк. 1.

[6] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської. – С. 10-11.

[7] Дмитрів Є. Ілюстрована історія «Руської Бесіди» в Чернівцях (1869-1909). – С. 68-70.

[8] Попович О. Відродження Буковини. – Львів, 1933. – С. 19.

[9] Дмитрів Є. Ілюстрована історія «Руської Бесіди» в Чернівцях (1869-1909). – С. 46-47.

[10] Рочниця товариства «Руска Бесіда» // Родимий Листок. – 1880. – 2 лютого. – С.2.

[11] Смаль-Стоцький С. Грудка землі на могилі О. Поповича // Літературно-науковий вісник. – Львів. – 1930. –Кн. VII-VIII. С. 708.

[12] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської.

[13] Перше руське драматичне товариство у Чернівцях // Буковина. – 1885. – 1 січня. – С.5.

[14] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської.

[15] Справи Буковинських русинів // Батьківщина. – 1886. – 22 жовтня. – С. 247.

[16] В Буковине // Батьківщина. – 1887. – 15 липня. – С. 166.

[17] Статут товариства «Руска Бесіда» в Чернівцях. – ДАЧО. – Ф3. – Оп.2. – Спр. 16113. – Арк. 3.

[18] Наш театр // Руска Рада. – 1901. – 21 лютого. – С. 58-59.

[19] Заходом українського академічного товариства «Запороже» та читальні «Рускої Бесіди» у Вашківцях // Народний Голос. – 1910. – 6 липня. – С.6-7.

[20] Копачук С. Народне свято у Вовчинцях // Нова Буковина. – 1913. – 6 серпня. – С.2-3.

[21] Свято Шевченка в Старій Жадові // Народний Голос. – 1914. – 24 липня. – С. 2-3.

[22] Український театральний кружок // Зоря. – 1925. – 1 лютого. – С. 6.

[23] Український театральний кружок // Зоря. – 1925. – 19 квітня. – С.16.

[24] З читального руху // Час. – 1928. – 4 грудня. – С.1.

[25] Заборона свята Федьковича у Чернівцях // Діло. – 1934. – 7 вересня. – С.3.

[26] З культурно-просвітнього руху // Час. – 1931. – 12 січня. – С. 3.

[27] Представлення і вечорниці // Час. – 1931. – 12 січня. – С. 3.

[28] Шевченко на селі // Час. – 1933. – 7 вересня. – С.2.

[29] Як відновили читальню «Української Бесіди» // Час. – 1929. – 23 березня. – С. 3.

[30] Дудич І. З історії українського театру / Іван Дудич // Радянська Буковина. – 1961. – 20 червня. – С.3.

[31] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської. – С. 22.

[32] З товариства «Руска Бесіда» // Народний Голос. – 1910. – 20 липня. – С. 5.

[33] Сватання на Гончарівці // Час. – 1940. – 15 лютого. – С. 5.

[34] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені О. Кобилянської.– С. 23.

Summary

Sergii Dobrganskyy
(Chernivtsi)

Culture and public measure of organization «Ruska Besida»

In this article author write about beginning and developing theater life on Bukovina. On of the first place in developing Ukrainian theater was «Ruska Besida». Without theater «Ruska Besida» organize some literal reading. When Romanian army occupation the main work organization stay amateur theater.

До 150-річчя від дня народження Степана Смаль-Стоцького

УДК: 94(477.85)„18”(092)

Василь Ботушанський
(Чернівці)

СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ – ЗАХИСНИК ІНТЕРЕСІВ БУКОВИНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

У статті йде мова про діяльність визначного українського громадського, політичного, культурного діяча Буковини кінця XIX – початку XX ст. Степана Смаль-Стоцького у справі захисту економічних інтересів і освітніх потреб буковинського селянства, зокрема при виступах у Буковинському крайовому сеймі як його депутата, на багатолюдних вічах (зібраннях) селян, у пресі.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, селянство, Буковина, сейм, віче (збори), спілки, банк, кредит, земля.

У 2009 р. виповнилося 150 років від дня народження видатного вченого, громадського, політичного і культурного діяча Буковини Степана Смаль-Стоцького. В останні 20 років – років т.зв. «перебудови» і особливо після проголошення незалежності України про нього написано уже десятки наукових праць, у яких з справді наукових методологічних засад дано ґрунтовну всебічну оцінку його багатогранної діяльності.

Серед авторів, які найбільше зробили у зазначені роки в справі вивчення наукової, теоретичної і практичної діяльності С.Смаль-Стоцького – це, безумовно, О.В.Добржанський, який видав дві монографії[1] (одну у співавторстві з чл-кор. НАН України В.М.Даниленком)[2] та не менше десятка наукових статей[3], у яких висвітлено практично всі напрямки діяльності С.Смаль-Стоцького, особливо політичну, у галузі аграрно-селянського питання, почасти у галузі філології, шкільництва.

У 1999 р. до 140-річчя від дня народження С.Смаль-Стоцького у Чернівецькому університеті проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання»[4], на якій виступило більше півсотні науковців з цікавими доповідями і повідомленнями.

19 лютого 2009 р. у зв’язку з 150-річчям від дня народження С. Смаль-Стоцького в Чернівецькому національному університеті відбулася Міжнародна наукова конференція «Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX початку XX ст. і сучасна рецепція його доби», на якій виступило 83 доповідачі. Видано відповідні тези[5].

У пропонованій статті ставиться завдання: показати, як С.Смаль-Стоцький, виходець із галицької сільської родини, що добре знав селянські гаразди, досягши значного становища у тодішньому суспільстві як депутат Буковинського крайового сейму і заступник його виконавчого комітету, голова багатьох громадських організацій, професор університету, лідер українського національного руху українці краю намагався через той же сейм, через селянські місцеві і крайові віча, через пресу, а особливо шляхом заснування різного роду спілок сільської кооперації, просвітньої і освітньої діяльності сприяти поліпшенню становища буковинського селянства у 80-х роках XIX – на початку XX ст.

Як активний громадський діяч С.Смаль-Стоцький у 1892 р. енергійно включився в політичне життя, будучи висунутим кандидатом у депутати крайового сейму, у якому десятиліттями майже не було або були одиниці українців, хоч українці в краї завжди становили відносну більшість (до 42 %), а у північних повітах – більше половини (до 55 %). Лише з 1890 р. у сейм було обрано українця-народовця Є.Пігуляка. Внаслідок активної агітації в кінці березня 1892 р. у депутати крайового сейму було обрано ще одного українського депутата – народовця від Садгірського сільського виборчого округу – С.Смаль-Стоцького, який переміг (65 виборщиків проти 35) свого опонента повітового суддю Купеця. Крім нього, були обрані українські депутати: головний лікар крайової лікарні Василь Волян по Чернівецькому сільському виборчому округу (47 проти 24), проф. Чернівецької реальної школи Є.Пігуляк по Кіцманському округу. По решті округів – переважно ті ж, що й раніше представники поміщиків, капіталістів, австрійської адміністрації: барон Г.Василько (Вижницький округ), повітовий секретар Стефанелі (Кимпулунзький округ), поміщик Я.Флондор (Сторожинецький округ), барон Гормузакі (Серетський округ), барон Капрі (Станівецький округ), судовий ад’юнкт Ончул (Радівецький округ), поміщик Й.Зотта (Сучавський округ), барон В.Стирча (Гурагуморський і Солківський окр.) і т.д.[6].

Діяльність С.Смаль-Стоцького у сеймі була багатогранною. Особливо активно він виступав у захист економічних інтересів селян, поліпшення їх становища, вносив різні проекти законів, постанов, численні інтерпеляції (депутатські запити), петиції від імені сільських громад з певними вимогами. Причому ця його діяльність відбувалася переважно не у колі однодумців, колег, які обстоюють одну і ту ж справу, а у запеклій боротьбі з опонентами, передусім румунськими великими землевласниками, які, приміром, у 1886 р. становили у сеймі 15 чол. (із усіх 31 чол.)[7]. Причому ті з них, що були обрані від виборчих округів, де переважали українці (Кіцманський, Заставнівський, Вижницький та

ін.) завжди виступали в сеймі німецькою та румунською мовами. Ось склад «селянських» депутатів 1891 р.: поміщики – Гоян, І. Зота, Й. Кохан, барони – О.Василько, Н.Мустаца, Піно, В.Стирча, головний лікар крайової лікарні – В.Волян, чиновник – О.Ренней, викладач реальної гімназії – Є.Пігуляк, фінансовий чиновник – І.Тимінський. Жодного селянина. Зрозуміло, що від курії великих землевласників всі 9 депутатів були поміщиками[8].

С.Смаль-Стоцький згодом писав: «Провідною думкою у всій нашій народній праці повинно бути поліпшення долі хліборобського стану – раз тому, що хліборобський стан – кріпка підвалина кождого народу взагалі, а по-друге, для того, що він у нас, можна сказати, одинокий (єдиний. – В.Б.) стан суспільний, із котрого загалом мусять виробитися усі інші суспільні стани, як купецький, промисловий і т.д.»[9].

Однією з перших була його пропозиція у кінці квітня 1893 р. про надання допомоги селянам північних повітів краю у розмірі хоча б 5 тис. фл. у зв'язку з неврожаєм 1892 р. і масовою втечею селян у межі Російської імперії на заробітки[10].

Розуміючи, що дрібними подачками селянську проблему не вирішити, С.Смаль-Стоцький, ознайомившись з досвідом інших країн, через кілька днів виступив 19 травня 1893 р. з обґрунтуванням іншої ідеї – дешевого кредиту для селян. Він, знаючи обставини життя селян, заявив депутатам: «Буковинське селянство зубожіє і занепадає, чимало селян стають просто жебраками. Їхні прибутки абсолютно не відповідають тим тягарам, які лягають на їхні плечі. Через це селяни позичають кошти і попадають у тяжку заборгованість. Не будучи добре обізнаними з сучасною системою кредитування, вони стають жертвою визиску грошовим капіталом. Через те, що банки дрібний кредит селянам не надають, селяни звертаються до дрібних приватних банків, де офіційно процентна ставка 10 відсотків, але насправді значно вища, і ці банки доводять селянські господарства до розорення. Ще гірше, коли селяни позичають у лихварів, у яких позичковий процент сягає до 80, а то й 100 відсотків. Тільки дешевий кредит може у якійсь мірі зарадити у цій справі. Тому, робив висновок С.Смаль-Стоцький, треба засновувати селянські спілки самодопомоги, передусім ощадно-кредитні каси системи Райфайзена (кооператор Німеччини), які уже діють у Німеччині, Італії, Франції, Голландії, Північній Америці»[11]. Однак проходили роки, а сейм ніяк не доходив до вирішення цього питання[12]. Як писала у січні 1898 р. газета «Буковина», «сейм похоронив цю пропозицію»[13], хоч С.Смаль-Стоцький виступав у сеймі з цього питання в 1894, і в 1895, і в 1896 рр. Контраргумент був такий: з цією пропозицією повинні виступати самі селяни, а не інтелігент, хай і депутат.

Справі допоміг випадок. У березні 1896 р. Центральна статистична комісія Австрії звернулася до Крайового управління подати їй інформацію про наявність ощадно-кредитних кас системи Райфазена по селах. З повітів відповіли, що таких кас нема. Крайовий президент (губернатор) мусив про це інформувати Відень. С.Смаль-Стоцький використав цю обставину, він у травні 1897 р. виступив у черговий раз у крайовому сеймі з різкою критикою на адресу депутатів-поміщиків, які не хочуть допомогти селянам в одержанні дешевого кредиту, всебічно обґрунтував необхідність створення сільських ощадно-кредитних кас. 17 січня 1898 р. сейм нарешті ухвалив: з 1898 р. сприяти заснуванню у селах кас систем Райфазена; організувати для них 4-процентний кредит за рахунок крайового фонду та місцевих фондів «убогих» при церквах; видавати допомогу на організацію кожної ощадно-кредитної каси 300 флоринів (600 крон). Контроль за виконанням цього рішення покласти на виконавчий комітет крайового сейму (т.з. виділ). До 1908 р. кількість таких кас зросла до 362, у т.ч. 171 – українська, 127 – румунських, 64 – німецьких. До 1908 р. вони надали кредитів на суму 12 млн. 125 тис. крон[14].

Не міг не звернути увагу С.Смаль-Стоцький і на таке масове явище, як заокеанська еміграція, що з другої половини 90-х років XIX ст. охопила тисячі буковинських селян. Виступаючи у березні 1897 р. у крайовому сеймі, він звернув увагу депутатів на те, що «еміграція до Америки так зросла, що ледве чи ми сей рух годні спинити» і дивно, сказав він, що сейм досі не зайнявся цією справою. Еміграційний рух – шкідливий для краю, бо скорочується робоча сила, земля спродується не раз емігрантами не землеробам, а спекулянтам. «От сей рух еміграційний – се лиш знак глубоко сягаючих причин упадку нашого рільництва, се знак, що наш організм тяжко хворий», – робив висновок промовець і далі намагався конкретизувати причини еміграції: дроблення земельної власності між селянськими родинами, важкі податки, брак інших (крім сільського господарства) занять, низькі заробітки або і їх відсутність. Вихід? Дати добрий заробіток селянам шляхом заснування підприємств з переробки сільськогосподарської сировини: цукрозаводу, заводу з переробки льону і конопель, крохмального заводу, ткацької, хутрової фабрик, солодовні, олійниць, фабрики з виготовлення сурогатів кави та ін.[15].

У серпні 1901 р. С.Смаль-Стоцький виступив з великою промовою про необхідність вдосконалення т.зв. «грунтових книг», тобто сільських поземельних книг, у яких вівся облік земельної власності кожного селянина. А через те, що у цих книгах після їх впровадження у 1880-1884 рр. (на основі даних 1854-1855 рр.) відбулося багато змін (через купівлю-продаж, смерть власника, спадщину, обмін, еміграцію та ін.), то вони перестали бути документом, що відображає реальний стан селянської власності. Це перешкоджає також багатьом селянам

користуватися кредитом, бо службовці банку не можуть точно встановити, чим позичальник гарантує повернення позики. Це, зрештою, гальмує можливе заснування Селянського банку. А оскільки перевірка цього земельного реєстру і виготовлення карт земельної власності – захід дорогий, промовець пропонував, щоб цю справу взяла на себе держава і край[16].

У 1905 р. уряд справді взявся за впорядкування «грунтових книг» у Галичині і на Буковині[17]. У 1906 р. прийнято відповідний закон, але процес уточнення затягнувся до Першої світової війни[18].

З 1900 р. С.Смаль-Стоцький разом з румунським депутатом-демократом Аурелом Ончулом активно виступав за створення крайового банку, який надавав би селянам дешевий кредит. У 1905 р. такий банк було засновано[19] .

У 1903 р. С.Смаль-Стоцький на одному із засідань сейму вніс 8 петицій від 3 сіл і прокоментував, що як у цих, так і у багатьох попередніх петиціях люди звертаються з актуальними для них питаннями у надії, що вищий крайовий законодавчий орган вирішить їх. Але за 11 років переконався, що присутні у сеймі поміщицькі депутати цього не робили і не зроблять. «Звертаю вашу увагу на то, – що рік-річно дуже багато громад нашого краю все а все вносять до сойму петиції, аби змінити закон виборчий до сойму. Однак досі не були ті петиції переслухані, бо нема в Високім соймі людей, котрі б відчули сю пекучу потребу краю так, як сам народ її відчуває. Бо, правду сказавши, нема тут у соймі правдивих (справжніх. – В.Б.) і щирих заступників того народа, що терпить велику кривду, не маючи права вибирати послів» (депутатів. – В.Б.)[20].

У 1904 р. С.Смаль-Стоцький разом з депутатами Б.Штраухером і Лупу вніс пропозицію про необхідність боротьби з поширеною на селах хворобою пелагрою[21].

С.Смаль-Стоцький постійно, на різних рівнях – від крайового сейму до сільських зборів виступав за розвиток на Буковині української школи, за навчання дітей з українських родин рідною мовою. Так, у березні 1894 р. він взяв участь в обговоренні доповіді у сеймі про стан народної освіти на Буковині, заявивши, що багато місцевих шкільних рад (завідувач школи, представник церкви, 1 – 2 представники громади) «нічим не прилучаються до піднесення шкільництва», у с.Лужанах місцевий священик румун Дан неприязно ставився до української школи, влаштовував з учителем – українцем скандали навіть на уроках перед дітьми. Полемізуючи з депутатами – румунськими поміщиками в сеймі, він заявив: «При помочи австрійських законів надіємось дійти до рівних прав з вами; певне забороло – то австрійська конституція». Він запропонував (і сейм прийняв), щоб інспекторами українських шкіл у повітах призначати тих, хто володіє українською мовою[22].

У кінці січня 1895 р. він виступив у сеймі щодо утисків української викладової мови у школах, зокрема, щоб у селах зі змішаним населенням українська мова викладалася відповідно до крайового закону 1873 р. хоча б як предмет. Наводив відповідні приклади. У Легученах (нині – Припруття) є 7 українських учнів, у Череші – 10, у Карапчеві-над-Сіретом – 46, у Коровії – 67, у Волоському Баниліві – 162, але української мови як предмета нема і сліду, лиш румунська і німецька. Водночас є села, де у школах румунських дітей меншість (у Михальчі – 58, Новоселиці – 48, Гоголині – 21, Вовчинці – 20, у Чорнівці – 0), але навчання відбувається румунською мовою[23].

У травні 1899 р. він виступив з великою промовою стосовно стану шкільних приміщень і рівня охоплення дітей шкільного віку навчанням на Буковині у 1897/98 н.р. Як відомо, за часів Австрії навчальний клас дітей відкривався за наявності 40 учнів, причому там могли навчатися діти 1 року навчання, 2-го, 3-го і т.д. аж до 6-го року навчання (комплект) з одним учителем. Ще один клас міг відкритися лише коли набиралося 80 учнів, і призначався ще один учитель. Третій клас відкривався, коли у школі набиралося 120 школярів і призначався третій учитель і т.д. С.Смаль-Стоцький звернув увагу, що в українських селах ситуація з шкільними класами була порівняно найгіршою, бо на одну українську школу припадало 1,9 класа учнів, на одну румунську – 2,2, на одну німецьку – 4 класи.

Шкільні власті погано вели облік дітей шкільного віку, а відповідно недостатнім було відвідування: із 39,4 тис. українських дітей відвідували школу 26,8 тис. (68%), румунських дітей із 31,7 тис. відвідували 23,1 тис. (73%), німецькомовних із 20 тис. ходили до школи 15 тис.(75%). У Чернівцях 1660 українських дітей мусили навчатися (а точніше тяжко мучитися) у німецьких школах. Навів оратор і дані по кожному повіту, зазначивши, що лише у 14% українських шкіл Буковини діти навчалися в одну зміну, в решті – у дві зміни, бо не вистачало приміщень. Навів кричущі приклади неохоплення дітей шкільного віку навчанням: у Вилавчу не ходили до школи 205 дітей, у Лукавці – 220, у Сергіях – 172 і т.д. Шкільні власті, щоб була «цифра справна» щодо відвідування, просто не записували «важких» дітей до школи: українських – 11 тис (29%), румунських – 8 тис. (25%), німецькомовних (німців і євреїв) – 4 тис. (20%). Вказав, що у багатьох селах шкільні приміщення у поганому стані, у с. Шипинцях школа взагалі розвалилася. Закликав депутатів вжити заходів до поліпшення стану шкільництва[24].

С.Смаль-Стоцький як депутат крайового сейму систематично звітував у селах і містечках перед своїми виборцями. Так, у червні 1894 р. він прозвітував перед багаточисельним зібранням у Садгорі. Потім виступали селяни з Рогізни, Топорівців,

Раранчі, Шерівців, Слободи-Раранчі, скаржились на велику заборгованість селянських господарств, зловживання у місцевому самоврядуванні, зневажливе ставлення урядовців до селян, румунізацію українських сільських церков та ін.

У травні 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував про свою сеймову діяльність у селах Рогізна, Шубранець, Стара Жучка, у червні – у Ленківцях, Раранчому, Горішніх Шерівцях[25]. Щоправда, селяни не обмежувалися лише вислуховуванням популярних промов С.Смаль-Стоцького про спілки, кадастр, пристосування селян до ринку та інше, але й ставили гостро питання, як, приміром, у Рогізні, Горішніх Шерівцях: чи може депутат допомогти селянам, щоб поміщики й орендарі платили кращу зарплату найманим сільськогосподарським робітникам. Виручив депутата адвокат д-р Василь Дутчак, який прибув разом з Стоцьким. Той пояснив, що ніхто не може панів чи орендарів змусити платити більше, а лише стільки, скільки домовилися при складанні угоди. А змусити панів платити кращу платню можна, якщо селяни всього повіту зберуться на нараду, домовляться всі про певний рівень платні і дружно будуть всі цього вимагати від панів перед укладанням угоди. Згодом С.Смаль-Стоцького опоненти звинувачували тому, що він нібито їздить по селах і закликає селян до страйку. Всього у 1897 р. С.Смаль-Стоцький звітував у семи селах[26].

На крайовому вічі, скликаними депутатами сейму С.Смаль-Стоцьким і Є.Пігуляком у кінці травня 1896 р. у Народному саду в курсалоні, де зібралося до 400 селян з багатьох сіл, С.Смаль-Стоцький виступив за перегляд земельного кадастру і на цій основі – зниження земельного податку з селян. З такою ж пропозицією він виступив 26 травня того ж року і на вічі у Заставні[27]. Суть перегляду кадастру С.Смаль-Стоцький пояснював так. 15 років тому спеціальні комісії їздили по селах, визначили розмір і вартість кожної ділянки площі кожного сільського господаря (ріллі, пасовиська, вигону, лісу, луків і т.д.), чистий прибуток з кожної ділянки і сумарно для кожного господаря. Всього цей чистий (кадастровий) прибуток по Буковині становив 2110330 фл. У Австрії земельний податок становив 27,7% від чистого (кадастрового) прибутку. Для Буковини він був визначений у сумі 479045 фл., тобто сума податку порівняно з попередньою зросла на 120 тис. фл. (кадастр перевірявся через кожні 15 років). С.Смаль-Стоцький зробив певні підрахунки і встановив, що основний тягар податків несуть північні повіти, зокрема Кіцманський і Чернівецький, якість землі тут значно завищено. Він пропонував при укладанні чергового земельного кадастру добиватися перегляду вартості земельних угідь і , відповідно, зниження земельного податку[28].

З роз'ясненням про кадастр С.Смаль-Стоцький виступив через кілька днів і на багатолюдному вічі у Заставні, куди прибуло до 1 тисячі людей (у т.ч. бл. 100 селянок) з Рогізни, Садгори, Брідка, Юрківців, Кліводина, Лашківки, Малого Кучурова, Хлівища, Суховерхова, Василева, Кулівців, Васловівців, Ставчан, Чунькова, Мосорівки, Вікна, Миткова і самої Заставни. Це було перше регіональне віче у буковинському Придністров'ї, яке справило певний вплив на прилучення селян до участі у громадських справах. З часом земельний кадастр був дещо переглянутий на користь селян, з деяким незначним зниженням земельного податку, про що С.Смаль-Стоцький написав і опублікував у газеті «Буковина» ґрунтовну статтю[29].

На крайовому вічі у Народному домі 11 червня 1910 р. С.Смаль-Стоцький критикував виборчу систему з точки зору сплати податків. Він вказав, що великі землевласники і релігійний фонд, які володіють майже половиною земельної власності, платять всього 196 тис. фл. податків, а селяни – 645 тис. фл., або у 3,3 раза більше. Але великі землевласники мають у сеймі 10 депутатів, а селяни – 12 (а треба було б 32 – 33 депутати). Але й по сільських громадах до сейму обирають поміщиків, так, що насправді у сеймі справжніх селянських депутатів ще менше. Далі промовець повідомив рішення крайової громади, як її учасник, про результати обговорення становища селян: просити в уряду 1 млн. фл. для купівлі поміщицької землі і здачі її в оренду з правом викупу на тривалий строк; передавати господарство у спадщину тільки одному спадкоємцю, щоб не дробилися господарства; щоб держава заплатила за всі селянські борги, а селяни потім поступово сплатять борг державі[30].

Водночас, входячи у різні управлінські структури й контактуючи з великими землевласниками, які завжди нарікали на «дорожнечу» робочої сили, С.Смаль-Стоцький, щоб досягти соціального миру, закликав інколи й селян бути працьовитими. Він запевняв на одному з віч увересні1901 р., що «хто ретельно працює в наймах, не п'є, економить, може доробитися маєтку»... «До чого беретеся, беріться крепко...Не будьте такі тяжкі, беріться до всього... Будьте витривалі, завзяті... у всіх ваших намірах»[31]. Можливо, поодинокі батраки дещо більше, ніж інші заробляли у поміщиків, однак такі старання не раз оберталися підвищенням норми виробітку при тій же платні. А доказом того, що у буковинських поміщиків небагато можна було заробити, були щорічні багатотисячні еміграційні заробітчанські потоки в Румунію, Російську імперію, Німеччину, США, Канаду. А на поміщицьких полях все більше працювали жінки і діти.

На крайовому передвиборчому вічі у Чернівцях, скликаному М.Васильком і С.Смаль-Стоцьким у травні 1901 р., останній пояснював, що подорожчання робочої сили зв'язане з тим, що з Буковини щороку до 15 тис. краян йдуть на заробітки в Румунію (насправді не тільки в Румунію), «через те у нас брак робітника і ціна робітника

іде вгору». Пропонував створити біржу праці, внаслідок чого люди знаходили б роботу, а «господарі могли б дістати тут своїх робітників, та й ціна робітників стала б менша. Правда, така низька ціна робітника, яка донедавна була в нас, 15 – 20 крейцарів, вже, здається, не верне…» На підставі цих слів уже стає складно розібратися, за кого більше вболівав оратор. На цьому ж вічі С.Смаль-Стоцький вніс пропозицію заснувати крайовий банк і просити для цього в уряду 1 млн. крон, підтримати заборону ввозу з Румунії конкурентного зерна і худоби[32] .

Коли у 1905 р. у зв'язку з революційним піднесенням в окремих селах виникли аграрні страйки, С.Смаль-Стоцький спочатку закликав селян діяти організована. Але коли страйки набували більшого поширення, він дещо змінив своє ставлення до них і на крайовому вічі у Чернівцях 7 липня 1905 р. радив селянам не жадати від нього (поміщика. – В.Б.) те, що неможливо. Те вимагати треба що сумліннє наказує і не беріться люди, до діла, не розібравши гаразд речі, бо без броду не лізь у воду»[33] . У цій ситуації С.Смаль-Стоцький виступав ніби у ролі примирювача щоб досягти соціального миру між роботодавцями і наймитами, хоч останні висували не такі вже й високі вимоги.

А загалом слід відзначити, що С.Смаль-Стоцький не стояв осторонь того політичного піднесення мешканців краю, яке було викликане революційними подіями в Російській імперії. 7 липня 1905 р. у Чернівцях відбулося велике крайове віче, на яке прибула велика кількість селян з навколишніх і більш віддалених сіл (у газеті «Буковина» вказувалося 6 тис. чол., очевидно, перебільшення). Серед виступаючих був С.Смаль-Стоцький, який згадав про таку форму боротьби селян, як страйки. Він підкреслив: «Що наші люди програють страйки, се лиш доказ, що нарід не тримається, нема єдности, то й дідичі з робітником не числяться (не рахуються. – В.Б.), попросту граються з ними»[34] .

Особливі сподівання у здійсненні своїх задумів, зокрема щодо кооперативного руху, С.Смаль-Стоцький покладав на українське учительство – майже єдину освічену свідому силу на селі. У квітні 1903 р. він звернувся до учителів повести на селі агітацію за об'єднання 50 новостворених ощадно-кредитних кас у єдину крайову організацію, яка могла б централізовано діставати кредити в банках і розподіляти по сільських касах відповідно до виробленого статуту. В результаті уже 10 травня 1903 р. у Чернівцях під головуванням С.Смаль-Стоцького відбулися перші збори новозаснованого крайового українського об'єднання «Союзу руських хліборобних спілок на Буковині «Селянська каса». Він коротко висвітлив свої зусилля ще з 1893 р. у справі відкриття ощадно-кредитних кас у селах, вказав, що українських кас є уже до 55, у т.ч. вступили у «Селянську касу» 48 кас (3418 чол.). Ознайомив присутніх з формами роботи об'єднання: організація кредитування спілок, допомога у веденні діловодства (українською мовою), в ревізії, у закупівлі і збуті необхідних засобів виробництва, переробці і збуті продукції і т.д. На цих же зборах було обрано управу «Союзу»: старшину і наглядову раду. Начальником старшини обрано С.Смаль-Стоцького, 2 заступників і 20 членів (М.Кордуба, Є.Пігуляк, К.Клим, о. Є.Семака, д-р В.Дутчак, проф. Н.Ісопенко, о. проф. Єремійчук, проф. І.Федорович, М.Івашко, І.Мелянка (с.Рогізна), П.Гелич (с.Топорівці), І.Герасимович (м.Вашківці), Є.Жуковський (м. Кіцмань), І.Ілюк (с.Кичера)[35] .

С.Смаль-Стоцький звітував (щоправда, не кожного року) про діяльність союзу «Селянська каса», про збільшення обсягу діяльності. Так, у річному звіті за 1907 р. він доповідав, що активи «Селянської каси» становили 3 млн. крон, касовий оборот майже 5 млн. крон. Число членів становило 14307. Але на місцях у райфайзенських касах було тільки 300 тис. крон вкладів (у німецьких касах краю – 3 млн. крон), у багатьох касах не видавалися кредити. Союз видавав друкований орган «Народне Богатство». С.Смаль-Стоцький закликав представників з місць (їх прибуло 53 чол.): «Не повинно бути ні одного лева (флорина. – В.Б.), що дармо лежав би у скрині», тобто щоби вкладати гроші в сільські ощадно-кредитні каси[36] .

„Селянська каса» приймала вклади під 5%, а від членів самої «Селянської каси» – під 5,24-6%. У 1909 р. у «Селянській касі» було до 20 тис. членів, 151 райфайзенська каса[37] . У 1910 р. «Селянська каса» за рахунок значного кредиту у філії Чеського банку в Чернівцях надала у 1910 р. сільським касам кредитів на 4 млн. к.[38] . Восени 1911 р. у «Селянській касі» було 130 спілок і 70 тис. членів цих спілок[39] .

З огляду на те, що С.Смаль-Стоцький часто виступав у сеймі як знавець аграрного питання, його почали включати у різні сільськогосподарські організації, товариства. Зокрема, у 1901 р. він від імені Міністерства землеробства був включений до складу керівництва Крайової ради агрокультури як референт відділу загальних сільськогосподарських справ (всіх відділів було 13, які очолювали великі поміщики, барони, графи, великі чиновники, спеціалісти сільського господарства). Там С.Смаль-Стоцький вносив свої пропозиції. Так, на засіданні ради у грудні 1901 р. він запропонував, щоб буковинські селяни за прикладом визначного українського кооператора Херсонщини Миколи Левитського об'єднували кілька господарств у одне на 5 років і спільно господарювали, що мало б певний ефект[40] . У 1902 р. він виступив проти безмитного транзитного провозу зерна з Румунії через Буковину і Австрійську імперію в цілому, бо це конкуренція для вітчизняного зерна[41] . Користуючись членством у цій організації, С.Смаль-Стоцький добився сприяння у виданні з 1903 р. української газети для селян «Хлібороб» «Орган Ради

культури краєвої для воєводства Буковини». Він же і очолив її редакцію.

На численному вічі в Топорівцях 31 травня 1908 р., організованому радикалами П.Геличем (з Топорівців), Т.Галіпом (з Чернівців), Сандуляком (з Карлова з Галичини), куди прибули також народовські депутати С.Смаль-Стоцький, І.Семака, йшла жвава дискусія (5 годин) з приводу виборчої реформи до сейму, економічного становища краю, освіти, запровадження української мови в діловодство, організації селянських спілок та ін. Селянин Майданський заявив, що «посли (депутати. – В.Б.) народом мало займаються». С.Смаль-Стоцький, у свою чергу, звинувачував селян у консерватизмі, у тому, що вони не стараються запроваджувати новинки агротехніки. Як член Крайової ради агрокультури він заявив: «Рада [агро]культури краєвої в Чернівцях є великим добродійством для народу, бо є на то, аби піднести сільське господарство. За знижену ціну, а майже задармо дає она народови насінє, гній (добрива. – В.Б.), дерева (саджанці. – В.Б.) [породисту] худобу, машини і всяку пораду, лиш бери і загосподаровуйся по-новітньому. Однак байдужість людей, що не хотять користати з сего добродійства, псує все.» Говорили ще селяни І.Меленка, Д.Грищук, В.Корниляк, Панчук та ін., але уже не відчувалося такої одностайної підтримки С.Смаль-Стоцького і його колег, як раніше[42].

30 червня 1911 р. С.Смаль-Стоцького, ряд представників комерційних структур, чиновників було обрано на установчих зборах членом «Товариства зі збуту худоби у Чернівцях», що знайшло схвалення уряду[43].

С.Смаль-Стоцький не раз бував запрошеним як депутат сейму (а з 1911 р. – як і депутат парламенту), заступник голови крайового сейму на різні крайові наради з тих чи інших питань. Приміром, він був на такій крайовій нараді у березні 1900 р., на якій обговорювались причини еміграції населення з Буковини та шляхи її запобігання. Серед 15 промовців кілька разів виступав і С.Смаль-Стоцький. Його пропозиції зводилися до того, щоб обмежити діяльність наймачів буковинців на роботу в Румунію і Російську імперію; скуповувати заборговані маєтки поміщиків за державні кошти, а потім ділянками продавати селянам у розстрочку; підвищити платню сільськогосподарським робітникам, бо вона вкрай низька, відмінити плату горілкою і натурою; впорядкувати збір місцевих податків. Але чи не єдину у своєму житті радикальну пропозицію С.Смаль-Стоцький сформулював на вказаній нараді так: «Зарадити еміграції можна лише тоді, коли він (селяни. – В.Б.) тут, у краї одержить землю так, як в Америці, причому такою площею, з якої він міг би прожити з родиною. Це є punctum saliens (основною умовою), «думаю я»[44]. Думка цілком правильна, але шляхи її реалізації, які професор пропонував у різний час, виявлялися малоефективними.

У лютому 1908 р. С.Смаль-Стоцький взяв участь у крайовій нараді з питань вирощення в краї цукрового буряку і діяльності Жучківського (під Чернівцями) і Лужанського цукрозаводів[45].

У зв'язку з неврожаєм 1913 р., безробіттям і ознаками голоду в краї, зокрема в Чернівцях, проходами-протестами голодуючих по місту 4 березня 1914 р. у Чернівцях відбулася нарада представників крайової адміністрації і сеймових та парламентських депутатів – 34 чол., у т.ч. і С.Смаль-Стоцького, з метою подолання безробіття і голоду.

У зв'язку з тим, що у таборі народовців уже давно намітилися суперечності між автохтонами-буковинцями на чолі з М.Васильком і «буковинськими галичанами» на чолі з С.Смаль-Стоцьким, останній у серпні 1909 р. скликав у Чернівцях збори «трьох соток сардаків», тобто селян, на яких було оголошено про створення «мужицької організації» у рамках політичного товариства «Руська рада». Останнє мало бути реорганізоване у селянську партію. Після відповідної підготовки 26 вересня 1909 р. було скликано установчі збори для організаційного оформлення «мужицької організації», тобто партії. Обрано відкритим голосуванням комітет на чолі з С.Смаль-Стоцьким. Його заступниками були обрані Василинчук, Кіцул, Пріц, Харина, Л.Когут, членами – селяни Бежан, Карличук, Лисан, Меленка, Мельниченко, Петрюк, учитель Гордійчук, священик Калинюк. Однак у прийнятій резолюції йшлося про домагання введення у життя непопулярного крайового закону про неподільність селянських господарств[46].

Щоб залучити селян до цієї організації, С.Смаль-Стоцький тоді ж видав брошуру «Вступайте у члени до хліборобського товариства «Руска Рада» в Чернівцях». У ній, зокрема, наголошувалося: «Ми мусимо вже самі своїми дорогами, своїм розумом ходити. Ми мусимо самі кождої хвилі уміти сказати, чого хочемо, чого бажаємо, т.зн. ми мусимо самі мужицьку політику взяти в свої власні руки, бо політика не є нічого иньшого, як докладно знати свої потреби, уміти їх добре висказати і уміти показати спосіб, як тоті потреби заспокоїти (задовольнити. – В.Б.)». Давався короткий виклад програми організації (досить загальний). «Руська Рада» буде: боротися і заступатися за хліборобів; буде старатися «придбати руским (українським. – В.Б.) хліборобам нові добрі права»; подасть поміч і пораду; «допоможе руским (українським. – В.Б.) хліборобам добути собі більше землі»; «даватиме у всіх хліборобських справах добрий провід». «Усі сердаки-хлібороби маємо спільні інтереси. Гуртуймо ся всі докупи в однім товаристві «Руска Рада» в Чернівцях для оборони наших спільних интересів!»[47].

Щоб зміцнити фінансове становище «Селянської каси», орудувати не лише позиченими коштами, але й власними, С.Смаль-Стоцький вирішив реалізувати свою давню ідею, яка витала в його

уяві ще з кінця XIX ст. – скуповувати землю збанкрутілих поміщиків і продавати її дрібними ділянками селянам. Цим, нібито, можна було розв'язати дві проблеми: розширити селянське землеволодіння, а для «Селянської каси» в результаті цих операцій «заробити» певний капітал, яким кредитувати сільські ощадно-кредитні каси-райфайзенки. Вперше таке рішення за наполяганням С.Смаль-Стоцького було ухвалено 20 червня 1907 р. за участі всього 5 членів правління (із 15). Значно масштабніші операції в скуповуванні поміщицької землі здійснювалися з 1909 р., коли «Селянській касі» вдалося одержати великий кредит у чернівецькій філії «Центрального банку чеських ощадних кас у Празі». Однак внаслідок фінансової кризи в Австро-Угорщині, неврожаїв продаж землі селянам йшов повільно, зростали різні накладні видатки, податки, а то й розтрати внаслідок зловживань недобросовісних службовців, які обслуговували куплені маєтки у «Селянській касі», виявлялися значні нестачі, борги, які вона не могла покрити. Деякі службовці були арештовані[48]. Тінь падала і на С.Смаль-Стоцького, хоч ніхто прямо не звинувачували його у корисливих діях. Але цією ситуацією скористався М.Василько, щоб усунути політичного конкурента. Замість того, щоб зарадити цій ситуації, у пресі за сприяння М.Василька була розгорнута масована критика. Через директора «Селянської каси» О.Луцького (зятя С.Смаль-Стоцького) М.Васильсько запропонував С.Смаль-Стоцькому скласти повноваження віце-голови крайового сейму. Останній відмовився і звинуватив публічно М.Василька у диктаторстві. С.Смаль-Стоцький згуртував навколо себе однодумців і повів боротьбу проти М. Василька, зокрема у новозаснованій у листопаді 1912 р. газеті «Україна». Але критика діяльності керівництва «Селянської каси» посилювалася. На багатолюдних зборах у Чернівцях у січні 1913 р. навіть багаторічний побратим по спільній громадській роботі (і кум) Є.Пігуляк констатував, що «д-р Стоцький вів все автократичним способом…»[49].

С.Смаль-Стоцький мусив скласти мандат депутата крайового сейму з 20-річним стажем і, відповідно, відмовитися від посади віце-голови сейму, але зберіг мандат депутата австрійського парламенту.

Зазначимо, що тоді внаслідок несприятливих економічних відносин в краї у фінансову скруту попала не тільки «Селянська каса», а й інші крайові кооперативні сільськогосподарські союзи – німецький «Фербанд», румунська «Централя». За домаганням керівництва цих союзів Буковинський крайовий сейм ухвалив закон про їхню санацію шляхом надання кредитів на 15 млн.крон. Проте цісар санкціонував цей закон, скоротивши суму кредиту вдвоє – до 7,5 млн.к. Але і за це керівництво союзів висловило йому вдячність[50].

Зрозуміло, що така фінансова невдача очолюваної С.Смаль-Стоцьким кооперативної інституції залишила негативний відбиток як на сільській кооперації, так і на його діяльності. Однак це не применшує значення усієї його попередньої різнопланової діяльності, спрямованої на збільшення селянського землеволодіння, полегшення податкових тягарів, організацію сільської кооперації і придбання селянськими ощадно-кредитними касами дешевого кредиту, як також на підвищення освітнього рівня і національної самосвідомості буковинського селянства.

---

[1] Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.

[2] Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ – Чернівці: Інститут історії України НАН України, 1996. – 232 с.

[3] Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький – вчений, політик, педагог, дипломат // Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917 – 1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С. 265 – 314; Його ж. Визначний політик Буковини – Степан Смаль-Стоцький // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24 – 26 лютого 1999 р. – Чернівці: ЧДУ, 1999. – С. 3 – 7; Його ж. Деякі аспекти взаємин І.Франка та С.Смаль-Стоцького // Питання історії України. Зб. наукових статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 89 – 94; Його ж. Іван Франко та Степан Смаль-Стоцький: наукова співпраця й особисті взаємини // Іван Франко і Буковина. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Івана Франка. Чернівці. 22 вересня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 9 – 18; Його ж. Микола Василько – політичний лідер і дипломат. На чолі українського національного руху Буковини в 1902 – 1914 роках // Буковинський журнал. – 2003. – № 3 – 4. – С. 150 – 163; Його ж. Російське консульство у Чернівцях і український національний рух на Буковині в другій половині XIX на початку XX ст. // Питання історії України. Зб. наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – Том 5. – С. 130 – 137; Його ж. Степан Смаль-Стоцький. Реальна політика // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 3 – 4. – С. 115 – 136; Його ж. Степан Смаль-Стоцький. За фонетичний правопис // Буковинський журнал. – 1993. – Ч. 1. – С. 124 – 147 та інші.

[4] Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24 – 26 лютого 1999. – Чернівці ЧДУ, 1999. – 256 с.

[5] Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяч 19-21 лютого 2009 року. Чернівці. Україна – Чернівці: Місто, 2009. – 132 с.

[6] Bukowiner Rundschau. – 1892. – 5 April.

[7] Буковина. – 1886 – 1909. – 28 січ.

[8] Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – Чернівці, 1890. – С.54.

[9] Буковина. – 1905. – 30 квіт.

[10] Буковина – 1893. – 2, 4 трав.

[11] Bukowiner Rundschau. – 1893. – 11 Mai.
[12] Буковина – 1895. – 15 бер.
[13] Буковина. – 1898. – 14 січ.
[14] Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX –на початку XX ст. –Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – С.231-232.
[15] Буковина. – 1897. – 13 бер.
[16] Буковина. – 1901. – 10 – 12 серп.
[17] Буковина. – 1905. – 22 лют.
[18] Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – С.91.
[19] Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С. 66.
[20] Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. – Czernowitz. – S.91.
[21] Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. – S.13.
[22] Буковина. – 1894. – 9 бер.; 29 чер.
[23] Буковина – 1895. – 8 лют.
[24] Буковина. – 1899. – 7 трав.
[25] Буковина. – 1897. – 27 чер.
[26] Буковина. – 1898. – 23 бер.
[27] Bukowiner Rundschau. – 1896. – 4 Juni.
[28] Буковина. – 1896. – 28, 29, 30 трав.
[29] Буковина. – 1896. – 25 – 26 лист.
[30] Буковина. – 1900. – 19 трав.
[31] Буковина. – 1902. – №110.
[32] Буковина. – 1901. – 23 жовт.
[33] Буковина. – 1905. – 26 лип.
[34] Буковина. – 1905. – 12 лип.
[35] Буковина. – 1903. – 15, кіт., 15 трав.
[36] Буковина. – 1908. – 14 чер.
[37] Буковина. – 1909. – 7 січ., 11 чер., 4 лист.
[38] Народний Голос. – 1911. – 24 лист.
[39] Нова Буковина. – 1913. – 29 січ.
[40] Буковина. – 1901. – 18 груд.
[41] Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates des Herzogtums Bukowina für das Jahr 1902. – Czernowitz, – 1903. – S.17.
[42] Буковина. – 1908. – 3 черв.
[43] Народний Голос. – 1911. – 28 лип.
[44] Protokolle Auswanderungs-Conferenzen. – Czernowitz, 1901. – S.183.
[45] Bukowinaer landwirtschaftliche Blätten. – 1908. – 1 März.
[46] Буковина. – 1909. – 29 вер.
[47] С.Смаль-Стоцький. Вступайте в члени до хліборобського товариства «Руська Рада» в Чернівцях. – Чернівці, 1909. – С.15 – 16.
[48] Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С.155 – 176.
[49] Нова Буковина. – 1913. – 29 січ.
[50] Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Вказ. праця. – С.176.

Summary

Vasyl Botushanskyi
(Chernivtsi)

Stepan Smal-Stotskyi – Defender of the Bukovynian Peasantry Interests

The article highlights the activities of Stepan Smal-Stotskyi, a prominent Ukrainian public, political and national-cultural figure of the late 19th – early 20th century. Much attention is paid to his work as defender of economic interests and educational needs of the Bukovynian peasants and activities as a member of the regional parliament (the Seym). He took an active part in regional and local meetings (viche), published articles in newspapers as well participated in development of cooperative societies in rural communities.

Key words: Stepan Smal-Stotskyi, peasantry, the Seym, viche, societies, bank, land, loan, «Peasant mutual fund», finance.

УДК: 94(477.85)„18”(092)Смаль-Стоцький

Олександр Добржанський
(Чернівці)

ІДЕОЛОГ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАГНЕНЬ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ

В статті проаналізовано ідейні переконання одного з лідерів українського національного руху на Буковині останньої чверті XIX – початку XX ст. С.Смаль-Стоцького. Особливу увагу приділено поглядам політика на майбутнє українських земель, формування національної ідеї, рушійні сили національного руху, засоби консолідації українства та залучення до українського руху широких верств населення.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, Буковина, український національний рух, національна ідея, ідейні переконання.

Друга половина XIX – початок XX ст. позначилися стрімким розвитком українського національного руху на Буковині. За декілька десятиліть українці краю перетворилися з неорганізованої етнічної маси в українську націю, яка добре усвідомлювала свої права, мала розгалужену мережу політичних та культурно-просвітніх товариств, відчувала єдність з українцями решти українських земель і прагнула до відродження української державності. Напередодні Першої світової війни Буковина в кращий бік відрізнялася від інших українських земель за рівнем організованості українського населення. Такі успіхи стали наслідком багатьох об’єктивних та суб’єктивних причин. На Буковині в той час були найбільш сприятливі умови для розвитку українського руху. Але слід назвати й інше. Український національний рух на Буковині мав авторитетних лідерів, які трудилися не покладаючи рук, для того щоб залучити до національної справи якомога ширші верстви населення. Це була ціла плеяда непересічних особистостей:

Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі, Василь Продан, Іван Тимінський, Єротей та Юстин Пігуляки, Омелян Попович, Микола Василько, Лев Когут, Василь Сімович, Микола Спинул, Антін Лукашевич та багато інших. Серед них одним з найбільш впливових та заслужених був Степан Смаль-Стоцький.

Вже в 90-х роках XIX ст. він зарекомендував себе людиною різнобічних інтересів та багатогранної діяльності. Його добре знали як відомого вченого і педагога, професора, завідувача кафедри української мови та літератури Чернівецького університету. Він був активним політиком, керівником багатьох українських товариств, депутатом Буковинського сейму та австрійського парламенту, заступником крайового маршалка тощо. Про кожен з цих аспектів діяльності можна говорити чимало. В цій статті хочемо проаналізувати ідейні погляди Степана Смаль-Стоцького, обґрунтування ним теоретичних засад українського національного руху на Буковині.

Вже перші виступи Степана Осиповича в пресі засвідчили глибоке розуміння ним багатьох наболілих проблем українців Галичини та Буковини. В своїй першій друкованій статті «Листи з Буковини» в львівській газеті «Діло» за 1880 р., показавши сумний стан українства на Буковині, Смаль-Стоцький звинуватив у цьому місцеву інтелігенцію, яка не дорожила своєю народністю, не розуміла її значення, не відчувала краси своєї рідної мови, багатством і милозвучністю якої захоплювалися навіть іноземні вчені. Причини цього він бачив у недоліках виховання та освіти, що спричинювало нерозвиненість українського національного почуття. Виправити становище автор пропонував вивченням української мови й літератури, української історії, українського фольклору в школах, посиленням ролі сімейного виховання. «Треба розпочати будити народне життя, почавши од родини. Без такого життя родини нема життя суспільного і народного»[1], – писав він.

Ставши професором Чернівецького університету 1885 р., С.Смаль-Стоцький разом з Т.Гартнером розгорнув активну боротьбу за впровадження фонетичного правопису. Серія статей, опублікованих у зв'язку з цим, мала також велике значення для кристалізації ідейних засад українського руху на Буковині. Зокрема, підсумовуючи дискусії 1887–1888 рр. у мовному питанні, С.Смаль-Стоцький опублікував велику статтю «Руський нарід – руська мова» в ч. 24 за 1888 та в ч. 1,2,3 за 1889 р. «Буковини». В ній він вийшов за межі правописної суперечки, поставив питання набагато ширше, говорячи не тільки про правопис, а й про роль мови в цілому для національного самоутвердження українського народу. Він, зокрема, зазначав: «Кожному письменному русинові має служити взірцем мова Котляревського, Основ'яненка, Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, ... Шашкевича, Барвінського, Ом. Огоновського, Франка, ... Федьковича, Данила Млаки і др. руських (тобто українських. – О.Д.) писателів, кождий повинен сумлінно і щиро плекати ту мову, а незадовго, незважаючи на ріжні перепони, двигнесь вона, велична і славна, одноцільна, і зобразить собі єдність і цілісність руського (українського. – О.Д.) народу»[2]. С.Смаль-Стоцький також наголошував, що мовою «Червоної Русі» та інших москвофільських видань ніхто не розмовляє. Ця штучна і мертва мова була вигадана для того, щоб наближати українську писемну мову до російської. «Ми не хочемо, щоб наш нарід був вічно рабом хоть би і як могучих і славних народів, а хочемо, бажаємо і працюємо на те, аби він сам став паном на своїй власній прадідній землі»,[3] – підкреслювалося в статті.

Певну увагу громадськості привернула стаття С.Смаль-Стоцького і Т.Гартнера «Нова руська школа», опублікована в першому числі журналу «Руська школа» 1888 р. Говорячи про нову школу, яка виникла в Європі в XVIII ст., автори підкреслили два важливих, на їхню думку, моменти. По-перше, ця школа ґрунтувалася на народній мові, а не на латинській чи церковнослов'янській, і тому вона народна в своїй основі, тобто безстанова. По-друге, ця школа національна. «...Яко здобуток народної школи являється в Європі ще одна нова ідея – ідея національності, котра особливо серед слов'ян зажегла нове життя, так що історія говорить про їх відродження»[4]. Автори вказали на значення мови для успішного розвитку освіти народу, зауваживши, що старі теорії про якусь окрему від народної панську мову або про мовну тотожність з Росією остаточно відмирають. Їм на зміну приходить упевненість, що тільки на основі народної мови може вироблятися мова літературна.

Для розуміння ідейних переконань С.Смаль-Стоцького цінним є його листування з М.Драгомановим. Вони активно обговорювали важливість запровадження фонетичного правопису для подальшого розвитку українства, дискутуючи стосовно того, як і якими засобами вести боротьбу за вирішення цього питання. Драгоманов вважав: «Треба зачинити усяку агітацію за фонетику в сферах урядових та вести її в сферах педагогічних і літературних і то на ґрунті чисто культурному, а не національнім, тобто просто печатати книги фонетикою. 2) Треба всякими способами підкошувати клерикальну реакцію, як московську, так і ієзуїтську, котра остання гарячіша, бо вона запанувала в усій Австрії, і котра породжує власне і реакцію москвофільську. По кількох роках такої праці офіціальне признання фонетики «впаде вам як спілий фрукт»[5]. Звучало це упевнено. Але Смаль-Стоцький сумнівався, чи дочекалися б у такому разі українці фонетики в Австро-Угорській імперії? На листах М.Драгоманова він робив олівцем помітки, з яких добре видно, що з більшістю зауважень він не

погоджувався, хоча деякі з них враховував у подальшій діяльності. Зокрема, він прагнув якомога ширше популяризувати фонетику в народі.

Найбільше розходились вони в поглядах на національне виховання, в питаннях про стосунки з церквою. С.Смаль-Стоцький займав тут гнучкішу позицію, вважаючи, що не можна огульно нападати на греко-католицьких чи православних священиків, звинувачуючи їх у клерикалізмі, як робив це Драгоманов, бо саме духовенство було важливою і впливовою силою національного відродження на західноукраїнських землях. Не погоджувався Смаль-Стоцький з Драгомановим про можливу тактичну співпрацю з москвофілами. Він повністю відкидав таку можливість. Зате стосовно австрійської влади, Смаль-Стоцький був більше за співпрацю, а Драгоманов закликав до рішучої опозиційності [6].

На початку 90-х років XIX ст., усвідомлюючи слабкість народовського руху, його розпорошеність по окремих нечисленних товариствах, відсутність чітких орієнтирів і програмних положень, дбаючи про поліпшення національних справ, С.Смаль-Стоцький виступає з ідеєю згуртування всіх «руських» (українських) сил у єдиній політичній організації. Цією організацією мало стати політичне товариство «Руська Рада», яке існувала ще з 1870 р., але не проявляло будь-якої помітної активності в суспільному житті. В 1891 р. Смаль-Стоцький сам став головою цього товариства.

Свою програму він виклав на зборах представників сільських громад (мужів довір'я) «Руської Ради» 19 грудня 1892 р. в Чернівцях. Вона була опублікована в газеті «Буковина» під заголовком «В чім наша сила», а пізніше – й окремою брошурою. Розмірковуючи над майбутньою долею українців краю, Смаль-Стоцький попереджав, що не варто надіятися на чиюсь допомогу: «Все наше можемо здобути для себе тільки таким способом, коли станемо всі плече о плече, рука в руку за свої права, за свої кривди»[7]. В іншому місці підкреслювалося: «... наберем віри в наші власні сили, отрясем ся з переполоху, який на нас нагнали наші противники, наберем відваги і ступимо сміло наперед, а тоді ніхто нас не переможе!»[8]. Ідеї національної єдності та спільних цілеспрямованих дій висувалися на провідне місце як найголовніша умова для успішного відстоювання політичних прав українського народу, використання конституційних можливостей тодішньої Австро-Угорщини.

Передбачалося, що «Руська Рада» буде строго централізованим товариством, на чолі якого стоїть голова та «головний заряд» (керівництво. – О.Д.). Не рідше як раз в рік належало скликати загальні збори товариства, на яких мав звітувати «головний заряд» і вирішувалися найважливіші питання. Посередниками між «головним зарядом» і рядовими членами товариства мали бути посли (депутати) сейму, де ж руських (українських) послів не було, там члени повітової організації самі повинні обрати представника.

У виступі також наголошувалося, що до товариства «Руська Рада» повинні належати всі русини – «кождий газда в громаді, кождий учитель, священик, урядник і т.д.». Крім того, вказувалося, що кожен русин зобов'язаний підтримувати інші національні товариства – «Руську Бесіду», «Народний Дім», сплачувати необхідні внески для забезпечення їхніх потреб. Газету «Буковина» пропонувалося перетворити на орган «Руської Ради», мати її в кожній сільській громаді.

Програму статті «В чім наша сила» затвердили на загальному зборі «Руської Ради» 21 травня 1893 р. Товариство значно активізувалося. За найменшої нагоди воно намагалося висувати своїх кандидатів на виборах, вело активну петиційну кампанію. Уже в той час «Руська Рада» ставила питання про зміну існуючого порядку проведення виборів до австрійського парламенту й Буковинського сейму, про зниження платежів за нотаріальні послуги при отриманні прав на малі земельні наділи, що дуже багато важило для бідних селян тощо.

Стараннями С.Смаль-Стоцького кількість членів «Руської Ради» поступово зростала. Якщо в 1892 р. товариство налічувало 129 осіб, то в 1896 р. – вже 316. Чимало було й співчуваючих. Крім учителів, службовців, міщан, до товариства вступають селяни. Найбільше – в селах Топорівці, Раранча, Слободзія-Раранча, Садгора, Рогізна[9].

Без перебільшення можна сказати, що реорганізація «Руської Ради» стала важливим кроком на шляху до фундації української політичної партії на Буковині, перетворення аморфного й неорганізованого народовства в міцну, боєздатну політичну силу, яка забезпечила б поступ у національних справах. Цю ідею в 90-х роках не було доведено до кінця. Партії, в сучасному розумінні цього слова – з програмою, статутом, фіксованим членством, не було організовано. Не вистачало людей політично свідомих. Та, мабуть, і сам Смаль-Стоцький ще недостатньо уявляв, яка це має бути організація. Але безсумнівно, що в 90-х роках XIX ст. «Руська Рада» була найвпливовішим і найактивнішим з усіх українських товариств на Буковині.

На середину 90-х років досягши певних успіхів в організації народовського руху на Буковині, С.Смаль-Стоцький виступив з великою працею, вміщеною в 21 числі «Буковини», – «Політика реальна». Це була спроба теоретично осмислити народовський рух на західноукраїнських землях в цілому, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на деякі давно наболілі питання українського національного руху.

Спочатку Смаль-Стоцький загалом охарактеризував становище. На той час народовство Галичини розкололося на дві течії. Першу очолював

Ю. Романчук, який після невдалої спроби проводити політику «нової ери», тобто співробітництва з польськими властями взамін на деякі поступки, закликав до опозиції й політики протистояння полякам. Причому він вважав, що в опозиції мають згуртуватися й народовці, й москвофіли. Друга течія, очолювана О.Барвінським і А.Вахнянином, вважала, що потрібно бути до поляків лояльнішими, але не йти ні на які компроміси з москвофілами. С.Смаль-Стоцький і буковинські народовці підтримували цю течію. Ще в 1894 р. він писав до Б.Грінченка: «Признаюся Вам щиро, що я, і взагалі ми тут на Буковині держимо сторону Барвінського»[10]. У своїй праці Смаль-Стоцький проаналізував головні аргументи кожної із сторін. Гостро критиковано прихильників Ю.Романчука за надмірну ідеалізацію опозиційної боротьби. Зауважено, що сама по собі опозиційність не може дати якихось конкретних результатів і має дуже мало спільного з реальними обставинами політичного та економічного життя. Особливо це небезпечно у зв'язку з тим, що «руский народ в політичнім згляді цілком нерозвинутий, а в економічнім згляді цілком слабкий»[11]. На думку Смаль-Стоцького, політику опозиції в повній мірі можна проводити тільки тоді, коли «серед мас руского народу цілком щезне анальфабетизм (неписьменність. – О.Д.), а наша громада стане свідомою рускою громадою, коли ми здобудемо поважне місце в торгівлі і промислі, коли ми таким чином станем в містах важним чинником, коли ми витворимо стільки рускої інтелігенції, що вона у всяких урядах матиме перевагу, коли ми нарешті здобудемо якесь значіння і в більшій посілости»[12]. Тобто він закликав використати ті можливості, які відкривала австрійська конституція, а вже потім іти далі, в тому числі, якщо виникне потреба, й на опозицію. Інакше, вважав автор, опозиційність могла викликати тільки зворотні наслідки, погубити ті паростки національного життя, які вже з'явилися на той час.

З усією гостротою поставив Смаль-Стоцький питання про політичні принципи й програму діяльності народовства. Він підкреслював, що у народовців загалом, а у опозиціоністів – особливо немає чітких і ясних національних принципів. Без таких принципів опозиційність також не могла дати бажаних результатів. Викладаючи власне бачення цієї проблеми, Смаль-Стоцький писав, що у народу має бути щось одне, спільне, котре б усіх об'єднувало, додавало охоти й сили до праці. «Тим одним, – стверджував він, – є і може бути лиш ідея національна. Одна лиш ідея національна може в нас будити надію, що колись виплинемо наверха»[13]. Конкретизуючи це положення, він далі писав: «...треба змагати до того, щоб вибороти собі незалежність, щоб вийти з упосліженого становища і стати попліч з другими народами до загальної людської культурної праці... Для того то справа самостійности руского народу мусить належати до політичної програми Русинів і з тої точки програмової не можна ані на волос попустити, бо вона є істиною самої програми»[14].

Смаль-Стоцький відкидав необхідність і можливість класової боротьби серед українців, вважаючи, що така боротьба може вестися у націй панівних, а в українців як нації пригнобленої на перше місце належить ставити національне визволення. При цьому він виходив із того, що такої національної самостійності можна досягти в межах Австро-Угорської імперії.

Непримиренну позицію займав він щодо москвофілів, підкреслював шкідливість їхньої діяльності, закликав не йти з ними ні на які компроміси. «Навіть якщо вважати москвофілів чисто русинским явищем і якщо Росія тут ні при чому, – писав Смаль-Стоцький, – то все рівно чи може русин спокійно придивлятися, що Росія робить з Україною? Тож міліонам Русинів заткала зовсім рот, ба ще і поза своїми границями платними наємниками колотить наш спокій і не дає нам дихати»[15]. Така позиція Смаль-Стоцького була надзвичайно важливою, бо чимало народовців і радикалів вважала москвофілів меншим злом, закликали до співпраці з ними. Так, Ю.Романчук вважав, що разом із москвофілами можна боротися проти польського засилля в Галичині, а М.Драгоманов – що з ними разом можна відстоювати соціально-економічні інтереси українців. Це спричинювало відродження, здавалося, вже давно мертвої суспільної течії, дальшої активізації вже на новому, відкрито промосковському рівні прихильників «единой и неделимой». Саме завдяки послідовності С.Смаль-Стоцького і буковинських народовців у цьому питанні москвофільство на Буковині на початок XX ст. було набагато слабшим, ніж у Галичині чи Закарпатті, не могло на рівних протистояти народовству, хоча й продовжувало вставляти палиці в колеса народно-національної справи.

Довівши, що національна ідея – це найважливіший програмний принцип, якого повинні дотримуватися всі народовці, Смаль-Стоцький визначив головні напрями роботи, щоб утілити цей принцип у життя, а саме: «1) Дбати про руску мову і боротися проти всяких теорійок москвофілів щодо мови; 2) Одностайність і певність у правописі. Такою правописю є лише правопись фонетична; 3) Розширення прав рускої мови в публічнім життю; 4) Розвиток української школи. Збільшення української інтелігенції; 5) Розвиток української літератури, української науки, розвивати видавничу справу, створювати різні літературні і наукові фонди. В цьому особливо велика роль інтелігенції; 6) ширити свідомість національну, знайомити інші народи з українським життям духовним; 7) Розвивати українську, щиро українську родину»[16].

Не важко побачити, що ця програма стосувалася тільки культурно-освітніх питань. Смаль-Стоцький це прекрасно розумів і окремо зауважував, що дані пункти не вичерпують усю величезну кількість проблем, які постануть при виконанні цієї непростої роботи. Однак він так і не зробив нічого, аби конкретизувати найближчі завдання в соціально-економічній сфері, що суттєво обмежувало можливості втілення цієї програми в життя, та найголовніше – популяризації її серед простих селян, які зазнавали визиску великими землевласниками.

В розвитку національної справи найбільшої ваги Смаль-Стоцький надавав інтелігенції, вказуючи, що вона мала би вести народ за собою, бути на сторожі національних інтересів, нести відповідальність за стан національних справ. «За долю чи недолю, за славу чи неславу, за честь чи нечесть, за силу чи неміч, за все, за все, чим нарід яко нарід відзначає ся, чим не домагає, за все відповідає перед судом історії інтелігенція народна. Горе тому народови, у котрого ледача інтелігенція, горе тій інтелігенції народній, що не справила свого обов'язку народного – проклятє цілих грядущих поколінь тяжким каменем тяжитиме на її пам'яті»[17].

Підводячи підсумки своїх роздумів над справою народною, Смаль-Стоцький виділив два головних напрями реальної роботи, назвавши їх внутрішньою й зовнішньою політикою. Внутрішня політика, на його думку, мусить бути звернена на те, аби витворити культурну й економічну силу народу, а також згуртувати українську громаду, український народ. Зовнішня політика, за Смаль-Стоцьким, це ставлення до держави й до сусідів. «Вона мусить про се дбати, аби тоті відносини до держави і до сусідів так якось уладнати, щоб народови при тім було якнайліпше, щоб він якнайліпше мав ся і міг розвиватися», – писав він[18].

Отже, Смаль-Стоцький закликав усіх до реальної політики, до конкретної праці на користь народу, а не очікувати якоїсь манни небесної чи складати нездійсненні, неузгоджені з реаліями справжнього життя плани. Він розумів, що така робота дуже важка, малопопулярна, що набагато простіше наживати собі політичний капітал, критикуючи інших і нічого конкретного самому не роблячи, чим грішили й деякі народовці, особливо радикали. Як справжній патріот він вважав, що тільки такою реальною роботою за існуючих умов можна досягти прогресу, поступу, що це значно потрібніше українському народові, ніж поширення абстрактних ідей про загальну справедливість.

Програмна стаття С.Смаль-Стоцького викликала певний резонанс в українських політичних колах Австро-Угорщини. Звичайно ж, москвофіли сприйняли її різко негативно. Це зрозуміло, іншої оцінки від них годі було й сподіватися. Прихильники Ю.Романчука не мали що сказати у відповідь. Орган його фракції – газета «Діло» – промовчала, вдавши, що не звернула уваги на «Реальну політику». Зате з великою полемічною статтею у відповідь у журналі «Житє і слово» виступив І.Франко. Оцінюючи в цілому «Реальну політику», він писав: «... се справді ціла книжка, се не зовсім звичайна у нас публіцистична праця!» І далі: «... в праці тій не брак розумних і щирих думок, не брак такого, з чим вповні кождий мусить згодитися, та при тім багато сумнівного або й зовсім невірного, так що конечне було докладне єї обговорення, щоби відділити зерно від полови»[19]. З чим же не погоджувався І.Франко в «Реальній політиці»?

Звичайно ж, як один із тодішніх лідерів галицьких радикалів, він відкинув усі критичні випади проти них. Справедливо вказав на деяку сумбурність викладу, відсутність чіткої думки в багатьох місцях, надмірне сподівання на успішну співпрацю з властями, обмеженість програмних положень. Разом із тим, у запалі полеміки, Франко чомусь не захотів заглибитися в суть «національних засад» (принципів), висунутих С.Смаль-Стоцьким. «Що се за національні засади? Чи національність може бути засадою?... поняття «національної засади» вважаю абсурдним», – писав він. І підкреслював: «... для нас національність не є засадою, а фактом, а дорогою, по котрій треба йти, а вихідною точкою, з котрої треба виходити, чимсь даним, що ми принесли з собою на світ, так само як очи, ніс і т.д. Те, що я русин, є для мене не засада, а факт елементарний»[20].

І.Франко в цій статті явно перебільшував та ідеалізував рівень національної свідомості українців Австро-Угорщини кінця XIX ст. Діяльність тих же москвофілів засвідчувала, що для дуже багатьох питання «Хто ти за національністю?» зовсім не було фактом елементарним, а в умовах національної нерівності та гноблення, полонізації, румунізації, мадьяризації та онімечення недооцінка значення цієї проблеми була особливо небезпечною.

Газета «Буковина» не забарилася з відповіддю І.Франкові. В.Коцовський у статті «Наші рутенські радикали» докладно проаналізував суперечку й основні розходження в позиціях авторів. Характерно, що на рубежі XIX–XX ст. І.Франко відмовився від окремих своїх радикальних поглядів, зблизився з деякими народовцями, став одним із засновників національно-демократичної партії Галичини.

Таким чином, в 90-х роках XIX ст. С.Смаль-Стоцький виступив з кількома теоретичними працями, в яких обґрунтував свої погляди на розвиток українського національного руху на Буковині. За всіх недоліків та обмеженості цих публікацій Смаль-Стоцького, наприкінці XIX – на початку XX ст. вони стали головним політичним маніфестом українців Буковини, програмою дій фактично на весь період аж до початку Першої світової війни. Пізніше С.Смаль-Стоцький, Т.Галіп, М.Василько,

Є.Пігуляк у виступах на різних рівнях розширили і доповнили найважливіші вимоги українського національного руху на Буковині, але головні засади залишилися такими, як їх сформулював С.Смаль-Стоцький у 90-х роках XIX ст.

[1] Смаль-Стоцький Ст. Листи з Буковини // Діло. – 1880. – Ч. 40.

[2] Смаль-Стоцький С. Руський нарід – руська мова // Буковина. – 1889. – Ч. 1.

[3] Там само. – 1889. – Ч. 2.

[4] Смаль-Стоцький С., Гартнер Т. Нова руська школа // Руська школа. – 1888. – Вип. 1. – С. 2.

[5] Центральний державний історичний архів (Львів). – Ф. 663. – Оп. 2. – Спр. 63. – Арк. 19.

[6] Там само. – Арк. 20.

[7] Смаль-Стоцький С. В чім наша сила. – Чернівці: Руська Рада, 1893. – С. 5.

[8] Там само. –С. 6.

[9] Державний архів Чернівецької області (ДАЧО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 5918. – Арк. 16–18; Спр. 6055. – Арк. 54–60.

[10] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 39416. – Арк. 1.

[11] Смаль-Стоцький С. Політика реальна // Буковина. – Ч. 54.

[12] Там само. – Ч. 56.

[13] Там само. – Ч. 74.

[14] Там само.

[15] Там само. – Ч. 80.

[16] Там само. – Ч. 84.

[17] Там само. – Ч. 85.

[18] Там само. – Ч. 88.

[19] Франко І. Реалісти чи кар'єристи? // Житє і слово. – 1896. – Т. 5. – С. 74.

[20] Там само. – С. 81-82.

Summary

Oleksandr Dobrzhanskyi
(Chernivtsi)

Ideologist of Bukovynian Ukrainians National Aspirations (Dedicated to Stepan Smal-Stotskyi 150-year Anniversary)

The article highlights ideological convictions of Stepan Smal-Stotskyi, one of the leaders of the Ukrainian national movement in Bukovyna (late 19th – early 20th centuries). The author paid considerable attention to his views on the future of Ukrainian lands, development of a national idea, means of Ukrainians' consolidation, motive power of national movement and attraction of wide sections of the population to the Ukrainian movement.

Key words: Stepan Smal-Stotskyi, Bukovyna, Ukrainian national movement, national idea, ideological convictions.

УДК:94(477.85)„1883/1918"(092)

Зінаїда Зайцева
(Київ)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ С.СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО У 1883 – 1918 рр.

У статті йде мова про науковий доробок українського професора Чернівецького університету С.Смаль-Стоцького та обставини обрання його дійсним членом новозаснованої у листопаді 1918 р. Української академії наук, фактичну неучасть у її практичній діяльності через загрозу репресій з боку більшовицького режиму.

Ключові слова: С.Смаль-Стоцький, В. Вернадський, М. Грушевський, член НТШ, Українська академія наук, дійсний член УАН, наукові публікації, бібліографія.

Науково-дослідницький інтерес до постаті академіка С.Смаль-Стоцького відновився в Україні у руслі реконструкції обставин створення та початку діяльності Української академії наук. У радянський час документи про її заснування зберігалися у спецсховищах, а список академіків-фундаторів навіть у стінах Академії, за висловом добре поінформованих авторів, був «майже службовою таємницею»[1]. Власті не могли змиритися з тим, що наукова інституція у Києві була заснована до встановлення більшовицької влади за участю класово ненадійних «буржуазних елементів», а сама академія декларувала принцип автономії від владних структур.

Ім'я С.Смаль-Стоцького та ще кількох академіків-фундаторів Української академії наук надовго піддавалося остракізмові і не згадувалося в СРСР навіть у довідниковій літературі, або трактувалося виключно у негативному сенсі. На його смерть у серпні 1938 р. не відгукнулися жодним друкованим словом у Києві, в той час як низка наукових інституцій за межами УРСР провела академії пам'яті ученого. У Львові захід був організований Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), у Празі – Українським академічним комітетом, у Берліні та Варшаві – діючими тут Українськими науковими інститутами.

100-річчя від дня народження С.Смаль-Стоцького Філологічна секція НТШ у діаспорі відзначила науковою конференцію. За її результатами у 1960 р. вийшов іменний том *Записок НТШ*, присвячений ученому. Він містив цінні для сучасних дослідників спогади і спостереження колишніх студентів професора.

В Україні ім'я С.Смаль-Стоцького почало з'являтися у середині 1990-х рр. у довідниках з історії України, виданнях краєзнавчого характеру, філо-

логічній періодиці. Короткий нарис біографічного характеру був вміщений у щорічнику «Україна. Наука і суспільство» за 1994 р.[2]. Його автори немов закликали до глибшого і всебічного дослідження життя і творчості ученого. Цю місію узяли на себе історики В.М.Даниленко та О.В.Добржанський. Їх монографія[3], хоча й зумовила розширення зацікавленості фахових філологів до наукової спадщини С.Смаль-Стоцького – з'явилася низка публікацій у спеціалізованій науковій періодиці – залишається єдиним цілісним і системним викладом життя і діяльності академіка.

Популяризації С.Смаль-Стоцького сприяла серія радіопередач про українських учених, співавтор яких В.Шендеровський опублікував на їх основі нариси, що вміщують також невеличке есе, присвячене академіку-фундатору УАН[4].

Метою пропонованої розвідки є акцентування у біографії ученого ліній перетину індивідуально-особистісного і функціонуванням наукових інституцій.

На перший погляд постать С.Смаль-Стоцького – професора Чернівецького цісарсько-королівського університету імені Франца Йосифа – може здаватися дещо несподіваною серед перших фундаторів Української академії наук у Києві. Як свідчать його біографи, ім'я ученого не було широко знаним в наукових і суспільних колах Східної України[5]. Епізодично він контактував з О.Кониським, Б.Грінченком, М.Лисенком, П.Житецьким, М.Вороним, М.Коцюбинським, М.Міхновським, С.Петлюрою. Цілком зрозуміло, що жоден з названих не міг через різні причини скласти йому рекомендацію до Академії наук у 1918 р. Відповідь слід шукати в іншій площині. Проектантам Академії наук потрібна була фігура із солідним статусом ученого у галузі українського мовознавства, оскільки, як свідчать щоденникові записи В.Вернадського та матеріали Комісії зі створення Української академії наук, вони мали обширні задуми щодо організації досліджень у галузі української філології.

На початку XX ст. мовознавство на українському ґрунті мало досягнення європейського рівня (О.Потебня) й надзвичайно болючі, невирішені проблеми як сфера українознавчих досліджень. В університетах підросійської України не було жодної кафедри української мови, тому, попри розвиток з другої половини XIX ст. загального мовознавства, в українському – утворився кадровий вакуум, який свого часу відзначали В.Гнатюк, В.Дорошенко, В.Перетц, О.Шахматов.

На терезах аргументів на користь обрання Смаль-Стоцького академіком небагато важить факт його перебування із загонами УСС у Східній Україні та особисте знайомство з гетьманом П.Скоропадським. Однак й ігнорувати його не варто. На посаді голови ЦУ УСС він був з липня 1917 до літа 1918 р. В.Вернадський у своєму щоденнику дає характеристику багатьом українським ученим та громадським діячам. С.Смаль-Стоцький згаданий лише один раз і то у політичному контексті. Йдеться про фіксацію думки В.К.Липинського – посла Української держави у Австро-Угорщині про бажання Смаль-Стоцького начебто «перейти» на бік П.Скоропадського[6].

В академічному контексті корисно звернути увагу на ймовірну роль ще одного фундатора Академії сходознавця А.Кримського, який тісно співробітничав з В.Вернадським. Кримський завжди мав широкі мовознавчі інтереси. У 1895 р. він вважався можливою кандидатурою на заміщення вакантної кафедри української мови і літератури у Львівському університеті, у 1907 р. видав підручник з української мови. Він завжди цікавився публікаціями С.Смаль-Стоцького. У 1913 р. про вихід нової праці чернівецького професора його інформував В.Гнатюк. Очевидно, що Кримський беззастережно підтримав кандидатуру чернівецького лінгвіста, коли йшлося про фундацію УАН. Однак ця лінія потребує додаткового дослідження і відповідної атрибуції.

На нашу думку, вагомим чинником невипадковості С.Смаль-Стоцького серед фундаторів Академії наук є те, що він пройшов класичний шлях у науку. На диво швидко долаючи перші його сходинки, у подальшому він отримав можливість зосередитися на дискусійній науково-практичній справі українського правопису і граматики.

По закінченню німецької гімназії у Львові С.Смаль-Стоцький навчався у 1878–1883 рр. на філософському факультеті Чернівецького університету. Зауважимо, що філософські факультети мали філологічні, історичні та математичні відділення і вели відповідну підготовку педагогічних кадрів для гімназій й інших середніх навчальних закладів. Очевидно, що альма-матер (так само як і філологічний фах) С.Смаль-Стоцькиий обрав не без впливу свого колишнього гімназійного професора Г.Онишкевича, який у 1877 р. очолив кафедру української мови і літератури Чернівецького університету. У 1882 р., під кінець навчання в університеті, студент Смаль-Стоцький почав складати кваліфікаційні іспити на право викладання у гімназіях. Іспити були складні (передбачали самостійні письмові роботи з грецької, латинської та української мов) і не всі бажаючі їх долали з першого разу. Ще менше з тих, хто мав намір займатися науковими дослідженнями, досягали мети, оскільки наукова стезя була непевною, вимагала додаткових коштів на утримання. Для українських студентів – переважно вихідців з незаможних родин – цей шлях був практично недоступним, їх чекала робота, яка, на противагу від наукової діяльності, традиційно тоді звалася роботою «задля хліба», тобто гарантувала стабільну платню. У цьому контексті зрозумілим є, чому Смаль-Стоцький у біографічній довідці, призначеній для друку у

Хроніці НТШ про обраних дійсними членами товариства, зазначає, що кошти на утримання у Відні йому надав Максим Михаляк[7].

Навесні 1883 р. нові обставини скорегували плани С.Смаль-Стоцького. Він припинив складання іспитів і спрямував думки і дії задля університетської посади професора, що передбачало поглиблення фахової освіти, захист докторської дисертації та процедуру габілітації – поетапний процес іспитів, співбесід, наукових дискусій за певною тематикою, читання пробних лекцій. Завершення габілітації давало право veniae legendi (читати лекції), займати посаду приват-доцента, згодом професора.

Після смерті навесні 1883 р. Г.Онишкевича заміщення кафедри української мови і літератури стало проблематичним через відсутність відповідно підготовлених кадрів. У справі заповнення міністерством освіти слов'янознавчих кафедр в австрійських університетах на той час мав професор славістики Віденського університету, радник цісарського двору Франц Міклошич (1813–1891). Саме до нього звернувся Смаль-Стоцький. Формально він міг габілітуватися у Чернівцях під керівництвом професора славістики Ом. Калужняцького, однак їх стосунки були ускладнені належністю до різних суспільно-політичних течій . Ймовірно, що вони дісталися у спадщину Смаль-Стоцькому від покійного Онишкевича, який також мав напружені взаємини з О.Калужняцьким через різну національно-політичну орієнтацію[8].

Варто зазначити, що Ф.Міклошич мав можливість вибирати кандидатуру для вакантної кафедри з кількох осіб. За підтримкою до нього, не гаючи часу, листовно звернулися учителі галицьких провінційних гімназій: 2 березня 1883 р. І.Верхратський, 30 березня – Є.Желіховський, 2 квітня – О.Барвінський[9]. Кожен з них, знаючи про роль думки Міклошича для призначення міністерством освіти на цю посаду, розраховував на його підтримку. Кореспонденти сповіщали про свою професійну діяльність, опубліковані праці, плани та наміри. Однак Міклошич віддав перевагу С.Смаль-Стоцькому, який і почав студії у Віденському університеті з відвідування його лекцій. Під його ж керівництвом у 1884 р. Смаль-Стоцький захистив дисертацію на ступінь доктора філософії за спеціальністю слов'янська порівняльна лінгвістика. Відповідно до західноєвропейської практики вона була опублікована не до, а після захисту у провідному виданні («Архів слов'янської філології» (1885.– Т. 8 – С. 194–246; 1886. – Т. 9. – С. 59–76), який виходив у Берліні за редакцією В.Ягіча. Того ж року Смаль-Стоцький габілітувався на приват-доцента порівняльної слов'янської філології у Віденському університеті, де викладав один рік.

Для отримання професорської посади потрібні були нові публікації. З метою їх підготовки С.Смаль-Стоцький, ще перебуваючи у Відні, почав працювати у цісарсько-королівській надвірній бібліотеці над Кодексом Ганкенштайна – рукописною богослужебною пам'яткою XII – початку XIII ст., знайденою у моравській митрополичій церкві. Її назва походить від прізвища бібліотекаря в Оломоуці, який отримав рукопис на зберігання. Готуючи результати студій над пам'яткою, Смаль-Стоцький вів листування із хорватським славістом В.Ягічем. Його праця текстуального характеру була опублікована у «Віснику філософсько-історичного відділу Віденської академії наук» (1886.– Т.110. – С. 601–689). Цікаво, що частковий аналіз пам'ятки за два роки до цього подав О.Соболевський у невеликій за обсягом розвідці «Очерки из истории русского языка. Часть 1» (СПб, 1884). Смаль-Стоцький, за словами Ягіча більш докладно її описав і порівняв, де була необхідність, з грецьким оригіналом[10]. За сприяння В.Ягіча він мав намір опублікувати ширше дослідження пам'ятки, однак цей задум з різних причин залишився нездійсненим.

У жовтні 1885 р. С.Смаль-Стоцький повернувся до Чернівців, оскільки ще у березні міністерським розпорядженням був призначений екстраординарним (позаштатним) професором української мови і літератури Чернівецького університету. У Чернівцях він поринув у вир громадської роботи, багато часу віддавав підготовці лекційних курсів. Для його подальшої наукової діяльності рубіжним моментом було знайомство і зближення з професором порівняльного романського мовознавства Теодором (Федором) Гартнером. Інтерес останнього до української мови і бажання оволодіти нею сприяли творчому тандему учених, які почали укладати шкільний підручник «Руська граматика».

Наступним щаблем університетської кар'єри після одержання посади екстраординарного професора мала бути посада ординарного професора. Влітку 1888 р. на філософському факультеті була створена комісія для підготовки рекомендацій щодо обрання на посади трьох ординарних професорів з різних кафедр, у т.ч. Смаль-Стоцького, який відповідно до лекційного каталогу був у списку претендентів першим. На листопадовому засіданні було ухвалено запросити відгуки про наукову працю Смаль-Стоцького від трьох «сторонніх» філологів-славістів – професора В.Ягіча, професора славістики Лейпцигського університету В.Лескіна, польського філолога, професора Берлінського університету А.Брікнера. Останній був учнем Ом.Огоновського і спеціалізувався у галузі польсько-української порівняльної філології. Т.Гартнер як декан факультету, ведучи кореспонденцію, написав також до Ф.Міклошича.

Наприкінці січня 1889 р. С.Смаль-Стоцький звернувся за підтримкою до свого протектора і опікуна, як він називав Ф.Міклошича, щоб він сприяв йому в одержанні посади ординарного професора. Оскільки процедура вимагала нових публікацій, Смаль-Стоцький у листі пояснює стан сво-

їх наукових справ. Він пише про неможливість подальшого опрацювання Кодексу Ганкенштейна і свою трирічну роботу разом з Гартнером над граматикою української мови, яка ще не опублікована. З його листа зрозуміло, що Міклошич уже мав у розпорядженні рукопис граматики і склав «чіткішу думку про неї»[11].

На другому засіданні факультетська комісія розглядала відгуки професури з основних центрів слов'янознавчих студій. З'ясувалося, що Брікнер відмовився дати відгук, Ягіч надіслав негативний, Лескін і Міклошич висловилися позитивно. Останній у своїх висновках акцентував схвальну оцінку рукопису руської граматики Смаль-Стоцького і Гартнера. Членам професорської колегії Т.Гартнер пояснював негативний відгук В.Ягіча політичними переконаннями професора.

Загалом хід подій показує, що Т.Гартнер, посилаючись на рекомендації авторитетного Міклошича, відстояв кандидатуру Смаль-Стоцького. Ось як він пише про це віденському професору: «Вчора увечері відбулося засідання факультету, на якому вирішувалася відома справа про підвищення посад. Завдяки Вашій думці вдалося мені і товаришам врятувати Стоцького від несправедливого [його] відсторонення. Більшість членів комісії запропонувала одночасно рекомендувати міністерству підвищення в посадах усіх трьох незвичайних професорів, які беруться до уваги, меншість хотіла, щоб Стоцький і ще один були запропоновані тільки наприкінці семестру. Після довгої дискусії, яка, на щастя, пройшла спокійно, була прийнята компромісна пропозиція більшістю двох третин голосів»[12]. Йшлося не лише про негативну позицію О.Калужняцького, а й про черговість кандидатур у рекомендаційному списку ще двох, крім Смаль-Стоцького, екстраординарних професорів факультету. Далі Гартнер повідомляв Міклочичу, що автори граматики не можуть «легко з власної кишені заплатити за друкування» підручника, тому вони попросили міністерство освіти надати фінансову допомогу для його видання[13].

Того ж місяця питання розглядала професорська колегія факультету і сімома голосами проти п'яти рекомендувала на посади ординарних професорів усі три кандидатури, однак у списку Смаль-Стоцький був переміщений на останнє місце. Достеменно невідомо, з яких причин одержання ним посади затягнулося до 1893 р. і чи вплинула на це смерть у 1891 р. Ф.Міклошича. Так чи інакше, але отримання посади і вихід «Руської граматики» припадають на 1893 р.

У 1895 р. С.Смаль-Стоцький мав шанс зайняти кафедру української мови і літератури Львівського університету, яка стала вакантною після смерті професора Ом.Огоновського, або перейти референтом у міністерство освіти у Відні. Після смерті Ом.Огоновського у 1894 р. Смаль-Стоцький був єдиним професором української філології у Австро-Угорщині й розглядався як найвідповідніша кандидатура для заповнення львівської кафедри. Будучи за походженням галичанином, він був не від того, щоб перебратися з Чернівців до Львова. З цього приводу І.Франко зазначав, що Смаль-Стоцький радий би перейти до Львова, але лишиться у Чернівцях – не так з власної волі, як більше з волі уряду, котрому «він у Чернівцях потрібний як «агент нового курсу, а у Львові з того погляду був би лишній»[14]. Такої ж думки був і О.Кониський. Питаючи Грушевського, хто займе кафедру після Огоновського, він у листі від 4 листопада 1894 р. висловив припущення, що Смаль-Стоцький не потрапить на неї, бо у Чернівцях він більше потрібний[15]. Кілька разів чернівецький професор цікавився у М.Грушевського справами навколо вакантної львівської кафедри, однак на початку 1895 р. висловився наступним чином: «До справи обсади кафедри у Львові я втратив інтерес – най ся діє Божа воля. Жаль покидати Буковину. Очевидно, я все ще лічений [як кандидат], і в такому разі хотів би мати хоч ту сатисфакцію, що мене бодай запитали»[16].

Того ж року як провідний фахівець у галузі українського мовознавства, він провів габілітацію О.Колесси, який невдовзі зайняв кафедру історії української літератури у Львові, однак викладання історії української мови перебрав професор слов'янознавства, поляк А.Каліна. Сучасники професора, не лише звичайні студенти, а й І.Франко, О.Кобилянська, залишили свідчення про високий рівень його лекцій, привабливу манеру спілкування.

Посада ординарного професора давала право відкрити студентський науковий семінар. На жаль, сучасні автори ототожнюють цей вид занять із звичними семінарськими/практичними заняттями, вести які доручаються, як правило, асистентам. В університетах Австро-Угорщини, так само як і в російських імператорських університетах, семінари мали назву наукових і спрямовувалися на самостійну науково-дослідну роботу студентів. Право на їх організацію мав лише ординарний професор, який обґрунтовував потребу, розробляв статут і програму. Документація надсилалася до міністерства освіти, яке у випадку позитивного рішення виділяло кошти для функціонування та додаткову платню професору. Кошти використовуватися на фундацію бібліотеки семінару, премії за кращі доповіді, видання збірників праць семінаристів. Семінар у деяких випадках для студентів міг бути платним

Успішно діючі семінари були зародками наукових шкіл. Семінари деяких професорів австрійських університетів користувалися загальноєвропейською славою[17]. У липні 1897 р. міністерство остаточно затвердило статут Рутенського (український) наукового семінару професора Смаль-Стоцького, який передбачав усні доповіді та письмові розвід-

ки студентів, премії студентам у розмірі 50 *гульд*., формування спеціалізованої бібліотеки. На заняття відводилося по 2-3 години на тиждень[18]. У розкладі зазначалося, що семінар вільний для відвідування і працює без сплати внесків студентами[19].

Семінар мав палеографічне та літературне спрямування. Посеместрово його члени студіювали літописи Нестора, Іпатіївський літопис, творчість І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича. Бібліотека семінару у 1905 р. налічувала 286 томів, у т.ч. видання НТШ, твори Конiського, Котляревського, Франка, Шевченка, Старицького, Тобілевича[20].

Спогади про семінар Смаль-Стоцького залишили багато його учасників. Вони висвітлюють різні аспекти. Так, учасник семінару 1905 р. О.Цісик зазначив, що семінар збирався двічі на тиждень. «Виклади відбувалися в пополудневих годинах 8 до 10 годин тижнево. Праця у семінарі справляла нам правдиву радість. В бічному будинку університету приділено нам дві кімнати зі столиками, шафами, гарною підручною славістичною бібліотекою. Тут ми переконалися, що наш пан професор вимагає солідної праці, докладного використання джерел та ясного становища до чужої думки»[21].

В.Сімович згадував, що після прочитання твору «йшов докладний розбір: слово за словом, думка за думкою, сполука речень, зв'язок з попереднім, але ж найважливіше – саму поему ми розбирали в циклі інших творів, і то в першій мірі творів більшменш із того самого часу; їх думки, фрази, сполуки фраз і т.д.»[22] . Цей учень Смаль-Стоцького помітив, що семінари мали особливий дух, який відображав стиль наукової роботи професора. «Не кількість пророблено матеріалу мала своє значення, а його поглиблення, докладна і всебічна інтерпретація. Бувало таке, що одна сторінка Федьковичевого оповідання, Несторового літопису, Котляревського «Наталки-Полтавки» й передусім невеличкої Шевченкової поезії займали й кілька годин вправ»[23]. У 1934 р. В.Сімович, згадуючи роки навчання, чи то з докором чи з іншим почуттям писав: «І як воно не дивно на нашім університеті ніхто з нас не друкував своїх наукових спроб, даремно, що деякі семінарські праці мали наукову вартість…, бо ніхто не виявляв претензій бути «українським ученим». Це стосується моїх університетських студій (1899–1903)»[24]. Загалом семінар мав величезне значення для підготовки україністів та кваліфікованих учителів.

С.Смаль-Стоцький був членом двох національних наукових інституцій, які їх фундаторами розглядалися як зародки майбутньої української академії наук. Йдеться про Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ) та Українське наукове товариство у Києві (УНТ). Представники від цих двох товариств були запрошені міністром освіти уряду Української Держави М.Василенком для роботи у Комісії із заснування академії наук у Києві.

Відлік членства ученого у НТШ біографи Смаль-Стоцького ведуть з 1899 р., тобто з часу його обрання дійсним членом, відтинаючи тим самим його попередню діяльність у товаристві. Між тим він належав до НТШ задовго до введення категорії дійсних членів. Справа у тому, що у червні 1899 р. згідно з новим статутом НТШ, спрямованим на подальшу трансформацію товариства в інституцію академічного типу, запроваджувалася нова категорія – «дійсних членів», належати до якої могли лише ті члени товариства, що займалися науковими дослідженнями і мали відповідні публікації. Отже, до 1899 р. Смаль-Стоцький був звичайним членом НТШ і входив до Філологічної секції, яка з травня 1893 до червня 1899 р. функціонувала у розширеному складі, а після реформи налічувала усього 10 членів. Спочатку професор брав активну участь у дискусіях з питань унормування мови видань НТШ. Його пропозиції здебільшого не сприймалися львів'янами, які були на боці Ом.Огоновського[25].

Згодом він зрідка приїздив до Львова для участі у роботі секції, яка збиралася раз на місяць – першої п'ятниці. «Охота у мене є приїздити бодай не на всі засідання Філологічної секції, але досі ще картки (пільгової. – З.З) на залізницю не маю, а без того багато кошту», – писав він до М.Грушевського 21 червня 1895 р.[26]. По смерті керівника ФС Ом.Огоновського тодішній голова НТШ О.Барвінський запропонував очолити секцію Смаль-Стоцькому, й у червні 1896 р. він був заочно обраний, однак через відсутність С.Смаль-Стоцького роботою секції керував заступник голови І.Франко. За головування у НТШ М.Грушевського І.Франко офіційно (з лютого 1898 р.) очолив ФС і керував її роботою впродовж п'ятнадцяти років.

У історіографії йдеться лише про факт обрання Смаль-Стоцького головою ФС НТШ у 1914 р. Однак тоді він був обраний головою ФС вдруге. При виборах було ще три кандидати К.Студинський, О.Колесса та І.Франко. І.Джиджора і М.Федюшка (Євшан) засвідчують, що уконституювання секції тривало 2 години, а питання про її директора (голову) голосувалося кілька разів. За даними *Хроніки НТШ* 10 березня 1914 р. на засіданні ФС було обрано головою С.Смаль-Стоцького, заступником К.Студинського, секретарем В.Щурата[27] (із кількох претендентів). Варто зазначити, що вчений був також членом Археографічної комісії НТШ, утвореної за ініціативою М.Грушевського у січні 1896 р.

До Першої світової війни у *Записках НТШ* Смаль-Стоцький не опублікував жодної статті, хоча обіцяв подати рецензії на праці Я.Бодуенаде-Куртене, нові публікації з історії Буковини, інформував про спробу залучити до участі у виданн-

нях товариства С.Шпойнаровського, П.Клима і професора кафедри Східної Європи В.Мілковича[28]. З 13 його публікацій у *Літературно-науковому віснику* лише одна, що була присвячена І.Котляревському, вийшла до 1914 р., решта – наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. НТШ відгукнулося у 1908 р. рецензією С.Томашівського на працю Смаль-Стоцького *Буковинська Русь* й у 1910 – на статтю у *Буковині* «Шевченко – пророк України».

Широкого співробітництва як автора з НТШ не вийшло і, на нашу думку, не лише через те, що багато часу забирала громадська діяльність, редакційна робота у *Буковині*, *Руській Раді*, зосередженість разом з Т.Гартнером над граматичними студіями. На основі деяких висловлювань і фактів можна стверджувати, що С.Смаль-Стоцький з початку 1890-х рр. пробував створити центр українознавства у Чернівцях із залученням авторів з-поза меж Буковини. У журналі *Руська школа* (Випуск другий) опубліковані статті М.Драгоманова й І.Франка. Плануючи третій випуск, Смаль-Стоцький пропонував НТШ відмовитися від ідеї власного збірника і приєднатися до чернівецького видання *Руська школа*, якому вкрай бракувало авторів і коштів[29]. Зрозуміло, що ці науково-видавничі проекти мали надто різні можливості, а відтак і перспективи. За браком коштів чернівецьке видання перестало виходити.

С.Смаль-Стоцький брав участь у діяльності Українського історичного товариства у Чернівцях, а з листопада 1910 р. його очолив. Товариство не мало свого друкованого органу, і його члени, зокрема М.Кордуба, друкували свої розвідки у виданнях НТШ.

Смаль-Стоцький був дійсним членом Українського наукового товариства у Києві (УНТ) від самого початку його заснування у 1908 р., однак учений не входив до Філологічної секції УНТ, оскільки секції у київському товаристві формувалися за рахунок виключно місцевих членів[30]. Він відгукнувся на запрошення М.Грушевського до співпраці у журналі *Україна* й у січні 1914 р. секретар редакції Д.Дорошенко інформував М.Грушевського, що очікуються статті з питань правопису від К.Михальчука і С.Смаль-Стоцького[31]. Професор обіцяв статтю про правописні непорозуміння[32].

Ще до свого членства в УНТ С.Смаль-Стоцький відвідував Київ, був знайомий з О.Кониським – найбільш послідовним з усіх старогромадівців промотором ідеї української академії наук. Високо оцінюючи діяльність чернівецького професора, він рекомендував М.Грушевському, коли той став головою львівського товариства, поставити під «Зверненням Комітету НТШ до громадськості у справі збору коштів для утворенням Української академії наук» підпис Смаль-Стоцького замість маловідомого в Україні галичанина Д.Савчака. За рекомендацією Конишського Смаль-Стоцький був учасником всеукраїнської наради у громадських справах, що відбулася влітку 1897 р. у Києві і, за свідченнями того ж Конишського, справив добре враження на киян[33].

Наукові контакти С.Смаль-Стоцького виходили за межі не лише Чернівецького університету, а й суто українського національного наукового співтовариства. Як автора мовознавчих та краєзнавчих праць Смаль-Стоцького знали у Петербурзькій академії наук та редакції видання енциклопедичного типу *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Підбираючи автуру, члени редакційної наради згадали «лиш одне ім'я: проф. Смаль-Стоцького для нарису про Буковину»[34].

Проблема біографії і бібліографії у житті ученого тісно пов'язані. Список праць, поданий С.Смаль-Стоцьким у 1899 р. при обранні його дійсним членом НТШ, налічував 19 публікацій, чотири з яких вийшли німецькою, решта – українською мовою[35]. Бібліографія праць, що була укладена редакцією Записок Історично-Філологічного Відділу УАН, за браком відомостей нараховувала усього 21 публікацію[36]. В.Сімович у статях меморіального характеру, двічі звертаючись до питання про кількість наукових праць свого учителя, розмірковує над причинами того, чому їх не було опубліковано більше і, зрештою, акцентує увагу на якісному боці наукового спадку професора[37]. Бібліографія наукових і публіцистичних праць ученого, укладена В.Даниленком та В.Добржанським налічує 150 публікацій[38].

Не торкаючись політичної діяльності ученого, зазначимо, що власне сама посада професора україністики в умовах тогочасного суспільного життя мала суттєве соціальне та політичне навантаження – далеко не символічне за характером і змістом. Практично усі вони були депутатами місцевих сеймів або австрійського парламенту, вели різнобічну громадську діяльність на ниві національно-культурного життя, що набирало обертів. С.Смаль-Стоцький підтримував рух студентів за створення у Чернівецькому університеті кафедри історії України, брав участь у студентських вічах на підтримку цієї ідеї[39]. На прохання Виділу НТШ увійшов до складу делегації від товариства й у січні 1902 р. брав участь в аудієнції з міністром освіти та прем'єр-міністром у справі відкриття українського університету у Львові. У Чернівцях С.Смаль-Стоцький очолював Комітет, який координував боротьбу за заснування українського університету у Львові[40]. Ставши депутатом австрійського парламенту наприкінці квітня 1912 р., він увійшов разом з трьома іншими «фахівцями» – університетськими професорами О.Колессою, С.Дністрянським та І.Горбачевським до парламентської комісії у справі заснування університету у Львові[41].

Відомо, що міністр М.Василенко та Вернадський дійшли згоди щодо запрошення до Комісії зі створення Української академії наук М.Грушевського та додаткового по одному представнику від

НТШ й УНТ. М.Грушевський, якого Вернадський персонально запрошував до участі у розбудові Академії наук, відмовився від співробітництва з політичних мотивів. Він не бажав брати участь у будь-яких акціях під егідою гетьманського уряду. УНТ, намагаючись відстояти свій пріоритет на ідею Академії наук, вдалося увести до Комісії трьох представників – мистецтвознавця Г.Павлуцького, філолога Є.Тимченка, геолога П.Тутківського. Позицію НТШ не представляв жоден її член, оскільки в умовах війни не вдалося встановити контакт із Львовом. Безуспішними виявилися кроки у цій справі Міністерства закордонних справ уряду П.Скоропадського[42]. Також не дала результатів публікація 12 червня 1918 р. газетою «Відродження» листа міністерства народної освіти і мистецтва до НТШ у Львові, у якому повідомлялося про створення Комісії з повноваженнями підготувати законопроект про утворення Української академії наук у Києві і запрошувалося до співпраці. Як з'ясувалося у серпні 1918 р., коли до Києва прибув Львів'янин член НТШ Чайковський, жодної інформації з Києва товариство не отримувало. Отже, НТШ не могло рекомендувати Смаль-Стоцького. Належачи до поміркованої частини українського політикуму, з властивою їй конструктивною налаштованістю до державницьких структур, Смаль-Стоцький, на відміну від М.Грушевського, не відмовився від пропозиції брати участь у фундації Академії наук.

9 липня 1918 р. Комісія під керівництвом В.І.Вернадського почала свої засідання. По тривалій дискусії її члени дійшли згоди, що первісний склад академіків має призначити гетьман за поданням міністерства освіти та культури. Затверджений 14 листопада 1918 р. розпорядженням гетьмана Скоропадського склад перших дійсних академіків УАН, що містив також ім'я С.Смаль-Стоцького, був опублікований у *Державному віснику* 22 листопада 1918 р. Перебуваючи в еміграції, безпосередньої участі у роботі Академії він не брав. У 1926–1928 рр. його три статті з правописного питання були надруковані у журналі *Україна,* який став органом Історичної секції ВУАН. Тоді ж вийшли рецензії на книги І.Огієнка та Л.Нідерле. У 1928 р. Смаль-Стоцького перезатвердили у складі дійсних членів ВУАН. У 1929 р. йому направили запрошений на сесію Ради ВУАН, однак не дав відповіді на запрошення. З того часу С.Смаль-Стоцький не згадується в документах Академії. Учений продовжував жити у Празі, де він працював в Українському вільному університеті.

Отже, беручи до уваги не лише тогочасне значення суто науково-теоретичного доробку С.Смаль-Стоцького, навколо якого дискутували і продовжують дискутувати фахові філологи, а й науково-організаційний компонент його діяльності, можна чіткіше окреслити неперервну інституційну «вісь» академічності у біографії чернівецького професора. Траєкторія життєвого шляху ученого багата різними «відхиленнями» у бік законодавчої, фінансово-економічної, видавничої, пропагандистсько-політичної діяльності. У мінливій політичній ситуації Першої світової війни і національного державотворення накопичений досвід дозволив С.Смаль-Стоцькому сягнути найвищих щаблів у національній науці. Саме у контексті перетину регіонально-соборницьких, науково-галузевих, персонально-інституційних аспектів розвитку української науки кінця XIX – перших десятиліть XX ст. постать академіка Смаль-Стоцького виглядає органічно і беззастережно на своєму місці.

---

[1] Кульчицький С., Матвєєва Л., Панченко П. Національній академії наук України – 80 років // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С.22.

[2] Матвєєва Л., Циганкова Б., Янковський О. Трагічні сторінки (З історії Академії наук України) // Україна. Наука і суспільство. Щорічник. – К.,1994. – Вип. 28. – С.87–89.

[3] Даниленко В., Добржанський О. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці: Інст. іст. України НАН України. – 1996. – 232 с.

[4] Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки / За ред. Е Бабчук. – К.: Рада, 2003. – 416 с.

[5] Даниленко В., Добржанський О. Вказ.праця. – С.149.

[6] Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – К.: Наукова думка, 1994. – С.122.

[7] Дійсні члени Товариства. Філологічна секция // Хроніка НТШ. – Львів – 1900. – Ч.1. – С.71.

[8] Листування українських славістів з Францем Міклошичем. – К.: Наукова думка, 1993. – С.222.

[9] Там само. – С.72, 83, 139.

[10] Кравченюк О. Степан Смаль-Стоцький і Ватрослав Ягіч // Записки НТШ. – 1996. – Т. CCXII. Філологічна секція. Зб. на пошану Григорія Лужницького (1903–1990). – С.322.

[11] Листування українських славістів … – С.355.

[12] Там само. – С.85–86.

[13] Там само. – С.86.

[14] Листування І.Франка й М.Драгоманова. Зібрано з автографів Наукового товариства імені Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К.: ВУАН – 1928. – Т. 1. – С.487.

[15] Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар; упор.: Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К., Нью-Йорк: УІТ; НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка, 2006. – Т.3. – С.84.

[16] Центральний державний історичний архів у м.Києві (далі – ЦДІА). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.754. – Арк. 2, 7.

[17] Дет.див.: Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.: Монографія. – К.: КНЕУ, 2006. – С.270–271.

[18] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.3. – Оп.2. – Спр.15071. – Арк.141, 142.

[19] Deutschsprachige Quellen zur Geschichte des Bildungswesens der Bukowina um 1900 / Historico-paedagogica europaea. – Nr. 2.– Klagenfurt,1994. – S. 12.

[20] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр.21477. – Арк. 5-8; Die k.-k. Franz-Josephs Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. Festschrift. Hrsg. vom Akademischen Senat. – Czernowitz, 1900. – S.106.

[21] Цісик О. Д-р Степан Смаль-Стоцький. Пам'яті незабутнього професора (В 100-річчя його народження) // Записки НТШ. – Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто. – 1960. – Т. CLXXII. – С.12.

[22] Сімович В. [Передмова до праці] С.Смаль-Стоцький. Т.Шевченко. Інтерпретації // Праці у двох томах. – Т.2: Літературознавство. Культура. – Упор. Л.Ткач та ін. – Чернівці: Книги XXI. – 2005. – С.6.

[23] Справозданє про діяльність і розвиток наукового товариства імени Шевченка // Записки НТШ. Упор. Ол. Барвінський. – Львів, 1893. – Т.2. – С.734.

[24] Сімович В. Вказ.праця . – С.661.

[25] Відділ рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.42- а. – Арк.5; Справозданє … – С.188.

[26] ЦДІА у Києві – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.754. – Арк. 8, 3.

[27] Листування Михайла Грушевського. – Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд.: С. Панькова, В.Пришляк. – Київ-Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір». – 2008. – С.282, 484.

[28] ЦДІА у Києві – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.754. – Арк. 7, 13.

[29] Зайцева З.І. Український науковий рух ... – С.352.

[30] Члени Товариства // Записки УНТ. – К. 1908. – Кн.1. – С.155–156.

[31] Винар Л., Панькова С. Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського // Український історик. – 2002. – Ч. 1-4. – С.507-517.

[32] ЦДІА України у Києві – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.754. – Арк.16.

[33] Листування Михайла Грушевського ... – Т.3. – С.157, 161, 163.

[34] Листування Михайла Грушевського / Упор.: Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. Л.Винар. – К., Нью-Йорк: УІТ, 2001. – Т.2. – С.220.

[35] Дійсні члени Товариства. ... – С.71–72.

[36] Перші академіки Історично-Філологічного Відділу (Життєписи та бібліографія їх праць). Ст. О. Смаль-Стоцький // Записки Історично-Філологічного Відділу Української академії наук. – К.: Вид-во тов-ва «Друкарь». – 1919. – С. LXXVI – LXXVIII.

[37] Сімович В. Наукова діяльність академіка Смаль-Стоцького // Праці у двох томах. Т.1: Мовознавство / Упор.і передм. Л.Ткач. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – С.408; Сімович В. Степан Смаль-Стоцький як педагог і педагогічний діяч // Праці у двох томах. – 2005. – Т. 2. – С.736.

[38] Даниленко В., Добржанський О. Вказ.праця. – С.198-208.

[39] Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії / Ред. С.С.Костишин (голова), О.Е.Панчук (заст. гол.), В.М.Ботушанський (відп.ред.) та ін. – Чернівці: Рута, 2005. – С.54-57.

[40] Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.430.

[41] Binder H. Galizien in Wien Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. – Wien: Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. – S.488–489].

[42] Хроніка: Інституції та товариства // Наше минуле. – К., 1918. – № 2 – С.185.

Summary

Zinaida Zaitzeva
(Kyiv)

Organizing and institutions aspects scientifically-pedagogical activity S. Smali-Stocikogo in 1883-1918 years

In article are analyzed scientific studies of the ukrainian professor Chernivecikogo university S. Smali-Stocikogo and circumstance of his election by real member created in 1918 Ukrainian academies of the sciences, actual nonfrequent in her practical activity under influence repression.

Key words: S. Smali-Stocikiy, V. Vernadskiy, M. Grushevskiy, member NTSH, Ukrainian academy of the sciences, real member Ukrainian academy of the sciences, scientific publications, bibliography.

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК:94(477.75)

Ірина Карашевич
(Київ)

ОСМАНСЬКІ МІСТА ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я (СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ)

У статті аналізується сучасний стан і перспективи вивчення археологічних пам'яток турецької культури на території Північно-Західного Причорномор'я. Розглядаються проблеми які постали перед дослідниками у вивченні цього періоду. Локалізуються головні адміністративні центри Північно-Західного Причорномор'я у складі Османської імперії.

Ключові слова: міста, імперія, фортеці, розкопки, пам'ятки.

Територія Північно-Західного Причорномор'я (сучасна Одеська область) в період з кінця XV по XVIII ст. перебувала у складі Османської імперії. За цей час сформувалась мережа населених пунктів, яка включала систему фортець і міських утворень за їх стінами, фортів, неукріплених поселень, більшість з яких були засновані до приходу османів і отримали подальший розвиток за османське панування.

Входження Північно-Західного Причорномор'я до складу Порти розпочалось у 1484 р., коли турецькі війська на чолі з султаном Баєзідом II Велі захопили фортеці Кілію і Білгород (перейменована в Акерман)[1]. Пізніше, у 1595 р. було захоплене м. Сміл (Ізмаїл)[2], до якого адміністративно в 1621 р. приєднали місто-порт Рені (перейменоване в Томарово)[3]. Захоплення фортець супроводжувалось відокремленням їх разом із прилеглими територіями від Молдавського князівства.

В результаті безперервних військових кампаній, які проводились в імперії, запровадження османської адміністрації в європейських округах відбувалось поступово[4]. Завойовані території Північно-Західного Причорномор'я були приєднані до складу бейлербейліка Румелія з центром в місті Едирні[5].

На першому етапі існування у складі Порти ця територія виконувала роль буферної зони між областями, що були організовані як санджаки під безпосереднім османським управлінням, та зоною відкритої Священної війни і являла собою пограничну місцевість Османської імперії.

Турецький уряд розглядав міста-фортеці Акерман, Кілію та Ізмаїл не тільки як військово-стратегічні пункти, що виконували роль аванпостних укріплень на кордонах з Польщею та Росією, але і як центри контролю за торгівлею на узбережжі Чорного моря[6]. Коло міст-фортець поступово створювались так звані райї – райони з християнським населенням, які управлялись безпосередньо османськими намісниками[7]. Писемні джерела фіксують у вищезазначеній області існування військово-ленної (або тімарної) системи[8]. Ймовірно, саме цією обставиною пояснюється те, що влада в першу чергу піклувалася про укріплення головних осередків адміністративного управління області. У фортецях розміщувались турецькі гарнізони під головуванням пашів, які здійснювали адміністративне управління прилеглими до міста райями. Християнське населення, яке проживало в турецьких округах, називалося райят: в містах – греки, вірмени, молдавани, українці, росіяни, частково болгари; в селах – майже виключно молдавани, українці[9].

Система адміністративно-політичного управління цієї території почала формуватися лише з кінця XVI ст. Це пов'язано з появою нової адміністративної одиниці – Акерманський санджак, до складу якої входили міста Белгород (Болград), Кілія, а також Буджак, Тигина (Бендеры) та Джанкерман. Згодом з'являється нова провінція Османської імперії, бейлербейлик з центром у місті Очаків (Озі), який об'єднав землі Північного Причорномор'я (Східний Ногай, Єдісан і Буджак)[10]. Акерманський санджак вийшов із володінь Румелійського бейлербею і увійшов до складу Очаківської провінції.

З XVI ст. на рівнину між Акерманською і Кілійською землями почали переселятися ногайські племена. В 1569 р. у Буджак були переселені племена єдистанців, єдичкульців і «білих» ногайців[11]. До 1586 р. майже у весь степ було заселено ногайцями і сформовано Буджацьку (Білгородську) орду[12]. У 1672 р. північним кордоном їх розселення була встановлена лінія Халіл-паші, що проходила у місці з'єднання Троянового валу з р. Ботна. Орда перебувала в залежності від Кримського ханства[13]. Влада ханських намісників обмежувалась ногайськими округами і не поширювалася на території турецьких рай Бессарабії.

Досить важливе місце в житті орди займав грабунок сусідніх територій (так званої зони Священної війни), що значною мірою стимулювався Кримським ханством і Туреччиною[14]. Наявність фортець Акерман, Кілія, Ізмаїл забезпечувала ногайцям, по-перше, захист від переслідування, а по-друге можливість легко позбутися награбованого. Наприкінці 1777 р. Буджак, що раніше належав Криму, був

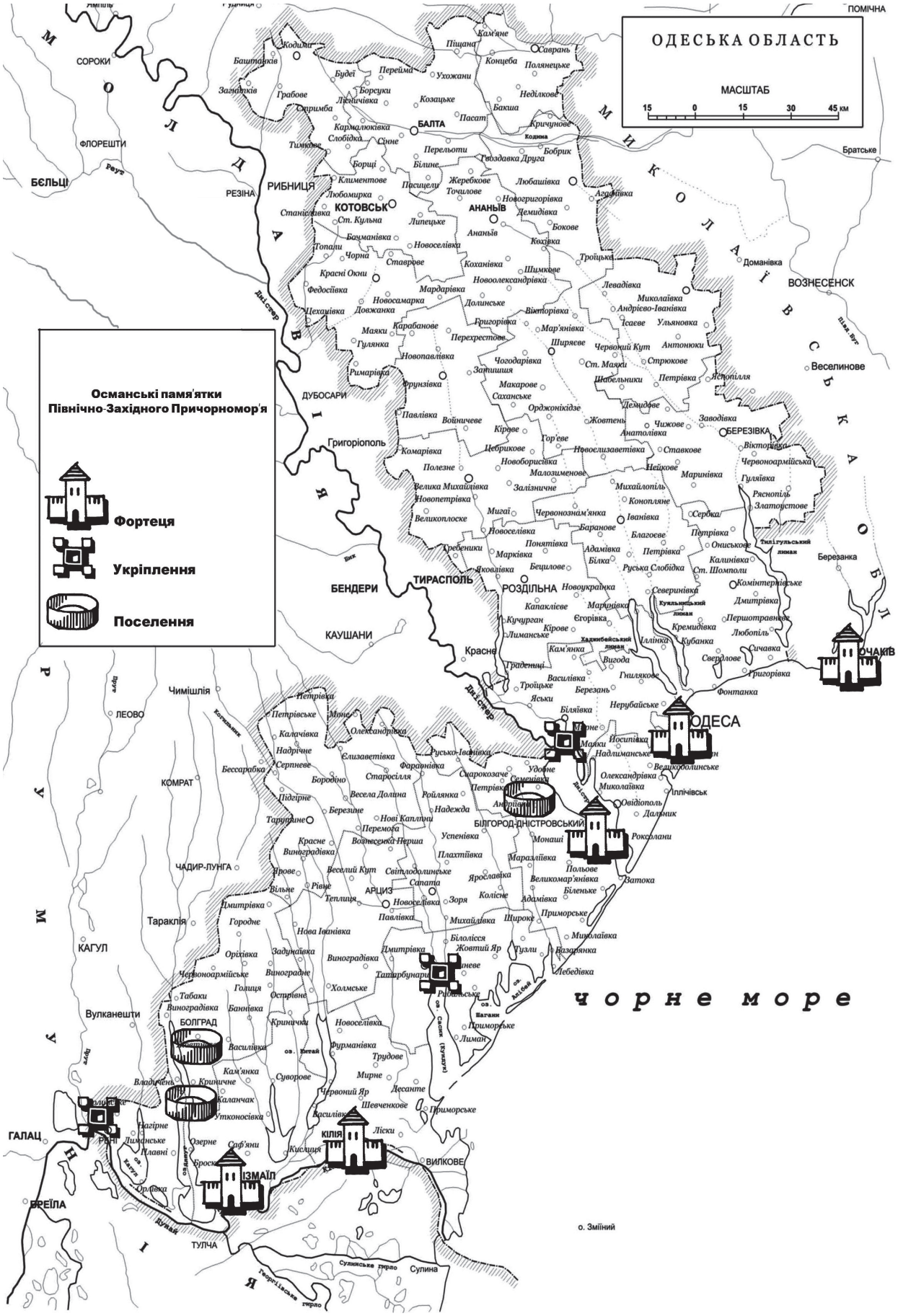

Карта 1. **Османські пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я**

формально приєднаний до Туреччини. З цього часу управління Буджаком здійснював безпосередньо турецький намісник Буджак-каймакан[15].

Російсько-турецькі війни, Кримська військова компанія і Паризький мирний договір призвели до втрати значення фортець в нових політичних реаліях. Зокрема, це відбилось у відношенні царської Росії до залишків фортечних споруд і негативному ставленні російського уряду до татарського і турецького населення. Вже з кінця XVIII і в XIX ст. склалися передумови, які призвели до часткового, а в деяких випадках й до повного руйнування багатьох пам'яток[16].

Демографічна ситуація, а з нею й політична структура краю зазнали значних змін. В період з кінця 30-х рр. до кінця 80-х рр. XIX ст. відзначається занепад тюркології. Вивчення і картографування османських пам'яток в цей період практично не здійснювалось. Лише в процесі картографування комплексних архітектурних і археологічних пам'яток фіксувались і османські. Тому серед актуальних завдань сучасного етапу вивчення історико-культурної ситуації, що склалася в Північному Причорномор'ї в XV-XVIII ст., найбільш важливими є наступні:

– обстеження території, на якій відомі османські пам'ятки;

– виявлення залишків турецьких фортець, фортів і поселень;

– створення карти пам'яток з подальшим їх вивченням.

В історії картографування османських пам'яток Північного Причорномор'я, і в тому числі Бессарабії, виділяється три етапи[17].

На першому етапі кінець початок XX ст. здійснювалась фіксація пам'яток в процесі картографування архітектурних залишків. Перша спроба такого картографування пам'яток Північно-Західного Причорномор'я була здійснена Одеською крайовою комісією, яка почала роботу в 1926 році. Комісія склала реєстр пам'яток архітектури, в який поміж іншими увійшли і турецькі пам'ятки. Вони були взяті під охорону і поділені на категорії. В першу чергу під охорону була взята Акерманська фортеця, а також залишки Хаджибейської[18]. У XIX ст. членами Одеського товариства історії і старовини було здійснено спробу реставрації Акерманської фортеці, а також проведені перші археологічні розкопки[19].

На другому етапі, кінець 40-х– 70-і роки XX ст., розпочинається фіксація архітектурно-археологічних пам'яток в процесі археологічних розвідок. До карти пам'яток середньовіччя увійшли такі міста, як Одеса, Овідіополь, Білгород-Дністровський, Татарбунари, Кілія, Ізмаїл, Болград, Рені; населені пункти – Мологи, Роксолани, Маяки[20].

На третьому етапі, кінець XX – початок XXI ст., відмічається перехід до планомірних археологічних досліджень регіону, завдяки яким стало можливим вивчення найбільш видатних пам'яток фортифікації, міських структур, фіксація будівельних періодів та їх послідовність. В тій чи іншій мірі це стосується таких пам'яток, як міста-фортеці: Акерман, Хаджибей, Кілія, Ізмаїл. Їх дослідження дозволяє перейти до більш глибокої оцінки їх матеріальної бази, яка включає особливості системи фортифікації, цілісну систему структури планування. Остання відображає уклад життя гарнізонів, їх функціональні особливості, розвиток будівельної справи, ремесла, торгівлі та інших занять в межах фортеці (їх різних частинах), взаємозв'язок із міським населенням за межами фортечних мурів[21]. Матеріальні залишки османських пам'яток Північного-Західного Причорномор'я, в тому числі і Бессарабії, представлені такими категоріями:

1) земляні укріплення;

2) кам'яні укріплення або частини укріплень (стіни, башти, фасадні структури);

3) монументальні будівлі (палаци, караван-сараї, мечеті, медресе, хамами, мости, казарми);

4) надмогильні пам'ятки (мавзолей, стели, епіграфічні пам'ятки).

На території, яка розглядається, існують всі типи пам'яток.

Територія Північно-Західного Причорномор'я охоплює територію межиріччя Дністра і Дунаю (так званої Бессарабії) та Дністра і Кодими. За сучасним адміністративно – територіальним поділом вона охоплює 26 районних центрів Одеської області.

На початку XVIII ст. молдавський володар Дмитро Кантемір дав опис Молдавського князівства з давніх часів до XVIII ст., в тому числі і Бессарабської землі (частини Північно-Західного Причорномор'я), яка до XV ст. входила до його складу[22]. Він поділив територію між Дністром і Дунаєм на чотири територіальні одиниці, які повністю контролювалися османами – Акерманську, Кілійську, Ізмаїльську та Буджацько-татарську землі. Для зручності опису регіону, був використаний поділ Д. Кантеміра, тому що вищезазначені 26 районів сучасної Одеської області повністю припадають на цю територію.

Акерманська земля – кордон її проходив від пункту Декілташ (з тюрк. кам'яна колона) по правому берегу р. Карадере (сучас. р. Алалія) до озера Ботос (сучас. оз. Бурнас). На північному заході вона межувала із Бендерською землею[23]. На півночі охоплювала фортецю Яник-Хісар («Yanýkhisarý palankasý»). На півдні обмежувалась морським узбережжям. Отже, з вищевикладеного в межах Акерманської землі перебувала територія 3-х сучасних районів – Білгород-Дністровського, незначна частина Татарбунарського та Саратського районів, а також частина території Республіки Молдова. Центром було місто-фортеця Акерман (Akkerman), з 1944 р. Білгород-Дністровський, давнє місто Дністровсько-Прутського межиріччя, розташоване на правому березі Дністра, в 20 км від Чорного моря.

Це місто було захоплене турками-османами 5 серпня 1484 року[24].

Акерман – найкраще досліджена фортеця. Перші археологічні розкопки на її території пов'язані з ім'ям Е.Р. фон Штерна. У 1900-1912 рр. ним були проведені розкопки на території фортеці з метою віднайдення непошкоджених шарів античного міста Тіри. В результаті було виявлено турецький культурний шар[25]. З 1919 до 1937 (за часів перебування Бессарабії у складі Румунії) на території фортеці проводились розкопки румунськими вченими[26].

У 1940 – 1941 рр. поновлено археологічні розкопки в Акермані під керівництвом директора музею В. Шахназарова. В ході дослідження ним було виявлено турецьке кладовище[27]. У 1945 р. розкопки його продовжила археологічна експедиція Інституту археології УРСР під керівництвом Л.Д. Дмитрова[28]. Кладовище займало частину форштадта, на якому було закладено «центральний розкоп», де досліджуються і дотепер будівлі античної Тіри та Золотоординського Білгорода[29].

У 1977 р. Причорноморська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г.Г. Мезенцевої розпочала розкопки всередині цитаделі, які внесли значні уточнення у планування її внутрішнього простору. Під час цих досліджень відкрито керамічний водогін і опалювальні труби. Двір був брукований кам'яними плитами. Дослідниця зазначила, що відкриті будівельні залишки належать до кам'яних будівель палацу і приміщень арсеналу[30]. Турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи фортецю, повідомляв, що «…цитадель являє собою чотири башти, подібних галатській. В цій внутрішній фортеці стоїть королівський палац, в якому живе комендант, і зберігається військовий арсенал»[31].

Початок планомірного вивчення османського Акермана розпочато з відкриттям залишків турецької лазні (hamam) у Портовому дворі фортеці[32]. Евлія Челебі зазначав, що «...на краю нижньої фортеці стоїть невеличка лазня»[33]. У 1999 – 2002 та 2004-2008 рр. Міжнародною Середньовічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом С.О. Біляєвої проведено часткове вивчення надлиманної лінії оборони, а саме барбакану в четвертому дворі, а також геофізичні дослідження на території чотирьох дворів фортеці загальною площею близько 9 га.[34]. Дослідження проводились спільною Українсько-Турецькою експедицією, у складі якої з 2004 року працює автор.

Із усіх оманських пам'яток Північно-Західного Причорномор'я Акерманська фортеця являє собою пам'ятку, яка завдяки своїй значущості в стратегічному плані, збереженості архітектурних залишків та знахідкам матеріальної культури не має собі рівних не лише на даній території, але й на території всієї сучасної України.

Крім вищеописаних архітектурних залишків, на території міста зафіксовано:

– залишки фундаменту і мінарет мечеті (третій двір фортеці);

– вірменська церква Успіння Св. Богородиці XIV ст. (посад міста)[35];

– грецька церква Св. Миколи кінця XV – початку XVI ст. (посад міста)[36];

– Іоанна Сучавського підземна церква XIV–XIX ст.[37]

Серед населених пунктів Акерманської землі важливе значення мала паланка Яник-Хісар. Евлія Челібі описав її як міцну фортецю, яка стояла біля переправи через Дністер. С.В. Паламарчук[38] локалізує її в районі Маякской переправи, але археологічно це поки ще не доведено.

Польовими дослідженнями, проведеними С.В. Паламарчук, на північ від Білгорода-Дністровського було локалізоване містечко Буджак, де виявлені залишки поселення з мечеттю[39].

Кілійська земля – сформувалась навколо фортеці Нова Кілія на Дунаї. Землі вздовж озера Кітай або Катлабух були західним кордоном. Південна межа тягнулася вздовж р. Дунай, північна проходила по Нижньому Траяновому валу[40]. З вищевикладеного виходить, що в межах Кілійської землі перебувала територія 3-х сучасних районів – Кілійського, незначної частини Арцизького, Татарбунарського та Тарутинського районів, а також частина території Республіки Молдова. Археологічно ця територія найменш вивчена серед усіх.

Ізмаїльська земля – об'єднувала значну кількість населених пунктів. В межах Ізмаїльської землі перебували території сучасних районів – Ізмаїльського, Кілійського, Болградського районів, а також частина території Румунії.

Місто Ізмаїл розташоване на лівому березі Кілійського рукава Дунаю за 80 км від Чорного моря. Появу турецького міста відносять до XVI ст. В XVI ст. фортеця Ізмаїл являла собою невелике укріплення, оточене ровом і валом[41].

В 1761 році в Ізмаїлі була затверджена кафедра митрополита Браіловського Даниїла, який управляв православними церквами в усіх турецьких райях[42].

Під час першої російсько-турецької війни, після Кючук-Кайнарджійського миру султанський уряд розпорядився зміцнити оборонну міць Ізмаїла. Зберігши стару частину фортеці – цитадель і бастіон Табія, запрошені з Європи спеціалісти-фортифікатори оточили їх новими міцними кам'яними стінами, висота яких сягала 10 метрів. Фортеця мала укріплені капоніри, глибокі рови, наповнені водою, 265 гармат, а також тридцятитисячний добре озброєний гарнізон яничар. Фортецю будували під керівництвом французького інженера де Лафіт Клове і німецького будівельника Ріхтера[43].

Е. Челебі в своїй дорожній книзі відмітив, що в Ізмаїлі було близько 2000 домів, 800 торгових лавок. В місті існувало декілька кварталів, три з яких

мусульманські, а інші населені греками, вірменами, євреями[44].

«Турецьке місто зовсім не оточене стіною», – пише французький інженер фортифікатор Гійом Левассер де Боплан. Але вже на початок XVII ст. Ізмаїл став центром судово-релігійного округу «каза». Спочатку місто мало статус «нахіє»[45].

У 80-х роках XX ст. А.О. Доролюбським були проведені археологічні розкопки фортеці Ізмаїл[46]. А починаючи з 2006 року в місті працює археологічна експедиція на чолі з І.В. Сапожніковим[47].

Єдиною спорудою, яка збереглася до наших днів від турецької фортеці, є Мала мечеть XVI ст.[48]

Структурною одиницею Ізмаїльської землі було місто Рені, розташоване на лівому березі Дунаю, в нижній його течії, за 3 км на схід від гирла річки Прут. Перша писемна згадка про місто і порт належить до 1548 р. В цей час воно входило до складу Молдавського князівства. В 1621 р. Османська Порта захопила порт Рені. Місто було перейменовано на Томарове і підпорядковано Ізмаїльській райї[49]. В XVI – XVII ст. місто відігравало роль торгівельного порту для транспортування зерна, яке османи закуповували на Дунайському узбережжі для свого війська. Зерно вантажили на судна і перевозили до сховищ, що містилися не берегах річки Прут[50].

Буджацко-татарська земля. В межах північної частини сучасної Одеської області знаходяться 16 районів, які охоплюють територію, що входила в зону кочівлі Буджацької орди. Це такі райони, як Ананьївський, Балтський, Березівський, Велико-Михайлівський, Кодимський, Комінтернівський, Котовський, Красно-Окнянський, Любашівський, Миколаївський, Роздільнянський, Татарбунарський, Савранський, Фрунзівський, Ширяєвський.

Згідно з писемними джерелами, татарське населення створювало короткочасні поселення, які відповідали кочовому побуту. Населення Буджацького степу було тісно пов'язане з Акерманською землею[51].

Єдиний форт, згаданий в писемних джерелах, це Татар-Бунар (з тюркського-татарський колодязь). Евлія Челібі повідомляв, що цей форт підпорядковувався Очаківському володарю[52]. Вважається, що форт Татар-Бунар у верхів'ях оз. Сасик був побудований у другій половині XVI ст.[53] Зберігся єдиний план форту, який за структурою будівництва нагадує цитадель Аккерманської фортеці[54].

На початку XIX ст. П. Свіньїн в своїй праці писав: «При Дністрі, в селищі паланці по дорозі від Акермана до Кілії, в селищі Татар-Бунаре є залишки невеликих кам'яних замків, побудованих, як дехто стверджує, гєнуезцями під час їхнього володіння берегами Чорного моря»[55]. Це повідомлення про будівництво фортеці гєнуезцями є досить сумнівним, бо Татарбунари далеко від узбережжя Чорного моря. Гєнуезцям не було сенсу так далеко заглиблюватись на територію, яка належала золотоординцям.

Для з'ясування ситуаційного плану у 2006 р. співробітниками Північної Середньовічної експедиції (нач. С.О. Біляєва) була здійснена розвідка в смт Татарбунари. При огляді міста не було виявлено жодних залишків середньовічних будівель, чи будь-якого археологічного матеріалу. Можливо, це пов'язано з тим, що за часів радянської влади зовнішній вигляд міста значно змінився.

Незважаючи на певні зрушення у вивченні історико-культурного процесу в Україні часів Османської присутності, подальші дослідження проблематики не втрачають актуальності. Невивченими типами пам'яток залишаються рештки фортець та значної кількості населених пунктів навколо них, існування яких підтверджується писемними та картографічними пам'ятками (в Ізмаїлі, Рені, Кілії, Болграді та ін.), а також неукріплених поселень. На сьогодні нам відомо про місцезнаходження незначної кількості поселень, які локалізувались в селах Мологи, Маяки.

Таким чином, на сьогодні нагромаджено значний матеріал для дослідження османських пам'яток Північного Причорномор'я, який відкриває нові перспективи для реконструкцій історичного розвитку цього регіону за часів Османського імперії.

---

[1] Паламарчук С.В. Забытая земля: историческая область Бессарабия. Одесса.: Астропринт, 2008. – С.133.

[2] Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. К., 1969. – С.432.

[3] Там само. – С.245.

[4] Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600. (переклад з англійської О. Галенка). – К., 1998. – С.115.

[5] Кресін О. Османська імперія: роль в історії України //Збірник наукових праць Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004 – С.196.

[6] Іналджик Г. Османська Імперія. – С.115.

[7] Кантемир Дмитрий. Описание Молдавии. – Кишинев, 1973. – С.286.

[8] Челебі Евлия. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1997. – С.32-40.

[9] Батюшков П.Н. Бессарабия: историческое описание. – СПб.: Товарищество Общественная польза, 1892. – С.84.

[10] Кресін О. Вказ. праця. – С.196.

[11] Мохов Н.А. Молдавия в эпохи феодализма. С древних времен до начала XX в. – Кишинев, 1964. – С.84.

[12] Кресін О. Вказ. праця. – С.25.

[13] Смирнов В.Д. Сборник некоторых важных известий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. – С.-Петербург, 1881. – С.7.

[14] Кресін О. Вказ. праця. – С.194.

[15] Смирнов І.О. Виникнення та утворення Буджацької орди в XVI – XVII ст. //ЗІФ ОДУ. – Вип. 9 – Одеса, 1990. – С.36.

[16] Біляєва С., Карашевивич І. Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я //Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвя-

ченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки с.Торговиця. – Кіровоград, 2006. – С. 19.

[17] Bilyayeva S. Turkish cultural heritage in Ukraine (some aspects of problem). XIII. Türk Tarih Kongresi. – Ankara 4-8 ekim 1999. – P.1256.

[18] Збірник матеріалів Одеської краєвої комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи // НКО. УСРР – УПР НАУКА 1927. – С.5.

[19] Штерн Э.Р. О последних раскопках в Аккермане летом 1912 г. //Записки Одесского общества истории и древностей. – 1913. – Т. 31. – С.92 – 101.

[20] Біляєва С., Карашевич І. Вказ.праця. – С.21.

[21] Bilyayeva S. Op cit. – P.1257.

[22] Кантемир Дмитрий. Вказ. праця. – С.25.

[23] Паламарчук С.В. Вказ. праця. – С.132.

[24] Історія міст і сіл УРСР. – С.283.

[25] Штерн Э.Р. Вказ. праця. – С.92-100.

[26] Avakian Gr. Sapaturile de la Cetatea Alba //CMIB. – Chişinău, 1931. – P.48.

[27] Кравченко А.А.Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XVI). – К., 1986. – С.4, 8.

[28] Дмитров Л.Д. Отчет о работе Белгород-Днестровской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1945-1946гг. //НА ІА НАНУ. Ф. 1946/8. – С.2, 5.

[29] Кравченко А.А.Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XVI). – К., 1986. – С.8.

[30] Мезенцева Г. Г., Иваненко И. А. Открытия в Белгороде-Днестровском // Археологические открытия. – М., 1987 – С. 369.

[31] Челебі Евлія. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. – Одеса: Гермес, 1997. – С.33.

[32] Біляєва С., Ерсой Б. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К. – Вип. 11. – 2002. – С.28.

[33] Челебі Евлія. Вказ. праця. – С.34.

[34] БіляєваС., Болтрик Ю., Карашевич І., Фіалко О. Дослідження міжнародної Південно-середньовічної експедиції у 2006 р. в Акерманській фортеці //Археологічні дослідження в Україні 2005-2007. – К., 2007. – С.96.

[35] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1983 – 1985. – Т.3. – С.266.

[36] Там само. – С.267.

[37] Там само.

[38] Паламарчук С.В. Вказ. праця. – С.141.

[39] Там само. – С.142.

[40] Там само. – С.151.

[41] Історія міст і сіл УРСР. – С.132.

[42] История Молдавской ССР. – Кишинев, 1965. – Т.1. – С.133.

[43] Сапожников И.В. Миссия Лаффита-Клаве в Очаковской области и Буджаке 1784-1789 гг. //STRATUM plus №6. – Кишинев, 2001-2002. – С. 498-499.

[44] Челебі Евлия. Вказ. праця. – С.156-157.

[45] Боплан Гійом Левассер. Опис України. – К.: Наук. думка, 1991. – С.48.

[46] Добролюбский А.О. Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторические комментарии // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 118.

[47] Сапожников И.В., Богуславский Г.С., Сапожникова Г.В. Отчет об охранных раскопках в Измаильской крепости в 2006 г. //НА ІА НАНУ. Ф. 2006/190. – С.2, 3.

[48] Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – С.268.

[49] Історія міст і сіл УРСР. – С.700.

[50] Весела З. Турецкий трактат о Османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. //Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С.127.

[51] Губоглу М. Два указа (1801 г.) и «Священный рескрипт» (1802 г.), связанные турецко-русско-румынскими отношениями //Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С. 242.

[52] Челебі Евлия. Вказ. праця. – С.8.

[53] Плотний М. Татарбунари і татарбунарці. – Татарбунари, 2004. – С.7, 8.

[54] Шлапак Марьяна. Белгород-Днестровская крепость. – Кишинев, 2001. – С.143.

[55] Свиньин П.П. Описание Бессарабской области // STRATUM plus №6. – Кишинев, 2001-2002. – С.354.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ЗІФ ОДУ – Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова.

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України.

Summary

Iryna Karashevych
(Kyiv)

Ottoman towns of North-West Pontic (modern state and research perspectives)

In the article the modern being and prospects of study of archaeological sights of the Turkish culture is analysed in territory of North-Western Black Sea area. Problems are examined which appeared before researchers in the study of this period. The main administrative centres of North-Western Black Sea area are localized in composition the Ottoman Empire.

УДК 930.22

Валентина Бездрабко
(Київ)

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО ЯК НАУКОВА СПЕЦІАЛЬНІСТЬ АБО ВРАЖЕННЯ ПРО МІСЦЕ РЕЄСТРАЦІЇ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ

Висвітлюється формування системи підготовки наукових кадрів із документознавства в Україні. Проаналізовано нормативні документи наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство», розкрито новітні тенденції підготовки фахівців наукової кваліфікації.

Ключові слова: документознавство, соціальні комунікації, наука

На тлі сучасних науково-педагогічних дебатів про перспективність розвитку безперервної освіти гостро актуальним постало питання підготовки наукових кадрів. Активно вивчаються досягнення вітчизняного і зарубіжного досвіду, зокрема моделі організації навчання магістрів, аспірантів і докторантів, наповнення змісту їхніх програм, формуються «тимчасові колективи» (зібрання нарад, конференцій, семінарів і т. д.) із метою обговорення нагальних для розв'язання питань, міністерські робочі групи для розроблення державних і галузевих стандартів освіти із різних напрямів підготовки тощо. Особливо пильної уваги потребують галузі науки, які переживають становлення, з-поміж яких – документознавство.

Про необхідність підготовки наукових кадрів із документознавства фахівці заговорили ще наприкінці 1960-х рр. Першими ініціювали розгляд цього питання архівісти, які, виконуючи завдання Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР щодо формування Єдиної державної системи діловодства, потерпали від відсутності досвідчених документознавців вищої кваліфікації. Неодноразові звернення перших осіб архівної галузі України – С.Д. Пількевича, О.Г. Мітюкова до союзного керівного центру архівістики наштовхнулись на глухе мовчання[1]. Тож власної системи підготовки наукових кадрів в Україні до початку 2000-х років не існувало.

Справжньою подією стала довгоочікувана Постанова президії Вищої атестаційної комісії України від 9 жовтня 2002 р. № 9-11 / 9, якою затверджено паспорт спеціальності 07.00.10 – «Документознавство, архівознавство». Розробником документа виступив колектив науковців Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (керівник – завідувач відділу документознавства інституту, д. і. н. , проф. С.Г. Кулешов). Поява у визначенні наукової спеціальності «словосполучного тандему» – документознавства й архівознавства виглядає закономірністю, вмотивованою історичністю зв'язків і походження дисципліни. Значеннєві межі паспорта наукової спеціальності влучно передає формула, яка визначає її як галузь науки, що вивчає сутність, закономірності, засоби, форми функціонування документа в оперативному й архівному стані документально-інформаційних систем і комунікацій в історичному та сучасному соціокультурному процесі.

Пропоновані у паспорті напрями досліджень можна поділити на історичний, теоретичний і науково-практичний блоки, а саме: 1) історія й теоретико-методологічні засади документознавства, документально-архівної евристики, документознавчої професіології, інформаційно-аналітичної діяльності, менеджменту документально-інформаційних систем; 2) проблеми організації документостворення, документообігу, роботи з документальними фондами, експертизи цінності документів, архівно-археографічні засади описування документів в умовах інформаційного суспільства, проблеми освоєння новітніх документально-інформаційних технологій, наукові основи організації управління документацією в Україні та за кордоном; 3) історія діловодства, державних установ у контексті розвитку діловодних служб, формування документальних комплексів і фондів, закономірності розвитку документально-інформаційних ресурсів, сучасна динаміка документальних потоків, проблеми організації національних документальних і бібліографічних систем (структура, функції, правові засади); 4) історія формування видів документів і типів документації, класифікування документів та їх сучасна типологія, уніфіковані форми документів та уніфіковані системи документації; розвиток і сучасний стан форм і методів інформаційно-документаційного забезпечення різних сфер соціальної діяльності; 5) наукове використання документальних фондів та архівних інформаційних ресурсів, створення науково-довідкового апарату до документальних систем та інформаційних аналітичних документів; вивчення потреб різних категорій споживачів у документній інформації, доступ до документально-інформаційних ресурсів, наукові основи зберігання та забезпечення збереженості документів.

Затвердження паспорта наукової спеціальності відкривало шлях для підготовки наукових кадрів із документознавства. Наступним кроком у напрямку зміцнення документознавства як наукової спеціальності стало відкриття спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій на здобуття наукових ступенів у системі історичних наук. Перша спеціалізована вчена рада із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня зі спеціальності 07.00.10 – «Документознавство, архівознавство» було відкрито в УНДІАСД. Це, безперечно, стало важливою подією в становленні вітчизняної системи підготовки наукових кадрів із документознавства та архівістики.

Введення наукової спеціальності вимагало розроблення програми кандидатського іспиту зі спеціальності. Згодом, 24 грудня 2004 р., Атестаційною колегією Міністерства освіти і науки України затверджено першу програму кандидатського іспиту, упорядником якої виступили С.Г. Кулешов та І.Б. Матяш. Програма стала серйозним підґрунтям для розбудови мережі підготовки галузевих наукових кадрів, цілеспрямованої підтримки у науковому середовищі засад традиційного та загального документознавства[2].

Перелік віддзеркалює бачення упорядниками основних аспектів першої частини наукової спеціальності 07.00.10 – «Документознавство, архівознавство». Її репрезентація відбувається завдяки таким тематичним блокам: «Історія формування документознавства», «Концепції та структура су-

часного документознавства», «Основні поняття документознавства», «Теоретичні основи загального документознавства», «Загальна типологія документів», «Теоретичні основи управлінського документознавства», «Історичне документознавство», «Понятійний апарат управлінського документознавства», «Типологія управлінських документів», «Стандартизація та уніфікація документів», «Діловодство як практична сфера застосування результатів документознавчих досліджень», «Завдання і технологія управління документацією»[3].

Prise-de-conscience (самоусвідомлення) наукової дисципліни виявляється в історичному компоненті програми, а саме – визначенні основних історіографічних віх формування наукових напрямів дослідження складових документа, документально-комунікаційної сфери діяльності суспільства, окресленні еволюції знань про документ, особливостей характеристик зовнішньої форми, складання наук документально-комунікаційного циклу, історії модерного документознавства, концептів його спеціальних відгалужень. Хоча при викладі авторського бачення змісту істотною мірою не знехтувані сутнісні позиції монографії, а також програми «пропедевтичного», за визначенням С.Г. Кулешова, курсів «Загальне документознавство» й «Управлінське документознавство», відзначимо, такий підхід відкриває простір для кращого зрозуміння того, що з традиційного ставиться на карту в сучасних «битвах із документологією», і закарбовує модерні явища розвитку науки – розрізнення об'єктно-предметної сфери розвитку спеціальних галузей документознавства та теоретичних й історичних узагальнень їх здобутків.

Особливого поцінування удостоїлося в програмі управлінське документознавство. Слідуючи давно проголошеному принципу, що будь-який вид спеціального документознавства, власне, й загального, складається із переліку однакових наукових проблем, С.Г. Кулешов, як упорядник «документознавчої» частини документа, виокремлює найважливіші із них – класифікація, типологія документів, уніфікація та стандартизація документації, практичні сфери втілення результатів документознавчих студій. Повний проблемно-тематичний діапазон програми С.Г. Кулешова – від ретельного з'ясування ґенези галузей знань про документ, через різні міркування про теоретичні здобутки К.Г. Мітяєва, Г.Г. Воробйова, К.І. Рудельсон, А.М. Сокової, М.П. Ілюшенко, Я.З. Лівщиць та інших і до сучасних теорій документознавства Ю.М. Столярова, А.В. Соколова, Г.М. Швецової-Водки, Н.М. Кушнаренко, заплутаних документологічних дискусій – не дозволяє ототожнити його з будь-якою конкретною цариною, навіть такою широкою, як бібліотекознавство чи бібліографознавство, а, відтак, претендує на багатоаспектне висвітлення історії формування знань про документ і масштабні теоретичні викладки узагальнюючого характеру. Саме на цьому й базується «документознавча частина» програми кандидатського іспиту.

Доступне й деталізоване розкриття змісту програми забезпечують тематичні блоки, орієнтовані на опанування слухачами досягнень сучасного документознавства й архівознавства, осмислення історії й теорії документа, сутності архіву як «феномена вітчизняної історії й культури, сукупної багаторівневої системи загальнолюдського масштабу», формування мети наукових знань у документологічному контексті, теоретичних засад архівознавства та управлінського документознавства, проблем організації архівної справи в Україні та формування Національного архівного фонду[4]. Із цієї багатовекторної перспективи «прочитується» зміст старань укладачів програми, переданий у конкретних його завданнях: ознайомити з історією розвитку документознавства та його сучасною структурою; представити понятєво-категоріальний апарат дисципліни, розкрити зміст теорії загального та спеціального документознавства, у т.ч. й історичного документознавства; типології документів та способи їх класифікування; ознайомити з основними аспектами впровадження його наукових результатів у практику створення та функціонування документів; розроблення уніфікованих форм документів і систем документації. Так само основних історичних, теоретичних і науково-методичних проблем стосувався блок навчальних завдань із архівістики[5].

Таким чином, перша програма кандидатського іспиту з досліджуваної спеціальності демонструє відчутне тяжіння до класичної версії документознавства, увиразнення якої відбувається завдяки окремим тематичним блокам, присвяченим управлінському документові. Наявність метанаукових зауважень стосовно розвитку документознавства лише підкреслювала магістральну лінію його еволюції. Це викликало неприйняття бібліотекознавцями, бібліографознавцями пропонованих варіантів програми та паспорта наукової спеціальності, що заклало уповільнене визрівання заперечень поглядів учених УНДІАСД, викликало критику і, зрештою, відмову від принципової однозначності на користь іншої інваріанти – документології, соціальних комунікацій.

У той час представники інформаційних наук, апелюючи до зарубіжного й радянського досвіду 1970–1980-х рр. пред'явили докази на користь зарахування документознавства до іншої галузі науки. Ухвала Міжнародної наукової конференції «Бібліотечно-інформаційний сервіс», проведеної 9–11 жовтня 2001 р. Національною бібліотекою України ім. В.І. Вернадського спільно з Асоціацією бібліотек України і Радою директорів наукових бібліотек та інформаційних центрів академій наук – членів Міжнародної асоціації академій наук, містила пропозиції проголосити такою «Інформа-

ційні науки», що мали об'єднати спеціальності «Науково-інформаційна діяльність», «Інформаційні системи», «Бібліотекознавство, бібліографознавство», «Документознавство»[6]. Актуалізація інформаційної науки в умовах інформатизації суспільства спонукала вчених вдатися до додаткових студій, проваджених у дусі необхідності розширення конгломерату інформаційних наук на кшталт класифікацій наук за кордоном. Це привернуло увагу до *соціальних комунікацій* як загального поняття «гуманітарної» інформатики. Паралельно до цього відбувалося змістове оновлення документознавчої підготовки бібліотечних фахівців за рахунок суттєвого переформатування ставлення до «Соціальних комунікацій» як навчального курсу[7]. Досить швидко ідея інституціоналізації нової галузі науки під такою назвою здобула поширення.

Треба сказати, що 2002 р. Н.М. Кушнаренко та А.А. Соляник, аналізуючи ситуацію, що склалася з підготовкою наукових кадрів у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства, «озброївшись» різними індикаторами вивчення, зокрема стану розвиненості інфраструктурних складових наукової спеціальності 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство», рівня атестації наукових кадрів за організаційними, змістовими, нормативно-правовими критеріями, якості функціонування профільних спеціалізованих учених рад як центрів консолідації дослідників, зробили ряд пропозицій. Їх зміст полягав у кардинальній реформації наукової спеціальності шляхом: 1) об'єднання наукових спеціальностей інформаційно-комунікаційного циклу в новому інтегрованому напрямі «Соціальні комунікації» чи «Інформаційна діяльність» з присудженням наукового ступеня доктора (кандидата) наук з книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, інформаційних наук; 2) визначення пріоритетного права докторів наук зі спеціальності здійснювати експертизу наукової і практичної цінності дисертацій; 3) розроблення нового паспорта наукової спеціальності[8]. Це було продиктовано, на їх думку, вкрай загостреною необхідністю забезпечити ефективне зростання наукового потенціалу галузі. Так реформи, започатковані в надрах книгознавчої, бібліотекознавчої, бібліографознавчої наук, згодом здобули доленосне значення для розвитку спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство», якій у 2008 р. судилося опинитися в дещо незвичному середовищі побутування – новій галузі науки «Соціальні комунікації». Отже, харківська документознавча школа зініціювала перегляд змісту і форми наукової спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» з метою входження документознавства до більшого циклу документологічного спрямування у рамках теорії і практики соціальної комунікації.

На початку 2007 р. на виконання постанови Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1718 «Про доповнення переліку галузей науки, з яких може бути присуджений науковий ступінь» на шпальтах «Бюлетеня Вищої атестаційної комісії України» було опубліковано проекти наукових паспортів спеціальностей, за якими пропонувалося проведення захистів дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата й доктора наук і присвоєння вчених звань у галузі «Соціальні комунікації»[9]. Їх розробниками виступив науково-педагогічний колектив Харківської державної академії культури – В.М. Шейко (кер. групи розробників), М.В. Дяченко, М.М. Каністратенко, О.В. Кравченко, Л.В. Стародубцева, О.А. Гаврюшенко, Л.Г. Тишевська, О.О. Тортика, С.В. Потрашков, В.М. Ряполов. Групу розробників у галузі соціальних комунікацій склали Н.М. Кушнаренко, В.О. Ільганаєва, А.А. Соляник, І.О. Давидова[10]. Відмітимо запозичення багатьох відомих підходів до викладу бачення сутності соціальних комунікацій як галузі науки на рівні однойменної навчальної дисципліни, що віддзеркалюють авторські програми В.О. Ільганаєвої й О.Б. Виноградової[11].

Майже річне обговорення опублікованих проектів завершилося виданням Вищою атестаційною комісією України наказу за № 846 «Про внесення змін і доповнень, що вносяться до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань» від 14 грудня 2007 р. Згідно з цим документом запроваджено нову галузь науки – «Соціальні комунікації», ґрунтовану на підтримці ідей документології, а ще – «певній концептуальній спільності наук так званого документально-комунікаційного циклу»[12]. Як зазначає С.Г. Кулешов, прагматичний аспект таких інновацій добре відомий і криється в небажанні бібліотекознавців, бібліографознавців перебувати з профільною проблематикою тільки у межах історичних і / чи педагогічних наук[13]. Пошук місця бібліотекознавства, бібліографознавства, ґрунтований на ідеях знаного російського дослідника Ю.М. Столярова, котрий одним із перших запропонував об'єднати журналістику, книгознавство, бібліотекознавство, документознавство, архівознавство і т.д., «вивів» науковців на царину соціальних комунікацій[14]. Утім, погоджуємося з С.Г. Кулешовим, визначення місця документознавства й архівознавства у системі історичних наук є цілком логічним і зумовлено, передусім, не соціальними функціями документів, а історичністю їх народження та спільністю наукових проблем, зосереджених фактично на «життєвому циклу документів», єдністю суспільної практики. Вдавання до аналогових порівнянь між документами і виданнями торкається їх комунікаційної ролі, яка є відмінною, відтак, на думку С.Г. Кулешова, не може йти про безперечне зарахування документознавства, архівознавства до соціальних комунікацій[15].

У межах єдиної галузі науки – «Соціальні комунікації» (шифр – 27) пропонується об'єднати групу наукових спеціальностей: теорія й історія соціальних комунікацій (27.00.01), документознавство, архівознавство (27.00.02), книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство (27.00.03), журналістика та засоби масової інформації (27.00.04), видавнича справа (27.00.05), прикладні соціально-комунікаційні технології (27.00.06), соціальна інформатика (27.00.07)[16]. Якщо до цього наукові спеціальності 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» та 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» розглядаються винятково у системі історичних наук, то віднині, після тривалого обговорення у фаховій періодиці, пропонується уточнити «місце прописки». Очевидно, неоднозначне зчитування їх змісту авторами пропозиції змусило підтримати подвійне «громадянство» – у системі соціальних комунікацій та історичних наук, остаточно не відмовляючи документознавству й архівознавству в претензіях перебувати у системі історичних наук (так само, як і книгознавству, бібліотекознавству, бібліографознавству).

Особливий інтерес із-поміж іншого складають проект паспорта спеціальності 27.00.02 – «Документознавство. Архівознавство» галузей знань «Соціальні комунікації» та «Історичні науки». Відмінність між ними розкриває формула спеціальності. У першому випадку – це галузь науки, яка вивчає теорію, процеси та форми функціонування документа в оперативному й архівному стані документально-інформаційних систем і комунікацій, а в іншому – галузь науки, що досліджує сутність, закономірності, процеси та форми функціонування документа в оперативному й архівному станах в історичному аспекті[17]. Пропонований у розрізі соціальних комунікацій паспорт спеціальності за змістом відповідає класичному тлумаченню документознавства. Відтак, серед напрямів можливих досліджень у цьому руслі називалися такі: історія діловодства «в контексті розвитку діловодних служб», становлення документальних комплексів і фондів, закономірності розвитку архівних документально-комунікаційних ресурсів, сучасна динаміка функціонування потоків управлінської документації, теоретико-методологічні засади документознавства, архівознавства та «документально-архівної евристики, документознавчої професіології»[18].

Коментуючи теоретико-фундаментальні та теоретико-прикладні напрями досліджень спеціальності, відмітимо оперування нерівнозначними за змістом і розвиненістю складовими. Навряд чи можна однаково розглядати теорію документознавства, архівознавства та документально-архівної евристики чи документознавчої професіології в одному напрямі. Так само до недоліків пропонованого паспорта слід зарахувати надмірну деталізацію напрямів практичного змісту, що призвело до дублювання позицій окремих із них, вживання в одному логічному ряду понять ширшого і вужчого значення, наприклад, проблем організації документостворення та наукових основ організації керування документаційними процесами, а також порушення дискретності у представленні напрямів досліджень, неповний спектр можливих варіацій, дублювання окремих ланок дослідницьких напрямів, наприклад, теорії діловодства, керування документаційними процесами, документаційного забезпечення управління. Викликає сум'яття виокремлення такого напряму, як «Системологія в документознавстві й архівознавстві» чи обмеження студіювань удосконалення документознавчої й архівної освіти лише стратегічними аспектами[19]. У стосунку до документознавства й архівознавства як історичних дисциплін маємо повтори окремих дослідницьких напрямів із науковою спеціальністю 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Змістова недосконалість паспорта спеціальності, деяке порушення системності та логічної стрункості всеохоплюючого розкриття найважливіших дослідницьких напрямів наразилися на критику науковців, котра майже не мала конструктивного продовження.

Пошук референційного значення документознавства й архівознавства у системі історичної науки призвів до досить обмеженого переліку дослідницьких напрямів, так само недосконалого за змістом. Головним його компонентом є історія архівів, архівної справи, діловодства, документознавства, архівознавства, документалістики, документально-архівної евристики, документознавчої професіології, документаційного забезпечення управління, історія розвитку документознавчої й архівної освіти. Виняток хіба що складає документне джерелознавство, розроблення якого передбачається комплексним. Незрозумілим чином, наприклад, виглядає зарахування історіографічних аспектів кодикології та палеографії до напряму спеціальності 27.00.02 – «Документознавство. Архівознавство», коли цілком природно було б розглядати проблематику у рамках наукової спеціальності 07.00.06 – «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Представлення у цьому блоці як напряму історико-культурного значення документальних колекцій і книжкових пам'яток, документа як артефакту викликало дублювання зі спеціальністю 27.00.03 – «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» (історичні науки)[20].

Таким чином, пропоновані проекти модернізації наукової спеціальності з документознавства й архівознавства, націлені на доведення їх належності до галузей науки «Соціальні комунікації», містили певні методологічні хиби побудови, що виявилося у «виведенні» змісту наукових напрямів за межі пропонованих формул спеціальності, відсут-

ності повноти представлення головних напрямів, основних завдань, дублювання інших наукових спеціальностей у змістовій і сутнісній частині. Зважаючи на те, що ні комунікаційні, ні інформаційні аспекти не є визначальними для розвитку документознавства й архівознавства, навряд чи можна однозначно їх підпорядковувати галузі науки «Соціальні комунікації». І, якщо на тлі сучасних наукових, об'єктивних і суб'єктивних, іманентно й соціально визначених процесів, документознавство з певною «похибкою на правильність» може розглядатися як ланка соціальних комунікацій, за умов певного ігнорування історичних обставин становлення його «класичної версії», то зарахувати до пропонованої галузі науки архівознавство, після однозначного визнання як спеціальної галузі історичної науки у вітчизняному та зарубіжному досвіді, видається невиправданим і логічно не вмотивованим, оскільки «в архівознавстві відсутнє трактування архівного документа як засобу комунікації»[21].

Відгукуючись на появу нових паспортів і проекту програм кандидатських іспитів із «Соціальних комунікацій», С.Г. Кулешов підтримав проект паспорта наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство», схвалений експертною радою Вищої атестаційної комісії України з історичних наук із урахуванням пропозицій членів експертної ради Вищої атестаційної комісії України із соціальних комунікацій та видати їх як єдиний паспорт, уникаючи штучного поділу за формальною, а не сутнісною ознакою напрямів дослідження на історичну та соціально-комунікаційну частини, що ускладнить захист наукових досліджень на здобуття наукових ступенів[22]. Слушною є позиція С.Г. Кулешова стосовно того, що документознавча й архівознавча проблематика не є прерогативою соціологічної науки чи навіть пропонованих широкого змісту соціальних комунікацій. Раціональність мислення дослідника зумовила погодження його з тим, що низка наукових питань, пов'язаних із перспективними технологіями документостворення, документообігу, інформаційної діяльності, служб діловодства, архівних установ, організації зберігання інформації на новітніх носіях тощо, справді доцільніше розглядати при активному апелюванні до досягнень інформаційних наук[23].

Майже півторарічне обговорення паспортів наукових спеціальностей завершилося їх ухваленням на державному рівні та розробленням проектів програм кандидатських іспитів[24]. Примітно, що упорядниками програми кандидатського іспиту з документознавства, архівознавства цього разу виступили прибічники документології, представники «вишівських» наук, переважно бібліотекознавці, бібліографознавці ХДАК – В.М. Шейко, Н.М. Кушнаренко, В.О. Ільганаєва, А.А. Соляник, І.О. Давидова[25]. Це заздалегідь визначало підхід до змістового формування програми, що й довело ближче ознайомлення з нею. Тематичний план наукової спеціальності чітко вказує на прагнення авторів програми представити документознавство й архівознавство через призму їх місця в системі «наук соціально-документаційного циклу», що розкриває її тенденційність[26]. Паралельний підхід до викладу змісту наукових дисциплін відбувається згідно з таким планом: «Теоретичні засади наукової спеціальності» (розділ І) – «Документознавство й архівознавство в системі наук соціально-комунікаційного циклу», «Методологія документознавчих та архівознавчих досліджень», «Фундаментальні та прикладні теорії документознавчих й архівознавчих досліджень»; «Базова проблематика наукових досліджень» (ІІ розділ) – «Організаційні, технологічні, управлінські, правові засади діловодства й архівної справи», «Теоретико-методологічні засади документально-інформаційного забезпечення управління в різних сферах соціальної діяльності», «Формування, зберігання та використання Національного архівного фонду України», «Інформатизація діловодства й архівної справи», «Міжнародне співробітництво у сфері організації документообігу й архівної справи», «Стратегічні напрями вдосконалення документознавчої й архівної освіти», «Організація документознавчих й архівознавчих досліджень в Україні та за кордоном»[27].

Основною рисою деталізованого розгортання змісту програми є широке посилання на фундаментальні положення наукознавства, а саме – теорію теорії та теорію методології, історію науки. Засновковими концептами програми стало визнання синонімічності науки про документ, документології / документації, диверсифікації документології як чинника інституціалізації документалістики, документознавства й архівознавства. До базової проблематики наукових досліджень упорядники зарахували: 1) організацію діловодства, служб діловодства, удосконалення діловодних технологій, удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування діловодства, документаційного забезпечення управління й архівної справи; 2) принципи побудови інформаційно-пошукових систем, класифікацію та пошук документів; 3) розроблення наукових концепцій міжгалузевої уніфікації форм управлінських документів; 4) проблеми оперативного функціонування й зберігання електронного документа, експертизи їх цінності, формування електронного документообігу, веб-ресурсів України в мережі Інтернет; 5) запозичення зарубіжного досвіду у сфері керування документаційними процесами, модифікації міжнародних дескриптивних стандартів; 6) міжнародне співробітництво в галузі інформатизації архівної справи; 7) вдосконалення спеціальної вищої освіти, підготовки науково-дослідницьких, науково-педагогічних кадрів[28].

Безперечно, як і в першому випадку, однозначний підхід до наповнення змісту програми викли-

кав хвилю цілком заслуженої критики. Приєднуючись до неї, зауважимо на неприродності «виведення» документознавства й архівознавства із документації П. Отле чи інших представників документаційної науки. Пропоновані утворення на кшталт комплексів наук соціально-комунікаційного циклу, через недосконаліть конструктів і логічну, природну неув'язку між складовими різних походження, міри розвиненості теорії, методології, «вивірених» відмінними сферами практичної діяльності, а у випадку документології – відсутністю такої загалом.

Утім, із середини 2008 р. розпочалися перші захисти дисертаційних досліджень в галузі науки «Соціальні комунікації», що означає початок нового етапу розвитку документознавства й архівознавства як наукових дисциплін. Тож найважливіше залишається – підготовка науковців із документознавства, попри серйозні дискусії змісту галузі науки, наукової спеціальності, триває. Це відкриває перспективу формування нової генерації науково-педагогічних кадрів для вищої школи.

[1] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 2325. – Арк. 1–3.

[2] Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» / Укл. С.Г. Кулешов, І.Б. Матяш. – К., 2004. – 18 с.

[3] Там само. – С. 5–8.

[4] Там само. – С. 3.

[5] Там само. – С. 3–4.

[6] Матвієнко О.В. Інформаційна освіта: інноваційні аспекти. – К.: КНУКіМ, 2003. – С. 31.

[7] Демчина Л.І. Моделювання документознавчої складової вищої бібліотечно-інформаційної освіти: педагогічні засади // Вісн. ХДАК: збірн. наук. праць. – 2006. – Вип. 18. – С. 141–153; її ж. Етап зародження дисциплін документально-комунікаційного циклу як базової змістовної компоненти бібліотечної освіти // Вісн. ХДАК: збірн. наук. праць. – 2005. – Вип. 16. – С. 121–130; її ж. Змістовне оновлення документознавчої підготовки бібліотечних фахівців // Вісн. ХДАК: збірн. наук. праць. – 2004. – Вип. 15. – С. 142–151; Медвєдєва Є.А. Нова дисципліна в системі соціально-комунікативної підготовки бібліотекарів // Вісн. ХДАК: збірн. наук. праць. – 2003. – Вип. 11. – С. 124–131; Чачко А.С. Бібліотекарі в інформаційному суспільстві: не проблема, а реальність // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 10. – С. 23–25; Черних О. Комунікативні аспекти професіоналізму сучасного бібліотекаря // Вісн. Кн. палати. – 2002. – № 1. – С. 17–19 та ін.

[8] Соляник А., Кушнаренко Н. Підготовка наукових кадрів у галузі книгознавства, бібліотекознавства та бібліографознавства в Україні // Вісн. Кн. палати. – 2002. – № 7. – С. 34–35.

[9] Зміни, що вносяться до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань у галузі «Соціальні комунікації» // Бюлетень ВАК України. – 2007. – № 2. – С. 12–17.

[10] Передмова // Вісн. Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Спецвип. 22. Соціальні комунікації / Харк. держ. акад. культури; відп. ред. В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2008. – С. 3.

[11] Соціальні комунікації: програма курсу для бібліотечних факультетів вузів культури / Укл. В.О. Ільганаєва. – Х, 1994. – 18 с.; Соціальні комунікації: робоча програма для студентів спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність» / Укл. О.Б. Виноградова. – К.: ДАКККіМ. – 23 с.

[12] Кулешов С. Деякі міркування щодо віднесення наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» до галузі науки «Соціальні комунікації» // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 100.

[13] Там само.

[14] Там само. – С. 101.

[15] Там само. – С. 101–102.

[16] Зміни, що вносяться до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань у галузі «Соціальні комунікації» // Бюлетень ВАК України. – 2007. – № 2. – С. 12.

[17] Там само. – С. 13–14.

[18] Там само. – С. 13.

[19] Там само.

[20] Там само. – С. 14–15.

[21] Кулешов С. Деякі міркування щодо віднесення наукової спеціальності «Документознавство, архівознавство» до галузі науки «Соціальні комунікації» // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 103.

[22] Там само. – С. 104.

[23] Там само. – С. 103.

[24] Вісн. Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Спецвип. 22. Соціальні комунікації / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2008. – 85 с.

[25] Передмова // Вісн. Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Спецвип. 22. Соціальні комунікації / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2008. – С. 6.

[26] Програма кандидатського іспиту зі спеціальності 27.00.02 – документознавство. Архівознавство (галузь науки – соціальні комунікації) [проект] // Вісн. Харківської державної академії культури : зб. наук. пр. Спецвип. 22. Соціальні комунікації / Харк. держ. акад. культури ; відп. ред. В.М. Шейко. – Х.: ХДАК, 2008. – С. 24.

[27] Там само. – С. 24.

[28] Там само. – С. 27–31.

Summary

Valentyna Bezdrabko
(Kyiv)

Documentation as science speciality or impression about registration place in social communication system

The history of documentary science brainpower training in Ukraine has been highlighted in the article. The comparative analysis of the certificates, candidate's exams for the scientific speciality «Documentary and Archival Science», exposes main tendencies of the documentary science dynamics, principal vector in higher qualification specialists training

Key words: documentary science, socially communication, science.

УДК: 94(477.85)„18”(092)

Георгій Кожолянко
(Чернівці)

ІДЕЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ОЦІНЦІ ЕТНОЛОГА ВОЛОДИМИРА ШАЯНА

У статті досліджуються ідеологічні та педагогічні погляди Григорія Сковороди в оцінці В.Шаяна. У працях, присвячених творчості Г.Сковороди, В.Шаян показав його внесок у розвиток світової філософської та педагогічної науки.

Ключові слова: етнолог, філософ, національна педагогіка, духовність, світогляд, нація, українська віра, культура.

Володимир Шаян – український етнолог, філософ, мовознавець, дослідник проблем дохристиянських вірувань українців, перспектив розвитку національної культури і становлення нації. Ним проведено один з перших аналізів пам’ятки давньої української писемності «Велесової книги». Важливою заслугою цього українського вченого, який більшу частину свого творчого життя провів у еміграції (Англії), є дослідження коренів давньої (етнічної) української віри, походження та розвитку української культури.

В.Шаян присвятив дослідженню творчості Григорія Сковороди ряд праць: «Сковорода – етик і соціолог»[1], «Григорій Сковорода – Лицар Святої Борні»[2], «Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди. (Ідеологічно-філософські дослідження)»[3], «Сковорода й духовне обличчя України у XVIII ст.»[4] та ін.

Оцінюючи знання власної історії, культури, значення власної правди у житті народу, В.Шаян у праці «Проблема української віри. (Історіософічний есей із циклу «Основи»)» писав, що український народ «...навчиться її у втіленні філософа Григорія Сковороди»[5].

У XX ст. були непоодинокі спроби вчених зробити з Г.Сковороди російського філософа через мову, яку він застосовував у своїх творах. З цього приводу Володимир Шаян писав: «Немов призабули якось один, прозорий, вимовний і безсумнівний факт. Сковорода навчав на Україні, українців, саме на Україні і саме українців. Навчав свій нарід на своїй землі… Мова Сковороди – це мова українських учених 18-го століття. Якби Сковорода писав по-грецьки або по-латині, то був би теж українським, а не латинським філософом, бо немає ані «латинського» народу, ані «староцерковного». У віршах мова Сковороди наближається до народної і в цьому напрямі Сковорода є передвісником Котляревського.

Шевченко писав навіть по-російськи. Писав про українські справи, щоб і на Росію впливати українським духом правди і волі. Тим більше смішні були би спроби зробити російським філософом Сковороду на основі його мови. Яка ж інша могла бути для цього основа, коли він на словах не раз заявляє про свою любов до своєї батьківщини, а на ділах складає своєму народові «жертву цілопалення»[6].

У праці «Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди (Ідеологічно-філософські дослідження)» В.Шаян наводить приклади з висловлювань відомих діячів культури і політику України з оцінкою та використанням праць Г.Сковороди. Так, наприклад, ідеолог українського націоналізму Д.Донцов часто цитував Григорія Сковороду і підкреслював, що в його творах є міцна основа для традиційних цінностей українського національного світогляду. І.Котляревський, І.Квітка-Основ’яненко, М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко були учнями Г.Сковороди. Власне, сам Шевченко неодноразово про це писав у своїх творах.

Г.Сковорода був природженим педагогом і педагогічну справу любив, для неї жив. Але його педагогічні погляди, які на століття випереджали епоху, неминуче доводили до конфліктів зі шкільним керівництвом, через що неодноразово доводилось залишати викладацьку справу. Він змушений покидати школу за школою, аж поки, нарешті, не переходить до мандрівного способу життя, навчаючи і виховуючи як дітей, так і дорослих. У такий спосіб, зазначає Володимир Шаян, він перетворився у Великого Учителя цілої нації, що творить її історію.

Серед новітніх педагогічних поглядів Григорія Сковороди був метод безпосереднього індивідуального контакту вчителя з учнями через ведення розмов на різноманітні теми, які б дали можливість виявити здібності окремих учнів у тій чи іншій ділянці життя. У той час такі розмови між учителем та учнем вважались нижче гідності педагога і, відповідно, заборонялись.

Відомо, що педагогіка ніколи не була науково незалежною чи самостійною. Вона завжди ґрунтувалась на нормах моралі, соціології, релігії, а в цілому – на світогляді нації. Завданням педагога було довести дитину до певного стандарту поведінки, якостей характеру, світогляду, думання і знання. Цей стандарт був різний у різні епохи, у різних націй. Для вчителя цей стандарт був визначений тими нормами цінностей даного суспільства, які були загальнообов’язковими й усталеними.

Григорій Сковорода належав до того типу мислителів і педагогів, що творили нову соціологічну систему, і саме в цьому його історична велич.

Найперше, що відзначає Володимир Шаян, це розробка Г.Сковородою основних норм національної педагогіки. Основні засади національної педагогіки визначаються через визначення ідеального образу українця як людини і як члена нації. Іде-

ал українця повинен бути відмінним від ідеалу інших національностей. Якщо народ не має свого ідеалу, то він повинен взяти за зразок якийсь інший для наслідування. Проте при цьому слід враховувати завдання української національної педагогіки через площину реальностей української нації і держави. Саме теоретичні положення та висновки педагогічного вчення Сковороди можуть знадобитися в усвідомленні нашого національного і державного ідеалу, національного світогляду.

Г.Сковорода стоїть на захисті вроджених здібностей і таланту дитини, а слідом за цим і відповідних нахилів до праці, оскільки в тодішньому суспільстві переважали ідеї станового розвитку людини й набуття здібностей. Існує багато прикладів з життєвої практики, коли вихідці з сільського середовища ставали відомими у науці й мистецтві людьми, що підтверджує думки Г.Сковороди. «Вроджений талант, – за вченням мислителя і педагога, – це утаєна іскра Божа, це Божественний первень її душі, це сам Бог»[7].

Володимир Шаян вказує, що було б грубим спрощенням розуміти це вчення тільки в сенсі «природної вродженості таланту», у сучасному розумінні цього слова. В розумінні Григорія Сковороди ця Таємна Сила, що породжує і проявляє в людині Талант, – це жива, Божественна іскра, сам Бог. У праці «Азбука світу» Г.Сковорода пише: «Ця Божественна сила в чоловіці, що пробуджує в ньому нахил до знання, називалася в старовинних єгиптян «Ізіс», у греків «Архена», у римлян «Мінерва», себто – «Натура». Природа називалася також «Геніос», «Геніюс», Ангел Природи називався теж «Тхеос» – «Бог»[8].

На думку Г.Сковороди, основне завдання педагога – це розвинути і плекати, – так як садівник плекає яблуньку, – притаєні, вроджені здібності, що можуть проявитись назовні. Відповідно, педагог повинен пізнати й добре вивчити найкращу сторінку характеру і здібностей дитини, її найкращу можливість розвитку і, після цього цей талант плекати, розвивати та довести його на найвищі можливі для даної одиниці висоти розвитку. Цей принцип встановлює виховання індивідуальне, чи групове, за лінією спеціалізації таланту й придатності до майбутнього знання, тобто до виконання певної праці. Це звання має відповідати здібностям і характерові людини, і тільки тоді вона може бути повністю щасливою.

Григорій Сковорода у праці «Азбука світу» писав, що «суспільні нещастя постають із того, що люди беруться не за своє діло. Воєнну чоту веде часто той, кому треба сидіть в оркестрі. Смішно, коли вовк грає на сопілці. Смішно, коли ведмідь танцює. Але коли вовк став уже пастухом, ведмідь монахом, а лошак радником, – це вже не жарти, а біда.

Великі суспільні нещастя виникають з того, що люди беруться виконувати звання у погоні за грішми. Якщо виконувати звання у суперечність з Природою, то це веде до внутрішнього неспокою, нудьги, а деколи і до самогубства.

Краще бути природним котом, ніж левом із ослячою природою»[9].

Володимир Шаян зазначає, що етичні та соціологічні погляди Григорія Сковороди можуть і повинні стати основою для нових соціологічних концепцій. Він дивується, що вже більше півтора століття минуло з часу смерті великого філософа, а його ідеї не знайомі широкому загалу, вони не захопили свідомість народу.

Твори Григорія Сковороди вчать, що основна творча сила – у Людині, а це означає, що вона міститься у людській душі, – це її внутрішнє щастя. Щастя не в матеріалістичному розумінні цього слова, а правдиве, внутрішнє щастя, яке має джерело у свідомості того, що людина виконує своє призначення, йде правильним шляхом, долаючи крок за кроком великий шлях.

Г.Сковорода стояв на позиції, що основою розвитку людини є вроджені можливості й здібності, але разом з тим для їх реалізації потрібно дбайливо виховувати світогляд людини як основний засіб вироблення характеру.

Володимир Шаян вказує, що новизна та український характер вчення Г.Сковороди простежуються в його розумінні праці і мотивів праці.

Праця є благословенням і щастям самих для себе. Вона не вимагає для себе ніякої іншої нагороди. Вона приємна сама в собі так, як збирання меду є для бджоли працею і щастям рівнозначно. Але це не всяка праця, а праця, що забезпечує людині її розвиток і її щастя.

Праця для людини – а не людина для праці. Саме в цьому – основа революційного розуміння праці Григорієм Сковородою. Працю слід пристосовувати до людини, а не людину до праці.

Очевидно, зазначає Володимир Шаян, людина мусить бути щасливою у праці: «Кожна людина рівна у праці всім іншим тим, що в ній вона повинна бути повна щастя. Чи вона подібна до малого чи великого збанка, – вона повинна бути повна радості і щастя.

Ідеальне суспільство, чи нація, це була б, отже, спільнота радісної творчої праці і щастя. Така праця забезпечує розвиток одиниці і, очевидно, цілої спільноти, – при всій різнорідності людських здібностей, замилувань і їх застосування у їх різнорідній праці спільноти – забезпечена спільним щастям у праці.

Це найблагороднiше розуміння праці, яке я зустрів у всесвітній філософії. Рівночасно це єдиний правильний вислід і висновок у напрямі цінностей в ідеалістичній філософії людства»[10].

Григорій Сковорода часто висловлював свої погляди й вчення у формі байок. Байки Сковороди – не тільки популярна й доступна ілюстрація його вчення, але й зміст і виклад. Така форма викладу створює необхідність розглядати й аналізу-

вати його байки як філософські твори. Найбільш виразно філософський зміст байок простежується в «Азбуці світу».

Володимир Шаян порівнює педагогічне вчення Г.Сковороди з педагогічними поглядами Руссо, але вказує, що Сковорода піднявся значно вище у своїх педагогічних поглядах на виховання людини: «Руссо твердить, що людина з природи добра. Г.Сковорода не зробив такої помилки. Кожна людина родиться із вродженими нахилами чи здібностями...

Даремно також шукати в Руссо тих висот ідеалістичного героїзму, що зустрічаємо у вченні Сковороди. Руссо здобув всесвітню славу своїми педагогічними вченнями. Багато з його поглядів мусів пізніше виправляти Песталоцці, що – витягнувши з них практичні висновки – поклав підвалини під новітню педагогіку.

Із тверджень Г.Сковороди не треба нічого спростовувати і саме тим він різниться від Руссо. Погляди Г.Сковороди знаходять своє блискуче підтвердження в новітній психології і медицині. Людина родиться із засновками своїх здібностей, отже, їх можна розвивати далі та пристосовувати до означеного значення. Твердження Сковороди не тільки чудово витримують пробу історії, але й можуть стати підвалиною для справді нової педагогіки»[11].

Володимир Шаян вважав, що уважне й детальне вивчення філософії Григорія Сковороди у зв'язку з розвитком світової філософської та педагогічної науки, порівняльний аналіз і оцінка вимагають не тільки окремих праць, а й розвиненого Сковородознавства. З гіркотою він констатує, що історія всесвітньої педагогіки нічого не знає про Г.Сковороду.

Отже, можна говорити, що Г.Сковорода був «пробудником пробудників». Відродження і пробудження української нації нового часу насправді починається від Григорія Сковороди.

На думку Володимира Шаяна, погляди Сковороди не тільки випередили на добрих два століття розвиток української духовності, не тільки витримали випробування історії, але й з гідністю представляють глибокі етичні цінності українського світовідчуття і світогляду.

[1] Шаян В. Сковорода – етик і соціолог // Краківські вісті. – 1944, жовтень.

[2] Шаян В. Григорій Сковорода – Лицар Святої Борні // Орден. – Аугсбург. – 1945. – №2.

[3] Шаян В. Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди. (Ідеологічно-філософські дослідження). У кн.: Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. (Перше і друге видання здійснено у Лондоні у 1959 – журнал «Орден», 1961 – журнал «Визвольний шлях»).

[4] Шаян В. Сковорода й духовне обличчя України у 18му сторіччі. У кн.: Віра предків наших. – Гамільтон, 1987.

[5] Шаян В. Сковорода – етик і соціолог // Краківські вісті. – 1944, жовтень, с. 6.

[6] Шаян В. Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – С. 481-482.

[7] Шаян В. Етичні, соціологічні і педагогічні погляди Григорія Сковороди... – С. 502.

[8] Там само.

[9] Там само. – С. 504.

[10] Там само. – С. 506-507.

[11] Там само. – С. 522.

Summary

George Kojolianko
(Chernivtsi)

Ideen-pädagogische Sichten von Hryhorij Skovoroda im Kontext des Werdens und der Entwicklung der ukrainischen Nation in der Bewertung vom Ethnologen Wolodymyr Schajan

Im Artikel werden ideen-pädagogische Sichten von Hryhorij Skovoroda in der Bewertung vom Ethnologen Wolodymyr Schajan erforscht. W. Schajan hat in den Werken, die dem Schaffen von Hryhorij Skovoroda gewidmet sind, einen Beitrag zur Entwicklung der Philosophie und Pädagogik in der Welt gezeigt.

Schlüsselwörter: Ethnologe, Philosoph, Nationalpädagogik, Geistigkeit, Weltanschauung, Nation, ukrainischer Glaube, Kultur.

УДК 94(09): 821. 161. (477. 83) „XIX"

Володимир Галик
(Дрогобич)

ТУРКІВЩИНА В ГРОМАДСЬКІЙ ТА НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У дослідженні відбита суспільна й наукова діяльність Івана Франка на поприщах Турківщини, на основі чого, проаналізовані історико-краєзнавчі й етнографічно-фольклорні аспекти дослідницької діяльності письменника відносно окремих населених пунктів Турківщини. На основі суспільної діяльності й наукового спадку І.Франка розкрито й розглянуто історичні, територіально-адміністративні процеси, які тут відбувалися, особливості релігійного й духовного життя, соціально-економічні відносини, в окресленому регіоні.

Ключові слова: Іван Франко, Турківщина,

Ім'я та праці Івана Франка сьогодні широко відомі в Україні. Нагромадилася і певна література про його внесок у розвиток національної історичної науки як складової української гуманістики. Видається, що дослідники життєвого і творчого шляху Івана Франка відзначають важливість

його громадської діяльності та наукової спадщини в царині історії лише в загальних рисах. Так, добре відомо, що дослідник величезну увагу присвятив вивченню минулого Турківщини, де активно проводив свою громадську та наукову діяльність, проте досі практично не вивчено розробку І.Франком проблем регіональної історії, зокрема й дуже близької йому Турківщини. Розуміючи, що зроблено небагато в з'ясуванні цієї важливої проблеми, пропонуємо простежити вивчення питання в історіографічному річищі, взявши за основу аспект окремих праць, які в тій чи іншій мірі демонструють окремі штрихи громадської та наукової діяльності І.Франка в населених пунктах Турківщини, що було предметом прискіпливої уваги та зацікавлення письменника.

В цьому контексті виокремлюються, зокрема, науково-популярні нариси дослідника Бойківщини Г.Дем'яна[1], де простежено історико-краєзнавчу, етнографічно-фольклорну та громадсько-пропагандистську діяльність Івана Франка на теренах Турківщини, охарактеризовано стосунки І. Франка з просвітянами краю.

У дослідженні Я.Грицака[2] проаналізовано історико-краєзнавчі, етнографічно-фольклорні, політичні, соціально-економічні аспекти дослідницької спадщини Івана Франка на теренах Турківщини. При аналізі політичного портрета Івана Франка дослідник немало уваги приділяє його громадській діяльності під час виборів до австрійського парламенту на теренах Самбірщини та Старосамбірщини, де окремими сюжетами представлена і Турківщина, простежує передумови, які зумовили еволюцію ідейних поглядів Івана Франка[3].

У 2006 р. відзначалася 150-та річниця від дня народження Івана Франка, яка стала поштовхом для багатьох франкознавців пролити світло на маловивчені періоди з Франкового життя: його стосунки з селянами і робітниками Дрогобицько-Самбірсько-Турківського Підгір'я, бачення І. Франком селянського та робітничого прогресу, розбіжностей між селом та містом, прямих контактів І.Франка з робітничо-селянським прошарком населення окресленої території.

У фундаментальній праці цього часу «Пророк у своїй вітчизні» уже згадуваний дослідник Я.Грицак розглядає Франкове життя на тлі малих спільнот: його сім'ї, рідного села, товаришів у навчанні, редакцій газет і журналів, у яких він працював, нелегальних гуртків, серед яких він вів свою пропаганду[4].

Варто згадати також багатотомні праці Р.Горака та Я.Гнатіва, присвячені різним періодам життя та творчості Івана Франка, в яких автори розкривають різні аспекти досліджуваної нами теми, зокрема його діяльність та контакти із провідними діячами на теренах Турківщини[5]. Окремі їх дослідження присвячені питанню громадської роботи письменника, пов'язаної зі студентськими товариствами, напружену редакторську та літературну роботу в молодіжному журналі «Друг», де він періодично друкував свої історико-краєзнавчі та етнографічно-фольклорні розвідки, присвячені теренам Турківщини. Чимало матеріалу можемо почерпнути стосовно знайомств вченого на теренах Турківщини, диспути в товариських колах та на шпальтах газет з польськими соціалістами та роботу над першою політичною платформою на Прикарпатті під назвою «Програма польських і руських соціалістів Східної Галичини». Значна увага у працях відведена виборчим перегонам до австрійського парламенту та галицького сейму, в яких брав участь Іван Франко, та проводив свою політичну пропаганду на теренах Турківського Підгір'я.

Відомо також, що невід'ємною часткою Франкового зацікавлення Турківщиною були апокрифи. Апокрифознавство Франка та науково-краєзнавчу діяльність в останнє десятиріччя його життя досліджувала в літературознавчому аспекті Я.Мельник[6], яка по-новому трактує віднайдені письменником рукописи на теренах Турківщини[7].

Отже, українська франкознавча наука має певні здобутки у дослідженні громадської та наукової діяльності, історико-краєзнавчих та етнографічно-фольклорних праць І.Франка, які присвячені Турківщині, але однак недостатньо проаналізовано їх з джерельно-критичної точки зору. Оцінюючи цей доробок, зауважимо, що цілий ряд аспектів громадської та наукової роботи І. Франка на Турківщині залишилося поза їх увагою. Тому дана тема потребує окремого спеціального вивчення, яке може дати ефективні і продуктивні результати. Саме й це зумовило вибір означеного дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі громадської та наукової діяльності І.Франка на теренах Турківщини, його внеску у вивчення історії цього регіону в суспільно-політичному та культурно-просвітницькому аспекті. Для досягнення мети були конкретизовані такі основні завдання: визначити рівень наукової розробки теми в історіографії кінця XX – початку XXI ст.; проаналізувати громадську і наукову діяльність вченого на теренах Турківщини а також визначити його внесок у розвиток історичного краєзнавства, фольклористики та етнографії краю.

Терени Турківщини були одним з улюблених місць праці та відпочинку Івана Франка. В період між 17 липня і 20 серпня 1886 р. він побував у селах Вовче і Лімні, де провідував Михайла Павлика. Зокрема, біля Вовчого дослідник обстежив джерело, з якого бере початок Дністер. Своїм перебуванням у гірських селах І.Франко послуговувався для дослідницької роботи. Очевидно, дещо раніше у Вовчому він зустрічався з Онуфрієм Ганкевичем, який був знайомим Маркіяна Шашкевича[8]. Від нього довідався про художника і різьбяра Івана Лукича Вендзиловича, який навчався на теологічному факультеті Львівського університету разом з

М.Шашкевичем. На основі цих оповідей І. Франко у 1886 р. опублікував у журналі «Зоря» невелику статтю «До історії нашого відродження»[9], яка спричинилася значним мірилом до того, що ім'я цієї особистості не було забутим[10]. Кілька разів бував І. Франко у селі Грозьова, де гостював у священика Михайла Флюнта.

Паралельно провідував і село Диньову над Сяном, де провів майже півтора місяця, з 19 травня до 30 червня 1885 р. Разом з дружиною і дітьми був тут й літом 1886 р. та з 22 липня до 29 липня 1889 р.[11] В цьому селі на той час священиком був Іван Кузів, етнограф та добрий знавець бойківської культури[12]. З листування І.Кузіва з І.Франком дізнаємося, що саме він або приймав дослідника в себе, або ж сприяв йому заорендувати принагідне помешкання. Десь у 1886 р. у листі до І.Франка І.Кузів пропонував йому заїхати в гості, стверджуючи, що «…мені Ваш побут не зробить найменшого клопоту, бо помешкання, як знаєте, є обширне і вигідне. Напишіть, коли приїдете до Устрік, то коні вишлю…»[13].

І. Франко навіть думав придбати в Диньовій відрізок землі та житло, щоб мати для себе і сім'ї постійне місце для дозвілля літом. Звичайно, І.Кузів допомагав І. Франкові реалізувати цей задум. Так, проводячи переговори з тамтешнім поміщиком, він у своєму листі до І.Франка повідомляв, що той має «…на продаж виставлений з дерева… домик. Тільки ще не скінчений – значиться не витиньковий, нема ні повали (стелі. – *В. Г.*), ні підлоги, ні п'єців, ні дверей, ні вікон, тілько зруб і дах, критий гонтом. Той домик є близько мене і на ладнім місци положений. Коло дороги. Десь я єго оглянув, має 4 убікації (кімнати. – В. Г.), обширні досить; значиться могло би бути 3 покої і кухня. За той домик і морг грунту коло него жадає 500 зл., (золотих римських. – *В. Г.*), але викінчити мусите своїм коштом…»[14]. Пан самотужки завершувати будівництво не бажав, оскільки це б йому обійшлося додатково в 400 золотих ринських, а І. Франко, в свою чергу, вважав таку суму занадто великою, що й призвело до незгоди.

Звернемо увагу на те, що у серпні 1888 р. Франко відпочивав із сім'єю в Карлсдорфі поблизу Лавочного у свого друга, учителя Антона Березинського. Під час цього відпочинку він зробив декілька екскурсій навколишніми місцевостями. Однією з них була мандрівка у містечко Сморже, яке Франко описав в оповіданні «Ярмарок у Сморжу»[15]. Гірське містечко Сморже, як стверджує автор, було розташоване поблизу тодішнього угорського кордону «в Стрийськім повіті, в долині горішнього Стрия». Містечко було скромним і нічим особливим не виділялося, тільки що своїм розташуванням поміж горами. «У самім містечку звичайно досить пусто й глухо; по широкім ринку тут і там блукаються жиди або ліниво проходять бойки в коротких кептарях та овечих кучмах на голові. Пустують широкі стіни заїзних домів, нікого не ваблять до себе склепи (крамниці. – *В. Г.*) з убогим товаром, і здається, що якийсь сонний дух витає над цілим містечком. Та зовсім інакше буває тут літом, на Матки (Успеніє Присвятої Богородиці), коли в Сморжу відбувається великий ярмарок на рогату худобу… Сморже в той день буває буквально залите, заповнене, натолочене народом і худобою»[16]. Під час відвідування ярмарку у 1888 р. І.Франко зауважив, що містечко повністю було заповнене возами, людьми і худобою. У цей день великої і дрібної скотини налічувалося до 10 000 одиниць. Тут фігурували «величезні сиві угорські воли з великими рогами, так звані кайли, і чорні гірські, крепкі до роботи воли з невеличкими та крутими рогами, звані барнами, і жовті воли з невеличкими та майже простими рогами. Корів було менше, на воли тут головний торг. Воли, пригнані прямо з полонини, привиклі до свободи та тиші, тут стояли мов здивовані, не їли, не римигали, а тільки роззиралися доакола…»[17] В середньому пара волів коштувала близько 200-300 золотих, хоча були й такі велетні, що покупець пропонував за пару 400-500 золотих. В основному волів закупляли для вивозу у Відень, де перепродували удвічі дорожче[18].

Цього ж року вчений здійснив подорож на гору Пікуй (Гуслю)[19] – найвищу географічну точку Львівщини і Сколівських Бескидів[20]. Її висота сягає 1 405 метрів і на сьогочасних мапах носить назву Гостра Гора[21].

Цю подорож І. Франко описав в одній із своїх розвідок, яку виявив і опублікував відомий український бібліограф, літературознавець і етнограф Мирослав Мороз[22]. У передмові до статті М. Мороз зазначає, що важко установити, чи І. Франко не завершив рукопис, чи його закінчення згубилося. Рукопис цього дослідження (зберігається в архіві І.Франка Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України. – Ф. 3. – Справа 218. – С. 177), писаний рукою Франка, почерком, характерним для його рукописів кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. Текст на одній сторінці аркуша паперу не має титулу, і тому за заголовок М. Мороз взяв перші слова тексту «Верх Пікуя»[23].

У статті І.Франко відзначає, що гора Пікуй віддалена від села Кривки лише на милю (7 585,6 м). Характер гірської флори увиразнюється, коли починати підніматися на вершину гори. Перед людським зором «…починають показуватися доохресні верхи гір, на полі зеленіє подекуди рідка гірська рослина, а між туманом блищать ся то тут то там, неначе слеза, гірські хрусталі, звані арагонітами, або мармароськими діамантами. Ті хрусталі бувають на чверть або на пів цаля (цаль у Галичині = 24,8 мм. – *В. Г.*) завдовшки, а коли зрослі, то й на цаль. На галицькім боці вони досить рідкі; ми знаходимо їх на вершках гір Параски, Лізі, Явірника (вершини Карпатських гір – *В. Г.*) і далі аж в Рабім коло Балигорода, повіту Саніцького; на

угорськім боці вони знаходяться скрізь по горах Берегського і Мармероського комітатів (повітів. – *В. Г.*)»[24]. На самому верхів'ї гори І.Франко зауважив великий камінь недалеко понад криницею завдовжки 576 см та 460,8 см завширшки, на якому повирізувані «якісь невиразні, тепер уже значно позатирані взори (візерунки. – *В.Г.*), та між ними ще досить виразно можна розпізнати два великі хрести: один латинський, а другий грецький. Камінь той був колись ще далеко більший, та недавно відколов хтось від нього великий кусень, що ще й досі лежить біля нього, нібито на млиновий камінь»[25]. У цій статті Франко виявляє свої неабиякі знання з мінералогії.

Поряд з позитивними враженнями у І.Франка на Турківщині в період 80-х та 90-х р. XIX ст. були і негативні. Вони, передусім, пов'язані з його третім ув'язненням. 16 серпня 1889 р. під час арешту І.Франко перебував у селі Диньовій, де гостював в будинку о.Кузіва. Тут в товаристві панночок Дегенівних, дочок російського генерала, й тамтешнього дідича Волковицького, з котрим ходив на прогулянки, ловив рибу та добре проводив час[26].

Австрійський жандарм на прізвище Прийма, який за наказом комісара Турківського староства Альберта брав участь у затриманні Івана Франка та сестер Марії і Наталі Деген у селі Дидьовій у 1889 р., у своїх спогадах-покаяннях помиляється при визначенні дати цієї події, називаючи 1890 рік, тоді як дійсно усе відбулося в серпні 1889 р. Не був він добре обізнаним й з іншими подробицями цієї події. Річ у тому, що з Наддніпрянської України в Галичину за завданням видатного вченого, публіциста і суспільно-політичного діяча Михайла Драгоманова влітку 1889 р. завітав гурт київських студентів. Вони мали на меті ознайомитися з суспільним рухом, що організовувався під впливом І.Франка, і водночас започаткувати пересилання в Росію конспіративної дипломатичної літератури[27]. Сестри Деген разом з І.Франком вибралися у гірські села Турківщині та на якийсь час влаштувалися у священика Івана Кузіва в Дидьовій. Сюди прибули Альберт і жандарм Прийма. Вони зробили обшук, а відтак, як твердить автор згадок, затримали І.Франка та Наталію і Марію Деген. Через Дзвиняч, Тарнаву й Шандровець повезли до Турки, а звідси комісар відрядив їх до Львова. Такою подією розпочалося третє ув'язнення І.Франка, яке тривало 10 тижнів.

Про подробиці арешту І.Франка та його товаришів Прийма згадує: до нього, «як до коменданта постерунку в Лімній, приїхав перед полуднем комісар староства з Турки п. Альберт. Мене всі урядники знали, бо у мене в Лімній була добра кухня, добрі угорські вина, і тому всі урядники до мене заїжджали, часом навіть сам староста. З комісаром Альбертом я жив дружньо. Він приїхав з Турки кепськими кіньми. Просив мене о зміну коней і заявив, що поїдемо оба до Дидьової, до о.Кузія (Кузова. – *В. Г.*), в котрого домі живе якийсь російський письменник і дві панни з Росії. Щодо цих осіб є підозріння, що управляють шпигунство. Доніс про це дідич-поляк, власник села Лютня і части Дидьової п. Раціборський»[28]. Сам Прийма про Франка нічого не знав і не чув, проте з Іваном Кузівим у нього були приятельські стосунки. Щоб його застерегти від проблем, він передав через «жидка» Мордка Каца, який прислуговувався жандармерії, лист-попередження про їхній візит. Затягуючи час для того, щоб посланець прибув на місце швидше від них, Прийма з комісаром проїхавши 8 кілометрів зупинилися в селі Боберки перед корчмою. Сам Прийма відправив погонича до шинку по тютюн, хоча він не мав у ньому потреби. Потім він «перепросив комісара, зліз з воза й непомітно витягнув залізну затичку з осі заднього колеса. Візник заговорився трохи в корчмі з людьми. Комісар почав злоститися, що так довго не вертає. Я побіг до корчми по візника. В сінях я дав йому цю затичку та приказав, щоб як колесо злетить з воза – він зліз і пішов її шукати, та щоб він нароком шукав її довго…, щоб ми не заїхали скоріше до Дидьової, як цей жидок – мій тайний посланець…»[29].

Посланець Прийми прибув вчасно у помістя дидьовського священика і віддав повідомлення тещі о.Кузіва. В цей час пароха і його гостей не було вдома, бо вони вибрались на Сян ловити рибу. Господиня, прочитавши повідомлення, дуже перелякалась. Паливши вогнище в печі для випічки хліба, вона в моторошності перед інспектуванням вкинула масу документів і книг до печі. В час приїзду жандармерії о.Кузіва з товариством ще не було, проте згодом, вони прийшли. Тоді почалося ревізування. Війт, комісар і Прийма обшукали будинок, нічого не забрали. Сам же комісар поводив себе дуже ввічливо і дещо розпитавши, заявив, що староство одержало наказ з намісництва, щоб обох панночок Дегенівних і І.Франка арештувати й делегувати до Львова. І. Франко в цей час не привертав до себе великої уваги, проте панни, складали враження підозрілих. Опісля отець Кузів дав віз, і комісар разом з панянками й І.Франком поїхали через Дзвиняч, Тарнаву й Шандровець до Турки, звідки направили їх до Львова[30].

Деталізуючи склад групи і час її перебування на Турківщині в 1889 р., варто згадати, що крім І.Франка, Наталії і Марії Деген, туди приїздили їхні брати Сергій та Осип Маковеї. Всі вони проживали в Дидьовій з 21 по 29 липня[31]. У своїх спогадах сучасник і знайомий І. Франка священик Зиновій Флюнт згадував у 1927 р.: «Прегарна, затишна околиця, з в'ючимся між лісистими горами Сяном, мусила манити покійного поета, який на феріях (у відпустці – *В.Г.*) хотів відпочити. Гостинний дім Івана Кузіва був усе отвертий для наших передових людей. Він, будучи людиною глибоко начитаною та прегарним оповідачем, любив товариство

письменників, між якими відпочивав душею, забуваючи, як мені говорив, те сирітство, в якому жив, повдовівши дуже рано»[32]. Не тільки сам Прийма, а й З. Флюнт свідчить, що цей жандарм примудрився передчасно і досить розважливо застерегти родину І.Кузіва про обшук. «Налякана тітка (теща Івана) Леонтина Березинська, повідомлена заздалегідь про намірений трус знайомим жандармом Приймою, спалила зі страху чи не половину цінної бібліотеки отця Івана та всю переписку з поетом. З димом пішли і старі метрики, так була залякана стара тітка! Цей трус налякав священика так, що він перестав гостити в своєму домі наших передових людей. І. Франко перестав бувати в нього, щоб не наразити його на труси та на можливі неприємності з боку духовної влади. Бо при цім трусі вийшло наяву, що Франко проживав «як небезпечний чоловік» у домі отця Івана під надзором жандармерії...»[33].

Відомим є факт, що у 1890 р. Турківщина, як і інші регіони Східної Галичини, переживала кризу – небезпеку поширення голоду. В одному із своїх досліджень[34] І.Франко зауважив, що у Турківському повіті в 14 населених пунктах 4 041 особа страждає від нестачі хліба і ще близько 6 500 особам така участь загрожує найближчим часом. Найгіршим становище є в містечках. Так, з Турки надходять повідомлення, що там безхліб'я загрожує майже всім мешканцям, з Борині доходять звістки, що тут «голод панує завше, а найбільший – зараз». У Боберці: «Голод панує вже нині, а навесні не буде чого їсти всьому селу, за винятком 24 господарів». У селі Яблуневі, що так само, як Бориня відноситься до маєтку барона Лібіга, «голод пустив корінння, великий неврожай, 150 осіб уже вдаються до ласки інших, тобто жебрають»[35].

На ці сигнали про масштаби небезпеки голодування на Турківщині, які І.Франко оповістив у газеті «Kurjer Lwowski», «Gazeta Lwowska» навела спростування: у цьому повіті «картопля вродила так добре, що її вистачить до нового врожаю. Проте в деяких місцевостях бракує кормів». Ознайомившись з такими переконливими фактами, які подала «Gazeta Lwowska», І.Франко робить висновок, що «…полемізувати з таким цифровим і детальним спростуванням ми не маємо ніякої можливості; проти голослівного й безіменного заперечення пошлемося тільки на цифри наших повідомлень, які походять з джерел, на які де-не-де спираються й самі спростовники. А саме – від парафіяльної адміністрації»[36].

Аналізуючи соціальне становище регіону, дослідник зауважив: в 1890 р., в Турківському повіті смертність трохи перебільшує народжуваність, що є наслідком «інфлюенції» (грипу. – *В. Г.*)[37]. Густота населення в Турці складає близько 43 особи на кілометр квадратний[38]. Розглядаючи регіони Східної Галичини щодо віросповідання, він відзначає, що у Турківському повіті менше, ніж 10% населення належить до римо-католицької церкви і 86,08% мешканців належать до греко-католицького віросповідання[39]. Також дуже прикрим є й той факт, що вище окреслений район характерний масовою неписемністю (більше 60%)[40].

Після кількох відвідин Турки наприкінці 1891 р. І. Франко намагається повідомити читача про свої враження від них. У січні 1892 р. польська газета «Kurjer Lwowski» опубліковує його реферати «Народне віче в Турці»[41]. Черговий номер приносить читачеві всебічну кореспонденцію «Руське віче в Турці»[42]. Через кілька днів восьмий номер названої газети подав допис І. Франка «З турецьких ефектів»[43].

У статті «З турецьких ефектів» він повідомляє про ситуацію і деталі, пов'язані з його ув'язненням після віча. Жандармське стеження за І.Франком розпочалося зразу ж, щойно він завітав до Турки, а саме – 29 грудня 1891 р. Скориставшись гостинним запрошенням свого знайомого ще з навчання священика Г.Солтикевича, І.Франко попрямував до нього в село Верхню Ботельку, що біля Борині, маючи намір з нього через Комарники, Красне і Задільське добратися до м. Сколе, а далі залізницею до Львова. Проте заметілі спонукали І.Франка відмовитись від запланованого курсу. Провівши кілька днів у Г.Солтикевича, він 2 січня 1892 р. завітав у село Нижню Ботельку. Коли ж Г.Солтикевич довідався, що І.Франко цікавиться стародруками і українською бібліографією, то дав пораду йому передивитися церковні книги у Верхній Ботелці і в селі Яворові. Тут учений ознайомився з рідкісними виданнями XVII століття і зробив їх докладні описи[44]. Зі статті дізнаємося, що в неділю І.Франко вирішив повернутися до Турки і далі поштовим транспортом через Старосамбірщину потрапити до залізничного вокзалу в Хирові. Як тільки він виїхав на загальну дорогу з двору Г.Солтикевича, до нього наблизився жандарм і затримав його. Через Бориню на санях, які надав для переїзду І.Франку Г.Солтикевич, під жандармським наглядом вчений прибув до Турки. На щастя, тут ще був депутат сейму К. Телішевський, який теж брав участь у вічі і добре знав І.Франка. Він й допоміг письменнику виплутатись із прикрого становища. Цю халепу І.Франко назвав «турківською «Одіссеєю», яку з властивим йому гумором і вправністю розгорнуто виклав у вищезгаданій замітці[45].

Виступи І.Франка на вічі, які проходили в кінці грудня 1891 р. в залі повітової ради в місті Турці, його газетні матеріали свідчать про відверте прагнення письменника надати громадсько-політичному життю краю визвольного характеру. І.Франко завзято підтримував і пропагував закономірність впровадження загального виборчого права, таємного голосування, закликав до реформ, які б мали спрямовуватися на удосконалення системи народної освіти. Звернувши увагу на те, що з 64 громад Турківщини тільки в 23-х діти здобували освіту,

І. Франко писав: «Для характеристики тих шкіл додамо те, що довелося почути від селян і священиків, що в декотрих громадах школи існують років 80, а в громаді ніхто не вміє ні читати, ні писати»[46].

Ще до особливостей проходження віча, його постанов та своїх неприємностей після нього І.Франко звертається ще раз у статті, надрукованій 15 січня 1892 р. у журналі «Народ»[47]. Порівнюючи її із попередніми статтями, видно, що вона подає багато нового матеріалу з історії краю, оцінку найактивніших представників його інтелігенції. На хід віча І.Франко намагався впливати не лише приватними виступами, а й тими порадами, що їх давав авторам рефератів. Значний інтерес викликає стаття й тим, що в ній подано короткий аналіз виступів на вічі учасників з Верхньої Ботелки, Комарників, Лімни, Мшанця та Хащова. Оцінюється громадська і частково наукова та дослідницька діяльність Михайла Зубрицького, етнографічно-фольклористичні заняття Саломона Щасного, який був парохом у Комарниках[48]. І. Франко зазначає, що у запропонованих на вічі розмовах, також порушувалися питання програми радикалів. Економічна і політична частина програми була схвально прийнята слухачами. Проте були деякі моменти розчарування щодо радикалів, які спричинилися їхньою недовірою до церкви, а особливо їхніх поглядів стосовно целібату (безшлюбності священиків). Також висувалися гасла проти впливу духовенства на школи, оскільки воно не може провадити школи у течії, яка «нам видається єдино пожадною…» і є непотрібною для подальшого прогресу люду[49]. Про віче у Турці І.Франко згадує й в публікації «Конструктивні і деструктивні елементи», де зазначає, що спостереження і враження від перебування в повіті прислужилися йому і для літературно-художніх творів[50].

Аналогічні мотиви зустрічаються в турківському циклі матеріалів І.Франка і його комедії «Учитель»[51]. Тут представлено ряд епізодів з життя героїв твору, котрі дуже перегукуються з розповідями І. Франка про побачене в 1891-1892 рр. у Турці. Автор часто нагадує про жахливу запущеність освіти та про формальне існування освітніх закладів. У третій дії комедії своїм виступом селянин Товкач заявляє: «…Адже ж у нас уже звиш 20 літ школа. Зразу нас били та мучили, щоб ми школу закладали. Добре. Ми заложили. Тоді нас обдерли до сорочки на будову. Добре, ми збудували. Тоді показалося раптом, що для нашої школи нема вчителя, і вона три роки стояла пусто. А врешті надали вчителя, той жив у нас 15 літ і нічого не вчив (...), на людей скарги писав, а прийшлося що до чого, як бувало пан шпектор на візитацію приїде, то з сусіднього села хлопців позичав…»[52].

Подібний опис знаходимо й у віршованому оповіданні (поемі) «Вандрівка Русина з Бідою»[53]. Приїхавши до Турки, Русин запитав: «…„Є в вас школи?» – «Є, та дуже вчать поволи: школа в селі вже літ сто, а письма не зна ніхто»[54]. Хоча цей твір має сатиричний характер, проте його зміст побудований на справжніх прикладах. Окрім Турки, тут фігурують назви багатьох міцевостей всієї Галичини. Згадуються, зокрема, і річка Сян, містечка Ярослав, Тучапи, Перемишль, Сянок (сьогодні ці міста у Польщі), Хирів, Самбір, Дрогобич, Борислав, Стрий, Лисятичі, Болехів, Станіславів, Коломия, Снятин, Чернівці, Садгора, Кіцмань, Заліщики, Мільниця, річка Збруч[55].

Пережите на Турківщині І. Франко досить вдало описав в оповіданні «Острий-преострий староста»[56], зокрема, розгорнуто відобразив свій арешт (у Турці). І. Франко стверджує, що в час його арешту старостою в місті був пан Зам'ятальський, віком 45 років. Саме він видав розпорядження про його арешт жандармові Бордуляку, який провадив арештованого до міста більше як «20 кілометрів, горами, лісами і дебрями»[57]. Коли І.Франко прибув з провідником-жандармом до резиденції старости, то йому було влаштовано допит. На запитання війта про його діяльність в повіті, І.Франко замість відповіді «поклав перед ним свою записну книжку, де… позаписував народні пісні і бібліографічні виписки із старих церковнослов'янських друків, знайдених… в церкві того села, – розуміється, руськими і церковнослов'янськими буквами. Пан староста вхопив книжку і почав перегортати картки»[58]. В цьому оповіданні віднаходимо деякі незрозумілі факти чи перекручення, зроблені І.Франком. Зокрема, вищезгаданий староста був (нібито) шкільним товаришем І.Франка, якому він часто «вироблював (розв'язував. – *В.Г.*)…, шкільні задачі… помагав… при матуральнім (державнім. – *В. Г.*) екзамені…»[59]. Через два роки після цієї оказії І. Франко зустрів старосту Зам'ятальського на «Мар'яцькій площі у Львові», де дізнається про його кар'єрний злет. Після коротких переговорів вони залишаються друзями[60]. Отже, вірогідно, що події і особи, які фігурують у Франковій розповіді про його арешт в Турці цілком реальні, а прізвища героїв, мабуть, вигадані.

У науково-публіцистичних працях І.Франка чільне місце посідає культура та побут населення Турківщини. Під час етнографічної експедиції на теренах Бойківщини у 1904 р. І.Франко разом з іншими чільними вченими Наукового товариства ім. Т. Шевченка зробили другу велику зупинку у селі Дидьова. Проте їм зашкодила погана погода, яка завадила зібрати колекцію народних експонатів з елементів культурного та побутового життя місцевого населення і провести такі ж докладні дослідження, як у Мшанці. Пізніше учасники експедиції з Диньової попрямували через Локоть, Тернаву, Турочки до містечка Бориня, де їх гостинно прийняв місцевий парох Г.Мороз. Тут вони пробули 4 дні, впродовж яких було зроблено певні вимірювання, фотографії і дещо придбано. Після чого

мандрівники через Верхнє Висоцьке направилися до Сморжа на терени Сколівщини[61].

Під час етнографічних досліджень Турківщини І.Франко виокремив деякі особливості, притаманні тільки цій місцевості. Так у Дидьовій, Локоті, і частково в Лютовиських будинки повернуті не на південь, як у попередніх місцях дослідження, а на схід. Саме у Дидьовій, де дорога проходить через село із заходу на схід, всі садиби, окрім єврейських, повернуті стінами без вікон до вулиці. Проте І.Франко не може пояснити, наскільки цей звичай тут поширений і які його витоки[62].

Своєрідним було й те, що майже в усіх будинках печі збудовані без димарів, що дуже шкодило здоров'ю мешканців. Цей звичай був настільки розповсюдженим, що турківський окружний староста видав особливу директиву, у якій беззаперечно зобов'язав звести в старих хатах димарі і вивести їх на дахи. Оскільки жандармерія ревно стежила за реалізацією розпорядження, то незабаром у садибах Турківського повіту почали використовувати димоходи, які були виготовлені з дерева та глини, що було до вподоби війтові. Проте жоден димар не мав сполучення з піччю і не міг пропускати диму, а хати як раніше залишалися димними. Кілька років по тому, коли у Турці з'явився новий, не такий суворий війт, він призабув розпорядження свого попередника, і всі «бойки з певним злорадством скинули обридливі опудала із своїх дахів»[63]. У селах Дидьова і Мшанець практично відсутньою була кераміка. Це пояснювалося тим, що гончарне ремесло у бойків не було розповсюдженим і розвинутим. Зазвичай посуд (глиняні горшки) вони купляли у містечках, які виробляли жителі долин[64].

Ще однією самобутньою рисою цього регіону було тваринництво. Літні та осінні ярмарки в гірських містечках Сморже, Бориня і Лютовиська відомі не лише в Галичині, а й в Угорщині. Вони відзначаються кількістю і красою волів, яких бойки приводять на продаж. З-поміж порід рогатої худоби особливо цінилися чотири: «кайли – світло-сіра довгорога порода угорської пушти; барни – чорна короткорога гірська порода; сивки – темно-сіра та рейти – червона порода. Вже самі ці назви вказують, що бойки здавна розуміються на породах та їх характерних рисах». Щодо відгодівлі овець, то мешканці Турківщини також не досягли нічого особливого, і ця галузь у них на межі зникнення[65].

Поряд з етнографією І.Франко досліджує особливості фольклору Турківщини. У трьохтомне видання «Галицько-руських народних приповідок» І.Франко умістив матеріал з таких місцевостей тодішнього Турецького (Турчанського) повіту, тепер Турківського району: сіл Диньова, Кіндратів, Лімна, Явори, містечок Сморже і Турка[66], сіл Бітля, Ботелка, Гусне, Красне, Махновець, Ясениця Замкова[67], Бандрів, Боберка, Ботелка Нижня, Висіцько Вижнє, Грозьова, Звиняч Горішній, Матків, Соколики, Яблунька Нижня[68]. Отже, до трьох томів приповідок увійшли матеріали, записані Франком в 21-й місцевості тодішнього Турецького (Турчанського) повіту[69]. Левова частка цих приказок були зібрані на вічах і зборах, які проходили в регіоні, де учасники дискусій (селяни) так інтенсивно використовували у своїй мові, що І. Франко не встигав їх занотовувати[70].

Отже, Турківщина посідає досить вагоме місце в громадській, історико-краєзнавчій та етнографічно-фольклорній діяльності Івана Франка. Тут найбільше І. Франко контактував із І. Кузівим, який допомагав знайти йому будинок для купівлі та у дослідницькій роботі. Дослідник вивчав також флору і фауну цього регіону. Він обстежував джерело, з якого бере початок Дністер, піднімався на гору Пікуй. Тут письменник пережив свій третій арешт 16 серпня 1889 р., під час якого перебував в селі Диньовій, де гостював в будинку о.Кузіва. Велику увагу звертав на соціально-економічне становище краю, зокрема злидні, які переживали окремі громади Турківщини у кінці XIX ст.

Матеріали, які віднайшов І.Франко у вищеокресленому регіоні, прислужилися йому для написання чималої кількості науково-публіцистичних, художньо-літературних творів.

---

[1] Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. – Львів: Каеняр, 1991. – 325 с.

[2] Див. напр.: Грицак Я. «…Дух, що тіло рве до бою…»: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1990. – 177с.

[3] Там само. – С. 2.

[4] Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). – К.: Критика, 2006. – 631 с.

[5] Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. перша. Рід Якова. – Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 2000. – 232 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. друга. Цілком нормальна школа. – Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 2001. – 204 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. третя. Гімназія. – Львів: Видавництво отців Василіян «Місіонер», 2002. – 360 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. четверта. Університет. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 472 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. п'ята. Не пора! – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 426 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. шоста. В поті чола. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 532 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. сьома. Протистояння. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 584 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. восьма. Роки страждань. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 346 с.; Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко / Кн. дев'ята. Катастрофа. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 480 с.

[6] Мельник Я. Апокрифічний код Франкового тексту // Записки НТШ. – Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 2005. – Т. CCL. – С. 67-93.; Мельник Я. Апокрифологія Івана Франка // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Т. III. – Дрогобич: Коло, 2007. – С. 194-225.; Мельник Я. І остання часть дороги… Іван

Франко: 1908-1916. – Дрогобич: Коло, 2006. – 439 с.; Мельник Я. Іван Франко й biblia apocrypha. – Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2006. – 526 с.; Мельник Я. Книги «високої поетичної стійності» чи «упадок смаку?»: І. Франко про поетику апокрифів // Франкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Т. ІІІ. – Дрогобич: Коло, 2005. – С. 203-211.

[7] Мельник Я. Іван Франко й biblia apocrypha. – Львів: Видавництво Львівського католицького університету, 2006. – 526 с.

[8] Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991. – С. – 34-35.

[9] Франко І. Спис моїх праць, що відносяться до історії літератури і етнографії // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 66.

[10] Див. докладніше: Франко І. До історії нашого відродження // Зоря. – 1886. – 8 (20) серпня. – № 15, 16. – С. 271-272.

[11] Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991. – С. – 35.

[12] Franko I. Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, Zeitscchrift fur osterreichische Volkskunde. – Lemberg, 1905. – Heft I-II. – S. 18; Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К., 1982. – Т. 36. – С. 70.

[13] Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Далі: ВРІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України.) – Ф. 3. – Спр. 1615. – С. 489-490.

[14] ВРІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – Спр. 1631. – С. 487-488.

[15] Франко І. Ярмарок у Сморжу // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 19. – С. 342-345.

[16] Там само. – С. 342.

[17] Там само. – С. 344.

[18] Там само.

[19] Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991. – С. – 37.

[20] Мороз М. Верх Пікуя. Із краєзнавчої спадщини Івана Франка // Жовтень. – 1985. – травень. – № 5 (487). – С. 114.

[21] Див.: Карта автошляхів. Львівська область. – ДНВП «Картографія». – 2003-2007 рр.

[22] Мороз М. Верх Пікуя. Із краєзнавчої спадщини Івана Франка // Жовтень. – 1985. – травень. – № 5 (487). – С. 114-115.

[23] Там само. – С. 114.

[24] Франко І. [Верх Пікуя] // Мороз М. Верх Пікуя. Із краєзнавчої спадщини Івана Франка. – Жовтень. – 1985. – травень. – № 5 (487). – С. 114.

[25] Там само. – С.114-115.

[26] Филипчак І. Спомини про великого бойка (Івана Франка). ІІ. Справа арештування Франка в Диньовій у правдивому світлі // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 529.

[27] Калинович В. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: Видавництво Львівського туніверситету, 1967. – С. 125-126.

[28] о. Флюнт З. Мої спогади про д-ра Івана Франка // Діло. – 1927. – 28 травня. – Ч. 117. – Рік XLV. – С. 2.

[29] Филипчак І. Спомини про великого бойка (Івана Франка). ІІ. Справа арештування Франка в Диньовій у правдивому світлі // Гнатюк М. упор. Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1997. – С. 529.

[30] Там само. – С. 529-530.

[31] Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. – Львів: Каменяр, 1991. – С. – 38.

[32] Флюнт З. Мої спогади про д-ра Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників. – Львів: Каменяр, 1956. – С. 220.

[33] Там само. – С. 221-222.

[34] Франко І. Розміри лиха // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. ІІ. – С. 189-195.

[35] Там само. – С.189-195.

[36] Франко І. Град спростувань // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. ІІ. – С. 204.

[37] Франко І. Скільки нас є? // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. – Кн. ІІ. – С. 312.

[38] Там само. – С. 313.

[39] Там само. – С. 315.

[40] Там само. – С. 317.

[41] [Franko I.] Wiec ruski w Turce // Kurjer Lwowski. – Lwyw,1892. – № 3. – 3 Stycznia. – S. 1.

[42] [Franko I.] Wiec ruski w Turce // Kurjer Lwowski. – Lwyw,1892. – № 4. – 4 Stycznia. – S. 1-2.

[43] [Franko I.] Z affetow Tureckich // Kurjer Lwowski. – Lwyw,1892. – № 8. – 17 Stycznia . – S. 3.

[44] Ibidem.

[45] Ibidem.

[46] [Franko I.] Wiec ruski w Turce // Kurjer Lwowski. – Lwyw,1892. – № 3 . – 3 Stycznia. – S. 1.; [Franko I.] Wiec ruski w Turce // Kurjer Lwowski. – Lwyw,1892. – № 4. – 4 Stycznia. – S. 1-2.

[47] Франко І. Віче в Турці // Народ, – Львів, 1892. – Рік. ІІІ. – 15 януарія. – Ч. 2. – С. 21-25.; Франко І. Віче в Турці // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 46. – Кн. ІІ. – С. 85-94.

[48] Там само.; Там само.

[49] Там само. – С. 24-25; Там само. – С. 94.

[50] Франко І. Конструктивні і деструктивні елементи // Народ. – Львів, 1892. – Рік. ІІІ. – 15 януарія. – Ч. 2. – С. 20-21.

[51] Франко І. Учитель // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 24. – С. 65-122.

[52] Там само. – С. 104-105.

[53] Франко І. Оси. ІХ. Вандрівка Русина з Бідою // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 1. – С. 126-141.

[54] Там само. – С. 131.

[55] Там само. – С. 126-141.

[56] Франко І. Острий – преострий староста // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 20. – С. 38-56.

[57] Див. про це докладніше: Там само. – С. 38-40.

[58] Там само. – С. 41.

[59] Там само. – С. 44.

[60] Див. про це докладніше: Там само. – С. 49-56.

[61] Franko I. Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland, Zeitscchrift fur цsterreichische Volkskunde. – Lemberg, 1905. – Heft I-II. – S. 18; Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 70.

[62] Ibidem. – S. 27.; Там само. – С. 81.

[63] Ibidem. – S. 101.; Там само. – С. 85-86.

[64] Ibidem. – S. 101.; Там само. – С. 86.

[65] Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 96.

[66] Франко І. Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1905) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 302-306.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – С. 292-296.

[67] Франко І. Передмова до другого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1908) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 318-322.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 2. – С. 399-403.

[68] Франко І. Передмова до третього тому (видання «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1910) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С. 323-326.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – Т. 3. – С. 394-397.

[69] Там само. – С. 327.; Там само. – С. 397.

[70] Франко І. Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки». Львів, 1905) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 38. – С.295.; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1. – С. 286.

Summary

Volodymyr Halyk (Drohobych)

Turkivshchina in public and scientific activity of Ivan Franko

In research public and scientific activity of Ivan Franko is reflected on the walks of life of Turkivshchini, on the basis of what, the local history are analysed and ethnographic folklore aspects of research activity of writer in relation to the inhabited items of Turkivshchini. On the basis of public activity and scientific inheritance of I. Franko it is exposed and considered historical, territorial administrative processes which took a place here, features of religious and spiritual life, socio-economic relations, in the outlined region.

УДК: 94(477.63) „19"

Петро Брицький (Чернівці)

ПРОФЕСОР ІЗ ВІРДЖІНІЇ МАРК ТАУГЕР – АДВОКАТ СТАЛІНА ТА ЙОГО ОТОЧЕННЯ ЩОДО ПРИЧИН ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ

У статі автор спростовує твердження професора із Вірджинії (США) Марка Таугера про те, що колгоспи в СРСР були наділені перевагами, властивими державним підприємствам; що держава вкладала в них стратегічні інвестиції; виправдовування ним методів примусового в процесі колективізації; заперечування згубної політики Сталіна в організації Голодомору; і, найголовніше, заперечення Марком Таугером Голодомору й геноциду в Україні в 1932-1933 рр.

Ключові слова: колективізація, хлібозаготовки, голодомор, геноцид.

У передноворічному номері газети «2000» (28. XII.08), а потім 11 січня і 18 квітня 2008 р. американський професор університету Західної Вірджінії Марк Б.Таугер виступив з трьома розлогими статтями, в яких висвітлює стан радянського сільського господарства в 20 – початку 30-х років, колективізацію, політику Сталіна та його оточення в цих питаннях та причини голодомору в Україні. Громадянам України цікаво звичайно, знати точку зору з цих проблем сторонньої людини. Здавалось, що вчений, незаангажований політичною кон'юнктурою, об'єктивно розгляне ці складні, надто важливі і трагічні для українського народу питання. Тим більше, що у вступі до другої статті він роз'яснює, якої методології повинен дотримуватися історик у своєму дослідженні. При цьому посилається на «Положення про стандарти професійної поведінки Американської історичної асоціації». Тобто Марк Б. Таугер подав заявку на дотримання своєрідного кодексу честі при висвітленні обраної для дослідження проблеми.

Статті об'ємні. Перша – на 2, друга – на 1,5 і третя – на 3 газетні сторінки великого формату.

Перша – «Сталін, радянське сільське господарство і колективізація» була опублікована 28 грудня 2007 р. У ній автор розглядає зернову кризу і проблеми урожайності в СРСР, пошуки структурних форм радянського господарства Сталіном та іншими керівниками, причетними до розвитку держави, а також обґрунтовує необхідність заведення колективного сільського господарства.

Підтримуючи аргументи Сталіна, висловлені ним 27 грудня 1929 р. у промові про переваги крупномасштабного фермерства, Марк Б. Таугер стверджує, що «зв'язавши колективізацію з проектом будівництва радгоспів, який стартував роком раніше, і наділивши колгоспи основними перевагами, властивими державним підприємствам, Сталін дав зрозуміти: він та інші керівники розглядали колективізацію як метод створення інфраструктури – сектора, в який держава готова вкладати стратегічні інвестиції, не вимагаючи негайного прибутку».

Тут варто зазначити, що Марк Б.Таугер подає це читачам як реальну дійсність щодо створення інфраструктури колгоспом і надання їм переваг, властивих державним підприємствам. Але ж, насправді, цього не було. Ніякої інфраструктури не тільки в 30-ті роки, але й у наступні десятиліття держава для колгоспів не створювала – ні будівництва доріг, ні електрифікації, ні водопровідної системи і т.п. На відміну від радгоспів, які за Конституцією вважалися «державними сільськогосподарськими підприємствами», колгоспи вважалися

«колективними господарствами» з «колгоспно-кооперативною власністю». Тому ніякими «перевагами, властивими державним підприємствам», тобто радгоспам, вони державою не наділялися. Хоч влада здійснювала над ними контроль і керівництво, але формально вважала, що це колективна власність і в сфері постачання, цінової політики при закупівлі продукції і т.п., ставилися до колгоспів як до приватних господарств. Таким чином, між правами радгоспів і правами колгоспів (і відповідно між правами робітників радгоспів і правами селян-колгоспників) була велика різниця. І шановному професору необхідно було б це знати.

Виправдовуючи використання радянськими чиновниками «елементів примусовості і силових методів в процесі колективізації», Марк Б.Таугер аргументує це тим, що вони «вважали, що колгосп для селян велике благо». На його думку «вони (чиновники. – Б.П.) враховували, що буде потрібний лише незначний примус, і то до тих пір, поки селяни не усвідомлять всі переваги колгоспів». Тим більше, що «уряд надавав підтримку колективізації істотними і все більш зростаючими інвестиціями в аграрний сектор».

Хотілося б знати, з якого фантастичного джерела Марк Б.Таугер запозичив відомості про все зростаючі інвестиції держави в аграрний сектор в період колективізації? В той період на колгоспному господарстві було лише те, що насильно забрала влада в трудолюбивих заможних селян. А кого розкуркулювали? У кого була хата покрита бляхою, або черепицею, хоч без дерев'яної підлоги. А також, хто мав пару коней, чи пару корів. Ніяких критеріїв щодо того, кого розкуркулювати, вироблено не було. Зате був план необхідної кількості розкуркулених в районі чи селі.

Далі Марк Б.Таугер стверджує, що «метою уряду в процесі колективізації (як і в будівництві радгоспів) був розвиток аграрної галузі, а не вичавлювання останніх соків із сільського господарства заради піднесення промисловості. Ці дані, – продовжує Марк Б. Таугер, – також демонструють, що заяви Сталіна та інших українських лідерів, які виступали на підтримку радгоспів і колективізації заради розвитку аграрного сектора, не були брехливою пропагандою, яка призначалася для приховування фактів найжорстокішої експлуатації». З вищезазначеного видно, що Марк Б.Таугер, захищаючи Сталіна, оперує не дійсними фактами, а лише його намірами – Сталін «вважав», «йому здавалось», «він думав», «він рахував», «він очікував» і т.п. Зокрема, Марк Б.Таугер підкреслює, що Сталін «очікував, що бідне селянство, яке пригноблювалося, з його точки зору, куркулями, побажає трудитися новим сучасним способом, звільнившись від попередніх гнобителів». В підсумку він стверджує, що «Сталін незмінно заперечував аргументи теорії експлуатації». Тобто Марк Б.Таугер прагне довести у своїй великій на дві газетні полоси статті позитивні наміри Сталіна при проведенні колективізації. Але українське суспільство цікавлять не «наміри», а реальна дійсність, яка настала внаслідок колективізації. Стаття створює враження, що шановний професор не має найменшої уяви про колективізацію та радянську колгоспну експлуатацію. Автор даної статті, як і сотні тисяч його 13-14-річних ровесників впродовж 3-х років (1944-1946) працював у колгоспі на сільськогосподарських роботах від посіву до збору урожаю (чоловіки у зв'язку з війною були в армії). Іноді ми виконували по 1,5-2 норми для дорослих і в кінці року отримували (всі три роки) аж... по 100 грамів зерна на трудодень. Чи це не «жорстока експлуатація» підліткової (та жіночої) праці, яку Ви заперечуєте, пане Таугер? Це було дійсно «вичавлювання останніх соків із сільського господарства» (бо зерно вивозили за безцінь). Я б додав, що «вичавлювали соки» й з тих, хто працював у колгоспі. Бо після тяжкої роботи у полі, пізно ввечері треба було ще змолоти трохи зерна на ручних жорнах (в кого вони були), щоб на наступний день мати якусь їжу. А скільки здоров'я втрачали жінки при щорічному обробітку вручну кількох гектарів цукрового буряку у 30-х роках? Хто вчасно його не зібрав, на того накладали так звані штрафи й вираховували все зароблене за рік, а то й віддавали до суду.

В цілому майже впродовж всієї цієї статті, як і у висновках до неї, Марк Б.Таугер розмірковує про «теорію колективізації», а її наслідки й доля мільйонів селян його не цікавлять.

Наступну статтю, опубліковану в «2000» 11 січня 2008 р. (№1-2), Марк Б.Таугер присвятив голоду, геноциду і свободі думки в Україні. Вже на самому початку статті він, всупереч проголошеній ним методології, став на шлях однобокого висвітлення проблеми, яку розглядає. Почав із заперечення того, що голод 1932-1933 років в Україні за своїми масштабами і кількістю жертв значно переважав голодування в інших частинах СРСР. Його не обходить те, що й в інших частинах СРСР голод переважав саме там, де проживали українці – на Кубані, в Казахстані (після казахів, на другому місці). Марк Б.Таугер стверджує, що цей голод був одним з декількох голодних років у Радянському Союзі в період 1917-1935 рр. і виявився останнім у довгій історії голоду в Російській державі. По-перше, він не був останнім, бо повторився у 1946-1947 рр. А, по-друге, Марк Б. Таугер не задумався, чому в самій родючій частині земної кулі впродовж 26 років (з 1921 по 1947 рік) за радянської влади в Україні майже половина з них були голодними. Він безпідставно стверджує, що «причиною практично кожного голоду був природний катаклізм». Свої судження про природні умови він доводить до примітивізму: «Коли природні умови сприяли, країна отримувала великий урожай, але якщо ці умови були поганими, наступали катастрофи», пророкує професор. Тоді чому ж і в інших державах із знач-

но гіршими природними умовами і малородючими землями не було такого страшного голодомору, як в Україні в 1932-1933 роках?

«Шукаючи виходу з кризи, – продовжує Марк Б.Таугер, – радянський уряд вирішив удосконалити радянське сільське господарство шляхом колективізації, оскільки радянські працівники думали, що колективізація зробить радянські господарства подібними до крупномасштабних американських ферм». Що думали радянські керівники, нам невідомо, але світ знає, що за їхню нерозумну політику Україна заплатила мільйонами людських життів.

Як і в попередній статті, Марк Б.Таугер, намагаючись виправдати дії керівників СРСР і радянських чиновників, пробує показати їхню чуйну турботу про селян і міщан. Він стверджує, що в 1932 р. «радянський уряд, зібравши зерно, вернув його в регіони, які постраждали від сильної посухи, в якості допомоги». І далі: «уряд закуповував у селян зерно та інші продукти і робив відчайдушні спроби розподілити його між голодуючими» жителями міст, оскільки керівники країни вважали, що селяни зможуть знайти спосіб, як прогодуватися в селі.

Про яку закупівлю зерна пише Марк Б.Таугер? Його ніхто не закуповував. З дитинства і впродовж усіх 30-х років мене супроводжували страшні розповіді батьків, старших брата і сестри, всієї родини, сусідів і односельчан про страхітливі, насильницькі вилучення не тільки зерна, а й усіх їстівних продуктів. Заходили з хати в хату уповноважені з району й сільські люмпен-пролетарі і витрушували все до зернини. Навіть, коли знаходили в колисці під дитиною трошки пшона чи квасолі, й те забирали. Витягували з печі недоварену картоплю та іншу їжу й ту забирали. Про яку допомогу голодуючим селянам проголошує Марк Б.Таугер?

В одній невеликій статті немає можливості аргументованіше розкрити Марку Б.Таугеру його помилкове судження. Зауважимо лише те, що не можна однобоко розглядати цю проблему й зводити причину голоду лише до природних катаклізмів, які бувають рідко. У своїх висновках він дуже категорично стверджує, що «деякі люди пробують довести, що всі випадки голоду в російській історії – справа рук людини». І як доказ того, що голод в Росії не був штучним, проголошує, що всі уряди впродовж століть вживали заходів, спрямованих на полегшення ситуації.

По-перше, фахові історики не стверджують, що всі голоди були штучними. А, по-друге, в даному разі розглядається проблема голодомору 1932-1933 років, а не «впродовж століть». І в даному випадку серед організації заходів з надання допомоги Марк Б.Таугер називає організацію політичних відділів при МТС, які нібито «займалися виявленням і усуненням місцевих працівників, які з їх точки зору створювали проблеми». І це Марк Б.Таугер називає допомогу голодуючим. Це була допомога органам НКВС з виявлення підозрілих, небажаних осіб. Другим заходом для допомоги Марк Б.Таугер називає те, що уряд направив у найбільш урожайні регіони тисячі тракторів та іншої техніки, що в підсумку дало значно більший урожай в 1933 р. порівняно з 1932 роком. Знову ж таки, звідкіля взялися тисячі тракторів у 1932 р., коли Харківський тракторний завод вступив у дію лише в жовтні 1931 р.? Навіть перед війною в колгоспі на полях мого родючого Поділля працював лише один 15-ти сильний колісний «Універсал». А, по-друге, на якій підставі Марк Б.Таугер стверджує, що в 1933р. урожай був значно більший 1932-го р. Адже згідно статистичними даними (які він наводить на наступній сторінці), у 1932 р. валовий збір урожаю в СРСР був 69,9 млн. т, а в 1933 р. – 68,4 млн.т, тобто на 1,5 млн.т менше.

Не обґрунтовуючи аргументами, а лише на основі вищесказаного, Марк Б.Таугер робить висновок про те, що «відшукати в цій події якісь складові геноциду складно». Звичайно, на основі таких міркувань Марка Б.Таугера складових геноциду не «відшукати».

Марк Б.Таугер категорично стверджує, що «Голод грянув у 1931-1933 рр., передусім з причини природних катаклізмів – погодних умов та інших подій» (Яких? – Б.П.). «І це був зовсім не результат дій влади», – заявляє він і подає своєрідне пояснення: «Та політика влади, яку деякі вважають геноцидом, стала відповідною реакцією на події, які сталися; боротьбою за подолання комплексної кризи голоду, який загрожував, зірвавши забезпечення продовольством мільйонів людей».

У цій езопівській, зашифрованій фразі важко зрозуміти суть думки Марка Б.Таугера, що він насправді мав сказати: «реакція влади на події». Які? Як зрозуміти твердження, що «голод загрожував зірвати забезпечення продовольством мільйонів людей»? Чи не прихована тут думка, що в такій політиці влади винуваті самі селяни, які чинили опір насильницькому вилученню продуктів, і уряд змушений був вести боротьбу з метою забезпечення їх продовольством? Марк Б.Таугер підкреслює, що дії радянського керівництва... включаючи не тільки заготівлю зерна в селах, але й поставки продовольства в ці ж села були рідкісними і мізерними і не в усі голодуючі села (всього 8,8% від забраного в селян України – 417 тис. тонн, а забрали 4,7 млн.т).

На початку цієї статті Марк Б.Таугер закликає істориків «додержуватися стандартів коректної методології». Але в подальшій частині тексту сам же їх порушує, коли радить читачам звернути увагу на відмінність геноциду від холокосту. Він обґрунтовує свою теорію тим, що «цигани, євреї, українці та інші народи Східної Європи абсолютно не були зв'язані з нацистами, а німці, в свою чергу, не залежали в питаннях продовольства від цих циган, євреїв і українців. Агресія нацистів не мала під собою реальної потреби в праці чи продуктах цих

людей». На основі цих своїх міркувань Марк Б.Таугер робить висновок, що саме тому нацисти винищували ці нації. Водночас він проводить паралель з радянською системою, нагадуючи, що «не варто забувати той факт, що в той період радянське керівництво частково залежало від сотень тисяч українців, які обіймали державні посади самих різних рівнів». І тут Марк Б.Таугер робить наступний висновок про те, що в світі такого порівняння він не представляє, «як можна представлять голод як геноцид».

По-перше, твердження Марка Б.Таугера про те, що німці не мали потреби в праці чи продуктах циган чи євреїв, зовсім не стосується українців.

Шановний професор, як видно, не обізнаний з історією Другої світової війни. Загальновідомо, що у зв'язку з великими втратами на фронті німці потребували робочої сили й тому вже в 1942 р. насильно вивозили людей (з 14-річного віку) з окупованих територій до Німеччини. З України під час війни німцями було насильно вивезено 2,4 млн. чоловік.

По-друге, щодо продовольства. Згідно з доповідною міністра А.Розенберга лише за період з 1943 р. по 31 березня 1944 р. з України в Німеччину було вивезено: зернових – 9 млн. 200 тис.т, м'яса і м'ясних продуктів – 622 тис.т, тваринного масла – 208 тис.т, цукру – 40 тис.т, фуражу – 2 млн. 500 тис.т, картоплі – 3 млн. 200 тис.т, інших сільськогосподарських продуктів – 2 млн. 291 тис.т. А всього за період окупації з України вивезли до Німеччини 17.307 тис.т зерна і 27.555 тис. голів різної худоби.

Та найбільше вражає «відкриття» професора Марка Б.Таугера, що «не тільки опоненти радянського керівництва вважали голод штучним. Так само, – стверджує Марк Б.Таугер, – думало і радянське керівництво». Цьому висновку він дає пояснення наступною сентенцією: «Отже, ці керівники не зрозуміли суті того, що відбувалося, думаючи, що з урожаєм все в порядку, і тому вирішили, що голод – штучний. Вони гадали, що селяни чинять опір, приховують зерно від заготівлі, а на ці дії їх надихають українські націоналісти. Керівництво думало, що українські націоналісти спільно з іноземними шпигунами готують повалення радянської влади. Ось чому радянське керівництво ухвалило рішення про арешт цих націоналістів, які представляли загрозу існуючій радянській владі».

Іншими словами, радянське керівництво і прихильники теорії «українського геноциду» сходились на думці про штучні джерела голоду. Обидві групи дійшли до таких висновків на основі брехливих посилок» (малися на увазі дані офіційної статистики про більш високий урожай).

Значну частину (цілу газетну сторінку) своєї великої статті Марк Б. Таугер віддав своїм суб'єктивним міркуванням про холокост (який немає ніякого стосунку до теми голодомору), оцінці ставлення українців до голодомору, росіян і Росії, звинуваченню українців в антисемітизмі і т.п.

Вище зазначалося, що Марк Б.Таугер менторськи повчає істориків «стандартам коректної методології» при написанні історичних праць, інакше вони будуть пропагандистськими. Якими насправді є стандарти «коректної методології» професора із Вірджинії Марка Б.Таугера, хай читач після ознайомлення з статтею оцінить сам.

В його міркуваннях про голодомор і відповідальність за його заперечення є неправдиві твердження, нібито українці пробують звинувачувати в голоді Росію та росіян і покладають вину на російський народ. Це не відповідає дійсності. Він пише: «Якщо українці пробують звинувачувати в голоді «Росію» або «росіян», такі українці здійснюють те, що самі ж осуджують: вони покладають вину на цілий народ за дії, нібито здійснені невеликою групою представників цієї нації. Вони стверджують, що Сталін хотів напасти на «Україну» (Для чого йому було нападати, коли Україна і так вже була під його контролем. – Б.П.). Але сьогодні ці українці хочуть здійснити нападки на «Росію». Таку точку зору можна було б вважати лицемірною, а в жителів інших країн могло б скластися погане враження про українців. Крім того, звинувачення всього народу в подіях далекого минулого викликає ще одну негативну асоціацію із історії Росії і України – антисемітизм. Українці, зокрема, історично проявили вороже ставлення до євреїв, а відповідні міфи і неприязнь породжені сотні, якщо не тисячі років назад. Україні й українцям пора перестати вдаватися до таких помилкових і архаїчних категорій».

Як бачимо, «стандарти коректної методології» Марка Б.Таугера мають дволикий підхід: в одному випадку він закликає, щоб вину за дії окремих груп окремої нації не переносити на всю націю (що цілком вірно й українські історики підтримують це), а в другому – якщо це стосується українців, то можна звинувачувати весь народ в антисемітизмі. І ця ворожнеча і неприязнь до євреїв, ? підкреслює Марк Б.Таугер, – тягнеться вже тисячі років. Таким чином, він визначає вік України й українців – тисячі років. Нове «відкриття» американського історика.

Виходить, що єврейський холокост – визнавати можна, а визнанню геноциду українського народу – зась. За даними організації Claims Conference Німеччина визнала геноцид євреїв під час блокади Ленінграда в період Другої світової війни. Німецький уряд компенсує моральні втрати тим євреям, які перебували в блокадному Ленінграді, 2556 євро кожному. А те, що там голодували і гинули всі три роки понад 3 млн. людей різних національностей, переважно росіян, геноцидом не вважається. Ось такий «стандарт коректної методології» Марка Б.Таугера і йому подібних.

Щодо причин «неприязні» у минулому до євреїв, то раджу проф. Марку Б.Таугеру прочитати з цього приводу статтю К.Маркса «Про єврейське питання». Крім того, варто було б ознайомитися з статистикою правоохоронних кадрів: ДПУ, НКВС,

суду, прокуратури в Україні в 30-х роках XX ст., які здійснювали репресії. Адже серед керівного складу співробітників цієї категорії понад половину становили євреї. Але українці, на відміну від Марка Б.Таугера, не звинувачують весь єврейський народ у репресивних діях в цей період.

Завершує Марк Б.Таугер свої сумбурні мудрування тим, які небезпеки чекають українців, якщо вони переконуватимуть керівництво різних країн в необхідності визнання голодомору 1932-1933 рр. геноцидом. Він передрікає великі кари небесні, які впадуть на українців, якщо це станеться. Серед них «бойкот України науковим товариством», «скептична думка в цілому про компетентність українських колег», «перепони для проведення науково-дослідної роботи поза Україною», що завдасть «величезної шкоди науці всього світу, удару по прогресу людства».

Не обминув Марк Б.Таугер й дослідників голодомору Роберта Конквеста та Джеймса Мейса, яких називає хорошими письменниками, але «упередженими дослідниками». Я добре знайомий з працями обох названих дослідників з цієї проблеми. А тепер познайомився з працею Марка Б. Таугера. Визначаю, що праці перших двох названих авторів написані об'єктивно і максимально наближені до істини. А перші дві статті Марка Б.Таугера написані з політико-пропагандистських позицій. Складається враження (частково, як видно з тексту, так і є), що ідеологічною основою і матеріалом для них послужили праця Сталіна «Вопросы ленинизма», зокрема, його звіт на XVI з'їзді ВКП(б) (розділ «Сільське господарство і зернова проблема») і короткий курс «Истории ВКП(б)», звідки запозичено абзаци про роль політвідділів МТС у «допомозі» колгоспам (с. 303).

У наступній статті «Урожай 1932 року і голод 1933 року» (Див. «2000», 11.01.2008) Марк Б.Таугер вже у самій назві статті заперечує наявність голоду в 1932 р., а визнає лише мор 1933 р., і кваліфікує його як просто голод, а не голодомор, а тим більше не геноцид. У ній він заперечує офіційні статистичні дані про виробництво і заготівлі зерна в СРСР, проте дані «Довідника партійного працівника» 1935 року (Вип. 9) використовує.

В статті допускається перекручення фактів і невірне тлумачення даних своїх опонентів. Так, він стверджує, що «прихильники теорії геноциду говорять про відсутність голоду в 1933 або 1934 роках».

Треба віддати належне йому в тому, що він приділив значну частину уваги статистиці обліку урожаю і урожайності тих років. Внаслідок її аналізу він прийшов до висновку, що офіційна статистика не є достовірною. Тут Марк Б.Таугер, безумовно, правий. За 30-ті роки вся статистика недостовірна: в сільському господарстві, в промисловості – з виконання планів п'ятирічок, перепису населення та ін. Але в статистичних викладках Марка Б.Таугера впродовж всієї статті неодноразово стверджується, що головною причиною голоду 1933-го року є низький урожай 1932 року, викликаний «природними катаклізмами» і «рядом економічних, організаційних і політичних факторів». На цій підставі він категорично заперечує наявність геноциду і не визнає терміна «Голодомор». Це його право.

Аналіз розміру урожаю і голоду 1932-1933 рр. він здійснює за наперед заданою схемою, щоб то не стало виправдати політику і дії московського керівництва щодо хлібозаготівель і експорту зерна в Україні.

Характерним для статей Марка Б.Таугера є те, що він прагне довести правильність аграрної політики ЦК ВКП(б) і заходів, які у зв'язку з нею проводились партійними і державними органами, виправдати діяльність Сталіна та його оточення у цій сфері суспільної діяльності.

Другою складовою його дослідження є прагнення довести, що ніякого голодомору, тим більше геноциду в Україні не було, бо ж голодувало, мовляв, населення і в інших республіках. Одне не виключає другого.

Зовсім поза увагою автора в усіх трьох статтях залишилася трагічна доля селян в цілому, і українських, зокрема, у зв'язку з колективізацією і голодомором. У них відсутня новизна, подібні матеріали в останнє десятиліття публікувалися неодноразово різними авторами. Відсутність належної ерудиції автора зрозуміла: він починав як фізик, потім переключився на музику (бакалавр і майстер історії музики), мав інтерес до економічного розвитку і сільського господарства, а спеціалізується з історії Південної Азії і т.п.

З цього приводу дуже слушно і влучно висловився великий дослідник голодомору в Україні Джеймс Мейс: «Як не можна займатися історією Холокосту і не стати хоч би напівєвреєм, також не можна займатися історією дослідження Голодомору і не стати хоч би напівукраїнцем».

Summary

Petro Bryts'kyi
(Chernivtsi)

Professor Mark Tauger from Virginia – Stalins Lawyer and His Milieu about the Reasons of Golodomor in Ukraine

The author of the article refutes the statement of Mark Tauger, professor from Virginia (USA), regarding following facts: collective farms in USSR were allotted with advantages inherent to government enterprises; government made strategic investments into collective farms; justification of compulsory methods in the process of collectivization; negation of harmful politics of Stalin in organizing the Famine. The key fact under author's negation is that Mark Tauger declined genocide and the Famine in Ukraine in 1932-1933.

Key words: collectivization, intermediate bread production, famine, and genocide.

УДК: 94(477.85):746.3

Світлана Герегова
(Чернівці)

БУКОВИНСЬКА ВИШИВКА ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСТВА

У статті розглядається вишивка як складова народного мистецтва. На прикладі творчої праці Н. Марусик-Жмендак з дослідження вишивки Буковинського краю та її популяризації за кордоном обґрунтовується значення буковинської вишивки у збереженні національно-культурної ідентичності українства.

Ключові слова: вишивка, буковинська вишивка, сорочка, рушник, традиції, народне мистецтво, національна культура, національно-культурна ідентичність, діаспора, українство.

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли стратегічний курс держави спрямований на духовне відродження нації, справа відновлення і збереження традицій українського народного мистецтва є надзвичайно актуальною. Адже для руху у майбутнє важливою передумовою є багаж минулого: «…українцям треба твердо пам'ятати, що будь-який поступальний рух на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілковито грунтується на його житті попередньому»[1].

Національна художня культура потребує спеціальної турботи про себе, адже умови її розвитку у горезвісну добу денаціоналізації зводили нанівець все національне. Забезпечення цього важливо здійснювати через самоідентифікацію та консолідацію українців як етнокультурного суб'єкта, через залучення до етнокультурної діяльності наймолодшого покоління вже на перших кроках його соціалізації (інакше матимемо ще одне втрачене покоління), через включення до актуальної художньої культури тих пластів спадщини, які тривалий час замовчувались або піддавалися остракізму, через вирівнювання статусу суб'єктів міжкультурних комунікацій, без чого діалог культур неминуче обертається монологом (прикладів цього у нашій культурній історії вистачає), через запобігання механічному перенесенню на український грунт здобутків інонаціональних культур, стимулювання їх творчого переосмислення тощо.

І хоча «вартість» національної художньої культури, її багатство вимірюється не обов'язково її внеском до світової мистецької скарбниці, проте це вимірювання мусить відбуватися у світовому контексті, у співвідношенні із загальнолюдськими художньо-культурними досягненнями, щоб запобігти тому ізоляціонізмові, який у нас пишно проростав і проростає пагонами хуторянства, етнографізму й провінційності, чи, за І.Франком, «рустикальності» відродження національної художньої культури.

Вічною основою, на якій вибудовується кожне національне мистецтво, є традиційна народна культура. Упродовж довгих років бездержавності саме традиційне мистецтво акумулювало в собі типові риси української психіки й давало неповторні зразки. Нерідко саме власна домівка ставала для людини чи не єдиним простором самочинної дії, не підпорядкованої чужій волі.[2] У розвитку українського мистецтва – своєрідний спосіб вираження національної ідентичності. У народних витворах мистецтва, як і у слові народу, – його історична пам'ять, національна свідомість і художньо-естетичний світогляд.

Народна культура, базуючись на глибинних архетипах, продовжувала традиції попередніх поколінь, передаючи в різних витоках творчої діяльності народу національні стереотипи мислення, їх звичаї й традиції, і тим самим визначаючи етнобуття українців, зумовлювала існування національної культури в цілому. У різноманітних формах народного образотворчого мистецтва, зокрема у вишивках, прикрасах, розписах тощо, втілені світоглядні ідеї та естетичні смаки народу, його повсякденний потяг до прекрасного. Здібність українців до мистецтва та необхідність пов'язати життя з красою вважалася ознакою високої духовності, у цьому важливу роль відігравала саме вишивка, підтвердженням чого можуть слугувати, зокрема, слова Ю.Русова: «Кожен знає і справедливо гордиться надзвичайною різноманітністю, багатством і вміло добраними барвами наших вишивок»[3].

Актуальність теми підсилюється тим, що сьогодні особливого значення набуває проблема збереження власної етнічної ідентичності у її автентичних формах, яка постійно руйнується засобами масової інформації, вестернізацією, зросійщенням української культури, яке досягло загрозливого для її існування масштабу.

Звичайно, найбільший тягар у збереженні національного духу української культури, ліг на митців, які у міжвоєнний та післявоєнний періоди через різні обставини опинились за межами Батьківщини, і на яких, за словами мистецтвознавця Б. Стебельського, «…лягло важливе й відповідальне завдання – репрезентувати українську культуру перед чужинцями»[4]. Варто відзначити, що вони справились із своїм завданням з честю й засобами свого мистецтва зробили гідний внесок у скарбницю творчої спадщини українського народу. Українські митці, звертаючись до світової мистецької спадщини та країн свого перебування, творчо інтерпретували їх згідно з власними естетичними уподобаннями. А відображення у творчості митців-емігрантів традицій власного минулого або сторінок історії свого народу сприяло усвідомленню їх етнокультурної сутності та служило своєрідним психологічним самоствердженням протягом всього існування української еміграції.

Зауважимо, що українцям, які опинилися далеко від рідної землі, завжди був притаманний потяг до художньої творчості в різних видах образотворчого, декоративно-прикладного та народного мистецтва, – як насущна духовна потреба, як спосіб збереження зв'язку з Батьківщиною й праці для неї. В умовах четвертої хвилі еміграції, яку називають «економічною еміграцією останнього часу, спричиненою наслідками колапсу Радянського Союзу»[5], чимало українців покидають рідний край в пошуках кращого життя або ж просто для забезпечення рівня життя своєї родини.

Відрадним є те, що чимало представників української діаспори, частково асимілюючись в культурне середовище країни свого перебування, не лише не забувають про своє коріння, а й намагаються всіляко представити світові творчі здобутки свого народу, насичені яскравими самобутніми традиціями. Наслідуючи своїх попередників, засобами мистецтва намагаються зберегти та примножити за кордоном національний дух української культури. Зокрема, репрезентують національну культуру такі види народного мистецтва, як українська народна вишивка, писанкарство, ткацтво, килимарство, гончарство, різьблення по дереву тощо.

У цьому контексті показовою є діяльність члена національної Спілки майстрів народного мистецтва Настасії Марусик-Жмендак, яка вже майже десять років разом із родиною мешкає у Чикаго (США). Цікавим є її творчий доробок: яскраво ілюстроване видання «Барви Буковини»[6], що присвячене мистецтву буковинської вишивки і презентоване в Українському національному музеї у Чикаго. Зауважимо, що один примірник видання зберігається у відділі рідкісної книги наукової бібліотеки Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича як подарунок авторки – колишньої студентки цього вищого навчального закладу. Праця майстрині збагатила науковий банк джерел з питань етнічної культури українців.

Українська народна вишивка у спадщині мистецької культури посідає цілком особливе місце. Її своєрідність визначається тим, що це один з небагатьох напрямів розвитку національної мистецької культури, який послідовно продовжував власні традиції. Адже відколи існує пам'ять народна, українці прикрашали предмети хатнього вжитку орнаментами, які формували естетичні смаки поколінь, були взірцем їхньої працьовитості та мистецьких здібностей. Ця потреба мала також магічний та релігійний зміст. Бажаючи прихилити до себе богів, люди закликали їх відповідними знаками-символами та оберегами. Важко стверджувати, кому вперше спало на думку втілити в орнаменти красу оточуючого світу. Археологічні знахідки та літописи підтверджують, що вишивали в Україні з давніх-давен, тож уся орнаментика, незалежно на якому матеріалі (тканина чи кераміка) виконана, має спільні риси.

Впродовж віків вишивка зазнавала різних етнографічних впливів, асимілювалася, але ж українська основа залишалася незмінною, лише постійно збагачувалася. В системі українських візерунків домінує простота, а також система знаків і символів, розуміння яких, на жаль, частково загублено. Відомо, що в цю систему знаків входили явища природи і речі, якими люди користувалися повсякденно. Найдорожчими для українців були і залишаються давні знаки й символи, які несуть одвічну позитивну ідеологію і духовний світогляд. На початку XIX ст. сформувалися найхарактерніші особливості орнаментики різних регіонів України та тільки їм притаманні технічні прийоми. Як зазначалось вище, з плином часу значення давніх символів переосмислювалось. Вони набирали нового семантичного змісту, ближчого до реального життя. Проте, як зазначав учений-етнолог XIX ст., збирач і дослідник українського фольклору, вишивок, релігійних та побутових звичаїв Ксенофонт Сосенко, «… ця мистецька традиція [вишивка. – С.Г.] є в кости, крови і мозгу народу»[7].

Вишивка Буковинського краю має свої неповторні особливості. Основною прикметою буковинського народного орнаменту є його ритм, такий же як у пісні. Як правило, один сегмент орнаменту можна повторювати в безкінечність або замкнути в єдине обрамлення і так завершити композицію візерунка. На особливості, притаманні буковинській вишивці, й акцентувала увагу Н.Марусик-Жмендак у своїй книзі «Барви Буковини», підсиливши яскравими ілюстраціями це видання. Авторка народилась у с. Кадубівці Заставнівського району, що на Буковині, у родині, де зберігалися і свято шанувалися народні звичаї та традиції. Обов'язковим для дівчат і жінок буковинського краю вважалось уміння вишивати. До вишиванок (певним чином розшитих сорочок) завжди ставилися як до святині, яку передавали від покоління до покоління, з роду в рід, берегли як реліквії; символічний образ вишиванки часто присутній у народних піснях про кохання, родинне життя; за традицією, дівчина, готуючи придане, мала вишити своєму нареченому сорочку[8] .

Зацікавлення вишивкою у дівчини переросло в справжній інтерес до буковинських орнаментів та дослідження їх особливостей. «Бабусина скриня, – за її словами, – була найцікавішим предметом у хаті, де зберігалися рушники, перемітки, горботки, обруси, буковинські сорочки... Було боляче дивитись на старовинну плахту, кинену на ганку, чи розшиту колись серветку, яка стала ганчіркою». Деякі «скривджені» недбалістю правнуків речі їй вдавалося придбати і відреставрувати, або ж використати малюнок для майбутніх вишиванок[9].

Вона збирала зразки старовинної вишивки, що прикрашали весільний одяг та прабабусині сорочки, які зберігались у скринях буковинців. Найбільше вражали дівчину роботи, що шанувалися в

родинах як реліквії та ставали хатніми музейними скарбами! Можливо, саме вони спонукали до того, щоб їх як уособлення «сивочолих українських пращурів» представити сучасній широкій аудиторії.

Вишивки виконувалися переважно на домотканому полотні, а також на тканинах мануфактурного виготовлення, ручного прядіння, лляними, шерстяними та фабричними нитками. Збережені майстринею зразки здебільшого були фрагментами сорочок (манжети, комірці, наплічники, підопліччя, подолки, пазухи). А саме сорочку у народному світосприйнятті розглядали, як двійника людини, що її носила, тому здавна оздоблювали магічними оберегoвими символами-знаками, використовуючи багатство різноманітних вишивальних технік, зокрема, найархаїчніші форми занизування, настилування, низинки. На деяких зразках гармонійно поєднувались декілька видів техніки: лічильна гладь, пухлики, вирізування, мережка, хрестик, строчка тощо.

Буковинській вишивці найбільше притаманний геометричний орнамент, що складається з елементів абстрактних форм, кожен з яких має свою символіку. Більшість декоративних мотивів як вишивки сорочок, так й інших частин народного одягу Буковини має слов'янське походження і вказує на вплив традицій Київської Русі. Геометричний орнамент вишивки охоплював такі елементи, як ромби, квадрати, прямокутники, прямі й криві лінії, кола, розетки та ін. Зокрема, як вказує Г. Кожолянко, «у вишиванках буковинської Гуцульщини в композиціях геометричного орнаменту центральне місце займав хрест – давній символ сонця. У XIX ст. значення хреста у вишивках було переосмислене і стало символом християнської віри. А давнє зображення розетки почало трактуватися як узагальнений символ квітки»[10].

З ускладненням техніки вишивки коло часто перетворювалось у багатогранник, ромб і навіть квадрат. Ромб у різних варіаціях був одним із найбільш популярних мотивів геометричного орнаменту і наявний у вишивках XIX – першої половини XX ст. у всіх зонах Буковини. Поширений мотив у буковинських вишиванках – трикутник, який більше зустрічається у формі ланцюжка трикутників – «зубчиків». Декілька трикутників створювали популярний мотив – «ялинку». Ромб символізував жіноче начало, ромб з гачком – плодючість; пряма горизонтальна лінія – знак землі; горизонтальна ламана лінія – знак води, а ще – нескінченності й вічності.

Як зазначає майстриня у своєму дослідженні, крім геометричного орнаменту, застосовувався і рослинний: зокрема, калина, яка символізувала жаль (смуток), кров (вічність роду), чистоту (дівочу незайманість); дубове листя як уособлення сонячної енергії, сили, а разом дубове листя й калина – це уособлення сили і краси; барвінок – як символ краси і вічності тощо; зооморфний: зображення птахів як символів людської душі, любові, вірності (зокрема, голубів як символ подружньої пари; півня – символ сходу сонця тощо); антропоморфний**:** зображення берегинь – духів добра (жіночі фігури в одязі трикутної форми з піднятими або опущеними руками, які символізувала гармонію життя)[11].

Ці мотиви вишивки найчастіше використовувались у рушниках, які вважаються унікальною пам'яткою українського мистецтва. І для кожного регіону, де виготовлялися рушники, за словами О.Рудницької, була характерна своя технологія, орнамент та підбір кольорової гами[12]. Для буковинської вишивки характерна не лише різноманітність геометричних та рослинних візерунків, а й багатство кольорового розмаїття композицій. До початку XX ст. використовувались монохромні вишивки: червоного, чорного, білого кольорів) у буденному і поховальному одязі. З часом поширилася поліхромія – використання цілої гами кольорів.

До створення своєрідного каталогу орнаментів буковинської вишивки, а саме так можна назвати книгу Н. Марусик-Жмендак «Барви Буковини», майстриню спонукав й той факт, що чимало сучасних вишивальниць, які працюють у цьому напрямі лише заради отримання прибутку, майже не звертають увагу на традиційність, використовуючи дешеві, технічно слабкі техніки вишивання, де гама кольорів добирається абияк[13]. На підтвердження наведемо слова мистецтвознавця В.Титаренка, який вказує, що «…буковинська народна вишивка, зберегла знакові системи і конструкції, які творилися в найдавніші часи. Разом з тим, за останні півтори сотні літ, починаючи з середини XIX ст., народна вишивка відчула образотворчої трансформації у зв'язку з інтенсивним розвитком промисловості, комунікацій та інших факторів. Це стало причиною активного проникнення в селянське середовище чужих, не властивих народному мисленню елементів і образів. Надзвичайно швидко псевдомистецькі зразки ("квіткова» натуральна школа, заснована в кінці XIX ст. міщанськими та бульварними виданнями у формі популярних журналів) заповнили сільський мистецький простір, витісняючи з ужитку старовинні орнаментальні традиції, слугуючи зразками міської культури»[14].

Протягом трьох років працювала Н. Марусик-Жмендак над своєю книгою. Джерелами надходження орнаментів до її колекції стали Вижницький, Глибоцький, Заставнівський, Кіцманський, Кельменецький, Новоселицький, Путильський, Сторожинецький та Хотинський райони Чернівецької області. Старанно і обережно перемальовуючи на міліметровому папері узори старовинних зразків вишивки, вона керувалась прагненням увічнати працю сотень буковинських жінок, «щирих Берегинь усього сущого на Землі», які залишили нам зразки високохудожнього ремесла. Надзвичайно важливим є те, що до кожного зразка вишивки

додаються рекомендації щодо кольорової гами та структури ниток.

На думку майстрині, буковинська вишивка є особливою серед інших українських. Вона пояснює це тим, що із середині XIX ст. вишивальниці Буковини почали поєднувати бісерне оздоблення окремих елементів на тлі вишивки, і саме буковинський край (зокрема, Кіцманщина, Заставнівщина, Глибоччина) став регіоном поширення бісеру. Вироби, оздоблені вишивкою із бісеру мають надзвичайно яскравий, святковий вигляд. Вражають неповторною красою барвисті, вишиті квітковим орнаментом за допомогою техніки бісеру буковинські сорочки, при цьому, вказує майстриня, «справжня буковинська вишивка допускає використання лише тих квітів, які є традиційними у буковинському краї». Детально описуючи «цирки» (мережку, що складається з елементів, які нагадують літеру «ж»[15]), вона стверджує, що сучасні буковинські сорочки, де на рукавах та подолах вставлені широкі смуги мережок, т. зв. «цирки», є надзвичайно особливими: «Відблиск білосніжного шовку в контрасті з блискучим бісером – золота сторінка вишивки Буковини, яка не має аналогів»[16].

За словами В.Титаренка, «Н.Марусик-Жмендак належить до славної когорти невтомних ентузіастів, які своєю жертовною працею примножують духовну скарбницю України, оберігають її від спустошення і занепаду»[17]. А в контексті давньої української традиції, коли вміти вправно вишивати мала кожна сільська дівчина й жінка, можна тільки уявити величезний позитивний результат від подальшої популяризації цього прекрасного виду ужиткового мистецтва. Важливе значення діяльності української майстрині щодо збереження орнаментів буковинської вишивки підсилюється тим, що Н.Марусик-Жмендак, яка за волею долі змушена була покинути рідну землю і оселитися у США, презентує українську народну традицію за кордоном, стверджуючи велич національної культури.

Майстриня не лише досліджує мистецтво давньої буковинської вишивки, створює нові орнаменти, а й організовує виставки. У 1998 р. відбулась перша її персональна виставка «Барви Буковини» у Чернівцях, а через чотири роки – в Івано-Франківську. У 2007 р. в Українському національному музеї (Чикаго) була представлена старовинна буковинська вишивка столітніх жіночих та чоловічих вишитих сорочок у зібраній Н.Марусик-Жмендак колекції одягу рідного краю. Експозиція складалася з кількох комплектів та численних компонентів і елементів, які давали уявлення про етнографічні особливості вбрання буковинців. У презентованому виданні «Барви Буковини» майстриня представила узори з окремих фрагментів буковинського чоловічого та жіночого одягу, частина з яких зберігається у її власній колекції. Крім цього, вона вивчила та описала столітні сорочки буковинського краю, що нині зберігаються у фондах Українського національного музею у Чикаго. Таким чином, вишиті наприкінці XIX ст. у буковинських селах Кадубівцях та Добринівцях жіночі сорочки слугують оберегами пам'яті покоління українців, що на початку XX ст. емігрували до Америки.

Зауважимо, що перегляд книги Н. Марусик-Жмендак мимоволі спонукає читача, який відвідав хоч раз столицю Буковини – місто Чернівці, та його своєрідну візитку – Митрополичу резиденцію, до цікавого порівняння: деякі з орнаментів, притаманних буковинському краю, представлених авторкою у виданні, надзвичайно нагадують орнаменти, викладені поливаною черепицею білого, голубого, зеленого і теракотового кольорів на даху колишньої Резиденції Буковинських митрополитів, а також візерунки вітражів, стелі у Червоній та Мармуровій залі, що є однією із ознак унікальності цієї архітектурної споруди.

Вказуючи на різні впливи та стилі, що характеризують як в цілому, так і складові, архітектурної споруди митрополичої Резиденції, будівництво якої було завершено у 1882 р., можна сміливо стверджувати, що блоки черепиці, які створюють на даху різнокольоровий геометричний орнамент, дійсно нагадують традиційні гуцульські килими (ліжники), розписи пасхальних яєць-писанок та орнаменти буковинських рушників. Без сумніву, приступаючи до планування Митрополичої резиденції, архітектор Й. Главка досконально вивчив народне ужиткове мистецтво Буковини.

Зауважимо, що знаки і символи орнаментів, які прикрашають митрополичу Резиденцію, як і орнаменти буковинської вишивки, мають глибоку змістову наповненість. Так, горизонтальна ламана лінія на даху Резиденції, або ж на обрамленні стелі у Червоній залі – білим серед коричневого, жовтого, зеленого кольорів – символізує нескінченність і вічність. Вони створені за законами високої доцільності й краси, що слугує гарантом їх життєдіяльності й довговічності!

Можна спрогнозувати, що пересічний громадянин США, «доторкнувшись» до зразків вишивки, зосереджених у виданні, або ж відвідавши виставку, де представлені предмети одягу та вжитку із застосуванням вишивки, притаманної нашому краю, коли зайде мова про буковинський орнамент, що прикрашає дах Резиденції митрополитів у Чернівцях, одразу намалює в своїй уяві буковинський візерунок. Це може бути людина, яка ніколи не бачила, а можливо і не чула про Буковину! Таким чином майстриня популяризує за кордоном українську культуру, зокрема й регіональну, з її незбагненою красою та нескінченими традиціями.

Сьогодні Н. Марусик-Жмендак, продовжуючи свої пошуки у справі віднайдення цікавих зразків буковинської вишивки, використовує у своїй роботі техніку гладкого й структурного ткацтва та батіку. У творчому її доробку – вишиті полотна, що розкривають дивовижний світ кольорів та компо-

зицій, які вражають умінням відчувати гармонію та красу природи. Серед кращих її робіт варто назвати вишиті композиції на біблійну тематику, зокрема «Оранта над Софією», наповнена глибоким духовним змістом. Сюжети деяких вишивок супроводжуються власними віршами майстрині. Так, у вірші «Україні»[18], написаному під час роботи над панно, присвяченому 12-й річниці Незалежності України, авторка передала свою любов до Батьківщини, переймаючись проблемами українського народу:

Україно, ти вічно страждаюча ненько,
Молюся за тебе, вклоняюсь низенько,
І радість, і смуток злились воєдино,
Ти вільна, розкута, та все ще в руїнах…

У жовтні минулого року, до святкування 600-ліття м. Чернівців Н.Марусик-Жмендак привезла рушники власної роботи. Вони були репрезентовані на виставці народного буковинського мистецтва на святковій Турецькій площі, за словами майстрині, «не з комерційною метою, а щоб чернівчани та гості могли помилуватися рукотворною красою буковинських орнаментів»[19].

Отже, творча праця Н.Марусик-Жмендак дає підстави стверджувати, що не байдужі до національної культури українці діаспори і сьогодні примножують духовну скарбницю України. Адже нація заявляє про себе і промовляє своєю культурною **с**падщиною, за словами Є. Маланюка, усім тим, що «створене людиною. …Підкреслюємо: створене, а не зроблене механічно, бо справжні культурні факти є наслідком творчого акту»[20]. А буковинська вишивка, яку майстриня не лише досліджує, а й популяризує, слугує своєрідним уособленням національної художньої культури за кордоном, відіграє значну роль у збереженні національно-культурної ідентичності українства, стверджуючи його самобутній розвиток, пробуджуючи історичну пам'ять українців, ставши містком у спадщину попередніх поколінь.

[1] Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Либідь, 1992. – С.21.

[2] Пролєєв С.В., Шамрай В.В. Національний характер і українське буття // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. Збірник наукових праць. – К.: Фенікс, 1996. – С.147.

[3] Русов Ю. Душа народу і дух нації. – Філадельфія: Америка, 1948. – С.23.

[4] Кейван І. Богдан Стебельський //Альманах Станіславської Землі. – Нью-Йорк., 1985. – Т.2 – С. 119.

[5] Галушко К. Народи, етноси, нації… – К.: Темпора, 2008. – С.37.

[6] Марусик-Жмендак Н. Барви Буковини. – Чернівці: Народні джерела, 2006. – 150 с.: іл.

[7] Лист Ксенофонта Сосенка до НТШ з приводу збірки вишивок // ЦДІА у Львові. – Фонд НТШ. – Ф. 309. – Оп.1. – Од.зб. 419. – арк. 38.

[8] Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С.88.

[9] Марусик-Жмендак Н. Вказ.праця. – С.13.

[10] Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини. Том 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – С.242-243.

[11] Марусик-Жмендак Н. Вказ. праця. – С.13.

[12] Рудницька О. Українське мистецтво у полікультурному просторі. – К.: ЕксОб, 2000. – С.182-183.

[13] Марусик-Жмендак Н. Вказ. праця. – С.13.

[14] Титаренко В. Чисті джерела народного мистецтва // Марусик-Жмендак Н. Барви Буковини. – Чернівці: Народні джерела, 2006. – С.6.

[15] Див. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – С.631.

[16] Марусик-Жмендак Н. Вказ. праця. – С.15.

[17] Титаренко В. Чисті джерела народного мистецтва // Марусик-Жмендак Н. Вказ. праця. – С.5.

[18] Немеркнуче сяйво зорі: Альманах українських письменників Чикаго. – Серія «ОПІЛЛЯ: Україна-СВІТ». – Львів: Опілля, 2005. – С.449.

[19] Свято на святі // Версії. – 2008. –10 жовтня. – № 41 (249).

[20] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: Либідь, 1992. – С.6.

Summary

Svitlana Herehova
(Chernivtsi)

Bukovynian Embroidery and Its Role in the Preservation of National-Cultural Ukrainian Identity

The article goes on to discuss the embroidery as a component of folk art. The significance of Bukovynian embroidery for the preservation of national-cultural Ukrainian identity is based on the example of N. Marusyk-Zhmendak's creative work in researching of Bukovynian embroidery and its popularization overseas.

Key words: embroidery, Bukovynian embroidery, shirt, towel, traditions, folk art, national culture, national-cultural identity, Diaspora, Ukrainian people.

УДК: 930(477.8)„18"

Борис Кузіна
(Хмельницький)

РОЛЬ ЗАНЯТЬ З ЕЛЕМЕНТАМИ КРАЄЗНАВСТВА У РОЗВ'ЯЗАННІ ПРОБЛЕМИ ПІДВИЩЕННЯ РІВНЯ ЗАСВОЄННЯ ПРОГРАМОВОГО МАТЕРІАЛУ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються питання організації і проведення історико-краєзнавчих досліджень у різних регіонах України, своєрідність і форми цієї роботи, зокрема у викладацькій.

Ключові слова: історичне краєзнавство, методологічні засади, лекції, заняття, інформація, методика, матеріал, викладання, Поділля, Буковина.

Будівництво української незалежної держави, становлення національної школи зумовили об'єктивну необхідність у формуванні нової генерації людей з фундаментальними знаннями, високими ідеалами, моральними цінностями, справжніх патріотів України.

Одним з головних напрямків, визначених державною національною програмою «Освіта – Україна XXI століття », Концепцією шкільної історичної освіти поставлене завдання оновлення її змісту, досягнення якісно нового рівня у вивченні історії України, формування національної свідомості, любові до рідної землі, народу.

У недалекому минулому відхід від історико-краєзнавчих традицій свого народу зумовив відрив теорії від практики життя, призвів до руйнування системи механізмів національно-патріотичного виховання і краєзнавства. В результаті виникли прояви апатії до вивчення рідної історії республіки, краєзнавства.

Тому, на наш погляд, оновлення змісту вузівської історичної освіти засобами краєзнавства набуває особливої актуальності. На це неодноразово наголошувалось в резолюціях I та II Міжнародного наукового конгресу українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі» (Київ, 1997) (Кам'янець-Подільський 2003) у виступах академіків П.Т.Тронька, І.І.Винокура, Л.В.Баженова, Б.Д.Лановика, С.Д.Гелея, О.О.Нестулі.

Останнім часом зявились дослідження відомих істориків-краєзнавців М.Б.Петрова, Л.В.Баженова, В.М.Ботушанського, А.Г.Філінюка, В.С.Прокопчука, Я.С.Яременика, Я.П.Треф'яка, В.А.Телячого, О.І.Журко, О.П.Бєлова, в яких визначено такі основні компоненти пошуків нових підходів до вивчення курсу історії України з використанням елементів краєзнавства:

– вивчення основ історичної регіоналістики для активізації навчального процесу;

– використання методики дослідження регіональної історії для її використання на практичних заняттях;

– осмислення регіональної специфіки в просторовому вимірі при ознайомленні з важливими періодами історії України;

– дослідження історії України та української історіографії в регіональному контексті;

– ретроспективне дослідження територіальної структури та прогнозування оптимальної моделі лекції з певної тематики;

– вивчення та застосування у викладі матеріалу регіональних особливостей розвитку історичної думки;

– розгляд історії регіонів як системоутворюючих цінностей;

– дослідження проблем локалізації населення і територіальних зв'язків;

– вивчення історії колоніального впливу;

– вивчення історії міських і сільських поселень.

Використовуючи розроблені компоненти, викладачі історії України, звичайно, в основу своєї роботи беруть розробки основоположника сучасної української історіографії М.С.Грушевського. Він, як відомо, ввів у науковий обіг термін «історичне районознавство», в якому поєднувались два виміри:

– «горизонтальний» – вивчення територій земель, історично даних установами географічними, продукційними, комунікативними, всім дальшим соціально-культурним розвитком;

– «вертикальний» – суцільний образ економічного, політичного, культурного і національного розвитку.

Крім цього, важливим інформаційним та методичним доповненням можуть слугувати матеріали наукового збірника за підсумками II міжнародного Конгресу українських істориків «Українське краєзнавство в системі освіти України».

Непересічне значення в розробці теоретичних та методичних засад для практичного використання регіональної історії та історіографії, безперечно, мають праці широко відомого в Україні прикарпатського науковця Я.П.Треф'яка.

У викладацькій практиці вивчення історії України в Хмельницькому університеті економіки і підприємництва використовуються такі його методи проведення лекційних, семінарських та практичних занять з елементами краєзнавства:

1. Краєзнавчий *вступ* при ознайомленні студентів із програмою навчальної дисципліни історія України (цей метод може застосовуватись також при характеристиці певного історичного періоду)

2. Краєзнавча *конкретизація* при викладі підпунктів теми.

3. Після лекційного викладу теми може використовуватись краєзнавче *доповнення* до опорного матеріалу.

4. Як основа вивчення навчального факультативного курсу, теми заняття, або деяких її питань використовується краєзнавча *інформація*,

Краєзнавчий *вступ*

Розпочинаючи заняття, викладач пропонує студентам подати такі місцеві історичні приклади і факти з тих тем, які можуть використовуватись як похідні і визначальні у подальшій роботі. Другим способом є введення цієї інформації самим лектором.

У першому і другому випадку мова йде про використання місцевої інформації як вступу до лекції. При цьому в першому способі лектор спирається на опанований студентами історичний досвід, у другому – повідомляє факти у ході бесіди. Практика роботи підтверджує, що кожен спосіб може здійснюватись у таких формах:

– *вступне слово* лектора;

– *опрацювання студентом* історичних першоджерел, документів, тестових матеріалів з історії краю і самостійне визначення історичного вистовку;

– факти, викладені лектором проходять *обговорення* під час діалогу (викладач-студенти) і формування висновків.

Разом з тим слід зазначити, що прийом краєзнавчого *вступу* має обмежені можливості. Він здебільшого проводиться на початку вивчення дисципліни з тим, щоб зацікавити студентів, ввести їх у коло питань, які вивчатимуться протягом семестру. Наприклад, для вивчення теми «Княжа доба» здійснюється екскурсія пам'ятними місцями краю. Під час них лектор звертає увагу студентів на місцевий ландшафт, залишки релігійних, побутових, оборонних споруд, пам'ятки історії, показує малюнки і фотографії археологічних розкопок, археологічні знахідки, стародавні карти. Все це сприяє кращому запам'ятовуванню історичного матеріалу.

Краєзнавча *конкретизація*

Краєзнавча *конкретизація* ефективна для посилення сприймання певних розділів теми. У цій методиці проводиться виділення історичних фактів з першоджерел, їх деталізація, а в наступному – співставлення різних узагальнень, різних поглядів на історичну подію з позицій вітчизняних та зарубіжних істориків.

Так, у ході вивчення теми «Українські землі в добу козацько-гетьманської держави 1648-1657 рр.» викладачі через прийом співставлення звертають увагу студентів на розкриття загального через окреме. Наприклад – творче застосування Б. Хмельницьким елементів стратегії і тактики військового протиборства в ході народної революції у квітні 1648 р. в битві під Жовтими Водами, згодом 16 травня 1648 р. – в Корсунській битві, а пізніше – в розгромі польсько-шляхетського війська у вересні 1648 р. під Пилявцями.

У даному випадку, спираючись на матеріали місцевих досліджень, історичних памяток, археологічних знахідок, реконструкції історичних подій 1648 р., лектор знайомить студентів з інформацією про роль інженерних споруд і артилерії для перемоги в Пилявецькій битві.

Досліджуючи дане питання, студенти приходять до висновку про те, що в ході цієї військової операції інженерна підготовка місця бою та розміщення артилерії відіграли визначну роль не тільки для укріплення оборони, але постали, як визначальні (переломні) фактори для перемоги.

Співставляючи хід Пилявецької, Корсунської битв та розгром королівського війська під Жовтими водами, студенти через співставлення розкривають факт постійної уваги Б.Хмельницького до двох ключових проблем. *Перша* – інженерні роботи, *друга* – стратегія артилерійського прикриття та наступу в ході битви. Як відомо, блискуче використання обох способів стало вирішальним для кожної з перших битв народної революції.

Сприяють засвоєнню матеріалу співставлення різних відгуків про перебіг і значення Пилявецької битви, висловлених українськими, російськими, польськими, англійськими авторами.

Краєзнавче *доповнення*

Викладачі УЕП успішно запроваджують цей метод Я.С. Треф'яка для кращого опанування історичним матеріалом. При цьому елементи краєзнавства органічно поєднуються із обсягом інформації так, щоб факти подільської історії не переобтяжували загальне лекційне повідомлення. Виключно позитивне значення відіграють у краєзнавчому доповненні навчальні екскурсії в місцеві історичні музеї та, особливо – архіви.

Слушні історичні вкраплення емоційно посилюють виклад, сприяють запам'ятовуванню основних положень програми курсу.

Важливим елементом підсилення уваги до загальновідомих історичних подій є використання художньої літератури. Зокрема, маємо на увазі фрагментів роману П.А.Загребельного «Я – Богдан».

Краєзнавча *інформація*

Якщо згадані вище методичні прийоми мають дещо обмежену мету – підкреслити найбільш характерні положення теми, сприяти їх кращому запам'ятовуванню, то краєзнавча інформація має завдання більш широке – дослідити історію краю послідовно, в певній системі. Це завдання вирішується шляхом вивчення розширених місцевих матеріалів, які складають окремий факультативний курс «Історія Поділля». Він має таку тематику:

1. Вступ. Завдання курсу «Подільська історіографія». Видатні особистості Поділля.

2. Географія подільських земель з найдавніших часів. Природні ресурси. Археологічна карта.

3. Слов'янські племена на Побужжі. Побут, звичаї обряди дохристиянської доби. Найдавніше господарство.

4. Поділля за часів Київської Русі. Перші православні общини на Поділлі.

5. Коріатовичі та галицькі князі на Поділлі. Розвиток культури Поділля в добу Галицько-Волинської держави.

6. Поділля у XIV-XVI ст. Склад населення, господарство краю.

7. Події Визвольної війни 1648-1654 рр. на Поділлі (Пилява, Полонне, Старокостянтинів, Вінниця, Буша, Кам'янець-Подільський).

8. Поділля у XVIII ст. Визначні діячі краю. Подоляни – учасники визвольних повстань. Конфедерації.

9. Рідний край напередодні та в період земельної реформи 1861 рр.

10. Польське повстання 1863 р. та його перебіг на Поділлі.

11. Перша світова війна. Військові події на території Поділля.

12. Українська революція. Розмах національно-визвольних змагань на Поділлі. Діяльність уряду Директорії у Вінниці, Проскурові, Кам'янці-Подільському.

13. Колективізація і голодомор на Поділлі.

14. Розвиток народного господарства краю в 30-х-40-х рр. XX ст.

15. Події Другої світової війни і Поділля. Війна 1941-1945 рр. Партизанський рух на півночі Поділля. Проскурівське підпілля. Підпільні молодіжні організації Кам'янця-Подільського.

16. Відродження народного господарства на подільських землях після Другої світової війни.

17. Наш край у 50-х-70-х рр. XX ст. Розвиток освіти, науки, культури у 80-х-90-х рр. XX ст.

18. Поділля в період відродження державності України.

Поглиблення краєзнавчої роботи, використання елементів регіоналістики на заняттях з історії України викладачі УЕП поєднують із іншими відомими методами підвищення ефективності вивчення історії в навчальному процесі.

Одним із них є використання ролевих ігор на семінарських та практичних заняттях. Успішно використані на заняттях кілька ролевих ігор до вивчення ряду тем показали добру дієвість.

Сприяють підвищенню рівня засвоєння історичного матеріалу методи використання унаочнення.

Усі колишні історичні області українських земель становлять нині державу Україну, становлять єдине ціле. І це постійно необхідно підкреслювати студентам. Водночас при роботі з краєзнавчим матеріалом з минулого кожного краю необхідно вказувати і на ту специфіку, яка була характерна для кожного краю, передусім мешканців цих територій, оскільки впродовж століть формувалася й ментальність цих мешканців, інколи досить відмінна, особливо коли ці краї входили до складу різних держав. Ця відмінність почасти відчувається і до наших днів.

Це неминуче накладає свій відбиток і на зміст та форми проведення краєзнавчої роботи в різних регіонах. Згаданий регіон Поділля межує (через р. Дністер) з іншим історичним регіоном – Буковиною. Здавалося б, що у них мала б бути більш-менш подібною і програма краєзнавчої тематики курсу «Історичне минуле Буковини», який читається для групи студентів зі спеціальності «Історія України» у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Однак відмінності є. Чернівецькі студенти свій курс краєзнавства вивчають за такими напрямами:

1. Буковина в найдавніші часи.

2. Буковинський край у складі Київської Русі і Галицько-Волинської держави.

3. Становище краю в складі Молдавського князівства: а) утвердження феодальних відносин; б) край під гнітом турецьких завойовників; в) кризові явища і реформи XVIII ст.; г) культура.

4. Буковина у складі Австрії (Австро-Угорщини) (1774-1918 рр.). Хотинщина у складі Російської імперії (1912-1918 рр.): а) адміністративно-територіальний устрій; б) населення і господарство; в) суспільно-політичний та національний рух буковинських українців у XIX – на початку XX ст.; г) культура; д) край в роки Першої світової війни; е) боротьба українців за українську державність, Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р.

5. Північна Буковина і Хотинщина в складі королівської Румунії: а) окупаційний режим; б) економічний стан краю; в) суспільно-політичне життя; г) стан культури.

6. Чернівецька область УРСР у 1940-1991 рр.: а) включення Північної Буковини і Хотинщини до складу Української РСР; б) радянізація краю; в) у роки Другої світової війни; г) відбудова господарства; д) голод 1946-1947 рр.; е) колективізація; є) індустріалізація; ж) кризові явища командно-адміністративної системи; з) культура.

7. Край у період національно-державного відродження України: а) економіка; б) суспільно-політичне життя; в) культура.

Як видно, при значному співпаданні історичної долі двох сусідніх країв з середини 40-х рр. XX ст. і до сьогодення, помітна також значна відмінність у долі населення попередніх епох. Та своєрідність не могла зникнути одномоментно, у тій чи іншій мірі вона передавалася наступним поколінням.

Пояснюючи нинішнім студентам необхідність консолідації населення усіх колишніх т.зв. історичних областей, викладачі не повинні водночас виступати проти будь-яких особливостей країв, за стирання абсолютно всіх особливостей. Кращі зразки народних традицій, культури того чи іншого регіону мають право на життя. Минуле необхідно підносити молодому поколінню не для посилення різниць між краями, а для розуміння студентами причин, чому такі різниці існували, хто сіяв розбрат між українцями і для чого (приміром, під час Першої світової війни), і щоб ці різниці, можливо, неприязнь відійшли назавжди у минуле, бо український народ має нині, нарешті, відрадні перспективи для консолідації усіх історичних регіонів у одну сильну Українську державу, й історичне краєзнавство, тобто дослідження історії кожної «малої батьківщини» має служити благородній справі зміцнення великої Батьківщини – України.

---

[1] Треф'як Я. Нові підходи до вивчення історії українського козацтва. – Івано-Франківськ. 1992.

[2] Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в національній школі – Івано-Франківськ. 1992.

[3] Кравець І. Іван Франко – історик України. – Львів. 1992.

[4] Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., Наукова думка, 1992.

[5] Записки НТШ. – Львів. 1995. – Т. IV. – Кн. 2.

[6] Франко І. Твори: у 50 т. Т.47.

[7] Кореспонденція Я. Головацького в літах 1835-1849. – Львів, 1990.

[8] Ступарик Б. Національна школа: витоки становлення. – Івано-Франківськ, 1992.

[9] Грабовецький Б. Нариси історії Прикарпаття. – Івано-Франківськ., 1992. – Т 1-5.

[10] Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998.

[11] Добржанський О. Макар Ю., Масан О.Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці, 2002.

[12] Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці, 2005.

[13] Чернівці: історія і сучасність. Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто. – Чернівці, 2009.

[14] Добржанський О. Історико-краєзнавчі дослідження на Буковині в XX – на початку XXI ст. // Матеріали V Буковинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2005. – Т. 1. – С. 39-44.

Summary

Kuzina Borys
(Khmel'nyts'kyi)

Role of the Classes with Local History, Economy and Culture Elements in Solving of the Problem of Growing Level of Program Material Mastering in History of Ukraine Learning Process

The article highlights the issues of organization and leading of historic and local history, economy and culture research in different Ukraine regions, peculiarity and forms of such work.

Key words: local history, economy and culture, methodological base, lectures, classes, information, methodology, material, lecturing, Podolia, Bukovina.

УДК: 94(411.16)(4777.43/.44)

Любим Орловський
(Кам'янець-Подільський)

ЄВРЕЙСЬКА ОБЩИНА ПОДІЛЛЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЗАРУБІЖНИХ І УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

У статті дається аналіз праць істориків з проблем життєдіяльності єврейської общини Поділля в другій половині XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: Поділля, єврейська община, етнос, «смуга осілості», торгівля, релігія.

Упродовж другої половини XIX – на початку XXI ст. в Україні та за рубежем нагромаджено великий доробок наукових видань і публікацій, які досліджують й популяризують різні сторони життя і укладу, діяльності єврейської національної меншини на території Російської імперії в середині XIX – у перші десятиріччя XX ст., в тому числі й у Подільському регіоні. Всю історіографію проблеми можна умовно поділити на чотири основні періоди: 1) дослідження науковців у другій половині XIX – на початку XX ст.; 2) єврейська громада регіону у виданнях 20-30-х років XX ст.; 3) історіографія проблеми 50-х – 80-х років XX ст.; 4) дослідження єврейської общини визначеного часу на сучасному етапі (90-і роки XX ст. – 2008 р.).

Науковий інтерес до історії заселення євреями України, в тому числі Поділля, етапів їх життя і діяльності започаткувався й розвинувся у кінці XVII – першій половині XIX ст. Проте становлення й утвердження історіографії проблеми відбулося у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. Сприяло цьому процесу утворення у Петербурзі та Москві відповідних російських наукових шкіл, які прагнули викласти історію єврейської меншини, у першу чергу в так званій зоні єврейської осілості кінця XVIII – початку XX ст., до якої входило Поділля в складі губерній Південно-Західного краю (Правобережної України). Зусиллями російських науковців були створені узагальнюючі праці: «Історія євреїв в Росії» (1914) [1], «Єврейське населення і землеволодіння в південно-західних губерніях Європейської Росії в смузі єврейської осілості» (1884) [2] та ін. Зрозуміло, що в цих виданнях викладено лише довідковий матеріал про життя євреїв на Поділлі у XIX ст.

Водночас певні спроби аналізу укладу життя єврейських общин у регіонах України проглядаються в капітальних працях російських євреєзнавців, зокрема у книгах І.Оршанського «Євреї в Росії. Нариси і дослідження» (1872) [3], С.Гессена «Євреї в Росії» (1906) [4], І.Галанта «Межа єврейської осілості» (1915)[5], І.Берліна «Історичні долі євреїв в Росії» (1918) [6] й інші.

З-поміж цих авторів вагоме місце в дослідження історії єврейської національної меншини посів С.Дубнов (1860-1941 рр.). До нього єврейська історіографія висвітлювала, насамперед, історію культури свого етносу, його національного духу, релігії. С.Дубнов одним із перших вивчав соціально-економічне життя єврейських общин на фоні його культури та релігії. Результатом його досліджень став тритомник «Новітня історія єврейського народу від французької революції до наших днів» (перевиданий у 2002 р.) [7], який здійснив переворот в історіографії означеної проблеми. В цей час з'являються праці історика Демидова Сан-Донато, в яких була зроблена спроба аналізу політики російського самодержавства щодо єврейства Росії, а також з'ясована його економічна та суспільна діяльність[8]. Загалом офіційна російська історіографія підтримувала і обґрунтовувала дискримінаційну політику царату щодо євреїв на території Росії та України.

Не стояла осторонь від дослідження та вивчення життя єврейського населення українська історична та етнографічна наука другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, проблеми заселення і

розміщення євреїв, їх уклад, стосунки з українським населенням у Правобережній Україні, в тому числі на Поділлі, привернула увагу діячів українського національного відродження М. Драгоманова, І.Житецького, П.Чубинського, М.Кордуби та інших.

Значний вклад у зібрання народознавчих матеріалів, їх систематизацію та історичне осмислення внесла відома етнографічно-статистична експедиція у т.зв. «Западно-Русский» (фактично український) край, проведена 1869-1870 рр. під керівництвом П.Чубинського. Це дало змогу узагальнити соціально-економічний і культурний розвиток єврейської громади, зокрема на території Поділля, і викласти його в заключному сьомому томі «Трудов» етнографічно-статистичної експедиції [9]. Ця збірка етнографічних матеріалів про євреїв, що мешкали в Україні, зберігає свою актуальність і в XXI ст.

Під впливом наслідків роботи експедиції П. Чубинського проблемам історії і дослідження різних аспектів життя євреїв в Україні присвятили свої праці М.Драгоманов «Євреї і поляки в Південно-Західній Росії» (1875)[10], І.Житецький «Зміна народностей в Південній Росії» (1883)[11], О.Єфименко «Нариси історії Правобережної України» (1895)[12], «Історія українського народу»[13] та інші. Ці автори прагнули з демократичних позицій і водночас критично розглянути життя і діяльність євреїв, їх міжнаціональні стосунки, взаємини з українським народом.

Єврейське питання займало чільне місце в роботі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 1903 р. Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865-1920 рр.) та у творчості його дійсних членів науковців і краєзнавців. Підґрунтям їх досліджень єврейської общини регіону стало видання в 1849 р. у Санкт-Петербурзі тому військово-статистичного огляду Подільської губернії[14].

З таких же тодішніх офіційних позицій стосовно євреїв була написана колективом авторів (М.Петров, М.Городецький та ін.) згідно з проектом видавця П.Батюшкова відома книга «Поділля: Історичний опис» (1891)[15].

Перебуваючи під ідеологічним впливом вищеназваних видань, місцеві науковці і краєзнавці створили низку ґрунтовних досліджень з історії єврейської общини Поділля, оприлюднили в них конкретні матеріали життя і побуту євреїв і ввели їх в науковий обіг. Так, знаний краєзнавець і статистик В.К.Гульдман на рубежі 80-90 рр. XIX ст. видав фундаментальні праці: «Рух населення Подільської губернії (1872-1886)» (1888)[16], «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» (1889)[17], «Населені місця Подільської губернії» (1893)[18], в яких уперше автор подає довідкову інформацію про всі населені пункти Поділля, вказує на розселення євреїв, господарські заняття. Більш детально про формування єврейської общини на Поділлі на прикладі історії губернського міста Кам'янця-Подільського розглянув відомий історик Ю.Сіцінський. У своїй книзі «Місто Кам'янець-Подільський» (1895)[19] автор проаналізував за матеріалами значної джерельної бази етапи життя і діяльності місцевої єврейської общини та її взаємини з українцями, поляками і вірменами, що мешкали у місті, а в капітальному виданні «Парафії і церкви Подільської єпархії» (1901)[20] конкретизував розселення євреїв по повітах і населених місцях губернії, зазначив пам'ятки єврейської історії та культури.

Вивченням історії й культури Поділля, її міжнаціональних відносин, єврейської громади займався на початку XX ст. польсько-український історик і етнограф О.Прусевич. У своїй головній праці польською мовою «Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис» (1915)[21] він подав статистичні відомості про чисельність євреїв станом на 1913 р., розглянув їх майнове розшарування, роль в економіці міста. О.Прусевич також присвятив цій темі спеціальні розвідки «Євреї землероби-кустарі Подільської губернії: Економічний нарис» (1913)[22], «Нариси місцевого самоврядування» (1915)[23] та інші.

У 70-ті рр. XIX – на початку XX ст. на Поділлі виходило чимало інших наукових досліджень, які фрагментарно стосувалися різних проблем життя і діяльності єврейського населення в сільському господарстві, промисловості і торгівлі регіону. Їх авторами виступили Й.Ролле[24], М.Сімашкевич[25], Н.Єрьомін[26], Ю.Александрович[27] й інші.

Таким чином, упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. зусиллям зарубіжних, українських і місцевих подільських науковців та краєзнавців були закладені підвалини вивчення життя і діяльності єврейської общини досліджуваного періоду. Проте, захищаючи офіційну точку зору тодішньої історіографії, дискримінаційну політику щодо євреїв російського самодержавства, автори і упорядники не спромоглися в своїх працях належно відтворити весь уклад єврейського населення, його місця і ролі в житті українського народу.

В роки Першої світової війни, Української революції і громадянської війни інтерес учених до вивчення єврейського питання значно знизився. Проте 1920-ті роки стали своєрідною «відлигою» у міжнаціональних відносинах у радянській Україні, пов'язаною з тимчасовою ліберальною політикою більшовицької влади до життя етнічних меншин. Це сприяло пробудженню інтересу до вивчення єврейської історії, виникненню спеціальних дослідних комісій з єврейського питання у складі Постійної комісії з вивчення етнічного складу населення Росії і суміжних країн (1921-1925), при Раді національних меншин при народному комісаріаті освіти України (з 1924 р.), Всеукраїнському комітеті краєзнавства (з 1925 р.), Етнографічній комі-

сії ВУАН, в якій у 1929 р. було засновано Кабінет виучування національних меншин та ін. Зокрема, Єврейську історико-археографічну комісію Етнографічного відділу очолили А. Кримський та І. Галант. У 1928-1929 рр. ця комісія видала двотомний збірник праць, присвячений історії українського єврейства, в якому певна увага приділялася й дослідженню життя єврейського населення Поділля у XIX – на початку XX ст.[28]. З-поміж статей і матеріалів цих видань привертає увагу вагомістю змісту публікація В.Рибинського «Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині і Поділлі в першій половині XIX ст.»[29]. Ще до створення вищезгаданої наукової комісії дослідник І.В. Галант цікавився історією розселення єврейського етносу на теренах Російської імперії[30]. Перебуваючи в комісії, І.Галант опублікував ряд наукових праць, які торкалися різних аспектів життя євреїв, зокрема історії ремісничої праці євреїв України [31]. Водночас цікаві відомості з життя та діяльності єврейських общин Правобережної України містять видані російською мовою у Москві два випуски збірника «Єврейське населення СРСР: Матеріали і дослідження» (1927; 1928) [32].

У 20-ті – на початку 30-х років А.Глинським[33], А.Хоменком[34], Й.Вейцблітом [35] й іншими були видані книги про національний склад України за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р., в яких окремі розділи присвячені статистиці розселення євреїв по регіонах країни, з викладом короткої історичної довідки з історії перебування на українській землі, з демографічним аналізом та визначенням участі в економічному житті суспільства. Окремої уваги вартує дослідження М.Кіппера «Єврейське містечко України» (1929)[36], в якому обґрунтовуються початки формування компактного проживання євреїв у Правобережній Україні в XIX ст.

Продовжували досліджувати історію єврейської общини на Поділлі місцеві вчені і краєзнавці. Зокрема, багато цікавого матеріалу про етнічний склад населення Поділля і соціально-економічне життя в його складі євреїв вміщено в посібнику «Поділля: географічно-історичний нарис» (1919) краєзнавця Н.Я.Григорьєва-Нашого[37]. Чималий внесок у дослідження національних меншин на Поділлі в історичному розрізі зробив у 20-ті роки ректор Кам'янець-Подільського Інституту народної освіти, професор В.Геринович. В його творчій спадщині, яка поповнила джерельну базу з географії та історії регіонів України, у тому числі Поділля, до цього часу зберігає актуальність його праця «Кам'янеччина. Ч.2. Населення, його економічна діяльність» (1927)[38], в якій ґрунтовно висвітлено особливості укладу і діяльності місцевої єврейської общини.

Для розуміння ролі євреїв Поділля й інших регіонів в економічному і суспільному житті другої половини XIX – початку XX ст. мають узагальнюючі праці з історії України вчених М.Слабченка[39], К.Воблого[40], подолян С.Городецького[41], Ю.Сіцінського[42] та інших.

На привеликий жаль, подальші дослідження і вивчення минулого Подільського краю були перервані з початку 30-х рр. XX ст. у зв'язку з масовими політичними репресіями, які, насамперед, торкнулися наукової інтелігенції України і краю, котра намагалася без ідеологічних штампів відтворити об'єктивні сторінки нашої минулої історії.

Період відновлення і подальшої роботи істориків і краєзнавців з проблем історії євреїв в Україні припадає на 50–80-ті рр. XX ст. У цей час з'являється низка фундаментальних досліджень, присвячених розкладу кріпосницької системи та соціально-економічного розвитку населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст. В першу чергу до таких праць слід віднести монографії І.Гуржія[43], М.Лещенка[44], А.Барабоя[45], Б.Кругляка[46], 8-томну у 10 книгах «Історію УРСР»[47] та інші такого типу видання, в яких висвітлюються кардинальні питання соціально-економічного розвитку та утвердження капіталістичних відносин в економічному житті України, в тому числі Подільської губернії досліджуваного періоду, розглядаються етнічний склад населення та міжнаціональні стосунки, звертається увага на активну участь євреїв у господарській діяльності, торгівлі, у розвитку ринкових відносин. Ідейно-теоретичними засадами для дослідження радянськими науковцями історії національних меншин слугувала праця московського вченого Ю.Бромлея «Етнонаціональні процеси: теорія, історія, сучасність» (1987)[48].

На 60-70-ті роки XX ст. припадає цілий ряд наукових праць з дослідження етносоціальних демографічних процесів у різних регіонах України, зокрема на Поділлі. Прикладом можуть слугувати видання В.Наулка «Етнічний склад населення України» (1965)[49], «Розвиток міжетнічних зв'язків на Україні» (1975)[50] й ін. Проблематиці розміщення єврейського населення в регіонах України, їх господарської і культурної діяльності присвятили праці В.Кабузан[51], С.Троїцький[52], А.Перковський[53] та ін.

Чимало окремих фактів з життя та діяльності єврейської громади Поділля XIX – початку XX ст. містяться в нарисах про населені пункти у томах «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» (1972)[54] та «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область» (1971)[55]. Певним зрушенням до зацікавленості в дослідженні історії євреїв та інших національних меншин у даному регіоні стало проведення і видання наукового збірника матеріалів першої Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля», що відбулася у вересні 1986 р. в м.Кам'янці-Подільському[56]. Тут вміщені статті з проблем етнічної історії регіону відомих вчених О.Косміної[57], Ф.П.Шевченка[58] й ін.

Варто зауважити, що в 50-80-ті рр. XX ст. так і не було створено в Україні узагальнюючих праць з історії єврейства XIX-XX ст. У тих же виданнях і публікаціях, в яких звертається увага на окремі аспекти життя і діяльності єврейських общин в Україні і, зокрема на Поділлі, матеріал викладається заідеологізовано, з позицій радянського інтернаціоналізму й при цьому однобоко, рафіновано, випускаючи з поля зору дискримінаційну політику російського самодержавства й періоду СРСР стосовно національних меншин, в тому числі євреїв.

Початок 90-х років ознаменувався важливими історичними подіями в житті українського народу, який став на шлях розбудови незалежної держави. Внаслідок цього з'явились сприятливі умови для подальшого дослідження історії національних меншин, які населяли Україну, зокрема територію Поділля. Важливим досягненням у 1990-ті роки стало видання низки різних енциклопедичних видань та довідників про національні меншини, в яких із сучасних методологічних засад української історичної науки подано тлумачення термінів і понять (нація, народ, етнос тощо), історичні довідки та статистику, демографію про кожну з них й інші матеріали розраховані на загал читачів. Найбільш докладно висвітлюються різні аспекти життя єврейського етносу з давнини і до сьогодення в створеній у 1990-ті роки в Російській Федерації 16-томній «Єврейській енциклопедії, Зводі відомостей про єврейство і його культуру в минулому і сучасному»[59], в якій 12-й том присвячено історії євреїв Поділля у XIX ст. До речі, варто визнати, що суттєву роль у справі розкриття та дослідження історії єврейського етносу відіграють праці російських дослідників з петербурзької наукової школи. Мова йде про книги «Історія євреїв в Україні і Білорусії»[60], «Євреї в Росії: XIX століття»[61], М.Крутикова «Єврейські свята й частування»[62], у статті С.Сивака, в якій зібрано значний матеріал про компактні місця проживання євреїв на Поділлі, чимало місця відводиться їх виробничій діяльності, висвітлюється майнове становище, дотримання ними різних традиційних релігійних обрядів і звичаїв, а також з'ясовуються їх соціально-побутові стосунки з іншими соціальними групами населення краю, особлива увага акцентується на їх взаєминах з корінним населенням, зокрема українцями [63].

Вивченням історії євреїв активно займається Санкт-Петербурзький державний єврейський університет, філія якого є у Києві. У липні 1992 р. в Санкт-Петербурзі відбулася міжнародна конференція «Євреї в Росії», учасниками якої були спеціалісти з єврейського питання з країн СНД і Балтики а також з Франції, Великобританії, США, Ізраїлю тощо. Основним завданням конференції була проблема джерелознавства та історіографії єврейської історії. На основі доповідей конференції в 1993 р. вийшла наукова праця під редакцією Д.А.Ельяшевича[64].

З 90-х рр. XX ст. активно проявила себе в дослідженнях історії євреїв Росії та України ізраїльська (єрусалимська) наукова школа. Вона плідно співпрацює з петербурзькою та київською школами, дієво використовує документи і матеріали архівів Східної Європи. До головних наукових видань, в яких йдеться про регіональні аспекти діяльності єврейства в Україні в історичному контексті, належать книги Ф.Канделя «Нариси часу і подій з історії російських євреїв (1772-1882)»[65], Ш.Еттингера «Росія і єврей»[66], Самюельса Рута «Стежками єврейської історії»[67], дослідження з історії подільських євреїв А.Хаєша[68], в якому автор на конкретних прикладах показує боротьбу найдрібнішої структурної одиниці єврейської общини – молитовного товариства з органами державної влади – Подільською губернською адміністрацією, Міністерством внутрішніх справ за право суспільного богослужіння.

Важливі міркування щодо з'ясування особливостей життя та діяльності єврейської общини в Україні другої половини XIX – початку XX ст. містяться в монографіях і книгах відомих вітчизняних етнологів В.Наулка «Хто і відколи живе в Україні»[69], А.Пономарьова «Етнічність та етнічна історія України»[70], В.Євтуха «Етнос, нація, прогрес: Етнонаціональний розвиток України»[71], О.Рафальського «Національні меншини в Україні у XX ст.: Історіографічний нарис»[72], Н.Щербак і М.Щербак «Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)»[73] та інших. Однією з головних узагальнюючих праць, яка характеризується якісно новим рівнем осмислення історії єврейської людності є монографія Я.Хонігсмана і А.Наймана «Євреї України (Короткий історичний нарис)»[74]. Її автори, спираючись на значну джерельну базу, описують переселення єврейських громад у південно-західні губернії України, зокрема на Поділля і Волинь. Одночасно ґрунтовною історичною довідкою виступає екскурс М.Шестопала «Євреї на Україні»[75]. Її автор на основі великого масиву фактичного матеріалу простежує стосунки євреїв та українців, розмірковує над причинами так званого антисемітизму, подає свій погляд на сіонізм як різновид расизму, спростовує міф про буцімто зоологічну ненависть до євреїв, якої в українського народу не було й немає сьогодні. Праця автора звернена не тільки до історії, а й до гострих злободенних проблем сьогодення, які мають розв'язуватись з урахуванням уроків історії.

Такі ж проблеми розглядаються у виданих в Києві та Дніпропетровську наукових збірниках «Євреї в Україні: історія, культура, традиції»[76], «Матеріали до історії євреїв України»[77]. Проблему розселення євреїв в Україні і світі в різні часи розглянули в спільній публікації В.Кабузан і В.Наулко[78].

На сучасному етапі розвитку історіографії стосовно національних меншин і, зокрема єврейської,

значна роль належить науковцям і краєзнавцям Поділля. Певна консолідація наукових інтересів щодо цієї проблеми відбулася на Міжнародній конференції «Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (Новоград-Волинський, 1998 р.)[79], на двох Всеукраїнських науково-практичних конференціях, проведених у Кам'янці-Подільському: «Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля» (1992)[80] і «Проблеми етнології, фольклористики і мистецтвознавства Поділля» (2002)[81], на IX (1995), X (2000), XI (2004), XII (2007) відомих Подільських історико-краєзнавчих конференціях[82] й інших. Саме матеріали цих конференцій стали поштовхом і джерельною базою написання колективом авторів (Л.Артюх, В.Балабушок. З.Болтарович та ін.) капітальної книги «Поділля: історико-етнографічне дослідження» (1994), в якому автори В.Наулко, В.Перковський і Н.Чорна оприлюднили розділ «Етнічна історія Поділля»[83]. Тут висвітлено аспекти побуту, традицій, обрядів, вірувань, господарювання в історичному розрізі, зокрема місцевої єврейської общини.

Важливим надбанням в регіональному дослідженні єврейського етносу являються монографії хмельничанина П.Слободянюка «Єврейські общини Правобережної України» (2005)[84], «Культура Хмельниччини» (1995)[85], в яких автор описав релігійне життя, побут, традиції, обряди, фольклор і мистецьке життя євреїв України, зокрема Поділля у XIX – на початку XX ст.

Проблеми життя у XIX ст. євреїв на волино-подільському порубіжжі розглядаються в дисертаційному дослідженні В.Надольської «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.» (1997)[86], в монографії О.Іващенка і Ю.Поліщука «Євреї на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)»[87], де на основі архівних матеріалів об'єктивно висвітлено процес розселення єврейської людності в цьому регіоні, специфічні особливості їхньої господарської діяльності, культурного і громадського життя. Важливим надбанням у цій галузі став захист дисертації та опублікування однойменної монографії науковцем з Кам'янця-Подільського В.Малим «Етносоціальні процеси на Поділлі в 1861-1914 рр.»[88]. Автор уперше в українській історіографії зробив спробу комплексного дослідження становища й розвитку головних національних меншин регіону, їх взаємин між собою та корінним населенням. У цьому дослідженні один розділ присвячено також єврейській общині, який, зрозуміло, не претендує на повне висвітлення всіх їх наболілих проблем існування.

В кінці XX – на початку XXI ст. група російських та ізраїльських учених Б.Хаймович, В.Лукина, А.Гершт, В.Димшиць та ін. зробила спробу регіонального опису історії єврейського населення саме на території Поділля, що знайшло своє відображення в двотомному виданні під загальною назвою «100 єврейських містечок України: історичний путівник. Вип. 1-2. Поділля» (1997, 2000) [89]. В праці на конкретних прикладах з'ясовано економічне, політичне і культурне життя єврейства подільських містечок.

Значний масив етнографічного і історичного матеріалу про єврейське населення земель України, зокрема Поділля міститься в сучасних колективних збірниках: «Євреї в Україні: історія, культура, традиції»[90], а також «Евреи России: XIX век»[91], «Евреи в Украине «[92].

Водночас над різними аспектами діяльності єврейської громади в Україні за матеріалами Поділля другої половини XIX – початку XX ст. в роки незалежності України працює велика група науковців і краєзнавців. Зокрема, збагачують дослідження означеної проблеми статтями і розвідками місцеві історики-дослідники О.Завальнюк[93], І.Винокур[94], І.Рибак[95], А.Павко[96], В.Головченко[97], В.Гусєв[98], О.Семчишин[99], А.Гуменюк[100], О.Комарніцький[101], та інші. Наприклад, О.М.Завальнюк і О.Комарніцький на основі системного аналізу конкретно-історичного та статистико-економічного матеріалу об'єктивно висвітлюють специфіку і темпи соціально-економічних та етнічних змін у міських поселеннях Правобережної України, у т.ч. й Поділля у другій половині XIX – перші десятиліття XX ст.[102]

Дослідники І.Власюк[103], Г.Казьмирчук і Т.Соловйова[104], А.Філінюк і Т.Ігнатієва[105], А.Михайлик[106], В.Воловик[107], О.Завальнюк[108] та інші ґрунтовно розглянули особливості соціально-економічного розвитку Поділля у XIX – на початку XX ст., формування ринкових відносин і в цьому контексті проблему національних меншин, у тому числі єврейської.

Таким чином, незважаючи на досить великий науковий доробок у дослідженні становища та діяльності у різних суспільних сферах єврейського населення України, у тому числі подільського, здійснений в другій половині XIX – на початку XXI ст., констатуємо, що в регіональному плані й досі були відсутні системні та узагальнюючі праці з досліджуваної проблеми.

---

[1] История евреев в России / При ближайшем участии: А.А. Брауло, М.В. Вишницера, И.О. Гессена и др. – М., 1914. – Т. 1. – 317 с.

[2] Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Ред. В.А. Аленицын. – Санкт-Петербург, 1884. – 80 с.

[3] Оршанский И. Г. Евреи в России. Очерки и исследования. – СПб., 1872. – 325 с.

[4] Гессен С. Евреи в России. – Спб., 1906. – 300 с.

[5] Галант И. Черта еврейской оседлости. – К., 1910. – 32 с.

[6] Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. – Пг., 1919. – 275 с.

[7] Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французкой революции до наших дней: В 3 т. – М.: Мосты культуры, 2002. – (Памятники еврейской исторической мысли). – Т.1: Эпоха первой эмансипации (1789–1815). – 349 с.; Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа от французкой революции до наших дней: В 3 т. – М.: Мосты культуры, 2002. – (Памятники еврейской исторической мысли). – Т.2: Эпоха первой реакции (1815-1848). – 414 с.

[8] Демидов Сан-Донато. Еврейский вопрос в России. – Спб., 1883. – 300 с.

[9] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы исследования собранные П.П. Чубинским. – СПб.: Б. в., 1877 – Т. VII. – Вып. 2. – 94 с.

[10] Драгоманов М.П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Вестник Европы. – 1875. – Т. 4. – С. 133-149.

[11] Житецкий И. Смена народностей в Южной России (историко-этнографические заметки) // Киевская старина. – 1883. – Т. VI, IX, X, XI.

[12] Ефименко А.Я. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – 174 с.

[13] Ефименко А.Я. История украинского народа. – К: Лыбидь, 1990. – 512 с.

[14] Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887.-Ч. I. – 365 с.

[15] Петров Н.И. Подолия: историческое описание. Изданное при Министер. Внутр. Дел. П.Н. Батюшковым. – СПб, 1891. Тип. Т-ва «Общества Польза». – XXXI + 264 + 99 + 1 нен. Стр., с / хромолит., 2 фототип., 46 гравюр и 2 карт. / 6 табл. вне текста.

[16] Гульдман В.К. Движение населения Подольской губернии (1872-1886). – Каменец-Подольск: Под. Губ. Стат. комитет 1888. – 400 с.

[17] Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского управления, 1889. – 498 с.

[18] Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов губернии с указанием некоторых справочных о них сведений. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.

[19] Сіцінський Євтим. Нариси з історії Поділля – Вінниця, 1927 / Вінницька філія Всенародної б-ки України при УАН, Кабінет виучування Поділля. Вип. 12. / Ч. 1.: Нарис 2 – загальний огляд історії Поділля. – Нарис 2. – передісторія Поділля, 73 с. хлюст.; 1 карт. Доб. Тит. Л. и резюме на нем. яз.

[20] Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности. – Каменец-Подольск.: Тип. С.П. Кирясацкого, 1911. – 19 с.

[21] Prusiewicz O. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny / Naklad ksiegarni Leona Idzikowskiego. – Kijow – Warsawa, 1915. – s. 128.

[22] Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии: Экономический очерк // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №5. – С. 31-39.

[23] Прусевич А. Очерки местного самоуправления в Подолии // Подольский хозяин. – Винница, 1915. – №9, 10.

[24] Ролле И., Дем'яненко А. Статистическое описание Подольской губернии. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 1866. – 65 с., Ролле И. Психические заболевания. – СПб., 1863. – 280 с.

[25] Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольский. – Вып. 1: Тип. Наследника Д. Крайза 1875. – 2 кн. – 80 с.

[26] Еремин Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898 – 1913) // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №1. – С. 3-18.

[27] Александрович Г. Кустарные древодельные промыслы в Подольской губернии / Кустарная промышленность Подольской губернии. – К. Б. в., 1916. – 216 с.

[28] Збірник праць єврейської історично-археографічної комісії / Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Т. 2. – 423 с.

[29] Рибинський В.П. Протиєврейський рух р. 1881 на Україні // Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. – Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – К., 1929. – Т. 2. – С. 139-182.

[30] Галант И.В. К истории поселения евреев в Польше и России и в Подолии в частности. – Спб.: Тип. А.Е. Ланау, 1897. – 30 с.; Галант И. Черта еврейской оседлости. – К., 1910. – 32 с.

[31] Галант І. До історії ремісничої праці між євреями на Україні // Збірник праць Єврейської Історично-археографічної комісії – Під головуванням акад. А.Е. Кримського. – Київ, 1929. – Т. 2. – С. 303-311.

[32] Еврейское население СССР: Материалы и исследования. – М., 1927-1928. – Вып. 1-2. – 320 с.

[33] Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1931. – 175 с.

[34] Хоменко А. Національний склад населення України. – Харків, 1931. – 280 с.

[35] Вейцбліт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897-1926 років / Ін-т єврейської культури при ВУАН (соціально-економічна секція). – К.: Пролетар, 1930. – 176 с.

[36] Киппер М. Єврейское местечко на Украине. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 107 с.

[37] Григор'єв-Наш. Поділля: географічно-историчний нарис. – Кам'янець на Поділлю: Друкарня Под. губ. Нар. Управи, 1919. – 85 с.

[38] Геринович В.О. Кам'яниччина. Населення, його економічна діяльність. – Кам'янець-Подільськ: Б. в., 1927.– Ч. II. – 102 с.

[39] Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX століття: В II Т. – К.: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 320 с; Т. II. – 1927. – 280 с.

[40] Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – Київ – KIEV: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1930. – Т. II. – (1861/62 – 1894/95). – 400 с.

[41] Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця: Кабінет виучування Поділля, 1929. – 210 с. + 61 табл., 10 діаграм.

[42] Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. – Каменец-Подольский: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – 102 с.; Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895. 247 с.

[43] Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – 179 с.; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К.: Наукова думка, 1962. – 238 с.

[44] Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття. – К.: Політвидав України, 1968. – 204 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в украї-

нському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.

[45] Барабой А.З. Обезземеливание крестьян Киевской и Подольской губерний накануне и в период революционной ситуации 1859-1861 гг. / Революционная ситуация в России 1859-1861 гг. – Москва: Политиздат, 1960. – с. 34-52.

[46] Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века (На материалах Украины). – Самара: Самарский университет, 1992. – 191 с.

[47] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Вінницька область / Ред. кол. тому: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

[48] Бромлей Ю. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987. – 323 с.

[49] Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). –К.: Наукова думка, 1965. – 134 с.

[50] Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине / историко-этнографический очерк / АН УССР. Ин-т. Искусствоведения, фолькльора и этнографии им. М.Ф. Рыльского. – К.: Наукова думка, 1975. – 275 с.

[51] Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991. – №6. – С. 56-68.

[52] Кабузан В., Троицкий С. Изменение в численности, удельном весе и размещение дворянства в России в 1782-1858 гг. // История СССР. – 1971. – №4. – С. 158-184.

[53] Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII столітті // Історичні джерела та їх використання. – К., Наукова думка. – 1969. – Випуск 4. – 209 с.

[54] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Вінницька область / Ред. кол. Тому: А.Ф.Олійник, М.Л. Бабій, В.Д. Бовкун та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.

[55] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М.І., Гаврик Ю.О., Галай Д.М. та ін. – К.: Гол. Ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 705 с.

[56] Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля» / Ред. кол.: Л.В. Баженов (відп. ред.), І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, Б.М. Кушнір, І.В. Рибак, П.Є. Ткачук. – Кам'янець-Подільський, 1986. – 214 с.

[57] Косміна О. Ю. Етнічна усвідомленість засобів художньої виразності народного житла // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 48-49.

[58] Шевченко Ф.П. Про етнічний склад населення Поділля в першій половині XVII ст. // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 131-132.

[59] Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общ. ред. А. Гаркави и Л. Каценельсона. – Санкт-Петербург: Издание общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз и Ефона, б.г. – Т. V. – ст. 12. – с. 38.

[60] История евреев на Украине и в Белоруссии. – Спб., 1994. – 280 с.

[61] История евреев в России. / При ближайшем участии: А.А. Брауло, М.В. Вишницера, И.О. Гессена и др. – М., 1914. – Т. 1. – 317 с.

[62] Крутиков М. Еврейские праздники и угощения. – М.: Корона, 1990. – 65 с.

[63] Сивак С. Еврейская этнография Подолии в экспедиционных отчетах Русского музея // Труды по иудаике. История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Пам'ятники. Находки. – Спб., Вып. 2. – 1994.

[64] История евреев в России. Проблемы источниковедения и истории: Сборник научных трудов / ред. Эльяшевич Д.А. – Спб., 1993. – 325 с.

[65] Кандель Ф. Очерки времен и событий из исстории российских евреев / Науч. ред. М. Кипнис. – Иерусалим: Тарбут, 1994. – 335 с.

[66] Эттингер Ш. Россия и еврей: Сборник статей – Иерусалим: Алия, 1993. – 170 с.

[67] Самюэльс Рут. По тропам еврейской истории. 3-е изд. – Иерусалим: Б-ка Алия, 1990. – 321 с.

[68] Хаеш А. Борьба евреев Подолии за право общественного богослужения // Труды по иудаике. История евреев на Украине и Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып 2 – С. 135-151.

[69] Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – №9. – С. 7-11.

[70] Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 1996. – 270 с.

[71] Євтух В. Б. Етнос, нація, прогрес: Етнонаціональний розвиток України. – К., 1993.

[72] Рафальський О.О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 446 с.

[73] Щербак М.Г., Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.

[74] Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерк истории / Под общ. науч. ред. Ф.Я. Горовского, – К.: НМК ВО Минобразования Украины, 1993. – Ч.1. – 176 с.

[75] Шестопал М. Євреї на Україні (історична довідка). – К.: МАУП, 2002. – 240 с.

[76] Євреї в Україні: Історія, культура, традиції / Збірник науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. – Київ: Національна академія наук України. Інститут національних відносин і політології. – Київ, 1997. – 255 с.

[77] Материалы к истории евреев Украины / Сост. Р.Н. Гольдштейн. – Днепропетровск: Дніпро, 1993. – 265 с.

[78] Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // УІЖ. – 1991. – №6. – С. 56-68.

[79] Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність. – Новоград-Волинський, 1998 р.

[80] Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник / Ред. кол.: Л.В. Баженов (відповідальний редактор), І.С. Винокур., О.М. Завальнюк, М.Г. Кукурудзяк. – Кам'янець-Подільський, 1992. – 250 с.

[81] Проблеми етнології, фольклористики і мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині: історія і сучасність. Науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (18-19 червня 2002 р.) / Ред. кол.: Баженов Л.В. (голова), Винокур І.С., Рибак І.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 368 с.

[82] Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Винокур І.С. (голова), Завальнюк О.М. та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 486 с.; Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конфе-

ренції / Ред. кол.: Винокур І.С. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – 560 с.; Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (відповідальний редактор), Баженов Л.В., Винокур І.С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 600 с.; Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – 512 с.

[83] Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Автори: Артюх Л.Ф, Балушок В.Г, Болтарович З.Є. та ін. – К.: Видавництво незалежного культурного центру «Доля», 1994. – 498 с.

[84] Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. – Хмельницький, 2005. – 409 с. – (Держкомархів України, Держархів Хмельницької області, Подільське відділення ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України при Хмельницькому гуманітарно-педагогічному інституті).

[85] Слободянюк П.Я. Культура Хмельниччини. – Хмельницький: Поділля, 1995.

[86] Надольська В.В. Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). – Автореф. дис. канд. істор. наук. – 07.00.05. – Луцьк, 1996. – 20 с.

[87] Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир: Волинь, 1998. – 191 с. – Бібл.: с. 175-191.

[88] Малий В.В. Етнонаціональні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 280 с.

[89] 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. – Иерусалим – Санкт-Птербург: Эзро, 1997. – Вып.1: Подолия. – 256 с. – Библиогр. – 310-317 с.; 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Авт.-сост. В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – Санкт-Петербург: изд. А. Гершт, 2000. – Вып. 2: Подолия. – 704 с.

[90] Євреї в Україні: Історія, культура, традиції / Збірник (науково-публіцистичних статей, в яких йдеться про історичні, культурологічні, релігійні аспекти життя українського єврейства. – Київ: Національна академія наук України. Інститут національних відносин і політології. – Київ, 1997. – 255 с.

[91] Евреи в России: XIX век: А.И. Паперна. Из Николаевской эпохи; А.Г. Ковнер. Из записок еврея; Г.Б. Слиозберг. Дела давно минувших дней / Вступ. статья, сост., подгот. Текст и комент. В.Е. Кельнера. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – 560 с. – Комментарии 497-519 с.

[92] Евреи в Украине: Учебно-методические материалы (приложение к курсам «История Украины» и «Всемирная история» в 3-х ч. – Изд. 5-е., доп. и испр. / Сост. И.Б. Кабанчик. – Днепропетровск, 2005. – 232 с.

[93] Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Сторінки із викладу на ідиш (Єврейська община Кам'янця від 1447 по 1920 рр) // Кам'янець-Подільський вісник. – 2001. – 14 вересня.; Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: політики, військові, підприємці, діячі освіти, науки, культури й медицини. Історичні нариси. Випуск II. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003. – 316 с.; Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-Нова», 2001. – 120 с.

[94] Винокур І.С. Євреї Правобережної України в давнину і в середньовіччі // Національні меншини Правобережної України. Історія і сучасність. Науковий збірник. – Житомир, 1998. – Т. 18. – С. 55-57.

[95] Рибак І.В. До питання про становище євреїв на Поділлі у другій половині XIX ст. // XIV Вінницька обласна історико-краєзнавча конференція. – Вінниця, 1995. – С. 87-88.; Рибак І.В. До питання про проекти єврейської землеробської колонізації на Поділлі та Волині у І половині XIX ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 129-132.; Рибак І.В. Єврейський погром у Летичівському повіті у 1882 році / / Меджибіж: 850 років. – Меджибіж, 1996. – С. 95-97.; Рибак І.В. Євреї на Поділлі у 80-90-х роках XIX ст. // Тези доповідей XVI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1997. – С. 31-33.; Рибак І.В. Єврейські погроми на Поділлі у 1882 році // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: І.С. Винокур (відп. ред.), Л.В. Баженов, Ю.І. Блажевич та ін. – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. – С. 312-317.; Рибак І.В. Аграризація євреїв на Поділлі (40-60-ті роки XIX ст.) // Народознавчі зошити. Двомісячник Інституту народознавства Національної Академії наук України. – Львів, 2001. – С. 575-579.

[96] Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. – К.: Видавництво «Іван Федорів», 1999. – 248 с.

[97] Головченко В. Від самостійної України до Союзу Визволення України. Нариси історії української соціал-демократії початку XX століття. – Харків: ВПФ «Майдан», 1996. – 190 с.

[98] Гусєв В.І. Бундівські організації в 1905 р. // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий науковий збірник / Ред. кол.: В.П. Горшков (відп. ред.), М.Ю. Козицький та ін. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173: Партії і соціальні групи в першій російській революції. – С. 35-49.

[99] Симчишин О. Діяльність БУНДу на Поділлі в роки першої російської революції (1905-1907 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред. кол. О.П. Реєнт (гол. ред.), О.О. Крижанівська. – К.: Інститут історії України, 2004. – Вип. VII. – С. 130-137.

[100] Гуменюк А.О. Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках XX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський: історичний факультет К-ПДПІ, 1995. – Т. 1. – С. 106-117.

[101] Комарніцький О.Б. Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX ст. – початку XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 12. – С. 120-129.

[102] Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2005. – 320 с. – Бібліогр.: с.194-277.

[103] Власюк І.М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914). – Автореф. дис. канд. істор. наук. – 07.00.01. – Житомир. – 2000. – 20 с.

[104] Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К.: ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.

[105] Філінюк А.Г., Ігнатьєва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття): Монографія. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет: редакційно-видавничий відділ, 2006. – 316 с.

[106] Михайлик А.О Виробництво і торгівля спиртними виробами на Поділлі у II половині XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 126-131.

[107] Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця: видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, 2001. – Серія: Історія / За заг. Ред. П.С. Григорчука. – Вип.III. – С. 56-70.

[108] Завальнюк О.М. Могилів-Подільський напередодні Першої світової війни // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С. 68-70.

Summary

Lubim Orlowskiy
(Kamianets'-Podil'skyi)

Jewish community Podilya in researches of foreing and ukrainian scientists

In the article the analysis of the works of the historians on the issue of the life of the Jewish community in Podilya region in the second part of the nineteenth and at the beginning of the twenty centuries is given.

Key words: Podilya region, the Jewish community, ethnos, «the territory of the settlement», trade, religion.

УДК: 930(477.8)„18"

Віталій Скоморовський
(Івано-Франківськ)

РОЗВИТОК ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIX ст.

У розбудові Української незалежної держави чи не найважливішу роль відіграють завдання формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу. В їх реалізації суттєвим чинником виступає історичне краєзнавство яке є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури.

Ключові слова: західноукраїнські землі, краєзнавчі дослідження, краєзнавство, історичне краєзнавство, народознавчі товариства.

Деякі аспекти, що розглядаються у статті, досліджуються у публікаціях П.Тронька, О.Шеремети, В.Прокопчука, О.Уривалкіна, В.Грабовецького, Б.Гавриліва та багатьох інших дослідників. На сучасному етапі проблема розвитку історико-краєзнавчих досліджень в західноукраїнських землях зазначеного періоду вивчена недостатньо. Згадані науковці висвітлюють окремі аспекти цього питання.

У попередніх дослідженнях науковцями аналізувалося питання розвитку окремих складових частин загального краєзнавства. Частково розроблялись проблеми дослідження джерельної бази історичного краєзнавства. Дещо більшого висвітлення, на нашу думку, потребує відображення впливу суспільно-політичних рухів і процесів у західноукраїнських землях вказаного періоду на особливості розвитку історичного краєзнавства. Стаття передбачає об'єктивний підхід до вирішення зазначених проблем.

Історичне краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. У своєрідній формі воно існувало в Галичині, яка входила до складу Австро-Угорської імперії. У творах німецьких авторів кінця XVIII ст. подавались відомості про Галичину, містяться перші відомості про край. Певний науковий інтерес становлять «Записки» М.Гакета, робота О.Щепановського «Nedza Galicji w cyfrach», дослідження Вітольда Левицького «Materiaiy do obce zydioiy». Виразом пожвавлення зацікавлень у цій галузі став місячник «Ekonomista Polski», заснований К. Рутовським та О. Щепановським. Журнал опублікував у перших числах цінні праці своїх видавців. Наступні номери не завжди витримувалися на рівні попередників, але містили важливий дослідницький матеріал[1].

На кінець XVIII – початок XIX ст. просвітницькі й наукові інтереси в галузі краєзнавства призупинились. Певною мірою відродив працю на цій ниві А. Чарноцький (Зоріян Ходаковський). Він записував пісні, вірування, звичаї, описував руїни і кургани, вивчаючи матеріали дохристиянської Слов'янщини. Проте його записи були опубліковані частково.

1812 р. польський вчений М. Червінський опублікував «Obrazy z okolic Naddniestrskich», де подана ґрунтовна характеристика руського (тобто українського) народу. Засноване 1816 року в Перемишлі руське (українське) товариство для поширення просвіти обіцяло зайнятися пізнанням стану руського (українського) люду, однак через вплив латинського духовенства залишилось нездійсненним. 1822 р. в календарі «Der Pilger von Lemberg» М. Зубрицький звертає увагу на красу й важливість руських (українських) народних пісень і подає текст однієї з них.

Подорожі по рідному краю з метою вивчення його історичних та природних об'єктів, записування усних народних творів розпочала «Руська трій-

ця». Її матеріали частково надруковані в альманасі «Русалка Дністровая» (1837) під рубриками «Пісні народні» та «Старина». М. Шашкевич гостро відчував необхідність успадкування з народної пам'яті і звичаєвих традицій усього того, що вкладалося ним у зміст слова «старина» (минуле, відображене в народній творчості)[2].

Згідно з дослідженнями вчених у 1834–1840 роках проявляється найбільша краєзнавча діяльність Я. Головацького. Він подорожував по Галичині, Західному Поділлі, Буковині, Закарпатті. Результати його збиральницької роботи відображені в чотирьох книгах збірника «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» (1878).

І. Вагилевич ще в середині 1830-х років досліджував архаїчні пам'ятки скельного будівництва у Сколівських Бескидах – біля сіл Розгірче, Труханов та інших. Особливу увагу дослідник звернув на скелі в Уричі та Бубнищах, присвятивши їм окремі розвідки, в яких, крім історичних екскурсів, подано легенди про велетів, з якими народ пов'язував утворення цих скель.

Власні фольклорно-етнографічні дослідження І. Вагилевич опублікував наприкінці 30-х – на початку 40-х років у польській та чеській пресі; серед них: «Гуцули, мешканці східного узгір'я Карпат» (1837), «Бойки, русько-слов'янське плем'я в Галичині» (1839), «Лемки, мешканці західного узгір'я Карпат» (1841). Редагуючи 1848 року часопис «Дневник Руський», він помістив ряд статей з історії і тогочасності Західного Поділля і Галичини.

У 1860-х роках у Галичині були популяризовані твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Максимовича, М. Костомарова та інших українських вчених, що сприяли посиленню інтересу до збору краєзнавчих матеріалів.

У 1870 році з'являється брошура П. Рапацького «Ludnosc Galicji», де вперше зроблено спробу вивчення демографічних процесів населення. 1892 року вийшла праця польського історика Болеслава Лімановського «Galicya». Досліджуючи людські оселі Галичини, автор подав фрагментарний опис історії міста Львова. Зокрема, він зауважив, що політичною і культурною столицею Галичини є місто Львів, збудоване за часів правління князя Льва Даниловича. На кінець 1888 р., крім військової залоги, у місті нараховувалось близько 120 тисяч населення. Розмовною мовою була польська[3]. Згадавши Карпати, автор називає і поляків, що проживають у Будапешті. Далі описує Підгір'я, характеризує ріки, що його перетинають, Віслу з притоками, Дністер, Прут і Черемош, подає головні напрямки пануючих вітрів, побіжно говорить про давні геологічні утворення.

Більшість тогочасної краєзнавчої літератури в Галичині – це праці переважно німецькою й польською мовами. Розвиток історичних досліджень другої половини XIX століття тісно пов'язаний з діяльністю польського Львівського краєзнавчого товариства, що протягом довгого часу видавало «Kwartalnyk Historyhzny» («Квартальник історичний»), на сторінках якого надруковано чимало матеріалів про Галичину, написаних переважно з позицій її приналежності до Польщі. З 1894 року у Львові почав діяти центр польських та українських досліджень – «Товариство народознавче», який видавав журнал «Народ»[4].

Українське історичне краєзнавство репрезентували в той час Д. Зубрицький, І. Шараневич, В. Площанський, В. Чернецький, І. Гавришкевич, В. Ільницький, брати Заклинські, Ю. Целевич. Фольклорно-етнографічним та літературно-краєзнавчим матеріалам, статтям про старовинні міста Галичини (Галич, Станіслав, Самбір) чимало місця відвів у галицькому літературному альманасі «Зоря Галицкая яко альбум на год 1860» тогочасний діяч Б. Дідицький. Г. Галька описав помічені ним етнографічні явища і видав «Народные обычаи и обряды из окрестностей над Збручем» (1862)[5].

З метою детальнішої оцінки минулого Галичини Д.Зубрицький звернувся до архівних сховищ. В його розвідках «Нарис історії народу руського» (1836), «Kroniка miasta Lwowa» («Хроніка міста Львова») (1844), «История древнего галицько-русского княжества» (три томи, 1852–1855), «Галицкая Русь в XVI столетии» (1862), написаних польською мовою та «язичієм», уперше введено в науковий обіг чимало невідомих історичних фактів, що підтверджували «руськість» (українськість) краю, тобто його споконвічну приналежність до українських земель.

Значний внесок у розвиток українського краєзнавства професора Львівського університету І. Шараневича, автора ґрунтовної «Истории Галицко-Владимирской Руси» (1863). Підсумком його праці в галузі краєзнавства стала книга «Географічно-історичні статті» (1875). Ним також було засновано музей Ставропігійського інституту, проводились археологічні розкопки[6].

Одними із перших краєзнавців, котрі присвятили значну частину життя дослідженню та опису своєї «малої батьківщини», населених пунктів рідного краю, були В.Площанський, В.Чернецький та В.Ільницький.

Редактор львівської газети «Слово», В.Площанський протягом 1864–1875 років надрукував понад 80 історичних описів сіл, містечок, міст Східної Галичини та Західного Поділля. Ще інтенсивніше працював у цьому напрямку історичного краєзнавства В.Чернецький – священик, один з перших галицьких народовців, які відстоювали природну єдність Галичини та Наддніпрянської України. Протягом 1862–1900 років він опублікував цикли статей і нарисів про історію населених пунктів (Белза, Сокаля, Мостів Великих, Криниці, Магерова та багатьох інших), церков та парафій Галичини і Закарпаття у часописах «Слово», «Пролом», «Руська рада», «Діло», «Батьківщина» та інших. Чи-

мало краєзнавчого матеріалу дослідник подав до популярного освітньо-релігійного місячника «Книжочки місійні», який виходив у Бережанах, Тернополі, Львові, Перемишлі. За підрахунками історика Івана Крип'якевича, В. Чернецький є автором понад 100 історико-краєзнавчих праць, половина з яких – історичні портрети населених пунктів.

Історією стародавніх міст також цікавився священик, педагог і письменник В. Ільницький – директор гімназій у Тернополі та Львові, голова Руського педагогічного товариства. Він написав ряд історико-популярних статей і нарисів. Свого часу були відомі його праці «Стародавній Звенигород» (1861), «Стародавня Теребовля» (1862), історичні нариси «Олександр, князь Белзький», «Князь Лев», «Василько, князь Теребовлянський».

Дослідницькі традиції «Руської трійці» постійно розвивались. Необхідність пізнання рідного краю покликала до життя мандрівницько-краєзнавчий рух, започаткований у Галичині й Закарпатті ще в 1830–1840 роках[7]. 1848 року Іван Гавришкевич студентом здійснив ряд мандрівок, матеріали яких виклав у статтях «Записки з подорожі по Самбірських і Стрийських горах», «Грудневий перехід по Львівській околиці». Він зробив спробу природно-географічного районування Галичини, активно популяризував мандрівництво, заохочував усіх пізнавати свій край.

Науково значимою вважаємо подорож 1851 року Федора Білоуса, який пізніше став директором Коломийської гімназії. Автор описує Дністер – ріку «царицю родинних струй», чарівні краєвиди Карпат, села, зустрічі з селянами-солярами, міста Стрий, Болехів, Дрогобич (церкви та інші архітектурні споруди).

Особливу роль у розвитку українського краєзнавства відіграв Іван Франко. Саме тому дослідження місцевої історії, етнографії та фольклору займає особливе місце в науковій біографії вченого.

Письменника постійно цікавили побут і культура народу, їх залежність від економічних, політичних і соціальних умов, виробничої діяльності людей. Його не задовольняв тільки зовнішній опис явищ, він намагався розкрити й пояснити їх соціально-економічними умовами, у яких жив народ. Для кращого розуміння сучасності він вважав за необхідне вивчати й минуле народу, пам'яток якого, на жаль, за словами вченого, до нас дійшло дуже мало. «...тисячі і міліони її джерел щезають безслідно, тисячі і міліони фактів, жизней людських, ба навіть цілих племен пройшли і проходять незареєстровані, не лишаючи прямого, безпосереднього сліду своєї діяльності. Історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна сказати: се будинок готовий, і ні одної цеглинки в нім не хибує»[8].

Розвиваючи цю думку, він пізніше говорив: «... чим більше позбирається у нас цих пам'яток, чим докладніше ми з ними познайомлюємось, тим ясніше виринає і зазначується у нас думка про одноцільність, неперервну суцільність літературної традиції і духовних інтересів на протягу нашої довго вікової історії»[9].

Таким чином, краєзнавство, на думку Івана Франка, повинно займатись науковим узагальненням матеріалу з сучасного життя народу, а для кращого його розуміння вивчати й побут минулого. За його словами, тільки в найновіший час з'являється наукове розуміння і пояснення пісень та інших усних народних творів як історичного матеріалу, як документа; «як в сучасній історичній науці зникло або поволі зникає апріористичне трактування предмета, тобто підтягування чи навіть підфарбовування історичних документів під певні наперед взяті схеми та конвенції, і вступає місце індуктивному відбудуванню минулого за допомогою якнайдокладнішого критичного розгляду і дослідження кожної цеглини, кожного елемента і кожної вміщеної в ньому деталі, – так і в етнографічній науці, яка під впливом вищезазначеного методу стає частиною історії культури; на місце давнішого некритичного користування сирим матеріалом усної народної літератури поволі вступає критичне опрацювання того матеріалу для наукових цілей»[10]. Проте вважаємо за потрібне уточнити, що І. Франко, як і багато вчених XIX ст., під поняттям «етнографія» розумів і народну творчість, і побут, і звичаї певної народності, тобто питання, вивченням яких займається краєзнавча наука. Він уважав, що в краєзнавчому дослідженні сучасного й минулого життя народу треба обов'язково використовувати також дані інших наук – історії, економіки, статистики, археології, етнографії, етнології тощо.

В останні десятиліття XIX століття краєзнавство в Галичині, Буковині і Закарпатті помітно активізується. Пізнання рідного краю ініціювали, посильно підтримували й практично розвивали товариство «Просвіта» та НТШ у Львові.

Для формування самопізнавальних інтересів українського населення багато зробило товариство «Просвіта», створене в грудні 1868 року. Найширшою і найпліднішою ділянкою його роботи була видавнича – підготовка і друк книг для народу та їх розповсюдження, організація мережі читалень-бібліотек як засобу піднесення національної самосвідомості. Настільними книгами в багатьох українських родинах стали щорічні «Календарі» «Просвіти», читанка «Зоря», часопис «Письмо з Просвіти», в яких подавалося багато історико-краєзнавчої інформації. Видавнича комісія товариства після аналізу спеціального анкетування, проведеного 1906 року в повітах, констатувала: «З великим інтересом народ читає речі історичні, особливо коли вони видані не в формі підручника, а в формі монографічній без перерахування сухих дат, а з цікавим зображенням подій, їхніх причин та ре-

зультатів... На першому місці, очевидно, повинна стояти рідна історія – проте не виключно»[11].

Історико-краєзнавчі пошуки членів товариства спонукали до заснування з 1886 року Музею «Просвіти», що започаткував українську національну музейну справу. Заходами «Просвіти» вийшли друком навчальний посібник для шкіл і широкого кола читачів «Карта Галичини, Буковини й Угорської Русі» (1887) О. Косткевича; перша вітчизняна наукова карта України «Народописна карта українсько-руського народу» (1896) Григорія Величка, створена на основі усіх відомих на той час статистичних даних і власних пошуків автора. За якістю вона не поступалася кращим європейським етнокартографічним виданням.

Розширення та поглиблення досліджень у західноукраїнських землях в досліджуваний період пов'язане, передусім, з НТШ – об'єднанням українських учених. Його завданням стало: розвиток науки, збирання та зберігання пам'яток старовини, створення бібліотек і музеїв.

Товариство дало можливість проявити себе в науці багатьом яскравим особистостям. З 1894 року поруч з І.Франком під крилом М.Грушевського на фольклорно-етнографічну ниву стає Володимир Гнатюк. Інтерес до краєзнавства, особливо в царині народної творчості, пробудився в нього ще під час навчання в Станіславській гімназії та Львівському університеті[12].

1896 р. він написав та опублікував першу працю «Лірники». І відтоді усе своє життя як справжній подвижник науки присвятив комплексному дослідженню етнографічних особливостей, соціально-економічного становища, народних пам'яток матеріального і культурного життя населення переважно двох регіонів України – Галичини та Закарпаття.

Експедиційне обстеження Східної Словаччини та Південної Угорщини, де проживали українці, тривало протягом 1895–1903 років. Шість мандрівок В. Гнатюка дали свої результати: він зібрав багатий фольклорний та етнографічний матеріал. Результатом закарпатських досліджень ученого стали монографічні фольклорно-етнографічні нариси «Руські оселі в Бачці» (1898), «Русини Пряшівської єпархії і їх говори» (1900) та інші. В історичному вимірі автор прослідкував розселення жителів краю, подав опис житла, господарсько-побутового укладу, розвитку ремесел, особливостей говірок та народної творчості[13].

Збирання фольклорних матеріалів увінчалося шеститомною працею «Етнографічні матеріали з Угорської Русі» (1897–1911), першу книгу якої В. Гнатюк присвятив своїм учителям та співпрацівникам по НТШ М. Грушевському та І. Франкові[14]. Вивчаюви особливості побуту, обрядовості, мови закарпатських русинів, дослідник уже після першої мандрівки в цей край дійшов висновку про їхню органічну належність до українського народу.

З плином часу науковці все частіше звертаються до спадщини дійсного члена НТШ, одного з провідних діячів «Просвіти», краєзнавця, етнографа Володимира Шухевича (1849–1915). Ще замолоду всю свою творчу енергію він спрямував на збирання, студіювання та експонування етнографічних матеріалів з різних місць Галичини на різноманітних виставках і в музеях. У 28-річному віці В. Шухевич уклав список народно-мистецьких виробів, зібраних ним до того часу (1887), які свідчать як про великий обшир його пошукових мандрівок, так і про чудове розуміння традиційної гуцульської естетики.

Особливо плідною була його співпраця з польським етнографом та організатором музейної справи у Галичині Володимиром Дзєдушицьким – засновником у Львові знаного музею імені графів Дзєдушицьких, у якому зосереджувались багаті збірки пам'яток природи та етнографії Західної України, організатора конкурсів на кращі краєзнавчі розвідки, та Людвіком Вєржбицьким – директором міського промислового музею у Львові, який видав у 10 випусках атлас «Зразки домашнього промислу селян на Русі». Збирацька діяльність набрала такого розмаху, що стала широко відомою і серед сільського населення.

В. Шухевич створив у музеї Дзєдушицьких окремий «Гуцульський відділ», 1894 року на Львівській крайовій виставці відкрив український етнографічний відділ, окрасою якого став архітектурно-етнографічний комплекс – праобраз майбутніх скансенів (музеїв просто неба), що становить особливу історичну, наукову і культурну цінність на сьогоднішній день[15]. Повідомляючи про виставку, преса високо поцінувала працю В. Шухевича. Зокрема, газета «Діло» зазначила, що він зумів «призбирати майже по всіх закутинах Галицької Русі характерні прикмети, використати їх і зложити з них гарний етнографічний образ українського люду»[16].

Вінцем багаторічної пошуково-дослідницької діяльності професора Володимира Шухевича стала фундаментальна п'ятитомна праця «Гуцульщина. Матеріали до українсько-руської етнології» (1899–1908). У ній автор опублікував численні власні записи та описи самобутніх пам'яток і явищ традиційної культури галицького краю.

З-поміж інших товариств прислужилось розвитку місцевих досліджень з історії, етнографії, статистики, мистецтва на Буковині й у Галичині «Руське товариство історичне», засноване у Чернівцях 1902 року. В його роботі брали участь професори Володимир Милькович (голова товариства), Степан Смаль-Стоцький (заступник голови), письменник Осип Маковей, молодий історик Мирон Кордуба. На щомісячних засіданнях історики-краєзнавці виступали з доповідями та повідомленнями, укладали колективними зусиллями географічний словник краю, збирали старожитності. В Букови-

ні популярністю користувались книги С.Смаль-Стоцького «Буковинська Русь: культурно-історичний образок», М. Кордуби «Ілюстрована історія Буковини»[17].

Таким чином, вивчення розвитку краєзнавчих досліджень в західноукраїнських землях переконує в необхідності піднесення ролі історичного краєзнавства як науки, його значення в суспільному житті народу, що дасть перспективи для нових досліджень конкретних регіонів, міст і сіл нашої держави.

В конкретному вияві це означає активізацію науково-пошукової роботи із врахуванням специфіки регіонів, розгортання дослідження різних періодів місцевої історії, а також культури, природи, переоцінку набутої віками величезної спадщини.

Весь комплекс проблем, пов'язаний з дальшим розвитком наукових, громадських, шкільних форм дослідження і пропаганди краю, повинен передбачити перспективну програму розвитку історичного краєзнавства в Україні. Слід прискорити роботу із розробки концепцій розвитку краєзнавства в добу суверенної України, докласти зусиль для її практичної реалізації. З огляду на це, кожний осередок з вивчення історичного краєзнавства повинен зробити відчутний внесок в зазначену програму, розробити ряд заходів з поглиблення історико-краєзнавчих досліджень у регіоні.

[1] Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. – Ч. І. – Коломия, 1997. – С. 66.

[2] Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI століття: від репресій, занепаду, до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 68 с.

[3] Limanowski B. Galicya. – Warszawa, 1892. – S. 49.

[4] Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 2000. – С. 38.

[5] Історичне краєзнавство в Українській РСР / За ред. П. Тронька. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 42.

[6] Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. - М., 1987. – С. 47.

[7] Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2006. – С. 37.

[8] Franko I. Krajoznawstwo galicyjskie // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 221. – С. 3.

[9] Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 29, оп. 1, спр. 188, п. 69. – Арк. 17.

[10] Franko I. Krajoznawstwo galicyjskie // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 221. – С. 3.

[11] Історичне краєзнавство в Українській РСР / За ред. П. Тронька. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 42.

[12] Луцький Я. Український краєзнавчо-туристичний рух у Галичині (1830-1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2003. – С. 51.

[13] Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Львів, 2005. – С. 11.

[14] Гаврилів Б., Любінець І. Історичне краєзнавство. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 73.

[15] Закон України «Про музеї і музейну справу» // ВВР. – 1995. – № 25. – Ст. 191.

[16] Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: Досвід. Проблеми. Перспективи. - К., 2000. – С. 41.

[17] Маланчук В. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX – початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 89.

Summary

Vitaliy Skomorovskiy
(Ivano-Frankivsk)

The Development of Historical Regional Etnographical Investigation in the West Ukrainian Lands in 19-th

The tasks of national selfconsciousness and historical memory of the Ukrainian people play the most important role in the Ukrainian independent state building. The main factor for their realization is the regional ethnography which is invaluable treasury of historical experience preservation for many generations.

Key words: West Ukrainian lands, ethnographical investigations, ethnography, historical ethnography, people's societies.

УДК 94: 329. 15 | (477. 82) „1988 / 1991"

Василь Чура
(Львів)

ВІДОБРАЖЕННЯ ЛЬВІВСЬКОЮ КОМПАРТІЙНОЮ ПРЕСОЮ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В ОБЛАСТІ НАПРИКІНЦІ 80-х рр. XX ст.

Обласні, районні та заводські компартійні періодичні видання, будучи слухняними виконавцями волі партапарату, у 1988 р. доклали зусиль, щоб показати антикомуністичний рух серед патріотично налаштованих мешканців області, як антидержавні спроби зруйнувати СРСР. Зберігаючи партійну спрямованість у 1989 р., компартвидання демонструють початки неупередженої оцінки національно-демократичних подій в регіоні. У 1990 р. політична позиція періодики КПУ зазнає помітних змін. Відбувається трансформація прокомуністичних періодичних видань у національно налаштовану пресу Львівщини.

Ключові слова: антикомуністичні виступи, страйки, мітинги, періодичні видання, статті, публікації, компартапарат, трансформація.

Ключового значення, щодо пропагування комуністичної доктрини, компартапарат надавав за-

собам масової інформації. Особливо це стосувалося міцевих періодичних видань, працівники котрих вели безпосереднє спілкування із мешканцями того чи іншого регіону, позаяк зустрічалися з ними на виробництві і в побуті, а відтак знали їх повсякденні проблеми, відчували специфіку місцевості. Тому компартапарат наприкінці 80-х рр. XX ст. доклав чимало старань, щоб через локальну пресу сформувати громадську думку про виняткову доцільність та незворотність «перебудовчих» реформувань, започаткованих у 1985 р.

Демократизація соціально-економічного розвитку СРСР спричиняє ослаблення компартійного режиму, що закономірно призводить до відновлення антикомуністичного національно-визвольного руху. В таких умовах, на початку 1988 р., КПРС розгортає широку пропагандиську кампанію з метою дискредитації діяльності «неформальних» національно-демократичних спілок та їх лідерів. Зрозумівши загрозу, яку останні становлять для комуністичної влади в УРСР, компартійна верхівка приділила максимум уваги місцевій періодиці західного регіону республіки, а саме Львівщині, де антикомуністичне протистояння розгорталося особливо гостро.

Проблема висвітлення місцевою компартійною пресою розгортання національно-демократичного руху Львівщини у 1988-1990 рр. в історичній літературі практично недосліджена. Тому завдання даної наукової розвідки полягає у висвітленні шляхів перетворення обласної періодики із прокомуністичного пропагандиського органу у рупор державотворчих процесів, що розвивалися в національно свідомому середовищі Львівської області.

Умовно місцеві періодичні видання можна поділити на три групи. Обласна, районна та виробнича преса. До першої належали речники Львівського обкому Компартії України та обласної ради народних депутатів «Вільна Україна» і «Львовская правда» а також орган обласної комсомольської організації «Ленінська молодь». Районна періодика КПУ була широко представлена у регіонах області. Її сукупність демонструє наступна таблиця, яку укладено на основі матеріалів, що зберігаються у Державному архіві Львівської області[1]:

Партійна організація	Назва періодичного видання	Тираж (тис.)	Ціна (коп.)
Бродівська	Бродівський вісник	6.200	5
Буська	За оновлення	2.000	7
Городоцька	Новий шлях	2.500	5
Дрогобицька	Вісник Підкарпаття	5.500	5
Жидачівська	Радянський шлях	2.500	4
Золочівська	Ленінське слово	4.200	5
Кам.-Бузька	Авангард	2.500	6
Миколаївська	Ленінська зоря	2.000	3
Мостиська	Соціалістичний шлях	2.000	5
Нестерівська	Нове життя	5.500	5
Перемишлянська	Перемога	4.500	5
Пустомитівська	Ленінський прапор	2.000	8
Радехівська	Нова зоря	3.500	6
Самбірська	Єдність	5.500	7
Сколівська	Радянська Верховина	1.500	5
Сокальська	Вперед	2.500	10
Старосамбірська	Дністрові хвилі	2.000	10
Стрийська	Голос Стрийщини	2.000	8
Турківська	Карпатська правда	2.000	6
Яворівська	Зоря	3.000	10

Виробнича преса репрезентована найбільшими газетами – багатотиражками, що діяли на всіх великих промислових підприємствах області.

Уповільнення темпів просування соціально-економічних реформ в СРСР стає очевидними у 1988 р. Ринкові методи господарювання виявилися несумісними з радянською командно-адміністративною системою. Запровадження госпрозрахунку та самофінансування не давали бажаних результатів і спричинялися до зворотного ефекту – стрімкого погіршення добробуту громадян країни. Стало зрозуміло – без радикальної політичної реформи не обійдеться. Компартійний лідер Союзу РСР М. Горбачов на XIX партконференції проголошує

оновлення політичної системи Радянського Союзу. Його зміст полягає у зростанні державних повноважень рад народних депутатів. Такий крок спричиняє зменшення політичної ваги компартапарату, а відтак ослаблення комуністичного режиму. За умов зменшення компартійного тиску відбувається помітна активізація антикомуністичного національно-демократичного руху.

Більшість публікацій газети «Вільна Україна» у 1988 р. спрямована на дискредитацію боротьби українського народу за державність 20-х – 50-х рр. XX ст. У статті «Без строку давності» йшлося про схід мешканців с. Великі Сушиці Старосамбірського району, в ході якого гнівному осуду були піддані «українські буржуазні націоналісти» – члени ОУН. Її автор Д.Чорний протиставляв «звірства» УПА з «успіхами» радянської влади в Галичині у повоєнні роки на користь останніх. Ключовою на зібранні була промова секретаря райкому КПУ О.Вишневської[2]. Публікація з красномовною назвою «Біля чужого корита» демонструвала реакцію читачів на статті «Інтерв'ю з-під поли» та «Під маскою боротьби за гласність», надруковані у 1987 р. 9 листів, автори яких здебільшого ветерани війни та праці або партійні та радянські керівники, звинувачували лідерів новопосталих національних об'єднань у паразитуванні на ідеях «перебудови»[3]. Згодом з'являються публікації «Кому вони служать?»[4], «Новоявлені місіонери»[5], «Спекулюючи демократією і гласністю»[6], «Горе з пам'яті не викреслиш»[7]. Їх політичну позицію ілюструє стаття В.Шевцова з недвозначною назвою «Аллє-парад львівських„вожденят». Автор у алегоричній формі пропонував вигнати з міста лідерів національно-демократичного руху[8]. «Дії Львівської філії УХС це безчинство, здійснене силами реакції, продуманий акт диверсії проти політики демократизації і гласності,» – так закінчувалася публікація Л.Сухоноса, загальний зміст якої недвозначно вказував на політичне замовлення компартапарату Львівщини[9].

Перебуваючи під пильним поглядом обласної, районна періодика була трибуною комуністичної пропаганди на місцях. Її ставлення до національного відродження добре ілюстрували статті газети «Нове життя» Нестерівського РКП. Особливо помітними серед них були: «Історія свідчить»[10], «Народ не прощає»[11], «Привиди з вулиці Цеппеліншртасе», у яких Я.Стецька та С.Бандеру було названо словами Я.Галана «карликами із заплямованими від безсильної злоби бородами»[12]. Винятково багато публікацій присвячено 1000-літтю хрещення Київської Русі. З 9 статей атеїстичного спрямування 7 демонстрували ліберальне ставлення компартапарату до православ'я та абсолютне неприйняттям католицизму. Це продемонструвала публікація «Історія свідчить» у наступній цитаті: «Приводом до чергової антикомуністичної кампанії реакційні католицькі кола обрали 1000-ліття запровадження християнства на Русі. Для цього вони охоче використовують служителів колишньої уніатської церкви, багато з яких знеславили себе прислужництвом фашистам»[13]. Звертає на себе увагу те, що газета не помістила жодної публікації щодо діяльності антикомуністичних організацій, хоча наприкінці зазначеного року вони заявляли про себе вже досить відчутно. Очевидно, таке замовчування вказує на невпевненість компартапарату щодо протистояння новопосталим національним формуванням. Періодичне видання комуністів Кам'янсько-Бузького району «Авангард» наважилося лише на одну статтю: «Моя відповідь «патріотам». Трактуючи мітингові промови антикомуністичних лідерів прислів'ям «Собака гавкає – вітер носить», авторка І.Івановська просила читачів надсилати листи «із розвінчанням справжнього обличчя українського буржуазного націоналізму, його новоявлених захисників Чорновола, Гориня, Макара та іже з ними»[14].

Виробнича періодика перебувала в найскрутнішому становищі, позаяк перебувала під подвійним контролем обласного та районного керівництва. Сказане підтверджує «Автобусобудівник» – газета ЛАЗу. На її шпальтах юристконсульт заводу Н.Батуріна у статті «Нове про проведення масових заходів» ознайомила робітників з указом Президії Верховної ради УРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій». За участь у страйковому русі законодавство передбачало відповідальність у вигляді штрафу 300 крб. та адміністративне покарання строком на 15 діб. При повторному порушенні – відповідно, 1000 крб. і 60 діб, в разі системного недотримання закону – 2000 крб. та позбавлення волі на 6 місяців[15].

Серед сукупності компартійно-схвальних статей газети «Електрон» (ВО «Мікроприлад») привертає увагу публікація «Різні вітрила гласності». Вона засвідчила реакцію компарткерівництва заводу щодо розгортання національно-демократичного руху у Львові. Партійний актив в особі секретарів цехових парткомів П.Бодака, С.Патрая, Р.Фролова виступив від імені трудового колективу підприємства і заявив, що «працівники засуджують дії так званої ініціативної групи комітетчиків – братів Горинів, В.Чорновола, І.Калинця, І.Макара, Я.Путька, спрямовані на підрив основ радянського співжиття»[16].

Розгляд локальних періодичних видань 1989 р. свідчить, що вони залишалися прокомуністичними. Гострий осуд національного відродження засвідчували історичні розвідки на зразок «Чого ні забувати, ні вибачати не можна. Бандерівщина перед судом історії»[17], «Національна символіка України» тощо. Остання публікація так передала компартійне ставлення до відновлення антикомуністичного руху галичан: «З боку окремих громадян розпочалася дискусія про відновлення жовто-

блакитного прапора. Вони використовують процеси демократизації і гласності, хочуть нав'язати скомпрометовану буржуазними націоналістами символіку»[18].

В міру наростання антидержавних виступів збільшується кількість публікацій, пронизаних добре помітним засудженням численних страйків, мітингів та демонстрацій незгоди з компартійною владою. Опозиційні лідери звинувачувалися у спотворенні гласності, неконструктивізмі, горлохвацтві, зловживанні ідеями «перебудови». Лунали компартійні заклики до силових структур навести порядок у області, убезпечити громадян від проявів національного екстремізму. Сказане демонстрували статті «Мітинговий марафон»[19], «Цілком… не таємно»[20], «Здоровий глузд»[21].

Однак стрімке наростання антикомуністичного руху змусило редакції до аналітичного розгляду явищ, що розгорталися. У другому півріччі з'являються публікації, не позбавлені ознак аналітики, в яких простежувався відхід від комуністичної догматики та намагання дати об'єктивну оцінку подіям. Б.Ібраєв у статті «Початок конструктивному діалогу» зробив висновок, що установча конференція НРУ в Золочеві проголосила ті ж ідеї, які започаткувала «перебудова»[22]. Подібну тенденцію ілюструвала стаття «Побільше розсудливості, поменше емоцій»[23].

На шпальтах друкованого органу комуністів Сколівщини – газети «Радянська Верховина» право на життя отримала публікація Т.Кухти «Кому вони служать?». Залишаючись на комуністичних позиціях, автор все ж констатував, що під час панахиди на горі Маківка, яку спільно провели священики РПЦ та УГКЦ, побутувала думка про зміцнення єдності українського народу. Закінчується стаття зверненням до читачів відкрито висловлювати власну позицію на шпальтах видання[24]. Секретар парторганізації школи № 2 Г. Янкова на сторінках газети Перемишлянського РКП «Перемога» опублікувала статтю «Наша позиція в перебудові». Авторка писала: «Організація мітингів, діяльність УХС та УКЦ далеко не сприяють перебудові, а навпаки шкодять»[25]. Проте наприкінці року з'являється стаття «Совість – не дим, очі не виїсть?». Публікація демонструє проведення першого мітингу в с. Бачів, організатором якого був місцевий сподвижник НРУ В.Демкович. Його львівських однодумців автор К.Петрів назвав розумними, розсудливими, безкорисливими людьми з виваженою позицією[26].

Співзвучною районній була виробнича періодика. Газета Локомотиворемонтного заводу «Заводський гудок» у публікаціях «Коротка пам'ять»[27], «Кого захищає І. Калинець?»[28], «Хто є хто?»[29] ілюструвала намагання компартапарату показати антикомуністичний рух як «безмірне вип'ячування національного, роздування демагогічної тріскотні про образи мови й етнічну агресію»[30]. «Львівсільмашівець» – багатотиражка ВО «Львівхімсільгоспмаш» упродовж року завзято таврувала відновлення національно-визвольного руху у статтях «Боротьба за велику справу»[31], «Націям – рівні можливості»[32], «Заради спільної мети»[33]. Однак наприкінці року трансформацію місцевої преси засвідчила публікація «Чи потрібен заводу страйк?». Її автор – М.Базелюк засудив тенденційне висвітлення подій 1 жовтня у Львові та поклав відповідальність за побиття людей на міські силові структури[34].

1990 р. вніс помітні зміни у висвітлення компартійною пресою державотворчого руху в УРСР. Втрата політичної влади, Декларація про державний суверенітет України, переростання національно-демократичних виступів у антидержавні, змусили компартійні видання переосмислити стиль та методи подачі матеріалів. Однією з важливих причин демократизації періодики КПУ було виникнення демократичної преси – речника рад народних депутатів. Поява альтернативи помітно змінює загальний почерк публікацій компартійної періодики. Він набирає ознак конструктивного трактування подій, відмови від консерватизму, стає на позиції, близькі до національних. Щезають комуністична догматика та упередженість, на зміну яким приходить намагання вести діалог. Хоча ключові компартійні позиції залишалися незмінними, на шпальтах «Ленінської молоді» мають місце статті з красномовними назвами «Радянській імперії загрожує розпад?»[35], «Перебудові потрібна нова ідея»[36], «Дорога в рабство»[37], «Комуніст вийшов з партії»[38], «Розкол чи розвал?»[39]. С.Герман – автор статей «Хай 22 січня стане днем національної згоди»[40], «...Час великої надії і тривог» вважав за потрібне дослівно передати інтерв'ю з лідером антикомуністичного руху С.Хмарою. Останній сказав: «Комуністи ніколи не отримували від народу мандат на владу. Вони і досі незаконно утримують її. Остаточно скомпрометована, ленінська партія розвалюється на очах»[41].

Еталоном демократизації районної комуністичної преси є підстави вважати газету «Голос Стрийщини». У публікації про хід першотравневих святкувань лунало: «Так давайте усі разом і комуністи, і безпартійні, і представники Руху йти до національного, соціального, культурного відродження»[42]. Державотворчі прагнення громадськості району ілюструвала стаття «Україна: колонія чи держава», котра закінчувалася виразним запитанням автора С. Пака: «Якщо ми 53-х мільйонний народ, то хіба Україна не світова держава?»[43]. «Соціалістичний шлях» – компартвиразник Мостиського району у статті «Такої сесії ще не було» вустами багатолітнього члена КПРС А.Шота вітав роботу демократичних рад і засудив її негативне сприйняття обласним керівником КПУ[44].

Подібні публікації з'являються на сторінках «Заводської правди» (ВО імені 50-річчя Жовтня).

На початку року ще має місце критика на зразок статті «Про «Братерство», в якій її автор Я.Гандзюлевич, виступаючи від імені львів'ян, стверджував, що їх значна частина не підтримує погляди В.Чорновола та Б.Гориня[45]. Проте після перемоги демократичних сил області на виборах до рад народних депутатів Р.Данилюк – член заводського осередку Товариства української мови імені Т.Шевченка опублікував статтю «А ми тую червону калину підіймемо...» в якій піднесено описував національне відродження краю[46]. Вагому видозміну трактування державницьких прагнень трудового колективу демонструвала газета «Маяк» однойменного виробничого об'єднання. На її шпальтах віднаходила місце зростаюча кількість національно-демократичних матеріалів. Серед них такі публікації, як «Мова і духовність суспільства»[47], «Події складні, неоднозначні...»[48], «Нова тактика Руху»[49]. Апогеєм перетворення комуністичної преси була стаття робітника згаданого підприємства В.Приставського «Від пробудження до відродження». Демонструючи реакцію львів'ян щодо антикомуністичного визвольного руху він сказав: «Народний рух України поставив за мету збудувати самостійну державу. А це можливо за умов усунення КПРС від державної влади на Україні»[50].

Таким чином, за допомогою аналізу компартійної періодики обласного, районного та виробничого рівнів у 1988 – 1990 рр. вдалося встановити наступне:

У 1988 р. преса працювала у єдиному, комуністичному руслі і доклала чимало зусиль щодо популяризації компартійного реформування та дискредитації проявів національно-демократичного руху і його лідерів.

Помітне наростання антикомуністичного руху у 1989 р. внесло корективи у стиль подачі матеріалів, що торкалися його розгортання. Залишаючись на радянських позиціях, публікації набирають альтернативного характеру, простежуються спроби аналітичного розгляду подій.

Перше півріччя 1990 р. спричиняється до поступової трансформації сприйняття компартійними виданнями антикомуністичного руху. Перемога демократичних сил на виборах до рад народних депутатів, Декларація про державний суверенітет України, виникнення альтернативної періодики змушують кореспондентів компартвидань до більш об'єктивного аналізу явищ, неупереджених оцінок, позбавляють їх від нашарувань комуністичної догматики. У другому півріччі компартійна преса увільняється від однобокого висвітлення суспільних протиріч, закликає до діалогу та стає на позиції, близькі до патріотично налаштованої громадськості Львівщини. Особливо помітно ця тенденція проявлялася на шпальтах районної та виробничої періодики.

---

[1] Державний архів Львівської області. – Ф. П – 3 (Львівський обком Компартії України), – Оп. 62. – Спр. 782 – Арк. 107.

[2] Чорний Д. Без строку давності // Вільна Україна. – 1988. – 5 січня.

[3] Вільна Україна. – 1988. – 12 січня.

[4] Брик М., Маловський В. Кому вони служать // Вільна Україна. – 1988. – 29 січня.

[5] Ільницький М. Новоявлені місіонери // Вільна Україна. – 1988. – 3 квітня.

[6] Гнатів Г., Сухонос Л. Спекулюючи демократією і гласністю // Вільна Україна. – 1988. – 21 червня.

[7] Сухонос Л. Горе з пам'яті не викреслиш // Вільна Україна. – 1988. – 14 липня.

[8] Шевцов В. Аллє-парад львівських «вожденят» // Вільна Україна. – 1988. – 30 серпня.

[9] Сухонос Л. Патріотизм це любов і совість // Вільна Україна. – 1988. – 21 грудня.

[10] Малишева Г. Історія свідчить // Нове життя. – 1988. – 26 січня.

[11] Боровець О., Каліка Я. Народ не прощає // Нове життя. – 1988. – 17 березня.

[12] Галенкін В. Привиди з вулиці Цеппеліншртасе // Нове життя. – 1988. – 22 вересня.

[13] Брик. М. Правда про унію // Нове життя. – 1988. – 5 березня.

[14] Івановська І. Моя відповідь «патріотам» // Авангард. – 1988. – 23 липня.

[15] Батуріна Н. Нове про проведення масових заходів // Автобусобудівник. – 1988. – 12 серпня.

[16] Зонов О. Різні вітрила гласності // Електрон – 1988. – 19 липня.

[17] Цьох Й. Чего ни забыть, ни простить нельзя. Бандеровщина перед судом истории // Львовская правда – 1989. – 15 сентября.

[18] Львовская правда. – 1989. – 1 июня.

[19] Домбровская М., Лысюк А. Митинговый марафон // Львовская правда – 1989. – 26 апреля.

[20] Шипов А. Совершенно… не секретно // Львовская правда – 1989. – 1 августа.

[21] Нечай А. Здравый смысл // Львовская правда – 1989. – 17 сентября.

[22] Ибраев Б. Начало конструктивному диалогу // Львовская правда – 1989. – 25 ноября.

[23] Михайлович В., Пастернак Я. Побольше рассудительности, поменьше эмоций // Львовская правда – 1989. – 8 сентября.

[24] Кухта Т. Кому вони служать? // Радянська Верховина – 1989. – 29 серпня.

[25] Янкова Г. Наша позиція в перебудові // Перемога – 1989. – 27 травня.

[26] Петрів К. Совість – не дим, очі не виїсть // Перемога – 1989. – 26 грудня.

[27] Заводський гудок – 1989. – 4 січня.

[28] Слуцкін С. Кого захищає І. Калинець? // Заводський гудок – 1989. – 5 квітня.

[29] Заводський гудок – 1989. – 28 червня.

[30] Заводський гудок – 1989. – 4 січня.

[31] Панас Г. Боротьба за велику справу // Львівсільмашівець – 1989. – 11 січня.

[32] Львівсільмашівець – 1989. – 7 червня.

[33] Львівсільмашівець – 1989. – 19 липня.

[34] Базелюк М. Чи потрібен заводу страйк? // Львівсільмашівець – 1989. – 1 листопада.

[35] Бжезінський З. Радянській імперії загрожує розпад? // Ленінська молодь – 1990. – 4 січня.

[36] Сотник Л. Перебудові потрібна нова ідея // Ленінська молодь – 1990. – 4 січня.

[37] Зайченко О. Дорога в рабство // Ленінська молодь – 1990. – 24 березня.

[38] Рожик М., Лизанчук В. Комуніст вийшов з партії / / Ленінська молодь – 1990. – 1 травня.

[39] Андрєєва В. Розкол чи розвал // Ленінська молодь – 1990. – 10 липня.

[40] Герман С. Хай 22 січня стане днем національної згоди // Ленінська молодь – 1990. – 30 січня.

[41] Герман С. ...Час великою надії і тривог // Ленінська молодь – 1990. – 20 лютого.

[42] Калічак Л. Під прапором консолідації // Голос Стрийщини – 1990. – 4 травня.

[43] Пак С. Україна: колонія чи держава // Голос Стрийщини – 1990. – 3 жовтня.

[44] Шот А. Такої сесії ще не було // Соціалістичний шлях – 1990. – 3 жовтня.

[45] Гандзюлевич Я. Про «Братерство» // Заводська правда – 1990. – 14 березня.

[46] Данилюк Р. А ми тую червону калину підіймемо... // Заводська правда – 1990. – 31 січня.

[47] Сербенська О. Мова і духовність суспільства // Маяк – 1990. – 12 січня.

[48] Суханова З. Події складні, неоднозначні... // Маяк – 1990. – 12 січня.

[49] Стефанюк І. Нова тактика Руху // Маяк – 1990. – 18 травня.

[50] Приставський В. Від пробудження до відродження // Маяк – 1990. – 3 грудня.

Summary

Vasyl Chura
(L'viv)

The representation of the national democratic movement development by the regional, district and industrial communist party press in the late 1980s in Lviv region.

The regional, district and factory communist party periodicals, being the obedient executors of the party apparat' wills in 1988 made efforts to represent to the patriotically disposed region citizens the anticommunist movement as an antistate attempts aimed at the USSR destruction. Retaining their party orientation in 1989, the communist party periodicals demonstrate the attempts of the unprejudiced appraisals of the national democratic events in the region. In 1990 the political position of the CPU changes a lot. The pro-communist periodicals transform into the nationally disposed Lvivshchyna printed media.

Key words: the anticommunist actions, a strike, a meeting, periodicals, articles, publications, the communist party apparat, the transformation.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477.85) „10”

Олександр Филипчук
(Чернівці)

РУСИ В ЕКСПЕДИЦІЯХ ВІЗАНТІЙСЬКОГО ФЛОТУ В 911-949 РР. (ЗА КН.II. 44, 45 *DE CERIMONIIS*)

У статті проаналізовано походження найманих загонів русів у складі візантійського флоту, їх участь у критській та лангобардській експедиціях, досліджено політичні аспекти входження їх до військової організації Візантії.

Ключові слова: руси, Візантія, De cerimoniis.

Праця імператора Константина Багрянородного *«De cerimoniis aulae Byzantinae»* («Книга церемоній візантійського двору») єдине джерело, де повідомляється про участь загонів Ῥῶς у експедиціях візантійського флоту в 911, 935 та 949 рр. Їх опис займає два великі розділи, відповідно, 44-й та 45-й другої книги *De cerimoniis*. Докладний аналіз повідомлень про русів не можливий без окреслення їх структури та безпосереднього місця у джерелі, що нас цікавить. *«De cerimoniis »* (далі – *De cer*.) належить до тих прекрасних творів, які вийшли із «історичної майстерні» візантійського імператора Константина VII Багрянородного[1]. На відміну від «Про управління імперією» (далі – *DAI*), «Хронографії» Продовжувача Феофана[2] та «Історії» Генесія чи ПсевдоГенесія[3], структура цієї праці, історія її виникнення в цілому та окремих частин вивчена далеко не рівномірно[4], що ускладнює й без того непросту чи навіть заплутану картину русько-візантійських взаємин середини X ст.

Останнім часом дослідницький інтерес до *«De cer.»* помітно зріс, підгрунтям чого було декілька відкриттів у галузі його рукописної традиції. До єдиного повного рукопису (*codex unicum*) – *cod. Lipsiensis Bibl.Univ.Rep.I.17, greac.28*, який склав основу першого видання Імануїла Райске та передрукованого з виправленнями у знаменитій серії боннського видання візантійських істориків (*CSBH*)[5], додалося ще декілька, де збереглися різні частини цього твору. Головний з них – *cod. 133 Chalcensis S.Trinitatis* (першопочатковий текст на палімпсесті), на який ще у 1960-х рр. звернули вперше увагу Сіріл Манго та Ігор Шевченко[6]. Пізніше Отто Крестен до *Chalcensis S.Trinitatis* привернув ще *cod.1003 Athous Vatopedensis* з його стамбульським варіантом, який містив частину згаданого палімпсесту[7]. Однак, крім опублікованого М.Фідерстоуном, Я.Грушковою та О.Крестеном цінного розділу про «Проедра сенату»[8], який, скоріш за все, був якимось чином пов’язаний із Василієм Лакапіном[9], практично жодне із доповнень чи різночитань із вказаних списків поки що не введено в науку.

Все ж ці вищезгадані відкриття пожвавили роботу над головним – Лейпцигським списком, повторне дослідження якого після І.Райске дозволило О.Крестену датувати його 963-969 рр., що автоматично зробило його архетипом всієї сім’ї списків[10]. Це твердження австрійського вченого підтримав М.Фідерстоун, який у своїх недавніх роботах аргументовано розвинув цю гіпотезу[11].

Все ж, як й раніше, поки немає критичного видання твору, наші розмірковування щодо структури книги та гіпотези щодо їх походження та включення до *«De cerimoniis»* мають лише попередній характер. Однак вищезгадані обставини, хоча й звужують коло наших можливостей, все ж сприяють цілісному розгляду «руського досьє» *«De cer.»* – 44 та 45-го розділу другої книги[12]. На ньому й зупинемося. Перш, ніж навести текст та переклад, передусім проаналізуємо різні можливості його створення та, щонайважливіше, час включення до другої книги.

Для кращої ілюстрації приведемо пінак (заголовки) 44 та 45-го розділу з особливою увагою на структуру його розміщення (курсивом зазначено ті розділи, де містяться різні повідомлення про росів):

13.Все чого потрібно дотримуватися у звичайну неділю чи в інший звичайний день, якщо імператори мають намір прийти на молитву до св. Апостолів чи в якийсь інший храм.

14. Чого потрібно дотримуватися при хіротонії патріарха константинопольського.

15. *Чого потрібно дотримуватися, коли прийом відбувається у Великому трікліні Магнаври, а імператори сидять на Соломоновому троні. Щодо прийому, який проходив у цьому трікліні при Констянтині та Романі в честь прибуття послів еміра алмуменін, які появилися з Тарса заради обміну полоненими і миром, 31 травня у неділю в 4 індикт. Тут також й про прийом іспанів та також про ігри, які відбулися тоді на іподромі. Подібно до цього і про свято Преображення Господнє та про прийом дайлеміта. Ще про [прийом] ігемона та архонтіси Русі Ельги. Так все це й було.*

16. Чого потрібно дотримуватися, коли архонти чотирьох тагм направляються на іподром.

17. Вінчання Романа Порфірогенета, сина василевса Констянтина[13] .

44. *Приготування та ціна, перелік (сума) коштів для армії направлені проти острова Крит з патрицієм та логофетом дрома Емерієм у час вірного Христу імператора Лева.*

45. *Експедиція, яка мала місце проти острова Крит та спорядження флоту та сил кавалерії у 7-й індикт у час Констянтина та Романа, порфіородних та вірних Христу імператорів.*

46. Почесні титули, які імператор може дарувати правителям та головам іноземців.

47. Привітання від імператора для послів від різних іноземців.

48. *Протоколи для грамот, які написані для іноземців*[14] .

З пропонованого фрагменту *індексу* до Кн.II, який був доданий до основного тексту твору десь на останньому чи передостанньому етапі його створення від 963 до 969 рр., для зручності орієнтування у цій великій масі різноманітних матеріалів. Враховуючи те, що розділи, наприклад, 15 та 47, часто розбиті на більш дрібні секції, які позначені також заголовками[15], редактор (чи редактори), ініціатор прикріплення індексу до тексту, переписав заголовки розділів та розмістив їх в індексі. Враховуючи значний, як на De cer., об'єм 15-го розділу, він зазначив не лише його заголовок, але й заголовки підсекцій, що й призвело редактора до плутанини у нумерації розділів та секцій[16]. У проіміоні до другої книги вказано, що вона, як й перша частина, написана (під наглядом?) імператора Констянтина VII[17]; таким чином, terminus post quem для неї – 959 р., тобто дата смерті василевса[18]. М.Фітерстоун для першої книги визначає цей проміжок у 963 р., натомість вважає, що у першопочатковий варіант другої книги обмежувався лише 1-15 розділами[19], виключаючи з «основи» саме ті розділи, які нас цікавлять – 44, 45 та 46,47 та 48. [сам М.Фітерстоун цього окремо не зазначає].

Неважко помітити, що вони об'єднані практично однією тематикою чи ідейною спрямованістю: теорією та практикою відносин Імперії із іноземцями. Це помітно зближує їх із 15-м розділом та наводить нас на припущення, що той укладач (імператор?), який спочатку, як нам видається, зібрав та розподілив матеріали тематично, однак з якихось незрозумілих причин (якщо цієї особою був імператор то цілком можливо, що тут на заваді стала його смерть) не включив їх до «основи» другої книги. Поява розділів 44 та 45, де поміщені матеріали трьох експедицій візантійського флоту 911, 935 та 949 рр., зумовлена, передусім, планами майбутнього критського походу 961 р. під командуванням Никифора Фоки[20]. З'ясувавши безпосередньо місце 44 та 45 розділу у структурі *De cer*., розглянемо першу із експедицій під командуванням логофета дрому Гімерія проти критських арабів.

Руси в критській експедиції у 911 р.

Наведемо пінак та повідомлення про русів із 44-го розділу De cer.:

Виявлення спорядження, підготовки до походу, кількості руги і війська, що відправляється на богоненависний Крит [під командуванням] патрикія та логофета дрому Гімерія у час [правління] христолюбивого правителя Лева.

«Царський флот – 12 тисяч. Росів – 700. Постановлено, що стратег [феми] Кіріотів повинен надати 5600 та додатково ще 1000, разом – 6600. Постановлено, що стратиг феми Самос повинен надати 4000 війська та додатково 1000 [запас], всього – 5000. Стратиг Егейської феми змушений надати 3000 війська та 1000 додатково. Всього [включаючи попередні дані] – 28 тисяч 300. Вершники (кавалеристи), відповідно, повинні перевозитися кораблями. Схоларії фем Фракісії та Македонії складають разом 1037 осіб. З феми Фракісіїв – 1000 чол., з феми Севастії – 1000 вірменів, з Платаніона вірменів – 500, з Пріни – 500, всього [буквально, разом] – 6037 кавалеристів; всього всіх у флоті разом з кавалеристами (кіннотою) – 34 тисячі 37 осіб»[21].

Для реконструкції перебування русів на візантійській службі початку X ст. надто важливою є саме дата експедиції, над якою у довгий час дебатували в історіографії. Так, А.Васильєв на основі повідомлення Аль-Масуді доводив, що похід почався влітку 910 та закінчився у 911 р.[22] Втім, лише дослідження Р.Дженкінса дозволили чіткіше лімітувати підготовку та тривалість походу. Так, англійський візантолог писав, що «критська експедиція під командуванням Гімерія готувалася протягом весни (від березня) 911 р., відпливла у липні 911 р. та зазнала невдачі 8 місяців потому, близько квітня 912 р.»[23]. Повернення Гімерія до Константинополя у травні 912 р., таким чином, співпадає зі смертю імператора Лева VI[24].

Враховуючи вказаний час експедиції, спробуємо відповісти на запитання: коли ж прибули ці *руси* у Візантію? Якщо із тексту 44-го розділу відомо, що збір до походу планувалося розпочати із *березня*, то, враховуючи специфіку та тривалість мандрівки до Константинополя, можна з упевненістю припустити, що руси прибули вже у середині травня або на початку червня 911 р. до Константинополя, де близько місяця очікували на початок походу. Якщо у тексті чітко вказано, що *руси* перебувають вкупі із імператорським флотом, то не зазначається (на відміну від експедиції 935 р.) кількість їх кораблів. Це дозволяє стверджувати, що вони транспортувались на тих же памфілах імператорського флоту.

Важливо, що підрозділи росів присутні у двох основних розділах тексту: загальному огляді війска й флоту та умовах оплати (про них *розділ 3.3*.). Якщо у загальному огляді руси, як і належить найманцям, структурно належать до імператорського

флоту, то щодо їх місця у розділі про умови оплати можна висловити ряд зауважень. Перше, що одразу ж впадає у вічі – відсутність ‘Ρῶς у частині «видачі (коштів) до походу»[25]. Це може вказувати як на недовіру до них візантійського командування, так й, навпаки, на відповідні угоди, укладені між командним складом ‘Ρῶς та доместиком схол. Перша можливість видається менш вірогідною: для вислову відвертого невдоволення росами візантійському командуванню повинно було забракнути часу, оскільки їх прибуття у Константинополь, як правило, співпадало з проведенням військового походу. Більш імовірно, що включення чи, навпаки, невключення росів регулювалося особливими угодами з візантійською стороною. На підтвердження нашого здогаду вкажемо на точну кількість росів – 700 осіб – як таку, що була попередньо занесена до списків ейдікіону (однієї із скарбниць імператора), та вже звідти перенесена у текст звіту[26]. Таким чином, у подвійному описі фіксувалися різкі зміни у становищі руських та інших найманців, відслідковувались втрати та заподіяні ними збитки місцевому населенню.

Хто ж були ці *руси* у візантійському флоті вже у 911 р.? У одній із статей русько-візантійського договору 911 (912) р. вперше обумовлюється перебування русів на службі у візантійського імператора: «**єгда же требуєть на воину ити. єгда же потребу твориτє. и си хотать почестити цсрⷭ вашего. да ащє въ кое врема єли ихъ придєт. и хотать wставити оу цсрⷭ вашего. своєю волею да бꙋдꙋть**»[27]. Оскільки укладання договору відбулося вже *після* прибуття русів та їх участі у поході, то чи можна стверджувати, що регламентація найману русів не мала у своїй основі цей exemplus? Скоріше навпаки. Участь 700 русів у експедиції 911 р., на наш погляд, й спричинило появу цієї статті у договорі Олега.

Натомість А. Васільєв припустив, що між «експедицією Імерія та *походом* Олега (за ПВЛ – 907 р. – *О.Ф.*) існує зв’язок, на який ще не звернули увагу»[28]. Вчений вважав, що вказана стаття договору 911 (912) рр. була вже присутня у попередньому договорі чи нотиції у 907 р. (!), звідки прийшов до висновку: «руський загін у експедиції Гімерія з’явився лише завдяки наведеній статті[29]». Втім, для такого узагальнення, на наш погляд, немає підстав. Враховуючи те, що, по-перше, «договір 907 р.» був сконструйований самим літописцем із двох інших угод 911 (912) та 944 (945), тому існування подібної норми навіть у тому ж варіанті, що й 911 (912) р., навряд чи можливо (докладніше розділ 3.4.)[30], як й існування самої угоди 907 р. Щодо походу Олега, реальність та історичність якого доводив А.Васільєв у окремій своїй роботі[31], то все ж насторожує відома з договору 911 (912) рр. значна кількість полонених русів, про долю яких особливо турбувався князь Олег: **w Руси w полонѣныи. многажды** [**хрстианъ полоненныχ мъногажды** [**коеꙗ любо страны приходꙗщимъ в Русь. сє продавеми бывают. по** {**к золота** [32].

Цей факт важко узгодити із розповідю *ПВЛ* про надзвичайно успішний похід Олега на Константинополь. Більш того, наведена стаття до певної міри викликає припущення, що причини того, що група русів, яка потрапила у полон, криються у результаті невдалого походу, одного чи декількох, нехай й локального масштабу. Цікаво, що із практики візантійської полемології нам відомо цілий ряд прикладів використання полонених воїнів у війнах Імперії. Це викликає питання, чи не було у загоні русів в експедиції Гімерія якоїсь частини цих полонених, які у результаті успіху могли за отриману плату й викупити себе? На жаль, дані *De cer.* не дозволяють ствердно відповісти. Якщо у 45-розділу згадуються «полонені» («*есмалоти*»)[33], то без будь-якого зв’язку із русами.

Перейдемо до аналізу наведеної статті 911 (912) р. У тексті регламентовано можливість вільного наймання та зрештою забов’язання київського князя не чинити жодних перешкод їх появі на службі. Про це свідчить використання двох дієслів, які виражають їх мету (**хотать**) та дію (**wставити**). Згода київського князя на це особливо підкреслена (**да бꙋдꙋть**). У статті два рази повторюється **єгда же** та дієслово **хотать**. В одному разі із **почестити**, в іншому – **wставити**. Якщо для вимоги імператора вжито **требуєть**, чому скоріше у грецькому оригіналі відповідало χρείαν ἔχει – «мати потребу» чи «повинен», то чи означає це, що Олег зобов’язався надати допомогу? На відповідь може пролити світло інтерпретація інших не зовсім зрозумілих із контексту статті слів, а саме – **потребу твориτє**. У грецькому списку договорів, напевно, це відповідало – χρείαν ποιεῖν, що можна перекласти як «допомагати у битві» або «зробити (оголосити) виклик». Звідки й позитивна відповідь на задане нами питання. Важливо, що **почестити** слід перекласти як ξενιτεύειν – «вступати на найману службу».

Виходячи із зворотнього перекладу, можна прийти до попереднього висновку, що норми цієї статті обумовлювали декілька способів наймання русів до візантійського імператора. Перший з них полягав у безпосередній участі князя, яка щоправда була більш ніж скромною. Йому приписувалося не забороняти пропускати сформовані (не ним!) загони та сприяти їм у переході на візантійську службу. Другий – у залежності від інтерпретації χρείαν ποιεῖν, що цьому випадку більш ймовірно означає «зробити (оголосити) виклик». Останнє дозволяє висловити два варіанти: імператор відправляв вісника до князя у якому передавав свою потребу у воїнах, яку запропонував Г.Літаврін[34] або представники імператора подорожували на Русь, де й оголошували можливості найму[35]. Звідки добре пояснюється вживання **почестити**. Вірогідно дієвими були обоє варіантів. Третій – самостійне наймання русів на службу до імператора.

Який із перерахованих способів мав місце у критській експедиції 911 р.? Схоже на те, що візантійський імператор наполягав, щоб князь якраз й не приймав цієї організаційної ролі спорядження русів у похід на себе. Тому розглядати участь русів у експедиції Гімерія як частину союзної допомоги князя Олега тут не доводиться. Чи намагався Олег використати цей «транзит» воїнів на свою користь у здобутті більш привабливих умов торгівлі? Скоріш за все, так. У нього практично не залишалося інших аргументів для Лева VI, крім грабунків, за які він поплатився значною кількістю своїх воїнів, які перебували у полоні. Їх потрібно було ще викупити або обміняти[36]. На думку Дж.Шепарда, доброю компенсацією отриманих Олегом торгівельних та не лише вигод був продаж на константинопольських ринках дешевих хутр та особливо рабів[37]. Однак проведене дослідження С.Моріссон та Ж-К.Шейне цін на «руський експорт» повністю суперечить цьому: вони із самого початку не були дешевими, а із кінця X ст. й поготів[38]. Тому варто підтримати думку Г.Літавріна, що забезпечення військової допомоги з боку київського князя було одним із конструктів отриманих торгових переваг.

Похід під командуванням Гімерія, як стало зрозуміло у травні 912 р., виявився зовсім невдалим та приніс більше збитків, ніж практичного результату. Велика частина флоту була знищена, так що цілком ймовірно не менших втрат зазнав й загін русів, який після свого повернення до Константинополя та отримання плати міг як **своєю волею** надалі залишатися на візантійській службі, так й відправитись на Русь. Втім, попри попередні невдачі, візантійські імператори, починаючи від Лева VI, а надалі Романа I, розраховували на русів та радо приймали їх на службу[39], що сталося вже незадовго, через двадцять років, коли у нас з'являються повідомлення про інший загін русів, який взяв участь разом із імператорським флотом у поході у фему Лангобардію.

Руси у експедиції у фему Лангобардію у 935 р.

У підсекції 44-го розділу *De cer*. викладено скорочений протокол про похід у фему Лангобардію у 935 р. імператорського флоту на підтримку імператорської влади[40]. Серед першого із документів, де подається основний склад флоту, зустрічається повідомлення про русів:

Визначення сил, які відправляються у експедицію до Лангобардії у час імператора Романа у 8-й індикт.

Хеландій імператорського флоту, які перебувають [під командуванням] з протоспафарієм Епіфанієм у індикт 8:1.

Хеландії, які прийшли заздалегідь із патрикієм Козьмою у індикт 7:11.

7 кораблів русів із 415 людьми[41].

Із порівняння двох текстів 911 та 935 рр. показово те, що руси були включені у ці експедиції у порівняно невеликій кількості, яка до того ж далеко не була сталою. Причину їх зменшення до 415 воїнів вже у 935 р. варто вбачати не лише у локальності та малій масштабності походу, на відміну від 911 р., а у звичній регуляції найманого підрозділу, на яку особливо впливали зовнішньополітичні обставини відносин Русі та Візантії, які подекуди відігравали вагому роль.

Порівнюючи кількість «людей» та «кораблів», можна зробити декілька припущень, щодо характеру участі русів у лангобардській експедиції під командуванням патрикія Козьми[42]. Коли у попередньому поході руси перебували на імператорських памфілах, то у 935 р. вони, очевидно, взяли участь на своїх суднах, які прямо ідентифіковані у тексті як «кораблі русів» (Ῥῶς καράβια)[43]. Якась частина цього загону русів мала можливість й надалі продовжувати свою службу імператору, очевидно, до часу явного погіршення взаємин між київським князем Ігорем та Візантією. Ця конфронтація, яка перейшла у несподіваний конфлікт, який закінчився походом Ігоря на Константинополь у 941 р., виникла незавдовго. Її причини, попри всі зусилля дослідників, так й залишаються незрозумілими[44].

Для нас важливо, що Ігор за договором 944 (945) рр.[45] взяв на себе ряд додаткових забов'язань, щодо відправлення на прохання імператора військових загонів: «**ащє ли хотѣти начнєть нашє цароуство [вас вои противящасѧ намъ. да пишют к великому кназю вашему. и пошлєть к намъ єлико хощємъ. и [толѣ оувѣдать иныа страны. каку любовь имѣю Грѣци с Русью**» [46]. Наведена стаття все ж регламентувала союзну допомогу київського князя імператору, на відміну від норм договору 911 (912). Розмір цієї допомоги мав встановлювати імператор, який повинен був заздалегідь повідомляти про це. Позаяк та невелика кількість найманців русів протягом 911-935 рр. була недостатньою для забезпечення ефективних дій у масштабних кампаніях, то союзна допомога київського князя на **противящасѧ намъ** унеможливлювала ризики при їх нестачі та загалом збільшувала загальну чисельність найманців русів у Візантії. На користь її зростання можна вказати виокремлення із загальної кількості найманців загону – *«хрещених росів»*, який як структурно, так й функціонально відрізнявся від попередніх частин.

Руси у критській експедиції у 949 р.

Більш докладну інформацію про русів отримуємо із 45-го розділу *De cer*., де вміщено особливо детальний звіт про критську експедицію 949 р. (дискусію про альтернативність датування походу 956 р. див. нижче) під командуванням патрикія Констянтина Гонгіли[47], здійснену у час правління імператора Констянтина VII та Романа II:

Експедиція, яка мала місце проти острова Крит та спорядження флоту та сил кавалерії у 7-й індикт у час Констянтина та Романа, порфірородних та вірних Христу імператорів.

Царського флоту кораблів –150, з яких памфілів – 6 та недавно збудованих – 2. Хеландій усіаків – 100. З них червоних в [фемах] Диррахії та Далмації кораблів – 6, в Калабрії кораблів – 3, які відправлені з остіарієм та ніпсистиарієм Стефаном у справах в Іспанію 3 кораблі. Щодо захисту Богом береженого міста, то залишається памфіл – 1 та усій – 24. Для походу на Крит зведено памфілів – 7, хеландій усіаків – 33. Всього хеландій – 40. Дромонів разом 20 по 2 усії. Усій – 40. Призначених для походу Росів-мужів – 584 та слуг – 45, всього росів – 629. Тулмаців мужів – 368, ехмалотів мужів – 700[48].

Хто ж були ці руси та їх слуги? Чи були вони відправлені київським князем на вимогу імператора напередодні експедиції, чи вже раніше перебували на візантійській службі? Для того, щоб відповісти на сформульовані питання, потрібно чітко визначити місце «руського епізоду» у структурі тексту 45-го розділу та ідентифікувати джерела *De cer*.[49] Наші пошуки слід адресувати 45-му розділу. Все ж, на наш погляд, його інформаційний та джерелознавчий потенціал зовсім не вичерпаний. Так, наприкінці 45-го розділу розміщений докладний список кораблів, спорядження, та розрахунків скарбниці на їх утримання[50]. Серед немалої кількості різних підрозділів, окремий параграф присвячений русам та був складений нотарієм *ейдикону* – однієї із скарбниць імператора[51]. Так, у тексті читаємо:

[Все], що було виплачено від відділу ейдикон для критської експедиції

24 літри золота монетою були взяті для купівлі різних предметів для критської експедиції, разом із 9-ма суднами русів та двома суднами із полоненими. Так було віддано для купівлі кола сітки для змайстрування дев'яти парусів, кожен для дев'яти суден русів й також 2-х парусів для двох суден полонених, також там окремі тканини, які були видані русам, для всіх цих речей було виокремлено 154 номісми[52].

Із тексту виходить, що в експедиції 949 р. у розпорядженні русів було 9 кораблів, як й у випадку із лангобардським походом 935 р., вони прямо ідентифіковані як «кораблі русів» (‘Ρῶς καράβια). Не складно визначити, що, як у 935 р., так й у 949 р. одне судно повинно було транспортувати до 60 осіб, що цілком відповідає місткості кораблів епохи вікінгів[53]. Наведемо один показовий приклад із *ПВЛ*, де фігурує одне із цих чисел: **и заповѣда wлєгъ дань дамти на 2000 корабль по 12 гривнѣ чєловѣкъ а в кораблѣ по 40 моужъ** [54].

Чи означає це, що руси перебували на *своїх* суднах у поході? Скоріше, ні. У *De cer*. повідомляється, що спафарію Іоахіму доручалося здійснювати безпосередній контроль над кораблями найманців та головне витратами на них. Термін καράβια тут може означати, як дромон, хеландію, так й галею. Втім, з огляду на визначену нами кількість воїнів для транспортування слід віддати перевагу саме дромону. Вирішальним аргументом на користь цього припущення є те, що серед перерахованих нотарієм елементів спорядження для Ρῶς καράβια були «περιβολοι» – «балки для закріплення», які за «Наумахікою» Лева VI були обов'язковою частиною дромону[55].

Тепер варто повернутися до джерел «основного» повідомлення про русів та їх слуг. Із тексту нам напевно відомо, що частина звіту про експедицію взята редактором *De cer*. близько 963-969 рр. із відділу «*ейдикон*». Таким чином, щоб проаналізувати походження згадки про русів, потрібно змоделювати джерела *De cer*. Текст 45-го розділу включає матеріали про склад, платню, спорядження війська та флоту, періпл та ін., які взяті із різних, як із скарбниці (*ейдикон*), так й окремих відділів імператорської канцелярії: *койтон*, *вестіаріон* та *арнаментон*.[56] Документи, що стосуються флоту фем, походять від фемних протонотаріїв.[57] Позаяк матеріали у тому стані, в якому вони дійшли до нас, всупереч висновкам У.Тренгольда та Дж.Хелдона, не є офіційними документами Льва VI, Константина VII та Романа II [58], а лише – редаговані звіти, які пройшли декілька етапів редактування та об'єднання.

Серед їх джерел, на наш погляд, потрібно розрізняти, по-перше, протоколи з докладною характеристикою кількості воїнів та кораблів, зброї та матеріального забезпечення царського флоту та, по-друге, «вторинні» джерела – так звані списки найманих загонів імперії, які складалися незалежно від перших. Як перші, так й другі зберігаються у архіві одного із секретів двору, що добре послугувало їх появі у *De cer*. У них й фіксувалася точна кількість русів, включаючи навіть слуг. Це стосувалося як тих, хто вже перебував на візантійській службі, так й особливо груп, які відправлялися київським князем перед початком експедиції.

Порівняно із попередньою кампанією 911 р. у тексті 45-го розділу відсутня вказівка на час початку походу. Більш того, дата, яка зазначена у заголовку *De cer*. не знаходить підтвердження у самому тексті розділу. На це протиріччя у контексті своєї гіпотези про датування візиту княгині Ольги до Константинополя звернув увагу А.Назаренко. На основі співставлення із Левом Дияконом та Іоанном Скілицею, він прийшов до висновку, що «опиратися на дані про VII індикт у заголовку *De cer*. не можна»[59].

Справді, Лев Диякон у своїй «Історії» писав: «Я коротко розкажу про біду, яка *недавно* досягла ро-

меїв. Василевс Констянтин, вже не маючи сил терпіти нагліть критян та їх несподівані набіги, зібрав боєздатне військо вогненосних трієр та відправив їх до Криту, сподіваючись одним ударом заволодіти островом. Однак через боягузтво та недосвідченість полководця, нещасного нероби, який походив із пафлагонців та був євнухом при дворі, хоча й був прикрашений славним чином патрикія (ім'я його було Констянтин, а прізвище Гонгіла), все зібране військо було, за винятком декількох людей розбито та знищено варварами»[60]. Якщо з тексту Лева неможливо віднайти визначену дату, то «Огляд історії» («Синопсис») Іоанна Скілиці більш продуктивний у цьому значенні. Візантійський історик розмістив похід Гонгіли наприкінці правління Констянтина VII, між поставленням на патріарха Поліевкта (956-970) 3 квітня 956 та 9 листопада 959 р., тобто смертю імператора[61]. Тому, починаючи від компедіуму Е.Мюральта, у літературі існує дата походу – 956 р., яку обережно підримав А.Назаренко[62]. Дійсно, якщо залишитися при умовному датуванні Скілиці, то багато із обставин стануть більш очевидними. Більш того, дата походу наближається до часу поїздки княгині Ольги у Константинополь у 957 р.

Втім, така радісна перспектива не витримує критики. Так, у «Житії св. Павла Молодшого Латрського» (кінця X ст.) поміщене повідомлення, яке, на наш погляд, підримує точність датування *De cer*. Добрий друг майбутнього святого імператор Констянтин VII Багрянородний звернувся письмово до нього із проханням повідомити що-небудь про долю майбутнього походу. Павло відповів імператору, що ця експедиція не буде схвалена Богом. Незважаючи на це, Констянтин з огляду на вже затрачені величезні кошти не довірився словам святого та здійснив вказаний похід. Точніше, у творі немає фіксованої дати діалогу. Однак, на щастя, нам відома достовірна дата смерті святого – 15 грудня 955 р., яка вказує на неможливість листування імператора з Павлом вже після цього часу[63].

Таким чином, у нас немає підстав, щоб не довіряти даті, яка вказана у *De cer*. Тому, враховуючи час експедиції – літо 949 р., перейдемо до визначення головного з наших завдань: яка була організація загону русів у поході на Крит. Тобто, чи був цей загін русів постійним, тобто складався із деякого ядра воїнів, яке час від часу поповнювалося чи, навпаки, 629 осіб на 9-ти кораблях прибули у Візантію із Русі безпосередньо для участі у поході під командуванням Констянтина Гонгіли. Розглянемо як першу, так й другу можливість. Якщо 44 та 45-ті розділи *De cer*. детально пояснюють теорію та практику здійснення подібної експедиції, то щодо організації найманих частин візантійського флоту, за винятком кількості людей та кораблів, нічого не повідомляють. Коли у 911 р. руси перебували поряд із імператорським флотом, однак у загальних підрахунках не входили до нього, то у 949 р. їхніми «сусідами» виступають «тулмації» (далматинці). На наш погляд, це не було випадковим. Так, у 15-му розділі *De cer*. спостерігаємо підрозділ «хрещених росів», виокремлених із «моряків», з тими ж таки «тулмаціями». Врешті, чи не були «хрещені роси» основою загону русів у критській експедиції? Їх невелика кількість свідчить на користь першої із можливостей.

Зважаючи на те, що наявних сил русів («хрещені роси» вкупі із тими «моряками» русами, які не входили до них) у Візантії було недостатньо для комплектування шести сотень воїнів, Констянтин VII та Роман II протягом вересня 948 р. відправив послання до київського князя з вимогою сприяти наданню значного загону русів. Вагомим аргументом на користь цього є формуляр звернення до архонтів Русі, наведений у 48-му розділі *De cer.* «До архонта Русі. Булла – золота у два соліда. [заголовок] «Послання Констянтина та Романа, христолюбивих василевсів ромеїв, до архонта Русі».[64] Закінчення війни княгині Ольги та Святослава із древлянами сприяло переходу частини професійних воїнів для пошуку більш привабливих умов служби. Після того, як вони прибули наприкінці травня – на початку червня 949 р. до Константинополя, слід вважати відбувалося об'єднання їх у один корпус із тими русами, які перебували на візантійській службі раніше. Свідченням чого є поява точної кількості слуг у війську русів.

Результати експедиції Констянтина Гонгіли були жахливими для візантійського флоту. Катастрофічні втрати, які лякали сучасників, зачепили й загін найманців русів. Якщо недача у експедиції 911 р. відгукнулася відсутністю русів на візантійській службі протягом 14 років, то чого не можна стверджувати про наслідки поразки 949 р. Вона, здається, лише посприяла постійній присутності русів у візантійській армії у 950-х рр., яка добре прослідковується за працями арабських істориків. Підгрунтя такої стабільності криється у зацікавленості давньоруського княжого роду у дружніх взаєминах з Візантією та пов'язане із особою княгині Ольги.[65]

---

[1] Скептичний погляд щодо участі імператора Констянтина VII у написанні всіх тих творів, які йому звично приписують див. Шевченко И. Перечитывая Константина Багрянородного // Византийский временник. – 1993. – Т. 1993. – Т.54. – С. 6-38. (рос. пер. Re-reading Constantine Porhyrogenitus // Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Symposium of Byzantine studies / Ed. J.Shepard and S.Franclin. – Cambridge, 1990. – P.167-195); щодо: *DAI* див. Sode K. Untersuchungen zu *De administrando imperio* Kaiser Konstantins VII Porphirogennetos // Ποικιλια Βυζαντινα. – Bonn, 1994. – 13. – (Varia, V). – P.147-291; *De cer*. див. Featherstone M., Grusková J., Kresten O. Palimpsestfragmente // Byzantinische Zeitschrift (далі – BZ).– 2005. – Bd.98/2. – P. 423. Також див. загальні огляди Markopoulos

A. Byzantine History Writing at the End of the First Millennium»// Byzantium in the Year 1000 / Ed. P. Magdalino. – Leiden, 2003. – P.183-97; Любарский Я. Сочинение Продолжателя Феофана. Хроника, история, жизнеописания? // Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Пер. Я.Любарского. – СПб., 2009. – С. 333-335.

[2] Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus / Ed. I.Bekker. – Bonn, 1825.

[3] Iosephi Genesii Regum libri quattuor / Ed. I.Lesmuller-Werner and I.Thurn. – Berlin, New York, 1978.

[4] Яскравим свідченням чого є те, що видана ще на початку XX ст. праця видатного англійського візантиніста Дж. Бюрі (Bury J. The Ceremonial Book of Constantine Porhyrogenitus // English Historical Review. – 1907. – (22). – P.215-217) залишається поки що практично єдиним спеціальним дослідженням часу виникнення, змісту та структури праці в цілому, за винятком коментарів А.Вогта до І-ї книги *De cer*. (Constantin Porphyrogénète. Le Livre de Cérémonies, 4 vols. / A.Vogt. – Paris, 1935-1939). Все ж окремі частини *De cer.*, наприклад, так званий «Клеротологій» Філофея (899 р.) = De cer. P. 702-798, якого разом із іншими візантійськими трактатами про титули та їх ієрархію видав Н.Ойкономідіс (Oikonomidès N. Les Listes de préséance byzantines des IX e. et Xe siècles. – Paris, 1972. – P.65-235). Також вчений для співставлення використав наступні рукописи, у одному з яких збереглися фрагменти *De cer*.: *Codex 133 Chalcensis S.Trinitatis* (після С.Манго та І.Шевченка) та *Codex Hierosolymilanus Sancli Sepulcri n.39*. Також віднайдення та видання Дж.Хелдоном частини військового трактату (*De cer.* P. 444.1-445.11, 445.12-454.14, 455.1-508.5): Constantine Porphyrogenitus. Three treaties on imperial military expeditions / Introduction, edition, translation and commentary by J.F.Haldon. – Wien, 1990; дозволило уточнити не лише час створення De cer., а й можливість розглянути її певну частину як окреме ціле, тобто пряме доведення гетерогенності походження *De cer*.

[5] Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I.I. Reiske. – Bonnae, 1829.

[6] Mango C., Sevcenko I. A New Manuscript of the De cerimoniis (hereafter New Manuscript) // DOP. – 1960. – 14. – 242-251.

[7] Kresten O. Sprachliche und Inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des sogenannten «Zeremonienbuches» // BZ. 2000. – Bd.93. – P. 474-489; Він ж. "Staatsempfdnge» im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten «Zeremonienbuches» // Sitzungsberichte der Akadimie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse. – 2000. – Bd.670. – P. 44-46.

[8] Featherstone M., Grusková J., Kresten O. Palimpsestfragmente // BZ.– 2005. – Bd.98/2. – P. 426-427.

[9] Василій Лакапін, позашлюбний син Романа Лакапіна, за аргументованою гіпотезою О.Крестена був один із ініціаторів редагування De cer., від 963 до 969 рр. Про нього детальніше див. Brokkar W. Basil Lecapenus. Byzantium in the Tenth Century // Studia byzantina et neohellenica. – Leiden, 1972. – P. 199-224.

[10] Kresten O. Staatsempfdnge» im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. – P. 44-46.

[11] Featherstone M. Olga Visit to Constantinople in De cerimoniis // Revue des études byzantines. – 2003. – 61. – P.244; Bolognesi E., Featherstone M. The Boundaries of the Palace: De cerimoniis II, 13 // Melanges Gilbert Dagron. Travaux et mémoires. – Paris, 2002. – T.14. – P.37-46; Він ж. Preliminary Remarks on the Leipzig Manuscript of De cerimoniis // BZ. – 2002. Bd. 95. – P. 457-480; Він ж. Futhers Remarks on the Leipzig Manuscript of *DE CERIMONIIS* // BZ. – 2004. – Bd. 97. – P. 113-121; Він ж. Court Orthography: Spelling in the Leipzig Manuscript De cerimoniis // Philomatestatos. Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Firth Birthday / Ed. B.Janssens, B.Russens. – Leuven-Paris, 2004. – P. 239-249; Він ж. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.75-112 [принагідно висловлюємо свою вдячність проф. М.Фідерстоуну за любязне надання своїх нових праць].

[12] De cer. – P.566.11-588.14; 651.13-664.2, 664.3-678, 686.3-692.2.

[13] De cer. – P.511.

[14] De cer. – P.514.

[15] De cer. – P.566.11-588.14

[16] Featherstone M. Futhers Remarks on the Leipzig Manuscript of De ceromoniis // BZ. – 2004. – Bd. 97. – P.113-121.

[17] De cer. – P.516-517.

[18] Констянтин VII Багрянородний помер за Продовжувачем Феофана – 15 листопада 959 р. (Продолжатель Феофоана. – С. 285), за Іоанном Скілицею це відбулося 9 листопада (Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P.246.53.

[19] Featherstone M. Futhers Remarks. – P.113-121.

[20] Филипчук А.М. Росы и их слуги в кн.II, 45. «De cerimoniis»: проблемы источников и авторского восприятия // ВЕДС. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М., 2009. – С.329-335.

[21] De cer. – P. 664.

[22] Васильєв А.А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время македонской династии (867-959г.). – СПб., 1902. – С. 168; до того домінувала точка зору В.Васільєвського, який вважав, що початок походу слід датувати 908 р. (Васильевский В.Г. О жизни и трудах Симеона Метафраста // ЖМНП. – 1880. – Ч.212. – С. 407). Однак російський візантиніст сплутав два різні походи Гімерія 907 та 911 р. Розмірковування М. Бібікова, який поміщає похід під 902 р., залишаються для нас незрозумілими, якщо тільки не припустити, що дослідник спирається на застарілі дані компедіуму Е. Мюральта (Бибиков М.В. Byzantino-rossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – М.,2004. – С.638).

[23] Jenkins R. The date of Leo VI-s Cretan Expedition // Προσφορά είς Στ. Κυριακίδην (Hellenica. – T.4.). – 1953. – P.288 (передрук. Jenkins R. Studies on Byzantine History of the 9 th and 10 th Centuries. – L., (Variorum). – P. 277-281). Висновки основані на Продовжувачі Феофана та Продовжувачі Геоогрія Монаха (Theophanes continuatus. – P.474.16-20; Georgius Monachus continuatus. – P. 870.18-20). Такого ж датування притримується, Дж.Хелдон, автор спеціальної праці присвяеної 44 та 45 розділам *De cer*. (Haldon J. Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies // Travaux et Memoires. – P., 2000. – T.13. – P. 241).

[24] Лев помер 11 травня 912 р. (Theophanes continuatus. – VI.32.).

[25] De cer. – P. 651.13-664.2.

[26] De cer. – P.651.13-664.2.

[27] ПСРЛ. – Т.1. – Стб.32-37, Стб. 46-54; ПСРЛ. – Т.2. – Стб.27; The Povĕst' vremennykh lĕt: An Interlinear Collation and Paradosis, compiled and edited by Donald Ostrowski. – Vol. X/1. – P.186-216, 268-324. Дослідження цієї статті обмежується тим, що, на жаль, поки що відсутнє критичне видання договорів, яке є нагальною проблемою східноєвропейської медієвістики. Праця Д.Островського лише частково може слугувати його заміною. Враховуючи, що всі договори між русами та Візантією були перекладені з грецької наприкінці XI – на початку XII ст. до того ж не з оригіналів, а із копійних книг (Каштанов С. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров X в. в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье (далі – ВЕДС): Политическая структура Древнерусского государства: VIII Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М.,1996. – С. 39-42; Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // Византийский временник (далі – ВВ). – 1995. – Т. 55 (81). – С.68-91; Вона ж. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // ВВ. – 1997. – Т.57. – С.58-87), то студії над текстом договору 911 (912) рр. мають проаналізувати можливості зворотнього перекладу на грецьку. Інакше пояснити текст статті навряд чи є можливим (Мейчик Д. Русско-византийские договоры // ЖМНП. – 1917. – май. – С. 29-31).

[28] Васильєв А.А. Византия и арабы. – С. 166.

[29] Там само. – С.177.

[30] Шахматов А.А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря // Записки неофилологического общества при имп. Петроградском ун-те. – СПб (Пг.,).,1914. – Вып.8. – С. 385-400; Приселков М.Д. Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам // Ученые записки ЛГУ. Сер. историческая. – 1941. – Вып.8. – С. 229.

[31] Vasiliev A.A. The Second Russian Attack on Constantinople // DOP. – 1951. – V. – P. 161-225. Видатному візантиністу, на жаль, не вдалося знайти бодай якоїсь згадки про похід Олега 907 р. у візантійських чи інших джерелах. Спроби В.Николаєва ототожнити Олега з «великим Росом» сімейства хронік Симеона Логофета та відшукати «слід» походу Олега у «Тактиці» Лева VI Мудрого зазнали невдачі (Николаев В. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о Руси – дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // ВВ. – 1981. – Т.42.). Звідки справедлий сумнів ряду вчених, починаючи від А.Грегуара до О.Пріцака, що походу як такого насправді не було, а розповідь *ПВЛ* є частиною стереотипного літературного сюжету походу київського князя на Константинополь. О.Пріцак навіть «роздвоює» особу Олега на реального правителя та міфічного персонажа (Пріцак О.Й. Походження Русі. – Т.1. – С. 199-201). Останнє викликало критику Е. Мельніковой (Мельникова Е.А. *Олгъ / Ольгъ / Олег < Helgi> Вещий*: К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – М.,2005. – С.138-147). Проблема «договору 907 р.» була заново проаналізована А.Горським (Горский А.А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.» // Там само. – С. 147-153), який показав, що її зміст не відповідає реаліям X ст. Тому, зважаючи на надто докладну сітку візантійських хронік початку X ст., у яких описано навіть дрібні політичні та зовнішньополітичні події, «пропустити» похід Олега, вони, на наш погляд, не могли. Це приводить нас до підсумку, що якщо похід Олега й мав місце, то не у 907 р. Так, К.Цукерман запропонував ототожнити похід Олега із походом Ігоря у 941 р. на Константинополь (Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму – С. 74-84).Однак у візантійській історичній традиції напад 941 р. пов'язувався лише із Ігорем (Leonis Diaconis. – P.106.3-16). Виглядає на те, що примирити повідомлення Ліупранда, Лева Диякона із анонімним листом із Каїрської генізи не вдається.

[32] ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 27.

[33] De cer. – P.651.13-664.2.

[34] Г.Літаврін писав, що «ще до 911 р. встановилася практика (можливо, з 904-909 рр., якщо не в 867 р.) у зв'язку з якою імператор повідомляв грамотою чи через посланця князя про майбутній похід військ імперії та про потребу у цьому випадку у найманцях» (Литаврин Г.Г. Византия, Древняя Русь, Болгария. – С.88).

[35] Аналогічна практика існувала у Імперії щодо відносин із печенігами. Так, у 8-му розділі *DAI* знаходимо: «Пачинакіти сходяться до нього (василіка – поланця імператора. – *О.Ф.*), та коли вони зійдуться, василик дає їм своїх людей як заручників, але й сам отримує від пачинакітів їх заручників та тримає їх в хеландіях. А потім він домовляється з пачинакітами. Тоді, коли пачинакіти принесуть василику клятву по своїх «заканах», він вручає їм царські дари та приймає «друзів» з їх числа, скільки хоче, а потім повертається. Таким чином, потрібно домовлятися з ними, щоб, коли у василевса появиться потреба в них, вони могли виконати службу проти росів чи проти булгар...» (Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. А.Новосельцева. – М.,1989. – С.43).

[36] Филипчук А. «**ѡ Рꙋси ѡ полонѣныи**». Пленные русы в Византии в X-XI вв. (у друці).

[37] Shepard J. Constantinople – gateway to the north: the Russians // Constantinople and its Hinterland / Ed. C.Mango, G.Dagron. – L., 1995. – P. 255-259.

[38] Morrisson C., Cheynet J.C. Prices and Wages in the Byzantine World // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century / Ed. A.Laiou. – Washington, 2002. – P. 847 [принагідно висловлюємо свою вдячність Жан-Клоду Шейне за увагу до моєї роботи та цінні коментарі].

[39] Патріарх Николай Містик писав у листі до болгарського царя Симеона від 928 р., що «Руси, печеніги, алани та угри – всі домовлені та піднімуться на війну» (Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters. Greek Texts and English Translation by J.Jenkins and L.Westerink. – Washington,1973. – P.239). За риторичною формулою тут ховаються реальні домовленості, які мали місце між Романом I та київськими князями. У подальшому використанння русів проти болгар буде традиційним прийомом візантійської дипломатії. Вірогідно, такий задум виник вже у 920-х рр.

[40] У 935-936 рр. імператор Роман I скерував два походи до Апулії та Лангобардії. Руси брали участь у першому з них – 935 р. під командуванням патрикія Козьми. Вперше про русів у цьому поході вказав Ф.Успенський, який припустив, що вони набиралися вже із «ру-

ської колонії» у Константинополі» (Успенський Ф.И. История Византийской империи. – М., 1997. – Т.2. Период Македонской династии (867-1057). – С.268, 300). Це твердження російського візантиніста заслуговує на увагу. Хронологічна близькість походу до договору 944 (945) рр. може бути використана на користь цього припущення. Оскільки спільнота русів у 944 р. має визначене місце проживання у Константинополі, облаштованість та регламентацію торгівлі, то що заважає стверджувати, що подібне мало місце у 935 р.? Руси, які мали на меті вступити на службу – **почєстити** (ξενιτεύειν) розміщувались поблизу монастиря св.Маманта, вже звідки візантійський чиновник («цесарев муж») мав нагоду їх описати. Можливість того, що якась частина із 415 воїнів була зібрана у такий спосіб, дуже висока.

[41] De cer. – P.660-661.

[42] Все ж перший похід – 935 р. далеко не покращив ситуацію у бунтівному регіоні. Неоднозначе враження також залишив й наступний похід. Тому візантійські війська, як й руси були змушені залишитися на тривалий термін у Апулії (Shepard J. Byzantine and West // New Cambridge Medieval History / Ed. T.Reuter. – Cambridge, 1999. – Vol.III. (c.900-c.1024). – P.605-624). Провал союзу із королем Гуго Прованским лише погіршив їх становище (Loud G. Southern Italy in the tenth century // Там само. – P.624-646). Звідки можна прийти до попереднього висновку, що руси залишалися у Апулії та Калабрії на тривалий термін.

[43] Судна русів у візантійській літературі у більшості випадків визначались як «моноксіли» (Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 45-49; Havlicova L. Slavic ships in 5th – 12th Centuries Byzantine Historiography // Byzantinoslavica. – 1991. – №12. – P.54), тому вживання Ρῶς καράβια може означати лише ті візантійські судна (галеї, дромон та ін.), на яких перевозились руси. Щодо καράβια, його вживання не має чітко вираженої ідентифікації судна (Prior J., Jeffreys E. The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy in ca 500-1204. – Leiden, Boston, 2006. – P. 13).

[44] Похід Ігоря на Константинополь добре описаний як у візантійських джерелах (Theoph. Cont. – P.423.14-125; Ioannis Scylitzae. – P.229.90-91; Leonis Diaconis. – P.106.3-16), з яких (Продовжувач Георгія Амартола та «Житіє Василія Нового») автор *ПВЛ* практично дослівно почерпнув свої відомостті про похід, так й у Ліупранда Кремонського (Antap. – V.15. – P.137-138). Однак у жодному з них, на жаль, не вказується безпосередня причина походу Ігоря. Тож доводиться лише гадати, чи було тому покращення торгових зносин (як це видавалося М.Левченку (Левченко М. Очерки русско-византийских отношений. – С.149), чи похід обмежувався лише грабункам. Вказана зміна у політиці Ігоря потребує окремого дослідження, оскільки у доволі репрезентативних оглядах його правління вказаний аспект є відсутній (Kazhdan A. P. Igor // Oxford Dictionary of Byzantium (далі – ODB). – Vol.2 – P.984-985; Толочко П.П., Толочко О.П. Київська Русь. – С. 60-61). Щодо воїнів русів у Константинополі, то похід Ігоря не завадив їм надалі залишатися на візантійській службі. Розташування війська київського князя для основної битви поблизу кварталу св.Маманта свідчить на користь того, що, можливо, він сподівався на допомогу з боку вказаних русів.

[45] Договір Ігоря поміщений у *ПВЛ* під 6453 (944/5) р. попри всю канонічність сприйняття в історіографії не має підтвердження у самому тексті договору. Коли, натомість, у «договорі Олега» 6420 (911/912) р. зазначено чітку дату: **мсца сєбтѧбрѧ въ 2 в днє 15. в лѣто создания мирꙋ 6420** (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.28). Звідки цілком слушне запитання: чи була відома дата договору літописцю? Чи віднайшов він її у тексті договору (?), що потрапив до його рук, чи сконструював з огляду на наявність там імен візантійських імператорів? На першу частину проблеми спробував відповісти А.А.Шахматов, який щодо цього зазначив, що «дуже вірогідно, що цей рік був виставлений на документі» (Шахматов А.А. Хронология древнейших русских летописных сводов // Шахматов А.А. История русского летописания. – Т.1. – Кн.2. – С.13). До того ж він звернув увагу на повідомлення В.Татіщєва, який сміливо доповнював датування договору: *«лєта 6453, индикта 4. апреля 20 в третю седмицу по Пасхе»*. Однак ці відомі доповнення В.Татіщєва, як це зараз переконливо доведено, не мають джерелознавчої цінності (Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – С.7). Тому можливість збереження дати у якомусь із літописних списків, які не дійшли до наших днів потрібно відкинути. Наскільки нам відомо, після А.А.Шахматова лише у дослідженні А.Назаренка зроблена спроба дати оцінку цій складній проблемі: «Все ж наведена дата в «ПВЛ» не є випадковою. Літописець не міг не помітити, що в результаті в його тексті виникло дві статті 6453 р. та значить, повинен був мати якісь причини датувати договір саме так, а не інакше. Він ж міг поступити як його попередник, укладач «Начального зводу», який розділив перший, невдалий похід на Візантію, та другий, вдалий річним проміжком: «Том же лете препочиша и другое, а на третьее идоша. – після чого датувати мирний договір наступним 6452 р. Думаємо, тому, що скоріш за все він все-таки знайшов дату 6453 р. у своєму джерелі, нехай не у самому тексті договору. Таким джерелом, очевидно, слугували грецькі копії з договорів, по якомусь випадку зроблені по копійним книгам відомства логофета дрому (зовнішніх відносин), які, як можна думати, іноді не лише тексти договорів, але й офіційні коментарі до них. Дата 6453 р. приведена за вересневим стилем, що свідчить про її походження із грецького джерела». (Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. – М., 2001. – С.). Щодо того, що у наявності літописця були якісь пояснення, доповнення чи «офіційні коментарі» до тексту договорів, то після робіт А.А.Горського та К.Цукермана це твердження потрібно відкинути (Горский А.А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема «договора 907 г.» // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С.М.Каштанова. – М.,2005. – С. 147-153; Цукерман К. О введение византино-русских договоров в текст Начального свода и возникновение *ПВЛ* // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №3. – С.69). Так зване «обрамлення» було лише уявленням літописця про те, як *могли* укладатися договори із Візантією, а не цілком офіційним документом, як це прийнято вважати у нових працях. Тому навряд чи буде правильним вважати, що літописець мав можливість відшукати дату договору у цьому «обрамленні» чи тим більше офіційних коментарях, яких насправді не існувало. Цілком відкидаючи таку можливість, ми можемо бути впевнені, що одним із мотивів для розташування договору Ігоря» під

6453 р. була присутність у його тексті саме імен візантійських імператорів: *И* **равно другаго свѣщанна. бывшаго при цѣсари Романѣ. и Констѧнтинѣ** [и Хлебн.] **Стефанѣ хр'толюбивыхъ владыкъ**. (ПСРЛ. – Т.2. – Стб.35). Мова йде про Романа І Лакапіна, Стефана Лакапіна та Константина VII Багрянородного. Не названим тут залишився із співправителів лише Константин Лакапін. Враховуючи попередній «досвід» при конструкції попереднього договору Олега під 907 р., показово, що автор ПВЛ чітко розмежував правління візантійських імператорів, які він почерпнув із Продовжувача Георгія Амартола та одного із хронографів: Роман І Лакапін (17 грудня 920 р. – 16-20 грудня 944 р.), Стефан Лакапін (25 грудня 923 р. – 27 січня 945 р.), Константин Лакапін (25 грудня 923 р. – 27 січня 945 р.), Константин VII Багрянородний (913-959). Знайшовши, що Роман І закінчив своє правління у 944 р., він й вирішив, що 944 р. й був часом укладання договору, оскільки два попередні роки у його уяві припали на підготовку неіснуючого походу 943 р. Тому час датування договору розширюється, однак, на наш погляд, не виходить за рамки 942-944 рр. (далі у дослідженні ми будемо вживати дату 944 р., щоб уникнути плутанини).

[46] ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 40.

[47] Відродження ідеї походу на Крит виникла у Константина VII не одразу після приходу до самостійного правління. Її ймовірним підгрунтям стала активна політика імператора щодо знаходження нових союзників серед арабів (халіф Кордови та вищезгадані «друзі тарсити» з 15-го розділу *De cer*) у 946-947 рр. (Holmes C. Treaties between Byzantium and the Islamic world // War and Peace in Ancient and Medieval History / Ed. J.France, Ph. de Sousa. – Cambridge, 2008. – P.241-242; Stern S. An Embassy of the Byzantine Emperor to the Fatimid Caliph al-Mu'izz // Byzantion. – 1950. – Vol.20. – P.239-58), які увінчалися успіхом. Підготовка до походу, яка тривала від 948 до літа 949 рр., поставила перед Константином непросту проблему зібрання достаніх сил для виконання такого завдання. Зокрема, криза візантійського флоту набула таких загрозливих масштабів ще у 941 р., що відбиття нападу київського князя Ігоря було надскладним завданням для сил імперії. Так, Ліупранд з Кремони писав: «Роману повідомили, що у нього є лише 15 напіврозламаних хеландій, викинутих їх власниками з причини їх старості. Дізнавшись про це, він наказав прикликати до себе калафатів, тобто корабельних теслярів, та сказав їм: «Поспішіть та без затримки підготовте хеландії, які залишилися, а вогнеметні машини поставте не лише на носі, але й на кормі, а поверх того – навіть по бортах». Коли хеландії за його наказом були, таким чином, підготовлені, він посадив на них досвідчених людей та наказав їм рухатися проти короля Ігоря. Нарешті вони прибули. Побачивши їх, розташувавшись у морі, король Ігор наказав своєму війську не вбивати їх, а взяти живими» (Antap. – V.15. – P.137-138). Як виглядає із візантійських джерел, лише завдяки «грецькому вогню» було подолано флот Ігоря (Theoph. Cont. – P.423.14-125; Ioannis Scylitzae. – P. 229.90-91; Leonis Diaconis. – P.106.3-16). Попри те, що протягом 941-947 рр. становище візантійського флоту покращилося, Константин відправив послання до «архонта Русі» для отримання значної кількості найманців.

[48] De cer. – P.664.4-17.

[49] Розміщення русів у тексті 45-го розділу *De cer*. нерівномірно, порівняно із попередньою критською експедицією 911 р. Так, вони зафіксовані у описі загальних сил, виокремлених для походу, та двічі згадуються у переліку виданого спорядження для їх кораблів. Натомість у 45-му розділі пропущена виділена сума коштів для русів. Однак детальний баланс виплат дає підстави вирахувати це число (Филипчук О.М. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.? // Rutheniса. – К., 2008. – Т.VII. – С.18-19). Коли у 911 р. у тексті перебували поряд із імператорським флотом, однак у загальних підрахунках не входили до нього, то у 949 р. їхніми «сусідами» виступають «тулмації» (далматинці). На наш погляд, це не було випадковим. Так, у 15-му розділі *De cer*. спостерігаємо загін «хрещених росів» з тими ж таки «тулмаціями». Врешті, чи не взяв загін «хрещених росів» участь у критській експедиції? Детальний розрахунок сил русів дає підстави це стверджувати (Филипчук А.М. Росы и их слуги в кн.II, 45. «De cerimoniis»: проблемы источников и авторского восприятия // ВЕДС. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти В.Т.Пашуто. – М., 2009. – С.329-335. Haldon J. Theory and Practice in Tenth-Century military administration. Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies // Travaux et Memoires. – P., 2000. – T.13. – P.241).

[50] De cer. – P.670-675.

[51] Kazhdan A.P. Eidicon // ODB. – Vol.1. – P.681.

[52] De cer. – P.673.12-19.

[53] Воронин Н.Н. Средства и пути сообщения // История культуры Древнй Руси. – М., Л., 1948. – Т.1. – С. 282; Binns A. Ships and Shipbuilding // Medieval Scandinavia, an Encyclopedia / Ed. Ph. Pulsiano. – New York, L., 1993. – P. 578-580.

[54] ПСРЛ. – Т.1. – Стб.30.

[55] Prior J., Jeffreys E. The Age of ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy in ca 500-1204. – Leiden, Boston, 2006. – P.221.

[56] De cer. – P.670-675.

[57] Там само. – P.670-675.

[58] Treadgold W. Byzantine and Its Army. – P.189; Haldon J. Theory and Practice. – P.265.

[59] Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С. 235.

[60] Leo Diacon. – P.6.13-14; Лев Диякон. История. – С.8.

[61] Ioannis Scylitzae. – P. 244.89-25.

[62] Muralt E. Essai de chronographie byzantine. – СПб., 1855. – С.528; Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С. 235.

[63] Delehaye H. Vita s. Pauli Iunioris in Monte Latro // Analecta Bollandiana. – 1892. – Vol.11. – P.5-74; Kazhdan A. Paul the Younger of Latros // ODB. – Vol.3. – P.1608.

[64] De cer. – P.686.3-692.2.: εις τον αρχοντα Ῥωσιας. βουλλα χρυση δισολδια. „γραμματα Κωνσταντινου και Ῥωμανου των φιλοχριστων βασιλεων Ῥωμαιων προς τον αρχοντα Ῥωσιας. Всі без винятку формули послань (грамот) до іноземних правителів, у тому числі й до «архонта Росії», написані від імені імператорів Константина VII та Романа, що дозволяє у останньому вбачати як Романа Лакапіна, так й сина Константина Романа II у період їх співправління – 946-959 рр., це лише дозволяє стверджувати, що ці формульні прототипи були витребувані нотарієм із кола дійсних грамот, витяги з яких могли зберігатися у копійній книзі чи навпаки були зібрані ним із цілком доступних для нього оригіналів. На

наш погляд, ймовірно, що крайня хронологічна межа – 958-959 рр. й є найбільш оптимальною для часу створення цих витягів, які вже після смерті Констянтина та у період самостійного правління Романа II були включені після 961 р., але, скоріш за все, близько до 963 р. до складу другої книги (Филипчук А.М. «ΑΡΧΩΝ ΡΩΣΙΑΣ» в Кн.II, 48 *De cerimoniis* // Древнейшие государства Востойной Европы. 2009. – М.,2009. (в друці). Хто ж був тим «архонтом Русі»? А. Назаренко, єдиний коментатор цього фрагменту у літературі, писав, що «формуляр, якого відобразився у адреснику, було відправлено до «архонта», а не «архонтісси Русі». На думку російського вченого, це послання було написано «ще до смерті Ігоря та переходу влади до його жінки княгині Ольги» (Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. – С.262-263). Однак ми не можемо погодився із таким висновком. Попри те, що дата смерті Ігоря у *ПВЛ* є конструкцією літописця, все ж існують вагомі аргументи на користь того, що Ігор помер у молодому віці. Проте особа Святослава, сина Ігоря добре відома візантійським імператорам задовго до його літописного «возмужання». Так, Констянтин Багрянородний у *DAI* писав: « [Нехай буде відомомо], що моноксіли, які приходять із зовнішньої Русі у Константинополь являються одні з Немогарда, в якому *сидів* Сфендослав, син Інгора, архонта Русі, а інші із фортеці Мілініскі, із Теліуци, Чернігоги та із Вусеграда» (DAI. – P.44.3-7). Е.Мельникова та В.Петрухін приходять у коментарях до висновку, що «Святослав, раніше сидів у Ногороді, тепер перебуває в іншому місці – у Києві») (DAI. – С. 312, ком.7-9.). Втім, це не випливає із джерела. Скоріше, навпаки. Святослав разом із Ольгою сидів у Києві, а пізніше самостійно у Новгороді. Також у протоколах прийому Ольги у Константинополі у 957 вміщених у 15 розділ *De cer.* особу Святослава представляли 10 «людей» (Featherstone M. ΔΙ' ΕΝΔΕΙΞΙΝ: Display in Court Ceremonial (De Cerimoniis II, 15) // The Material and the Ideal: Essays in Mediaeval Art and Archaeology in Honour of Jean-Michel Spieser / Ed. A. Cutler, et A. Papaconstantinou. – Leiden, 2008. – P.111-112). Тому нічого не заважає нам вбачати у «архонті Русі», до якого звернулися візантійські імператори, саме Святослава. Важко визначити баланс влади між Святославом та Ольгою, оскільки існують справделиві сумніви у реальності їхнього співправління (Раев М. Об одной из моделей описания власти княгини Ольги в «Повести Временных Лет» // ВЕДС. XIX Чтения памяти В.Т.Пашуто. 16-18 апреля 2007 г. – М., 2007. – С. 206-210).

Summary

Alexander Fylypchuk
(Chernivtsy)

Rhōs in expedition of Byzantine Navy in 911-949 (studies of II. 44-45 *de cerimoniis*)

This article presents an investigation into the origins of Rus', the expedition of Hemerios and Constantine Gongilas, the documents about this expedition of De cerimoniis, sources, origins and purpose of documents, the language and vocabulary of the documents, resourses, planning and logistic, some remarks of structure of the Rus'.

УДК: 94(477.75)„14":355.312

Анатолій Кузь
(Чернівці)

ГАРНІЗОННА СЛУЖБА В ГЕНУЕЗЬКИХ КОЛОНІЯХ КРИМУ (ПЕРША ПОЛОВИНА XV СТ.): ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА

У статті йде мова про економічне становище особового складу гарнізонів генуезьких фортець Кримського півострова в першій половині XV ст. Розглянуто основні питання грошових одиниць та валютних операцій у розрахунках з найманцями, купівельна спроможність та особливості найманння на гарнізонну службу, проведено порівняльний аналіз щодо господарського стану балістаріїв, соціїв, оргузіїв колоній та моряків генуезького флоту.

Ключові слова: генуезці, найманці, аспр, валюта, гарнізон, балістарії, соції, інфляція, мотивація, кошти, служба, ціни, статистика, соммо, кондотта, контракт.

Свого часу питання стосовно соціально-економічного становища різних верств населення у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я знайшло широке висвітлення у радянській історіографії. У роботах Є.Зевакіна, Н.Пенчко[1], А.Чиперіса[2], А.Якобсона[3], С.Секеринського[4] та інших дослідників викривалася «експлуататорська» політика генуезької адміністрації щодо місцевого населення. Це ж стосувалося визначення умов служби гарнізонних військ у генуезьких колоніях. А. Чиперіс першим зробив спробу змалювати соціально-економічне становище моряків, соціїв та стипендіаріїв у генуезькій Кафі та інших факторіях[5]. Не виходячи за межі ідеологічних канонів, дослідникові вдалося у певній мірі визначити соціальну суть гарнізонної служби, а власне економічна сторона залишилася поза увагою.

Незважаючи на це, недостатньо дослідженими залишилися питання щодо економічних механізмів фінансового забезпечення та матеріального становища солдатів та командирів у гарнізонах. Хронологічні рамки нашого дослідження обмежені періодом першої половини XV ст. Це зумовлено тим, що саме у цей часовий проміжок остаточно завершилося формування генуезької колоніальної системи. Статут Кафи 1449 р. у певній мірі підсумував зроблені перетворення у колоніальній організації.

Економічна сторона служби була запорукою вірності та надійності найманців. У різного роду документах містяться цінні дані про заробітну плату найманих воїнів на службі в генуезьких колоніях: соціїв, стипендіаріїв, моряків, оргузіїв, балістаріїв тощо. Тому спробуємо детальніше визначити основні складові грошового забезпечення.

Звичайний військовий гарнізон генуезької фортеці включав у себе піхотні підрозділи (соції та

балістарії), кінноту (оргузії); медичну службу (у ролі медика-хірурга інколи був цирульник)[6]; підрозділи правопорядку (cavalerio та servientes)[7], що, як правило, під час загрози включалися до складу допоміжних сил; артилерію (на прикладі Чембало)[8]; музичну команду (сурмачі, барабанщики).

Особовий склад гарнізонів у першій половині XV ст. перебував на утриманні комуни Кафи. Місцеві консули у Солдайї, Чембало, Воспоро, Алустоні не проводили виплат солдатам та командирам. Основним регламентуючим документом цього періоду, безумовно, залишався Статут Кафи 1449 р., який в деталях регулював усі сфери життя колоній та навколишніх територій. У цьому законодавчому документі всі військові, що перебували на утриманні, називалися «stipendiarii»[9]. За свою службу вони щомісячно, щоквартально або щорічно отримували фіксовану суму у грошовому еквіваленті (solario)[10]. В Італії гарнізонні наймані війська часто називали «provisionati», оскільки вони перебували на забезпеченні, постачанні держави[11]. У генуезьких правових актах ця термінологія вживається рідко. Зокрема, в тексті Статуту зустрічаємо «provisionati», проте у даному випадку йде мова про всіх службовців і військових, що перебували на утриманні[12].

Важливою складовою були власне гроші, тобто валюта, в якій розраховувалися за службу з воїнами. На території Італії, як і в самій Генуї існували різного роду валюти, що було зумовлено активною торгівельною діяльністю. Причорноморські колонії не були винятком в цьому відношенні. Ми не маємо достовірних даних про гроші, якими розраховувалася з солдатами генуезька адміністрація в XIV ст. Проте відомо, що в першій половині цього періоду найбільш поширеними були генуезькі ліри. Це, в свою чергу, дозволяє припустити, що згадана грошова одиниця являлася основою для розрахунків з солдатами і торгівельних операцій(1 ліра=20 сольді=80 г срібла)[13].

Про розрахунки з військами у XV ст. залишилися більш достовірні відомості. Згідно із Статутом 1449 р. основною ходовою одиницею був кафинський аспр (aspro, asper) – генуезько-татарська срібна монета, карбована в Кафі (вагою близько 1 г)[14]. У документах генуезького архіву ці монети називають ще «aspri danga». Як свідчать книги казначейства Кафи, з одного «sommo» у 1381 р. карбували 133 аспри; у 1386 р. – 145 аспрів; у 1411 р. – 190 аспрів; у 1420/21 рр. – 202 аспри; у 1422/23 рр. – 202/225 аспрів[15]; 1440 р. – 212 аспрів[16]. Згадане «sommo» походить від італійського «soma», тобто вага, тягар[17]. Термін позначав кількість срібла, його вагу (злитки, вагою 197-205 г). Срібні злитки перебували в обігу на рівні з монетними номіналами. Грошовий обіг не обходився і без мідних монет (folleri)[18].

Спостерігалася певна інфляція (хоча вона не була такою значною, як у наші дні). Із занепадом чорноморської торгівлі аспр стає менш вартісним, втрачаючи частку срібла. Очевидно, беручи до уваги тенденцію щодо подальшого знецінення аспра порівняно з соммо, уже в Статуті 1449 р. юридично зафіксована виплата заробітної плати офіціалам та військовим генуезьких колоній у соммах Кафи, і тільки дрібні витрати й пожертвування приведені в розрахунку на аспри[19]. З другого боку це може говорити і про те, що в один час існували різні обмінні курси аспра щодо соммо[20].

Заробітна плата гарнізонних військ та їх командування чітко зафіксована в Статуті 1449 р.[21]:

Таблиця 1. **Заробітна платня офіціалів та найманців Кафи**

№	Посада	Заробітна плата за місяць, (аспри/соммо)	Заробітна плата за рік, (аспри/соммо)
1	Консул	8 417/42,7	101 000/500
2	Поліцейський пристав (кавалерій)	Різні доходи	Різні доходи
3	Під-пристав	150/ 0, 74	1800/9
4	Поліцейський служитель	50/0,25	600/3
5	Капітан оргузіїв	150/ 0, 74	1800/9
6	Оргузій	120/0,6	1440/7,2
7	Капітан Кайгадорських воріт	150/ 0, 74	1800/9
8	Ключник, його слуга	50/0,25	600/3
9	Військовий наглядач вежі св. Констянтина і один підпорядкований йому солдат (разом)	250/1,24	3000/14,9
10	Капітан воріт у передмісті	150/ 0, 74	1800/9
11	Вартовий у вежі Кріско	47,5/0,24	570/2,9
12	Капітан міста	Різні доходи	Різні доходи

Таблиця 2. **Заробітна платня офіціалів та найманців Солдайї**

№	Посада	Заробітна плата за місяць, (аспри/соммо)	Заробітна плата за рік, (аспри/соммо)
1	Консул	1677/8,3	20 124/100
2	Поліцейський пристав (кавалерій)	303/1,5	3636/18
3	Під-капітан	140/ 0,7	1680/8,4
4	Оргузій	120/0,6	1440/7,2
5	Соцій (балістарій)	100/ 0,5	1200/6
6	Під-комендант	300/1,5	3600/18
7	Солдат (соцій) в фортеці св. Іллі	200/ 1	2400/12
8	Вартовий біля воріт базарних	65/0,32	780/3,8
9	Вартовий (сторож) біля зовнішніх воріт в передмістях	75/0,37	900/4,4

Таблиця 3. **Заробітна платня офіціалів та найманців Чембало**

№	Посада	Заробітна плата за місяць, (аспри/соммо)	Заробітна плата за рік, (аспри/соммо)
1	Консул	1010/5 + додаткові доходи	13 020/60 + додаткові доходи
2	Поліцейський пристав (кавалерій)	150/ 0, 74	1800/9
3	Поліцейський служитель	45/0,22	540/2,6
4	Під-комендант	500/ 2,5	6 000/30
5	Оргузій	120/0,6	1440/7,2
6	Балістарій	150/ 0, 74	1800/9
7	Солдат (соцій) в фортеці св. Миколая	200/ 1	2400/12
8	Гармаш (обслуговував бомбарди)	100/0,5	1200/6

Найвищу посаду в ієрархії займав консул Кафи, тому він відповідно мав найбільшу заробітну плату – 500 соммо на рік[22]. І хоча в адміністративні функції консула входили в основному цивільні питання, за Статутом він був головнокомандувачем Газарії. Консулу підпорядковувалися всі сухопутні військові підрозділи, крім того при необхідності він мав право залучити для оборони міста і колоній корабельні команди з суден, що знаходилися в той час на причалах в затоках. За свій кошт консул повинен був утримувати обов'язково одного солдата (вершника), 6 слуг, щитоносця, кухаря, а також 6 коней[23]. Коменданти (вони ж консули) фортець у Солдайї та Чембало відповідно отримували 100 та 60 соммо в рік[24]. Проте в цю суму входила заробітна плата за обов'язки консула, коменданта та глави казначейства.

Посади підкомендантів оплачувалися по різному. У Солдайї нараховувалося 18 соммо в рік[25], у Чембало – 30 соммо[26]. Така розбіжність, напевно, пояснювалася тим, що в Солдайській фортеці служили два під коменданти, і тому з метою економії їхня заробітна плата була знижена[27].

Особливе становище займав капітан Кафи – воєначальник гарнізону і ополчення[28]. З комунального бюджету він не отримував заробітної плати, проте мав право на ряд привілеїв і зборів на свою користь. Рівень зарплати залежав від кількості порушень при проходженні служби солдатами, розкриття злочинів, пов'язаних із втечею рабів тощо[29]. Крім того, капітан володів постійним доходом у вигляді грошового збору з крамниць та складів, що знаходилися за міськими стінами від будинку торгівця Вікентія де Камалії до таверни Фоми. Значні доходи приносили і два трактири, які мав право утримувати офіцер цього рангу[30].

Заробітна плата офіцерів нижчого рівня в середньому не перевищувала 9 соммо в рік (150 аспрів на місяць). До цієї категорії входили капітан оргузіїв, підкапітан арбалетників Солдайї (socii viginti), капітани воріт у передмістях та Кайгадорських[31].

Високо оплачувалася служба солдатів у фортецях св. Іллі (Солдайя) та св. Миколая (Чембало)[32]. За своїм окладом їх можна прирівняти до офіцерів нижчого рівня. Кожен із цих соціїв отримував за

Статутом 200 аспрів на місяць. Дещо менше отримували балістарії, близько 150 аспрів на місяць[33].

Доходи та заробітна плата рядового соція, стипендіарія чи оргузія була низькою і на прожиття їх часто не вистачало. Оргузії у колоніях отримували однакову платню – 120 аспрів на місяць[34]. Проте вони за свій рахунок змушені були утримувати коней та військове спорядження. Рядові соції та стипендіарії взагалі могли розраховувати тільки на 100 аспрів на місяць (6 соммо в рік)[35].

Як бачимо, за рівнем заробітної плати нижчий командний склад мало відрізнявся від рядових воїнів і за своїм соціально-економічним становищем їх можна віднести до однієї групи. Відомо, що більша частина соціїв займалася дрібною торгівлею, проте визначити це у кожному окремому випадку неможливо[36]. Їхня основна сфера діяльності полягала у несенні військової та адміністративної служби. У масаріях Кафи 1381-1423 рр. є відомості про торгівельні операції за участю соціїв та стипендіаріїв[37].

Не до кінця зрозумілим залишається питання оплати та матеріальної мотивації військової служби козаків. У джерелах їхня заробітна плата не обумовлюється, хоча на службі в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я козаки безумовно, перебували. Окремі фрагментарні дані містяться у Статуті 1449 р.: «Якщо буде захоплена яка-небудь здобич на суші козаками у вигляді речей, худоби та волів татарських…то вони мають повне на неї право…»[38]. Козаки за свою службу могли взяти в окремих випадках як всю здобич, так і її частину. Решта віддавалася консулу і громаді[39].

Варто відзначити і те, що оплата військовим підрозділам в окремих випадках могла проводитися на договірних умовах, тобто за кондоттою (контракттом) з командиром загону чи всіма найманцями. Така форма наймання солдатів була досить поширеною в середньовічній Італії. У XV ст. в кондотті стояло тільки ім'я командира, і гроші отримував безпосередньо він. Кондотта або контракт, на думку Джованні де Леньяно, італійського юриста XIV ст., позначали здавання в найм послуг, де замовник (locator) наймає підрядника (conductor) за обумовлену плату на певний час і для виконання певного завдання. Фактично кондотта регулярно укладалася між державною владою і капітаном. У неї записували ім'я командира, чисельність загону, термін служби. Обов'язково вказувалася заробітна плата, частина якої видавалася раніше (авансом), принципи поділу викупів і здобичі, форми інспектування тощо[40].

Побутування такої форми наймання та оплати в генуезьких колоніях Північного Причорномор'я, на нашу думку, можливе щодо балістаріїв (арбалетників), що прибували кожного року з консулом[41], та окремих командирів. Так, свого часу М.Мурзакевич, працюючи в архіві Банку св. Георгія (Генуя) знайшов там контракт одного з капітанів удачі (кондотьєрів) Якобо ді Капуа (contratto d'Jacopo di Capua, capitano di ventura in Caffa)[42]. Останній зобов'язувався виконувати обов'язки капітана Кафи у 1455 році. Водночас говорити про масове використання контракту у колоніях не доводиться. Законодавчі акти XV ст. обумовлюють фіксацію заробітної плати солдатів, що може свідчити про появу постійних гарнізонів – кадрових частин у генуезькій армії.

Рівень заробітної плати воїнів часто залежав від заможності тієї чи іншої колонії або міста, ступеня воєнної загрози. Після повернення у 1434 р. під генуезький протекторат Чембало гарнізон цього укріпленого пункту був значно підсилений. У зв'язку із постійною загрозою місцевому гарнізону з боку князівства Феодоро заробітна плата соціїв та стипендіаріїв Чембало у деякій мірі стала вищою на відміну від інших колоній. Цей факт чітко прослідковується у Статуті 1449 р.

Кошти на утримання гарнізонів виділялися із казни Кафи. Оплату для солдатів Кафи, Солдайї та Чембало проводили чиновники казначейства (officium Monete). При вступі на посаду вони давали присягу справно і вчасно виплачувати зарплатню солдатам, найманцям, оргузіям[43]. Двічі на рік ці чиновники відправлялися у Солдайю та Чембало, де розраховувалися за службу із офіціалами та військовими підрозділами[44]. Статут застерігав, що виплата повинна відбуватися у грошовому еквіваленті, а не у вигляді якої-небудь продукції (одяг, посуд, товари)[45]. Вищий командний склад отримував платню у вигляді злитків (соммо), а сержантський та рядовий склад – у монетах (аспрах).

З жителів Кафи обирався Опікунський комітет (складався з 8 осіб), який відав арсеналом (sabarbaria), проводив нагляд за будівництвом і ремонтом оборонних споруд міста. Спеціальний комітет займався питаннями заготівлі продовольства і слідкував за постачанням городян і військових водою[46].

Цікаво, що гарнізонна служба в колоніях цінилася вище за службу у морському флоті. Моряки і соції на кораблях отримували від генуезької комуни грошову виплату в розмірі одного соліда. В одній із статей статуту Пери було сказано, що «моряки отримують від генуезької комуни один солід»[47]. Числові дані заробітної плати екіпажів галер, що належали заможним купцям, говорять про те, що заробітна плата моряка чи солдата у двадцять рази була нижчою за зарплату гарнізонних соціїв[48]. Вони перебували у вкрай важкому економічному становищі і часто втікали з кораблів[49].

Військова служба в колоніях, як правило, оплачувалася краще, ніж у метрополії[50]. Перебування у постійному ворожому оточенні вимагало завжди бути у бойовій готовності. Оскільки місцеві військові підрозділи знаходилися у постійному ризику, то і заробітна плата їхня була на порядок вищою.

Командири вищого та середнього рангу, незважаючи на певні обмеження та штрафи, передбаче-

ні Статутом 1449 р., належали до заможних верств населення. Вони часто паралельно з адміністративною та військовою службою займалися ще й значною торгівлею. Становище соціїв та стипендіаріїв було набагато гіршим, їм у кращому випадку вистачало грошей тільки на харчування та одяг.

Спробуємо з'ясувати, що являла собою заробітна плата з точки зору її реальної вартості для моряків, соціїв та стипендіаріїв Кафи. На жаль, ми не володіємо статистичними даними про ціни на предмети першої необхідності в Криму та інших місцях Середземноморського басейну в XV ст. Але маємо скромні дані для Кафи, які дозволяють встановити ціни на деякі предмети першої необхідності.

У зв'язку із частими неврожаями у XV ст., а також фіскальною політикою Банку св. Георгія, в чорноморських колоніях значним коливанням піддавалися ціни на зерно і хліб. А.Чиперіс на основі Статуту 1449 р. виводить вартість зерна у розмірі 50-55 аспрів за міру (16 кг)[51]. Можна піддати сумніву таку вартість зерна, тому що у Статуті, на який посилається дослідник, вказується інша одиниця ваги – модій[52]. Модій у різних регіонах мав неоднакову вагу: 160 кг (Трапезунд), 120 кг (Сіміссо), 281,5 кг (Кафа), трапезундський модій-псоміарій (13,3-14,6 кг)[53]. Тому визначити ціну хліба важко. Проте відомо, що кілограм цукерок коштував 44 аспри[54], півень – 6 аспрів[55], літр вина – 0, 64 аспра[56], віз дров – 40-60 аспрів (в залежності від пори року)[57], одна воскова свічка – 20 аспрів[58], хутро білки – 2,6 аспра, хутро куниці – 14,8 аспрів, соболине хутро – 60 аспрів, сукно оксамитове зелене – 14,5-16 аспрів за метр (див. Таблицю 4) . Відповідно до цих розрахунків соцій Солдаії міг купити в місяць за свою зарплату (100 аспрів) 156 л вина або 2 вози дров, 5 свічок або 2 кг цукерок.

Таблиця 4. **Ціни на деякі товари і послуги в колоніях (XV ст.)[59]**

№ п/п	Послуги і товари	Рік	Одиниця	Ціна за одиницю
1.	Послуги візника	1449 р.	–	12 аспрів
2.	Віз дров	1449 р.	віз	40-60 аспрів
3.	Велика колода для ілюмінації	1449 р.	штука	80 аспрів
4.	Мотузка і нитки	1449 р.	штука	10 аспрів
5.	Дерев'яна бочка	1449 р.	штука	12,5 аспрів
6.	Свічка	1449 р.	штука	20 аспрів
7.	Свічка на Святий вечір	1449 р.	штука	24 аспри
8.	Кармазин	1449 р.	штука(26-29 м)	1200 аспрів
9.	Сукно оксамитове кармазинне	1420-1421 рр.	штука(26-29 м)	800 аспрів
10.	Сукно оксамитове зелене	1420-1421 рр.	штука(26-29 м)	420 аспрів
11.	Сукно оксамитове блакитне	1420-1421 рр.	штука(26-29 м)	400 аспрів
12.	Камка	1420-1421 рр.	штука(26-29 м)	230 аспрів
13.	Соболине хутро	1421 р.	штука	60 аспрів
14.	Хутро білки	1421 р.	штука	2,6 аспри
15.	Хутро куниці	1437 р.	штука	14,8 аспрів
16.	Бавовна	1410 р.	тюк (79 кг)	821,7 аспрів
17.	Червоне флорентійське сукно	1421 р.	штука	2,4 аспри (за 1 м)
18.	Півень	1449 р.	штука	6 аспрів
19.	Цукерки	1449 р.	лібра (317 г)	44,16 аспрів (за 1 кг)
20.	Вино	1441 р.	ботта (482 л)	310 аспрів
21.	Вино і мальвазія	1449 р.	мітрія (39,29 л)	50 аспрів (за 2 мітрії)
22.	Зерно (хліб)	1449 р.	модій (14,6 кг)	50 аспрів
23.	Перець	1446 р.	лібра (317 г)	24 аспри
24.	Кермес (пряноші)	1437 р.	лібра (317 г)	50 аспрів

На день солдат при своїй зарплаті міг потратити в середньому не більше 3-5 аспрів, більша частина яких йшла на хліб та вино. А якщо до цього раціону додати деяку кількість м'яса або риби, то виходить, що більша частина заробітної плати витрачалася на харчування. І все ж становище гарнізонного соція було кращим за повсякденне життя соція-моряка. Останній отримував на галерах безкоштовне харчування і лише 1 аспр в день заробітної плати[60]. Денний раціон моряків, соціїв та стипендіаріїв, що служили на кораблях, складався з одних тільки сухарів[61]. Під тиском моряків судновласники були змушені крім сухарів, видавати їм час від часу сир, солену рибу і по невеликій склянці олії та оцету[62].

Економічне становище воїнів гарнізонів залишалося відносно високим у порівнянні з іншими службовцями колоній. Так, згідно з Статутом 1449 р. писець грецької мови канцелярії консула Кафи отримував 120 аспрів на місяць[63]. Цирульник, він водночас хірург, в Солдаї мав 180 аспрів на місяць[64]. Тим не менш це були представники рідкісних «інтелігентних» професій. А заробітна плата простого поліцейського служителя чи сторожа не перевищувала 50 аспрів на місяць[65].

І все ж очевидно, що економічне становище балістаріїв і оргузіїв з часом погіршувалося. Проте це було наслідком скорочення доходів чорноморської торгівлі і падінням загальної рентабельності колоній.

---

[1] Зевакин Е.С, Пенчко Н.А. Из истории социальных отношений в генуэзских колониях в Северном Причерноморье в XV в. // Исторические записки. – 1940. – Вып. 7. – С. 3-24.

[2] Чиперис А. М. К истории Чембальского восстания // Ученые записки Туркменского государственного университета. – Ашхабад, 1961. – Вып. XIX. – С. 291-307; Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев в генуэзских колониях Крыма в XIV – XV вв. // Ученые записки Кабардинского государственного педагогического института. – 1956. – Вып. 9. – С. 67-79.

[3] Якобсон А. Л. Крым в средние века. – М.: Наука, 1973. – 174 с.

[4] Секиринский С. А. Очерки истории Сурожа IX–XV веков. – Симферополь: Знание, 1955. – 125 с.;

Секеринский С. А., Секеринский Д.С. Феодальные владения генуэзцев в Восточном Крыму во второй половине XV века // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI вв. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 9-16.

[5] Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев... . – С. 68.

[6] Устав для генуэзских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т.V. – С. 786 (далі – Устав 1449 г.).

[7] Там само. – С. 699.

[8] Там само. – С. 788.

[9] Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т.V. – С.833.

[10] Устав 1449 г. … – С. 694, 700.

[11] Mallet M. Signori e Mercenari. La guerra nell'Italia del Rinascimento. – Bologna: Mulino, 1984. – P. 119.

[12] Устав 1449 г. … – С. 687.

[13] Bonds W. Some Industrial Prices Movements in Medieval Genoa (1155-1255) // Economy, Society and Government in Medieval Italy. Essays in Memory of Robert of Reynolds / Ed. D. Herlihy, R. Lopez, V. Slessarev. – Kent; Ohio, 1969. – P. 132-133.

[14] *Щодо грошового обігу в генуезьких колоніях див.:* Ретовский О.Генуэзско-татарские монеты города Каффы // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь,1897. – №27. – С. 49-104; Генуэзско-татарские монеты города Каффы (II) // ИТУАК. – Симферополь, 1899. – №29. – С. 1-52; Генуэзско-татарские монеты города Каффы (III) // ИТУАК. – Симферополь, 1902. – №32-33.– С. 1-17; Мурзакевич Н. Медные монеты города Кафы // ЗООИД. – Одесса, 1860. – Т.4. – С. 387-388; Юргевич В. О монетах генуэзских находимых в России // ЗООИД. – Одесса, 1872. – Т.8. – С. 147-160; Котляр М. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 77-78; Козубовский Г. Обращение гирейских и крымско-генуэзских монет на украинских землях Великого княжества Литовского // «О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических» (по материалам конференции в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кеппена). – К., 2004. – С. 256 – 259.

[15] Ретовский О.Генуэзско-татарские монеты города Кафы…– С. 55.

[16] Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – СПб.: Алетейя, 1998. – Вып. 3. – С. 31.

[17] Ретовский О.Генуэзско-татарские монеты города Кафы…. – С. 55.

[18] Мурзакевич Н. Медные монеты города Кафы… – С. 387-388.

[19] Мыц В. Л. SOMMO в денежном обращение генуэзской Газарии (по материалам алуштинского клада 1990 г.) // Херсонесский сборник. – Севастополь: «КАЛАМО», 1999. – С.393.

[20] Карпов С. П. Документы по истории венецианской фактории Тана во второй половине XIV в. // Причерноморье в средние века. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.197.

[21] Розрахунок зроблений за курсом 1420/21 рр. (1 соммо=202 аспри).

[22] Устав 1449 г. … – С. 643.

[23] Там само. – С. 644.

[24] Там само. – С. 766, 783.

[25] Там само – С. 770, § 17.

[26] Там само. – С. 786.

[27] Там само. – С. 770.

[28] Там само. – С. 712, § 1.

[29] Там само. – С. 712, 713.

[30] Там само. – С. 712, 714.

[31] Там само. – С. 699, 700, 701, 770.

[32] Там само. – С. 770, 786.

[33] Там само. – С. 785.

[34] Там само. – С. 699.

[35] Там само. – С. 769-770.

[36] Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 263.

[37] Там само. – С. 269.
[38] Устав 1449 г. …– С. 757, § 1.
[39] Там само. – С. 783, § 16; 789, § 19.
[40] Контамин Ф. Война в средние века / Пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова. – СПб.: Ювента, 2001. – С. 179.
[41] Пономарев А.Л. Путеводитель по рукописи массарии Кафы 1374 г. // Причерноморье в средние века. – М.: Алетейя, 2005. – Вып. 6. – С. 57.
[42] Мурзакевич Н. Донесение, об осмотре Архива банка св. Георгия // ЗООИД. – Одесса,1863. – Т.V. – С. 982-983.
[43] Устав 1449 г. … – С. 667.
[44] Там само. – С. 669, § 5.
[45] Там само. – С. 668.
[46] Мыц В. Л. Укрепление Таврики X-XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 78.
[47] Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев… – С. 71.
[48] Marengo E., Manfroni C., Pessagno G. Il Banco di San Giorgio. – Genova, 1911. – P. 456.
[49]Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // Atti della Societa Ligure di storia patria. – Genova, 1868. – T. VI. – P. 330.
[50] Nicolle D. Italian militiaman 1260-1392. Weapons. Armour. Tactics. – Oxford: Osprey publishing, 1999. – P.28.
[51] Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев…– С. 73.
[52] Устав 1449 г. … – С. 686.
[53] Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли…– С. 334.
[54] Устав 1449 г. … – С. 708.
[55] Там само. – С. 710.
[56] Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли…– С. 127.
[57] Устав 1449 г. … – С. 710.
[58] Там само. – С. 705-706.
[59] *Цінові розрахунки зроблені за*: Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Издательство МГУ, 1990. – С.114, 121-122, 127, 184; Карпов С. П. Регесты документов фонда Diversorum filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – СПб.: Алетейя, 1998. – Вып. 3. – С. 10, 31; Устав для генуэзских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т.V. – С. 686, 705-710; Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев в генуэзских колониях Крыма в XIV – XV вв. // Ученые записки Кабардинского государственного педагогического института. – 1956. – Вып. 9. – С. 73.
[60] Чиперис А. М. Социально-экономическое положение и движение моряков, социев и стипендиариев… – С. 74.
[61] Там само. – С. 73.
[62] Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII – MCCCCLXXV)…– T. VI. – P. 151.
[63] Устав 1449 г. …- С. 695.
[64] Там само. – С. 772.
[65] Там само. – С. 699, 787.

Summary

Anatoliy Kuz'
(Chernivtsi)

Garrison service in the Genoa colonies of Crimea (first half of XV century): the economic component

The author in his article considers economic mechanisms of garrison service in the Genoa colonies of Crimea in first half XV centuries. The researcher turns special attention on the price policy, wages level, purchasing capacity of staff of garrisons of fortresses. The certain attention is given monetary calculations and units.

УДК 904:739.2(477.8)„09/12"

Альона Вамуш
(Чернівці)

СКРОНЕВІ ПРИКРАСИ ЖІНОЧОГО ГОЛОВНОГО УБОРУ ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ

В епоху Середньовіччя традиційний костюм багатьох народів доповнювали металеві прикраси. В убранні давньоруської жінки прикраси становили необхідну приналежність. З писемних джерел відомо, що вони були ознакою багатства і знатності. У звичайних людей прикраси були найпростішими, литі, пластинчасті та з дроту. У заможних прошарків населення і знаті – тонкі і дорогоцінні, іншим словом, ювелірні. Давньоруські прикраси жіночого головного убору Прикарпаття за набором і текстурою знаходять певні аналогії серед матеріалів городищ та поселень з інших суміжних територій середньовічної Русі.

Ключові слова: прикраси, скроневі кільця, колти, кільця-змійовики, сережки-підвіски, сережки «київського типу».

У давньоруський час головний убір вважали найважливішою частиною костюма, особливо у багатих жінок. Проте, як він виглядав, як його носили, відомо досить мало. Головні убори в пам'ятках археології X-XIII ст. походять переважно з поховань і скарбів. Жодна категорія археологічних знахідок не має такої значної різниці у вартості, як ювелірні вироби. Серед основної маси давньоруського населення побутували мідні, бронзові, срібні та зрідка олов'яні й свинцеві прикраси. Основні компоненти комплексу прикрас, що був невіддільною частиною народного жіночого костюма XIX – початку XX ст., формувались в основних рисах в давньоруський період. Саме відомості

про прикраси цієї епохи будуть в центрі нашої уваги. Складовою частиною головного убору були різні скроневі прикраси (скроневі кільця різної форми, колти, підвіски) та прикраси очілля (чільця (начільники), діадеми, пластини, коруни та ін.). У пропонованій статті мова йтиме лише про скроневі прикраси жіночого головного убору означеного регіону.

Над цією проблемою працювали: Б.Тимощук[1], Я.Пастернак[2], В.Петегирич[3], С.Пивоваров[4], І.Возний[5], Ю.Мисько[6], Б.Томенчук[7]. В їх працях, досліджено матеріальну культуру, господарство та побут населення Прикарпаття періоду Київської Русі на ґрунті розкопок регіону, відкрито різноманітний речовий матеріал, подано опис основних знахідок предметів ювелірного мистецтва. Проте не було зроблено аналізу та порівняння з центрами давньоруської держави. Тому метою даної статті є аналіз, порівняння, визначення, класифікація металевих прикрас головного убору в давньоруський період. Особливу увагу зосереджено на результатах археологічних досліджень кінця XIX – XX ст.

Різні форми скроневих прикрас були у вжитку ще в давнину. У середньовіччі вони побутували у Візантії та Західній Європі. У VIII– IX ст. у західних слов'ян ці прикраси були дуже популярними і вважаються їх специфічними оздобами. На східнослов'янських землях звичай носити скроневі кільця особливо пишного розквіту досяг у XI–XII ст. Дотримувалися його і селянки, і жительки міст.

Скроневими кільцями називаються прикраси жіночого головного убору, які прикріплювались коло скронь. У сучасних публікаціях немає єдиного терміна для позначення цієї групи оздоб. Більшість науковців називає їх «скроневими кільцями», часто використовують також термін «сережки». Скроневі прикраси з трьох бусинок називають ще кільцями «київського типу», «київськими сережками», «сережками-підвісками»[8].

В українській науковій літературі XIX – першої половини XX ст. використовували термін «ковтки»[9]. Під такою назвою ці прикраси обліковані у старих інвентарних книгах ЛІМ (Львівського історичного музею). Етимологічний словник виводить цей термін із праслов'янського «Къ! tati» «ворушити», «хитати», «штовхати»[10]. Слово «ковток» у словнику Б.Грінченка пояснюється як «сережки»[11]. У сучасних українських словниках цього слова вже немає, або ж воно подається як діалектне. Археологи вилучили його з наукового обігу. У новітній науковій літературі дещо відмінна назва «колт» закріпилася лише за скроневими прикрасами торбинкового типу.

Іконографічні та археологічні джерела засвідчують, що скроневі прикраси носили у різний спосіб, по одній або по кілька пар відразу з обох боків голови, їх прикріплювали до головного убору за допомогою стрічки чи шкіряного ремінця, і вони звисали вниз поза або перед вухом[12]; вплітали у волосся у вигляді ланцюжка, нашивали на чільце[13]. Нерідко такі низки кілець звисали до самих пліч. Можливо, їх одягали поверх убруса, як це зображено на фресках XIII ст. у Болгарії[14]. Не виключено, що в деяких випадках їх носили і в мочках вух[15]. Як вважають деякі науковці, їх носили, прикріплюючи до головного убору на низках із колодочок[16]. Інші стверджують, що їх підвішували на спеціальних шнурах[17]. Інколи скроневі кільця в мочці вуха як сережки. Із зникненням цього типу прикрас в XIV–XV ст. в уборі представниць привілейованого стану з'являються колти з полями, які кріпилися до головного убору (аналогічно кільцям) на ремінцях, ланцюжках і рясках (ланцюжок з колодочок)[18].

В X–XIII ст. скроневі кільця були одним із найбільш розповсюджених та найулюбленіших на Русі жіночих прикрас, які веселили представниць всіх прошарків давньоруського суспільства. Археологи вважають їх етнічно-визначною ознакою. У кожного східнослов'янського племені, що увійшло до складу Київської держави, був свій особливий тип скроневих кілець, несхожий на такі ж прикраси сусідів. В давньоруських сільських могильниках зустрічається кілька типів скроневих кілець, причому найбільше поширення окремих типів обмежувалось, як правило, певною територією. В ареалі розселення сіверян були поширені так звані спіральні кільця – вигнуті з дроту у вигляді округлої спіралі. На Правобережжі України переважали перснеподібні скроневі кільця, вигнуті з дроту в півтора оберту або з відігнутим назад по колу довгим кінцем.

Основна маса скроневих кілець – це прості перснеподібні кільця з роз'єднаними кінцями; кінцями, що заходять один за одний; есоподібні та загнутокінцеві півтораобертові. Вони як поодиноко, так і цілими зв'язками знайдені на землях регіону.

Як зазначив Б.Тимощук, давньоруські пам'ятки XI–XII ст. генетично зв'язані з слов'янськими пам'ятками більш раннього часу. Найбільш показовими в цьому відношенні є жіночі прикраси, які протягом довгого часу майже не змінювалися. Так, слов'янки Південно-Західної Русі носили мідні або срібні скроневі кільця, кінці яких заходили один за один у півтора оберти. Ці прикраси часто зустрічаються на розкопках в Чернівцях, Василеві, Онуті, Миткові та інших місцях[19].

Ареал поширення таких кілець як срібних, так і бронзових обмежується ареалом розселення племен південно-західної частини східного слов'янства. Вони трапляються в курганах X–XII ст. літописних волинян, древлян, дреговичів і полян і є їх яскравою етнографічною особливістю[20]. Подібні типи кілець як поодиноко, так і цілими зв'язками знайдені тільки на Чернівеччині у Ленківцях, Василеві, Дарабанах, Горішніх Шерівцях, Миткові, Онуті, Перебиківцях, Чорнівці, Дністрівці, Борівцях,

Кіцмані, Малятинцях[21]. В численній кількості такі кільця представлені на поселеннях і в похованнях на території Галицької і Волинської земель та землях південних слов'ян X-XII ст[22]. У курганах трапляється до 16 екземплярів таких виробів при одному похованому[23].

Окрему групу становлять неспаяні кільця, виготовлені з товстого дроту, один кінець яких розклепаний і завитий у вушко; серед них характерні кільця з есовидно загнутим кінцем (у вигляді латинської літери «S»). Цей вид знайдений також на Волині (Зимне, Новосілки, Теремне, Піддубці, Лище, Ставок, Старожуків, Пересипниця та інші); рідше трапляються вони на Галицькій землі (Пліснеськ, Звенигород, Валява та інші). Я.Пастернак, зазначав, що це були есовидні заушниці, що носилися за вухом, нанизані на кусок шкіри[24] .

На території регіону зафіксовані знахідки скроневих кілець різних типів – від простих дротяних до складних багатобусинних. Виготовлені вони з міді, бронзи та срібла[25]. Очевидно, що всі ці кільця виконували захисну функцію. Форма деяких з них дозволяє більш глибоко проникнути й зрозуміти первісний світогляд місцевого населення.

Під час розкопок могильників скроневі кільця, як правило, лежать ланцюжком або купкою зліва і справа коло голови покійниці у різній кількості: від одного до шістнадцяти, нерідко кілька типів одночасно[26]. Найчастіше вони зустрічаються у похованнях молодих жінок і дівчат. Починали їх носити з певного віку, тому у похованні маленьких дівчаток скроневі кільця покладені, звичайно, у ролі подарунка. Це переважно кілька кілець, нанизаних на одне[27].

Знахідки металевих скроневих кілець в місцевих старожитностях зустрічаються досить часто. Вони були символами захисту від навколишнього зла, їх орнамент був наповнений магічною силою[28]. Всі кільця являли собою коло, а це в первісному світосприйманні мало подвійний зміст: символ сонця і охорона від злих сил. Кругла форма скроневих кілець пов'язується як з солярною символікою, що повинна була сприяти родючості і гарному врожаю, так і з колом – універсальним оберегом від злих сил[29].

Найбільш численну категорію скроневих прикрас у давньоруських старожитностях Буковини становлять дротяні кільця, виготовлені із круглого в перерізі срібного чи бронзового дроту. Вони знайдені у Василеві, Дністрівці, Чернівці, Недобоївцях[30]. Їх особливістю є те, що за формою вони нагадують спіраль. Кільце має, зазвичай, півтора оберту і повернутий в зворотний бік кінець, який часто розплесканий і оздоблений згорнутими у трубочку одним чи двома завитками. Такого типу скроневі прикраси фігурують в археологічних виданнях під різними назвами. Переважно їх називають кільцями із зворотним поворотом кінця, або ж іменують як перснеподібні півторазворотні загнутокінцеві із завитком-кілечком на одному з кінців.

Найбільше на землях краю знахідок скроневих кілець такого типу зафіксовано на Чорнівському городищі (36 екземплярів), матеріали з якого надійно датуються першою половиною XIII ст. Тут вони знайдені як у поодиноких екземплярах у клітях, переважно по 1-3, так і в наборі з 12 штук у кліті №32[31]. Вивчення цих кілець з точки зору їх семантики привело до тлумачення таких виробів як зображень згорнутої в коло змії, що підсилювалося знахідками розпрямлених скроневих кілець («повзуча змія»). Особливо це помітно на кільцях із кінцем, закрученим у трубочку, яка імітує голову плазуна. Значно підсилюють це припущення знахідки в окремих клітях городища розпрямлених скроневих кілець у вигляді повзучої змії. І тому існують версії, називати такі скроневі прикраси кільцями-змійками[32].

З огляду на велике значення образу змії як у язичницькій, так і в християнській традиції ці скроневі кільця вважають прикрасами синкретичного змісту з язичницько-християнським алегоричним наповненням. Зображення плазунів (змій, вужів) були надзвичайно популярними у первісному мистецтві. Вони прикрашають керамічні та металеві вироби багатьох європейських народів і вважаються покровителями дому, провісниками дощу та охоронниками вологи. У слов'ян із зміями були пов'язані два річних свята: 14 вересня та 25 березня, які символізували сезонне «помирання» та «оживання» природи. За етнографічними матеріалами, зміям приписувалися демонічні властивості: богатирська сила, знання лікувальних трав, багатство, жива вода та властивість змінювати образ. Крім того, вони були символами краси і здоров'я. З цього беруть початок звичаї використовувати частини тіла змії (голову, шкіру, язик) та її символічні зображення як захисні (від чар) та лікувальні (від різних недуг, лихоманки) амулети[33] .

Не заперечуючи поданого трактування, існують деякі зауваження, що образ змії, як хтонічної істоти, що перегукується з язичницьким образом ящера – господаря нижнього підземно-підводного світу, не вписується у небесну символіку головного убору. І з цієї точки зору, можливо, більш логічніше наголосити на спіралеподібній формі кілець як відображенні космічної солярної символіки. Сама спіраль – дуже давній мотив, що виник у міфології землеробських племен як зображення руху сонячного світила по небесному склепінню. Він також виражає кругообіг життя у природі. Носіння на скронях такого роду кілець могло означати у цьому контексті видимий денний рух сонця від його сходу до заходу[34].

З темою сонця пов'язані і намистинні скроневі кільця. На території регіону виявлені як однонамистинні, так і багатонамистинні прикраси. На перших із солярною символікою (положення сон-

ця в зеніті) можна пов'язати центральну намистину, яка додатково могла оздоблюватися круглою зерню в середній частині, як у двох срібних виробах з Цецинського скарбу[35]. Але найбільше ця символіка проглядається у трьохнамистинних скроневих кільцях. На Чорнівському городищі знайдено 2 екземпляри подібних кілець так званого «київського типу»[36]. Це трибусинні кільця з гладкими пустотілими кульками, які розділяються перевитим дротом. Останні виготовлені із свинцево-олов'яного сплаву. Аналогічні їм знайдені в Ізяславлі[37], на Болохівській землі[38], у Пскові та Новгороді і датуються XI – XIII ст.[39] Намистини таких кілець є ніби мініатюрним зображенням Сонця в його трьох денних фазах – схід, зеніт і захід. Прикраси такого типу могли кріпитися до нижньої частини головного убору над чолом по 8-12 штук, утворюючи своєрідний вінок на голові жінки[40] .

Серед прикрас городища виділяються ще два срібних трибуснннх кільця. Центральна кулька – овальної форми, прикрашена посередині сканню зі срібного дроту. З двох боків від неї йде дрібна зернь у два ряди. Кінці бусини теж прикрашені сканню з перевитого дроту. Бокові – круглі, покриті зерню, і відділяються від великої простою сканню (навитим срібним дротом). Діаметр простою сканню (навитим срібним дротом). Діаметр кільця складає 5,5 см. Повних аналогій їм не виявлено[41]. Кільця такого типу відомі серед хорвато-тиверських старожитностей X–XII ст., тільки там вони без зерні[42] . Майже у всіх наукових публікаціях подібні прикраси розглядаються як своєрідні скроневі кільця[43] .

Значне поширення мали сережки так званого київського типу у вигляді дужки з трьома намистинами, прикрашеними зерню. Зрідка зустрічаються сережки з однією біконічною намистиною на дужці. Жінки племені жителів півночі, наприклад, носили витончений різновид кілець, що нагадує завиток або сплющену спіраль. Радимичам більше подобалися скроневі кільця, у яких від дужки розходилося сім променів, що закінчувалися краплевидними потовщеннями. До групи променевих належать два срібних п'ятипроменевих скроневих кільця з Маморниці, відлитих у кам'яній формі і знайдених у жіночому похованні[44] . До кожного кільця з внутрішнього боку круглої дужки прикріплені фігурки 2 водоплавних птахів, між якими розміщені пірамідкою три кульки. Образ птаха у слов'янському фольклорі і прикладному мистецтві полісемантичний[45]. Пташка символізувала тепло, світло, обіцяла врожай, багатство, віщувала гарне майбутнє, означала позитивне начало і була пов'язана з космогонічними легендами[46]. В образах птахів уявлялися душі померлих і одночасно – це яскравий символ любовної і весільної лірики. Два птахи – уособлення шлюбної пари, тому, вірогідно, що прикраси з Маморниці входили до весільного набору нареченої, який завжди ніс у собі велику кількість ритуальної символіки. Роль гуски як символу плодовитості і як обрядової весільної страви зафіксована етнографами в багатьох народів, у тому числі й слов'янських. Є свідчення, що за часів давньої Русі обрядове значення мало лебедине м'ясо[47]. З весільною обрядовістю пов'язане і зображення винограду, який, за народними повір'ями, символізував гарне, «солодке», щасливе життя. Він також згадувався у народній поезії, коли з виноградом порівнювався наречений, а з ягідкою – наречена[48]. У цих виробах, очевидно, простежується давня індоєвропейська ідея про зв'язок неба та землі. Точних аналогій кільцю не знайдено. Разом із тим подібні зображення можуть пояснюватися і з точки зору християнства, де птахи і виноград використовувалися як популярні символи Бога і Святого Духа[49].

Прототипами для давньоруських трибусиних кілець слугували візантійські прикраси[50]. Не виключено, що візантійські зразки мали іншу символіку, а на давньоруських землях отримали нове «звучання». Із язичницьким світоглядом пов'язуються і срібні трибусинні кільця центральна біконічна бусина яких, прикрашена конічними шипами (променеподібними відростками)[51]. Це так звані «рогаті» прикраси, а вже дореволюційні дослідники назвали скроневими кільцями «половецького» типу, їх знахідки – характерна особливість жіночих поховань половецького і чорноклобуцького населення Подібні прикраси виявлені на Буковині в складі Цецинського скарбу і в матеріалах Чорнівського городища[52] . В них знайшли відображення якісь первісні вірування кочового населення. Можливо, той факт, що в старожитностях кочівників зустрічається чимало рогоподібних підвісок, що виконували функцію амулетів-онгонів і були пов'язані з шаманськими культами духів[53], вплинув на оздоблення таких прикрас. Знахідки такого роду прикрас, очевидно, свідчать про перебування в складі населення регіону вихідців із кочового середовища.

Значно рідше зустрічаються в описах і при розкопках курганів та скарбів дуті круглі колти – парні порожні золоті й срібні підвіски, які кріпилися ланцюжками або стрічками до головного убору, які найбільше подобались городянкам XI–XIII ст. Вони виготовлялись з різних металів, прикрашені перегордчатою емаллю, зерню. Оскільки знаходять колти головним чином при розкопках міських поселень, можна зробити висновок про те, що колти були прикрасами переважно міської і місцевої феодальної знаті. На початку XIII ст. з'являються колти з олов'яно-свинцевих сплавів, що імітують дорогі срібні і золоті, але з більш простим декором. Після ординського завоювання (XIII-XIV ст.) такі колти не прослідковуються, хоча у духовної знаті колти з дорогоцінним камінням згадувалися ще довго. Напевно, вони залишилися у вжитку лише як сімейні реліквії у представників знаті[54].

Колт – прикраса торбинкового типу, порожнину якої, очевидно, заповнювали ароматизаторами. Прийшли вони до нас із Візантії, з провінції Сирії і найбільшого поширення набули наприкінці XI – XIII ст. Колти із скарбів зазвичай виготовляли з коштовних металів – золота і срібла, прикрашали перегородчастою (перебірчастою) емаллю, черню, зерню, сканню. Це були прикраси знаті. Із відомих нам джерел слово «колт» уперше згадане в новгородській грамоті № 335 (1116-1134 р.)[55]. Найчастіше вони були напівкруглої форми, з дужкою зверху. На їх обох боках були різнокольорові емалеві та чернені зображення фантастичних птахів, тварин тощо. Крім того, трапляється інкрустація перлинами. Колти були пустотілі, всередину їх вміщували ароматичні речовини. Інші колти мали вигляд зірки і прикрашалися зерню.

До головного убору колти підвішували в різний спосіб. Так, В. Петегирич зазначав, що вони підвішувались з обох боків до головного убору на довгих стрічках, на які нашивались видовжені опуклі прикраси напівциліндричної форми[56]. Б.Рибаков вважав, що це робилося за допомогою рясен, переважно з колодочок, що закінчувалися на рівні плеча (тоді колт доходив до грудей) та аграфів[57].

Г.Корзухіна стверджувала, що колти підвішували на складеному вдвоє ланцюжку, який защіпався на замочок. Прикріплені до чільця ланцюжки з колтами опинялися на рівні нижньої щелепи[58]. Такий спосіб кріплення колтів видно па портреті Десислави з фрески в Боянській церкві в Болгарії[59]. Вочевидь, колти підвішували до головного убору на різної форми декоративних стрічках – ряснах чи навіть ремінцях[60] і зазвичай прикріплювали до нього перснеподібними скроневими кільцями, у яких один кінець був загнутий у спіраль. Проколота в головний убір спіраль кільця затримувала підвіску в місці проколу[61].

Унікальною і найціннішою річчю на «Золотому Тоці» (с.Крилос) був золотий емальований колт торбинкового типу, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом та дрібними дворамениими хрестиками. Він всередині порожній, згори відкритий, кругом п'ять дірочок, в яких були первісно на коротких штифтах маленькі кульки. Висота колта – 37 мм, ширина – 25 мм. Цей візантійський витвір є першою знахідкою на західноукраїнських землях, не враховуючи двох дрібних фрагментів, знайдених раніше, а щодо орнаментики – немає досі аналогії на всіх українських землях[62].

Колти є найбільш яскравою і цікавою категорією речей городищенських скарбів. Однак на інших землях давньоруської держави вони дещо різняться. Так, колти зі скарбу ст. Ізяславля за формально-типологічними ознаками можна поділити на дві групи: 1) великі колти з каймою із порожнистих кульок; 2) маленькі з каймою із дротяних петель. Розподіл їх за скарбами вказує на те, що пара колтів, як правило, була обов'язковим елементом парадного убору жінки поряд з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець. Переважають зображення фантастичного звіра чи хижого птаха з плетінкою, а також зіставлених птахів, грифонів з плетінкою по боках крина, просто рослинний орнамент або складна плетінка.

На щитках маленьких колтів зображені переважно птахи попарно чи по одному, плетінка чи рослинний орнамент. І хоча всі вони виконані гравіруванням і черню по сріблу, за технікою виконання ці колти помітно відрізняються один від одного. Зображення птахів на маленьких колтах, з одного боку, перегукується із зображенням на круглих вставних щитках київських срібних колтів з ажурною каймою[63] і, безумовно, походять від орнаментики золотих колтів XI – першої половини XII ст. З другого боку, на деяких маленьких колтах відобразився вплив орнаментики, характерної для великих колтів.

Перелік речей із скарбів демонструє класичний загальноруський комплекс срібних прикрас, що сформувався до середини XII ст. і був характерним для знатної городянки другої половини XII – першої половини XIII ст., але зі своїми особливостями. Наявність значної кількості дротяних скроневих кілець у складі кожного скарбу поряд з типовими продуктами міського ремесла (колтами і сережками київського типу) свідчать про те, що не лише основне населення, але й місцева знать були вихідцями із місцевого середовища.

На основі писемних джерел та археологічних досліджень можна зробити висновок, що металеві прикраси жіночого головного убору Прикарпаття були складовими компонентами давньоруського костюма. Характеризуються багатством і художністю форм, майстерністю виготовлення, та розгалуженістю функцій. У їх виготовленні та побутуванні вже яскраво виражені тенденції, що опосередковано свідчать про тривалість їх розвитку у слов'ян, вони розвивались, еволюціонували на основі праслов'янських традицій. І хоч наведені дані про прикраси головного убору не дозволять дати вичерпне висвітлення цієї теми, подальший розвиток археологічних досліджень дозволить, безперечно, збагатити і доповнити характеристику своєрідних жіночих прикрас.

---

[1] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.; Тимощук Б.О. Зустріч з легендою [Про археологічні дослідження на території Північної Буковини. Історично-краєзнавчі нариси]. – Ужгород: Карпати, 1974. – 127 с.; Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – 192 с.

[2] Пастернак Я. Археологія України. – Торонто, 1961.; Пастернак Я. Княжий город Перемишль // Перемишль – західний бастіон України. – Нью – Йорк; Філадельфія, 1961.; Пастернак Я. Коротка археологія західно-украї-

нських земель. – Львів, 1932. – 96 с. / Відбитка з Богословії . – Т.10. – Кн. 3. – С. 62.; Пастернак Я. Старий Галич. – Краків; Львів, 1944.; Пастернак Я. Старий Галич. – Івано-Франківськ: Плай, 1998 – 349 с.

[3] Петегирич В.М. Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю // Археологія. – 1983 – Вип.42. – С.47-48.

[4] Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини // Археологічні студії – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип.1. – С. 174-183.; Пивоваров С.В. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 році // ПССІАЕ : Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2004.; Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. Чернівці, 2005 – 299 с.; Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.

[5] Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. – Київ-Чернівці: Золоті литаври, 2009. – Ч.2. – 568 с.; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – Чернівці: Рута, 1998. – 152 с.

[6] Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору (за матеріалами Пруто – Дністровського межиріччя) // Традиція і культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – 16-17 грудня, 2005. – К., 2005. – Частина 3. – С. 20-22.; Мисько Ю.В. Давньоруські прикраси з Недобоївського городища // МДАПВ – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 233-236.

[7] Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Камяні кургани і поховання в камяних огорожах) // ПССІАЕ: Збірник наукових праць – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – Т.1. – С. 217.

[8] Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 572. Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ. – 1898. – Т.25. – С.1-6 ; Грушевський М. Молотівське срібло // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31 – 32. – С.3-4; Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки НТШ. – 1900. – Т.27. – С.; Грушевський М. Історія України – Руси. – Львів, 1905.

[9] Грушевський М. Молотівське срібло – С.4. ; Грушевський М. Молотівське срібло... // Зписки НТШ – Т. 31–32. – С.3 ; Грушевський М. Ковтки «київського типу».. – С.7; Грушевський М. Історія України – Руси..;. Пастернак Я. Старий Галич.., 1944.; Пастернак Я. Археологія України., 1961.

[10] Етимологічний словник української мови. – К., 1985.

[11] Грінченко Б.Д. Словарь української мови: Перев. – К., 1958. – С. 262.

[12] Грушевський М. Історія України – Руси...; Пастернак Я. Княжий город Перемишль.., 1961.; Корзухина Г.Ф. Русские клады. – М., Л., 1954.

[13] Левашова В.П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С. – 7-54.; Hensel W. Slowianszczyzna w czesno-średniowieczna. – Warszawa, 1977. – S. 571; Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 100.

[14] Корзухина Г.Ф. Русские клады.. – С. 53-54.

[15] Левашова В.П. Височные кольца // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43. – С. – 7-54.

[16] Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси .– М., 1948. – С. 316-317.

[17] Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода X-XV вв. – М. , 1981. – С. 14.

[18] Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – С. 166.

[19] Тимощук Б.О. Північна Буковина... – С. 76.

[20] Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – С. 93.

[21] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – К.: Наукова думка, 1982. – С. 64, 117, 177, 179, 181; Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – Ужгород: Карпати, 1969. – С. 160.; Томенчук Б. Ятвяги на Буковині (Камяні кургани і поховання в камяних огорожах)… – С. 217.; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – С. 102.

[22] Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – С. 100, 205.

[23] Там само. – С. 100.

[24] Пастернак Я. Коротка археологія західно-українських земель. – Львів, 1932. – 96 с. / Відбитка з Богословії . – Т.10. – Кн. 3. – С. 62.

[25] Тимощук Б.О. Північна Буковина – земля слов'янська. – С.75, 98; Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра. – С. 224, 227; Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII-XIII ст. – С 102; Пастернак Я. Старий Галич. – С.230.

[26] Седов В.В. Восточные славяне... – С. 100.; Уткин А.В. Курганный могильник близ д. Кнутихи на р. Уводь // Краткие сообщения АН СССР. – №205: Славяно-русские древности. – М., 1991. – С. 98.

[27] Дучыц Л.У. Касцюм жыхароу Беларусі X-XIII ст. – Мінськ, 1995. – С. 13.

[28] Рыбаков Б.А. Русское прикладное искусство X-XIII вв. – М.: Наука, 1971 – С.17.

[29] Пивоваров С.В. Християнські старожитності... – С. 113.

[30] Пивоваров С.В. Середньовічне населення… – С. 224, рис. 47.

[31] Возний І.П. Чорнівська феодальна... – С. 38.

[32] Пивоваров С.В. Християнські старожитності… – С. 115-116.

[33] Там само. – С. 116.

[34] Мисько Ю.В. Давньоруські прикраси з Недобоївського городища… – С. 234.

[35] Пивоваров С.В. Два маловідомі середньовічні скарби з Буковини… – С. 179.

[36] Возний І.П. Чорнівська феодальна... – С. 102, 104.

[37] Піскова Г.О. Скарби стародавнього Ізяславля … – С. 32.

[38] Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Камянець-Подільський, 200.. – рис. 80, 82, 83, 85.

[39] Серегина Т.В. Раскопки в Окольном городе в 1978-1979 гг. // Археологическое изучение Пскова. – М., 1983. – С. 97.

[40] Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси .– С. 573-574.

[41] Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. – С. 163.

[42] Левашова В.П. Височные кольца… – С. 19.

[43] Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси .– С.337-338.

[44] Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина: (X – п.п. XIV ст.) – С. 179.

[45] Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору… – С. 21.

[46] Маслова Г.С. Орнамент русской народной вышивки как историко-этнографический источник. – С. 163.

[47] Там само. – С. 164.

[48] Мисько Ю.В. Космічна символіка давньоруського жіночого металевого убору… – С. 20.

[49] Пивоваров С.В. Середньовічне населення… – С. 228.

[50] Жиилина Н.В. Трехбусинные украшения древнерусских кладов XII-XIII вв. (типология, эволюция, технология и орнаментика) // Культура славян и Русь. – М.: Наука, 1998. – С. 314.

[51] Пивоваров С.В. Середньовічне населення… – С. 226, рис. 48, 1.

[52] Пивоваров С.В. Християнські старожитності… – С. 113.

[53] Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М.: Наука, 1967. – С. 172-173; Плетнева С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – С. 124-125.

[54] Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. – С. 166.

[55] Арцыховский 1963. – С. 24.

[56] Петегирич В.М. Пам'ятки часу навали золото ординців на Галицьку землю.. – С. 47.

[57] Рыбаков Б.А. Древний Чернигов // Материалы и исследования по археологии СССР №11. – М., Л., 1949.. – Т.1 – С. 58.; Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси .– С. 316-317.

[58] Корзухина Г.Ф. Русские клады. – С. 54.

[59] Hensel W. Slowianszczyzna wczesnośredniowieczna. – Warszawa, 1987. – S. 546.

[60] Якубовський В.І. Болохівські скарби як пам'ятки давньоукраїнського костюма і ремесла // Давня і середньовічна історія України: Історико-археологічний збірник. – Кам'янець – Подільський, 2000. – С. 264.; Мінжулін О. Реставрація творів з металу. – К., 1998. – С. 202.

[61] Сабурова М.А. Древнерусский костюм // Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – М., 1997. – С. 99.

[62] Пастернак Я. Старий Галич.. – С. 230.

[63] Корзухина Г.Ф. Русские клады… – Табл. XXX.

Summary

Aliona Vamush
(Chernivtsi)

The Temple Adornments in Head Attire of Old Russian Population of the Ukrainian Pre-Carpathian Region

In Medieval epoch the people of many nations decorated their national costumes with metal adornments. The jewelry was a necessity in the attire of old Russian woman. Historical scripts state those decorations represented the signs of prosperity and nobleness of the people they belonged to. Regular people used to have the simplest decorations – molded, laminated and made of wires ones. Wealthy people and aristocracy had them thin and precious in other words -it was fine jewelry. The old Russian decorations of woman's head attire of Pre-Carpathian area in composition and texture bear full analogies among the materials in the ancient settlements and inhabitations of neighboring territories of the Medieval Rus.

The key words: decorations, temple rings, serpent-shaped rings, earrings-suspenders, «Kyiv style» earrings.

УДК 255 (477.83) „XVIII"

Богдан Лазорак
(Дрогобич)

ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА ІВАНА ХРЕСТИТЕЛЯ В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (XVIII ст.)

На підставі віднайдених нових архівних матеріалів та на основі історико-краєзнавчих розвідок подільських істориків, опублікованих в неофіційній частині «Подольских епархиальных ведомостей», досліджуються питання інституційного розвитку церковних братств міста Кам'янця-Подільського в унійний період (1700 –1793 рр.). На прикладі церковного братства Івана Хрестителя розглядається внутрішня організація унійних братств, а також їх культурно-просвітницька та фінансово-господарська діяльність.

Ключові слова: церковне братство, Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, статут братства, «Подольские епархиальные ведомости».

Враховуючи сучасну недостатню вивченість питання становлення та розвитку церковних братств як релігійних інституцій, що існували в унійний період Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії[1] (1700 – 1793 р.), особливої ваги набуває вивчення минулого тих братств, котрі діяли в центрі крилоських намісництв (Львів, Галич, Кам'янець-Подільський та ін.).

Перші ґрунтовні історико-церковні дослідження діяльності унійних братств західного Поділля з'являлись на сторінках неофіційної частини «Подольских епархиальных ведомостей»[2]. В цьому плані досі неоціненними залишаються розвідки Ю.Лотоцького[3], Ю.Сіцинського[4], Д.Синицького[5], М.Яворовського[6] та ін[7]. Ці дослідники вперше почали вводити до наукового обігу статути унійних церковних братств та аналізувати записи актів візитаційних та судових книг Кам'янецького консисторського суду XVIII ст[8]. Фундаментальною залишається праця Ю.Сіцинського «Приходы и церкви Подольской Епархии»[9]. Проте розвідки подільських вчених виразно позиціонують їх як прихильників ідеї «єдиного православ'я», що вказує на їх конфесійну заангажованість[10]. Праці українських істориків подекуди опосередковано торкаються історії життя греко-католицьких братств XVIII ст., проте часто містять доволі скупі свідчення[11], тоді як польські дослідники поступово наблизились до аналізу унійних братських статутів[12].

На підставі аналізу нових архівних матеріалів (зокрема віднайдених братських статутів XVII – XVIII ст.[13]) та історико-краєзнавчих розвідок подільських істориків, ми намагатимемось простежити чинники, котрі відіграли ключову роль в інсти-

туційному оформленні церковних братств міста Кам'янця-Подільського в унійний період (1700 – 1793 рр.). На прикладі церковного братства Івана Хрестителя досліджується внутрішня організація унійних братств міста, а також їх культурно-просвітницька та фінансово-господарська діяльність.

У XVIII ст. Кам'янець-Подільський був центром Кам'янець-Подільського крилоського намісництва[14] в межах Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії[15]. На думку Ю.Сіцинського, 1699 р. став переломним у Речі Посполитій і відіграв важливу роль у переході церков Кам'янця-Подільського від православ'я до унії[16]. Цього ж року польський сейм прийняв закон, згідно з яким православним та іудеям заборонялось селитися в Кам'янці-Подільському[17]. Август II Фрідріх особисто призначив комісію, котра повинна була передати православні церкви міста уніатській церковній адміністрації[18]. Однак процес переходу церковних братств Кам'янця-Подільського до унії відбувся нерівномірно, а їх інституційне оформлення залежало від ряду об'єктивних чинників.

По-перше. В зв'язку з бурхливими історико-політичними подіями XVII ст. багато церков Кам'янця-Подільського на поч. XVIII ст. були закриті чи спалені, а в кращому випадку стояли в напівзруйнованому вигляді[19]. На початку XVIII ст. міщани Кам'янця-Подільського з його передмістями та загалом населення Поділля були втомлені постійними козацькими війнами, що тривали протягом 1624 – 1638 рр., 1648 – 1654 рр. аж до 1667 р. – часу укладення Андрусівського мирного договору[20]. З 1672 р. Поділля відчуло особливу сваволю турецької окупації, котра супроводжувалась своїм сакраментальним переслідуванням невірних[21]. Про знущання над церквами та їх мирянами в місті Кам'янець-Подільський Сергій Соловйов писав: «Обезсиленый край не получавшій ни откуда помощи, беззащитно, отдавался туркамъ… Во всѣхъ етихъ городахъ они церкви Божіи разорили, подѣлали изъ нихъ житницы, изъ другихъ мечети, колока на пушки перелили, жителямъ нужды чинятъ великія, малыхъ дѣтей берутъ, женяться силою, мертвыхъ погребать и младенцевъ крестить безпошлинно не дають, безперестанно кандалы куютъ и въ Каменецъ отсылаютъ…»[22]. Не менш трагічним для церков Зх. Поділля виявився період напруженої і довготривалої військової нестабільності, який тривав протягом 1700 – 1709 рр.[23] За цей час через території Галичини, Волині та Поділля перейшло п'ять різних армій: шведська на чолі з Карлом XII, російська на чолі з Петром I, 2 польські армії – одна на чолі з польським королем Станіславом Ліщинським, друга на чолі з Фрідріхом Августом II, а також армія козаків, котра була то в союзі з Швецією, то з Росією. Для Кам'янця-Подільського вищезгадані події наклали свій відбиток, хоча б у вигляді величезних спустошень та втрат серед населення, спалення церков, відступництва частини священиків, які після 1699 р. (сеймовий закон про переведення на унію православних) почали навертатися з православ'я на унію. Наведені вище факти також пояснюють низьку чисельність прихожан церковних парафії м. Кам'янця-Подільського на початку XVIII ст., котра була нечисленною, навіть в порівнянні з кам'янецькими передміськими (передм. Капвасари) та ближніми сільськими парафіями Кам'янець-Подільського крилоського намісництва. Навіть в 30-х рр. XVIII ст. середня кількість душ в існуючих парафіях Кам'янця-Подільського становила лише 15,5 сімей[24].

В кінцевому рахунку повернення у 1699 р. польської католицької адміністрації створило умови для відновлення Кам'янецького унійного крилосу та впорядкування його деканатів, протопопій і парафій з їх усталеною уніатською ієрархією[25]. Перед греко-католицькою адміністрацією постало першочергове завдання у відновленні церков та їх приходів. В залежності від того, наскільки швидко та ефективно налагоджувалось життя в конкретній греко-католицькій парафії, визрівали *сприятливі умови для самоорганізації* церковних братств (при умові переходу на унію відновлювались існуючі ще у XVII ст. давні православні братства та засновувались нові унійні церковні братства)[26]. В цей час велику підтримку у відновленні ослаблених церковних братств Кам'янця-Подільського здійснило Львівське Ставропігійне братство[27].

По-друге. Головним чинником в інституційному оформленні унійних братств слугував *акт присягання*[28] братчиками відновлених старих православних чи новоутворених церковних братств на вірність новим унійним правилам. Акт присягання був закладений в текстах унійних братських статутів[29], в котрих затверджувалось право на існування самого братства як особливої замкнутої інституції в межах всього парафіяльного середовища прихожан. Звідти бере свій початок поділ унійних церковних братств на присяглі та неприсяглі[30]. У XVIII ст. візитаторами церков[31] Львівсько-Галицько-Камянецької єпархії часто реєструвалися церковні братства. При цьому їх класифікували двома типами. Присяглі, тобто ті, які мали свої статути[32], затверджені духовною владою, а відтак інституційне коло обов'язків: влаштування шпиталів, вшанування померлих парафіян та безпосередніх членів братсва (старших братчиків, патронів храму), утримання паламара (в унійний період складав окрему присягу)[33], ситування канунного меду на храмові свята[34], постачання воску для освітлення церкви, догляд за храмом в цілому та ін. Неприсяглі братства, скоріше за все, становили собою звичайну церковну парафіяльну громаду мирян, без встановленого кола посадових осіб та якихось конкретних зобов'язань. Дуже часто присяглі братства поділялись на старші і молодші (чоловічі) та сестринські, кожне з яких мало свій окре-

мий статут. Наприклад, з акта візитації церкви Івана Хрестителя в м. Кам'янець-Подільський від 1759 р. дізнаємося про одночасне існування при тій церкві трьох церковних братств: двох чоловічих – старше (ім. Ів. Хрестителя) та молодше (ім. Благовіщення Пресв. Богородиці) і одного – жіночого, сестринського (ім. Непорочного Зачаття Діви Марії)[35]. Кожне із братств мало свій окремий статут, який затвердив львівсько-галицько-кам'янецький єпископ Атанасій Шептицький. Для старшого і молодшого статут було стверджено у 1735 р., а для сестринського 27 липня 1729 р. Причини різночасовості надання цих статутів, на жаль, не вдалось з'ясувати[36].

Фактично після прийняття унії Йосифом Шумлянським у 1700 р.[37], а згодом і ініїзації в 1708 р. Львівського Ставропігійного братства[38], розпочався процес перезатвердження статутів для колишніх православних братств по всій єпархії, що означало, відповідно, їх присягання унії. Спочатку ця тенденція поширилась у Львівському крилосі. Вже в 1710 р. Йосиф Шумлянський (1700 – 1710 рр.)[39] ствердив статут для церковного братства при церкві Різдва Христового в Жовкві[40], котре ще в XVII ст. було одним із найпотужніших братств Львівського крилосу. Однак на цьому етапі інституційного оформлення унійних братств в текстах їхніх статутів часто спостерігаємо ряд суперечливих моментів. З одного боку бачимо, що братство стверджується підписом та гербовою печаткою уніатського єпископа[41], і тим самим стає визнаною інституцією в межах унійної єпархії. А з другого боку, тексти передмови до братських артикулів, братської присяги та самих артикулів насправді містять давні православні змістові штампи (часті згадування імен східних патріархів про їх історичну участь у правовому ствердженні церковних братств, згадування православного обряду та ін.). Наприклад, в різних місцях того ж статуту братства при церкві Різдва Христового в Жовкві зустрічаємо ім'я антіохіського патріарха Йоакима[42]. Поширення та застосування цих шаблонів в братських статутах тягнеться з часів затвердження статуту для Львівського Успенського братства патріархом Йоакимом (від 1 січня 1586 р.)[43] і є присутнім в статутах інших церковних братств XVII ст.[44] Все це виразно вказує на збереження вшанування православних традицій в братській організації в першій третині XVIII ст. Самі ж текстові суперечності можна пояснити тим, що в унійний період тексти статутів складались самими братчиками, а їх зміст та формуляри набирали з часом трафаретних ознак і поширювались між іншими братствами.

Однак внаслідок тих обставин, в яких назрівали зміни до вимог церковної організації мирян та у зв'язку з прийняттям постанов Замойського синоду в 1720 р.[45], поступово змінюється і зміст тексту братських статутів. Прояви цих змін чи нововведень в братських статутах за часів правління Варлама Шептицького (1710-1715 рр.)[46] нами не виявлено. Такі текстологічні зміни закріплюються за часів Атанасія Шептицького (1715-1746 рр.)[47], коли процес інституційного оформлення церковних братств фактично завершується. Згадування в текстах статутів (передмові, братській присязі та власне артикулах) імені Святійшого Папи Римського, унійних титулів єпископа та самого терміна «греко-католицька,-ий» вказувало на безпосередню підлеглість членів братства унійним правилам. Наприклад, в 12-му артикулі статуту братства св. Архистратига Михайла с. Запитова від 1734 р. згадується ім'я Папи Римського Климентія: «Гды бы тєж и Архиєп[и]с[ко]пъ противный был, тєды публичнє зъ Брацтва выкинъти, и проклѧцтвъ ѿданый маєт быти ѿ Архиєп[и]скопа, по повєлєнїю Бл[а]жєнѣйшаг[о] Климєнтїѧ Папи Римскагѡ…»[48]. Зазначимо, що в 30-х рр. XVIII ст. єпископом було стверджено рекордну кількість братських статутів, серед яких були і статути унійних церковних братств Кам'янця-Подільського[49]. Про час та динаміку поширення братських статутів свідчать також акти генеральних візитацій. Під час них візитатори церков постійно вимагали від братств пред'явлення статуту, ретельно перевіряючи текст усіх пунктів, з метою уникнення суперечностей з постановами Замойського синоду 1720 р. Наприклад: «Чи братства мирян є законно утворені і мають статути, апробовані апостольською або єпископською владою?»[50]. Період правління Лева Шептицького (1749-1779)[51] для церковних братств подільські історики називали часом їх найбільшого розквіту та відносної стабільності[52]. В статутах цього періоду змістова невизначеність текстів братських статутів відсутня. Це зумовлювалось тим, що коли створювався новий статут, то його укладач черпав інформацію з оригіналів та копій братських статутів періоду А.Шептицького. Тому в цей період братські статути видозмінювались лише на рівні формулярів. Наприклад, статут братства св. Архистратига Михайла села Хомяківка[53] (Галицький крилос) мав форму стародруку. В ньому стояли спеціально відведені пропущені місця для впису від руки потрібного титулу церкви, адресату ієрея, що мав затвердити братство та місця для печатки. Це явно спрощувало етап підготовки документа і в цілому сприяло уніфікації братських статутів. Таким чином, за період від 1700 по 1794 рр. практика затвердження чи підтвердження братських артикулів унійного зразка поширилась по всій Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії[54], а їх текстологічне оформлення унійного змісту відбулось протягом 20-30-х рр. XVIII ст.

По-третє. Поряд з політичною та релігійною ситуацією важливе місце відігравали економічні умови, в яких життєдіяли братства. Отримавши статут стверджений єпископською владою, церковне братство здобувало право виконувати ті чи інші фінансово-господарські справи[55] (однак під

чітким наглядом унійної адміністрації, головним чином, парафіяльного унійного священика, котрого тепер призначав до парафії особисто єпископом[56]). Розвиток будь-якого церковного братства в XVIII ст. переважно залежав від того, наскільки були економічно сильні самі братчики, а відтак громада в цілому (звідси суми різного роду пожертвувань та їх використання в інших операціях: догляд за храмом, позики тощо). Велику роль у цьому відігравали доходи від рухомого та нерухомого майна[57]. Через низькі прибутки у XVIII ст. багато парафіяльних братств Кам'янця-Подільського не могли належно відремонтувати храм[58], не говорячи про надання комусь грошових позик. Від економічного статку церковного братства залежало існування чи відсутність шпиталів[59]. Іншим видом доходів унійних братств був прибуток від торгівлі воском[60].

Братство при церкві св. Івана Хрестителя

Серед усіх церков Кам'янця-Подільського[61], що існували у XVIII ст., нам відомо про діяльність лише деяких церковних братств, котрі в цей час функціонували при церквах: св. Івана Хрестителя, свв. Петра і Павла, св. Миколая (Мирлікійського), св. Трійці, Успіння Пресвятої Богородиці, Покрови Пресвятої Богородиці, св. Юрія Побідоносця (св. Георгія на подільських фільварках), Воздвиження Чесного Хреста (на території передмістя Карвасари[62]). На думку М.Яворовського[63], найдавніші церковні братства міста, засновані ще у XVII ст., діяли при церквах: св. Івана Хрестителя (засноване ще в1606 р.), св. Трійці (1640 р.) та Покрови Пресв. Богородиці (1672 р.). Про інституційне оформлення, а також про культурно-просвітницьку та фінансово-господарську діяльність братства Івана Хрестителя[64] в унійний період піде мова далі.

У XVIII ст. церква Івана Хрестителя розташовувалась на території центральної та поденно-східної частин Старого міста Кам'янця-Подільського[65]. Давнє православне братство при церкві Івана Хрестителя, що існувало з 1606 р., було, очевидно, ліквідоване в період перебування в місті турецької адміністрації (1672 – 1699 рр.)[66]. В історіографії вважається, що з 1699 р. по 1795 р. церква Ів. Хрестителя діяла в місті як греко-католицька святиня. З часу перебування церкви в унії нам відомо про її існування з трьох візитацій цієї церкви у 1730-1731 рр.[67], 1739 р.[68] та 1758 р.[69]. Про діяльність церковного братства при церкві Ів. Хрестителя, маємо доволі скупі свідчення, в основному зібрані візитатором Іваном Громницький у 1758 р.

З акту візитації від 1758 р. відомо про одночасне існування при церкві Ів. Хрестителя трьох церковних братств: двох чоловічих – старше (ім. Ів. Хрестителя) та молодше (ім. Благовіщення Пресв. Богородиці) і одного – жіночого, сестринського (ім. Непорочного Зачаття Діви Марії)[70]. Кожне із братств мало свій окремий статут, який ствердив львівсько-галицько-кам'янецький єпископ А. Шептицький. Відтак статут старшого і молодшого були стверджені у 1735 р., а сестринського дещо раніше – 27 липня 1729 р. Ствердження цих статутів греко-католицьким єпископом свідчить про інституційне оформлення цих братств та їх перехід на унію. Статути цих братств, на жаль, втрачені, однак припускаємо їх текстову схожість з іншими статутами церковних братств Кам'янця-Подільського, видані А.Шептицьким в цей же період. На сьогодні відомо про два опубліковані статути для церковних братств міста, що існували при церкві Св.Трійці (від 12 червня 1735 р.) та церкві свв. Петра і Павла (від 1 травня 1736 р.)[71]

У візитації 1758 р. згадано про братчиків старшого братства та їх певні заслуги перед братством, серед них: Стефан Бакалович (старший братчик), Михайло Опоченко (похований згодом в цій же церкві), Петро Тарапута, Олександр Дольський (за свідченням візити збудував вівтар для церкви),Іван Пясецький (в цей час зобов'язався дати камінь для будівництва церковного будинку), Андрій Чежевський, Олександр Маркевич, Григорій Зелинський, Михайло Пілілі, Петро Гудимович[72]. На той час чисельність старшого братства складала 9 осіб.

Окрім свого статуту, старше братство представило візитатору братську книгу, котра містила реєстр вписів та виписів осіб з числа братства і реєстр прибутків та витрат. Тут зафіксовано записи про доходи братства ще з 1726 р., тобто до моменту затвердження унійного статуту[73]. При ознайомлені з цією книгою візитатор І.Громницький зауважив неакуратність братства у веденні записів. Цікавим виявився останній запис 1726 р., котрий стосувався виборів старших братчиків: Христофора Радзиловського, що займав посаду писаря в магістраті міста Кам'янця-Подільського і був обраний старшим братства, а також Саву Чернеховського, обраного скарбієм братства.

Вивчаючи візитаційні книги та книги протоколів судових справ Кам'янецької духовної консисторії, Ю.Сіцинський звернув увагу на часту участь братства в різних судових суперечках. З візитації дізнаємося також, що І.Громницький у 1758 р. провів розслідування в межах старшого братства з приводу братських махінацій із земельною документацією. Візитатор з'ясував, що у 1745 і 1746 р. вибраним особам з числа старших братства, були передані документи, які стосувались земельних справ братства, згодом ці документи не були повернуті наступникам і, очевидно, були втрачені. На думку візитатора, винуватцем цього порушення був Олександр Дольський, котрий у 1745-1746 рр. був старшим братчиком. Причому деякі члени братства відкрито звинувачували О.Дольського в тому, що він умисно приховав ці документи[74] через те, що вони торкались земельного наділу з 2 будинками біля церкви Ів. Хрестителя, який О.Дольський захопив за допомогою колишнього настоятеля храму Петра Чижевського, а згодом

продав вірмену Торосу. Сам же О.Дольський заявляв, що він купив цей земельний наділ. Однак братчики стверджували, що ця земельна ділянка була передана братству у вигляді фундушу на користь церкви від пана Ластовецького. Братство вважало, що через загрозу судової справи, О.Дольський приховав ті документи, котрі містили відомості про справжніх власників. Заперечуючи ці звинувачення, О.Дольський прийняв в присутності візитатора присягу, котра була опублікована в XIX ст. Ю.Сіцинським: «Клянусъ Всемогущимъ Богомъ…, что я во время мого прохожденія должности старшого братчика не бралъ никогда никакихъ бумагъ и документовъ, касающихся церкви св. Іоанна и относящихся къ грунту, на которомъ находяться двѣ постройки, купленныя мною и затѣмъ проданныя, а также никого я не наговаривалъ брать эти документы и даже не знаю, какимъ образомъ они пропали, или гдѣ и у кого они пропали, или гдѣ и у кого они находятся»[75]. Після цієї присяги візитатор визнав О.Дольського невинним. Проте сам факт існування судової справи 1758 р., котру провів І. Громницький в межах братства, чітко відрізняє унійні братства XVIII ст. від православних у XVII ст. Періодичні візитації церков та мирянських братств, що існували при них, були виявом чіткого контролю за всією діяльністю братств з боку греко-католицької адміністрації.

Цікаво, що під час цієї ж візити 1758 р. братство Ів. Хрестителя представило візитатору Івану Громницькому формальну копію (autenticum extractum) декрету королівської судової комісії, що відбувалась у місті в 1739 – 1740 рр. Ця судова справа стосувалася ще одної суперечки, тепер між кам'янецьким магістратом і А.Шептицьким[76]. Декрет цієї справи засвідчував для братства право на вільне користання кам'яницею поблизу церкви Ів. Хрестителя.

Станом на 1759 р. старше братство було досить багатою мирянською організацією. Це давало можливість провадити позичкові операції не тільки між самим членами братства, а й надавати їх для інших міщан. Також в старшого братства підтримувалася давня традиція зберігати гроші та цінні документи (статут, судові декрети, елекційні грамоти) у братській скрині[77].

Незважаючи на те, що постанови Замойського синоду від 1720 р. чітко розмежували права і обов'язки, а відтак і функції братства та священика (включаючи виборність священика незалежно від волі братства), ці дві церковні інституції тісно співпрацювали між собою. Бувало навіть так, що священики походили з родин, представники яких були членами братства і навпаки[78]. Прикладом цього була родина Чежевських, яка здавна належала до числа прихожан церкви Івана Хрестителя. Так, у 1724 р. за рекомендацією магістрату міста Кам'янця-Подільського Петро Чежевський був рукоприкладений в сан священика в 1724 р. Його брат Павло Чежевський був висвячений в Уневі і призначений вікарієм до церкви Івана Хрестителя 24 травня 1744 р. А після смерті о. Петра у 1752 р. о. Павло став настоятелем цього храму і помер у 1765 р. У 1758 р. серед числа братчиків, що належали до старшого братства при тій же церкві, був Андрій Чежевський.

З цього приводу наведемо ще один цікавий випадок, коли у 1744 р. Йосиф Ластовецький позиває проти священика Петра Чежевського і братства церкви Ів. Хрестителя[79]. Зміст справи полягав у тому, що священик і церковне братство не захотіли повернути Й.Ластовецькому і його сестрі Вікторії Ластовецькій двох скринь з жіночими прикрасами та домашніми речами, котрі належали їх матері Анні Ластовецькій (Невірській). Насправді обидві скрині Анна разом із своїм другим чоловіком Іваном Невірським раніше віддали на зберігання до братської казни. Після смерті матері Й.Ластовецький почав аргументувати, що речі, котрі зберігались в скринях, були куплені першим чоловіком Анни – Фомою Ластовецьким, батьком І. Ластовецького. На ці аргументи братство і священик одностайно заявили, що вони не хочуть повертати І.Ластовецькому ці скрині через те, що їх повернення вимагає також Іван Невірський (другий чоловік Анни). Тому братство св. Ів. Хрестителя разом із парафіяльним священиком просили вважали за потрібне передати справу до світського суду з метою з'ясувати хто має право забрати скрині. Консисторський суд згодом постановив передати справу в ґродський суд.

На сьогодні нам невідомо, чи утримувало братство шпиталь при церкві Ів. Хрестителя у XVIII ст[80]. Доволі скупі свідчення маємо і про діяльність молодших братств[81]. З візити 1758 р. знаходимо імена та прізвища членів молодшого братства (чоловіче) ім. Благовіщення Пресв. Богородиці при церкві Ів. Хрестителя. Це, зокрема, старший братчик – Антоній Кубовський, а також інші члени братства: Роман Венгрженовский, Григорій Кузимкевич, Іван та Михайло Григоровичі. До речі, Р.Венгрженовский представив візитатору статут братства 1735 р. Молодше братство, як і старше братство, вело братську книгу, в якій містилися списки братчиків, а також записи про вибори старших братчиків та фінансову діяльність.

Молодше сестринське братство ім. Непорочного Зачаття Діви Марії мало статут від 22 липня 1729 р. та братську книгу. Щодо фінансово-господарської діяльності братства, то візита 1759 р. зафіксувала невеликі прибутки братства. Наприклад, відомо, що у 1759 р. один із членів старшого братства Олександр Маркович володів позикою від сестринського братства на суму 50 злотих під відсоток 3 злоті в рік. А міщанка Анастасія Туралутова утримувала позику на суму 30 злотих 12 грош. Братська казна в цей час неперевищувала 2 злотих.

В період правління єпископа Петра Білянського (1781-1798 р.)[82] при церкві Івана Хрестителя утворюється єпископська кафедра, а оскільки опікою церкви починає займатися безпосередньо єпископська влада[83], функціональне коло обов'язків братства звужується. Доля церковного братства при церкві Івана Хрестителя в цей час нам, на жаль, невідома. Проте з впевненістю можна стверджувати, що після того, як 2 травня 1793 р[84]. генерал-аншеф російської армії Михайло Кречетніков оголосив для Поділля маніфест про приєднання колишніх земель Речі Посполитої до складу Російської імперії, будь-які греко-католицькі інституції на цих теренах перестали існувати[85]. Відтак, 4 травня 1793 р.[86] уніатське духовенство кам'янецької кафедральної церкви ім. Івана Хрестителя здійснило присягу на вірність російській імператриці в присутності генерала Дерфельдіна[87]. До православного віросповідання почали переходи і миряни кам'янецьких церков, а унійні церковні братства, що складались з їх числа, перестали існувати.

Таким чином, інституційне оформлення унійних церковних братств в Кам'янці-Подільському, зокрема при церкві Ів. Хрестителя, було проявом соборноправницьких традицій, що зберігались і розвивались у XVIII ст. на території всієї Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії. В цілому діяльність братства св. І.Хрестителя першої пол. XVIII ст. характеризується: а) з одного боку, відходом від ідеї «боротьби за православну віру», котра бере свій початок в кінці XVI ст. та існує в місті до 1672 р. б) з другого боку, після Замойського синоду 1720 р. церковне братство через періодичні звіти та їх перевірку візитаційними місіями повністю потрапляє під чіткий нагляд греко-католицької адміністрації, зберігаючи при цьому правові механізми необхідні для здійснення фінансово-господарської та культурно-просвітницької діяльності.

---

[1] Encyklopedia katolicka. – T. XI. – Lublin: Katolicki uniwersutet Lubelski Jana Pawia II, 2006. – S. 258-270.

[2] Про роль і значення єпархіального часопису «Подольские епархиальные ведомости» другої половини XIX – початку XX ст., навколо якого зорганізувався краєзнавчий рух на Поділлі досі немає спеціальних ґрунтовних досліджень. Останнім часом з'являються поодинокі розвідки присвяченні джерельному матеріалу видання, які торкаються виключно XIX поч. XX ст. Див. наприклад: Григорук О. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело до вивчення духовно-релігійної та церковної історії Поділля // Історія релігії в Україні. – Львів:Логос, 2009. – Кн. ІІ. – С. 58-64.

[3] Лотоцкий Ю. Правила для православного братства, учрежденнаго 1736 года при Петропавловской церкви въ г. Каменцѣ Подольскомъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1863. – № 11. – С. 435-441.

[4] Сецинский Е. Церковное православнымъ и христолюбивимъ парахияномъ Бахтинскимъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 14. – С. 627-639.

[5] Синицкій Д. Каменецкій Свято-Троицкій первокласснный монастир // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1868. – № 18. – С. 576-586; № 19. – С. 615-624; № 20. – С. 637-660; № 21. – С. 687-691; №22. – С. 743-751.

[6] Яворовскій Н. Историческія свѣдѣнія о Каменцѣ-Подольскомъ и его православныхъ церквахъ, въ связи съ гражданскою и церковною жизнію Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 9-10. – С. 211-224.

[7] Біла С. Краєзнавча тематика у дослідженнях подільських істориків Церкви // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 10. – С. 75-79; Сицинский Е., Беднаровский С. Указатель «Подольских епархиальных ведомостей». 1862 – 1902. – Каменец-Подольский, 1907. – 1087 с.

[8] Про це докладніше див. у: Скочиляс І. Архіви унійної церкви на Поділлі XVIII століття: спроба реконструкції // Український археографічний щорічник. – Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2004. – Вип. 8-9. – Т. 11-12. – С. 105-111.

[9] Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской Епархии. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський. 2009. – С. 996 с.

[10] Аналізуючи діяльність братств Кам'янця-Подільського, дослідники (майже кожен з них був православним священиком) свідомо упускали важливі моменти унійної реорганізації братств. В інших випадках визначали статус мирян греко-католицького віросповідання XVIII ст. на Поділлі, як: «жертв своеволия и наглості». Див. докладніше у: Уніатство въ былое время // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 23. – С. 1015.

[11] Ісаєвич Я. Братства Поділля в XVI – XVIII ст. // Мат-ли ІІІ Под. іст.-краєзн. конф. – Львів, 1970. – С. 88-89; Хіхлач Б. ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII – перша третина XIX ст.): загальний огляд // Подільська старовина. –Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – Вип. IV. – С. 139-59; Історію церковних братств Поділля у XIX ст. див. у: Григорук О. До історії православних церковних братств Поділля (за матеріалами "Подольских епархиальных ведомостей») // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2008. – Т. 16. – С. 234-242. Див. також: Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський: Б.в., 1993. – 480 с.

[12] Kołbuk W. Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych // Unia brzeska: geneza, dzieje i konserwencje w kulturze narodów słowiańskich. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. – S.329-36. В минулому історію Кам'янця-Подільського вивчав також польсько-український історик Ролле Антоній-Йосиф. Див. наприклад: Do dziejow Kamieńca Podolskiego (z popierów pozostołych po smierciu pana dr Dr Antoni J. (Rolle) // Przegodnik naukowy i literacki. – Lwów, 1907. – № 2. – S.120-142; Яворовский Н. Воспоминания об Иосифе Иосифовиче Ролле // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск, 1904. – Вып. X. – С. 506-517.

[13] Більшість з них знаходяться у фондах: відділу рукописів та стародруків Національного музею у Львові (далі – НМЛ); відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. в. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ);

інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). Наприклад: НМЛ. – Рл-748, Рл-804, Ркл-1017; Ркл-1222; ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 97, 99, 104.

[14] Серед крилоських та намісницьких міст Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Кам'янець-Подільський знаходився найдальше від єпископської кафедри у Львові при соборі св. Юра. У XVIII ст. В місті, зокрема, існувала соборна церква св. Трійці, яка вважалася резиденцією уніатських єпископів. Зазначимо, однак, що довгий час будинок, що відводився під резиденцію єпископа був відсутнім при церкві, а перебування в місті львівсько-галицько-кам'янецьких єпископів протягом XVIII ст. в цілому були не частими. Проте при храмі Св. Трійці постійно перебував генеральний вікарій, котрий подібно, як і в Галичі та Львові, в часі відсутності єпископа та від його імені відав усіма справах крилосу. Див. у: Головацкий Я. Львовская русская єпархія за сто лѣтъ назадъ. Описання въ донесеніи, поданномъ, епископомъ львовскимъ, луцкимъ и каменецкимъ, въ 1761 году // Подольские епархиальніе ведомости. Неофициальный отдел (далі ПЕВ, н.о.). – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 3. – С. 108; № 4. – С. 163-164. Див. також: Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 57, 265, 330. Див. також: Блажейовський Д. Поважні осяги та великі втрати. Список єпархій, парафій та монастирів від Попраду по Дніпро (1768 – 1991). – Львів: Каменяр, 2008. – С. 195, 203, 230.

[15] Вперше детальний опис єпархії (на рівні деканатів, протопопій та парафій, а також про стан церковних братств в цілому) був підготовлений Левом Шептицьким для римської курії у 1761 р. Документ віднайшов Я. Головацький в архіві Львівської митрополичої капітули в 60-х рр. XIX ст. Див. докладніше у: Головацкий Я. Львовская русская єпархія за сто лѣтъ назадъ. Описання въ донесеніи, поданномъ, епископомъ львовскимъ, луцкимъ и каменецкимъ, въ 1761 году // Подольские епархиальніе ведомости. Неофициальный отдел (далі ПЕВ, н.о.). – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 3. – С. 102-111; № 4. – С. 163-177; Див. також: Учрежденіе Львовской, Галицкой и Каменецъ-подольской епископіи въ 16 вѣкѣ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 1. – С. 8-11; Encyklopedia katolicka. – T. XI. – Lublin: Katolicki uniwersutet Lubelski Jana Pawła II, 2006. – S. 261.

[16] За правління Августа II Фрідріха у результаті війни Священної ліги проти Османської імперії на Карловицькому конгресі (1698 – 1699 рр.) було підписано договір, за яким до складу Речі Посполитої відійшли Поділля та частина Правобережної України // Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 915; Див. також: Сецинский Е. Переходъ г. Каменца-Подольскаго подъ Россійскую Державу 21 апрѣля 1793 года // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1893. – № 1. – С. 258.

[17] Про сеймові постанови щодо православного населення українських земель див у: Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – С. 140-141.

[18] Там само. Серед церков Кам'янця-Подільського першою під ревізію потрапила ц. св. Ів. Хрестителя.

[19] В період козацьких війн 1624 – 1638 рр., а згодом і в період війни під проводом Б. Хмельницького особливих погромів та втрат зазнали церкви уніатських парафій на Поділлі, що стали першими на увазі в православних козаків. Однак не меншої руйнації зазнали православні храми. Декотрі парафії взагалі зникли разом з прилеглими до них сусідніми (дрібними) приходами. Наприклад, під час першого походу Б.Хмельницького с.Борівка (за унійним поділом належало до Кам'янецького крилосу) разом із прилеглими до неї малими селами були спалені. Див. докладніше: Ш. І. Историческія свѣдѣнія о с. Боровкѣ, Ямпольскаго уѣзда // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1895. – № 17. – С. 395. В цілому за період з 20-х по 70-ті рр. XVII ст. було втрачено безліч актової документації (в тому числі братські статути, фінансово-господарські книги обрахунків братств, статути (статутні грамоти), елекційні грамоти та ін.). Істотний внесок у розуміння цієї проблеми здійснив: Плохій С. Наливайкові віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні. – К.: Критика, 2005. – С. 230-248, 268-292. Див. також: Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. – 677 с.

[20] Синицкій Д. Религіозная сторона жизни нашего народа // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 4. – С. 150-155. Див. також: Sysyn F. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII w. Rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzienie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 1982. – T. 27.– S. 85.

[21] Синицкій Д. Вказ.праця. – С. 155-156.

[22] Там само. – С. 155.

[23] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / 3-тє вид, перероблене та розшир. – К.: Критика, 2006. – С. 408-418; Великий А. З літопису християнської України / 2-ге вид. – Львів: Місіонер, 2000. – С. 68-72.

[24] Генеральна візитація 1736 р. зафіксувала кількість сімей прихожан при греко-католицьких церквах Кам'янця-Подільського: ц. Ів. Хрестителя – 12 сім., ц. Св. Миколая – 13 сім., ц. Різдва Христового – 7 сім., ц. Воздвиження Чесного Хреста передміська (пердм. Карвасари) натомість становла – 30 сім. В близьких до міста селах візитатори фіксували подекуди більшу чисельність прихожан, в середньому від 20 – до 50 сім., рідко 80 – 100 сім., такі парафії вважалась потужними. Див. докладніше у: Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 258. Див. також: Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 57, 265.

[25] Про ієрархію унійної церкви див. у: Лобатынскй С. О св. антиминсахъ канца XVII, XVIII и начала XIX столѣтій, представленныхъ церквей Подольской епархіи и хранящихся при крестовой архіерей ской церкви // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1888. – № 23. – С. 550.

[26] Яворовскій Н. Историческія свѣдѣнія о Каменцѣ-Подольскомъ и его православныхъ церквахъ, въ связи съ гражданскою и церковною жизнію Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 9-10. – С. 222.

[27] Шараневич И. Николай Красовский (Миколай Красувский) от 1686 – 1692 писарь управленія, а оть 1692 – 1697 старийшина Ставропигийского братсва вь Львовь. Исторический очеркь сь прибавкою современныхь записокь изь книгь и регистровь Львовскаго Ставропигийскаго братсва. – Львов: Типографія Ставропигійского института, 1895. – С. 151.

[28] Про деякі рефлексії щодо змісту присяги див. у: Шандра В. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – XIX століть): формула присяги // Український археографічний щорічник. – Київ: «Бізнесполіграф», 2007. – Вип. 12. – Т. 15. – С. 389-402.

[29] Вперше дослідженням унійних братських статутів здійснив: Kołbuk W. Ustawy i statuty unickich bractw cerkiewnych // Unia brzeska: geneza, dzieje i konserwencje w kulturze narodów słowiańskich. – Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1994. – S.329-36. Про історію виникнення братських статутів та спроби їх порівняння див у: Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. – Киев: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра, 1904. – С. 30-40; Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – С. 220-236. Спеціального вивчення потребують формуляри статутів.

[30] Вивчаючи «екстракти» або виписки з протоколів візит, котрі зберігаються у фонді Волинської духовної консисторії Р. Кондратюк вперше підняв питання присяглості унійних братств. Візитатори унійних парафій на Волині фіксували наявність мирянських церковних братств при переважній більшості церков, поділяючи їх на присяглі та неприсяглі. Див. докладніше: Кондратюк Р. Джерела з історії Уніатської Церкви Південно-Східної Волині другої половини XVIII // Архіви України. – 2001. – № 4-5. – С. 99-110.

[31] Наприклад візитатором Кам'янецьких церков у 1758р. був Іван Громницький: Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 917. Див. також: Budzynski Zd. Struktura terytorialna eparchii Lwowskiej w świetle wizytacji ks. Mikołaja Szadurskiego (1758-1765) // Religie. Edukacja. Kultura. Księga pamiątkowa dedukowana profesorowi Stanisławowi Litakowi. – Lublin: Towarustwo Naukowe KUL. – S. 127-142.

[32] При наявності статуту, до присяглих належали і старші і молодші братства. Див. детальніше у: Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 220-222.

[33] НМЛ. – Ркк-128. – Арк. 42 зв. Наскільки така практика поширилась під час інституційного закладення церковних братств Кам'янецького крилосу нам невдалось з'ясувати.

[34] Це один із найпоширеніших напрямків господарської діяльності церковних братств на Поділлі. Про ситування канунного меду та виготовлення з нього воску для виробництва обрядових свічок див у: Яворовскій Н. Медоваареніе въ древній Руси и остатки его при церквахъ Подольской епархіи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1878. – № 13. – С. 484; № 18. – С. 680. Свѣча (братська свічка, канун) – це традиційне загальносільське парафіяльне свято було досить поширене при церквах Камянецького крилосу в XVII – XVIII століттях. Обряд спалення свічок виготовлених силами церковного братства приурочувався на честь святого покровителя місцевого храму та на честь інших релігійних свят. Ці празничні урочистості проводились, як правило, у весняно-літній період.

[35] Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. – С. 220-222.

[36] Там само. – С. 921-922.

[37] Копыстянский А. Материалы, относящиеся к истории Львовского ставропигиона в 1700 – 1767 гг. // Сборник в память 350-летия Львовского ставропигиона. – Львов: Ставропигійский институт, 1936. – Ч. І. – С. 2, 3-4, 5-6, 21-22.

[38] Там само. – С. 6-21, 133-136; Шустова Ю. Документы Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586 – 1788): Источниковедческое исследование. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 648 с.

[39] Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960). – Торонто: Видавництво оо. Василіан, 1962. – С. 65, 66, 70, 75, 90, 151, 152. Див. також. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – С. 9-12; Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 373.

[40] НМЛ. – Ркк-128. – 42 арк.

[41] Там само. – Арк.11 зв.,12. Див. також. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – 112с.

[42] НМЛ. – Ркк-128. – Арк.1,12, 13.

[43] Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – T. I, – Leopolis: Ex typographia institute Stauropigiani Leopoliensis, 1895. – S. 113-119; Капраль М. Привілеї національних громад міста Львова (XVI – XVIII ст.). – Львів: Документальна скарбниця Львова, 2000. – С. 500-504.

[44] Наприклад статут братства при церкві Різдва пр. Богородиці від 1697 р., що знаходилась на Тарнавському передмісті Львова, і належала до Львівського крилоського намісництва (ЛНБ. – Ф. АСП. – Спр. 113). Статутна грамота про регламентацію внутрішнього життя церковного братства в Куликові від 1670 р.(ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 97. Також див: ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 97, 99, 104; НМЛ. – Рл-748, Рл-804, Ркл-1017; Ркл-1222; ЛНБ. – Ф. АСП. – Спр. 445; Ф. Оссолінських. – Спр. 3391/II.

[45] Постанови собору мають великий ступінь інформативності, бо їх метою була реакція на актуальні потреби церкви у царині богослужбового життя. Замойський синод 1720 р. був довгоочікуваною і важливою подією у житті поунійної Київської Церкви. Майже триста років Замойський синод залишається юридичним та адміністративним кодексом унійної церкви. На його постанови покликаються до сьогодні, хоч сприймають їх неоднозначно. Вперше постанови синоду було опубліковано латинською і польською мовами. Постанови повністю опубліковані латинською (зокрема, перші три римські видання 1724, 1833, 1883 рр.), польською (віленські видання 1781 і 1785 рр.). У 1744 році Митрополит Атанасій Шептицький видав постанови тодішньою українською книжною мовою. Частина згаданих видань стали бібліографічною рідкістю. Тому неабияке значення має українське видання постанов синоду в 2006 р. Див. докладніше: Провінційний синод у Замості 1720 року Божого. Постанови. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 304 с. Це репринтне видання за книгою від 1858 р., що вийшла в Римі, зі старання Священної Конгрега-

ції Поширення Віри. Сучасне видання підготовили професор Івано-Франківської теологічної академії, декан богословського факультету о. д-р І. Козовик, а також о. І. Пелехатий. Зазначимо, що книга має, однак, ряд текстологічних неточностей. Блажейовський Д. Тереховський Р. Рим і обрядово-літургічні дискусії у патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами. Збірка спостережень та дискусій, зібрана та передана до Східної Конгрегації о. Кирилом Королевським. – Львів: Б. в., 2002. – С. 84-90. Див. також: Krypiakiewicz Unia Święta. W 300. letniąunii Brzeskiej. – Lwów: Drukarnia nar. St. Manieckiego. 1897. – S. 79-80; Суттер Е.-К. Значення Замойського (1720) та Віденського (1773) синодів для уніатів Речі Посполитої та Габсбурзької монархії. // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 99-101, 103-112.

[46] ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 145. – Арк. 1; Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960). – Торонто: Видавництво оо. Василіан, 1962. – С. 75, 89, 90, 152, 153, 222. Див. також. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – С. 14-16; Троицкій П. Варлаамъ и Атанасій Шептицкіе, епископы Львовскіе и Каменецкіе // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1869. – № 2. – С. 47-50. Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – С.

[47]ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 151. – Арк. 1; № 148. – Арк. 1; Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960). – Торонто: Видавництво оо. Василіан, 1962. – С. 82, 87, 89-95, 97, 109, 111, 153, 154, 220, 222-240, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 251, 253. Див. також. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – С. 17-21; Лобатынскй С. О св. антиминсахъ канца XVII, XVIII и начала XIX столѣтій, представленныхъ церквей Подольской епархіи и хранящихся при крестовой архіерейской церкви // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1888. – № 24. – С. 583-593. Про складні взаємини єпископа з Львівським Успенським братством див. у: Троицкій П. Варлаамъ и Атанасій Шептицкіе, епископы Львовскіе и Каменецкіе // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1869. – № 2. – С. 50-57; № 3. – С. 100-107. Про виправлення старих та оформлення нових текстів документації за часів А. Шептицького див. у: Яворовскій Н. Пам'ятники уніат ской церковно-литературной дѣятельности, въ концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1869. – № 5. – С. 186-187. Про зміни в єпархії, що запроваджував А. Шептицький. Див. детальніше у: Там само. – С. 186-187; Лужицький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – С. 383-384. Про адміністративну реформу Львівської єпархії 1721 р. на прикладі Язловецького намісництва див. у: Скочиляс І. Язловецьке намісництво на західному Поділлі у XVII – першій половині XVIII століть: Територіальний "родовід" та парафіяльна мережа (історико-географічний аспект) // Український археографічний щорічник. – Київ: «Бізнесполіграф», 2006. – Вип. 10-11. – Т. 13-14. – С. 233-238.

[48] НМЛ. – Ркк-177. – Арк. 15. зв.

[49] Лотоцкий Ю. Правила для православного братства, учрежденнаго 1736 года при Петропавловской церкви въ г. Каменцъ Подольскомъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1863. – № 11. – С. 435-441; Синицкій Д. Каменецкій Свято-Троицкій первоклассный монастир // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1868. – № 21. – С. 687-691. Аналіз унійних статутів міста Кам'янця-Подільського потребує більш глибокого спеціального дослідження, з метою встановлення його можливих структурних, текстологічних та змістовних схожостей та відмінностей з іншими братськими статутами Львівського та Галицького крилосів на конкретному історичному етапі. Наприклад, виявлено змістові та текстологічні схожості між статутами церковних братств м. Кам'янця-Подільського та братством села Бахтин (згідно візитації 1726 – 1727 рр. село належало до Барського намісництва Кам'янець-Подільського крилосу, а за візитацією 1782 – 1785 рр. до Снітківського намісництва Барського крилосу). Див у: Сецинский Е. Церковное православнымъ и христолюбивимъ парахияномъ Бахтинскимъ. – С. 629-639. Див також: Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 13, 350.

[50] Провінційний синод у Замості 1720 року Божого. Постанови. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 291.

[51] ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 171. – Арк. 1; № 198. – Арк. 1; Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590 – 1960). – Торонто: Видавництво оо. Василіан, 1962. – С. 95, 99, 105, 106, 108-109, 111, 154, 155, 156, 160, 222, 233. Див. також. Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – С. 23-29.

[52] Лобатынскй С. О св. антиминсахъ канца XVII, XVIII и начала XIX столѣтій, представленныхъ церквей Подольской епархіи и хранящихся при крестовой архієрей ской церкви // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1888. – № 23. – С. 548-549; Див. також:

[53] НМЛ. – Ркк-94. – Арк.1-4 зв.

[54] Інколи єпископ доручав підтвердження іншій духовній особі: Яворовскій Н. Пам'ятники уніат ской церковно-литературной дѣятельности, въ концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1869. – № 5. – С. 186-187.

[55] Записка о православныхъ церковныхъ братсвахъ въ Западной Россіи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1864. – № 21. – С. 746-747.

[56] Сьогодні відомо про безліч ординаційних грамот виданих А. Шептицьким та Л. Шептицьким парафіяльних священиків та пресвітерам на право відправляти богослужіння. Див. докладніше: ІР НБУ. – Ф. XVIII. – № 169, 182, 185, 186, 194, 200, 201, 211, 215, 216, 218, 219, 220, 221, 232, 233, 235, 240, 243, 244, 252, 253, 254, 260, 264, 265, 266, 267, 268, 272, 273. Див. також: Лобатынскй С. Ставленныя грамматы уніатскихъ митрополитовъ и епископовъ въ Браславщинъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 32. – С. 713-725.

[57] Про джерела для постійних та непостійних доходів див у: Записка о православныхъ церковныхъ братсвахъ въ Западной Россіи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-По-

дольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1864. – № 21. – С. 746-747.

[58] Див. наприклад: Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 916-917.

[59] Про засадничі моменти в роботі братського шпиталю при ц. Успіня Пресв. Богородиці в Кам'янці-Подільському див. у: Яворовскій Н. Историческія свѣдѣнія о Каменцѣ-Подольскомъ и его православныхъ церквахъ, въ связи съ гражданскою и церковною жизнію Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 9-10. – С. 211. Синицкій Д. Религіозная сторона жизни нашего народа // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 4. – С. 159.

[60] Про витоки традиції заготування меду, та виготовлення на його основі воску і його продаж, а також прив'язаність цієї традиції до церковних братств на Поділлі див у: Яворовскій Н. Медоваареніе въ древній Руси и остатки его при церквахъ Подольской епархіи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1878. – № 13. – С. 484; № 18. – С. 680.; В. Церковная свѣча // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1899. – № 38. – С. 891-898; В. П. Къ разсужденіямъ щ возстановленія приходской жизни по старинѣ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1899. – № 7. – С. 138.

[61] Про історію всіх церков Кам'янця-Подільського див у: Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской Епархии. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський. 2009. – С. 318-321; Орловскій М. Краткія свѣдѣнія о Каменецкихъ православныхъ церквяхъ и католическихъ костелахъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 22. – С. 973.

[62] Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: «Абетка-НОВА», 2002. – 383 с.

[63] Яворовский Н. Рѣчь, сказання Н. И. Яворовскимъ въ торжественномъ собраніи 13 мая, по поводу исполненія столѣтія Подольской епархіи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1895. – № 40. – С. 982.

[64] Про культ та празники Йоана Хрестителя в грекокатолицькій церкві див у: Катрій Ю. Пізнай свій обряд. – Львів: «Свячадо», 2004. – С. 381-387.

[65] Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской Епархии. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський. 2009. – С. 326; Орловскій М. Краткія свѣдѣнія о Каменецкихъ православныхъ церквяхъ и католическихъ костелахъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1865. – № 22. – С. 973.

[66] Про витоки братства при церкві Ів. Хрестителя див у: Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 39. – С. 901-902; № 40. – С. 915.

[67] Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. – С. 58. Див. також: Блажейовський Д. Поважні осяги та великі втрати. Список єпархій, парафій та монастирів від Попраду по Дніпро (1768 – 1991). – Львів: Каменяр, 2008. – С. 203, 230.

[68] Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. – С. 915.

[69] Там само.

[70] Там само. – С. 922.

[71] Лотоцкий Ю. Правила для православного братства, учрежденнаго 1736 года при Петропавловской церкви въ г. Каменцѣ Подольскомъ // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1863. – № 11. – С.435-441; Синицкій Д. Каменецкій Свято-Троицкій первоклассный монастир // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1868. – № 21. – С. 687-691.

[72] Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 920-921.

[73] Там само.

[74] Про зміст цих документів див. у: Там само. – № 39. – С. 895-896.

[75] Там само. – С. 922.

[76] Там же. – С. 917.

[77] Там же. – С. 922.

[78] Там само. – С. 921, 923.

[79] Там само. – № 39. – С. 899-900.

[80] Відомо про існування шпиталів при інших міських церквах: Яворовскій Н. Историческія свѣдѣнія о Каменцѣ-Подольскомъ и его православныхъ церквахъ, въ связи съ гражданскою и церковною жизнію Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 9-10. – С. 211. Див. також: Потимко О. Братські шпиталі Львова XVI – XVIII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2005. – Т. 10. – С. 97-116. Encyklopedia katolicka. – T. XI. – Lublin: Katolicki uniwersutet Lubelski Jana Pawła II, 2006. – S. 265.

[81] Там само.

[82] Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667 – 2007). – Тернопіль: ТОВ Новий колір, 2008. – С. 30-32.

[83] Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 40. – С. 924.

[84] Там само. – № 42. – С. 952; Сецинский Е. Переходъ г. Каменца-Подольскаго подъ Россійскую Державу 21 апрѣля 1793 года // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1893. – № 16. – С. 257-267.

[85] Лось. В. Становище греко-уніатської церкви на теренах Поділля, Київщини та Волині: слабкість традиції чи сила зброї? // Історія релігії в Україні. – Львів: Логос, 2009. – Кн. ІІ. – С. 457-463.

[86] Там само.

[87] Сецинский Е. Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи // ПЕВ. н. о. – Каменецъ-Подольскій: тип. Свято-Троицкого братства, 1890. – № 42. – С. 952.

Summary

Bohdan Lazorak (Drohobych)

Institutional registration and activity of church fraternity of Ivan Khrestytel in Kamyanetz-Podilsk (XVIII century)

Based on the discovered new archival materials and on the basis of historical and naturalistic investigations by historians of Podillya, which were published in the informal part of «Eparchy notions of Podillya», the

questions of institutional development of church fraternities in Kamyanetz-Podilsk in the Uniate period (1700 -1793 years) are explored. On the example of the church fraternity of Ivan Khrestytel internal organization of Uniate fraternities is considered and their cultural, educational, financial and economic activities are analyzed.

Keywords: church fraternity, regulation of fraternity, Kamyanetz-Podilsk, «Eparchy notions of Podillya».

УДК: 94(477)„19"

Мар'яна Дячук
(Ужгород)

ДО ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ «РОСІЙСЬКОГО ПЕРІОДУ» ДІЯЛЬНОСТІ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО

У статті йдеться про один з найскладніших періодів у житті розчарованого політикою австрійського уряду колишнього лідера «Руської трійці» Якова Головацького, який покинув батьківщину і емігрував до Російської імперії. Зокрема, наголошується, що отримавши можливості для реалізації своїх наукових проектів, учений здобув визнання і авторитет у російському і європейському науковому середовищі.

Ключові слова: Яків Головацький, москвофільство, Галичина, Віленська археографічна комісія, фольклорні дослідження, історичні розвідки, археологія.

Яків Головацький – активний учасник товариства «Руської трійці», поет, науковець, фольклорист, перекладач, суспільно-політичний діяч, який відстоював право української мови на самостійне існування. Якщо засновник «Руської трійці» Маркіян Шашкевич був духовним натхненником цього товариства, то Яків Головацький був «двигуном» цього механізму. Він активно листувався з відомими діячами слов'янського відродження на Заході й насамперед з П.Шафариком, І.Срезневським, Я.Колларом, і що найцікавіше, саме ці друзі й допомогли українським будителям видати альманах «Русалку Дністрову». Матеріали і публіцистичні статті, якої звеличували боротьбу українського народу за своє визволення і проголошували необхідність возз'єднання всіх українських земель.

Я.Ф.Головацький в українській історичній науці займає видатне місце, проте досі він відомий більше як поет, літературознавець, етнограф, суспільно-політичний діяч. Його дослідження відтворюють не тільки яскраві сторінки минулої, а сучасної йому феодально-підданської історії Галичини і Закарпаття.

Навколо особи Я.Головацького як суспільно-громадського діяча, літературознавця, етнографа розгорялися не раз гострі наукові дискусії. Деякі вчені перебільшували його роль в розгортанні «москвофільського» руху, інші критично оцінювали літературну і суспільно-політичну діяльність Я.Головацького до 1848 року через відхід від ідеалів «Руської трійці», повністю замовчували його історичну спадщину.

Постать Якова Головацького викликала жвавий інтерес у його сучасників – І.Франка, І.Свєнціцького, І.Онишкевича, О.Огоновського, К.Студинського та ін., які основний наголос ставили на консерватизм цього діяча, причому цей аспект його діяльності відривався від конкретної історичної діяльності. В той же час І.Франко поважав Головацького за те, що вчений один з перших у своїх працях відбивав загальне прагнення галичан до близьких зв'язків з Україною. Оцінюючи захист Головацьким української мови та гражданської азбуки, І.Франко вважав, що «публікація Головацького є й досі головним джерелом для історії так званої азбучної війни, що розгорілася в 1858-1860 рр.». Чимало джерел опублікував М.Возняк до біографії історика. Другий етап дослідження відноситься до радянської історіографії. Головацького в цей період вивчали О.Білецький, Г.Гербільський, М.Шалата, М.І.Марченко. Значний внесок у дослідження творчої спадщини Якова Головацького зробили Ф.І.Стеблій, Р.Кирчів, О.Петраш, В.Олійник, які зосереджують увагу на наукову та публіцистичну роботу Головацького. Однак «російський» період у діяльності Якова Головацького все ще залишається нерозкритим.

У 1848 році загострилась боротьба між українською і польською інтелігенцією в Галичині. Австрійський уряд використав цю ситуацію для зміцнення своїх позицій. Окремі представники української демократії, розчарувавшись у своїх польських союзниках, беззастережно кинулись на бік цісарської влади. Інші, не добившись задоволення національних вимог в умовах Австрії, звернули свої погляди на російського царя, залишаючись одночасно лояльними до австрійської держави. До цієї групи українців належав і Яків Головацький, який в умовах повної переорієнтації австрійської адміністрації в кінці 60-х рр. XIX ст. на польську шляхту все більше відходив від ідеалів «Руської трійці». Письменники цього напряму відмовлялися визнавати українську мову літературною, намагалися представити галичан як частину російського народу. «В тім напрямі в Галичині пішло багато й таких людей, що в 1848 р. зовсім рішуче стояли на українськім ґрунті» – писав згодом сам Я.Головацький.[1] В минулому робилися спроби пояснити «переродження» колишнього «трійчанина», роз-

крити причини його повороту вправо. «Москвофільський» історик В. Ваврик, наприклад, вважав, що відхід Головацького від поглядів «Руської трійці» був явищем закономірним, відбувався «еволюційним шляхом під впливом науки» саме тоді, коли він став професором університету.[2] Кирило Студинський доводив, що метаморфоза в поглядах Головацького визріла під впливом галицького вченого Дениса Зубрицького і відомого російського історика М.Погодіна.[3]

Найґрунтовніше в цій справі розібралися Іван Франко та Омелян Терлецький. Перший гостро засуджував галицьку інтелігенцію 50-60-х рр. XIX ст. за цілковиту пасивність у боротьбі проти залишків феодальщини, за плазування перед австрійським урядом. За поворот вправо дісталося від нього і Головацькому. О.Терлецький відзначав, що відродження Галичини після 1848 року могло б продовжуватися в тому випадку, коли б письменники виступили проти уряду і відданого йому духовенства.

Але відірвана від народу інтелігенція була нездатною протидіяти підступній політиці австрійського уряду і шовіністичному курсу польських поміщиків. В таких умовах Яків Головацький і його однодумці шукали підтримки в Росії. Але внаслідок станової обмеженості, вони надіялись тільки на царизм. Символ «білого Царя», який своєю всемогутністю порятував навіть австрійського цісаря, став надзвичайно популярним у Галичині після походу російської армії на придушення угорської революції 1849 року. Легенди про могутність Росії зачепили не тільки темне неосвічене селянство, яке потерпало від сваволі польського панства, але поширювалися і серед греко-католицького духовенства та світської інтелігенції. В цьому, власне, криється консерватизм і Якова Головацького, причина його повороту вправо.

Доволі вагомим поштовхом, що спонукав Якова Федоровича до переїзду в Російську імперію, стало постійне переслідування влади, яка з часів «Руської трійці» не давала спокою. Зокрема, губернатор Голуховський проти якого не раз виступав Головацький, вирішив розправитися з небезпечним політичним противником. Звинуативши його в нелояльності до австрійської влади, в надмірній симпатії до Росії, він дав наказ провести обшук на квартирі вченого. Із скарги Я.Головацького до австрійського міністерства довідуємося, що при першому обшуку 31 січня 1866 року поліція незаконно забрала 30 особистих листів, а потім проведено ще другий обшук 2 січня 1867 року, а згодом ще двічі – 4 січня 1867 р. Викликаний на допит поліцією, він був змушений давати пояснення про свою суспільно-громадську діяльність. Насамкінець, за рішенням міністра освіти Белькраде Головацького 29 січня 1867 року усунено від викладання в університеті, правда, із збереженням половини професорського окладу. [4]

Зібравши всю волю в кулак, навіть у цих складних умовах, він продовжував займатися науковою діяльністю, зокрема завершував підготовку матеріалів для етнографічної виставки в Москві. У кожній околиці Галичини, Буковини і Закарпаття дослідник відібрав ретельних помічників, які охоче допомагали йому в збиранні фольклорно-етнографічних пам'яток. Наприклад, у Гвіздці підготовкою костюмів займався І.Шмериковський, докладний опис лемківського одягу дав А.Торонський з Дрогобича, Тит Блонський з села Дори на Гуцульщині прислав порохівниці, закуплені у ватажка на полонині, декілька фотографій з життя гуцулів, а також одежу із села Микулинець. Неоціненну допомогу надав Я.Головацькому фотограф-любитель Іларіон Нижанківський, прославши 52 фотографії з Бойківщини та Лемківщини. Фотограф Франц Виспянський за відповідну плату зробив декілька фотографій в районі Західних Карпат. Використавши ці матеріали, Головацький склав своєрідний фотоальбом основних етнічних груп українського населення в Австрії. Цінні дані надіслали: з Мукачева А.Карлицький, з Карпатських гір – Кравців, Лапичак, Трохановський, з Галичини і Станіслава – Грицюк, із Золочева – Заюрайко, з Жовкви – Демків, з Чорткова – Дволинський, з Коломиї – Ковбаснюк, Лепканюк, Лавринович та інші.[5]

Особливо радів дослідник, отримавши 1866 році від А.Кралинського 5 зошитів «Закарпатських пісень».[6] Зібрати етнографічний матеріал у той час було дуже складно: селяни не хотіли фотографуватися, боячись «злих прикмет», не було коштів для придбання необхідних експонатів. З ініціативи Головацького було створено спеціальний комітет, який закликав громадян до добровільних пожертвувань на цю справу. За недовгий час надійшло 200 фл., за які придбано костюми гуцульської, бойківської то лемківської пар. 50 крб. прислала з Москви підготовча Етнографічна комісія. Робота, проведена громадськістю Галичини, була корисна і плідна. Ентузіасти, очолені Головацьким, зібрали матеріал про характерні національні типи чоловіків, жінок з найрізноманітніших околиць Галичини, Буковини та Закарпаття[7] .

Етнографічна експозиція, підготовлена Головацьким, зайняла на виставці в Москві, яка відкрилася у травні 1867 року, одне із перших місць, а її організатор удостоївся високої нагороди – срібної медалі. Тоді ж зібрав він матеріали для історико-етнографічної праці «О костюмах или народном убранстве русинов или руських в Галичине и Северо-Восточной Венгрии».[8]

Саме 1867 рік став поворотним пунктом у житті вченого. На Гуцульщину, в Криворівню, де перебував Головацький, надійшло запрошення з Росії зайняти посаду голови Віленської археографічної комісії в м. Вільно. Будучи виснаженим моральною боротьбою з галицькими властями, вчений

за короткий час зібрався і разом з сім'єю вирушив у чужу країну. Проте попри очікування він зустрівся тут із непередбачуваними труднощами. Про це дізнаємося з листа до Вл. Ів. (мабуть, Ламанського) від 10/28 серпня 1867 року: «Далі мені вижити з половини зарплати. Треба рішати, й приймати що можна. Повідомте мене, ради бога, бо я не знаю, що робити, куди діватися…»[9].

У відділі рукописів Санкт-Петербурської публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна зберігається архів І.П.Корнілова. Там відображені перипетії, яких зазнав Головацький на шляху до свого нового становища – голови Віленської археографічної комісії. Повна назва цього джерела «О Якове Федоровиче Головацком. Заметка о его службе в Вільно. Черновой автограф 1868 год», яке було надруковане тільки частково, але становить для нас певний інтерес у справі вивчення життя, праці, оточення дослідника означеного періоду.

Сам І.П.Корнілов займав у той час посаду попечителя Віленського навчального округу. Як випливає з документа, недружелюбно зустрів Головацького у Вільно новопризначений генерал-губернатор Потапов. Вже 11 вересня 1867 року Корнілов одержав листа від управляючого канцелярією генерал-губернатора Стеблін-Каменського з вимогою "почекати» з призначенням на посаду Головацького до прибуття міністра освіти, який був на той час у відрядженні.[10] Через кілька днів, прийнявши попечителя, Потапов сказав: «Дивні речі діються в нас в окрузі. Головою Віленської археографічної комісії австрійський емігрант-канонік Головацький. У цьому краї давно немає унії, а ви її знову заводите. Чи можна запрошувати людину, вигнану австрійським урядом?»[11] Спроба Корнілова пояснити губернатору, що Головацький приїхав на запрошення російських вчених, а посаду дістав «по височайшому повилению», не дала позитивних результатів. Потапов і далі похвалявся прикласти усіх зусиль для усунення Головацького з Північно-Західного краю.

Корнілов передав свою розмову з генерал-губернатором Я.Головацькому. Спокійно вислухавши Корнілова, той зазначив, що його з Австрії не вигнали, а з посади зняв галицький намісник Агенор Голуховський за симпатії до Росії. При звільненні австрійський уряд дозволив безперешкодно виїхати за кордон. Але генерал-губернатор перейшов від погроз до діла, вперто підготовлював переїзд вченого в інше місце, пропонуючи на цю справу 2000 крб. В своєму «Всеподданейшем докладе», звинувачуючи Головацького за «ксьондзівський одяг» і за інші «подібні гріхи», губернатор благав «надати» вченому друге призначення за межами Північно-Західного краю.[11]

Між тим, у Вільно прибув новопризначений попечитель Віленського навчального округу П.М.Батюшков, який користувався значним впливом у політичних колах. Генерал-губернатор, не маючи ні від кого підтримки в переслідуванні Головацького, змушений був діаметрально змінити свою тактику. В травні 1868 року Головацького було прийнято з дружиною і шістьма дітьми в російське підданство, присвоївши чин «статского совітника» і зарахувавши час роботи на посаді професора Львівського університету, тобто від 5 грудня 1848 року в стаж вислуги літ на пенсію. З того часу і розпочалася його 20-річна плідна наукова діяльність. Про все це вчений писав у листі до відомого галицького історика А.Петрушевича від 11 березня 1868 року: «Найшлись на самому початку хитрі інтриганти, які націлювались підточити моє існування і усунути мене із тутешніх позицій – пересуди прийняли були широкі розміри…».

Працюючи до кінця свого життя на посаді голови Віленської археографічної комісії, Головацький перебував у доволі комфортному середовищі, займаючись улюбленою справою. Найбільше уваги він приділяв дослідженню різних аспектів вітчизняної історії. Працездатність його вражає: десятки робіт друкувалося в галицьких, російських та європейських періодичних виданнях, він займався підготовкою та виданням творів з бібліографії, фольклористики, історичної географії – всього понад двісті найменувань.[12]

За свої науково-історичні праці він був удостоєний звання почесного члена Московського товариства історії і старожитностей російських, члена імператорського російського географічного товариства. За «Географический словарь западнославянских и югославянских земель…» його нагороджено перснем з рубіном і діамантами. Золоту медаль одержав Головацький від географічного товариства, велику срібну медаль від любителів російської словесності, члена товариства природознавства, антропології і етнографії в Москві. За розгляд книги М.Де-Пуле «Станислав Понятовський в 1784 – 1797 годах в Гродне и Литве» він одержав Уваровську золоту медаль, а Уваровську премію в сумі 500 крб. – за «Народние песни Галицкой и Угорской Руси».[13]

У Вільно, крім основної посади – голови археографічної комісії, вчений виконував обов'язки голови тимчасової комісії з впорядкування Віленської публічної бібліотеки і музею, члена відділу імператорського географічного товариства у Вільно, члена попечительської ради при Віленському навчальному окрузі, присяжного засідателя (до 1885 року), був обраний доктором словесності Одеського університету та членом багатьох інших товариств.[14]

Працюючи у Вільно, Головацький підтримував ділові зв'язки не тільки з російськими науковими закладами, але й з європейськими, у тому числі з Академією наук у Кракові, Інститутом ім. Оссолінських у Львові, Археологічним музеєм у Белграді, Археологічним товариством при Чеському музеї в Празі, з Королівським товариством старода-

вностей в Стокгольмі, Товариством поморської історії і старожитностей в Штеціні, Музеєм руського Народного дому у Львові, Археологічним товариством у Львові та ін.[15]

Займався тут Яків Головацький і геральдикою, дослідженням гербів Галицько-Волинського князівства, його міст і «Королівства Галіції і Лодомерії». Відомо, що значну увагу вчений приділяв археологічним дослідженням, зокрема, вже 1869 року на археографічному з'їзді в Москві виступив з доповіддю «Про археологічні роботи та курганні знахідки в Західному краї і Литві». Він не тільки цікавився, а й сам дедалі активніше брав участь в археологічних розкопках. Влітку 1877 року він провів успішну археологічну розвідку в селі Болгари (колишня столиця Волзько-камських болгар) Казанської губернії. Всі знайдені, а також придбані в селян речі (зразки глиняного посуду, жіночі прикраси, мідні та срібні монети) були передані ним до Віленського музею старожитностей.

29 березня 1878 року, придбавши в Новосибірському повіті Могилівської губернії фільварок Вотню, Головацький в листі до М.М.Білозерського писав: «На моїх землях багато курганів, будемо робити розкопки». У тому ж році, звертаючись російського археолога О.С.Уварова, вчений просив прислати до нього кваліфікованого археолога. З кореспонденції Головацького до Уварова довідуємося, що такі розкопки проводились. Правда через відсутність коштів справу не було доведено до кінця. Науковий звіт про ці дослідження помістив історик у «Виленском вестнике» №228 за 1880 рік.[16] Ще 8 березеня 1888 року (за два місяці до смерті) він запрошував археолога Д.Я.Самоквасова приїхати на розкопки слов'янських городищ.

Привертає увагу й чернетка статті про І.П.Котляревського – одна з останніх праць Головацького (на зворотніх сторінках нотаток, на штемпелях дати – 1887 і 1888 роки), де згадується про Котляревського з особливою пошаною, підкреслюється самобутність цієї постаті в українській літературі. Цікаво, що вчений висловлюється у тому ж дусі, що й за часів «Руської трійці»[17]. Новаторськими були й висновки Головацького: ніби-то сам Котляревський не надавав великого значення своєму творінню і, саме тому «Енеїда» в 1798 і 1808 роках виходила в світ без його відома.

Частина віленського архіву Головацького міститься у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника: у 1890-1891 роках ці матеріали надіслав до Львова син письменника Всеволод. Тут є рукописи, статті, що свого часу друкувалися у львівських часописах «Слово», «Страхопуд», «Червона Русь», різні нотатки, службові повідомлення, листи тощо. Є навіть віленські адреси Головацького[18].

У Вільно Головацький підтримував контакти з окремими відомими діячами науки і літератури. У рукописному відділі публічної бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі зберігаються цікаві листи Якова Головацького до відомого російського поета й перекладача, приятеля Т.Г.Шевченка М.Гербеля. Відомо, Головацький шукав шляхів і до Михайла Максимовича. У 1872 році він відвідав видатного вченого на його хуторі – Михайловій горі. Зустріч, на жаль, була холодною[19].

В останні роки життя на долю Я.Головацького припало ряд тяжких випробувань. Його син Ярослав, судовий слідчий, 12 грудня 1870 року з невідомих причин покінчив життя самогубством. Другий син Всеволод, лікар, знаний своїми вільнодумними настроями, закінчивши медичний факультет Московського університету, довгий час не міг дістати посади[20].

Найбільша несподіванка трапилася з наймолодшою донькою Софією, яка, за свідченням сучасника Головацького М.Лисикевича, була енергійною, вдумливою і любила віддаватися «высшим премудростям». За провини політичного характеру її було засуджено на рік суворого тюремного ув'язнення в одиночній камері, а після звільнення вона невдовзі померла. Ця подія приголомшила батька. Він просив царя помилувати, але отримав відмову.[21]

Простудившись, Головацький помер від запалення легень 1 травня 1888 року на 74 році життя в місті Вільно. Через 3 дні – 4 травня його поховано з великими почестями на мальовничій галявині православного кладовища.[22]

Отже, сумним і трагічним був фінал Головацького. Його життя було доволі важким, він шукав себе, тому звернув в бік москвофільства. Відступником назвав колишнього побратима Шашкевича Кирило Студинський. Можливо, це було правдою, але Яків Головацький все-ж таки душею повертався на Галичину. Як кожна людина, Головацький шукав кращої долі для своєї родини, пішов на зраду ідеалів молодості. Але, отримавши в Росії можливості для реалізації своїх дослідницьких талантів, він залишив надзвичайно багатий скарб – наукові праці, більшість з яких залишаються невідомими для сучасної української інтелектуальної еліти саме через те, що на вченому лежить тавро відступника.

---

[1] Кориспонденція Якова Головацького в літах 1835-1849… – С.163.

[2] Студинський К. Вступ. Кореспонденція Якова Головацького в 1850-1862. – С. I-CLXI.

[3] Там само.

[4] Огоновський О. Історія літератури Руської. – С. 100.

[5] Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – С.47.

[6] Там само. – С.49.

[7] Огоновський О. Історія літератури Руської. – С. 101.

[8] О народной одежде и убранстве русинов или руських… – С. 34.

[9] Матисякевич З.Український історик Яків Головацький. – Львів, «Літопис», 2002. – С.46.

[10] Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині… – С.93.

[11] Судьба одного галицко-руского ученого… – С.53.

[11] Там само. – С. 94

[12] Матисякевич З.Український історик Яків Головацький. – Львів, «Літопис», 2002. – С. 48.

[13] Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – С.59.

[14] Там само.

[15] Там само.

[16] Котович И. Памяти Якова Федоровича Головацького… – С. 43.

[17] Студинський К. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850-1862... – С. 222.

[18] «Русалка Дністрова» :Документи і матеріали… – С. 78.

[19] Петраш О. Останні роки Якова Головацького... – С. 110-118.

[20] Там само.

[21] Петраш О. Останні роки Якова Головацького... – С. 114.

[22] Матисякевич З. Український історик… – С. 49.

Summary

Mariana Diachuk
(Uzhhorod)

To the Problem of Estimation of Yakiv Holovatskyi Activity During «Russian Period»

This article is about one of the most difficult period of Yakiv Holovatskyi life. He, as the former leader of «Ruska trinity», was disappointed by the policy of Austrian government and emigrated to Russian empire. Also author of the article accent, that getting ability to realize his science projects, Yakiv Holovatskyi merited acknowledgement and authority among russian and european scientists.

Key words: Yakiv Holovatskyi, Halychyna, Vilnius archeography commission, folklore research, history prospecting, archaeology.

УДК 94 (477.85) „18/19”

Оксана Яремко
(Чернівці)

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ НАРОДОВЦІВ НА БУКОВИНІ 1908 – 1914 рр.

В цій статті висвітлюється діяльність народовських партій на Буковині 1908 – 1914 рр. Автор простежує їх становлення та вплив на суспільно-політичне життя краю.

Ключові слова: партія, віче, програма, часопис.

Народовський рух на Буковині зародився у 60-х роках XIX ст. на противагу москвофільству. На початку XX ст. він почав організовуватися у політичні партії, які були важливим чинником у політичному житті Буковини. Історія їх виникнення та діяльності потребує ретельного дослідження. В радянській історіографії народовські партії Буковини таврувалися клеймом «буржуазно-націоналістичні партії» та об'єктивно не досліджувалися.[1] Деякі аспекти діяльності народовських партій на Буковині висвітлювали історики діаспори.[2] Після проголошення незалежності України народовський рух на Буковині досліджували О.Добржанський,[3] В.Ботушанський,[4] С.Дубина[5] . Проте, на думку автора статті, особливої уваги потребує дослідження діяльності народовських партій Буковини протягом 1908 – 1914 рр.

У кінці 1907-1908 рр. виникла «Українська поступова партія». Її неофіційним лідером був О.Попович. У списку членів партії зазначено прізвища В.Филиповича, М.Галіпа, К.Клима, А.Клима, О.Маковея, С.Смаль-Стоцького та інших (всього – 87 прізвищ). Друкованими органами «Української поступової партії» стали газети «Руська Рада» та «Буковина», редактором якої був О.Попович. Програмними документами партії були «Відозва до всіх українців на Буковині» та «Начерк організації Української поступової партії на Буковині». Вони свідчили про організаційне оформлення нової політичної партії на Буковині.

Організаційною основою Української поступової партії став Тимчасовий крайовий комітет у Чернівцях, що мав підготувати установчі збори партії. Він складався із 10 чоловік. Головою Тимчасового крайового комітету був А.Клим, заступниками: О.Маковей, Є.Семака. Іншими членами комітету були: Т.Бриндзан, О.Іваницький, М.Ісопенко, П.Клим, М.Коралевич, Д.Коропатницький та О.Попович.[6]

Діяльність «Української поступової партії» простежується у культурно-освітніх справах Буковини. Партія виступала проти румунізації українського населення, підкреслюючи, що «Румуни стараються всіма силами перетягати наших руских (українських. – О.Б.) дітей до волоских (румунських. – О.Б.) шкіл і інтернатів, щоби таким способом виховувати їх на завзятих своїх яничарів».[7] У зв'язку з цим «Українська поступова партія» підтримувала ідею відкриття 1 вересня 1908 р. першої української гімназії у Вижниці. З питання відкриття Вижницької гімназії між «Буковиною» та «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» (єврейський друкований орган) розгорталася дискусія. Єврейський часопис виступав проти відкриття гімназії у Вижниці, назвавши її «Зозулиним яйцем». Газета «Буковина», відповідаючи на цей закид, зазначала, що «гніздо се є безперечно українське бо Українцям вдалося оснувати першу українську гімназію в українському повіті».[8]

«Українська поступова партія» брала активну участь в обговоренні питання підвищення заробітної плати вчителям. На сесії Буковинського сейму був висунутий законопроект румунським депу-

татом А.Ончулом збільшити заробітну плату вчителям. Українські депутати, діячі «Української поступової партії», не підтримали його. В грудні 1908 р. керівництво «Української поступової партії» на Буковині розіслало відозву до всіх українських учителів на Буковині, де пояснило свою позицію. У відозві зазначалося, що підвищення заробітної плати вчителям призведе до збільшення податків для населення та погіршення економічного становища краю. Керівництво партії закликало вчителів написати, за адресою вул. Йосифа,23 про своє ставлення до дій «Української поступової партії на Буковині, в якої є намір забезпечити свободу думки і пошановане переконань кожної одиниці і фракції, дбати про добро українського народу на Буковині, його всіх станів і поодиноких членів партії, проводити сильною рукою організацію, програму партії та ухвали її з'їздів».[9] Відповідь від учителів мала прийти до 20 грудня 1908 р. Ті, хто не надіслав відповідь на відозву «Української поступової партії», переставали бути її членами. Основна мета законопроекту А.Ончула, на думку членів партії – роз'єднати українську інтелігенцію: вчителів та депутатів сейму. Від позиції учителів залежало, «чи організація Української поступової партії обійме учительство, чи відбудеться без нього».[10]

Для партії підтримка учителів відігравала важливу роль, адже лідер О.Попович був крайовим шкільним інспектором українських шкіл Буковини. Результатом відозви поступової партії стало заснування в 1909 р. вчительської позапартійної організації, що видавала газету «Каменярі».[11]

За ініціативрю Української поступової партії було засноване товариство «Українське касино». Входили до цього товариства лише члени партії.[12]

«Українська поступова партія», на відмінну від інших партій, пропагувала ідею автохтонного руху на Буковині. Її гаслом був вислів «Буковина для буковинців». Більшість політичного загалу Буковини засудила ідею автохтонного руху. Зокрема, з'їзд «Вільної організації українського учительства на Буковині» ухвалив резолюцію, в якій критикував ідеї автохтонного руху. У ній зазначалося, що «…українська часть Буковини мусить бути країною, в якій кожний Українець – відки-б він і не прийшов – чув себе дома, чув себе своїм – а не зайдою».[13]

У 1909 р створено нову політичну партію, основою якої стало політичне товариство «Руська рада».[14] 22 серпня 1909 р. в «Народному домі» в Чернівцях відбулися установчі збори партії. На них зібралося приблизно 300 представників селянства, старшина читалень та «січей», начальники сільських ощадно-кредитних кас та довірені особи громад. Збори ухвалили рішення про створення міцної організації українських селян шляхом відновлення діяльності політичного товариства «Руська рада». Учасниками зборів було обрано Тимчасовий комітет для організації всенародного віча, що мало стати першим загальним зібранням товариства «Руська рада». Новостворена партія офіційно називалася «Руська рада», а неофіційно «мужицька партія». Активними членами – засновниками партії, крім С. Смаль-Стоцького, були Бажан, Грищук, Меленка, Г.Лисан. Керівником партії став С. Смаль-Стоцький. [15]

Друкованим органом «мужицької партії» стала газета «Народний Голос», яка протягом 1909 р. виходила щотижня в четвер. «Руська рада» вважалася партією селен. Її основним завданням було: створити міцну організацію українських селян з метою захисту їх інтересів та єдності всіх українців краю. «Руська рада» пропагувала ідею, що «не мужицтво має стояти коло інтелігенції, але інтелігенція біля мужицтва».[16]

Утворення нової партії викликало обурення з боку інших українських політичних партій Буковини. Зокрема, з цього приводу радикальна газета «Громадянин» писала: «ніхто не скаже, як повстала мужицька партія і по що».[17] Оцінюючи перші установчі збори партії «Руська рада», радикали повідомили, що «все добро і благо має тепер спасти на голову мужика, але на цих шумних словах все заспить».[18] О.Попович, аналізуючи процес перетворення С. Смаль-Стоцьким товариства «Руська рада» у партію зазначав: «Відновив нараз політичне тов. «Руську Раду» , якої був головою від кількох літ, не скликуючи ніколи її зборів. Як віцемаршалок зібрав він в «Руській Раді» самих майже начальників громад, заложив собі з них виділ (керівний орган. – О.Б.), який і далі не робив нічого».[19] Критикували утворення «мужицької партії» й українські соціал-демократи в часописі «Борба». Друкований орган «Вільної організації українського учительства на Буковині» «Каменярі» повідомляв, що «Мужицька партія» – це партія С.Смаль-Стоцького, якою він прикривається у політичній боротьбі.[20]

Критика «Руської ради» у місцевих часописах була своєрідною рекламою для партії. В той час, як «Українську поступову партію» підтримувало кілька десятків чоловік, «Руська рада» нараховувала близько 600 членів. В цій ситуації 10 жовтня 1909 р. Українська поступова партія скликала загальні збори, щоб завершити становлення своєї організації. Збори проаналізували програмні принципи організації та обрали крайовий комітет партії на чолі з М.Васильком. Однак було вже пізно.[21]

Існування двох партій у таборі народовців припинилося у 1910 р. злукою «Української поступової партії» з «Руською радою» в одну – «Руська рада» на чолі з С.Смаль-Стоцьким. Цю подію радикали Буковини охарактеризували так: «Оба відломки народовского табору – партії «поступова» і «мужицька» злучилися до купи»[22] . Ініціатором об'єднання виступила «Українська поступова партія». Її керівники визнали, що партія не має підґрунтя для свого існування, тому єдиним виходом

для неї стане злиття з «Руською радою». В процесі об'єднання «Українська поступова партія» поставила перед «Руською радою» такі вимоги: видавати друкований орган партії не рідше, ніж двічі на тиждень; змінити статут «Руської ради», щоб інтелігенція мала право брати участь у її діяльності; запросити письмово інтелігенцію «Української поступової партії» до складу «Руської ради».[23] Ці вимоги розглядалися і були прийняті на засіданні «Руської ради».У ході об'єднання «мужицької» партії та «партії інтелігенції» С.Смаль-Стоцький продемонстрував підтримку ідеї «єдності Русинів». Адже ще в кінці XIX ст. він зазначав: «всіх нас (мужиків та інтелігенцію) лучить до купи те, що ми Русини: одна рідна, дорога наша руска мова, одні наші прадідні звичаї і обичаї, одна спільна наша думка».[24]

Друкованим органом «Руської ради» залишилась газета «Народний Голос», яка впродовж 1910 р. виходила два рази на тиждень, в середу і суботу. Протягом 1911-1915 рр. редактором «Народного Голосу» був Ю.Сербинюк. В цій ситуації газета «Буковина» як друкований орган колишньої «Української поступової партії», припинила своє видання.

1910 – 1911 рр. «Руська рада» діяла досить активно. Координаційними органами діяльності партії був виділ (комітет) та канцелярія. При виділі планувалося створити окремі секції: організаційну, агітаційну, просвітню, господарську, промислову. Проте ці плани керівництво партії не втілило в життя. Канцелярія «Руської ради» була консультативним центром для селян, захищала їх на судових процесах. Вона тримала на контролі особисті справи членів партії, розв'язувала можливі суперечки між ними, розширювала мережу партійних осередків на місцях. Канцелярія працювала 5 днів на тиждень, оперативно реагуючи на поточні запити селян, які надсилалися за адресою: м. Чернівці, вул. Панська, 33.[25] Канцелярія «Руської ради» проводила агітацію вступу до складу партії словами, що «кожний українець свідомий своїх народних обов'язків, повинен бути членом «Руської ради»». Внесок члена партії на рік становив 1 крону.[26]

В період діяльності «Руської ради» серед селянського населення створюються десятки сільських читалень, виникають селянські каси, відкриваються нові початкові школи, організовуються курси вищої народної освіти. Протягом 1910 -1912 рр. за ініціативою С. Смаль-Стоцького та підтримки «Руської ради» у Чернівцях відбулися три випуски курсів вищої народної освіти для селян. Організацією цих курсів займався С.Смаль-Стоцький та «Історичне товариство у Чернівцях», яке він очолював. Саме тому другі та треті курси називалися «Курси вищої народної освіти імені професора С.Смаль-Стоцького».[27] У цій справі керівник «Руської ради» мав певний досвід. С. Смаль-Стоцький вивчав літературу про вищі школи для селян у Данії та Швеції, а також їздив до Німеччини вивчати досвід організації таких шкіл. С. Смаль-Стоцький стверджував, що освіта забезпечить, «щоби нарід наш умів жити для свого добра і користи своїх фізичних і духовних сил»[28] .

Курси вищої народної освіти у Чернівцях тривали протягом двох місяців. Програма курсів передбачала всесвітню історію, історію України, історію державного устрою Австрії, антропологію й етнографію, астрономію й фізичну географію, гігієну, історію української літератури, історію релігій, діловодство, рахунки, пожежну безпеку та співи. Курси користувались популярністю серед населення: якщо на перших курсах було 37 слухачів, то вже на других – близько 80.[29]

«Руська рада» вела активну політичну боротьбу проти москвофілів, соціал-демократів та радикалів. Партія мала програму поліпшення добробуту населення. В ній висувались вимоги: пенсійного і медичного забезпечення селян, знищення митних пунктів на дорогах, забезпечення дешевого кредиту, передачі народних шкіл хоча б на часткове державне забезпечення, поширення української мови.[30]

«Руська рада» брала участь у виборчих компаніях при виборах до громадських рад, сейму і парламенту. 11 березня 1911 р. у Народному домі відбулися збори кандидатів від «Руської ради» до Буковинського сейму. Партія пропагувала діяльність своїх кандидатів та обіцяла, що вони «чесно, щиро, совісно і розумно будуть боронити в соймі справу хліборобів і цілого народу».[31] В газеті «Народний Голос» вміщено статтю «Наші соймові кандидати». В ній подавалася коротка характеристика кожного кандидата від «Руської ради», а саме: С. Смаль-Стоцького, О.Поповича, Є.Пігуляка, А.Малика, Т.Галіпа, М.Куриша, Н.Осадця, Д.Бажана, Т.Іваницького та Т.Левицькогого.[32] . В ході парламентських виборів «Руська рада» запропонувала п'ять кандидатів: М.Василька, С.Смаль-Стоцького, І.Семаку, А.Лукашевича та М.Спинула. Партія закликала всіх своїх членів та прихильників агітувати виборців за її кандидатів до австрійського парламенту.[33]

В 1911 р. С.Смаль-Стоцького переобрали послом до Буковинського сейму. Цього року він уперше став депутатом австрійського парламенту від Вашківецького виборчого округу. Водночас залишався С.Смаль-Стоцький заступником маршалка крайового сейму та керівником «Руської ради».

Діяльність «Руської ради» простежується до кінця 1911 р. – початку 1912 р. Її політичний занепад пояснюється декількома причинами. По-перше, С.Смаль-Стоцький, ставши депутатом австрійського парламенту, не приділяв уваги діяльності партії. По-друге, на початку 1912 р. ревізія в українському крайовому кооперативному об'єднанні «Селянська каса» виявила значну нестачу.[34] Така ситуація відобразилася на авторитеті «Руської ради».

На початку 1912 р. «Народний Голос» як друкований орган партії повідомляв: «з нинішнім числом «Народний Голос» по двох роках свого істнованя перестає виходити».[35] Це був кінець діяльності «Руської ради».

1912 р. для політичної діяльності «Руської ради» та С.Смаль-Стоцького був переломним. Скандал з банкрутством «Селянської каси» вдарив по авторитету С.Смаль-Стоцького та призвів до розколу в таборі народовців. Під слідством опинилася майже вся верхівка українського національного табору, приблизно до ста осіб. Головний удар був спрямований проти голови «Селянської каси» С.Смаль-Стоцького. Цим скористався М.Василько, який очолював Клуб українських парламентських та сеймових депутатів. Він взяв на себе керівництво національним рухом та розпочав активну діяльність проти С.Смаль-Стоцького. За ініціативи М.Василька у 1912 р.(25 січня 1913р.)[36] відбулося віче у Чернівцях. На ньому обговорювалась проблема з «Селянською касою» та пропонувалось усунути С.Смаль-Стоцького з керівних посад краю. Крім того, планувалося видати брошуру, з критикою діяльності «професора Смаль-Стоцького не лише в справах економічних, але і взагалі». Видати цю брошуру мав Т.Галіп, але він відмовився.[37] Ці збори, за словами О.Поповича, «запечатали розрив між др.Стоцьким і цілою українською Буковиною…»[38]

За таких обставин С.Смаль – Стоцький приймає важливе рішення для своєї політичної кар'єри. Він складає повноваження посла (депутата) Буковинського сейму, яку займав 20 років (1882-1912 рр.)[39] й заступника маршалка крайового сейму, залишаючись депутатом австрійського парламенту. Про ці події С.Смаль-Стоцький згадував: «Одним махом пан Василько зробився тоді найпопулярнішою особою між нами і від тепер керма народними справами на Буковині пересуває ся з моїх плечей в єго руки». [40]

Політична діяльність С.Смаль-Стоцького продовжувалася в опозиції. Він об'єднав своїх прихильників навколо газети «Україна», але не афішував своєї причетності до неї. Перший номер газети «Україна» вийшов у грудні 1912 р. з підзаголовком «демократична часопись». «В ній зможе кожний висказати думку, хто щиро і чесно бажає добра українському народові» – писала «Україна» у першому номері.[41] Навколо «України» згуртувалися талановиті люди: В.Сімович, М.Кордуба, З.Кузеля, О.Луцький, Г.Герасимович та інші. Видавав газету комітет на чолі з М.Ісопенком та М.Кордубою. «Україна» – це газета, що об'єднувала опозиційні сили та критикувала діяльність М.Василька. 15 лютого 1913 р. опозиція на чолі з С.Смаль-Стоцьким провела організаційні збори з метою створення нової політичної партії.[42]

12 жовтня 1913 р. відбулися установчі збори нової партії, яка отримала назву – «Українська народна партія». На них обговорено проект програми, статут, тактичні засади і завдання партії. Керівником «Української народної партії» був Агенор Артимович, заступником О.Іваницький. Друкованим органом партії стала газета «Україна».[43] С.Смаль-Стоцький не входив до складу керівних органів «Української народної партії», хоч і виступив з промовою на її установчих зборах. Він був неофіційним лідером нової партії.[44]

Програмною метою партії було «відстоювати розвій української народності як самостійної на підставі конституцією признаної рівноправності та обороняти права українського народу, попиранє його інтересів та змагань у всіх політичних, культурних і економічних відносинах.[45]

«Українська народна партія» організовувала віча своїх прихильників у Чернівцях. Одне з них відбулося 11 травня 1913 р. у Народному домі і було названо «величавим святом свідомого масового опозиційного руху». Віче констатувало потребу морального підйому політичного життя на Буковині.[46]

«Українська народна партія» була опонентом «Національно-демократичній партії», очолюваній М.Васильком. Обидва лідери, С.Смаль-Стоцький та М.Василько. згуртувавши навколо себе своїх прихильників, гостро критикували один одного в періодиці, на вічах та і віденському парламенті.[47]

У 1912 – 1913 рр. здійснюється організаційне оформлення нової української політичної партії – «Національно-демократичної». Вона поставила перед собою мету: дбати про «справи національні і політичні, духовні і матеріальні Русинів на Буковині». 25 січня 1913 р. відбулися збори прихильників утворення нової партії, що стали офіційним початком її існування. Збори розробили організаційну структуру «Національно-демократичної партії». Вона складалася з місцевих рад, повітових рад та крайової ради. До місцевої ради входили 10 членів, які не обиралися, а призначалися за посадами. Це були священики, директори шкіл, начальники громад, голови читалень, «Січей»» ощадно-позичкових кас. Інших членів місцевої ради, якщо за посадами не було 10 чоловік, обирали місцеві збори. Всередині місцевої ради обиралися керівні органи: голова, заступник голови, писар, скарбник та ревізор. До повітової ради належали по три представники від кожної місцевої ради та посадові особи повіту. Керівні органи повітової ради були аналогічні до місцевої. Всього партія визначила 9 повітових рад: вижницька, вашківська, сторожинецька, кіцманська, заставнівська, чернівецька міська та заміська, серетсько-сучавська, кімполузько-гуморсько-радовецька. До складу крайової ради входили по три представники від повітової ради та голови «Руської бесіди», «Української школи», «Союза Січей», «Союза хліборобських спілок», крайовий інспектор українських шкіл, професор з університету, радник православної конси-

сторії. Керівництво крайової ради складалося з 12 осіб. Автоматично до партійних структур входили депутати з вирішальним правом голосу.[48] Організаційна структура «Національно-демократичної партії» була чітко визначена, але як зазначив О.Добржанський нежиттєздатним проектом, «бо примусити робити щось для партії людей, які увійшли за посадою, ледве чи вдалося би»[49].

Члени партії отримували партійне посвідчення та сплачували щорічний внесок у сумі 1 крони. З цієї суми 30% залишалось у місцевій раді, 20% надходило до повітової ради, а 50% до крайової.[50]

Друкованим органом «Національно-демократичної партії» були «Нова Буковина» та відновлений «Народний Голос». «Нова Буковина» мала мету об'єднати «всіх Українців, що стоять на …основі національності, поступу і демократизму»[51] та «лучити всі партії, що тримаються руского (українського. – О.Б.) народу в одну єдину громаду»[52].

«Національна-демократична партія» наголошувала на своїй проавстрійській політиці. Вона ставила перед собою такі завдання: 1) українська мова – урядова мова; 2) рівноправність українців та румунів у православній консисторії; 3) створення кафедри української історії при Чернівецькому університеті.[53]

Організаційне становлення партії відбувалося повільно. Про це свідчать заклики «Нової Буковини» до партійної організації місцевих рад: «відзиваємося і апелюємо до почуття національної солідарності та відповідальності наших діячів по громадах, які не повинні допустити того, щоб яка громада не увійшла у склад нашої партії». В «Новій Буковині» наголошувалося, що вибори до всіх рад партії мають завершитись протягом трьох тижнів, [54] а їх результати слід надсилати за адресою О.Поповича.[55]

Активними членами партії були М.Василько (лідер), О.Попович, Є.Пігуляк, М.Спинул. Вони прагнули об'єднати поміркування українські сили у складі Національно-демократичної партії. Загалом більшість українців краю підтримували саме цю партію.[56]

1 червня 1913 р. у Народному домі відбулися збори-заснування чернівецької місцевої та повітової ради національно-демократичної партії. Збори відкрив Є.Пігуляк. Він пояснив мету і потребу заснування національно-демократичної партії. В склад президії зборів входили: В.Филипович, В.Федорович і Дудич. Під час зборів обрали керівництво чернівецьких рад та прийняли резолюцію, якою підтримували діяльність М.Василька та засуджували дії С.Смаль-Стоцького.[57] У відповідь на резолюцію М.Василько надіслав телеграму В.Филиповичу та В.Федоровичу: «Дякую сердечно за дуже прихильні заяви симпатій до мене і бажаю з цілого серця, щоби початa організація гарно розвивалася і мала добрі плоди…тяжкої своєї задачі.»[58]

Між «Національно-демократичною» та «Українською народною» партіями Буковини велася гостра боротьба на сторінках періодичної преси, «що витворила неможливі відносини»[59] Це була боротьба не політичних переконань партій, а боротьба їх лідерів С.Смаль-Стоцького та М.Василька. Галичани називали її «батрахоміомахією». 7 квітня 1914 р. до Чернівців прибула делегація з метою примирення буковинських народовців. До її складу увійшли депутати австрійського парламенту – Ю.Романчук, Є.Олесницький і Т.Окуневський. Протягом трьохденного перебування у Чернівцях делегація провела наради з представниками народовських політичних партій. Спочатку галицькі миротворці зустрілися з членами Національно-демократичної партії (Пігуляком, Поповичем, Драчинським і Лукашевичем), а на другий день з діячами Української народної партії (Смаль-Стоцьким, Калинюком, Катеринюком, Жуковським, Іваницьким). Результатом діяльності делегації було рішення, що ці партії припиняють міжусобну боротьбу та оберуть своїх представників для спільних переговорів.[60] У такому стані народовців Буковини застав початок Першої світової війни 1914 р.

Отже, протягом 1908-1914 рр. у народовському русі Буковини існувало декілька партій: «Українська поступова партія» (1908-1910 рр.), «Руська рада» (1909-1912 рр.), «Національно-демократична» (1912-1914 рр.) та «Українська народна партія» (1913-1914 рр.). Вони виступали на захист інтересів українського населення Буковини та впливали на суспільно-політичне життя краю. Однак народовцям не вдалося створити єдину, міцну народовську партію, яка б репрезентувала більшість українського населення Буковини.

---

[1] Нариси з історії Північної Буковини. – К: Наукова думка, 1980. – 340с.

[2] Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – Детройт–Париж: Зелена Буковина, 1956. – 956с.

[3] Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. -574с.; Добржанський О.В. Українські народовські партії на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип. 1. – Чернівці, 1993. – С.131 – 143.

[4] Ботушанський В. Українські політичні партії та громадськість Буковини про державну приналежність краю напередодні й в роки Першої світової війни і боротьби за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) / За заг.ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С.391-428.

[5] Дубина С. Формування партійної системи в Західній Україні та проблеми національно-державного будівництва // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2000. – С.32-41.

[6] Буковина.- 1908. – 14 (27) березня. – Ч.32. – С.1.

[7] Буковина. – 1908. – Ч.100. – С.1.

[8] Буковина. – 1908. – Ч.132. – С.1.

[9] Буковина. – 1908. – 3 (16) грудня. – Ч.143. – С.2.

[10] Буковина. – 1908. – Ч. 144. – С.1-2.

[11] Наша організація // Каменярі. – 1909. – Ч.1. – С.2-3.
[12] Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. -С.304.
[13] «Буковина для Буковинців» // Каменярі. – 1909. – Ч.7-8. – С.1.
[14] Буковина, її минуле і сучасне / Під ред. Квітковського Д., Бриндзана Т., Жуковського А. – С.256.
[15] Нова мужицька організация // Каменярі. – 1909. – Ч.9-10. – С.14-15.
[16] Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 178-179.
[17] Громадянин. – 1909. – 20 жовтня. –Ч.19-20. – С.1.
[18] Громадянин. – 1909. –30 вересня. –Ч.18. – С.2.
[19] Попович О. Відродження Буковини // Буковинський журнал. – 1992. – Ч.2-3.- С.176.
[20] Каменярі. – 1909. – Ч.14. – С.5.
[21] Добржанський О.Національний рух українців Буковини другої половини XIX –початку XX ст. – С.306.
[22] Згода // Громадянин. – 1909. – 15 грудня. – Ч. 23-24. – С.1.
[23] Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.116.
[24] Смаль-Стоцький С. В чім наша сила. – Чернівці, 1893. – С.8.
[25]Вісти з «Рускої Ради» // Народний голос. – 1910. – Ч.36. – С.2.
[26] Вісти з «Рускої Ради» // Народний голос. – 1910. – Ч.41. – С.2-3.
[27] Народний Голос. – 1911. – Ч.5. – С.1-2; Ч.62. – С.4-5.
[28] Народний голос. – 1911. – Ч.5. – С.1.
[29] Народний Голос. – 1911. – Ч.3. – С.9-10.
[30] Добржанський О., Філіпчук В. «Руска Рада» – перше українське політичне товариство на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип.1. – Чернівці, 1993. – С.115.
[31] Народний Голос. – 1911. – Ч.17. – С.2.
[32] Там само. – С.8.
[33] Народний Голос. – 1911. – 26 травня. – Ч.26-27. – С.1.
[34] Добржанський О., Даниленко В. Степан Смаль-Стоцький. Протистояння. – С.116.
[35] Народний голос. – 1912. – Ч.62. – С.1.
[36] Попович О. Відродження Буковини. Мемуари. – С.180.
[37] Галіп Т. З моїх споминів // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.1-2. – С.168-169.
[38] Попович О. Відродження Буковини. Мемуари. – С.180.
[39] Ботушанський В. «Ми…служили вірно своєму народові» // Буковини. – 1999. – 16 березня. – С.3.
[40] Смаль-Стоцький С. Моя політика. – Чернівці, 1913. – С.12.
[41] Україна. – 1912. – грудень. – Ч.1. – С.1.
[42] Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст.– С.310.
[43] Добржанський О.В. Українські народовські партії на Буковині // Вісник центру Буковинознавства. Серія історична. – Вип. 1. – Чернівці, 1993. – С.141.
[44] Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С.271.
[45] Україна. – 1913. – Ч.45.
[46] Опозиційна коаліція // Нова Буковина. – 1913. – 25 травня. – Ч.36. – С.1.
[47] Керницький М.Політичний тандем: Микола Василько – Степан Смаль-Стоцькицй // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці: Місто, 2000. – Вип.2. – С.75-76.
[48] Відозва // Нова Буковина. – 1913. – 23 березня. – Ч. 20. – С.1.
[49] Добржанський О.Національний рух українців Буковини другої половини XIX –початку XX ст. – С.311.
[50] Відозва // Нова Буковина. – 1913. – 23 березня. – Ч. 20. – С.1.
[51] Нова Буковина. – 1912. – 13 січня. – Ч.1. – С.1.
[52] Нова Буковина. – 1912. –18 січня. – Ч.3 – С.1.
[53] Наші домагання // Нова Буковина. – 1913. – 8 червня. – Ч.40. – С.1.
[54] В справі організації // Нова Буковина. – 1913. – Ч.30. – С.2.
[55] Нова Буковина. – 1913.- Ч.32. – С.2.
[56] Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Ю.П. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.) – С.480.
[57] Довірочні збори політичної організації в Чернівцях // Нова Буковина. – 1913. – 4 червня. – Ч.39. – С.1.
[58] Нова Буковина. – 1913. – 8 червня. – Ч.40. – С.3.
[59] Нова Буковина. – 1914. – 1 квітня. – Ч.11. – С.1.
[60] Українські посли з Галичини на Буковині // Нова Буковина. – 1914. – 12 квітня. – Ч.14. – С.1.

Summary

Oxana Yaremko
(Chernivtsi)

Political parties of narodovtsi in Bukovyna 1908-1914

In this article it is described activities ob narodovtsi parties in Bukovyna during 1908-1914. The author does research in its establishment and influence upon social-political life of the land.

УДК [930:908](477)+[930:908](477.82)

Леся Качковська
(Луцьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ м. КИЄВА)

У статті автор характеризує діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) щодо пошуку, вивчення і збереження культурної спадщини Правобережної України, зокрема Київщини. Досліджується, як розв'язувалося питання про заснування музею КТОПСІМ.

Ключові слова: пам'ятка старовини і мистецтва, товариство, пам'яткоохоронна діяльність, музей, культурна спадщина.

Важливим компонентом життя людини є навколишнє культурне середовище – показник цивілізованого суспільства, духовного багатства його членів. Культурне середовище – явище історичне. Воно формувалося впродовж усього часу розвитку людської цивілізації. Створені талантом і працею народів культурні цінності нерідко є унікальними, у разі втрати – практично не відтворюваними. Цим обумовлене їхнє значення, їм належить особлива роль у відновленні історичної пам'яті народу, відродженні і розвитку національної культури.

Окремі українські регіони на початку XX ст. вирізнялися своїм політичним та соціально-культурним становищем. Однак турбота про національну культурну пам'ять, яка відбилася в культурній спадщині, була саме тим духовним чинником, що об'єднував українські землі. Допомагали її зберегти члени науково-громадських осередків історико-пам'яткознавчого профілю, що рясно з'явилися на межі XIX–XX ст. Одним з них було Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ), засноване у 1910 р. Важливе значення має об'єктивне, неупереджене вивчення процесу збереження та охорони культурних цінностей в територіально-адміністративних межах сучасної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Сьогодні в українській історіографії надто мало узагальнених досліджень з історії збереження та охорони вітчизняних культурних цінностей в означений період.

Наявні монографії і статті подають лише фрагментарні відомості з тем. Винятком може слугувати КТОПСІМ. Про нього ширше розповідає дослідження Л.Федорової[1], окремі розділи монографії С. Гаврилюк[2] та сюжетні лінії статей Т.Григор'євої, Г.Денисюк[3], Л.Дідух[4]. Однак тут не акцентується увага на джерельних матеріалах, що дозволяють простежити пам'яткознавчу діяльність Товариства.

Між тим зміст та його результати роботи відбиті у протоколах засідань і постановах загальних зібрань, Ради та Розпорядчого комітету, письмових клопотаннях перед державними органами влади, різних зверненнях до місцевого населення, анкетах, які готувалися з метою виявлення та реставрації пам'яток старовини і мистецтва, інших джерельних матеріалах. Левова частка з них міститься у Центральному державному історичному архіві м. Києва (ЦДІАК).

У статті ставиться завдання з'ясувати види та охарактеризувати зміст низки документів 725-го фонду архіву – фонду Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Це дасть змогу скласти уяву про роботу Товариства щодо пошуку, вивчення, збереження та охорони культурної спадщини українських земель.

Чи не найголовнішим видом документів Товариства виступають постанови його керівних органів. Так, в постанові Ради від 21 грудня 1910 р. зазначається, що 3 грудня 1910 р. на засіданні Товариства заслухано клопотання ради Братства імені князів Острозьких. У ньому голова Братства І. Окойомов проінформував про незадовільний стан веж і самого замку князів Острозьких в Острозі. На адресу КТОПСІМ висловлювалося прохання посприяти в асигнуванні необхідних коштів для надання цим спорудам належного вигляду і реставрації другого поверху замку з метою перетворення його в міський музей. Відкриття останнього передбачалося здійснити під час відзначення 300-ліття від дня смерті князя Костянтина Острозького. Музей планувалося організувати як відділення Волинського музею історичних старожитностей. Як запевняв І. Окойомов, підґрунтя для музею вже створено, необхідно лише забезпечити музей власним приміщенням.

Усі члени Товариства активно підтримали цю ідею Братства. Секретар Товариства Б. Стеллецький доповів, що це питання вже розглядалося на другому засіданні загальних зборів 23 липня. Було погоджено просити члена Товариства Г. Снєжкова прийняти історичні пам'ятки замку князів Острозьких під свою опіку й охорону та оформити клопотання до удільного відомства щодо приведення їх у належний вигляд. За повідомленням секретаря на той момент член Товариства М. Дітеріхс завершив дослідження і опис пам'яток старовини в м. Острозі.

Після детального обговорення цього питання було ухвалено: звернутися з клопотанням до голови Імператорської археологічної комісії графа О. Бобринського про виділення необхідних коштів для реставрації та підтримання у належному стані пам'яток старовини в м. Острозі; просити члена КТОПСІМ Г. Снєжкова звернутися до удільного відомства з метою посприяти у наданні необхідного приміщення для утворення в ньому місцевого історичного музею [5]

На засіданні 21 грудня 1910 р. заслухано кореспонденцію газети «Рада» (№ 252) про те, що в с. Суботові Чигиринського повіту Київської губернії в садибі селянина Чапали викопана глиняна ваза з 4 вушками та ліпними прикрасами. У вазі виявились рештки палених кісток та попіл. Місцевий священик Кирил Шараєвський передав цю вазу в історико-археологічний музей. Загалом селянину Чапалі неодноразово доводилося викопувати на своїй землі різноманітні глечики та черепки. З цього приводу Товариство ухвалило рішення просити Ф. Титова зв'язатися зі священиком та всебічно дослідити це питання.

Згідно з постановою загальних зборів Рада Товариства просила дубенського повітового справника вислати до КТОПСІМ світлини статуй колон і веж, що знаходилися на території Дубенського повіту. Чиновник передав Товариству 13 світлин, де були зображені пам'ятник-каплиця св. Теклі м.Берестечка; пам'ятник Марині Бронській на па-

горбі в урочищі Маруха м.Берестечка; статуя св. Яна в с.Редьково[6]; статуя св. Роха в м.Берестечку; статуя Божої Матері на площі; пам'ятник з написом «Олександру, князю Пронському» м.Берестечка; кам'яна колона на землі; кам'яна колона по дорозі з с.Ліни; кам'яна колона з фігурою Спасителя в м. Боремель в садибі Висоцького; статуя св. Іоанна при дорозі в с. Новосілки; кам'яний стовп при дорозі у с.Доброводові; статуя св. Іоанна в с.Острів; статуя св. Іоанна на православному кладовищі в с.Ліни.

Після отримання світлин Рада Товариства ухвалила: у зв'язку з обмеженим фінансуванням призупинити замовлення світлин через приватних осіб; визнаючи, що рахунок за світлини є завищеним, просити дубенського повітового справника клопотати перед фотомайстром зменшити ціну за світлини[7].

Керівництво Товариства звернуло також увагу на те, що в газеті «Рада» (№ 249) була розміщена інформація про наявність в м. Острозі дерев'яної дзвіниці, яка була продана місцевим священиком[8]. Рада Товариства висловила жаль з приводу того, що не знайшлося можливості отримати світлину цієї давньої споруди, а також обіцяла в міру можливості знаходити хоча б світлини пам'яток, якщо не вдавалося зберегти саму пам'ятку.

Документи КТОПСІМ повідомляють, що 14 листопада того ж 1910 року від члена Товариства Павленка-Богушевського надійшло звернення про незадовільний стан збереження залишків Десятинної церкви в Києві. Зазначалося, що плити від колишньої кам'яної підлоги в самій церкві та невелика кількість каменів зі стіни були використані для облаштування церковної території. Так, наприклад, плитами вимощений прохід у дворі від церкви до вхідних воріт, а камінням вимощений сам двір. Павленко-Богушевський вказує, що «після розкопок з південної сторони храму розкидана велика кількість щебеню та з боку древнього храму палацу св. Володимира – каміння». Автор звернення висловив припущення, що і це каміння буде використане на замощення вулиці, хоча його слід зберегти.

На підставі звернення Рада Товариства ухвалила просити єпископа Павла вивчити обставини цієї справи[9], вжити заходів щодо відповідного використання каміння і плит древнього храму.

З матеріалів 725-го фонду ЦДІАК дізнаємося, що на засіданні 21 грудня 1910 р. заслухано лист пані Красовської. У ньому повідомлялось, що місцевість с. Дорогобуж представляє значний інтерес для археологів, на що в свій час звернув увагу В. Антонович. Авторка писала, що на території її садиби «Російський хутір» в с.Дорогобуж досить часто зустрічаються старовинні речі. Легенди розповідають, що ніби поблизу церкви є кам'яний колодязь, в якому сховані церковні коштовності на 12 млн. крб. За словами Красовської, цей колодязь – за церковною огорожею під кам'яним постаментом, де колись стояла статуя, а тепер встановлено хрест. Під Дорогобужем знаходяться підземні ходи, які в міру відкриття їх місцевими жителями, засипаються, однак після дощів – відкриваються [10]. В обвалах були знайдені кістки, великий меч, глечик з випуклим надписом і 540 срібними монетами та ін. За словами селян, було виявлено також дві білі вази з випуклими зображеннями.

Всі зусилля пані Красовської придбати ці пам'ятки не увінчались успіхом, бо селяни з великим бажанням продали їх лихварям-євреям. Серед небагатьох речей, які їй вдалося придбати – дрібні срібні і мідні монети, браслет, кам'яна статуя дівчини вагою 4 пуди. Ці предмети Красовська запропонувала Товариству. Вона також висловила бажання, щоб хтось з членів КТОПСІМ оглянув с.Дорогобуж, зупинившись при цьому саме в її садибі.

Рада ухвалила рішення висловити вдячність пані Красовській, просити її вислати речі, а з початком літа запропонувати одному з членів Товариства поїхати до с.Дорогобуж.

На засіданні керівних органів Товариства було розглянуто переадресований головою Московського археологічного товариства Уваровою правобережному генерал-губернаторові лист, де містилося прохання врятувати від руйнування Золоті ворота. Доповідачами у цій справі виступили О. Мердер та К. Єремєєв. Вони представили протокол огляду пам'ятки, що був проведений заздалегідь.

З протоколу відомо, що старовинна кладка воріт, укріплена контрофорсами і в місцях, яким загрожувало знищення, «одягнута» новою цегляною кладкою та покрита залізом, перебуває в тому ж стані, як і останні десять років до того. Однак окремі цеглини, а особливо камені, втрачаючи зв'язок із загальною масою, відійшли з своїх місць і місцями загрожували взагалі випасти. В одному місці металеве покриття виявилося зірваним і обвисло; чавунна дошка, прибита на внутрішній стіні проїзду, настільки перекосилася і проржавіла, що надпис став зовсім нерозбірливим. Верхня хвіртка огорожі воріт взагалі не зачинялася, хоча сама огорожа не служила засобом охорони пам'ятки. В нішах воріт і між контрофорсами опинилися дрова, що було справою небажаною, хоча особливого руйнування споруді не причиняло[11]. На думку доповідачів, подальша охорона пам'ятки, безумовно, була необхідна.

На підставі отриманої інформації Рада Товариства ухвалила: висловити сердечну вдячність членам Товариства О. Мердеру та К. Єремєєву за зразково виконане доручення; просити Київського міського голову вжити заходів для підтримання належного стану Золотих воріт як архітектурної пам'ятки XI ст.; весною провести повторний детальний огляд; копію протоколу і ухвали передати генерал-губернаторові [12].

Досить швидко пам'яткознавча робота Товариства принесла корисні результати: було віднайдено, взято на облік та зібрано чимало пам'яток, у тому числі й сакральних. Однак болючим для членів Товариства виявилось питання щодо організації музею, збереження розшуканих рукописних реліквій. Воно уже давно витало у середовищі Розпорядчого комітету товариства: у музеї, як констатувалося «…могли знайти собі притулок пам'ятки церковної старовини, доля яких, як відомо, більш ніж не визначена». З різних причин питання про утворення музею КТОПСІМ не вирішувалося.

Водночас при обговоренні цього питання на засіданнях Товариства прозвучала думка, що у зв'язку із сирістю і браком місця в одному з приміщень Київської духовної академії музеєві Церковно-історичного товариства при цій академії загрожувало закриття. Справа дійшла до того, що через несприятливі умови зберігання доводилося із колекції музею, подібній якій не було тоді у всій Європі, відреставровувати деякі пам'ятки, зокрема ікони. Таким чином, поряд з питанням організації музею КТОПСІМ для порятунку пам'яток церковної старовини постало питання про збереження вже існуючого музею Церковно-історичного товариства.

Дійсний член КТОПСІМ О.Ертель зауважив, що в числі споруд, які рахувалися власністю КДА, перебували споруди колишньої Київської чоловічої духовної школи (бурси). Вони цілком підходили для розміщення тут обох музеїв. Однак у той час, як відзначав О. Ертель, невідомо, за чиїм розпорядженням вся садиба бурси, у тому числі головне приміщення, були здані в оренду М. Рабиновичу. Там, де розташувалися навчальні класи і церква, спочатку (до 1912 р.) містиввся хедер (єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків), а згодом меблева майстерня та житлова трьохкімнатна квартира з кухнею. Підкреслювалося, що «Приміщення вівтаря церкви розділене на дві частини і передане як дві кімнати у власність племінникам М. Рабиновича. На нижньому поверсі розміщені соляний та кахельний склади. Приміщення у дворі садиби, де проживали викладачі, священики і адміністрація бурси, передані орендарям в оренду; усі вони зайняті євреями. Хрест на фронтоні будинку знято, а також знищена скульптура «Біблія в сяйві», розміщена під хрестом. Згідно із розслідуванням термін орендного договору Рабиновича закінчується через три роки».

О.Ертель висловив думку, що приміщення бурси, звільнені від постояльців і належно відремонтовані, могли б служити не тільки для музею Церковно-історичного товариства, а й Київської духовної академії, для проектованого КТОПСІМ музею церковної старовини. Обставина, що приміщення віддалене від центру міста, не мала в жодному випадку ніякого значення ні для Товариства, ні для академії. О.Ертель вважав, що заплановане на 1915 р. святкування 300-ліття Київської духовної академії тільки виграло б від організації на території колишньої бурси обох музеїв. Для втілення цієї ідеї, не існувало перепон для передчасного розірвання договору оренди М. Рабиновича. О. Ертель просив Раду Товариства висунути його пропозицію на загальне обговорення у червні 1913 р.

В одній з доповідних записок О. Ертеля в матеріалах 725-го фонду ЦДІАК зазначається, що колекції, зібрані ним на розкопках в районах Китаєва, Проневщини, Брест-Литовського, можуть скласти основу, хоча і невеликого, але досить цікавого музею Товариства. Вітрини для розміщення колекцій вже замовлено; вони будуть виготовлені у короткий термін [13]. Залишається тільки знайти відповідне приміщення, де можна було, хоча б тимчасово, розмістити вже наявні вітрини як ті, що будуть необхідні для подальшого розширення експозиції музею. О. Ертель зауважив, що Київський відділ Імператорського російського військово-історичного товариства люб'язно запропонував КТОПСІМ місце для музею в тому ж приміщенні міського музею Києва, де розташовується і сам відділ. Однак зазначалося, що з деяких причини, особливо з огляду на тісноту, цією пропозицією КТОПСІМ навряд чи скористається, тим більше, що намагання доповідача віднайти відповідне приміщення для музею завершується благополучно. Після попередніх переговорів з одним із членів Ради міського музею узгоджено, що вітрини будуть розміщені в приміщені цього музею; обіцяно повне сприяння у вирішенні означеної проблеми. Таким чином, О. Ертель взяв на себе сміливість в подальшому просити авторитетної допомоги та сприяння Ради КТОПСІМ, а саме в проведенні офіційних переговорів з Радою міського музею, оскільки незабаром наступав канікулярний період, який, безумовно, міг сповільнити і, можливо, змінити хід позитивного вирішення питання[14].

Матеріали 725-го фонду ЦДІАК дають змогу простежити діяльність Товариства щодо здійснення ним археологічних розкопок. З доповідних записок, звітів, протоколів засідань дізнаємося, що у 1914 р. вони проводились в місті та його околицях. Дослідження в самому Києві проводилося за дорученням Розпорядчого комітету товариства, поза межами – керівником розкопок в околицях міста виступав О. Ертель. У зв'язку з активною підтримкою цього археолога Товариством під час проведення останніх розкопок весь віднайдений матеріал був переданий до музею КТОПСІМ.

Щодо археологічних досліджень у місті, то вони мали місце на території садиби Київської казенної палати (Сінна площа), садиби № 17 по Несторовській вулиці, садиби № 3 по Стрітенській вулиці, садиби № 14 по Трьохсвятительській вулиці, садиби № 7/21 – Рейтарська і Стрітенська вулиці, садиби №№ 12, 21 і 23 по Софіївській вулиці, садиби

№ 24 по Ярославському валу, садиби № 19 на Софіївській площі. Для проведення розкопок використовувались можливості, що склалися під час плануванні вулиць Трьохсвятительської, Софіївської, Михайлівського провулку, Десятинного провулку, і при проведенні каналізаційних робіт на Володимирські вулиці поблизу Духовної консисторії, а також земляних робіт на Олександріївській площі (Поділ).

Поза межами міста проведені розкопки стосувались курганів на території Китаївської пустині та Преображенного скиту. Вони здійснювались під час часткової розчистки однієї з печер поблизу Виноградного саду в Китаєві, пробних розкопок валу древнього городища в Китаєві, закладки бурових свердловин декількох пробних ям на цьому городищі та прилеглих до городища; оглядової експедиції (екскурсії) до скиту в селах Жиляни, Гатне, Хотів (Круглик), дослідження неолітичних стоянок поблизу річки Почайни та поблизу Росанівської протоки (біля с.Воскресенське), огляду ярів по обидва боки садиби Кирилівської земської лікарні[15].

У зв'язку з проведенням будівництва довелося обмежитися лише наглядом за археологічним матеріалом, щоб запобігти його вивезенню із землею на звалище і продажу колекціонерам-перекупникам.

О. Ертель відзначав, що проводити систематичні розкопки і дослідження у той час не було можливості. Разом з тим він зауважив, що навіть при несприятливих умовах знахідки, якими збагатився музей Товариства, в науковому відношенні представляють велику цінність. Такими, наприклад, стали: знахідка цілого невеликого скарбу (Трьохсвятительська вулиця), який складався із пари золотих колтів (скроневих прикрас), восьми сережок київського типу, срібних браслетів; знахідки великокняжої монети, амулету, який представляв собою типову обточену морським прибоєм кам'яну головку з вирізаним на ній зображенням голови й зі знаками, які безперечно являли собою писемність, що, можливо, передувала у слов'ян церковній абетці.

До цієї категорії слід віднести знахідку у Десятинному провулку – фрагменти трьох або чотирьох скляних келихів, прикрашених орнаментом і написами. Особливо вражав своєю художньою майстерністю келих з написом золотом з фігурами по синьому полю, зроблений на кольоровому склі. Келих за словами тих, хто бачив його, являє собою рідкісний і дуже цінний експонат. Знайдені келихи – судячи з написів – арабські, дуже ранньої епохи. Вчені, яким відома сірійсько-арабська писемність, прочитали у написах різні побажання, аналогічні тим, що звуться «здравицями».

Детальніше була досліджена частина Олександрівської площі. Тут віднайдені фундаменти старої київської ратуші. У зв'язку з наявними в міському музеї кресленнями фасаду цього будинку Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва поставило за мету відновити з великою точністю план, розміри, вигляд і розташування будівлі[16]. Намагання КТОПСІМ скласти майже точний план київської ратуші були реалізовані, що стало безперечним внеском Товариства у справу вивчення топографії старого Києва.

Під час проведення археологічних розкопок вдалося встановити межі старовинного католицького цвинтаря, який був частиною домініканського монастиря святого Миколая, покинутого католиками у середині XVII ст. (на його місці згодом постав православний монастир з церквою святих Петра і Павла).

Не менш важливою стала знахідка підземелля в садибі пана Лещинського на розі Рейтарської і Стрілецької вулиць. В ході обстеження з нього знято розміри та світлини, складені план і детальне креслення. Скоріше за все знахідка являла собою льох напіввійськового призначення.

Досить велике зацікавлення викликали підземні галереї в садибі Зівала, що на Стрітенській вулиці, №3. Галереї були відкриті ще в 1889 р. і поверхово досліджені В. Гашкевичем. Щодо дослідження галерей членами товариства, то воно носило набагато результативніший та конструктивніший характер. На основі перевірки плану В. Гашкевича вдалося встановити, що галереї повинні бути значної протяжності, з'єднуючись з підземними ходами садиби Софіївського собору. О. Ертель склав план доступної частини цього підземелля з нішами і вентиляційними трубами, який, на жаль, через необережність будівничого десятника був втрачений. Товариство зберегло копію плану В. Гашкевича та світлини, що їх зробив член Військово-історичного товариства капітан Холостов. Через незалежні від КТОПСІМ обставини, а згодом розпочаті воєнні дії Першої світової війни Товариство не мало можливості довести дослідження до цілковитого завершення. Це досить прикро, оскільки конструкція галереї та знайдені в ній предмети (цегла, кахель з орнаментом, нанесені на стіни хрести, цифри) встановлюють, окрім цілковито визначеної епохи XVII ст., повну аналогію з такими ж знахідками в печерах на околиці Виноградного саду в Китаєві, в скиті Церковщини і частково в печерах Звіринця. Це, в свою чергу, давало можливість зробити припущення, що в тривожні для Києва часи XVII ст. такі обителі, як Лавра чи Софіївський собор, безперечно, користувалися підземеллями, сховищами і скарбницями[17]. Розповіді старожилів переконували членів КТОПСІМ також в тому, що старокиївські підземелля, безперечно, представляли цілу систему складів; але у випадку небезпеки (пожеж, нападу ворогів) вони служили місцем для порятунку. Висновок дослідників був одностайний: потрібно посилити охорону підземель і створити необхідні умови для подальшого їх детального дослідження.

Спираючись на археологічний матеріал, який був здобутий під час проведення вищевказаних робіт, О. Ертель вважав за необхідне вказати на низку моментів: увесь без винятку матеріал став надбанням музею Товариства; знахідки містять інформацію із зазначенням місця і часу їх віднайдення або придбання; матеріал, здобутий в результаті розкопок і досліджень поза межами міста, супроводжується детальними щоденниками про хід археологічних розкопок. Констатувалося, що з огляду на велику кількість поставлених завдань, деякі роботи не були завершені, як наприклад, дослідження Кирилівських ярів і місцевих печер, вивчення церкви Святого Михайла у Видубицькому монастирі та прилеглих до обителі пагорбів, вичерпні дослідження Китаївського городища, печер і могильників. О. Ертель вважав, що період збирання матеріалу історично-археологічних характеру на той час залишився незавершеним.

На думку О. Ер теля, у 1914 р., який можна вважати продуктивнішим, ніж попередній, отримано досить цінне поповнення для відділу кераміки у вигляді зразків посуду, виробів із глини (фігур, голів); новими знахідками поповнився також відділ скла[18]. У відділ зброї поступили бойові сокири різних епох, списи, леза, злитки свинцю (для військових цілей); у Десятинному провулку знайдено набої для середньовічних гармат. Відділ доісторичної давнини (стародавньої історії) придбав колекції кремнієвих виробів (стріли, скреби), а також первісної кераміки з цікавими орнаментами. Сюди ж відноситься інвентар курганних поховань, представлений значною колекцією намиста й срібла, мінерали кривавцю (сердоліку), гірського кришталю, бурштину, мастики і фінікійського скла. До відділу поступили знайдені у 1914 р. у курганах бойова сокира, ножі, бронзові прикраси, невелика глиняна посудина з попелом і перепаленими кістками. Встановлено існування в курганний період обряду перенесення померлого до місця поховання в дерев'яній споруді оригінальної конструкції (в музеї містяться зразки дощок такої споруди). На відміну від інших, відділ монет не поповнився новими експонатами і не представляв інтересу, оскільки Товариство монет не колекціонувало, задовольняючись лише тим, що знаходили під час пошукових археологічних робіт. Однак серйозна знахідка у вигляді великокняжої монети збагатила цей відділ.

Завершуючи короткий звіт, О. Ертель відзначив, що це далеко не повний перелік усіх робіт, які проводило Товариства в 1914 р. і відповідних знахідок. Сюди не ввійшов огляд окремих пам'яток, здійснений за дорученням Імператорської археологічної комісії. Їх перелік доданий до протоколів Розпорядчої комісії Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Отже, документи 725-го фонду Центрального державного історичного архіву у м. Києві засвідчують, що пам'яткоохоронна робота дійсно відповідала профілю аналогічної, багатогранної діяльності КТОПСІМ. Члени Товариства не лише досліджували пам'ятки, а й досить активно переймалися самим місцем зберігання знахідок, умовами їх утримання. Вони тісно співпрацювали з науковими товариствами, навчальними закладами, місцевим населенням. Уся ця робота повноцінно відображена у звітах, доповідних записках, протоколах, письмових зверненнях і листуванні та інших матеріалах Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва.

---

[1] Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910-1920 рр.– К.: Національна академія наук України; Ін-т історії України НАН України, 2008.– 296 с.

[2] Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 530 с.

[3] Григор'єва Т., Денисюк Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва / www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV3_1998_histiri/15_grigorieva_t.pdf

[4] Дідух Л. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв України / Краєзнавство.–Вип. 1–4.– 2008.–С. 120–127.

[5] Центральний державний історичний архів м. Києва (ЦДІАК). – Ф.725. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 28.

[6] Там само. – Арк. 29.

[7] Там само. – Арк. 29 зв.

[8] Там само. – Арк. 30.

[9] Там само. – Арк. 30 зв.

[10] Там само. – Арк. 31.

[11] Там само. – Арк. 31 зв.

[12] Там само. – Арк. 32.

[13] Там само. – Спр. 2. – Арк. 158.

[14] Там само. – Арк. 158 зв., 159.

[15] Там само. – Арк. 201, 201 зв.

[16] Там само. – Арк. 201 зв.

[17] Там само. – Арк. 202.

[18] Там само. – Арк. 202 зв.

Summary

Lesya Kachkovska
(Lutsk)

Activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Art (on the basis of Materials of Central State Historical Archive in Kyiv)

In the article the author characterizes activity of Kyiv Association for Protection of Monuments to the Past and Art dealt with research, study and protection of cultural heritage in Right-Bank (Pravoberezhna) Ukraine, especially, Kyivshchina. The problem of foundation of the museum is researched.

Key words: monument to the past and art, association, museum, cultural heritage.

УДК: 94 (477.85) „1918/1940”

Олександр Руснак
(Чернівці)

СТАН І ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МЕДИКО-САНІТАРНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ У 1918-1940 рр.

В статті автор характеризує основні тенденції розвитку системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр. Досліджує стан санітарної та лікарняної служб. Висвітлює проблему боротьби з епідемічними захворюваннями в краї.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, хвороби, санітарний стан, гігієна, лікарня, епідемія.

Значний вплив на демографічну ситуацію в Північній Буковині та Хотинщині в міжвоєнний період мала система медико-санітарного забезпечення населення. Зазнавши непоправної шкоди в 1914-1918 рр., вона кілька років не могла боротися з поширенням епідемічних захворювань в краї. Відсутність кваліфікованої і вчасної допомоги хворим на віспу, тиф, туберкульоз, дизентерію та інші хвороби, що набули масового поширення в перші повоєнні роки, мала своїм наслідком збільшення смертності серед населення. Та з часом діяльність лікувальних установ вдалось більш-менш налагодити, і загроза зростання епідемій була ліквідована, а кількість захворювань та летальних випадків протікання недуг суттєво зменшились. Попри свою важливість стан і ефективність роботи медико-санітарної системи Північної Буковини та Хотинщини є маловивченими. Перші й водночас останні спеціальні дослідження належать ще до 20-30-х рр. XX ст. Це роботи В. Паскала[1] і К. Юбаша[2]. Вітчизняні фахові науковці даної теми торкалися лише фрагментарно[3]. Певне уявлення про означену проблему дають матеріали друкованих та неопублікованих джерел, серед яких, відповідно, спогади очевидців та численні архівні документи з Державного архіву Чернівецької області. Їх використання дає змогу поглибити наші знання про тогочасну роботу медико-санітарної системи краю, а, відповідно, стан охорони здоров’я населення в цілому, демографічну ситуацію при нових іноземних володарях Північною Буковиною і Хотинщиною.

Північна Буковина і Хотинщина – один із регіонів міжвоєнної Румунії, який зазнав великих втрат в результаті бойових дій 1914-1918 рр. Система охорони здоров’я була знищена. Хоч перед війною недостатньо була розвинута структура сільських та повітових санітарних служб, зате діяла добре оснащена лікарняна служба. В австрійський період «...лікарні були гордістю Буковини і завдяки будівлям, і завдяки сучасному обладнанню на той момент, а також завдяки спеціалістам, які там працювали»[4], – зазначав Генеральний санітарний інспектор краю. Але і вони зазнали шкоди.

Медичний персонал повітів складався з головного лікаря, який мав більше консультативну функцію при префекті, а також з дільничних сільських лікарів, що були закріплені за певними комунами (населеними пунктами) для надання допомоги населенню на місцях. При виконанні завдань вони могли покладатися виключно на свої знання та вміння, оскільки були залишені без допомоги зі сторони, часто не маючи змоги навіть проконсультуватися. До 1914 р. був добре підготовлений медперсонал, а під час війни і це було втрачено. Всі вакансії були заповнені, проте рівень підготовки кадрів залишав бажати кращого. На початку 1920-х рр. не існувало чіткого підпорядкування лікарів різних рівнів. Якщо головний лікар повіту підпорядковувався префекту і виконував його вказівки, то дільничні лікарі формально підпорядковувалися і префекту, і головному лікарю, а на практиці – здебільшого нікому[5]. Багато лікарів були пенсійного віку (мали по 70 років) і намагалися лише отримати добові винагороди, але не робили практично нічого. 4 дільничних лікарі в Чернівцях підпадали під цю категорію. Вони не виконували прямі обов’язки[6], через що й були звільнені. Протягом двох місяців не вдавалося підібрати головних лікарів повітів[7].

Лікувальних закладів для обслуговування хворих на місцях не існувало. Амбулаторії та диспансери були відсутні. Кілька років відчувалася гостра необхідність створення санітарних пунктів у Кіцмані та Селятині. В останньому, хоч і був відкритий диспансер, але навіть в 1930-х рр. не вистачало медикаментів для боротьби з сифілісом та туберкульозом[8]. Ускладнювалось все відсутністю транспортних засобів для лікарів[9]. Санітарне законодавство передбачало нагляд за розповсюдженням хвороб. Проте обов’язковості фіксації та ізолювання хворих не було, а вакцинація проводилася лише за бажанням пацієнта[10].

Такий стан справ у роки війни призвів до різкого погіршення медико-санітарного стану регіону. Населення залишилось здебільшого, а то й повністю без медичного нагляду[11]. Значного поширення набув висипний тиф, віспа, скарлатина, черевний тиф, дизентерія, туберкульоз та сифіліс[12]. У більшості випадків ці хвороби набували небезпечних форм. Ускладнювалась ситуація злиденністю населення, ігноруванням лікування. До того ж катастрофічним був стан криниць. Окремі досягали півметра вглиб, а опалубка їх складалась з прогнилих дощок. Джерелом хвороб була й Галичина, звідки вони передавалися в Північну Буковину[13].

Найбільш загрозливих масштабів епідемії досягли у Вижниці, Берегометі, Лукавці, Жадові, Вашківцях, Станівцях, Бобівцях, Бросківцях, Оршівцях,

Кіцмані, Заставні, Кадубівцях, Чунькові, Хрещатику, Вікні – населених пунктах, розташованих на півночі та в північно-західній частині Буковини, що межували з Галичиною. В цілому ж не було жодної комуни та міста, де ці хвороби не виявляли. Оскільки окремої медичної статистики не велося, то неможливо було навіть визначити кількість хворих. Дані про народонаселення були здебільшого лише у священнослужителів різних конфесій[14]. Кожен священик мав інформацію про померлих, але в ній не було виокремлено причини смерті. До того ж ні в одній комуні не було реєстру вакцинацій та їх результатів[15]. Додавало проблем і постійне скорочення кількості медичного персоналу.

Спеціальних заходів для виявлення інфекційних хворих не проводилося. Частіше хворих виявляли випадково. В кращому разі їм просто радили звернутися до лікарні. Для попередження розповсюдження інфекцій не проводилося практично нічого. Рівень підготовки і свідомості лікарів був дуже низький. Не було розуміння необхідності ізоляції інфекційних хворих, навіть не робили диференціації між різними хворобами. Наприклад, пацієнти з діагнозами «туберкульоз» і «тиф» утримувалися разом. Боротьбою з сифілісом повністю нехтували. Реальна медична допомога надавалася лише приватними лікарями[16]. Тому під час навчань для працюючих лікарів доводилося пояснювати найпростіші речі: як виявляти інфекційних хворих, як їх ізолювати, як робити вакцинації, як боротися з педикульозом[17].

Накази Санітарного інспекторату краю стосовно боротьби з епідеміями часто залишались без уваги. В більшості випадків санітарний стан залежав лише від місцевих лікарів, які часто халатно ставилися до своїх обов'язків. Так, Сторожинецький головний лікар навіть не знав дороги до комун повіту, які йому підпорядковувалися. Кращою була діяльність повітового лікаря у Вижниці[18].

Певною ілюстрацією ситуації може служити телеграма Генерального санітарного інспектора краю у Бухарест: «Висипний тиф і віспа є тотально розповсюджені. З тим медичним персоналом і засобами боротьби, які є в розпорядженні, неможливо щось зробити»[19]. Тож профільне міністерство мусило виділити 400.000 лей та учнів Медично-військового інституту для боротьби з епідеміями, бо тих, медичних працівників, що були, не вистачало і не завжди всі хотіли працювати. Учнів присилали 3 рази по 10 осіб. Кожна зміна працювала по 25-30 днів[20]. Також з Бухареста передано залізничний вагон медикаментів для боротьби з тифом[21].

Важливими у питанні боротьби з епідеміями на той час були організаційна і просвітницька робота, які полягали у розробленні інструкцій щодо виявлення, ізолювання та лікування хворих. У школах чи інших приміщеннях, в комунах, віддалених від лікарень, організовувались пункти для вакцинації[22]. Позитивним кроком стало започаткування щеплення новонароджених[23]. Розповсюджувались листки на 3 мовах (румунською, німецькою і українською) з рекомендаціями для населення, як уникнути епідемій[24]. Офіційні «Вісники» повітів регулярно публікували звернення до мешканців, в яких наводилися описи хвороб, можливі наслідки і обов'язково – основні способи лікування[25].

Головним фактором успіху в діях місцевого керівництва була оперативність виконання заходів для протистояння поширенню інфекції. Інколи тимчасово закривали церкви та дитячі садки, припинялися будь-які пересування людей між селами[26]. Доводилося створювати ізолятори в приміщеннях шкіл. В Сторожинці як ізолятор для інфекційних хворих переобладнали лікарню. Відкрито тимчасові санітарні пункти в Селятині, Бобівцях, Бросківцях, Костинцях, Лашківці, Берегометі, намагаючись, щоб ні один пацієнт не залишався вдома. В місцях виявлення хворих одразу проводили дезінфекцію та вакцинації[27]. Так, в січні 1921 р. в Чернівцях під час проведення щеплення від віспи, в одному будинку, де перебував хворий, довелося вжити запобіжних заходів щодо всіх 85 його мешканців[28].

Одразу після Першої світової війни корчми та заклади харчування діяли без санітарного контролю. Лише з 1921 р. лікарів зобов'язували проводити санітарний контроль місць виробництва і продажу продовольчих товарів[29]. Для цього в Чернівцях діяла «Лабораторія гігієни», яка проводила аналізи відповідної продукції[30].

Для боротьби з епідеміями 1921 р. генеральний директор посприяв у купівлі кожному повіту по дві мобільні печі «Бессарабія» та по 1-2 апарати обкурювання сіркою «Клейтон». До цього не було жодної працюючої печі, а ті 5-6, які вдалося знайти, були в поганому стані.

Для перешкоджання проникненню інфекції з-за кордону, єдиним пунктом переходу з Польщі було встановлено залізничну станцію «Ґрігорє Ґіка Воде» (у Неполоківцях), де зосереджувалися відповідні персонал та устаткування для дезінфекції[31]. Після війни станція стала суцільною руїною. У 1921 р. завдяки допомозі генерального директора вона була реконструйована, збудовано пункт огляду та дезинфекційна лабораторія (одна з найкращих в Румунії)[32]. Тут були роздягальні, лазні, палати для госпіталізації 40 хворих, житло для лікарів[33]. Встановлені печі і апарат для сульфуризації фірми «Клейтон». Персонал мав змогу проводити огляд та лікування хворих, перевіряти потенційно небезпечні вантажі[34]. Деякий час перевезення старих речей взагалі заборонялося[35]. Не дозволялося брати з собою тварин та продукти тваринного походження[36].

Пунктом переходу користувалися селяни Північної Буковини, що мали землі на території Галичини[37], робітники та лісоруби з Польщі, Чехословаччини та Німеччини, які повинні були працюва-

ти в Румунії, а також плотогони, які сплавляли плоти Черемошем і далі Прутом. Якщо кордон переходила група більше 100 осіб, то вони зобов'язані були найняти за свій рахунок лікаря, який би здійснював нагляд за їх здоров'ям і проводив своєчасне лікування. Навіть робітники з Хотинщини, направлені на роботу в Старе Королівство, змушені були проходити огляд в Неполоківцях[38]. Медичний огляд тут проходили і подорожуючі, що рухалися транзитом через Румунію. Зокрема, 1924 р. здійснено обстеження польських євреїв, що мігрували до Палестини[39]. З усіх без винятку стягувалося по 5 лей[40].

Проте лікарі пункту не завжди належним чином виконували свої обов'язки. Генеральний санітарний інспектор краю 1926 р. повідомляв у Бухарест, що «...станція з дезінфекції Ґрігорє Ґіка Воде є руїною, і не те, що не може виконати свої прямі обов'язки з охорони здоров'я, а навпаки, псує репутацію санітарної служби ... головний лікар, який стверджував, що всі емігранти і робітники здорові просто обманював»[41].

З метою зменшення ризику взаємного проникнення інфекційних захворювань через румунопольський кордон 20 грудня 1922 р. у Варшаві між Польщею і Румунією була підписана Санітарна конвенція, яка набрала чинності з 12 серпня 1923 р. Відповідно до угоди сторони зобов'язувалися негайно інформувати одне одного про виникнення вогнищ інфекційних хвороб, їх місце, кількість хворих, характер епідемії та вжиті заходи[42]. Польські прикордонні воєводства (Тернопільське та Станіславське) щомісяця інформували Генеральний санітарний інспекторат про кількість інфекційних захворювань[43].

Для втікачів з СРСР у 1926-1927 рр. у Заставні та Хотині створено спеціальні табори для проведення повного медичного обстеження і, при потребі, дезінфекції та дезінсекції. Виявлених хворих направляли в медичні заклади поблизу[44].

Загалом до 1921 р. ситуація з епідемічними захворюваннями залишалася вкрай важкою. Лише на середину 1920-х рр. в основному вдалося подолати недуги. Результатом роботи стала майже 100% ліквідація віспи, тифу і дизентерії. Залишалися лише деякі проблеми зі скарлатиною та дифтерією[45].

В системі медико-санітарного забезпечення краю після війни продовжували діяти австрійські санітарні закони, хоча вони вже не відповідали вимогам часу і до того ж виконувались все рідше. А з липня 1921 р. на Буковині і в Бессарабії набули поширення санітарні закони, що діяли у Старому Королівстві з 1908 і 1910 рр. Згідно з ними система охорони здоров'я підпорядковувалась Генеральному директору, призначеному Радою міністрів. На допомогу йому створювалися різні комісії для ведення справ. Законом від 1923 р. створювалося Міністерство здоров'я. 1926 р. існуючі норми зазнали несуттєвих змін[46]. Станом на 1921 р. система санітарної служби в краї практично вже не відрізнялася від Старого Королівства. З єдиним винятком, що на Буковині і Хотинщині майже не було безкоштовного лікування[47]. Всі хворі поділялися на 3 класи. Пацієнти першого класу платили по 75 лей на день, другого – 50 і третього – 25[48]. Як і в усій Румунії, на Буковині та в Бессарабії служба охорони здоров'я охоплювала два напрямки: санітарну та лікарняну службу. Перша – займалася моніторингом, контролем та вивченням стану гігієни на місцях. Застосовувала різні заходи для боротьби і попередження епідемій. Проводила медичне забезпеченням хворих поза лікарнями та роз'яснювальну роботу про хвороби серед населення. Друга – відповідала за лікарні.

Для функціонування санітарної служби відповідно до адміністративного поділу в кожному повіті був головний лікар. Повіт поділявся на санітарні дільниці з дільничними лікарями на чолі, які підпорядковувалися головному повітовому лікарю. Санітарна служба охоплювала сільські дільниці по 15000 жителів в середньому та міські дільниці – по одній в адміністративних центрах повітів (за винятком Вашківців, Кимпулунга і Заставни, котрі разом із навколишніми селами формували сільські дільниці). Чернівці мали 5 дільниць[49]. Місто мало також головного муніципального лікаря[50]. Загалом станом на листопад 1922 р. в Чернівцях налічувалося разом з приватними 102 лікаря[51]. У 1930 р. в місті налічувалося вже 225 медиків, які займалися лише приватною практикою і 20 у повітах (в Садгорі, Ґрігорє Ґіка Воде – Неполоківцях, Кіцмані, Заставні, Лужанах, Кострижівці, Веренчанці)[52].

Кожному дільничному (міському чи сільському) лікарю асистували санітарні агенти (до 20 осіб на повіт), які були випускниками спеціальних шкіл. До їх основних обов'язків входило виявлення хворих, надання невідкладної допомоги до появи лікаря, нагляд за лікуванням, призначеним дільничним лікарем. Обов'язки щодо боротьби із соціальними хворобами теж покладалися на санітарних агентів. Лікарям допомагали також дільничні акушерки (до 25 осіб на повіт)[53]. Відбір медперсоналу відбувався на базі конкурсу та екзаменів. Хоча в перші роки це не було обов'язковим через нестачу кандидатів[54].

Всі санітарні та лікарняні служби Буковини й Хотинського повіту підпорядковувалися VIII санітарній зоні під управлінням Генерального санітарного інспектора, який мав контролюючі, координуючі та дорадчі функції. Його перебуванням були Чернівці[55]. Тут Інспекторат створив склади з лікарськими інструментами, медикаментами, вакцинами і перев'язувальними матеріалами. До 1928 р. на всій території краю відкрито 9 санітарних пунктів та 27 диспансерів, Інститут гігієни з 2 відділеннями (бактеріологічним і хімічним) для проведення різних лабораторних досліджень, перевір-

ки продуктів харчування та напоїв[56]. Інспекторат запровадив обов'язковість превентивної вакцинації від віспи, тифу, дизентерії, скарлатини, проводив необхідну дезінфекцію під час спалаху хвороб та після ліквідації їх поширення.

Значний внесок у покращення санітарного стану краю зробила лікарняна служба, яка поділялася на спеціалізовані (були лише в Чернівцях) та змішані лікарні[57]. Так, на початку 20-х рр. XX ст. Центральна лікарня (заснована 1886 р.) перебувала у поганому стані. Умеблювання старе, малопридатне для використання. Операційна погано забезпечена інструментами[58]. Персонал адміністрації займав більше приміщень для проживання аніж відводилось для пацієнтів[59]. Через це не було куди ізолювати інфекційних хворих[60]. За наказом Генерального санітарного інспектора більшість персоналу лікарні протягом 6 місяців перевели в інші приміщення, що дало змогу використовувати корпусний фонд за прямим призначенням[61]. У 1920 р. тут створено ЛОР-відділення[62]. Для забезпечення медикаментами існувала Центральна регіональна аптека, яка перебувала в приміщенні лікарні[63]. При лікарні діяв Інститут з вивчення сказу, заснований в травні 1920 р., та хімічна лабораторія[64]. В середині 1930-х рр. у зв'язку із збільшенням кількості випадків виявлення громадян, покусаних тваринами-носіями сказу, префектури зобов'язувалися забезпечити виплату 100-300 лей за квитки для поїздки в інститут на обстеження[65]. Інколи на обстеження та лікування громадян, покусаних тваринами, гроші виділяв Зоотехнічний інспекторат Міністерства сільського господарства[66]. У зв'язку із недостатністю доступу населення до консультативної медичної допомоги у 1918 р. командуванням румунської армії при Центральній лікарні була створена поліклініка «Королева Марія»[67].

Кращим медичним закладом в регіоні була дитяча лікарня «Фішер», яка працювала ще з австрійських часів. В хорошому стані перебував Чернівецький пологовий будинок[68], заснований ще в австрійський період (з 1929 р. носив назву «Інститут акушерства»)[69]. В 1930-х рр. мав 2 сучасні і добре оснащені операційні, 1 залу для оглядів та 14 палат для пацієнток. Запроваджена картотека оглядів та історій хвороб пацієнтів[70]. Якщо в 1911-1913 рр. тут було 25 ліжко-місць і 2 лікарі, то в 1923 р. налічувалося 80 ліжко-місць, 5 лікарів та 8 асистентів. В 1932 р. кількість місць скоротили до 75[71]. У 1914 р. прийнято 1186 пацієнток, у 1918 р. – 1135, у 1922 р. – 1579, у 1924 р. – 1267. З кожним роком спостерігався стабільний приріст і, таким чином, у 1932 р. вже налічувалося 1904 пацієнтки[72]. Ріст кількості хворих призвів до того, що місць не вистачало.

Хірурги Інституту акушерства здійснювали переважно гінекологічні операції (Кесарів розтин), але були й випадки проведення операцій іншого спрямування, зокрема з видалення ракових пухлин. Застосовували при цьому місцеву і загальну анестезію.

У 1914-1918 рр. кількість пологів, здійснених тут, впала в 2,5-3 рази. З середини 20-х рр. XX ст. хоч і почався стабільний їх приріст, проте лише на початок 1930-х рр. вдалося перекрити найвищий довоєнний показник – 588 успішних пологів на рік. Головною проблемою було те, що населення краю, здебільшого селяни, практично не зверталися до лікарів, або робили це у крайніх випадках. Через це допомога лікарів часто виявлялась запізнілою[73].

При інституті діяла акушерська школа. В 1920-х рр. навчання в ній складалося з двох циклів – теоретичного і практичного (обидва по 6 місяців). Згодом термін курсів був збільшений до 2 років. Слухачок почали забезпечувати житлом при інституті, адже крім навчання, вони мали чергувати біля пацієнток. Наприкінці 1920-х – 1930-х рр. школа випускала по 25-35 акушерок. Лише в роки світової економічної кризи ця кількість скоротилася до 10 осіб[74].

З 1886 р. у Чернівцях діяв Інститут психічних хвороб. 1913 р. в ньому було 600 ліжко-місць. Проте світова війна, що потягнула за собою нестачу продуктів харчування, проблеми з опаленням приміщень лікарні призвела до скорочення числа хворих вдвічі. Погіршився й стан обладнання. Частково господарські проблеми інституту вирішувалися за рахунок аграрної колонії, відкритої в Чорторії 1921 р. Спочатку вона була організована дуже примітивно, давала можливість окремим категоріям хворих, перебуваючи на свіжому повітрі, своєю працею приносити користь інституту. Згодом перепрофільована на філію для хронічно хворих[75]. 1921 р. відкрилась також секція інституту для пацієнтів з нервовими хворобами[76].

У Чернівцях у міжвоєнний період діяла єврейська лікарня, яку утримувала місцева єврейська громада[77]. Крім цього, був диспансер Товариства для профілактики туберкульозу, венерологічна амбулаторія, 6 загальних диспансерів (по одному на медичну дільницю Чернівців), один офтальмологічний диспансер при санітарній муніципальній службі, один змішаний диспансер для студентів університету, 4 диспансери для товариства «Принц Мірча».

Окремо в місті працювали військова загальна і військова офтальмологічна лікарні[78]. Були також 3 громадські лазні. Діяли санаторії «Деа», «Гера» та санаторій ім. Великого Воєводи Міхая.

Лікарня у Вижниці будувалася адміністрацією Буковини з 1907 до 1911 р. В роки війни будівля майже не постраждала, проте медичне обладнання було або відсутнє, або не функціонувало[79]. Одночасно з Вижницькою була побудована така ж Сторожинецька лікарня, яка попри типові нестачі була найбільш впорядкованою і найкраще утримуваною в інспекторат[80]. В Сторожинецькому повіті наприкінці 1920-х – 1930-х рр. діяло 15 дис-

пансерів. 4 з них мали добре оснащення. Інші – потребували покращення матеріальної бази[81].

У 1921 р. під час пожежі в Хотині згорів головний корпус повітової лікарні. Збудувати нове приміщення вдалося лише 1935 р. До цього заклад розташовувався у непристосованих місцях[82]. Діяло також 7 менших лікарень у Суліці (Новоселиці), Липканах, Кельменцях, Бричанах, Романківцях, Сокирянах і Тринці[83].

Якщо характеризувати лікарняну службу загалом, то можна відзначити, що всі медичні заклади мали власні приміщення, обладнані кухнями та їдальнями, пральнями, але, окрім дитячої лікарні, жодна не мала дезінфекційної камери. Ніде не було раціональної системи дезінфекції[84]. Рентгенапарати працювали лише в дитячій лікарні. Практично всюди не вистачало медикаментів для боротьби із соціальними хворобами (сифілісом і туберкульозом)[85]. Чітка градація кваліфікаційних рівнів лікарів на початку 20-х рр. XX ст. була відсутня, а заробітна плата персоналу дуже низька[86]. Це призвело до того, що за зауваженнями Генерального санітарного інспектора, «медичний персонал в лікарнях нагадував армію, де самі генерали без солдатів»[87]. Майже всюди були лише головні лікарі. Причому деякі навіть не з'являлися на роботу. Поступово ситуація поліпшувалася. Наприкінці 1920-х рр. лікарняна служба отримала відновлені приміщення, укомплектовані обладнанням та ліками. Відкриті спеціальні приміщення для ізоляції хворих туберкульозом, а також інфекційні відділення. В кожній лікарні з'явилася лабораторія для проведення клінічних аналізів[88]. Змінилася структура управління лікувальними закладами. Запроваджено посади лікаря-директора, головних лікарів по спеціалізованих відділеннях та лікарів-спеціалістів. Проте головною проблемою залишалося недостатнє фінансування. На середину 1930-х рр. XX ст. для перевезення хворих до лікарень в місті було 3 автомобілі: 1 – власність санітарної служби міста (використовувався для перевезення інфекційних хворих), 2 – належали Товариству швидкої допомоги (застосовувалися у всіх в інших випадках)[89].

Розвивалася мережа фармацевтичних закладів. Першу світову війну пережили лише 3 аптеки, проте в 1920-х рр. відкрилось 9 нових. Серед них популярністю населення користувалися заклади Самуїла Альбрехта, Йосифа Хірша, «Вікторія», «У Золотого Лева», «Санітас», «Шмідт і Фонтін». У кожній з аптек працювало від 1 до 3 осіб[90]. Були аптеки і у Хотині та Сокирянах[91].

У Чернівцях в досліджуваний період діяло товариство лікарів, статут якого оновлено 1921 р. Воно захищало інтереси медичних працівників у різних установах, у відносинах з владою та хворими[92]. У 1921 р. засновано Товариство фармацевтів Буковини, основними функціями якого були: захист інтересів і допомога членам організації та їх родичам, пропаганда аптекарської справи[93].

Допоміжний характер мала робота повітових рад гігієни, що функціонували до 1925 р. у Чернівцях, Кіцмані, Заставні, Сторожинці, Вижниці, Вашківцях та Хотині. Після проведення адміністративної реформи їх залишили у Чернівцях, Сторожинці та Хотині[94].

Отже, в роки Першої світової війни система медико-санітарного забезпечення Північної Буковини й Хотинщини зазнала великої шкоди. Населення залишилось практично без лікарського нагляду і лікування. Це призвело у перші повоєнні роки до поширення епідемій висипного та черевного тифу, туберкульозу, віспи, скарлатини, дизентерії та сифілісу. До 1921 р. ситуація залишалася вкрай важкою. Завдяки вакцинаціям та організаційно-просвітницьким заходам на середину 1920-х рр. недуги в основному вдалося подолати. Віспу, тиф і дизентерію ліквідовано майже повністю. Зі скарлатиною та дифтерією залишалися ще деякі проблеми. Згодом система охорони здоров'я Північної Буковини й Хотинщини досягла середнього рівня Старого Королівства. В краї створена VIII санітарна зона під управлінням Генерального санітарного інспектора. Йому підпорядковувалися санітарна та лікарняна служби. У 1918-1940 рр., отримавши нове обладнання, продовжували діяти медичні установи, засновані ще в австрійський період. Відповідно до потреб часу змінювалася їх структура, кількість та кваліфікація медичного персоналу. На їх базі відкривалися нові філії, лабораторії та інститути. Розвивалася аптечна мережа, діяли товариства лікарів та фармацевтів, функціонували повітові ради гігієни. Проте збереглася плата за лікування, яке не кожен міг оплатити.

---

[1] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928 / Zece ani dela unirea Bucovunei 1918-1928. – P. 193-216.

[2] Iubaş C. Trei ani de activitate medicală (1930-1933). – Cernăuţi: Tipografia Universităţii, 1933. – 27 p.

[3] Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 219.

[4] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 195.

[5] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – Bucureşti: Cultura, 1921. – P. 6.

[6] Ibidem. – P. 9.

[7] Ibidem. – P. 10.

[8] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 253. – Арк. 4.

[9] Pascal V. Situaюia serviciului sanitar al Bucovinei on anul 1921. – P. 60.

[10] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 195.

[11] Ibidem. – P. 196.

[12] ДАЧО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 1602. – Арк. 2, 7.

[13] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 54.

[14] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 196.
[15] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 6.
[16] Ibidem. – P. 7.
[17] Ibidem. – P. 11.
[18] Ibidem. – P. 8.
[19] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 52.
[20] Ibidem. – P. 52.
[21] ДАЧО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 2.
[22] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 56.
[23] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 1.
[24] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 55.
[25] Consiliul de igiena şi de ocrotire al județului Cernăuți / / Buletinul Oficial al Județului Cernăuți. – Anul VIII. – №5. – 1 aprilie 1933. – P. 24-25.
[26] ДАЧО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 7492. – Арк. 10, 13.
[27] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 56.
[28] ДАЧО. – Ф. 12. – Оп. 3. – Спр. 196. – Арк. 1.
[29] Там само. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 136. – Арк. 1.
[30] Тамсамо. – Спр. 123. – Арк. 3.
[31] Там само. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 7492. – Арк. 13.
[32] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 12.
[33] Ibidem. – P. 13.
[34] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 5.
[35] Там само. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 7492. – Арк. 13.
[36] Там само. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 38.
[37] Там само. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 7492. – Арк. 13.
[38] Там само. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 3, 6, 18.
[39] Там само. – Спр. 29. – Арк. 1.
[40] Там само. – Спр. 89. – Арк. 38.
[41] Там само. – Спр. 170. – Арк. 6.
[42] Там само. – Спр. 28. – Арк. 1, 4.
[43] Там само. – Спр. 684. – Арк. 1-37.
[44] Там само. – Спр. 170. – Арк. 29.
[45] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 200.
[46] Ibidem. – P. 197.
[47] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 6.
[48] Ibidem. – P. 23.
[49] Ibidem. – P. 6.
[50] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 197.
[51] Indice asupra numelor şi locuințelor corpului medical din Cernăuți. – Cernăuți, 1922. – P. 15.
[52] ДАЧО. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 229. – Арк. 11.
[53] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 197.
[54] Ibidem. – P. 199.
[55] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 2.
[56] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 199.
[57] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 13.
[58] Ibidem. – P. 23.
[59] ДАЧО. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 228. – Арк. 2.
[60] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 13.
[61] Ibidem. – P. 14.
[62] Ibidem. – P. 19.
[63] Ibidem. – P. 22.
[64] Ibidem. – P. 31.
[65] ДАЧО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.
[66] Там само. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 549.
[67] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 32.
[68] Ibidem. – P. 34.
[69] Iubaş C. Trei ani de activitate medicală (1930-1933). – P. 8.
[70] Ibidem. – P. 11.
[71] Ibidem. – P. 9.
[72] Ibidem. – P. 12.
[73] Ibidem. – P. 17.
[74] Ibidem. – P. 27.
[75] Loghin C. Cernăuții. – Cernăuți: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936. – P. 107.
[76] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 36.
[77] Loghin C. Cernăuții. – P. 107.
[78] Ibidem. – P. 122.
[79] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 49.
[80] Ibidem. – P. 51.
[81] ДАЧО. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 253. – Арк. 159.
[82] Доброжанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 219.
[83] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 83. – Арк. 1-3.
[84] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 15.
[85] ДАЧО. – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 253. – Арк. 4.
[86] Pascal V. Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 17.
[87] Ibidem. – P. 16.
[88] Pascal V. Serviciul de sănătate pulică în Bucovina 1918-1928. – P. 198.
[89] Loghin C. Cernăuții. – P. 109.
[90] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1-51.
[91] Там само. – Спр. 46. – Арк. 2.
[92] Там само. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 5016. – Арк. 6.
[93] Там само. – Арк. 4.
[94] Там само. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1-5.

Summary

Oleksandr Rusnak
(Chernivtsi)

State and problems of function of system of population's medical provision in Northern Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940

In this article the author characterizes main tendencies of the development of system of population's medical provision in Northern Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940. The state of sanitary and hospital services is investigated. The problem of fight with epidemical diseases in region is described.

УДК: 94(477.41)„19”

Ольга Мельничук
(Київ)

СИСТЕМА ВУК «ТОРГСИНУ» НА КИЇВЩИНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА

У статті йдеться про систему Всеукраїнської контори «Торсингу» («Торгівлі з іноземцями»), її організаційну структуру та розгалуження на території України в період Голодомору 1932-1933 рр. Показується, що фактично у которі була торгівля не з іноземцями, а вона виступала чк засіб викачування у голодног онаселення дорогоцінних коштовностей і золота в обмін на продукти.

Ключові слова: «Торсинг», Голодомор, торгівля, коштовності, золото, продукти.

Голод 1930-их років в нашій історії був явищем трагічним та суперечливим, містив у собі різноманітні аспекти. Одним із них є історія системи «Торгсину», адже саме голодомор 1932-1933 рр. був основним підґрунтям її швидкого розвитку. Економічна політика радянської влади, пов’язана з «Торгсином», прямо чи опосередковано, наклала відбиток на всі сторони тогочасного суспільного життя. Отже, йдеться про дослідження складного комплексу питань. Серед них значної актуальності набуває питання організаційної структури системи «Торгсину».

Історіографія даної проблеми не багатоманітна. В Україні історією «Торгсину» займається В.І.Марочко. Існує цілий ряд його статей, пов’язаних з виникненням системи, її функціонуванням та результатами діяльності. Автор також проводить ґрунтовне дослідження діяльності мережі по регіонах України. Серед російських авторів низку публікацій, що стосуються цієї теми, видала Е.А.Осокіна. Та основним джерелом дослідження історії «Торгсину» являються архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України) та Державний архів Київської області (далі – ДАКО), які нещодавно були розсекречені та потребують подальшого опрацювання.

Всесоюзна контора торгівлі з іноземцями – «Торгсин» була створена влітку 1930 року. Українська торговельна мережа, що була філією всесоюзного об’єднання, почала своє існування в 1932 році, коли Економічною нарадою було прийнято постанову «Про утворення Всеукраїнської контори торгсину».

Спочатку «Торгсин» був націлений на обслуговування іноземних громадян, та зі зростанням економічної кризи, нестачею валюти на потреби індустріалізації, контора переорієнтувалася в основному на радянського покупця. Основним її завданням було вилучення якомога більшої кількості золота, срібла та іноземної валюти в громадян. Система «Торгсину» в ці роки дуже стрімко розвивалася, чому сприяло й поширення голоду 1932-1933 років в Україні. Люди ладні були віддати останні заощадження взамін на хліб та продукти харчування.

Магазини «Торгсину» в містах України з’явилися ще в січні 1932 року. В лютому цього ж року, після створення перших п’яти областей, в них були утворені обласні контори цієї системи. В цей самий час президія Київської міської ради видала постанову про зниження норм хлібопостачання для 30% населення Києва та його приміської смуги До того ж робітничим кооперативам категорично заборонялось видавати «заборні книжки» особам, які мали зв’язок з селом. «Зняти з постачання хлібом, – наголошувалося в постанові міської ради, – родини робітників і службовців, що мешкають на селі і мають зв’язок із сільським господарством, при чому під сільським господарством розуміти не лише засіви, а й городництво, молочну худобу, додаткові заробітки тощо»[1] . Люди були поставлені в такі умови, щоб селянські родини не могли допомагати своїм дітям у містах, чому сприяли й хлібозаготівельні комісії. В свою чергу, діти не могли поділитися зі своїми батьками продовольчими картками. В них залишався єдиний вихід: при наявності коштовностей чи побутового золота – купувати хліб у «Торгсинах».

В таких умовах кількість осередків мережі невпинно зростала. Про це свідчать, наприклад, дані про динаміку збільшення кількості магазинів системи в областях УСРР за 1933 рік.

Області[2]	Кількість торговельних точок			
	1.1.1933р.	1.4.1933р.	1.9.1933р.	1.10.1933р.
Харківська обл.	14	36	54	53
Київська обл.	13	42	61	65
Одеська обл.	14	30	41	38
Вінницька обл.	11	21	51	47
Дніпропетровська обл.	9	21	27	25
Чернігівська обл.	5	12	21	19
Донецька обл.	6	9	11	11
АМСРР	2	3	5	5
Всього по УСРР	74	174	271	263

Таким чином, на жовтень 1933 року вже налічувалось 263 магазини, при цьому вони мали систему приймальних пунктів, дрібних лавок, відділень з осередками. Часто торгсинівські магазини були зв'язані залізницею.

Всеукраїнська контора «Торгсину» всіляко сприяла якнайшвидшому відкриттю нових точок по областях. При цьому вимагала повного звіту про стан справ у приналежних торговельних точках та про те, чи є та точка самостійною одиницею, чи підлягає якісь торговій одиниці. Всеукрїнська контора (ВУК) «Торгсину» повністю контролювала та форсувала розширення торговельної мережі.

Територія Київської області на 9 лютого 1932 року (час її утворення) була однією з найбільших, якщо враховувати кількість населення та районів. Її площа складала 104,2 тис. кв.км., а населення – 8,2 млн., з них у місті проживало – 1,3, в селі – 6,9 млн. осіб. 15 жовтня 1932 року був сформований адміністративно-територіальний устрій Чернігівської області, до якого відійшло 29 районів від Київщини, що й стало його основою. Отже, у Київській області залишилось 69 районів плюс 7 приєднаних районів Вінницької області (Бабанський, Оратівський, Монастирищевський, Плисківський, Погребищівський, Уманський, Христинівський)[3]. Після реорганізації Київська область була за площею 72,7 тис. кв.км, налічувала 6,3 млн. населення, 2571 сільську раду. В селі проживало 5,2 млн. осіб. За кількістю населення Київщина була навіть більшою за столичну Харківщину. А постановою пленуму ЦК КП(б)У від 18 січня 1934 року було вирішено перенести столицю України до м. Києва[4].

Практичний переїзд центральної контори мережі «Торгсину» в Україні з Харкова до Києва відбувся вже у другій половині 1934 року. В архівах знаходимо чимало довідок, даних керівництву контори наступного змісту: «Справка. Дана для Зам. Коммерческого Директора ВУК «Торгсин» – тов. Астановскому З.М. в том, что он действительно переведен в г. Киев из Харькова вместе с ВУК «Торгсин», «Зав. промгруппой ВУК «Торгсин» – тов. Горштейн переведен из Харькова в Киев, в связи с переводом ВУКа (вместе с семьей переехал в Киев). Колотухин – зав. промбазы, тоже переводится в Киев»[5]. Витрати, пов'язані з переїздом та орендою чи купівлею житла у місті, брала на себе центральна контора «Торгсину».

Але ще й до перенесення столиці України в м. Київ, як видно з вищенаведеної таблиці, найбільша кількість магазинів «Торгсину» знаходилась саме в цій області. План розширення торговельної мережі на 1933 рік тут виглядав наступним чином:

Торговельна мережа на 1.1.1933р.[6]		**Намічено до відкриття в 1933р.**	
Міста	**Кількість точок**	**Міста**	**Кількість точок**
1. Київ	7	1. Київ	4
2. Житомир	1	2. Богуслав	1
3. Черкаси	1	3. Чорнобиль	1
4. Біла Церква	1	4. Монастирище	1
5. Коростень	1	5. Шпола	1
6. Умань	1	6. Переяслав	1
7. Новгород-Волинськ	1	7. Сміла	1
		8. Фастів	1

Отже, на січень 1933 року на Київщині існувало 13 торговельних точок та планувалось відкрити ще 12. Результати плану не примусили себе довго чекати.

Зі зростанням попиту на товари «Торгсину», пов'язаним в першу чергу зі страшенним голодом серед населення, зростала його торговельна мережа. Вже в квітні 1933 року в Києві було відкрито 4 магазини та 14 ларів, по області існувало по одній торговельній точці в Житомирі, Володарську, Радомишлі, Златополі, Смілій, Каневі, Золотоноші, Звенигородці, Городищі, Погребищі, Монастирищі, Корсуні, Таращі, Сквирі, Фастові, Малині, Олевську та Овручі. Загалом на квітень 1933 року по Київській області налічувалось 54 торговельні одиниці «Торгсину»[7].

На перше червня 1933 року, тобто в апогей голодомору, Київська обласна контора «Торгсину» мала 18 відділень, тут працювало 54 магазини, в Києві з них знаходилось 18. Ця мережа висмоктувала в людей побутове золото.

У липні того ж року в Київській обласній конторі «Торгсину» існувало 55, в серпні – 58 одиниць. Станом на вересень 1933 року ця кількість зросла до 61. Диференціація мережі була досить широкою. Торговельні точки ділилися на самостійні торговельні одиниці та ті, що були підзвітні їм. Лише в Києві перших налічувалось 10. Також в місті існувало 3 магазини і 17 ларів, що вважались підлеглими їм торговельними точками (загалом в Києві існувало вже 30 одиниць). На периферії ще 10 міст мали по самостійній торговельній одиниці: Житомир, Черкаси, Шпола, Новгород-Волинськ, Умань, Богуслав, Біла Церква, Коростень, Сміла та Чорнобиль. Вони разом мали ще 21 підлеглу їм торговельну точку (в сукупності – 31 одиниця)[8].

Отже, дислокація торговельної мережі Київської контори «Торгсину» у 1933 році була наступною. В Києві була досить значна кількість магазинів. Адреси основних із них були такими[9]: комбінат №1 (вул Революції, 46), №6 – (вул. Дмитрієвська, 10), №8 – (В.Житомирська – сеп.базар) та комісійна крамниця (вул. Воровського,25).

До того ж існувало ще чимало торговельних точок різного профілю – універмаги, хлібні та м'ясні лари, лабази, продуктові магазини. Згідно з розпорядженням В/О «Торгсин» від 12.1.1933 року універмагом вважався заклад, що торгував всім асортиментом товарів «Торгсину», переведений на госпрозрахунок і такий, що мав самостійну завершену бухгалтерську звітність. Магазин – торговельний заклад з продажу однорідних товарів (продовольчі, промислові, антикварно-художні, комісійні магазини тощо), що переведений на госпрозрахунок та мав закінчену бухгалтерську звітність. Торговельна точка – це торговельний заклад невеликого розміру, який підзвітний найближчому за територіальним розміщенням універмагу чи магазину, що веде торгівлю однорідними товарами (лабаз) чи товарами розширеної номенклатури (кіоск, павільйон, ларьок)[10].

На периферії основним філіям було присвоєно функції міжрайонних баз, до яких входили підпорядковані їм торговельні точки. Це Білоцерківське відділення, яке включало точки в Білій Церкві, Ракитному, Фастові, Тараща та Сквирі; Уманське відділення (Умань, Монастирище, Погребище, Тальне); Смілянське відділення (Сміла, Златополь); Богуславське (Богуслав, Корсунь, Кагарлик); Черкаське (Черкаси, Золотоноша, Чигирин, Канів, Переяслав); Житомирське (Житомир, Радомишль, Володарськ); Полянське (Шпола, Звенигородка, Городище); Новгород Волинське (Н/Волинськ); Коростинське (Коростень, Малин, Овруч), Чорнобильське (Олевськ, Ємельчино, Чорнобиль)[11].

До січня 1933 року у Київській конторі «Торгсину» перебували також торговельні заклади Чернігова, але 1.011933 р. вони відділилися і стали самостійними одиницями.

З розширенням торговельної мережі були утворені також міжрайонні транзитні бази з метою наближення товарів, покращення та прискорення забезпечення торгівельних точок, зниження накладних витрат. Ці бази являлись товарно-складськими закладами ВО «Торгсин», входили до складу останнього, існували на самостійному господарському розрахунку зі своїм штатом, оборотними засобами та завершеним балансом, що вливався до загального балансу ВО «Торгсин». Основним фінансовим ресурсом бази був оборотний капітал, що складався з відсоткових відрахувань за проведені операції[12].

На кожну велику обласну контору «Торгсину» покладався конкретний торгівельний план. Всередині обласної контори всілякими способами стимулювалось виконання плану. Задля цього, наприклад, міжрайонні бази укладали між собою договори на соцзмагання на повне виконання якісних і кількісних показників плану. Зокрема, на друге півріччя 1934 року існував такий договір між наступними МРБ: Умань – Житомир, Житомир – Коростень, Біла Церква – Черкаси.

Відповідна угода існувала і в межах УСРР між Київською, Харківською та Одеською конторами «Торгсину»[13].

Київська обласна контора «Торгсину» розвивалась найстрімкішими темпами, порівняно з іншими областями по Україні.

Номенклатурні працівники тут обиралися досить старанно, мали відповідати певним нормам та бути «політично надійними».

У 1933-1934 р. контору очолював Булавчик Степан Сидорович. Він був прийнятий на посаду ще в середині 1933 року, являвся членом партії, походив з сімї робітників, мав середню освіту, два роки відслужив в Червоній армії. Попереднім місцем роботи був заготекспорт. За кордоном не перебував, не знов жодної іноземної мови, хоча й був керівником обласної контори «Торгсину» («торгівля з іноземцями», щоправда, пріоритетним покупцем в ці роки вже давно перестав бути іноземний громадянин).Станом на 1934 рік С.С.Булавчик мав вже 3 роки стажу роботи по лінії НКВТ.

За даними на 1933-1934 рр. номенклатура Київської обласної контори була наступною. Головний бухгалтер – Стемлер Василь Васильович. До роботи в «Торгсині» пропрацював 20 років бухгалтером в заготекспорті, мав середню освіту, безпартійний. Його заступником був Кон Лев Абрамович, що теж мав солідний стаж роботи бухгалтера (23 роки на арматурному заводі), за соціальним становищем та походженням був службовцем, освіта – середня. Завідуючим відділенням дорогоцінних металів був Голуб Федір Іванович, один з небагатьох в номенклатурі «Торгсину», що мав вищу освіту, до того працював референтом у Волинторзі, безпартійний. Завідуючий плановим відділенням – Карамзін Абрам Якович освіту мав вищу, раніше працював економістом в Київводязі, походив із сім'ї службовців. На чолі секретної частини обласної контори стояв Луцет Наум Йосипович, освіта – нижча, попереднє місце роботи – Укртютюнтрест. Мстиславов Юхим Михайлович – комерційний директор, за професією – зерновик, освіту мав середню, безпартійний. Його заступником був І.С.Мілявський. Поштовою базою управляв Максимцов Семен Леонтійович, який за соціальним походженням та станом був робітником, являвся членом партії. Транспортом завідував Круш Д.А. – робітник, член партії, мав середню освіту та стаж роботи в Союзтрансі. Інспектор ЦКБ – Осовська Хана Павлівна. До юридичних питань в «Торгсині» підходили досить відповідально, оскільки юрисконсультом Київської обласної контори був М.М.Авербух, який мав 5 років стажу роботи юристом, був членом партії,

служив в Червоній армії, до того ж мав вищу освіту. Інспектор – Козлов Іван Семенович (службовець, безпартійний, по спеціальності слідчий) та інші[14].

Серед номенклатурних працівників на загальних зборах колективу обласної контори проводилась оцінка роботи практично кожного з них, підсумовувались результати їхньої діяльності[15].

Найбільш старанним номенклатурним працівникам надавались усілякі пільги, «золоті пайки», відпочинок на найкращих курортах за рахунок «Торгсину». Директори великих універмагів та магазинів «Торгсину» належали до номенклатури ЦК КП(б)У, а їхні заступники – до номенклатури обласних комітетів[16].

Таким чином, організаційна структура мережі «Торгсин» на Київщині була досить розгалуженою. Вона включала значну кількість торговельних точок – від великих універмагів у найбільших обласних містах з багатим асортиментом до дрібних кіосків на периферії. Та основним товаром в них, на який існував найбільший попит в голодні 1930-ті роки, був хліб. Адже саме складна продовольча ситуація в країні й була основним підґрунтям до такого стрімкого розвитку торговельної мережі «Торгсин» не лише на Київщині, але й по всій території України.

[1] Марочко В.І. «Золотий дощ» 1932-1933 рр. / Урядовий кур'єр. – 11.02 2009. №24. – С.13.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.33.

[3] Національна книга памяті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. – К. – 2008. – С.202.

[4] Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.427. – Арк.7.

[5] ЦДАВО. – Ф.4051. – Оп.1 – Спр.39. – Арк.6.

[6] Там само. – Спр.24. – Арк.2.

[7] Там само. – Спр.23. – Арк.28б.

[8] Там само. – Арк.38.

[9] Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-610. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.59.

[10] ЦДАВО. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.117.

[11] Там само. – Спр.23. – Арк.3.

[12] ДАКО. – Ф.Р-610. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.203.

[13] ЦДАВО. – Ф.4051. – Оп.1. – Спр.51. – Арк.181.

[14] Там само. – Спр.33. – Арк.3.

[15] ДАКО. – Ф.Р-610. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.5.

[16] Марочко В.І. Вказ.праця. – С.13.

Summary

Olha Melnychuk
(Kyiv)

System of VUO «Торгсин» in the Kiev area: organizational structure

The article deals with the system of Ukrainian «Torgsyn» («Trade with foreigners»), its organizational structure and extension throughout Ukraine during 1932-1933. The author shows, that in fact, the trade wasn't done with foreigners, but acted as means to retrieve precious valuables and gold from people in exchange to goods.

УДК: 327(477:529)

Валерія Мельніченко
(Миколаїв)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНА-ТАЙВАНЬ-КНР: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті автор аналізує реалізацію зовнішньополітичного курсу України в контексті взаємовідносин Київ-Тайбей-КНР. В роботі поєднуються історичні та сучасні процеси світового і регіонального політичного розвитку, а також робиться акцент на вплив загроз глобального й регіонального характеру.

Ключові слова: національні інтереси, зовнішньополітичний курс, політичний статус, взаємовідносини Україна-КНР-Тайвань, торгівельно-економічні відносини, тайваньська проблема.

На сьогоднішній день адаптація зовнішньополітичного курсу України з новими реаліями сучасного політичного розвитку, ефективного його здійснення на політичному просторі Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) залишається актуальним завданням. Зважаючи на динамічно зростаюче значення АТР у геополітичному та геоекономічному комплексі, аналіз перспектив взаємовідносин з країнами регіону набуває стратегічного значення щодо реалізації національних інтересів України. На думку автора, вагомим для дослідження порушеного питання є врахування історичного фактора розвитку країн АТР та становлення їх відносин з Україною.

Означена проблематика є об'єктом наукової уваги таких дослідників, як В. Стадниченко [1], П. Султанський [2], Ю. Слісарук [3], С. Пронь [4], О. Шевчук [5], М. Кирієнко [6], Л. Гайдуков [7], С. Нікішенко[8] та ін. Аналіз робіт українських фахівців-міжнародників дозволяє зробити висновок, що обрана тематика висвітлюється в загальному контексті подій та процесів, що відбуваються на теренах АТР. З огляду на прагнення нашої держави до активної участі у світовому політичному процесі, розвиток українсько-китайських відносин у контексті творення ефективно діючого механізму безпеки Азіатсько-Тихоокеанського регіону сприятиме утвердженню України як суб'єкта міжнародних відносин у регіоні.

Розбудовуючи взаємовідносини з країнами АТР, потрібно враховувати особливості політичного та історичного розвитку даного регіону, а також специфіку існуючих проблем. Зокрема, особливої актуальності набуває необхідність наукового переосмислення історичного коріння виникнення «тайванської проблеми».

В 2003 р. за ініціативи народних депутатів України у Верховній Раді України було створено депутатське об`єднання «Україна-Тайвань». До складу входять 16 народних депутатів України, які представляють різні політичні фракції. На запро-

шення депутатського об'єднання «Україна-Тайвань» Україну у липні того ж року відвідала делегація Московсько-Тайбейської комісії. Низка робочих зустрічей дала можливість прийняти рішення з конкретних заходів щодо сприяння розвитку двосторонніх відносин між Україною та Китайською Республікою. А за рішенням членів депутатського об'єднання «Україна-Тайвань» для сприяння розвитку економічних, соціальних і культурних та інших зв`язків було створено Українсько-Тайванський інститут. Президентом Інституту став співголова депутатського об'єднання «Україна-Тайвань» Лев Миримський, головою Наглядової ради – співголова депутатського об'єднання «Україна-Тайвань» Юрій Кармазін. До складу Наглядової ради увійшли члени депутатського об`єднання «Україна-Тайвань». 17 серпня у столиці Китайської Республіки Тайбей розпочала свою роботу делегація українських парламентарів. Планується провести низку зустрічей з керівництвом парламенту, урядових та бізнесових структур Тайваню з метою обміну думками та інформацією про механізми, що сприятимуть плідній співпраці у розвитку взаємовигідних відносин наших народів.

Кабінет Міністрів України надає вагомого значення гармонійним і взаємовигідним відносинам між Україною і Китайською Народною Республікою і вбачає в цих відносинах важливий пріоритет своєї діяльності. Про це свідчить законодавче поле держави та виконавчі дії уряду.

Специфіка становища Тайваню на міжнародній арені потребує вироблення Україною політико-юридичної платформи для налагодження економічного та науково-технічного співробітництва. Економічне становище острова Тайвань, його інвестиційні можливості та досягнення в галузі високих технологій, забезпечують підґрунтя для розвитку взаємовигідного співробітництва. Але сучасний політичний статус Тайваню обумовлює необхідність налагодження відносин на неофіційній основі з обов'язковим визнанням того, що острів є невід'ємною частиною КНР.

На думку автора, розширенню та поглибленню співробітництва України з Тайванем сприятиме відкриття неофіційних представництв у Києві та Тайбеї, повноваження яких визначатимуться з врахуванням двосторонніх домовленостей України з КНР, а напрями діяльності координуватимуться у відповідності до рекомендацій МЗС України. Ці обставини потребують створення в Україні спеціального контрольно-інформаційного органу, завданням якого буде контроль над виконанням положень, що регулюють розвиток двостороннього співробітництва, аналіз, прогнозування можливих меж, перспектив економічних та науково-технічних зв'язків, вироблення концепції стратегії відносин між Україною та Тайванем, поширення інформації серед громадськості, політиків і науковців відносно результатів та подальших шляхів розвитку двосторонніх відносин.

Відстань між Китаєм та Україною досить значна, а це дозволяє проводити певною мірою безконфліктну політику. Хоча на початку 1996 року в Україні розгорівся справжній шпигунський скандал (чи не перший за всю історію незалежності)[9]. Трьох китайських громадян тоді було вислано з України за підозрою в отриманні секретних матеріалів із дніпропетровського «Південмашу». Пекін тоді відкинув звинувачення в шпигунстві. МЗС України назвало інцидент «непорозумінням». Одначе тодішні усунення з посад першого заступника голови СБУ Андрія Хомича та керівника обласного управління СБ Володимира Слободенюка пов'язали саме із цим скандалом. У серпні того ж року свої претензії до Києва висловив Пекін, коли Україну відвідав віце-президент Тайваню Лієн Чан. Українське зовнішньополітичне відомство змушене було заявити, що візит мав приватний характер і відбувався на запрошення Київського університету імені Тараса Шевченка. Черговий «тайванський» інцидент стався, коли Тайбей відвідало близько двадцяти українських парламентаріїв, серед яких був і перший український президент Леонід Кравчук. Українське МЗС знову було змушене наголосити, що візит був неофіційним і що в Києві визнають «єдиний Китай». Самі тайванці, щоправда, трималися іншої думки. А в «Тайбей Таймз» з'явилося інтерв'ю з Леонідом Кравчуком, який тоді заперечив поширену інформацію, нібито він збирається виступити посередником у переговорах між КНР та Тайванем.

Тайванська тема, очевидно, ще не раз ставатиме каменем спотикання в українсько-китайських відносинах. Однак показовим у цій проблемі є реакція Пекіна на будь-які навіть неофіційні намагання українців налагодити зв'язки з Тайванем. У той же час російсько-тайванські контакти в КНР не викликають такого протесту. Пекін це пояснює просто, але навряд чи переконливо: з Україною КНР має високий показник торговельно-економічних відносин і навіщо його псувати. Із Росією, між тим, рівень товарообміну з Китаєм у порівнянні з Україною більший майже в п'ять разів. Проте у Москві та Мінську функціонують ще й тайванські представництва. Із 1996 у білоруській столиці функціонує Тайбейська торговельно-економічна місія, а у російській – Московсько-Тайбейська координаційна комісія з економіки та культури. У Києві про це й мови не хочуть вести, знаючи китайський темперамент... Однак присутність саме такої місії (аж ніяк не дипломатичного представництва, яке могло б суперечити визнанню Україною єдності та неподільності КНР) в Києві могла б забезпечити більш ефективні взаємовідносини з поки що самостійним Тайванем (у подальшому, можливо, китайським регіоном). Навряд чи плідна регіональна співпраця суперечить інтересам Китаю. Тим

більше, що товарообмін між Україною та Тайванем тримається на позначці близько $200 млн.

Не менш важливою проблемою для України є підтримання політичного діалогу з Китаєм. Оволодіння китайським ринком дозволить проникнути на азійський ринок у цілому, який, без перебільшень, має величезний потенціал, що вже добре відчув Захід. Там попри заяви про проблеми КНР з правами людини, давно розгорнуто справжню активність. Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР) чимало експертів по праву вважають потенційною підвалиною майбутнього багатополярного світу поряд зі Сполученими Штатами та Європейським Союзом. Країни АТР, до того ж, не мають властивості втручатися у внутрішні справи інших держав, зокрема й України. У Пекіні добре розуміють ситуацію й труднощі України, пов'язані з географічним розташуванням, між Заходом та Сходом, а тому головне для них – розвиток політичного діалогу та торговельно-економічних відносин. Україна має всі шанси цим скористатися...

Пріоритетність китайського напрямку для зовнішньої політики нашої держави визначається передусім:

1) великою політичною й економічною вагою Китаю у світі, і передусім в АТР;

2) можливістю впливу КНР на міжнародні події в глобальному та регіональному масштабах;

3) певною сумісністю економік і технічних стандартів обох країн у багатьох галузях народного господарства;

4) перспективністю китайського ринку для широкого асортименту вітчизняних товарів.

Підвищеному інтересу китайської сторони до України сприяють:

1) виважена позаблокова зовнішня політика України, а, отже, зростання політичної ваги нашої держави в Європі та у світі;

2) перманентні суперечності між Сходом і Заходом, що примушують Пекін шукати союзників у Європі, які мають змогу зменшити ступінь протистояння;

3) можливість координації дій у міжнародних організаціях і зокрема в ООН з метою досягнення спільних зовнішньополітич них цілей;

4) намір Пекіна мати під руками «українську карту» в двосторонніх відносинах з Росією. Існування суверенної України розглядається Пекіном як перешкода реставрації Російської імперії, а також як можливість здійснювати певний політичний тиск на Москву;

5) перспектива ефективного використання значного економічного потенціалу України, передусім у таких важливих галузях як машинобудування, військово-промисловий комплекс, високі технології, зокрема космічна техніка, матеріалознавство, радіаційна безпека тощо;

6) пошуки нових ринків збуту продукції китайських підприємств, яка поки що не знаходить достатнього попиту в економічно розвинених країнах.

Нині Китай залишається одним з найбільших зовнішньоекономічних партнерів України[10]. Україна об'єктивно зацікавлена в розширенні торгово-економічного співробітництва з КНР, що зумовлено наявністю в Китаї великого ринку збуту продукції машинобудування, металургійної, хімічної, авіа-, суднобудівної та інших галузей.

Зі свого боку, Китай також вбачає в Україні перспективного й важливого економічного партнера. Пекін виходить з тези про взаємодоповнюваність економічних інтересів Китаю та України, що дає можливість, з одного боку, заповнити український ринок товарами народного споживання китайського виробництва, а з другого – використати українські передові технології відповідно до тих програм, які сьогодні розробляються в Китаї (ракетно-космічна, авіа- та суднобудівна тощо).

Водночас українська сторона при розбудові стосунків з КНР додержується положень Комюніке про встановлення дипломатичних відносин (січень 1992 року), Спільної Київської декларації (вересень 1994 року)[11] та Пекінської декларації про поглиблення відносин дружби і співробітництва (грудень 1995 року)[12], у яких закладені основні принципи двосторонніх відносин у політичній, економічній та гуманітарній сферах.

Керівництвами двох країн неодноразово відзначався високий рівень і динамічний розвиток українсько-китайських відносин, яким притаманний характер взаємної довіри. Прикладом такої довіри може бути підтримка Україною позиції КНР в Комісії ООН з прав людини в 1996 р. Незважаючи на тиск з боку США та деяких країн ЄС, при вирішенні цього питання наша країна виходила з інтересів довгострокового українсько-китайського співробітництва.

Китайська сторона вдячна Україні за розуміння й тверде додержання принципу «одного Китаю» та визнання уряду КНР єдиним законним урядом Китаю.

Слід зазначити, що у 1996 р. КНР підтримала переведення України з групи країн В до групи С по миротворчих операціях ООН, що значною мірою полегшило фінансовий тягар для нашої держави. Принципове значення має надання Китайською Народною Республікою гарантій ядерної безпеки Україні в грудні 1994 р.

На думку автора, важливо відмітити, що резерви нарощування двосторонньої співпраці є у т.зв. чутливих галузях – ракетно-космічній, авіаційній, суднобудівній, нових матеріалів, високих технологій, у т.ч. подвійного використання, а також у галузі військово-технічного співробітництва (ВТС). Розвиток українсько-китайського співробітництва саме на цих напрямках викликає найбільший опір зацікавлених третіх країн, які використовують всі можливості для обмеження або нереалізації до-

сягнутих на найвищому рівні домовленостей про взаємодію у цих сферах.

Отже, реалізовуючи свої можливості активного суб'єкта міжнародних відносин, нашій державі треба намагатись більш активно діяти на східному напрямі, зокрема в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, оскільки на сучасному етапі політичного розвитку надзвичайно зросла роль АТР, як на геополітичному, так і на геоекономічному рівні. Китайська Народна Республіка є одним із загальновизнаних світових політичних та економічних лідерів, роль і значення якого й надалі невпинно зростатиме в усіх сферах міжнародного життя. На сучасному етапі Китай є найактивнішим партнером України в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Сьогодні є реальний шанс використати можливості для якісного і кількісного покращення взаємовигідного широкомасштабного співробітництва з Китаєм, яке повинне базуватись на взаємному доповненні економічних структур і врахуванні національних інтересів обох країн.

[1] Стадниченко В. Тайвань: крок у XXI вік. Журналістські записки на рисовому папері. – К.: XX вік – Україна, 1998. – 238 с.

[2] Султанський П. Для нас це аж ніяк не шляхопровід (Китайська складова української зовнішньої політики) // Політика і час. – 1996. – № 11. – С.32-39.

[3] Слісарук Ю. «CETRA» в Україні. Сучасний стан та перспективи економічного співробітництва між Україною та Тайванем // Україна – Тайвань: Інформ. – 2001. – № 1. – С.28-30.

[4] Пронь С. В. Новейшая история стран Азии и Африки, 1917-1994 годы: Курс лекций. – Николаев, 1995. – С. 157.

[5] Шевчук О.В. Економічне співробітництво між Україною та Тайванем: проблеми та здобутки // Наукові записки з історії України. Збірник статей. – Вип. 8. – К.: Хрещатик, 2001. – С.175-179; Шевчук О.В. Проблеми розвитку співробітництва між Україною і Тайванем // Наукові праці. – Т.8. Історичні науки. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2000. – С.157-159.

[6] Кирієнко М.М. Зовнішньоекономічні зв'язки України з новими індустріальними країнами Азії та їх маркетингове забезпечення: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.03 / Українська академія зовнішньої торгівлі. – К., 1997. – 23 с.

[7] Гайдуков Л.Ф., Сін Лі. Основна на сьогодні тенденція. Українсько-китайські відносини: історія, сьогодення, перспективи // Політика і час. – 001. – № 7. – С.57-61.

[8] Нікішенко С.О. Україна-Китай: стелися, шовковий шлях // Віче. – 1997. – № 4. – С. 134-142.

[9] Солодкий С. Київ-Пекін: коректність із інтересом [Електронний ресурс] / С.Сорлодкий // День – 19 липня 2001. – №126. – Режим доступу: .

[10] Парахонський Б.О. Україна 2000 і далі: геополітичні пріорітети та сценарії розвитку [Електронний ресурс] / Б.О.Парахонський, О.В.Потєхін, Е.М.Лисицин, О.Я.Маначинський, С.О.Нікішенко, О.В.Стрекаль, Р.Н.Жангожа та ін. / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – 384 с. – Режим доступу:

[11] Україна-Китай. Спільна декларація України і Китайської Народної Республіки // Політика і час. – 1994. – № 10. – С.77.

[12] Декларація про розвиток та поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною і Китайською Народною Республікою. 4 грудня 1995 р. // Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. В 2-х книгах / Книга 1. – К.: Юрінком-Інтер, 1998. – С.190-192.

Summary

Valeria Melnichenko
(Mykolayiv)

Relations between Ukraine and Taiwan: history and contemporaneity

In the article an author analyses realization of foreign-policy course of Ukraine in the context in relations between Kiev and Taibei. The historical and modern processes of world and regional political development are in-process combined, and also an accent is done on influence of threats of global and regional character.

Keywords: national interests, foreign-policy course, political status, relations between Ukraina, China and Taiwan, trade and economic relations, Taiwan problem.

РЕЦЕНЗІЇ

Чернівці: Історія і сучасність. Ювілейне видання до 600 – річчя першої писемної згадки про місто [Кол. монографія] В.М.Ботушанський, С.В.Біленкова, О.В.Добржанський та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.

У зв'язку з 600-річчям першої писемної згадки про місто Чернівці, яке відзначалося у 2008 р., чернівецькими науковцями було підготовлено означену книгу, яка вийшла 2009 р. обсягом понад 70 друк. арк. Це фактично перша наукова праця про місто за останні 100 років (після книги Р.Ф. Кайндля).

Книга відкривається вступним словом до читачів Чернівецького міського голови Миколи Федеорука, який з великою пошаною до авторів зазначає, що «книга цілком може розглядатися одночасно як велика та цінна наукова праця і як захоплююча повість про непересічну історію неординарного та древнього українського міста».

У «Передмові» автори подають стислий огляд багатовікової історії міста, висловлюють вдячність усім, хто сприяв виданню книги. Її матеріал викладено у 15 розділах. У першому розділі «Археологічні дані про минуле Чернівців та його околиць» доктор історичних наук, доцент (далі – д.і.н., доц.) С.Пивоваров на прикладі археологічних памяток (а їх до 90) висвітлює зародження і розвиток давніх поселень на місці сучасних Чернівців різних археологічних культур (не менше 14). Особливу увагу він приділив історії міського поселення і фортеці поблизу Ленківців (нині у складі Чернівців) як попередника Чернівців, висловив міркування щодо походження назви «Чернівці», вважаючи, що вона повязана з боярським родом Чорних. Веде мову автор і про іншого попередника Чернівців – Цецинський замок. Автор робить обгрунтований висновок, що починаючи з доби пізнього палеоліту мікрорегіон Чернівців, розташованих на перехресті давніх шляхів, був заселений людськими спільнотами (с.9-22).

Фахівець з історії середньовічної Буковини кандидат історичних наук (далі – к.і.н.) доц. О.Масан у розділі «Чернівців другій половині XIV – XVIII ст. (до 1775 р) приділив передусім значну увагу обгрунтуванню дати першої згадки про місто (8 жовтня 1408 р.), показав стан господарства, земельні відносини, міське самоврядування, а особливо – трагічні сторінки міста внаслідок багатьох нападів на нього турецьких, татарських набігів, під час польсько-турецьких, польсько-молдавських, російсько-турецьких воєн, що проходили на території краю, внаслідок чого місто спалювали, руйнували, грабували, населення знищували. Тому за 400 років перебування міста у складі Молдавського князівства воно не дістало значного розвитку, хоча й набуло рис як міста досить давнього (с.23-74).

Невеликий розділ про дерев'яні храми Чернівців XVIII ст. (автор д.і.н., доц. М.Чучко) містить уточнюючі дані про час їх побудови (пізніше, ніж вважалося), про реставрацію, відновлення, перебазуваннння. Ці культові споруди, як стверджує автор – помітне явище в історії традиційного храмового будівництва, бо воно не лише репрезентує архаїчні форми молдавсько-буковинського архітектурного типу, але й свідчить, що Чернівці – давнє місто (с.75-78).

У розділі «Місто в період австрійського правління» (автор д.і.н., проф. В.Ботушанський) відображено появу власне того міста, яке ми сьогодні бачимо в центрі і навколо нього з його чудовою і неповторною архітектурою, прогресивні процеси за 140 років стосовно зростання чисельності населення, вдосконалення самоврядування, розвитку комунального господарства, ремесла, промисловості, транспорту, зв'язку, торгівлі, банків, міського бюджету, освіти, охорони здоровя та ін., що наблизило Чернівці до рівня європейських міст зі всіма досяжними тоді благами цивілізації. Є у розділі й сторінки про стихійні лиха, революційні і воєнні потрясіння, руйнування, злигод ні, біженство, грабежі, людські втрати в роки Першої світової війни, спробу буковинців досягти своєї української державності у листопаді 1918 р., обєднатися з Україною (с.79-154).

Д.і.н., проф. О.Добржанський у розділі «Чернівці – визначний центр українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст.» висвітлив діяльність українських громадських, політичних, культурних, кооперативних товариств, обєднань, партій, їх лідерів і друкованих органів, найважливіші акції, ідейну боротьбу з опонентами, показав також зв'язки з діячами Наддніпрянської України (с.155-164).

Дещо незвично об'ємним виглядає розділ, присв'ячений короткому міжвоєнному періоду 20 – 30-х рр. (автор к.і.н., доц І.Піддубний). У ньому охарактеризовано окупаційну політику румунізації нерумунського населення міста, приниження значеннння останнього (столицю краю перенесено до Сучави). Водночас автор об'єктивно і занадто детально ві добразив ті заходи міської влади, які були спрямовані на розбудову і благоустрій міста. Охарактеризовано діяльність примарів (голів) міського самоврядування, показано розвиток комунікацій (зокрема поява авіаційного сполучення), діло-

вого, політичного, громадського, культурного життя, спорту, стану освіти і охорони здоровя. Відображено також тривожні настрої і явища у звязку з введенням у 1938 р. режиму диктатури та початком у 1939 р. Другої світової війни (с.163-222).

Трагічні сторінки воєнного лихоліття 1941-1944 рр. знайшли висвітлення у розділі «Чернівці в роки Другої світової війни» (автори к.і.н. І.Фостій, В.Підлубний). Спочатку показано акт приєднання Пн. Буковини, у т.ч. й Чернівців 28 червня 1940 р. до УРСР у складі СРСР, процеси радянизації, опір цьому ОУН і каральні акції радвлади. Окремо висвітлено початок і хід воєнних дій 22 червня – 5 липня 1941 р., розтріл радянськими спецслужбами 222 вязнів чернівецької тюрми. Охарактеризовано жорстокий окупаційний режим королівської Румунії (розтріли і депортації євреїв, комуністів, комсомсомольців, переслідування членів ОУН, гетто, вивіз промислового обладнання з міста, бої і вигнання румунських й німецьких окупантів у кінці березня 1944 р., дається загальна характеристика окупаційного періоду як чорної ночі жорстоких розправ і глуму румунської влади над українцями та іншим нерумунським населенням міста (с.223-240).

Про Чернівці у радянський період досить грунтовно оповів к.і.н., доц. В.Холодницький у розділі «Місто в радянські часи», зокрема про післявоєнну відбудову, стан промисловості, транспорту, про нове будівництво і благоустрій, медичне обслуговування і освіту, релігійне життя, соціальний захист, міське управління, політичне життя. Відзначаючи помітні позитивні зрушення в економіці, культурі, благоустрої міста, житловому будівництві, автор вказує і на недоліки командно-адміністративної системи: мілітарізація економіки, недостатній розвиток виробництва товарів народного споживання і посилений вивіз їх, погіршення екології («чернівецька хімічна хвороба»), невисока якість продукції і її втрати, позбавлення виробника будь-якої власності, тотальний ідеологічний контроль над усім суспільно-політичним і культурним життям, протест проти цього, що врешті привело до краху радянської системи. Автор підкреслює, що у справі проголошення незалежності України активну участь взяли і чернівчани (с.241 – 280).

Цей же автор (В.Холодницький) у розділі «Чернівці в умовах незалежності України» подав розгорнуту картину змін у соціально-економічних відносинах у місті після 1991 р., труднощів, які склалися у цій сфері. Поряд із багатьма негативними явищами, які виникли у цей період (скорочення виробництва, безробіття, невиплата зарплат, затримка соціальних виплат, трудова еміграція та ін.), автор показує і певні нові позитивні зрушення у галузі підприємництва, приватизації житла і виробничих обєктів, будівництва, транспорту, торгівлі, благоусторю, освіти, охорони здоровя, суспільно-політичного, національно-культурного і церковно-релігійного життя в місті. Усвідомлюючи труднощі перехідного періоду, автор робить оптимістичний висновок про те, що Чернівці, як і вся однойменна область, уся країна долають цей складний шлях у краще майбутнє (с.281-306).

Вельми цікавими є і спеціальні розділи книги, присв'ячені тим чи іншим аспектам розвитку міста.

Науковець-архівіст М.Никирса виступила у рецензованій книзі автором розділу «Забудова Чернівців: площі, вулиці, споруди, нові мікрорайони, перспектива (1774 – 2008 рр.)». Тут знайшли досить грунтовне висвітлення питання забудови міста впродовж більше 230 років, формування вулиць і площ, оформлення сучасного історичного центру міста, появи цілих архітектурних ансамблів, особливо навколо міських площ. Підкреслюється, що над кращими зразками міської забудови у різні часи працювали як місцеві, так і позакрайові архітектори, інженери, проектанти, будівельники. Згадано і про значне промислове, соціально-культурне і житлове будівництво у радянський період та в часи незалежності України, про реалізацію генерального плану містобудування. У вигляді своєрідного довідника в кінці розділу подано назви одних і тих же вулиць за австрійських, румунських і радянських часів та в період незалежності України. Авторка стверджує, що місто розвивається, забудовується і при цьому зберігає свою містобудівну спадщину для прийдешніх поколінь (с.307-348).

До цього розділу тісно примикає, але за змістом практично не повторюється розділ «Архітектурна спадщина Чернівців XIX – першої половини XX ст. та проблеми її збереження», написаний канд. мистецтвознавства, доц. С.В.Біленковою. У ньому кваліфіковано охарактеризовано архітектурні стилі, за якими забудовувалися Чернівці у різні періоди (класицизм, необароко, неоготика, еклектика, флоральний стиль, модерн, модернізована неокласика і класицизований модерн, пізній югендстиль, або раціональний модерн, функціоналізм, офіціозна неокласика, стиль бринковяну та ін.). Зроблено спробу показати й національні мотиви в чернівецькій архітектурі. Окремо висвітлено складну архітектуру резиденції Буковинських митрополитів. Підкреслено участь багатьох відомих чернівецьких, віденських та ін. архітекторів у розбудові міста, що ставить Чернівці в один ряд з кращими європейськими містами. Охарактеризовано і технічні аспекти архітектури: нові матеріали, особливо облицювальні та їх творче неповторне використання, коване металеве оздоблення, привізний і місцевий будівельний матеріал. Приділила авторка увагу також проблемам збереження архітектурної спадщини Чернівців на сучасному етапі, закликаючи толерантно ставитися до минулого заради розвитку майбутнього (с.349-386).

Та поряд із суто історичною тематикою, «цегляною» і «залізобетонною» симфонією міста над Прутом є у книзі і «тонка матерія» – духовне жит-

тя: літературне, театральне, художнє, музичне. Зокрема, у розділі «Сторінки літературного життя в Чернівцях» д.філол.н., проф. Б.Мельничуком досить повно і з притаманним літературним хистом показано 200-літній літературний процес у місті. Автор прагнув не оминути творчість жодного з представників красного письменства, хто залишив помітний слід у цій царині, будучи представником тієї чи іншої національної громади міста і краю. В числі перших українських авторів названо І.Велегорського, В. і Г.Проданів, В.Ферлеєвича, далі – А.Кобилянського і К.Горбаля, згодом дається широка характеристика творчості письменників, що жили у Чернівцях чи мали з містом широкі зв'язки, зокрема видавничі: Ю.Федьковича, С. і Г.Воробкевичів, О.Поповича, Є.Ярошинської, О.Кобилянської, дещо стисліше – про творчість Т.Галіпа, І.Синюка, С.Яричевського, І.Бажанського, Д.Лукіяновича, О.Маковея, І.Карбулицького, І.Діброви, Ю.Кобилянського, Д.Загула та ін. Сказано добре слово і про літераторів інших національностей – німецьких Е.Р.Нойбауера, Л.А.Сімігіновича-Штауфе, Й.Г.Обріста, К.Е.Францоза, румунських В.Александрі та М.Емінеску.

З гіркотою згадує Б.Мельничук про долю українських письменників міста 20-30-х рр. Минулого століття внаслідок утисків окупаційної влади, зокрема щодо С.Лакусти, К.Ластівки, О.Кобилянської.

Знайшов відповідні оцінки автор і для характеристики літературної творчості письменників досить суперечливого радянського періоду, коли «керівна і спрямовуюча сила» намагалася водити пером кожного письменника. Автор стверджує, що українські літератори стояли на сторожі рідного слова, прагнули утвердити загальнолюдські моральні цінності. Серед них М.Ткач, С.Будний, М.Івасюк, В.Бабляк, А.Добрянський, В.Зубар, Б.Мельничук, В.Колодій, В.Лесин, В.Косяченко та ін. Згадується також про творчість В.Демченка, М.Альтмана, Х.Меламуда, М.Лютика, Г.Бостана, І.Кілару, В.Левицького та ін.

Веде мову автор і про творчість майже 60 письменників доби незалежності України (крім уже названих): М.Лазарука, Ф.Фольварочного, В.Кожелянка, Б.Бунчука, М.Бучка, П.Палія, Т.Севернюк, М.Матіос, В.Китайгородської, М.Рачука, О.Сенчика, В.Михайловського, І.Фостія, В.Васкана, В.Вознюка та ін., а також про праці С.Гочу, І.Зегрі, Д.Жіряде та ін. Автор слушно стверджує, що нині завдяки тому, що є незалежна Україна, мають перспективу розвитку в місті й українська і румунська і всі інші літератури як складові частини багатонаціональної культури Буковинського краю, всієї України (с. 387 – 430).

Знайшло висвітлення в книзі і театральне життя в Чернівцях з кінця XVIII ст. і до наших днів, зокрема у розділі театрознавця Т.Сулятицького «Театральне життя Чернівців (кінець XVIII – початок XXI ст.)». У ньому охарактеризовано відомі у свій час професійні і аматорські театральні колективи, діяльність їхніх керівників, головних режисерів, зокрема: «Перше руське драматичне товариство» (М.Коралевич, Т. і. М.Романовичі), «Драматичне товариство», «Руський селянський театр» (І.Захарко), «Чернівецький український театр «Народного дому», «Український театр під керівництвом С.Терлецького», «Український театр у Чернівцях» (І.Дудич), «Драматична секція при товаристві «Буковинський Кобзар» (І.Дудка), а з 1940 р. і донині знаний – Чернівецький український музично-дратичний театр ім. О.Кобилянської, тепер уже академічний (І. Юхименко, В. Василько, Б.Борін, К.Артеменко, А.Литвинчук, В.Грипич, Є.Золотова, В.Опанасенко, В.Селезінка, Р.Валько, П.Колісник, О.Мосійчук); німецьких – «Чернівецький міський театр» (Р.Ловес) і єврейських – «Німецько-єврейський театр» (М.Горовець, Г.Моргуліс, А.Аксельрад); польських – аматорський колектив «Зірка»; румунських – аматорські колективи «Армонія», «Юність», Чернівецький національний театр (К.Бераріу, Д.Мармелюк, В.-І.Попа). Згадує автор і про Чернівецький театр ляльок, 12 аматорських колективів міста, 4 з яких мають звання «народних», будівництво приміщення міського театру та ін. (с.431-464).

У розділі «Художнє життя Чернівців» мистецтвознавець Г.Матвіїшин охарактеризувала творчість художників XIX – початку XXI ст., зокрема таких, як І.Лучинський, І.Фоляковський, М.Паславський, К.Янушкевич, Г.Ісопеску, В.Жуковський, І.Камінський, Т.Сербенчук, Е.Бучевський, Є.Максимович, М.Івасюк, С.Веклюк, Ю.Пігуляк, А.Кохановська, П.Видинівський, Е.Ліпецький, О.Киселиця, Т.Вірста, Л.Копельман, К.Моріц, Я.Паладій, А.Кольник, А.Лернер, П.Верона, Г.Левендаль, М.Селескі, Я.Боронська, В.Загородніков, А.Райнер, М.Топор-Тарновецька та ін. Серед художників радянської доби авторка згадує (крім уже названих) творчість таких художників, як К.Дзержик, І.Клігер, Б.Горн, І.Холоменюк, П.Грицик, І.Беклемішева, Б.Купневський та ін. Серед митців-художників періоду незалежності України авторка характеризує праці Я.Січкаря, О.Криворучка, В.Санжарова, І.Поп'юка, Т.Покотило, І.Баричевої, О.Любківського, Т.Якутовича, В.Жаворонкова, Н.Ярмольчук, Г.Горбатого, І.Салевича, С.Вірсти, А.Житарюка, Ш.Пержана, К.Кравчука, І.Юрєва, Т.Полатайка, Я.Полатайка, БШебрякова, А.Холоменюка, скульптурні твори В.Гамаля, П.Лемського, М.Лисаківського, М.Мірошниченка, А.Присяжнюка, І.Салевича, А.Скиби, Д.Горшковського та ін. Як зазначає авторка у висновку, за два століття художнє життя Чернівців перетворилося на монументальну мозаїку на втіху і подивування нам і нашим нащадкам (с.465-494).

Значним за обсягом є розділ, присв'ячений музичному мистецтву Чернівців. Його підготували

відомий композитор і диригент, Шевченківський лауреат проф. А.Кушніренко, доц. О.Залуцький і асист. Я.Мельничук. Автори глибоко простежили зародження і розвиток музичного мистецтва у місті, діяльність різних музичних об'єднань, спілок, хорів, ансамблів, що сприяли розвитку музичного мистецтва. Серед перших згадано музичну творчість таких композиторів, музикознавців і виконавців, як С.Воробкевич, Є.Мандичевський, К.Мікулі, А.Гржімалі, Ч.Порумбеску, О. і Д.Руснаки, Л.Липковська, Ф.Лопатинська, Й.Шмідт, М.Бойченко, О.Микитюк та ін. Добре представлено в книзі музичну творчість таких композиторів і музикознавців періоду 1946-2008 рр., як Т.Шевчук, В.Мінько, І.Міський, С.Сабадаш, Б.Крижанівський, А.Кушніренко, Ю.Гіна, Й.Ельгісер, Л.Затуловський, М.Мозговий, Л.Дутківський, В.Івасюк, П.Дворський, В.Городенський, П.Окрушко, О-р Чмут, А.Плішка, М.Романко, В.Рурак, І.Дерда та ін., виконавців: Д.Гнатюка, Сіді Таль, Ю.Блещука, С.Ротару, П.Ончула, Н.Яремчука, Л.Сандулеси, І.Бобула, Я.Солтиса, Я.Табачника, В.Кострижа, П.Чоботова, П.Шапко, Л.Каплієнко, І.Дерди, дуету «Писанка» (О.Савчук та І.Кавацюк), В.Галичанського, А.Шкургана, Ані Лорак, (К.Куєк), К.Бужинської, В.Герелло, С.Бадраус та ін. Йдеться у розділі також про середню та вищу музичну освіту в місті, про високу місію музичного мистецтва у вихованні культури чернівчан, буковинців, українського народу (с.495-550).

Оскільки книга вийшла після відзначення 600-річного ювілею міста, у кінці подано невеликий заключний сюжет «Слово про ювілей» (автор В.Ботушанський), у якому висвітлено кількарічну підготовку до ювілею, організаційні заходи, масштабні ремонтно-реставраційні роботи, нове будівництво, заходи з благоустрою, причетність до цієї підготовки вищих органів влади. Відображено і саме проведення на високому рівні ювілейних заходів (с. 551-559).

У кінці книги подано інформацію про очільників міста з кінця XV ст. і донині, про почесних громадян міста, а також джерела і література, на основі яких написана книга (с.560-583).

Книга великого формату, багато ілюстрована (286 іл.) частково у кольорах, відзначається високоякісним поліграфічним виконанням (гол. ред. вид. «Зелена Буковина» А.Квасецький).

У порядку побажань зауважимо: хоч у кількох розділах згадується про церкву, духовенство, варто було б подати окремий розділ про церковно-релігійне життя міста.

Загалом же можна із задоволенням констатувати, що Чернівці мають, нарешті, свою якісно висвітлену наукову історію. Це сталося завдяки великій наполегливій пошуковій роботі авторського колективу. Монографія (1200 прим.) є гідним подарунком до 600-літнього ювілею Чернівців. Вона служитиме своїми змістовними сторінками впродовж років і десятиліть учням і студентам, вчителям і науковцям, краєзнавцям і туристам, почесним гостям і всім чернівчанам, буковинцям, громадянам України, хто цікавиться історією цього чудового міста над Прутом-рікою.

Олег Ботушанський
(Чернівці)

Мизак Н.С., Балан І.Д., Романський І.В.
Село на нашій Україні. До 600-річчя першої писемної згадки про село Стрілківці.
Додаток до серії «За тебе, свята Україно».
Кн. 5. – Чернівці: Букрек, 2009. – 448 с: іл.

Більшість людей на все життя зберігає теплі спогади про свою малу Батьківщину – село, містечко чи місто, де людина народилася і зростала. Хтось залишається там на все життя, інші відправляються у широкий світ. Але куди б не закинула доля, пам'ять про рідні місця залишається назавжди. Коли накопичено чималий життєвий досвід, нерідко виникає бажання збагнути – чому мала Батьківщина є такою особливою, чим вона відрізняється від інших місць, і що об'єднує її зі всіма тими, що утворюють нашу велику українську Вітчизну. Люди, обдаровані талантом викладати свої думки на папері, у таких випадках беруть перо у руки і намагаються поділитися наболілим з усіма, хто бажає їх почути.

Інколи аналіз маленької краплини дає картину, яка дозволяє зрозуміти головну сутність цілого океану. Адже у ній відбилися ті процеси, які проходили на величезних просторах, затягали у свій вир цілі країни, навіть континенти. Так і історія одного села на Галицькому Поділлі дозволяє глибше зрозуміти чимало подій, які вирували впродовж століть на Сході Європи, зокрема на землях України. Після краху СССР професійні історики на пострадянському просторі все глибше усвідомлюють: історія не може бути повною, якщо не враховувати її сприйняття простими людьми. Адже саме народ сприймає процеси безпосередньо, оцінює події не через призму казенної ідеології, а без зайвих прикрас – такими, якими їх бачить. На жаль, далеко не завжди вдавалося фахівцям записати спогади простих селян про найпомітніші події їхнього життя. Але там, де вдалося це зробити, історія оживає і замість сухих офіційних зведень і статистичних цифр можна побачити людські долі з усіма їхніми радощами та нещастями. Історичні процеси відбивалися в людських долях, історію творили конкретні люди.

Тече Тернопільщиною до Дністра невеличка річечка Нічлава, довжиною лише 83 кілометри.

Розташовані на ній села та містечка зі своєю багатою історією. Їхні мешканці люблять свій рідний край, передають цю любов дітям та онукам. Впродовж багатьох століть існує тут село Стрілківці, що знаходиться неподалік від Борщева. Уперше згадано воно у грамоті польського короля Владислава 1409 року. Чимало людей протягом довгого історичного періоду народилося у селі, по-різному складалися їхні долі. Двоє місцевих уродженців – художник Іван Балан і вчитель Іван Романський – до ювілею рідних Стрілківців вирішили підготувати книгу. Разом з ними взявся до роботи і народжений у селі Гермаківка того ж Борщівського району відомий історик Нестор Мизак. Він є автором циклу книг про боротьбу ОУН і УПА на західноукраїнських землях під загальною назвою «За тебе, свята Україно», що виходили в Чернівцях. Ілюстратором цих видань був Іван Балан. Тож і не дивно, що книга «Село на нашій Україні» також вийшла як додаток до цієї серії.

Її автори зібрали великий матеріал про історію рідного села, вивчили архівні матеріали, записали свідчення односельчан, віднайшли чимало фотодокументів. Приділили вони увагу й етнографії і фольклору – у книзі вміщено тексти багатьох пісень, що полюбляють співати стрілківчани. Є тут і чимало світлин, що показують зразки народного одягу, традиційної сільської архітектури. Відчувається, що авторський колектив прагнув якнайповніше розкрити життя села з усіма його особливостями, а головне – зрозуміти, чому його доля склалася саме так, а не інакше. У книзі прослідковується прагнення оцінювати події об'єктивно, без упереджень. У кожній історичній епосі відшукуються різні риси, причому автори намагаються використовувати не лише чорну чи білу фарби, а передати всю багатобарвність часу, з усіма його відтінками.

Це їм часто вдається. Так, об'єктивно показано, якими методами відбувалася «совєтизації» Галичини, скільки крові й сліз вона вартувала місцевому населенню. З усіма шокуючими подробицями оповідається, як навесні голодного 1947 року у Стрілківцях створювався колгосп (с. 278-279). Автори аналізують систему визиску рядових колгоспників, розкривають суть так званих «трудоднів», за допомогою яких з людини витискалися всі сили.

Але без упереджень у книзі оцінюється і те позитивне, що відбувалося у селі за радянської влади. Показано підвищення освітнього та культурного рівня селян, запровадження нових технологій у сільськогосподарське виробництво, зростання життєвого рівня колгоспників у 60-70-і рр. XX ст. При цьому підкреслено, що позитивні зрушення спиралися передусім на працьовитість самих галичан, їхнє уміння долати труднощі і не втрачати життєвого оптимізму.

З особливою любов'ю пишуть автори про своїх земляків, пишаються їхніми здобутками. Стрілківці прославилися не лише талановитими господарниками та хліборобами. У селі народилося та зростало чимало нинішніх науковців та педагогів, лікарів та юристів, працівників культури та художників. Їм присвячено багато теплих слів. Проте не приховано авторами і тих бід, що заважають людям жити в сучасній Україні. Гіркотою просякнуті слова: «Сьогодні у стократ боляче спостерігати, як з України, кров'ю відвойованої батьками, виїжджають на заробітки її кращі сини і доньки. Як наслідок, розлучаються сім'ї, ростуть недоглянуті діти, помирають одинокі батьки. І ніякі зароблені гроші не замінять утрачене» (с.340).

Доля сучасних Стрілківців віддзеркалює непрості реалії українського села взагалі. У той же час стрілківчани зуміли зберегти чимало того, що довело свою ефективність у минулому, і продовжують розвивати кращі традиції села. Так, тут продовжує працювати КСП, де мають роботу чимало селян. Місцева школа славиться не лише в районі чи області: у 2006-2007 навчальному році вона стала переможницею Всеукраїнського конкурсу кращої моделі сучасної сільської школи України. Професійні та самодіяльні художники – вихідці із Стрілківців, прославилися далеко за межами своєї малої Батьківщини. Один з них, Іван Балан, вклав чимало праці у підготовку рецензованої книги до друку. Всі три співавтори зробили добрий подарунок як своїм односельцям, так і всім читачам, які цікавляться краєзнавством. Чим більше подібних видань з'являтиметься в Україні, тим повнішою буде наша історія. Адже доля народу складається із доль окремих людей, а доля країни – із доль її складових частин, окремих країв та населених пунктів.

Дізнаючись про подробиці життя різних куточків України, ми бачимо, скільки у них спільного. Окремими струмочками живляться ріки, що впадають у велике українське море. Зберегти його чистоту – завдання цілих поколінь українців. Ми повинні пам'ятати все те добре, що зробили наші попередники, а своїм нащадкам передавати не тільки дбайливо збережену, але й примножену нашою працею велику історичну спадщину. Як це зробили автори краєзнавчого видання «Село на нашій Україні».

Ігор Буркут
(Чернівці)

Василь Ботушанський. Галина Чайка.
Еміграція з Буковини
(60-ті рр. XIX – початок XX ст.). –
Чернівці: Технодрук, 2009. – 384 с.

Кому зараз невідомий вираз: «Робота за кордоном»? «Працюю за кордоном»? Причому «працюю» стосується не одиниць, а сотень тисяч, а то й кількох мільйонів громадян України, у тому числі й Буковини, бо настала уже так звана четверта хвиля еміграції.

З цієї точки зору тема, якій присвячена рецензована книга доктора історичних наук, професора кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.М.Ботушанського і кандидата історичних наук, викладача кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії Г.В.Чайки, не тільки не застаріла, а ще більше актуалізувалася. Хоч про еміграцію з Буковини уже дещо публікувалося, але фрагментарно, не раз у зв'язку з еміграцією в цілому із західноукраїнських земель. Ця ж книга присвячена одному регіону – Буковині в період її входження до складу Австро-Угорщини і в комплексі охоплює усі види еміграції з початку 60-х рр. XIX ст. – до початку XX ст.: сезонну в країни Європи і заокеанську переселенську і заробітчанську.

В першому розділі дослідження автори на значному різномовному (українською, німецькою, румунською, російською мовами) фактичному матеріа і глибоко з'ясували причини еміграції. Це: малозе елля і безземелля десятків тисяч селянських господарств, їх прогресуюча злиденність, заборгованість і страх господарів перед продажем цих гос

одарств з аукціону, лихварство, брак дешевого кредиту, важкі умови праці і низька її оплата, безробіття, загроза війни і намагання уникнути служби у війську та ін. Саме ці причини, ствер джують автори, гнали щороку тисячі буковинців на чужину у пошуках кращих заробітків, а то й пошуку нової батьківщини.Певною новизною відзначається др гий розділ книги про сезонну еміграцію в європей ькі країни, бо якщо про відхідництво у межі Росі ської імперії (Україну, Бесса

абію) йшлося у працях І.А.Гриценка, то про заробітчанство в Німеччині, Румунії, Боснії, Словенії – дуже мало. Автори переконливо обґрунтовують мотиви сезонної еміграції у ці країни, тривалість езонних робіт (до півроку), сфери зайнятості (переважно у сільському господарстві, почасти на шахта , на лісорозробках), умови праці (важкі), рівень заробітків (невисокий, але вищий, ніж на Буковині), кількість емігрантів у різні країни. а основі нових джерел автори розкривають особливос і відходу заробітчан в Російську імперію, з'ясов ють

ричини переселення назад в Росію (в осно ному на Далекий Схід) буковинських старообрядців – липованів. Територія Російської імперії тривалий час залишалася одним з основних регіонів відходу буковинців на заробітки. Автори книги пояснюють це тим, що це була найближча суміжна територія, заселена українцями (українські губернії) і молдованами (більша частина Бессарабської губернії). Відсутність мовного бар'єру сприяла тому, що відхідництво тривалий час було однією з форм живих зв'язків між українцями Буковини і Наддніпрянщини, буковинськими румунами з бессарабськими молдованами. Наголошуючи на цьому, автори підкреслюють, що австрійські власті загалом негативно ставились до відхідництва на Схід, бо не лише втрачали дешеві робочі руки, але й боялись проявів сепаратистських тенденцій. Вже тоді здійснювалось те, що в наш час називається «народною дипло атією».Більша частина тексту книги (третій розді) присвячена заокеанській еміграції, що розпочалася з Буковини у 1896 р. і з різною інтенсивністю родовжувалася до 1914 р. Охарактеризовано імміграційне законодавство США, Канади, Бразилії, Аргентини, підкреслено йо

о обмежувальний характер з метою забезпечення цих країн кращою робочою силою і недопущення туди людей хворих, жебраків, соціально неблагонадійних.- Досить детально і загалом в критичному плані показано діяльність еміграційних бюро і агентств, які дбали не стільки про долю емігрантів, скільки про влас

ий зиск від еміграції. Це видно з того, як були важкі умови переїзду до Американського континенту. Особливостям такого переїзду автори рисвятили чимало сторінок книги.Австрійські власті, як цілком достовірно зазначається в дослідженні негативно ставилися також і до заокеанської еміграції.- Крім втрати робочої сили у місцевих маєтках поміщиків і орендарів, на підприємствах, їх турбувало і скорочення призовного контингенту в австро-угорську

рмію, особливо у роки, що передували Першій світовій війні.Це негативне ставлення до еміграції проявлялося, за твердженням авторів, передусім у невиданні повітовими управліннями закордонних паспортів, особливо призовникам, резервістам, тим, у кого не було потрібної суми грошей; виловлюванні на залізничному транспорті мігрантів-нелегалів, призовників, навіть резервістів; у боротьбі проти діяльності агентів, що агітували до виїзду за океан; закритті деяких тур спичних агентс

в і арешті їх співробітників та ін.Автори при ілили значну увагу з'ясуванню початку заокеанської еміграції, районів найінтенсивнішого виїзду (Кіцманський, Заставнівський, Чернівецький повіти) та з'ясуванню прізвищ перших емігран ів. У книзі зроблено спробу визначити кількість емігрантів, у зв'язку з чим наведено велику кількі ть статистичних даних як чернівецьких архівних фондів, так і канадських публікацій. З'ясовано,- що щороку в різних формах еміграції із сіл Буковини перебувало понад 33 тис. чол. (нині – від 120 до 150 тис.), виїхало назовсім – понад 50 тис. чол.У дослідженні переконлив

встановлено, що заокеанська еміграція з Буковини була в абсолютній більшості селянською в основному незаможних і середньо заможних с лян), північнобуковинською, переважно украї ською і спрямованою здебільшого до Канади (пер селенська), США (переважно заробітчанська), у незначній мірі до Бразилії й Аргентини. Але емігрували також румуни, німці, євреї, поляки та ін.Важк фізичні труднощі, моральні переживання, тривоги, значні фінансові

витрати долались буковинцями свідомо, з вірою, що все це не марне, що побудують вони на новому місці, де є вдосталь так бажаної їм землі, краще життя, навіть якщо не собі, то бодай своїм дітям і внукам.

Похвально, що дослідники не тільки «допроваджували» буковинських емігрантів до Американського континенту, але й спробували на підставі місцевої різномовної преси та заокеанських публікацій (українською і англійською мовами) простежити життя-буття «канадських», «американських» буковинців у довоєнний період у таких сферах, як зайнятість і рівень заробітків, освоєння отриманих земель, церковно-релігійні відносини і освітня галузь.

На підставі багатьох конкретних фактів, зібраних кількісних даних про тамтешніх колишніх буковинців проведено свого роду соціологічне дослідження стосовно місць виходу з Буковини, розселення, складу емігрантів за статтю, зайнятістю, демографічними зрушеннями, тривалістю життя та ін.

Дослідники стверджують, що подолавши після буковинських злиднів злидні канадські, наші колишні земляки по всіх параметрах облаштувалися на новій батьківщині значно краще, ніж було їхнє непевне становище у старому краї. «Це переконливий доказ вирішального значення економічного власного інтересу для людей, які дістали широкі гарантовані можливості і свободу своєї господарської діяльності» (с. 228), – стверджують автори.

Цікавими є сторінки, як буковинці, переважно православні, налагоджували церковно-релігійне життя серед таких же емігрантів, але греко-католиків, римо-католиків, протестантів, намагаючись залишатися для мешканців Буковини «православними браттями заморськими», як вони себе називали. Ними було збудовано чимало перших примітивних, дерев'яних (згодом кам'яних) православних храмів, в які вони запрошували (щоправда, безуспішно) буковинських православних священиків.

Дбали «канадські буковинці» і про освіту своїх дітей. Про це яскраво свідчать збудовані ними кілька десятків шкіл з назвами буковинських населених пунктів (як і тамтешніх поселень буковинців), підтримка діяльності українсько-англійських шкіл, де учителі, частково вихідці з Буковини і Галичини «вчили учнів не тільки англійської мови, поваги до держави Канади, але й своїми розповідями про Україну, український народ утверджували їх у думці, що вони є вихідцями з великого європейського народу з великою історією, культурою, традиціями і що не слід забувати своє історичне коріння» (с. 249).

Автори висвітлюють не лише кардинальні зміни, які внесла еміграція в життя переселенців (від злиднів і важкої праці до поступового поліпшення добробуту), але й розкривають зміни, які відбулись в житті їх земляків, що залишились в старому краї: помітно зросла оплата праці сільськогосподарських робітників, ширше використовувалася сільськогосподарська техніка, за зароблені кошти дещо розширилося селянське землеволодіння, міцнів середній клас на селі.

В книзі містяться 14 цікавих додатків, які займають 88 сторінок. У них наведено прізвища 1295 глав сімей (це понад 5 тис. осіб) емігрантів-переселенців з Буковини, що виїхали впродовж 1894-1914 рр. із зазначенням: віку, числа членів сімей, села (міста) вибуття, року вибуття, місця поселення (переважно в Канаді), заняття. Такі дані можуть становити інтерес для багатьох сучасних нащадків колишніх першопрохідців як у теперішній Чернівецькій області, так і за океаном.

Книга написана і науково, і популярно, з чітким логічним викладом матеріалу, відповідним оформленням наукового апарату, ґрунтовними висновками, що випливають з дослідження. Автори не лише дали аналіз використаних джерел та літератури у «Вступі», але й в окремому підрозділі вмістили повну інформацію про джерела Державного архіву Чернівецької області, збірники документів, статистичні матеріали, звіти установ, стенографічні протоколи, газети, мемуари, листи, бібліографічні словники, довідники, монографії та статті українською мовою та мовами держав перебування буковинців, інтернет ресурси, що мають відношення до проблеми дослідження.

Все сказане вище робить книгу потрібною для всіх, хто цікавиться історією Буковини: істориків, викладачів, учителів історії, студентів, учнів старших класів, краєзнавців. Її матеріали можна використовувати як у навчальному процесі, так і в історико-краєзнавчій роботі, музейній практиці, при налагодженні зв'язків з нащадками колишньої буковинської діаспори.

Якісним є також поліграфічне оформлення книги (видавець – ПВКФ «Технодрук», виготівник – С.Н.Яворський, редактор – І.Т.Яворська, комп'ютерна верстка – А.Т.Басараба).

Чергова змістовна монографія професора Василя Мефодійовича Ботушанського (у співавторстві) є ще одним внеском в історіографію Буковинського краю.

Фадей Яценюк
(Чернівці)

ДОКУМЕНТИ

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО УКРАЇНСЬКІ СПРАВИ (ПРО СВУ)

Відень вважається архівосховищем майже всієї Європи, і це не дивно. Адже до складу колишньої Австро-Угорщини входили повністю чи частково території, які становлять нині майже півтора десятка країн. А крім того, Відень був осередком європейської дипломатії, де велися жваві міжнародні переговори, конференції, різного рівня зустрічі, як також велося жваве листування. І все це відкладалося у численних документах, які зберігаються у надійних архівосховищах. Відень був також пристанищем для втікачів з різних країн Європи, навіть цілих об'єднань, товариств, союзів, які у зв'язку з політичним переслідуванням на батьківщині шукали притулку у гостинному Відні. Звичайно, гостинним він був лише для своїх прихильників, для тих, хто підтримував зовнішню політику Габсбурзької імперії. Такі «гостини» теж відкладалися певною документацією у віденських архівах.

У велетенському «віденському архівному морі» зберігається й чимало документів про Україну, особливо Галичину, Буковину, про українських політичних діячів, їхні організації, програми, взагалі про їхню діяльність. Зрозуміло, що такі документи є цінним джерелом для дослідження окремих аспектів української історії. Пам'ятаючи, що не можна осягнути неосяжне, прокоментуємо лише окремі документи, які нам колись вдалося переглянути за короткий час роботи в Австрійському державному архіві і нашвидкуруч приблизно перекласти з німецької мови. Щоправда, лише окремі з них вдалося зафіксувати більш-менш повно, а інші – тільки визначити в цілому їх зміст. Але і в такому реферативному вигляді вони можуть становити певний науковий пошуковий інтерес. Особливо багатими на українські справи є фонди часів Першої світової війни і боротьби українців за українську державність.

Зокрема, у фондах Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини (РАІ) зберігаються документи «Союзу визволення України» (СВУ) – політичної організації емігрантів з Наддніпрянської України, створеної у серпні 1914 р. у Львові, а з вересня того ж року і до 1918 р. діяла у Відні. Діячі Союзу сподівалися в час Першої світової війни з допомогою країн Четверного союзу визволити Україну з-під влади Росії і проголосити незалежну українську державу.

Звичайно, більшість документів про діяльність СВУ уже давно відома українським історикам. Про це свідчить хоча б змістовна монографія львівського професора І.Г.Патера[1], у якій згадуються і матеріали Австрійського державного архіву[2], одна із справ (903 із Політичного архіву)[3]. Однак пропонована підбірка документів чи їх змістового викладу не повторюють матеріалів, використаних І.Г.Патером.

Напрямки діяльності СВУ були різнопланові. Одним з таких напрямків, який найбільше цікавив австрійців, було створення військових добровольчих українських формувань і включення їх до складу австро-угорської армії для війни проти Росії. Українські провідні кола прагнули, щоб це було зародком збройних сил майбутньої самостійної української держави. Австрійські правлячі кола, будучи не проти додаткового «гарматного м'яса», не бажали створення потужних збройних сил з числа українців, які могли повернути зброю не тільки проти Росії. Тому обмежували число українських добровольців, які щиро вірили, що йдуть визволяти Україну, не бажали їх концентрації у великі військові формування, давали застаріле озброєння, гірше бойове спорядження.

Це помітно із листування представника австрійських властей при СВУ полковника Урбаса зі своїм начальством[4].

Відділ інформації Верховного ц.-к. командування K/R №104, 1914.

Шифрограма консула Курбаса у Львові до полковника Граниловича, шефа E vb d. Cstb. Відень 9 серпня 1914.

Після уконституювання Української Національної Ради, що складається з усіх політичних партій, проведено підготовчі заходи з метою створення батальйону майбутнього добровольчого корпусу: розроблено інструкцію, видрукувано відозву. Однак є одна важлива обставина: озброєння добровольців манліхерами найгіршого зразка 88-90 (1888-1890 рр. випуску. – В.Б.) викликає глибоке занепокоєння, бо у випадку слабкого озброєння у добровольців зникне відповідне натхнення, скоротиться їх приплив, але ми не зможемо нести за це політичну відповідальність.

А тому потрібно:

5000 гвинтівок з відповідним бойовим спорядженням, 500 пістолетів системи «Браунінг» і 500 шабель.

Продовольче і бойове забезпечення повинно здійснюватися через той армійський корпус, до якого буде приданий добровольчий батальйон. При розподілі офіцерів і унтерофіцерів із офіцер-

ського корпусу у батальйон призначати якомога більше українців і ні в якому разі поляків. Просимо віддати відповідне розпорядження. Командування усім українським корпусом повинен очолити хтось із штабних офіцерів. Почалися збори пожертвувань для добровольців. Треба, щоб на добровольців поширилися засоби українського Червоного Хреста і турбота про поранених. Для перших організаційних заходів, друкування відозв, виготовлення уніформи, інших загальних потреб потрібно, крім переданої Трильовським (керівник українських «Січей». – В.М.) суми, ще щонайменше сто тисяч крон.

Треба посприяти відкриттю при тутешньому корпусному командуванню кредиту і частинами виділяти, щоб забезпечити діяльність українського організаційного комітету.

Будь ласка, звольте розпорядитися, що як тільки корпус прибуде у Перемишль, поставте до відома військове міністерство і політичні власті, що український добровольчий корпус буде створено. Щодо додаткових акцій, то вони готуються. Для друкування одного мільйона примірників відозви і зорганізування до 20 агентів необхідно щонайменше 30000 крон. Прошу вказівки вищого командування щодо завдатку відомим мені особам.

Крім того, для здійснення цієї акції, потрібно: 3000 пістолетів системи «Браунінг» з відповідним бойовим спорядженням і 2-3 аероплани з відповідною командою, щоб десь через 2-3 тижні підготуватися до польоту з перельотом через кордон.

З планом ознайомлений майор Ронге.

Урбас[5]

Ще одним із напрямків діяльності СВУ з самого початку було його звернення до народів різних країн Європи допомогти українському народу у визволенні його вітчизни і створенні самостійної української держави. Хоча ці звернення відомі багатьом історикам, але наведемо коротко їх зміст.

25 серпня 1914 року

Союз визволення України

До шведського народу

«Двісті років минуло з часу Полтавської битви, у якій українці разом з шведами виступили проти спільного ворога – Росії. Нещасливе закінчення того походу мало фатальні і надто важкі наслідки для обох союзників. З того часу над шведами завис дамоклів меч російської агресії. Сумна доля Фінляндії є наслідком полтавського побоїща». Далі йшлося про багаторічне пограбування і русифікацію України, про те, що зараз Україна з надією дивиться на Захід, сподіваючись, що звідти прийде допомога проти московського ярма. Зараз час об'єднатися проти Росії. У кінці звернення містився заклик до Швеції: виступити проти Росії на боці Німеччини і Австро-Угорщини.

Союз визволення України

Д.Донцов, В.Дорошенко, М.Меленевський, А.Скоропис-Йолтуховський, М.Залізняк, А.Жук

[кругла печатка: по колу – Союз визволення України. У центрі – лев з короною на голові дереться на скелю][6].

25 серпня 1914 року

Союз визволення України

До румунів

Закликається румунів сприяти вступу Румунії у війну на боці Німеччини і Австро-Угорщини з метою звільнення своїх братів у Бессарабії» і недопущення захоплення російськими військами Семигороддя.

[Підписи ті ж. Печатка][7].

25 серпня 1914 року

Союз визволення України

До болгарського народу

Закликається болгар не вірити Росії у її нібито добрих намірах, бо вона підтримує Сербію і Македонію, а ті можуть захопити Болгарію. Закликається виступити проти панславістської брехні Росії, бо вона прагне захопити всі балканські народи під своє ярмо. Зараз шлях Росії – на Константинополь.

Болгари! Виступіть проти Росії. Об'єднайтеся з арміями Туреччини і Румунії.

[Підписи ті ж. Печатка][8].

25 серпня 1914 року

Союз визволення України

До турецького народу

Попереджається турків, що основна мета Росії – захопити Константинополь і Дарданелли, а тому Туреччині треба захищатися.

[Підписи ті ж. Печатка][9].

25 серпня 1914 року

Союз визволення України

До громадської думки Європи

Подається коротка історія Європи і зазначається, що Україна завжди прагнула до Європи, що Росія – це спільний ворог Європи і України, а тому необхідно об'єднати зусилля проти спільного ворога.

[Підписи ті ж. Печатка][10].

СВУ, зрозуміло, за розпорядженням австрійського командування особливо ретельно заходився біля такої масштабної акції, як агітація серед військовополонених російської армії, що належали до української національності, з метою включення їх у військові формування, які б воювали на боці Австро-Угорщини і Німеччини проти Росії. З цією метою представники СВУ роз'їжджали по таборах військовополонених, констатували важке їх становище і можливість його поліпшення при вступі на

службу австро-німецького блоку. Про це теж в архівних фондах зберігається чимало документів.

Цікаво, що відбирали українців за проханням керівництва СВУ у першу чергу з угорських таборів, де з полоненими російської армії поводження було особливо негуманним (помста за вторгнення у 1849 р. російської армії в Угорщину і придушення національно-визвольної революції).

5 жовтня 1914 року

Виклад звіту делегації СВУ у складі Луніва і Михайла Гаврилка про відвідання табору військовополонених російської армії у Саморії

У таборі 11 тис. військовополонених, у т.ч. 5 тис. українців і росіян із українських губерній. Житлові умови в цілому несприятливі. Третина з них перебувають у землянках, решта – в казармах і бараках. Під час дощу вода заливає землянки. Полонені мерзнуть, страждають на ревматизм. У казармах краще, сплять на соломі. Поранені теж лежать на соломі, інфекційні хворі – в окремому бараку. Скрізь тяжкий сморід. Полонені одіті дуже погано. Багато хто без верхнього одягу, деякі лише у білизні, яка дуже брудна. Лазні нема. Їда мізерна. Не одержують ніякої індивідуальної допомоги. Більшість – неписьменні. Охорона – мадяри. На будь-яке прохання по-російськи кажуть: «Не розуміємо.» Ненависть до Росії мадяри переносять на полонених росіян. Частина здалась в полон у Галичині, коли побачили, що ввійшли у край, де говорять «так, як у нас» і де такі люди, «як нас». «І слава Богу, що я не вбив ні одного такого».

Делегація з'ясовувала можливості ведення серед полонених української пропаганди. Однак росіяни-військовополонені заявляли: «Ми не допустимо відділення України від Росії». Все ж полонені хотіли б читати «Кобзар». Війною не задоволені. Проте пропаганда серед них за те, щоб вони воювали на боці Австро-Угорщини і Німеччини поки що не може мати успіху.[11]

Ц.к. Міністерство війни
Відень. 3 листопада 1914 р.

З Болдагассні із табору військовополонених відокремлено 400 українських військовополонених, з Саморії – 600 і відправлено у Фрайштадт (у горішній Австрії).[12]

Баттулін. 14 листопада 1914 р.

З табору Кенермерж відокремлено 1800 українців і відправлено у Фрайштадт…[13]

З Дунасцерделлі відокремлено 900 чол. і направлено у Фрайштадт[14].

Серед 30 листопада 1914 р.
Граф Тернавський. Шифрограма

[Про Гуцала і його діяльність, про Ганкевича – представника СВУ, який «здається, напевно, має таємні зв'язки з російськими соціалістичними вождями Парвусом і Леніним, які виступають проти війни і агітують проти російського уряду»[15].

Умови, на яких Українські січові стрільці погоджуються служити як добровольці у складі австро-угорських військ під час війни.

Грудень 1914 р.

I

1. Шляхом вербування створити резерв офіцерів для уже існуючого полку Українських січових стрільців.

2. Негайно повернути Січових стрільців з лінії фронту у Карпатах.

3. Якомога скоріше дати дозвіл на формування другого полку Українських січових стрільців.

4. Гарантувати, що особовий склад першого полку українських січових стрільців буде доведений до 5 тисяч чоловік.

5. Розпорядитися, щоб у кожній угорській чи німецькій військовій частині, які не володіють українською мовою, був приставлений хоча б один український січовий стрілець як інформатор і перекладач, якщо ці військові частини будуть задіяні в операціях у краях, заселених українцями (Галичина, Буковина чи Росія).

6. У краях, заселених українцями, на етапній службі повинні служити лише Українські січові стрільці.

7. Дозволити центральному командуванню Січових стрільців заснувати у Відні школу офіцерів і унтерофіцерів.

II

1. Австро-Угорщина, Німеччина і Туреччина мають заявити, що після визволення від Росії з українських територій буде створена самостійна українська держава. Провідна роль у ній має належати Українській Національній Раді.

Об'єднані держави (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина) мають визнати, що УСС можуть бути використані лише у військово-політичних цілях: a) як інформатори і перекладачі між адміністрацією і місцевим населенням; b) як адміністратори у придбаних областях (військові адміністратори); c) як етапна служба при діючій армії у її зв'язках з місцевим населенням; d) для агітаційної та роз'яснювальної роботи серед українського населення.

2. При вступі діючої армії в російські області у складі цих частин повинен бути відділ українських січових стрільців з повноваженнями організовувати місцеве самоврядування.

3. Відповідні відділи УСС мають використовуватися лише на території, заселеній українцями, а у бойових діях у цій війні – лише безпосередньо проти росіян.

4. УСС повинні отримати найновіше озброєння.

5. Матеріальне і фінансове забезпечення УСС повинно бути гарантоване на весь період війни.

6. Сім'ї УСС повинні одержувати допомогу так само, як австрійський фельдфебель чи офіцер. Так само і сім'ї загиблих УСС. Інваліди з числа УСС повинні мати пенсії не лише в час війни, але і після війни.

7. УСС повинні отримувати необхідну медичну допомогу.

8. Поранені УСС повинні прийматися у лікарні союзних держав на державний кошт.

9. З цією метою у Константинополі створити українську лікарню з 4 зал.

10. При вищому командуванні австрійських і німецьких військ, що діють на території України, повинен бути представник УСС (офіцер).

11. На придбаних українських територіях адміністраторами мають бути тільки українці[16].

Відень. 10 січня 1915 р. Довідка МЗС Австро-Угорщини про утримання СВУ.

СВУ утримується на кошти Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини. Річні кошти становлять 100 тис. крон.[17]

Із довідки про члена СВУ, соціаліста-революціонера Миколу Кіндратовича Залізняка, 1888 р. н.

…За сприяння Михайла Грушевського вступив у Львівський університет. М.Грушевський влаштував його на роботу в музей. У Чернівцях Залізняк опублікував «Проект закону про землю», «Казку про солдатську душу», Поливанова (чл. СВУ) – «Сконав (смерть революціонера)».

Про діяльність групи соціалістів-революціонерів і Залізняка в Чернівцях знав тодішній начальник жандармського управління майор Фішер, але не перешкоджав цьому.

Під час війни Залізняк співпрацював з Едуардом Фішером при зриві мостів, поширенні листівок на Буковині під час російської окупації під назвами «До українського народу», «До українських селян».

Коли австрійські війська вступили на Україну, організовував збори українських селян і роз'яснював про визвольний похід австрійської армії. Підтримував зв'язок і далі з Фішером. Створив спеціальний загін на чолі зі своїм товаришем Богуном і передав його під командування майора Фішера[18].

Відень. Лютий 1915 р. МЗС Австро-Угорщини

Українське національне представництво звернулося до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини з пропозицією: на визволених українських територіях повинна бути створена Самостійна Українська Держава. «Це наш ідеал» (К. Левицький)[19].

Відень. 7 лютого 1916 р. Міністерство внутрішніх справ

Президія рутенського (українського. – В.Б.) парламентського представництва звернулася до уряду (звернення – на 16 сторінках) вживати замість слова «русини» слово «українці» як офіційну назву приналежного до імперії населення. Звернення підписали: Станіслав Дністрянський, Степан Томашівський, Зенон Кузеля, Василь Щурат, Степан Рудницький, Іван Раковий(?)

Відповідь: заперечити, бо рутени ще не розвинулися у націю[20].

Відень. Українська Національна Рада. 22 вересня 1916 р. До народів культурного світу

Звертається до народів культурного світу підняти свій голос протесту проти захоплення Росією Галичини, Буковини і Угорської Русі.

Підписи: К. Левицький, М. Василько, Л. Бачинський, М. Ганкевич[21].

---

[1] Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності: – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.

[2] Там само. – С. 23.

[3] Там само. – С. 157.

[4] Österreichisches Staatsarchiv. Abteilung Haus-Hof und Staatsarchiv. Politsches Archiv I. Ministerium des Außern. 1848-1918. (далі – HHStA. – PA I)

[5] HHStA. – PA I. – 902. – Lisse Krieg. – 86, b. Ukraine.– Арк. 1.

[6] Там само. – Арк. 3.

[7] Там само. – Арк. 4.

[8] Там само. – Арк. 5-6.

[9] Там само. – Арк. 7.

[10] Там само. – Арк. 8.

[11] Там само. – Арк.158-163.

[12] Там само. – Арк. 286.

[13] Там само. – Арк. 316.

[14] Там само. – Арк. 404.

[15] Там само. – Арк. 457.

[16] Там само. – Арк. 461-464.

[17] Там само. – Арк. 162-163.

[18] Там само. – Арк. 24-31.

[19] Там само. – Арк. 80.

[20] HHStA. – PA I. – 929. Lisse Krieg. 110 – f. – Арк. 242-259.

[21] Там само. – Арк. 194-195.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2008 р.

ПУБЛІКАЦІЇ
МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. **Брицький П.П., Добржанський О.В., Юрійчук Є.П.** Буковинці у боротьбі за українську державність. – Чернівці: Вид-во Золоті литаври, 2007. – 483 с.
2. **Добржанський О.В., Старик В.П.** Бажаємо до України! (До 90-річчя Буковинського віча 1918 р.). – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.
3. **Добржанський О.В., Яценюк Ф.С. та ін.** Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія. – Львів – Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ

1. **Балух О.В.** Історія північної частини Буковини у контексті молдавсько-польських військово-політичних відносини за часів Олександра І Доброго (1400-1432 рр.) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.175-180.
2. **Балух О.В.** Особливості польського сюзеренітету над Молдавією та військово-політичне становище її північних волостей у період князівських міжусобиць 30-50-х рр. XIX ст. // Сумська старовина. Всеукраїнський науковий історичний журнал. – Суми: Сумський державний університет, 2008. – № XXIV. – С.37-48.
3. **Балух О.В.** Угорсько-польсько-молдавська боротьба за землі між Сучавою та Верхнім Прутом у 50-х – першій половині 70-х рр. XIV ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.53-56.
4. **Бильцан О.** Діяльність Української радикальної партії Буковини на сторінках періодичної преси (1907 – 1910) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.193-197.
5. **Білецький Б.Ф.** Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ-Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 1100 с. // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.253-257.
6. **Білецький Б.Ф.** Юрій Лисянський – український мореплавець, мандрівник і вчений)1773-1837) / / Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.157-163.
7. **Богачик Т.С.** Промисловий розвиток Північної Бессарабії у дореформений період (1812-1868 рр.) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.185-189.
8. **Богачик Т.С.** Соціально-етнічна структура населення Північної Бессарабії у дореформений період (1812-1868 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип.376-377. – С.61-66.
9. **Богачик Т.С.** Функціонування органів судово-поліцейської влади Північної Бессарабії в дореформений період (181-1868 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. (На пошану професора В.П.Газіна). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.17. – С.179-185.
10. **Ботушанський В.М.** Віденські архіви про буковинські справи // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.260-263.
11. **Ботушанський В.М.** З історії виникнення і діяльності кахельного підприємства у Чернівцях / / Покликання служити науці і людям: Наук. зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: Наші книги, 2008. – С.66-67.
12. **Ботушанський В.М.** Роль Українського крайового комітету в революційних подіях 1918 р. в Чернівцях (за спогадами О.Поповича та М.Кордуби) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.71-75.
13. **Ботушанський В.М.** Свідчення Ботушанського В.М. // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 1088 с. – С.543-546.
14. **Ботушанський В.М.** Чернівці крізь призму століть // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.10-15.
15. **Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.** Зародження автомобільного транспорту в Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.36-38.
16. **Ботушанський В.М., Ботушанський О.В.** Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці XVIII – на початку XX ст. // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.81-90.

17. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** Апогей антиселянської політики більшовицької влади // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 1088 с. – С.57-66.
18. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** З історії церковно-релігійного життя буковинських переселенців у перший період заокеанської еміграції (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. (На пошану професора В.П.Газіна). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.17. – С.290-299.
19. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** Роль агентів у пожвавленні заокеанської еміграції з Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2007. – Вип.1. – С.65-73.
20. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** Ставлення австрійських властей до заокеанської еміграції буковинців у кінці XIX – на початку XX ст. **//** Вісник Прикарпатського університету. – Серія «Історія». – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XII-XIII. – С.63-68.
21. **Ботушанський В.М.** Розвиток народної (початкової) освіти в Чернівцях наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 2008. – №3.– С.137-146.
22. **Брицький П.П.** Голодомор в Україні 1932-1933 рр. – страшний злочин проти українського народу, його геноцид // Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932-1933 рр. в Україні) / За ред. Варвинчука М.П., Завальнюка О.М., Баженова Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С.24-44.
23. **Брицький П.П.** Голодомори XX століття в Україні – непростимі злочини комуністичної влади // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 1088 с. – С.16-56.
24. **Брицький П.П.** Свідченя Брицького П.П. // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.880-882.
25. **Брицький П.П.** Спогад Брицького П.П. // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.214-218.
26. **Брицький П.П.** Українські національні збройні формування в період Другої світової війни // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: Наші книги, 2008. – С.68-77.
27. **Брицький П.П**. Федір Павлович Шевченко про відповідальність перед судом історії // Дунаївеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип. IV. – Дунаївці – Кам'янець-Подільський: П.П «Медобори-2006», 2008. – С.83-94.
28. **Герегова С.В.** Меценатська діяльність Григорія Галагана у сфері освіти // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: Наші книги, 2008. – С.95-98
29. **Герегова С.В.** Скульптор Я.Паладій та його мистецька спадщина. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379. – С.101-104.
30. **Герегова С.В.** Українство Василя Курилика крізь призму його мистецької творчості // Питання історії України: Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.117-122.
31. **Герегова С.В.** Франциск Скорина та поширення книгодрукування у Східній Європі // Політологічні та соціологічні студії: Зб. наук. праць. Тематичний випуск. Україна-Білорусь: політичні, економічні та культурні аспекти взаємин. – Чернівці-Вільнюс: Видавничий дім «Букрек», 2007. – Т.V.– С.98-108.
32. **Гувайнюк М.Р.** Вклад вітчизняних істориків у вивчення діяльності пожежно-гімнастичних товариств «Січ» Галичини й Буковини початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378 – 379. – С.149-154.
33. **Гуйванюк М.Р.** Василь Сімович і січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип.394-398. – С.104-106.
34. **Гуйванюк М.Р.** Покуття і покуттяни в науковому і творчому доробку Богдана Мельничука // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип.394-3398. – С.85-88.
35. **Гуйванюк М.Р.** Чернівці – координаційний центр січового руху Буковини на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.38-41.
36. **Гуйванюк М.Р., Павлишин О.Й.** Кирило Трильовський – організатор і натхненник січового руху в Галичині й Буковині на початку XX ст. / / Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.39-44.

37. **Демочко В.К.** Петро Могила – реформатор українського православ'я // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.1 (25). – С.132-137.
38. **Демочко В.К.** Релігійна політика гетьмана Івана Мазепи // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.100-104.
39. **Демочко В.К.** Роль козацтва на чолі з П.Сагайдачним у відновленні та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Житомир: В-тво ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – Т.1. – С.29-33.
40. **Демочко В.К.** У вирі воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 2008. – №3.– С.167-177.
41. **Добржанський О.В.** Василь Сімович і розвиток студентського руху на Буковині на початку XX ст. // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: Наші книги, 2008. – С.119-124
42. **Добржанський О.В.** Доктор Аґенор Артимович як політик та його участь у подіях жовтня-листопада 1918 р. на Буковині // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.258-260.
43. **Добржанський О.В.** Листопад 1918 р. на Буковині. Ще раз про втрачені можливості // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.64-71.
44. **Добржанський О.В.** Наукові дослідження на факультеті історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету на початку XXI ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.26-30.
45. **Добржанський С.О.** Культурно-просвітня діяльність «Руської бесіди» у міжвоєнний період (1918-1940) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.101-105.
46. **Дробіна Л.М.** Працевлаштування інвалідів як вид роботи органів соціального забезпечення Буковини у повоєнні роки // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.200-205.
47. **Дробіна Л.М.** Формування радянських органів соціального забезпечення Чернівецької області в довоєнний період (1940-1941 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379.– С.82-86.
48. **Дутчак П.В.** Українські громадські правові інституції в Східній Галичині в умовах Другої Речі Посполитої // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379.– С.46-50
49. **Мизак Н.С.** Репресивна діяльність радянського режиму в Чернівецькій області та оборонні дії УПА (1944-1947 рр.) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.112-117.
50. **Мизак Н.С.** Участь священиків УГКЦ в діяльності просвітніх товариств Східної Галичини у 30-х роках XX ст. (На матеріалах Бережанського й Бучацького повітів (Тернопільського воєводства) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379.– С.50-53.
51. **Підлубний В.М.** Ольга Захарівна Гузар – визначна діячка жіночого руху на Буковині (1888 – 22.05.1945) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.243-248.
52. **Погорєлова О.І.** Особливості дослідження суспільно-політичних процесів на Буковині кінець XIX – початок XX ст. (за матеріалами періодичних видань) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 380-381. – С.9-12
53. **Проскурняк В.** Осип Маковей і Буковина. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.71-75
54. **Руснак О.В.** Основні тенденції розвитку транспортної інфраструктури Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр. // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.222-227.
55. **Сандуляк І.Г.** З історії становлення туризму: подорожі та відпочинок в античному світі (І.Еллада) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Зб.наук. праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.1 (25). – С.43-60.
56. **Сандуляк І.Г.** Шляхи і напрямки розвитку туристичної, санаторно-оздоровчої галузі Буковини у 1940 – 1980-х рр.. (аналіз архівних матеріалів) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.79-82.
57. **Скорейко Г.М.** Лук'ян Кобилиця: деякі штрихи до портрету // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.90-95.
58. **Скорейко Г.М.** Проблема захисту прав національних меншин в Україні та Європі // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.189-194.

59. **Суровцев О.А.** Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944-1946 рр.) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.105-111
60. **Суровцев О.А.** Становище чернівецького єврейства в період румуно-німецької окупації міста у 1941 – 1944 роках. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.44-48.
61. **Федорук А.**В. Кам'яне ядро з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип.3. – С.216-222.
62. **Федорук А.В.** Цінне дослідження про соціорелігійні традиції населення буковинського краю (Рец.на кн.: Чучко М.К. «И възят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги-ХХІ, 2008. – 368 с. // Буковинський журнал. – 2008. – Ч.3. – С.235-238.
63. **Федоряк Ю.І.** Ідея автономії в політичних програмах Русько-української радикальної партії та Народно-демократичної партії Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.189-193.
64. **Филипчук О.М.** «Хрещені роси» у Константинополі в середині X ст. // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.169-175
65. **Филипчук О.М.** Майно русько-варязького найманця у Візантії в X-XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скилиці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.1 (25). – С.228-240.
66. **Филипчук О.М.** Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.87-90.
67. **Яценюк Г.М.** Батуринська трагедія (до 300-ліття з дня знищення гетьманської столиці) // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.23-28.
68. **Яценюк Г.М.** Кость Гордієнко-Головко (1702 – 1710 рр.). // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.104-110.
69. **Яценюк Ф.С.** Важке повернення в СРСР. – Рец. на кн.: Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія. – Луцьк: Твердиня, 2007. – 248 с. // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб.наук. ст. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.17-18. – С.268-271.
70. **Яценюк Ф.С.** Реорганізація Російської імперії та українська автономія за конституційним проектом М.С.Грушевського 1905 року // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини: Зб.наук.праць. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.110-116.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

1. **Балух О.В.** «Шипинська земля» та битва за «Плонини» 1359 р. // Розвиток наукової думки – 2008: Збірник матеріалів всеукраїнська науково-практичної конференції, 10 жовтня 200 р. – Миколаїв: НУК, 2008. – С.4-6.
2. **Богачик Т.В.** Соціально-економічні взаємозв'язки Північної Бессарабії та Подільської губернії у першій половині XIX ст. // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.22-26.
3. **Ботушанський В.М.** Благодійництво – справа глибокого гуманна (про допомогу знедоленим у Чернівцях у 70-х рр. XIX – на початку XX ст.) // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.9-11.
4. **Ботушанський В.М.** Населення Чернівців у 50-90-роках XIX ст. // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.143-148.
5. **Ботушанський В.М.** Розвиток середньої освіти в Чернівцях у XIX – на початку XX ст. // Чернівці в контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII-XX ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 600-літнього ювілею першої писемної згадки Чернівців (6-7 травня 2008). – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.69-87.
6. **Ботушанський В.М., Чайка Г.В.** Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.141-143.
7. **Брицький П.П.** Діти України – жертви нацизму й активні учасники боротьби з ним // III Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доп. та повід.: В 3-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т.3. – С.84-87.
8. **Брицький П.П., Бочан П.О.** Німецький історик

Йоганн-Християн фон Енгель про українських козаків та їх визвольну боротьбу // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360- річчю битви під Пилявцями / Під ред.: Варвинчука М.П. (голова), Баженова Л.В. (відп. ред.), Степанкова В.С. (наук. ред.), Трембіцького А.М., Погорільця О.Г. та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. – 330 с. – С.78-88.

9. **Брицький П.П.,** Місінкевич А.Л. Голод на Хмельниччині 1946-1947 рр. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред.кол.: Завальнюк О.М. (співголова). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.2. – С.137-147.
10. **Брицький П.П., Юрійчук Є.П.** До питання про існування Української Червоної армії // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.288-292.
11. **Герегова С.В.** Збереження національної ідентичності у мистецькій творчості Василя Курилика // Друга міжнародна науково-практична конференція «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації», 19-20 червня 2008 р., м. Львів. Тези доповідей. – Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка», 2008. – С.97-98.
12. **Герегова С.В.** Іван Миколайчук: штрихи до портрета // ІІІ Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доп. та повід.: В 3-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т.2. – С.385-390.
13. **Герегова С.В.** П.Г.Житецький і колегія Павла Галагана // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.157-161.
14. **Герегова С.В.** Українська ідея у мистецькій спадщині Ярослава Паладія // Український вимір. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. Випуск шостий / За матеріалами Міжнародної наукової конференції «Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ». Ніжинський державний університет 30-31 травня 2006 р. – Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2007. – С.136-137.
15. **Герегова С.В., Марусик Т.В.** Західноукраїнське студентство під тиском сталінських репресій (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.4. – С.366-373.
16. **Гуйванюк М.Р.** Наукові і творчі взаємини Богдана Мельничука з покутським краєм // Снятин, Снятинщина: Історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції присвяченої 850 річчю міста Снятина на Покутті, Снятин 27 вересня 2008 року. – Снятин: Видавнича фірма Прут-Принт, 2008. – С. 48-53.
17. **Гуйванюк М.Р.** Січовий рух Галичини і Буковини початку XX ст. і Наддніпрянська Україна // ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа», 2007. – С. 101 – 105.
18. **Гуйванюк М.Р.** Січовий рух Галичини й Буковини початку XX ст. в оцінці представників діаспорної та зарубіжної україніки // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.36-39.
19. **Гуйванюк М.Р.** Спогади гетьмана Павла Скоропадського як джерело до вивчення історії української дипломатії // Буковина: Історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», Чернівці, 16 – 17 травня 2007 р. – Чернівці: Прут, 2007. – Ч.2. – С.75-79.
20. **Демочко В.К.** Конфесійна політика гетьмана Петра Сагайдачного на початку XVII ст. // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.50-53.
21. **Демочко В.К.** П.Сагайдачний – поборник відновлення та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 21-22 листопада 2008 р.). – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І.Франка, 2008. – С.41-44.
22. **Доброжанський О.В.** Національні відносини на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.137-140.
23. **Дутчак П.В.** Вклад жіночих організацій у розвиток вищої освіти в Західній Україні у 20-30-х роках XX ст. // ІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». – Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільсь-

кий; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.4. – С.229-236.
24. **Дутчак П.В.** Обмеження національних прав українців Буковини з включенням її до складу королівської Румунії // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.46-50.
25. **Дутчак П.В.** Становлення особистості західноукраїнської жінки в суспільстві (міжвоєнний період) // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.111-115.
26. **Руснак О.В.** Аграрна політика румунського уряду на Буковині у 1918-1928 рр. // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.140-144.
27. **Сандуляк І.Г.** Колективна взаємодопомога на селі: традиції буковинської клаки // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання». – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.198-203.
28. **Сандуляк І.Г.** Розвиток туристської галузі на Буковині у міжвоєнний період (за архівними матеріалами) // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.149-154.
29. **Скорейко Г.М.** До історії передмість Чернівців: соціальний та етнічний аспект // Чернівці в контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII-XX ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 600-літнього ювілею першої писемної згадки Чернівців (6-7 травня 2008). – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.101-110.
30. **Суровцев О.А.** До питання по утворення та функціонування чернівецького гетто у жовтні-листопаді 1941 р. // Видатні науковці чернівецького університету. Р.Ф.Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.145-149.
31. **Федорук А.В., Возний І.П.** Чисельність населення Чорнівського гнізда поселень X – першої половини XIII ст. // «Слово о полку Ігоревім» та його епоха: Матеріали XIII міжнародної наукової конференції (Суми-Путивль, 7-9 червня 2007 р.). – Київ-Суми-Путивль: В-тво СумуДу, 2008. – Словознавство. Вип.II. – С.59-65.
32. **Филипчук А.М.** Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Трансконтинентальне и локальне пути как социокультурный феномен. XX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. – Москва, 16-18 апреля 2008 г. Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С.235-242.
33. **Яценюк Ф.С.** Українські козаки в боротьбі за молдавський стіл (до історії походу Д.Вишневецького в Молдавію у 1563 р.) // III Міжнародний конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу», Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доп. та повід.: В 3-х т. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т.2. – С.44-49.

ПРОВЕДЕННЯ КАФЕДРОЮ КОНФЕРЕНЦІЙ

Науковцями і співробітниками кафедри при підтримці деканату організовано і проведено 30 жовтня – 1 листопада 2008 р. одне із засідань спільної конференції (Львів – Івано-Фанківськ – Чернівці), присвяченої 90-річчю утворення Західноукраїнської Народної Республіки 1918-1923 рр., в якій взяли участь 110 учасників з 3 країн (Україна, Польща, Росія) .

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 19 вересня 2008 р. здобувачем кафедри історії України **Чайкою Галиною Василівною** захищено кандидатську дисертацію **«Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.)»**. Науковий керівник д.і.н., проф. Доброжанський О.В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника 28 жовтня 2008 р. аспірантом кафедри історії України **Добржанським Сергієм Олександровичем** захищено кандидатську дисертацію **«Товариство «Руська бесіда» на Буковині: організація, ідейні засади, культурно-просвітня діяльність (1869-1940 рр.)»**. Науковий керівник д.і.н., проф. Ботушанський В.М.

НАГОРОДЖЕННЯ УРЯДОВИМИ НАГОРОДАМИ, ПРИСВОЄННЯ ПОЧЕСНИХ ЗВАНЬ ЧЛЕНАМ КАФЕДРИ

Указом Президента України В.Ющенка від 1 жовтня 2008 р. завідувачу кафедри історії України, декану факультету, професору О.В.Добржанському присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки».

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Бездрабко Валентина – к.і.н., доц., докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. Білецький Борис Федорович – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
3. Бистрицька Елла Володимирівна – к.і.н., доц. кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка.
4. Богачик Тамара Степанівна – к.і.н., завідувач Центру моніторингу якості освіти в Чернівецькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.
5. Ботушанський Василь Мефодійович – д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
6. Ботушанський Олег Васильович – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
7. Борщевич Володимир Трохимович – к.і.н., докторант Волинського національного університету імені Лесі Українки.
8. Брицький Петро Павлович – д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.
9. Буркут Ігор Григорович – к.політ.н., доц. кафедри політології та державного управління ЧНУ.
10. Возний Ігор Петрович – д.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології, заступник декана філософсько-теологічного факультету ЧНУ імені Юрія Федьковича.
11. Вамуш Альона Анатоліївна – здобувач кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
12. Гаврилюк Олександр Никифорович – к.і.н., доц., докторант кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.
13. Галик Володимир Миколайович – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка.
14. Герегова Світлана Володимирівна – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
15. Грябан Вікторія Вікторівна – к.і.н.
16. Гуйванюк Микола Романовича – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
17. Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України ЧНУ, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.
18. Добржанський Сергій Олександрович – к.і.н, асист. кафедри історії України ЧНУ.
19. Демочко Віктор Кузьмич – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
20. Дячук Мар'яна – вчитель історії, краєзнавець.
21. Зайцева Зінаїда Іванівна – д.і.н., проф. кафедри політичної історії Київського національного університету імені Вадима Гетьмана.
22. Карашевич Ірина Володимирівна – м.н.с. відділу Наукові фонди Інституту археології НАН України.
23. Качковська Леся Ростиславівна – аспірант кафедри давньої і нової історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.
24. Ковалець Лідія Михайлівна – к.філол.н, доцент кафедри української літератури філологічного факультету ЧНУ.
25. Ковальчук Михайло Анатолійович – к.і.н., с.н.с. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.
26. Кожолянко Георгій Костянтинович – д.і.н., проф. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.
27. Клапчук Володимир Михайлович – к.геогр.н., доц. кафедри екології та рекреації Інституту туризму і менеджменту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
28. Кузіна Борис Станіславович – старший викладач, заступник зав. кафедри суспільних дисциплін та мовної підготовки Хмельницького університету економіки та підприємництва.
29. Кузь Анатолій Іванович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
30. Лазорак Богдан Орестович – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
31. Мельничук Галина Леонідівна – к.і.н., доц. кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
32. Мельничук Ольга Юріївна – аспірантка Інституту історії України НАН України відділу історії України 1920-30 років.
33. Мельніченко Валерія Валеріївна – аспірантка Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.
34. Мизак Нестор Степанович – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології ЧНУ.
35. Огуй Олександр Дмитрович – д.філол.н., проф., завідувач кафедри англійської мови для неспеціальних факультетів ЧНУ.
36. Орловський Любим – здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Огієнка.
37. Плекан Юрій Васильович – к.і.н., асист. кафедри соціально-економічних і природничих дисциплін Коломийського інституту Прикарпатсь-

кого національного університету імені Василя Стефаника.

38. Руснак Олександр Валерійович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
39. Скоморовський Віталій Богданович – к.і.н., доц. кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.
40. Скорейко Ганна Михайлівна – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.
41. Суровцев Олег Андрійович – к.і.н, асист. кафедри історії України ЧНУ.
42. Филипчук Олександр Михайлович – аспірант кафедри історії України ЧНУ.
43. Фостій Іван Петрович – к.і.н., керівник, головний редактор Чернівецького обласного відділу Пошуково-видавничого агентства «Книга пам'яті України».
44. Чайка Галина Василівна – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії.
45. Чура Василь Іванович – к.і.н., доц. Львівської фінансової академії, здобувач Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.
46. Чучко Михайло Костянтинович – д.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії України ЧНУ
47. Шайкан Валерій Олександрович – к.і.н., доц., декан Криворізького економічного інституту Київського національного економічного університету імені В.Гетьмана.
48. Шостак В.М. – доцент кафедри культурології та менеджменту соціокультурної діяльності ВНУУ імені Лесі Українки.
49. Яремко Оксана Георгіївна – здобувач кафедри історії України ЧНУ.
50. Яценюк Галина Миколаївна – к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.
51. Яценюк Фадей Степанович – к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 12

Літературний редактор	***Ботушанський В. М.***
Редактор	***Яворська І. Т.***
Комп'ютерний набір:	***Дробіна Л. М.***
	Міхавчук О. Ф.
Комп'ютерна верстка	***Басараба А. Т.***

Підписано до друку 17.11.2009.
Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 33,71.
Обл.-вид. арк. 42,01. Вид. № 11. Зам. 255. Тираж 500 прим.

Видавець: ПВКФ «Технодрук»
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 1841 від 10.06.2004 р.

Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ЧЦ № 18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф. 18, тел. 55-05-85